

CUMHURİYETİN 100. YILINDA
ERZİNCAN

4

Editör

Tahir Erdoğan Şahin

TARİH- I

BAŞLANGICINDAN CUMHURİYET DÖNEMİ'NE
ERZİNCAN
VE ÇEVRESİNİN TARİHSELGEÇMİŞİ

Tahir Erdoğan Şahin

2023

ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
YAYINI

Bu çalışma;

Erzincan Valiliği - Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi işbirliği içerisinde, ilgili kişi, kurum ve kuruluşların katkıları sağlanarak, EBYU/ Yukarı Fırat Havzası Araştırma- Uygulama Koordinatörlüğü tarafından hazırlanmıştır. Çalışma kapsamında neşredilen bilgi ve dokümanların sorumluluğu yazarlarına aittir. Kaynak gösterilmesi ve bilimsel/etik kurallara bağlı kalınması hâlinde alıntı yapılabilir.

YAYIN KURULU

Doç. Dr. Hamza Aydoğdu (*Erzincan Valisi*)

Bekir AKSUN (*Belediye Başkanı*)

Prof. Dr. Akın Levent (*EYU Rektörü*)

Prof. Dr. Ali Demirsoy- Prof. Dr. Esmâ Şimşek- Prof. Dr. Necdet Tozlu

Prof. Dr. Nizamettin Parlak - Prof. Dr. Kenan Ziya Taş- Doç. Dr. Nurettin
Biol- Dr. Nihat Fırat- Aziz Gün- Yücel Kaplanoğlu-

Uzm. Onur Atabay - Hacı Hasan İçli

ISBN: 978-605-67884-8-2

FOTOĞRAF- BELGE/DOKÜMAN

Editörün, yazarların, EBYU/Yukarı Fırat Havzası Araştırma - Uygulama Koordinatörlüğü'nün; Erzincan Valiliği, Erzincan Belediyesi, ilgili kurum, kuruluş ve kişilerin arşivleri.

DİZGİ- TASARIM/GRAFİK- DÜZENLEME

AMC Fikir Sanat Dan. Bil. Hiz. San. ve Tic. LTD. ŞTİ.

Erzincan

4. CİLT: İÇİNDEKİLER

BAŞLANGICINDAN CUMHURİYET'E; ERZİNCAN VE ÇEVRESİNİN TARİHSEL GEÇMİŞİ

1. KİTAP

GİRİŞ.....	9
I. AZZİ/HAYAŞA KRALLIĞI (MÖ. 1750/1650 - 800).....	41
II. URARTULAR (MÖ. 800-600).....	91
III. KİMMERLER, İSKİTLER MEDLER, PERSLER VE HELLENİSTİK DÖNEM (MÖ. 700-60).....	101
IV. ROMA- SASANÎ ARASINDA ERZİNCAN.....	135
V. DOĞU ROMA/BİZANS, SASANİLER, ARAPLAR VE ERMENİLER.....	147

2. KİTAP

I. TÜRKLERİN ANADOLU'YA GELİŞİ VE ERZİNCAN.....	167
II. MENGÜCİKLER (1071 - 1228).....	179
III. SALTUKLULAR DÖNEMİNDE VE XIII. YÜZYILDA TERCAN (1071/2- 1202).....	211
IV. ANADOLU SELÇUKLU YÖNETİMİNDE ONBEŞ YIL (1228- 1243).....	217
V. MOĞOL / İLHANLI İŞGAL DÖNEMİ(1243 - 1343).....	229

3. KİTAP

I. ERETNALILAR (1343- 1348).....	253
II. ERZİNCAN EMİRLİĞİ(1348 - 1410).....	257
III. KARAKOYUNLULAR VE AKKOYUNLULAR(1410 - 1502).....	289
IV- EĞİN; TÜRK HÂKİMİYETİ DÖNEMİ SİYASİ TARİHÇESİ.....	327
V.. SAFEVÎLER (1502 - 1514).....	331
EKLER: BAZI KİTABE, TEMLİK, VAKFİYE SURETİ VE KANUNNAMESLER...345	

4. KİTAP

I. XVI. YÜZYILDA OSMANLI SİYASİ HÂKİMİYETİ.....	369
II. XVI. YÜZYIL SONLARI / İRAN SAVAŞLARI (1578 - 1590).....	399
III. XVII. VE XVIII. YÜZYILDA SİYASAL VE TOPLUMSAL GELİŞMELER.....	403
IV. XIX. YÜZYIL OSMANLI- RUS SAVAŞLARI VE YENİLİK HAREKETLERİ ..	415
V. XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ERZİNCAN.....	433

VI. XX. YÜZYIL BAŞLARINDA ERZİNCAN (1908 – 1914).....	463
VII. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI.....	469
Kaynaklar	523

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

BAŞLANGICINDAN CUMHURİYET DÖNEMİNE

ERZİNCAN VE ÇEVRESİNİN TARİHSELGEÇMİŞİ

Tahir Erdoğan Şahin

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

1. KİTAP

ASHİRAND KÜLTÜRÜ, YUKARI ÜLKE, HURRİLER, AZZİ/HAYAŞA, HAYAMUSEN, URARTU, KİMMER, İSKİT, MED-PERS, HELLENLER VE SELEVKOSLAR, PONTUS, ANAHT/ANAHİTA, ROMA/BİZANS, HAYAŞA HRİSTİYANLARI, ARAP - İSLAM FETİHLERİ,

GİRİŞ Erzincan, kendi adıyla anılan oviden geçen fay hattı üzerinde bulunması nedeniyle sürekli depremlere maruz kalmıştır. Bu nedenle yerleşim alanı oviden çeşitli yerlerinde konumlanarak günümüze kadar gelmiştir. Yıkılan kent aynı yerde ya da çok yakınında yeniden inşa olunduğunda, doğaldır ki adını da yeni kentle birlikte devam ettirecektir. Ancak, yeni yerleşim coğrafi anlamda daha ötede bir yerde ya da öncesi bir yerleşimle bütünleşerek eski dokusunun birçok unsurunu devam ettirse de, aynı adla bu yeni yerleşimin sürdüğünü söylemek güçtür.

Kemah'ın ve birçok Anadolu kentinin yazılı kayıtlarda MÖ, II. binlerde varan bir geçmişte nasıl anıldıkları bilinirken, Erzincan bazı dönemlerde farklı adlarla da anıldığı için doğru ya da yanlış farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Sorun yalnızca eski kayıtların yeterli analizi ya da bu analizlerden hareketle bir tespit yapılamamasıyla sınırlı değildir. Yukarıda da vurguladığımız gibi, yıkılıp yenilenen kentlerde ad unutulmuşluğu ya da ad kaymaları her zaman mümkündür.

Erzincan Ovası sınırları içerisinde Uygarlık Dönemi'ne geçtiğinin nesnel kanıtları içerisinde olan kentleşmenin erken zamanlarda gerçekleştiğini ortaya koyan pek çok buluntu vardır. Altıntepe öncesi yerleşimin Çakırman köyü ile bu tepe arasına düşen yamaçlar olabileceğine ilişkin 1980'lerdeki öngörümüz, bu alanda yapılan yüzey araştırmalarından elde edilen malzemelerin niteliğiyle teyit edilmiştir. Altıntepe'nin alt kültür katlarında İlk Tunç Çağı tabakasında bulunan keramiklerin Karaz seramiğinden daha eski olduğu, farklı olduğu, kadim ve genel *Ashirand* kültürünün Doğu, Orta ve Kuzey Anadolu arasında kalan yerel bir kültürünü de temsil ettiği düşüncesi giderek ağırlık kazanmaktadır. Bu nedenle, Hayaşa Bölgesi öncü kültürlerinin lokal bir alanla sınırlı Karaz kültürüyle doğrudan bir bağı olduğuna ilişkin görüşlerin ikna edici nesnel bir tarafı yoktur. Başka bir ifadeyle oldukça büyük bir alanda çeşitli müşterekleri olan ve görece homojen bir kültürel kıtanın kavramsallaştırılmasında Eneolitik, Transkafkasya-Eneolitik, Karaz, Yanık vb. gibi adlandırmalar kapsayıcılık açısından oldukça cılız ve yetersizdirler. E r z i n c a n ; Ön Asya'da Sumerlerle başlayıp Akkad- Babil – Assur çizgisiyle devam eden kültürler, yazıyı kullanmaları sayesinde yalnızca kendi tarihsel geçmişlerinin geleceğe aktarımıyla değil, ilişki içinde oldukları çevre ülkelerin kadim geçmişi hakkında kısmen bilgi edinmemizi sağlamakla da önemlidirler. Ancak, merkez olarak Mezopotamya'nın çevreye ait bilgilerinin niteliğini belirleyen, merkezle çevre arasındaki ilişkilerin az ya da çokluğu veya mesafenin yakın ya da uzaklığıdır. Anadolu'da yazının kullanılmasıyla birlikte,

ülkenin genel bilgisinin ötesinde bölgelerin hatta kentlerin bilgisine erişilme imkânları artmıştır.

Hititlerin kayıtlarında “Yukarı Ülke” adlandırmasının Azzi ve Hayaşa'yla sınırlı olmadığını, bu iki ülke (Azzi ve Hayaşa) toprakları için de kullanıldığını biliyoruz. Sivas çevresi yanı sıra Orta Karadeniz ve batısı için de, yani Kaşka alanının bir kısmının da bu alana dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Hayaşa başkenti Arziya'dan tüm bu bölgelere giden işlevsel yolların varlığı ise binlerce yıl önceye gitmektedir.

1. ASHİRAND'I KAVRAMAK

Günümüzde bilindik hâle gelen dünya, bilgi bağlamında giderek “küçülen dünya”dır. Erişilen bilgi birikiminin avantajıyla; yaşadığımız yeryüzünün geçmişini, yani tarihselliğini kavramak ise açılım için uygun olmayan kifayetsiz mikro kavramlarla değil, kapsayıcı ve açılımlara uygun kavramlarla ifade edilebilir. Tabii bunu anlamak için, önce bilimin uygun kavramlar sayesinde ivme kazandığının bilincinde olmak, değişim ve yeniliklere açık olmak, lokal kalıplara sıkışıp kalmamak gerekir. Basit ve lokalist yer takıntılarıyla kültürel havzalar icat etmek artık fazla bir anlam taşımamaktadır.

Akademik çevrelerde bazı anlayışların kapsayıcı ve yaratıcı yeni düşüncelere karşı alışılmış eksik argümanlara dayanarak karşı çıkmalarına, dahası bilimsel açılımların önlerinde engel olmaya çalışmalarına raslamak mümkündür. Çözümlememiş birçok konu hakkında çözüm üretmeyen bu tür anlayışlar çoğu kez alışlagelen şablonların ve dogmaların dışına taşamamaktadır.¹ Esasta bilim, karşılaşılan sorunları çözmek için yapılan yöntemsel etkinliktir. Ancak, kartezyenci ya da lokalist bilim anlayışının kendisinin sorun olması, sorunlar konusundaki yaklaşımlarda çözüm yerine yeni karmaşalar ortaya çıkarma riskini taşımaktadır. Bu nedenle, bilim adına ortaya konulan söylemlerde kişisel bir hüviyeti olmayan “bilim”i değil, bilim konusundaki bakış açılarını sorgulamak gerekir.

Ele alınan olay ve ilişkili materyallerin gerçekliğinin kavranması öncelikle kavramsallaştırma konusunda yetkin olmayı gerektirir. Ancak o zaman lengüistik ya da arkeolojik malzemelerden hareketle geçmişin inşa edilmesinde başarı sağlanabilir. Değilse, belge teşhiri etmenin ve basit tanımlamalar yapmanın ötesine geçilemez/geçilememektedir. Ayrıca, basit tanımlamacı ve tasvirici sözüm ona araştırmacıların günümüzde erişim sorunu olmayan bir yığın literatür zikretmeleri ya da kutsanmış otoritelere gönderme yapmaları görece meşru görülse de, gerçekliğin kıyısına savrulmuş basit aktarıcılar olmaktan veya basit kuramlar içinde sıradanlaşmış kavramlar ölçüsünde varlık göstermekten başka bir iş yapmış olmazlar. Kaldı ki, çalışma metninin cümleleri arasına sonradan iliştirilmiş yerli-yersiz kaynak serdedilmesi, olguların veya olayların kanıtlanmasından çok, yazı sahiplerinin kendilerini kanıtlama çabasıdır.²

¹ Tahir Erdoğan Şahin, **Bilim, Bilimler ve Bilgi Alanları**, (2. baskı), Ankara 2020, s.111.

² Tahir Erdoğan Şahin, *Geçmiş- Şimdi- Gelecek Çizgisinde; Tarih, Tarihçi ve Etik, Sosyal Bilim, Etik ve Yöntem*, (Edt. Osman Konuk- A. Kemal Bayram), Ankara 2009, s. 226.

Harita 1: Ashirand kültür ve uygarlık alanı

Ashirand: Güneybatı Asya, Hindistan, İran ve Anadolu'yu kapsayan tarihsel/kültürel kıtaya verdiğimiz addır. Kuzeyde Kafkasya, Maveraünnehir (Turan Ovası), Horasan üzerinden Tanrı Dağlarına, doğuda İndus'tan Kızılırmak'a ve güneyde Akdeniz'den Basra Körfezi'ne kadar olan bu alan; kendi görece bütünlüğü içerisinde lengüistik, mitolojik, dinî ve ortaya çıkan arkeolojik verilerin anlaşılmasında bir tür vetire olarak akılda tutulmalıdır.

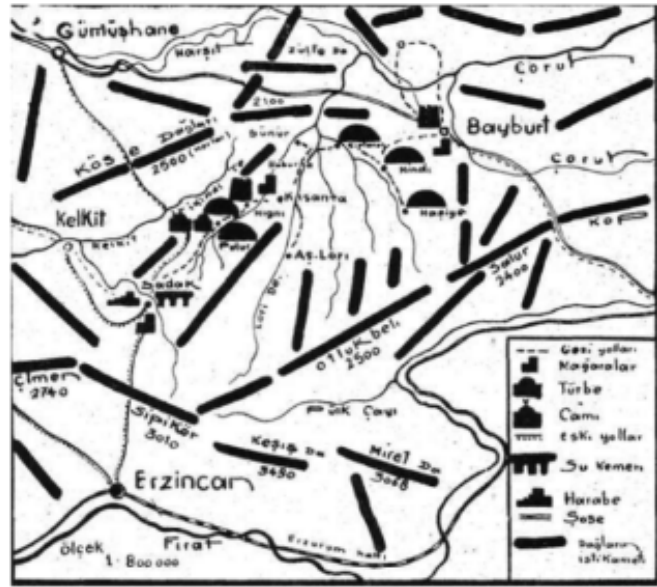
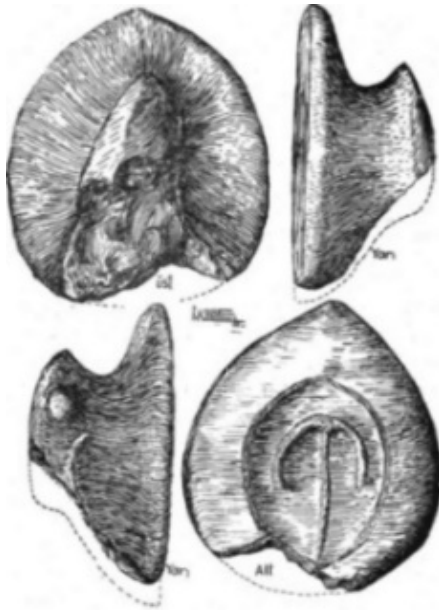
Ashirand, yaklaşık MÖ, VI/V. binle XII. yüzyıllar arası (Göbeklitepe gözönüne alındığında: MÖ, -yaklaşık- VIII-IX bin yıl önce) bir dönemi ifade eder. Kısmen homojen ve özgün niteliklerinin olduğu bilinen kültürün bilinen ilk toplulukların başında Asyatik-Turani kökenli Hurriler gelmektedir. Mitanni ve Hayaşalılardan başka Urartular da bu toplumla ilişkili görülmektedir. Bu nedenle Ashirand kültürünün etkisinin MÖ, V- IV. yüzyıllara kadar devam ettiği söylenebilir.³ Son yıllarda ortaya çıkan ve pek çok tartışmayı birlikte getiren, şaşırtan, hatta tarih adına alışlagelmiş söylemleri alt üst eden Göbeklitepe, Ashirand'ın içerisinde. Bu nedenle; birçok olgunun kaynağının Mezopotamya (Sumer-Babil) ve çevresi (Filistin- Mısır- İran) olduğu fikrinin değişmesi, en azından yeniden gözden geçirilmesi zorunluluğu vardır. Örneğin; başta Ashirand'da yer alan oval tapınakların ilki Mezopotamya'daki Sumerlere ait değil; Suriye ve Yukarı Fırat Havzası arasındadır. Ki bu alan Ashirand'ın merkezidir. Dolayısıyla Sumer- Babil süreçleri ilklerin değil, daha öncesi olguların sonraki zamanlara aktarıcısı olan siyasal ve kültürel yapıların mirasçısıdır. Bu mirasın devralınıp sonraki süreçlere alt yapı teşkil edildiğinin önemli

³ Tahir Erdoğan Şahin, **Arkeoloji ve Sanat Tarihi**, Berikan Yayıncılık, (2. baskı), Ankara 2020, s. 517

mekânlarından biri de Azzi/Hayaşa Bölgesi'dir. Sumer- Hurri tanrılarında olan ve ilerde değinilecek Baal-Şamin- Anaht tanrı ve tanrıça çiftinin Anadolu'daki tapınım merkezi Kemah'ın Doğanköy/Tortan köyündedir. Bu süreçlerin açıklanmasında ve anlaşılmasında; Eneolitik, Trans-Kafkasya, Karaz vs. lokalistik/yerel dar çerçeveli kavramlara değil, Ashirand gibi kavranabildiğinde kabullenilen kapsayıcı kavramsallaştırmalara ihtiyaç vardır.

Derkenar: Göbeklitepe; evren- güneş- doğal hayat bağıntısı içerisinde, daire planlı, iç üniteleri olan bir tapınaktır. Bu dönemde eril- dişil ayrımı olduğuna dair her hangi bir ipucu yoktur. Bu ayrım, tarımsal üretimin yoğunlaştığı zamanlarla ilişkilendirilen "ana kültü"nü geçmişteki ayrımsız dönemlere ulanmasıdır. Kaldı ki, sonraki binyıllarda bazı materyaller üzerinden "ana erkillik" dönemleri denmesi ya da ana erkillik vurgusunu baskın hâle getirmek, o dönemlerin gerçeğini ne kadar yansıtmaktadır, bu tartışılır.

Harita/Resim 2: K.Kökten'in Bayburt yöresi araştırmaları. Bayburt Pulur höyüğünde bakır çağ tabakası içinde bulunan geç damga mühürü. K. Kökten,1944.

2. ASHİRAND'IN KUZAYBATISI, YUKARI ÜLKE VE ARZIYA (ERZİNCAN)

Yukarı Fırat Havzası içerisinde kalan Erzincan'ın İlk Çağ Uygarlıkları dönemindeki konumunu Doğu Anadolu, Orta Anadolu'nun doğusu, Doğu Karadeniz'in güneyi ve Güneydoğu Anadolu'nun kuzey kesimlerinde adı geçen kültürlerden ve siyasal oluşumlardan ayrı tutarak belirlemek mümkün değildir. Bu belirleme yalnızca "çevre ilişkileri" bağlamında değil, adı geçen çeşitli kültürel ve siyasal oluşumların doğrudan bu alan üzerindeki egemenlikleriyle de ilgilidir. Bir diğer anlatımla, çevresiyle birlikte Erzincan, değişik kültür ve uygarlıklar arasında bir sınır, farklı uygarlıkların aynı zaman kesitinde birlikte paylaştığı bir alan, hatta Azzi/Hayaşa Krallığı dönemi siyasal bütünlüğü

döneminde bile kendi içinde ayrı ayrı yerel ve fakat bağımlı yönetimler altında kalan bir bölgedir.

Yukarı Fırat Havzası, genel insanlık tarihinin Toplumsal Kültürel Farklılaşmalar Dönemi etkinliklerinden bağımsız değildir. Bu sürecin yaşanmışlığının bir kanıtı da, MÖ. VI. binde görülen ilişkilerin IV. binde “Ashirand Kültürü” diye adlandırılabilir bir bütünleşmeye doğru evrildiğini vurgulayan somut belgelerdir. Keramiği ve mimarisi başta olmak üzere çeşitli nitelikleriyle tanınan bu kültür, Transkafkasya ve Maveraünnehir’den Basra Körfezine, İndus’tan Kızılırmak boylarına, güney batıda Suriye – Filistin topraklarına kadar yayılmıştır. Coğrafi anlamda bakıldığında, Erzincan bu büyük alanın merkezine yakın bir yerde durmakta, bu kültürün dağıldığı bölgeler arasında ilişki kurulmaya uygun fiziki koşulları barındırmakta ve Ashirand kültürüne özgü materyalleri içermektedir.

Üçüncü bin yılına ait Sumer kaynaklarına göre, Sumer ve Akkad bölgelerinin kuzey kesimlerindeki dağlık bölgeye, yani Kuzey-Doğu Anadolu’ya Subartıs ve burada oturan halka Subar veya Subir adı veriliyordu. MÖ, 2600 yıllarından itibaren bahsi geçen bu Subarların kuzey sınırının Erzincan’ın güneyinde yer alan Munzur silsilesine kadar uzandığı söylenebilir. Büyük ihtimalle bu Subir bölgesi Munzurların güney etekleri ile Dicle arası bölge için kullanılmıştır. Nitekim çeşitli yazılı kaynaklar bunun ipuçlarını vermektedir.

Akkad kralı Sargon ve Naram-Sin (MÖ, 2370- 2330) kitabelerinde Subartu, Akkad İmparatorluğu’nun vilayeti olarak telakki edilir.⁴ Babil kaynaklarına dayanılarak ulaşılan bilgilere göre Subartu; Dicle, Zagros dağları ve Diyala arasında kalan bölgedir. Bu bölgede Asyatik kökenli Subarlar, Kut’lar, Lulubu’lar, Kas’lar yanı sıra güneyinde Sami kökenli olan Elamlı bazı topluluklar yaşamışlardır.

3. İLK ÇAĞ’DA YUKARI FIRAT HAVZASI’NIN TARİHSEL COĞRAFYASI

MÖ, VII- VI. binlerde Van Gölü’nün güney ve güney batısını yurt tutan⁵ Hurriler, V. binde Doğu Anadolu’nun aslı halklarından biri olarak yerini almıştır. Bu kültürün kuzeyde Transkafkasya, doğuda Urmiye Gölü, güneyde Kuzey Mezopotamya ile çevreli alanla ilişkili olduğu kesinlik kazanmıştır.⁶ IV. binden itibaren yerleşimlerin yoğunlaştığı Anadolu’ya III. bin sonlarında Transkafkasya’dan ve Hazar İç Denizi’nin güneyinden çeşitli Asyatik toplumlar göç etmişlerdir. Bunlar arasında Maveraünnehir, Hindistan ve İran arası topraklarda yaşamış olanların da bulunabileceğine dair bazı izler bulunmaktadır. Ashirand kültürünün başat topluluğu olan Hurrilerin doğu ülkeleri yanı sıra güneyde Mezopotamya-

⁴ H. Z. Koşay – K. Turfan, *Erzurum Karaz Kazısı Raporu*, **Bulleten-** XXIII/91, (1959), s. 354. ; M. Tosun, **Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri-Mitanni Üslubu**, Ankara 1956, s. 41, I. Gelb, **Hurrians and Subarians**, Chiago 1944, s. 88.

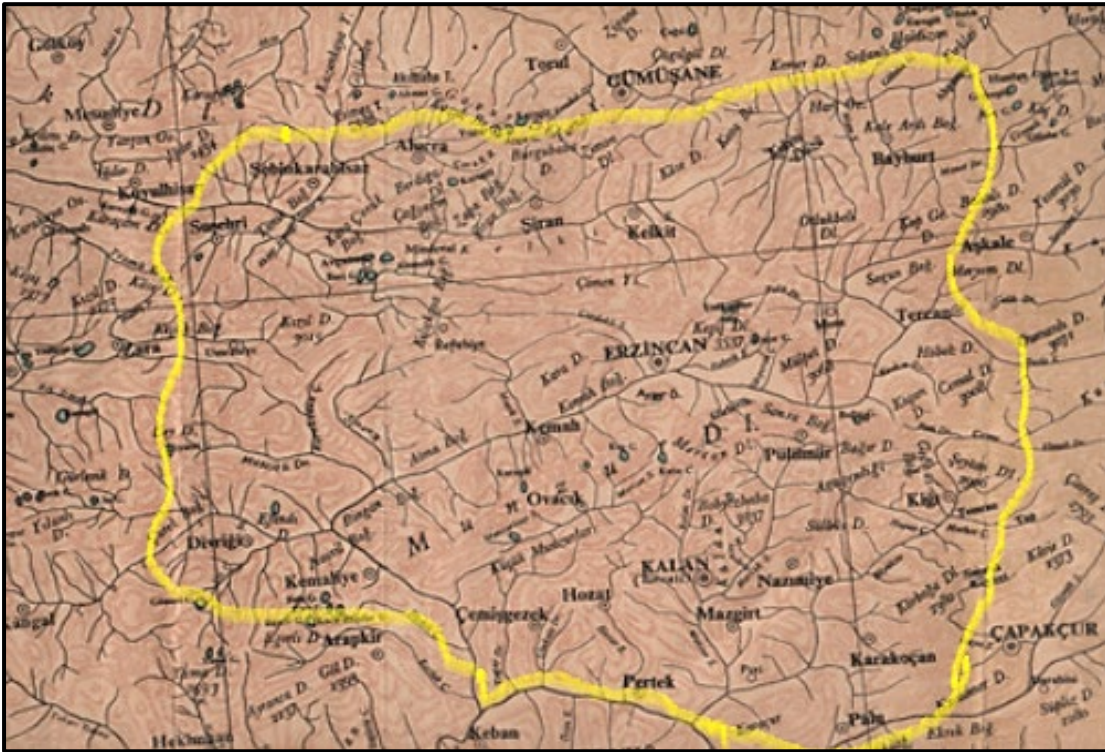
⁵ M. Tosun, **age**, s. 43.

⁶ A. Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara 1992, s. 17.

Sumer kültürüyle ilişkili olduğunu çeşitli yazılı kayıtlardan, tanrı/tanrıça adlarından ve iki ülke arasında ticaretin yapıldığını belgeleyen arkeolojik belgelerden biliyoruz.⁷

Sumerlerin “Enmerkar ve Aratta” kahramanlık öyküsünde geçen “Aratta ülkesi” nin Doğu Anadolu- İran arasında bir yerde olduğu anlaşılmaktadır. Yukarı Fırat Havzası, öncelikle yön (kuzey) bağlamında Sumer algısı açısından Fırat ve Dicle’nin yukarı kesimi, Hitit bakışıyla da yine Kuşşara’nın “yukarısı”dır. Bu nedenle, Yukarı Ülke” (Hayaşa) ile “Dağlık/Yüksek Ülke” (Aratta, Uruatri, Armenia) yalnızca coğrafi konumuyla değil, geçmiş/tarihsel yazımlarda da ayrı alanlardır. Ancak, Hurri ve Urartu “dağcı, dağlı halk” anlamlarıyla da ilintili olmaları nedeniyle (I. A. Diakonoff) Hur/ Hurrum ve Ararat/ Uruatri’den koparıldıklarında doğal olarak belli bir coğrafi nokta olarak lokalize edilemezler.

Harita 3: Erzincan’ın tarihi- kültürel interlantı. Yukarıdaki haritada belirtilen sınırlar Azzi/Hayaşa Krallığı, Mengüçik Melik Devleti ve Erzincan Emirliği’nin siyasi konumu esas alınarak çizilmiştir. Her ne kadar bu üç siyasal yapının sınırları bazı farklılıklara sahip olsa da, günümüzde bile, belirtilen bu sınırlar içerisinde coğrafi, kültürel, folklorik yapı bütünlüğünü görmek mümkündür.

⁷ A. Erzen, *age*, s. 17; S. Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2000, s. 19; M. Tosun, *age*, s. 44- 45; A. Alpman, *Hurriler, I. Uluslararası Hititoloji Kongresi* (19- 21 Temmuz), Ankara 1998, 27- 29; Macki Chahin, *The Kingdom of Armenia*, New York 1987, s. 17 (Ö. Hançer çev./basılmamış nüsha. Malatya 2000, s. 5.)

Uruatri, Urartu, Ararat gibi yine “yüksek ülke” anlamına gelen adlar da Sumer kaynaklı Aratta ile ilişkilendirilmektedir. Armania’ya dönüşecek olan bu Uruatri/Ararat, Doğu Anadolu’nun doğusundaki yüksek alanlardır. Van Gölü civarını da (özellikle güneyini) kapsayan alan ise Sumer vurgusunu esas alarak “*Yüksek-dağlık Ülke*” olarak adlandırılır.⁸ Sumer, Hurri, Hitit, Urartu kayıtları yanı sıra coğrafi konumun niteliğinden ve tarihsel olaylardan hareketle; Hayaşa ülkesinin kapsadığı alanı Hititlerin vurguladığı biçimiyle batıda Sivas, doğuda Erzincan “*Yukarı Ülke*” olarak adlandırmak gerekmektedir.⁹

Yazılı kayıtlarda Orta Anadolu’nun doğusu “Hatti Ülkesi” diye anılır. Bu bölgenin doğu ve kuzey doğusunda ise “Yukarı Ülke” diye vurgulanan Azzi/Hayaşa bulunmaktadır.¹⁰ Çok sonraları yöreye batıdan gelen Helenistik ve Roma mensubu insanların o dönem coğrafi bilgilerinin yetersizliği, alanların adını genelleştirerek söylemelerine neden olmuş, Doğu Anadolu’yu “Armania” olarak telaffuz etmişlerdir. Ancak, zaman içerisinde Azzi/Hayaşa’nın doğusuyla olan coğrafi, iklimsel, tarihi ve kültürel farklılığı anlaşılınca, bu yöreye Küçük Armanya ya da “Batı Armania” demek zarureti ortaya çıkmıştır. Görülen o ki, Azzi/Hayaşa coğrafyasını Armania içerisinde mütaala etmek bilgi yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, bölgenin kadim adı Azzi/Hayaşa’dır. MÖ, VII –VI. yüzyıllarda “Kimmerya” ve “İskitya”, bir dönem batı ve kuzeybatı tarafları “Pontus” biçiminde ifade edilmiştir. Akkoyunlu ulusunun Trabzon-Rum Devletçığı’yle olan mücadeleleri nedeniyle Erzincan-Bayburt merkezinde oluşan ve Orta Asya “Oğuzname” geleneğinin yansıması olarak karşımıza çıkan “Dede Korkut” anlatılarından hareketle de bu alan “Oğuz-eli”dir. Bugünün coğrafi söylemi ise Yukarı Fırat Havzası’dır.¹¹

Anadolu’nun yazılı tarih dönemlerine girişinin (Orta Bronz: MÖ, 2000-500) ilk iki yüzyılımı, Hititlerin kendilerinden önceki toplumları egemenlikleri altından birleştirme faaliyetleri kaplar. Henüz Hitit birliğinin sağlanmadığı bu zamanlarda Anadolu’nun çeşitli yörelerinde serpişik olarak kurulan site-şehir krallıkları, kendilerine tahsis ettikleri küçük sahalarda hüküm sürmekteydiler. Bunlardan Zalpa (ki krallıkların “Nwşa”=Kaniş Krallığına saldırıp, Tanrı heykeli götürdüğü ve Anitta’nın burayı cezalandırdığı rivayet edilir) ve Pruşhanda (Malatya civarında olduğu tahmin edilmektedir) krallıklarının adını verebiliriz. Hititler, döneminde karmaşık bir ülke bütünlüğü tesis etmek ve bu homojen

⁸ Sumer kayıtlarında “Yukarı/dağlık-yüksek ülke”. Bak. N. Kramer, **Tarih Sümerde Başlar**, Çev. K. İren, İstanbul 1992, s.198-199.

⁹ A. Movsisyan, **Aratta Kutsal Yasalar Ülkesi**, İstanbul 2001, s. 20. İlgili şiirde bu yardım “Ey kızkardeşim İnanna, Uruk için, Aratta sakinlerinin altın ve gümüşü sanatkârca işlenişini sağla. Kayadan çıkan soylu lacivert taşı getirmelerini sağla. Uruk’un, kutsal toprağın, oturduğu Anşan Evi’nin, ..sını kurmalarını..” şeklinde vurgulanmıştır. S. N. Kramer, **Tarih Sümerde Başlar**, s. 34. S. N. Kramer, **Sümerler**, (çev. Ö. Buze), İstanbul 2002, s. 244- 363. Sumer kayıtlarında “Yukarı/dağlık-yüksek ülke” (N. Kramer, **Tarih Sümerde Başlar**, s.198-199), Doğu Anadolu’nun doğusundaki yüksek alanlardır.

¹⁰ A. Goetze, **Kulturgeschichte des Alten Orient**, München 1933, s. 174; L. Delaporte, **age**, s.78; H. Z. Koşay – K. Turfan, **agm**, s. 354.

¹¹ Bilindiği/bilineceği gibi; ilk adı “Mala” (Suların anası) olan “Fırat” Kop Dağladırından sonraki varlığına verilen addır. Pülk ya da Karasu, bu ırmağın çayları arasındadır.

olmayan/konfederal yapıyı ayakta tutabilmek açısından başarılı olmuşlardır. Bu yapı içerisinde farklı diller ve dinlerin fazlalığından ortaya çıkan uygarlıklar arası ilişkinin kendilerinden sonra kurulan devletleri de etkilemeleri, Anadolu'da farklılıklar içinde birlikte yaşayabilme kültürüne önemli bir katkı sağlamıştır.

Anadolu'da bazı yerleşme alanlarının görece önem kazanıp büyümesinde ve bu ülke tarihinin daha anlaşılır olmasında Assurlu tüccarların kıtasal ölçekte ticarî faaliyetlerde bulunmaları büyük önem taşır. Assur ticareti, bazı yerleşim alanları gibi ticarî güzergâhların da o oranda önemini artırmıştır. Suriye- Güney Anadolu üzerinden Orta Anadolu'ya ve Yukarı Fırat Havzası'na olan yol bağlantılarında Hurri ve Hattililerce "Mala" (çok sonraları Euprates) olarak anılan Fırat Irmağı ve bu ırmağın dağlar arasında yer açtığı vadiler ulaşım için büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

Bugünkü Ağın, Eğin, Kuruçay, Divriği boyunca görülen vadiler ve bu alanlarda kurulu yerleşimler, Orta Anadolu- Kummaha (Kemah)- Arziya (Erzincan) ile Kummaha- Karsaga (Cengerli)- Arauraka (Melikşerif)- Suissa (Balahor), Satala (Sadak) üzerinden giden yollar Karadeniz için büyük önem taşıyordu. Irmak olarak Fırat yalnızca vadileriyle kuzey – güney, güney- kuzey batı yönündeki yaya ulaşımını kolaylaştırmıyor aynı zamanda sallarla yapılan ulaşım için de ön plana çıkıyordu. Fırat üzerinden yapılan ulaşımın bilgisi sadece Assur- Hitit belgelerinde değil, Herodotos ve Strabon gibi yazarların kayıtlarında da görülür.

Assur ticaret kolonileri son dönemlerinde Orta Anadolu'nun doğusunda, Divriği civarında¹² Kuşşara yerel krallığı güçlenmeye başlamıştır. Kuşşara kenti Assur ticaret yollarının birinin yakınındaydı ve güneydoğu ticareti bağlantısında Şamuha kenti ise kilit bir rol oynuyordu.

Hurrilerin Yukarı Fırat Havzası dâhil doğuda ve zamanla Kuzey Mezopotamya üzerinde yayılmaları nedeniyle Anadolu ile Ön Asya arasındaki ticarî ilişkileri kopma noktasına gelmiş, giderek gücünü kaybeden Assur, Hammurabi'nin Babil İmparatorluğu'na katılmıştır. Orta Anadolu yönetimleri ve halk kitleleri her şeye rağmen ticaretin devamına çalışmış, ancak ticarî yollar daha güneye kaydırılarak Aşağı Fırat ve Kilikya (Adana Ovası) üzerinde yoğunlaşmıştır.¹³ Bu durum, Yukarı Ülke'ye dâhil olan Arziya – Kummaha hattı üzerindeki yerleşmeleri büyük oranda, Divriği – Şamuha hattı boyunca yer alan kentleri ise kısmen olumsuz biçimde etkilemiştir. Hitit çiviyazılı belgelerinde Malatya tarafına "Kuşşara ve Şamuha'dan gidilememesi durumunda Tilimra'ya gidilmesi.." ibaresi birkaç konuyu aydınlatması¹⁴ yanı sıra Şamuha yolunun hâlâ kullanılır olduğunu fakat risk içerdiğini göstermektedir.

¹² J. G. Macqueen, **Hititler**, (çev. E. Davutoğlu), Ankara 2001, s. 21.

¹³ J. G. Maacqueen, **age**, s.21.

¹⁴ E. Bilgiç, *Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler*, **Belleten- X/ 39**, Ankara 1946, s. 393.

Hititlerin Kızılırmak yayı içerisinde, siyasi faaliyetlerini yayabilmek için uygun bir zemin bekledikleri sıralarda, Hurrilerin Erzincan havalisini de içine alan bölgelerden daha güneylere kayması, onların yerlerini dolduran Hayaşalıların egemen olmasıyla sonuçlanmıştır.

4. ARZİYA'DAN ERZİNCAN'A; "ERZİNCAN" ADI

İlk Çağ Dönemi'ne ait yerleşimler Erzincan Ovası'nı çevreleyen dağların eteklerinde var olmuşlardır. Ovanın merkezî kenti, yani Erzincan, başta deprem olmak üzere yaşanan doğal süreçler ve toplumsal alt üst olmalar nedeniyle belli bir mevkide konumlanmamış, ovanın çevresinde farklı alanlarda yeniden inşa edilerek bugüne kadar gelmiştir. Çevredeki dağların eteklerinde kurulan ve bazıları MÖ, IV. bine kadar giden ilk yerleşimlerin çoğu MÖ, II. bine aittir.

Bazı kentler tarih içerisinde farklı adlarla anılmışlardır. Erzincan ise ilk adı *Arziya*'dan *Arzingam*, *Erzingân* ve *Eriza* gibi telaffuzu fazla değişime uğramadan adını muhafaza etmiş kadim kentlerden biridir. Yine bazı kentler gibi adı korunmakla birlikte; konumuna, özgünlüğüne ve yaşanan gelişmelere bağlı olarak çeşitli tanımlamalar yapılmış, çeşitli sıfatlar verilmiştir.

4. 1. AZZİ/HAYAŞA KRALLIĞI'NIN BAŞKENTİ: ARZİYA

Hitit kayıtları başta olmak üzere, Urartulara ait yazıtlar, Herodotos ve Amasyalı Strabon gibi İlk Çağ yazarlarının kitapları içerisinde Hayaşa Bölgesi ve çevresi hakkında önemli ölçüde bilgi edinilebilmektedir. Azzi/Hayaşa bütünlüğü içerisinde belli sayıda olan yerel idarî alanlar, MÖ, 1200'lerde baş gösteren demirci-denizci kavimlerin göçleriyle yeni bir evreye girmişlerdir.

Resim 1: Esesi- Hahk - Lerdusu köyleri arasında, Laha Dağı'nın kuzey doğu bölümünü teşkil eden ve yok edilen Kızlar Kalesi'nin batı yönünde devam eden yükseltilerin kuzeyden görünüşü.

Ülkenin kuzey hattı (Azzi) ve batısında yer alan Dukkamma Bölgesi'nin (Refahiye/Hasanlı Höyük) kuzey batı uç kesimleri (Ezbider-Avganis, Alucra) hariç, orta kesimlere (Kummaha/Kemah, Arziya/Erzincan ve Miadin) ve güney alanlara (Zuhma/Suhma) egemen olan Urartuların döneminde yeni bazı kentler inşa edildiği gibi, eski idarî bölge yapılarında değişikliğe gidildiği çivi yazılı Urartu kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Herodotos ve Strabon'un bölge, kent, yol ve tapınaklar hakkında verdiği bilgiler, Azzi/Hayaşa ve Urartu dönemlerinden sonra ortaya çıkan yeni bölgesel bütünleşmelere ve ayrışmalara ilişkin bazı ipuçlarını barındırmaktadır. Kimmer, İskit, Med, Pers, Hellen, Pont, Roma- Bizans süreçleri içerisinde de siyasî, etnik ve dinî esaslara göre önemli değişikliklerin

yaşandığı bilinmektedir. Bu kaynaklarda belirtilen bölge, halk ve yerleşim merkezleri, coğrafi yapı ve arkeolojik buluntular eşliğinde ele alınarak belli oranda sağlıklı bir lokalizasyon yapma imkânı bulunmaktadır.

Arziya'ya ilişkin olarak bilinen ilk yazılı kayıtlar Hitit anellerinde yer alan ifadelerdir. Arziya, Hayaşa Krallığı'nın başkenti olarak özel bir öneme sahiptir. Söz konusu metinlerde Hayaşa hem ülke hem kent olarak da geçmektedir.¹⁵ Hitit kayıtlarında Hayaşa'dan bahsedilirken, "Tanrı Nergal", Huwaşı taşı", "Laha Dağı"yla birlikte Arziya, "Hayaşa şehri harabesi" (uru. du-uru hayaşa) biçiminde de anılır.¹⁶ "Harabe şehir" vurgusu, yaşanan olağan üstü bir vakayı, yani Erzincan'da sürekli yaşanan depreme ilişkindir. Hayaşa hükümdarı Hukkana ile Şuppiluliuma arasında yapılan "Hukkana Antlaşması"nda ise "üzüm bağları"ndan bahsedilir ki, Yukarı Fırat Havzası'nda yetiştirildiği belli başlı yer olan Erzincan'ı işaret ettiğine kuşku yoktur.

Resim 2: Til yöresi tapınak / kilise kalıntısı. Erzincan'ın batısında Laha Dağı alt etek ve düzlüklerinde çeşitli dinî ve sivil mimariye ait kalıntılar bulunmaktadır. Til Köyü'nün 2 km güneyinde, Göyne- Çardaklı Çayının 500 m batısında bulunan ikiz tapınak kalıntısı bunlar arasındadır. 10 x 7 ebatında, doğu-batı yönünde inşa edilen eski tapınağın duvarları 1 metre kadar harçsız ve toprak altındadır. Üzerine daha sonra harç kullanılarak yapılan kilise binası bulunmaktadır. Bu haliyle Anahita'ya ait bir tapınağın kiliseye dönüştürüldüğü izlenimi edinilmektedir. Daha sonradan iliştirilen taşlarının bazıları üzerine yalın çizgisel haçlar kazınmıştır. Bu tür kiliselerin birinde bulunan haç taşlarından biri çeşitli yazı ve motiflerle bezelidir (Hah/kKöyünde Cihan Evcan'ın evinde korunmaktadır).

¹⁵ Güngör Karauğuz, **Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri**, Konya 2002, s. 149.

¹⁶ KUB XXXI 43 Öy. 36; 50 Öy. 30. II. Muşil ile Şeha Irmağı ülkesi Manapa- Tarhunta arasında yapılan antlaşmada (CTH 69; A.KUB XIX 49) Pittiyarik ile Kummani kentleri arasında doğrudan "Harabenin Fırtına Tanrısı" ibaresi geçer. Hitit antlaşma metinlerinin birçoğunda Pittiyarik'in anıldığı yerlerde Arziya kenti geçerken bu kez yalnızca "harabe kent" vurgusu yapılmasından, o dönemde bu alanın Arziya olarak bilinebileceğinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

Çivi yazılı belgenin sonunda, Hayaşalıların bu antlaşmaya uymamaları hâlinde Şuppiluliuma şunları kaydettirir: “ *Bu sözleri korumazsanız, sonra bu yemin tanrıları; şahsınızı, karılarınızla, oğul (larınızla), erkek (kardeşlerinizle), kız kardeşlerinizle, ailenizle, evlerinizle, tarlalarınızla,(şehirlerinizle?), üzüm bağlarınızla, harman yerlerinizle, sığırlarınızla, koyunlarınızla..*”¹⁷

Ayrıca, tarihi bilinmeyen çivi yazılı bir tablette Pittiyariga’dan Şamuha’ya nakledilecek erzakın sandallarla nasıl ve ne miktarda taşınacağına bilgisi yanı sıra Arziya’dan erzağın küçük bir sandala nasıl yüklenildiği anlatılır.¹⁸ Til, Karadağ (Laha Dağı)¹⁹ yükseltisinin alt düzlüğünde tarım, ziraat ve hayvancılığın yanı sıra Fırat aracılığıyla sallarla yapılan ticaretin önem kazandığı, en azından bir dönem Hayaşa başkenti ve Erzincan Ovası’nın batısında olan Arziya’ nın kendisi ya da bir parçasıdır.

Hititlere ait metin, Yukarı Ülke’ye (KUR URU- UGU Tİ) yapılan Hitit seferi sonucu ele geçirilen tutsak ve ganimetlerin Şamuha’ya (Eğin’in güneyinde Maçkir- Ençiti- Samuka) nakliyle ilgilidir.²⁰ Arziya’dan gelecek malların su seviyesi düşünülerek küçük sandallar kullanılması önerilir. Hitit kayıtlarında ulaşım için “*küçük sandal*” yapılması önerisi, ırmak yatağıyla birlikte Arziya’nın Şamuha ve Pittiyariga’nın kuzeyinde oluşunu ifade eden kanıtlardan sadece biridir. MÖ. V, yüzyılda yaşayan Herodotos da bu yöreden Mezopotamya’ya küçük sallarla mal taşındığını teyit etmektedir.²¹

Hititler için Kuşşara’dan (Divriği yakınlarında) Şamuha ya da kuzeydoğudan Hayaşa’nın sınır kenti Ura (Şebinkarahisar- Suşehri arasında, bugünkü Eskişar) üzerinden Azzi/Hayaşa ülkesine yapılan askeri seferlerin sonucu tutsak edinmenin, hayvan ve mal yağmalamanın ve bunları belli bir süre içerisinde Hitit ülkesine taşımının en uygun alanı Erzincan Ovası ve çevresinde Tuthalya ve Şuppiluliuma döneminin komutanlarından Kantuzzili, Arziya üzerine yürüyüp tutsak ele geçirmekte, çeşitli yağmalarda

¹⁷ G. Karauğuz, *age*, s. 160.

¹⁸ **Pittiyariga:** Hitit Kralı III. Arzuwanda (MÖ. 1220-1190) zamanına ait “Pahhuvalı Mita” metninde Dukkamma ve Kummaha’yla birlikte zikredilen kasabalar arasındadır. Pittiyariga’nın Pankuwa’nın kuzeyinde, Kemah’ın batısında, bugünkü Kuruçay yöresinde, Fırat’a yakın bir yerde olması gerekir. Ancak bu yörede, MÖ. II. bine ait ve biri birine yakın birçok yerleşim bulunmaktadır. Hititlerin bayram törenini konu alan bir başka çivi yazılı metinde (Pittiyariga, Arziya, Hassigasnawanta, Şamuha.) sıralamasında Pittiyariga ile Arziya arasında Hassigasnawanta (Haşinavanta) adı geçer. **KUB XXV 32; KUB XXVII 70; KBo IV 13** vs. Haşiwanta ile lokalize edilmesi mümkün üç yerleşim bulunmaktadır: Armudan, Sime ve Kondusu. Antik Çağ yazarlarınca kaydedilen Analiba=Armudan, Synorias=Sime ile lokalize edilebilir. Konumu ve arkeolojik dokusu itibarıyla Kondusu köyü arazisinde bulunan İlk Çağ yerleşiminin Haşiwanta olma ihtimali ağır basmaktadır.

¹⁹ Hitit çivi yazılı belgelerinde Uru-Hayaşa, Laha Dağı ile birlikte de anılmıştır. Bak. **KUB XXXIV 23 I 24-25;** G. Karauğuz, s. 149.

²⁰ **KUB XXXI 79 öy. 4-18;** Turgut Yiğit, “*II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Şamuha’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine*”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 30, Ankara 1997, s.283. “Arziya” kentinin geçtiği diğer çivi yazılı tabletler için bak. Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, Ankara 1973, s.19-20.

²¹ Herodotos, **Herodot Tarihi**, (çev. M. Ökmen), İstanbul 1973, I/194.

bulunabilmekte ve bunları Şamuha gibi yakın Hitit kentlerine götürüp tekrar sefere çıkabilmektedir.²²

Söz konusu metinlerde Hayaşa hem ülke hem kent olarak da geçmektedir.²³ Anlaşılan o ki; başkent olması nedeniyle Arziya/ Erzincan, devletin adına izafeten “Hayaşa” olarak da anılmıştır. Ülke ve yönetimlerin zaman zaman başkentlerin adıyla anılmışlığı bugün olduğu gibi dün de siyasî ve diplomatik bir ifade biçimidir.

4. 2. ARZİYA BÖLGESİ VE ARZİYA (ERZİNCAN)

Kuzeyde Gümüşhane Dağlarına kadar uzanan ve Yukarı Fırat Havzası'nı içine alan bölge Azzi – Hayaşa diye adlandırılır. Eski Hitit metinlerinde Azzi ile Hayaşa tekleşmiş bir siyasal bütüne verilen admış gibi görünüyorsa da, dönem kültürlerinin tek bölgeyi iki değişik adla söylemesi biraz sıra dışı durmaktadır. Hititlerin birbiriyle çok yakın iki alana hem Azzi hem de Hayaşa demesini, doğrudan egemen olmadığı bu görece uzak bölgeye ilişkin algılamasıyla izah etmek gerekir. Bazı bilim adamlarının bir bütün hâline gelen iki ayrı bölge olabileceği düşüncesi bizce de uygun görülmektedir. Kaldı ki Azzi/Hayaşa'da başat olan iki ana bölge yanı sıra Arziya, Kummaha, Dukkamma, Maldiya, Suphana gibi sair yerel yapıların olduğunun somut ipuçları bulunmaktadır.

Arziya'nın bugünkü Erzincan'ın siyasal geçmişinde ilk bilinen adı ve bu kentin Azzi/Hayaşa'nın merkezi olduğuna ilişkin Hitit kayıtları yeterli bilgiyi vermektedir. Bölge olarak Arziya, kuzeyde Keşişler, güneyde Munzurlar, batıda Kummaha, doğuda Sansa Boğazı'yla ayrılan Matien'le (Miadin/Mans ve Terdzana/Tercan) çevrilidir. Bugünkü Pülümür'ün de Arziya bölgesi içinde olması mümkündür.

Arziya, Azzi/Hayaşa Krallığı'nın başkenti olarak özel bir öneme sahiptir. Söz konusu metinlerde Hayaşa hem ülke hem kent olarak da geçmektedir.²⁴ Yukarıda değinildiği gibi; Hitit kayıtlarında Hayaşa'dan bahsedilirken, “Tanrı Nergal”, Huwaşi taşı”, “Laha Dağı”yla birlikte Arziya, “Hayaşa şehri harabesi” (uru.du-uru hayaşa) biçiminde de anılır.²⁵ “*Harabe*

²² H. G. Güterbock'un yayınladığı bir Hitit metninin fragmanları içerisinde; “ ..sonra. . .] 4 'Tekrar [. . .] Sayın Kantuzzili [. . .] 'diye yendi. Asker [. . .] 'Ve sonra yine [. . .] 'gitti. Ve Arziya [kenti. . .) Ve Arziya şehrinin malları, (sivil tutsaklarla birlikte) ..sığır ve koyun, düşman tutsakları..() Sayın Kantuzzili tekrar () ..düşman birlikleri çok sayıda öldü..” “Yine (kara Hayaşan düşman bulmak...(vermedi).. [Hayaşan] düşman sonra [gittim babamı yüzden. Yine onu [bulmak] istedi. O [arazinin ortasında] bütün düşman Kaşkan aşiret birliklerinin bulundu. Tanrılar onunla yürüdü; [Arinna Güneş Tanrıçası], Hattinin Fırtına Tanrısı, Karargâhın Fırtına Tanrısı ve Tanrıça İstar. Düşman çok sayıda öldü. Birçok tutuklu [O aldı], ve O (onları) Samuha şehrine geri getirdi”. Yıpranmış bu tablette kalan ifadeler yeterince bilgi vermektedir. H. G Güterbock; “*The Deeds of Suppiluliuma, as Told by his Son Mursili II*”, JCS 10, 1956, 41.

²³ G. Karauğuz, s. 149.

²⁴ G. Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Antlaşma Metinleri*, Konya 2002, s. 149.

²⁵ KUB XXXI 43 Öy. 36; 50 Öy. 30. II. Murşili ile Şeha Irmağı Ülkesi Manapa- Tarhunta arasında yapılan antlaşmada da(CTH 69; A.KUB XIX 49) Pittiyarik ile Kummani kentleri arasında doğrudan “Harabenin Fırtına

şehir” vurgusu, Erzincan’da sürekli yaşanan depreme ilişkindir. “Hukkana Antlaşması”nda ise “üzüm bağları”ndan bahsedilir ki, Yukarı Fırat Havzası’nda yetiştirildiği belli başlı yer olan Erzincan’ı işaret etmektedir.

Arziya/Erzincan, başta deprem olmak üzere, çeşitli nedenlerle ova etrafında ve ova içerisinde birçok kez yeniden kurulan ve sürekli ikmal ve tadil edilerek gelen bir şehirdir. İlk Çağ yerleşimleri özellikle çevredeki dağların eteklerinde kurulmuşlardır. MÖ, II. bine ait çok sayıda mevkii bulunmaktadır.

Bazı materyallere ve ipuçlarına dayanarak Hitit metinlerinde geçen Arziya’nın eski kutsal Laha Dağı’nın doğusunda olması ihtimali yüksektir. Bu alan, Mala Irmağı’na yakınlığı ile güvenliğin önemine bağlı olarak Karadağ- Fırat ve ona karışan Cibice Çayı- Hahk- Esesi köyleri arasında olmalıdır. Nitekim Pittiyariga’dan Şamuha’ya nakledilecek erzakın sandallarla nasıl ve ne miktarda taşınacağına bilgisi yanı sıra Arziya’dan erzağın küçük bir sandala nasıl yüklenildiği anlatılır. Metin, Yukarı Ülke’ye yapılan Hitit seferi sonucu ele geçirilen tutsak ve ganimetlerin Şamuha’ya nakliyle ilgilidir.²⁶ Arziya’dan gelecek malların su seviyesi düşünülerek küçük sandallar kullanılması önerilir. Hitit kayıtlarında ulaşım için küçük sandal yapılması önerisi, ırmak yatağıyla birlikte Arziya’nın Şamuha ve Pittiyariga’nın kuzeyinde oluşunu ifade eden kanıtlardan sadece biridir. Hititler için Kuşşara’dan Şamuha ya da kuzey doğudan Ura (Şebinkarahisar-Suşehri arası) üzerinden Hayaşa ülkesine yapılan askeri seferlerin sonucu tutsak edinmenin, hayvan ve mal yağmalamanın ve bunları belli bir süre içerisinde Hitit ülkesine taşımının en uygun alanı Erzincan Ovası ve çevresidir.²⁷

Hayaşa’nın başkenti olmasının dışında Erzincan Ova ve çevresini kapsayan alanlar Arziya Bölgesi olarak tesmiye edilmiş, Erzincan Ovası’nda yer alan İlk Çağ yerleşimlerinin konumu göz önüne alınarak bölge “batı” ve “doğu” olarak ele alınmıştır. Kuzeyde Keşiş Dağlarının güney eteğinde yer alan Vagirt Deresi’nden güneyde

Tanrısı” ibaresi geçer. Hitit antlaşma metinlerinin birçoğunda Pittiyarik’in anıldığı yerlerde Arziya Kenti geçerken bu kez yalnızca “harabe kent” vurgusu yapılmasından, o dönemde bu alanın Arziya olarak bilinebileceğinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

²⁶KUB XXXI 79 öy. 4-18;Turgut Yiğit, *II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Şamuha’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine*, TAD, S. 30, Ankara 1997, s.283. “Arziya” kentinin geçtiği diğer çivi yazılı tabletler için bak. Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, Ankara 1973, s.19-20.

²⁷ H. G. Güterbock’un yayınladığı bir Hitit metninin fragmanları içerisinde;“ ..sonra. . . 4 'Tekrar [. . .] Sayın Kantuzzili [. . .] 'diye yendi. Asker [. . .] 'Ve sonra yine [. . .] 'gitti. Ve Arziya[kenti. . .] Ve Arziya şehrinin malları, (sivil tutsaklarla birlikte) ..sığır ve koyun, düşman tutsakları..() Sayın Kantuzzili tekrar () ..düşman birlikleri çok sayıda öldü..” “Yine (kara Hayaşa düşman bulmak...(vermedi).. [Hayaşa] düşman sonra [gittim babamı yüzden. Yine onu [bulmak] istedi. O [arazinin ortasında] bütün düşman Kaşkan aşiret birliklerinin bulundu. Tanrılar onunla yürüdü; [Arinna Güneş Tanrıçası], Hatti’nin Fırtına Tanrısı, Karargâhın Fırtına Tanrısı ve Tanrıça İstar. Düşman çok sayıda öldü. Birçok tutuklu [O aldı], ve O (onları) Samuha şehrine geri getirdi”. Yıpranmış bu tablette kalan ifadeler yeterince bilgi vermektedir. H. G. Güterbock; “*The Deeds of Suppiluliuma, as Told by his Son Mursili II*”, JCS 10, 1956, 41.

Munzurların kuzey eteğinde yer alan Mercan Deresi arasındaki hat iki bölge arası hat olarak kabul edilmiştir.

Başkent Arziya ile birlikte Erzincan Ovası'nda MÖ, II. bine ait başka yerleşimler de bulunmaktadır. Bunların bazıları Urartu dönemi yerleşimleriyle eklenirken yüksek dağ sekilerinde ve stratejik açıdan güvenliğin öncelendiği bazı kale- kentler Urartu ve sonrasına ait olarak inşa edilmiştir. Bunlar arasında Altıntepe, Urartu Dönemi Hayaşa Bölgesi'nin merkezi metropol kenti olarak yerini almıştır.

4. 2. 1. BATI ARZİYA: Eski Arziya kentinin bulunduğubugünkü Bahçeliköy/ Hahk-Kızlar Kalesi; Oğlaktepe/Til, Çatalarmut/Esesi- Lerdusu yerleşimi, Kaleciğuntepe ile birlikte düşünülmelidir. Kentin eteğinde yer aldığı Kutsal Laha yükselteleri yanı sıra kuzeyde yer alan Keşiş Dağlarının batı sekisinde bulunan Davarlı/Bahik-Almağacı ve güneyde Pekmezli/Hanzar ve Sütpinar/Tahsulı Bırazlık köyleri arasında bulunan Kaleciğuntepe ile Binkoç/Cırzını arazisinde bulunan harabe gibi kadim yerleşimler, bu merkezî kentin gözetlenmesi açısından da önemlidirler.

Oğlaktepe/Til, Karadağ (Laha Dağı)²⁸ yükseltisinin alt düzlüğünde tarım ve hayvancılığın yanı sıra Fırat aracılığıyla sallarla yapılan ticaretin önem kazandığı, en azından bir dönem Hayaşa başkenti ve Erzincan Ovası'nın batısında olan Arziya' nın kendisi ya da bir parçasıdır. Sonraki yüzyıllarda bu alan "Akilisene" olarak anılmıştır.

Kentin ilk kuruluş yeri ve Batı Arziya: Erzincan Ovası içinde ve özellikle bu ovanın çevresinde olduğu anlaşılacakla birlikte, zaman zaman yer değiştiren Erzincan'ın ilk konumlandığı alanın hangi mevkide olduğunu bilmek sorun teşkil etmektedir. Yapılacak çok daha detaylı arkeolojik araştırma ve kazılar ovadaki ilk yerleşimin hangisi olabileceğini ortaya çıkarabilir. Bazı materyallere ve ip uçlarına dayanarak Azzi/Hayaşa Krallığı dönemindeki merkez kentin "Kutsal Laha Dağı"nın doğusunda, Mala (Fırat) Irmağı'na yakın, güvenliğin önemine bağlı olarak Karadağ'ın ovaya bakan yamaçlarında bulunduğunu söyleyebiliriz.

Mala (Fırat), eski metinlerde Gayl olarak geçen Göyne/Cibice Çayı ve Laha (Karadağ) yüksek tepeleri arasında kalan bugünkü Til, Hahk, Esesi, Lerdusu köyleri yerleşimleri ve Kaleciğuntepe eski Arziya kentinin bulunduğu alan ya da bu kentin interlantında bulunmaktadır.

Batı Arziya'nın koruyucu kale- kentleri: Arkeolojik veriler dışında, başkent Arziya'nın tahkimatlı kale-kent yerleşimlerinin olduğu konusunda Hitit belgelerinde kısmen bilgi verilmektedir. Nitekim II. Murşili, saltanatının onuncu yılında batıda

²⁸ Hitit çivi yazılı belgelerinde Uru- Hayaşa, Laha Dağı ile birlikte de anılmıştır. Bak. KUB XXXIV 23 I 24-25; G. Karauğuz, *age*, s.149.

Azzi/Hayaşa üzerine yaptığı askeri seferde, Hayaşa ordusu tahkimatlı kentlere çekilmişlerdir.²⁹

Kentin eteğinde yer aldığı Kutsal Laha yükseltileri yanı sıra kuzeyde Keşiş Dağlarının batı sekisinde bulunan Bahik-Almağacı ve güneyde Munzurların batı-kuzey eteklerinde bulunan kadim yerleşimler, bu merkezî kentin gözetlenmesi açısından da önemli olmuşlardır.

Ovaya hâkim, deprem riskinin en az olduğu Arziya kenti yerleşiminin güneyinde Fırat Irmağı bulunmakta, eski kentin doğusunda bulunan Cibice Çayı bu alanda Fırat'a karışmaktadır. Hayaşa ve sonraki yüzyıllarda kullanılan limana ilişkin veriler ile Hahk köyü içerisinde derin mahzenler olduğuna ilişkin bilgileri teyit edilmesi yapılacak arkeolojik kazılarla mümkün olabilecektir.

Hahk- Çerme köyleri arasında, Hahk köyü Kızlar Kalesi'nin kuzey batısı yönünde uzanan kayalık ve seki alanlarında eski Arziya kentinden izler taşıyan tıraşlanmış kaya sahınlar ve bazı mağaralar bulunmaktadır.

Azzi/ Hayaşa Sonrasında Batı Arziya ve Til : Erzincan Ovası'nın batısındaki Arziya, Azzi/ Hayaşa Krallığı'nın ortadan kalkıp yerini Urartuların aldığı süreçte başkent olmaktan çıkmakla birlikte, şehir olarak önemini korumuştur. Bölgede Hayaşa sonrasındaki dönemlere ait keramik veriler mevcuttur. Bunlardan bazıları Urartular zamanına aittir. Urartu sonrası İlk Çağ yazılı kaynaklarında, bu kadim tarihi alanda, Anadolu'nun önde gelen kutsal Anahita Tapınağı'nın ve bu tapınağa ait kutsal verilerin varlığı tespitlerimiz arasındadır.

Til köyünün güneyinde, Fırat'a yakın düzlüklerde kadim limandan kalma kalıntılarını bulma çabamız bazı yapı kalıntılarını tespitle sonuçlandı. Bunlardan en önemlisi daha sonraları kiliseye dönüştürülmüş eski tapınakla (Anahita !) ilişkili kalıntılardır. Ünlü Til-Anahita Tapınağıyla bağlantılı bir tanrıça heykelinin bacak bölümü Erzincan Müzesi'ndedir.

Til- Anahita Tapınağı'na ait malzemeler aynı adı taşıyan köy içerisinde çok sayıda fakat dağınık hâlde bulunmaktadır. Buluntular içerisinde yer alan ve henüz okunamayan bir kitabe tarafımızdan Erzincan Müzesi'ne taşınmıştır.

4. 2. 2. DOĞU ARZIYA: Erzincan Ovası'nın doğusunda, Keşişlerin doğu alt eteklerinde ve düzlükte on'a yakın İlk Çağ yerleşimi tespit edilebilmektedir. Küpesik, Nörkâh ve Küçük Çakırman köyleri arasında olan *Saztepe*, MÖ, 3000- 2000 binlere ait keramiklerinin bulunduğu Küçüktepe Höyük, Keleriç- Köroğlu Kalesi, Üzümlü/Cimin- Şeyhkarpuz Yerleşimi, Altıntepe ile Cimin arasında bulunan ve yine keramiklerinin geçmişi MÖ. 3000'lere giden Küçük Höyük bunlar arasındadır.

²⁹ KBo 4. 4; AM 132; AM 130 vd, M. Alparslan, II. Mursil ve Dönemi, İÜ. (Basılmamış doktora), İstanbul 2006, s. 88.

Bunların bazıları Urartu dönemi yerleşimleriyle eklenirken yüksek dağ sekilerinde ve stratejik açıdan güvenliğin öncelendiği bazı kale- kentler Urartu ve sonrasına ait olarak inşa edilmiştir. Sonraki yüzyıllarda bu bölge “Keltzene” olarak anılmıştır.

Resim 3: *Kervan Kayalığı* oyuntulu kayalardan biri. (Fot. Deniz Arslan)

aynı zamanda “Eski Cimin Kalesi”dir. Şeyhkarpuz, tepenin batı yamacında yer almaktadır. Cimin- Şeyhkarpuz arasında eski yerleşim izlerine rastlanmaktadır.

Kervan Kayalığı Yerleşimi: Erzincan’ın doğusunda, Erzincan- Ekşisu mesire yolunun hemen güneyindedir. Saztepe ve Altıntepe bu yerleşimin yaklaşık 2 km. güneydoğusundadır. Mevkide yer alan yükselti üzerindeki kayaların görüntüsü ve bunlara ilişkin efsane nedeniyle yerleşime tarafımızdan “Kervan Kayalığı” adı verilmiştir.³¹

Kuzeydoğu Arziya, Erzincan Ovası’nın kuzeydoğusunda, Küpesik, Akyazı/Nörkâh ve Küçük Çakırman köyleri arasında olan Saztepe, MÖ. 3000- 2000 binlere ait seramiklerinin bulunduğu Küçüktepe Höyük, Purlurtepe Höyük, Karakaya/Keleriç-Köroğlu Kalesi, Üzümlü/Cimin- Şeyhkarpuz yerleşimleri, Altıntepe ile Üzümlü arasında bulunan ve yine keramiklerinin geçmişi MÖ. 3000’lere giden Küçük Höyük bulunmaktadır.

Küpesik-Saztepe Höyük : Altıntepe’ye 2 km batısında, il merkezine 8 km uzaklıktadır. Saztepe, yörede Altıntepe’ nin ikiziymiş gibi görünümü olan doğal yükseltilerden biridir. Tepe üzerinde yer alan höyük ve keramik malzeme Urartu dönemi öncesi yerleşimlerinden biri olduğunu göstermektedir.³⁰ MÖ, II. bin sonlarına ait keramikler bulunmuştur.

Üzümlü/Cimin- Şeyhkarpuz Yerleşimi: Üzümlü’nün 1 km güneydoğusunda Köytepesi yükseltisi üzerindedir. Bu mevki

³⁰ Bu bölümde siyasal süreçlerle ilişkili somut verilerin bazıları örnek olarak zikredilmiştir. Ayrıntılar 6. ve 19. ciltler içerisinde yer almaktadır.

³¹Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan-Keleriç Köyü ve Akkoyunlu-Halveti Şeyhi Pîr Muhammed Bahaeddin*, Ankara2017, s. 20-22, dipnot:7.

Puluruntepe Höyük: Eski Çakırman ile şimdiki Çakırman köyleri arasındadır. Üst kültür katında yer alan taş temelli kerpiç konutlar ve mezarlar kepçeyle hoyratça kazılmış ve bu doku harap edilmiştir. Yüzey keramikleri MÖ, II. bin ve Roma dönemine aittir.

Küçük Tepe Höyük: Halk arasında Gıldirik (Yuvarlak) Tepe olarak söylenmektedir. Altın-tepe ile Üzümlü arasında bulunan Küçük Höyük keramiklerinin geçmişi M.Ö. 3000'lere gitmektedir.

Resim 4: Üzümlü/Cimin- Köy-tepesi. Eski Cimin Kalesi ve Şeyh-karpuz bu tepe üzerinde bulunmaktadır.

Karakaya/Keleriç Köroğlu Kalesi ve Kaya Basamakları: Altın-tepe'nin kuzey doğusundadır. Ana kaya oyularak yapılan basamaklara rastlanmaktadır. Hayaşa ve Urartu dönemlerinden Roma'ya kadar yaşanan merkezlerdendir.

Keşiş Dağı Kızlar Kalesi: Anadolu'nun çeşitli yerlerinde "kız" ya da "kızlar" adıyla anılan kaleler bulunmaktadır. Bu kalelerdeki "kızlar" ifadesinin evlenme yaşı gelen kızların bahtlarının açılmasıyla ilgili törenlerle bağlantısı üzerinde durulur.

Yılın belli bir gününde ya da günlerinde, ergen kızlar bu yalçın ve ıssız yerlere gider, bahtlarının açılması için tanrılara yakarırlarmış. Bunun ne kadar doğru ya da yanlış

olduğunu bilemeyiz. Doğru olma ihtimali vardır, ancak bu kalelerin söz konusu törenler için yapılmış olması düşünülemez. Baht açılması adına yapılan ritüellerin uzak, ıssız ve gözden ırak yerlerde yapılması için belki de terk edilmiş bu tür kaleler yeni bir işlev görmüş, bu işlevleri nedeniyle “kızlar kalesi” olarak da anılmışlardır.

Resim 5: Kilise Kalesi'nin doğusunda, dış surların altından iç kalenin merkezine giden bir tünel hâlâ görülebilmektedir. Tünelin ilk giriş yeri ve bazı bölümleri yol nedeniyle bozulmuştur.

Kureyş Vadisi- Kilise Kalesi: Erzincan Ovası'nın kuzeydoğusunda, Keşiş Dağlarının güneydoğu etek ve vadilerinin stratejik bir noktasında bulunmaktadır. Kadim Erzincan – Mans yolu üzerindedir.

Altıntepe, Saztepe, Keleriç Köroğlu kale ve yerleşimleriyle birlikte İlk Çağ Hayaşa dönemine giden bir geçmişi bulunmaktadır.

Ana kayanın batısındaki tapınım mağarasına giden eski Roma tunelinin girişi HES marifetiyle toprak altında kalmıştır. Mağaranın bir dönem Mithra tapınım merkezi olduğu, bu mekâna Roma katkısının bulunduğu söylenebilir.

4. 2. 3. GÜNEY ARZİYA: Azzi/Hayaşa Krallığı'nın başkenti konumunda olan Arziya kentinin bulunduğu Erzincan Ovası'nın İlk Çağ'da Arziya Ovası” olarak anılmış

olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Ovanın güneyinde, Fırat'la Munzurların kuzey eteği boyunca bazı İlk Çağ yerleşimleri bulunmaktadır.

Yamaçlı/Sırnas Kalesi, Munzurların alt eteklerinde, Arziya Ovası'nın güneydoğusunda, İlk Çağ Hayaşa ve Urartu döneminde tahkim edilenler arasındadır. Sırnas, doğudan Mans ve Tercan tarafına giden Sansa ve Muti boğaz alanlarının kontrolü yanı sıra Altıntepe'nin koruyucu kalelerinden biri olmalıdır.

Resim 6: *Erzincan Ovası'nın güney batısında Kemah'a geçiş teşkil eden boğaz ve çevresinin güneyden görünüşü. Karşıda görülen yükselti Karadağ'ın güney doğu uzantısıdır ve Kaleciktepe Kalesi boğazı kontrol noktasında tahkim edilmiştir.*

alandaki Hayaşa, Urartu ve Roma dönemlerinin yaşandığını göstermektedir. Esas olarak Altıntepe niteliğini yansıtan bir alan olduğu söylenebilir.

Pekmezli/Hanzar- Kaleciktepe Kalesi: Erzincan Ovası'nın güney batısında, Kemah yönünde bulunan Fırat Vadisi çevre yükselteleri, gerek ovanın ve gerekse ova içerisinde yer alan yerleşimlerin koruyucu kale alanları için stratejik öneme sahiptir. Hayaşa dönemi Arziya kenti çevresinde yer alan önemli stratejik kale yerleşimlerinden biri de Hanzar ve Söğüzözü/Tahsulı Birastık köyleri arasında kalan Kaleciktepe'dir.

5. "HAYA", "ARZİYA", "LAHA" VE "MALA" NİN ANLAMI

Eski Dünya Karaları'nın merkezi olan Ashirand, kadim uygarlıkların ana vatanı olduğu gibi, yeryüzüne sayısız kültürel, dinî, bilimsel ve insanî değerlerin üretildiği tarihsel-

Binkoç/Cırzını Yerleşimi:

Munzurların kuzeybatı eteği sekisinde, Binkoç köyü yakınındaki yerleşimdir. Yüzeydeki malzemelerden zengin bir kültürel dokuya sahip olduğu görülmektedir. Karşısında Davarlı/Bahik, kuzeybatısında Bahçeliköy/Hahk yerleşimlerini görmektedir.

Soğukoluk/Çolhasa Höyük:

Erzincan Ovası içerisinde bulunan İlk Çağ yerleşimlerinden biri olan Soğukoluk/Çolhasa, ovanın orta güneyinde Fırat Irmağı yakınındadır. Yüzey görünümü ve buluntularından geniş bir alanı kapsadığı anlaşılmaktadır. MÖ, II. binden Roma'ya değin farklı dönemlere ait keramik örnekleri, bu

kültürel bütünlüğü olan büyük bir alandır. Bu alanın kültürel bütünlüğü, bölgeler arasındaki yoğun ticaret ve dillerin dolanımıyla da anlaşılmaktadır.³²

Sumer, Hurri, Proto-Hatti gibi öncü kültürlerle ilişkin kelimeler yanı sıra Hindistan menşeyli tanrıların ya da Sankrisçeye yakın tanrı adlarının kullanıldığı bilinmektedir.³³ Mitanniler aracılığıyla Varuna, Mithra ve Nasatyaşlar Hitit belgelerinde yer alır. Ashirand'ın bölgeleri arasındaki dil- kültür dolanımı ve etkileşimi çok sayıda örneklerle ortaya konulabilir. Sumerce “kuş” (tavus kuşu=haya musen) anlamına gelen ve tanrıça Nideba'nın kocası olan Haya, Hurri- Hayaşa ve Sumer dinî ve kültürel bağıntısını; Nergal de Hayaşa-Sumer- Babil bağıntısını göstermektedir. MÖ, II. binlerde var olduğu kanıtlanan bu kuzey – güney ilişkisi, sonraki bin yılın ortalarında, yani Urartu sonrasında yine Erzincan'da “Baal-şamin” (Ba'al-şamin= Güneşin Efendisi) tanrı ve tapınağıyla kendini gösterecektir. Nitekim Baal-şamin, öncelikle Filistin- Mezopotamya tanrıları arasındadır.

Til kelimesi de yine kültürel kıtanın müşterekleri arasındadır. Arziya kelimesinin anlamını da bu büyük alan ilişkileri arasında ve Hayaşa, Laha Dağı ve Arziya bütünlüğünün içerisinde çözümlenmesinin mümkün olacağı kanaatindeyiz.

Sumer-Hurri ilişkileri sürecinde ele alındığında “Hayaşa” adının doğrudan Haya tanrısıyla doğrudan ilişkili olduğu görülecektir. Sumer yazımı “^d ha-iA (^d HA-NI), ^d ha-aa” dır ve “Haya”, “Haja” biçiminde telafuz edilir.³⁴ Haya, adının “kuş” la ilgisi nedeniyle³⁵ gökselliğin simgesi bir Tanrı olarak bu coğrafyanın ve bu coğrafyada yedi yüz yıl hüküm süren bir devletin adı olmuştur. Hayaşalılarda göksel/baş tanrı sıfatına sahip Haya'nın Sumerlerdeki muadili “Dingir” dir. (Orta Asya söylemiyle: Tengri).

Hititler aracılığıyla öğrendiğimize göre Şamuha'nın Heput ve İştar'la olduğu gibi Tanrı Yarış de Arziya ile bire bir ilişkilidir. Şehir olarak Arziya, Güneybatı Anadolu yöresinin kadim adı ve bir dil grubu olan Arzava, Siirt ve Batman yöresinin eski adlarından Arzanene, Manisa- Dalaman dolaylarında antik çağ yazarlarınca belirtilen Eriza³⁶, yine Anadolu'nun bazı yerleri için kullanılan Arzan/Erzen yer adlarının aynı kaynaktan gelmiş olabileceği

³² Bir ucu Mısır'dan başlayıp Filistin- Mezopotamya'yı içine alarak Kilikya'ya kadar uzatılan “Bereketli Hilal”, Arz-ı Mevdut olarak ediliş Siyonist emellerin yaklaşımıyla örtüştürülen, tarihsel olarak gerçekliği olmayan bir icattır. Geniş bilgi için bak. Tahir Erdoğan Şahin, **Toplumsal- Kültürel Farklılaşmalar Dönemi ve Uygarlıkların Doğuşu**, (Basılmamış Doktora), İnönü Üniv. Sos. Bil. Ens. Malatya 2002.

³³ O. R. Gurney, **Hititler**, (çev. P. Arpaçay), Ankara 2001, s. 108. O. R. Gurney, **Soma Aspects of Hittite Religion**, Oxford 1977, s. 11; M. Tosun, *Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri- Mitanni Üslubu*, Ankara 1956, s. 45.

³⁴ M. Weeden, *The Akkadian Words for “Grain” and the God Haya*, **DieWelt des Orients**, 39. Göttingen 2009, s. 97-99.

³⁵ N. Aydın, **Büyük Sumerce Sözlük**, Ankara 2013, “ ha-ya”, s. 313., “mu-sen”, “ha-ya/musen” (tavus kuşu), s. 1328.

³⁶ Titus Livius, “*Gn. Manlius'un Galat Seferi*”, (çev. M. A. Kaya), Ege Üniv. **Tarih İncelemeleri Dergisi X**, İzmir 1995, s. 363.

düşünülebilir. Zira Yarıış'in Batı Anadolu bağlantısında "veba tanrısı" olarak Luwi kutsalları arasında da zikredilişi söz konusudur.³⁷

Arz, Anadolu ve Ön Asya'da yaygın kullanımı olan ve yer yüzü/ mekân, toprak anlamına gelen bir kelimedir. Luwice'de *arziya*, "ekili alan, tarla" anlamına gelmektedir.³⁸ Sumerce *arzana/arzasa-na*, tahıl, darı ve mısır gibi anlamlar içermektedir³⁹ ki bunun ekim, tarla ve toprakla bağı olduğu anlaşılmaktadır. Her halukârda "arz", "arzi", "arziya", yer, mekân, toprak ve toprağa bağılı üretimle ilişkilidir. Sumerlerde bir dönem Haya'nın "tahıl/ambar tanrısı" olması, Hayaşa Bölgesi'nde ise Hayaşa ile Arziya'nın birlikte anılmasının tesadüf olmayıp ikisi arasındaki kadim bir bağı olduğunu göstermektedir. Arziya, Arzana ve sonraki zamanlarda Erzen'in yer, toprak, mekân anlamına geldiğine kuşku yoktur.

Hayaşa Krallığı döneminde Hititlerin de dikkatini çeken en önemli, kutsal ve saygın olan dağ "Laha" olarak anılmıştır. Laha, gökle yerin birleşim noktası, dünyanın merkezidir. Ülkenin başkenti (Arziya), başkentin yönetim binası olan saray (kutsal ev/mekân/yurt) ve tüm bu "merkez"lerin yüce sembolü Laha'dır. Laha, gökyüzü ve yeryüzünün en yüksek birleşme noktasında yer aldığı için Arziya, "arz"ın merkezindedir.

Buna göre; Haya, kuş sembolü (haya-musen) üzerinden gökyüzü ve aşkınlığın; Laha, yücelik ve yüksekliğin; Arziya ise gök ve yerin birleştiği yerde bulunan "kutsal ev" in sembolleri olarak üçlü bir bütünlüğü simgelemektedirler. Yukarı Fırat Havzası ve bu havzanın merkezinde yer alan Erzincan ile Erzincan Ovası'nın hayat damarı Mala da, arz gibi Ashirand'ın müşterek kavramlarından. Ma, "ana" demektir. Mala ise "suların anası" anlamına gelmektedir.⁴⁰

6. "ARZIYA" DAN "ERZİNCAN" A KENT İÇİN VERİLEN ADLAR VE ÇEŞİTLİ GÖRÜŞLER

Bazı yarı bilimsel yayınlarda, Altıntepe'den daha eski yerleşimlerin olduğu zamanlarda bu alanın Assur kaynaklarında vurgulanan Zuhma/ Suhma olduğu kaydedilmiştir.⁴¹ Ancak, Zuhma'nın bu bölgeye görece oldukça uzak güney ülkelerinde kullanılan bir sözcük olduğunu ve o günün yakın-uzak algılamaları içinde "yukarılarda bir ülke" tasavvuruyla vurgulandığını hatırlatalım. Buna göre Zuhma'nın, doğrudan ya da dolaylı Erzincan'ı ya da bu kentin yakın çevresini ifade etmiş olabileceğini iddia etmenin hiçbir geçerliliği yoktur.

³⁷ A. Ünal, **Hitit Devrinde Anadolu- II**, İstanbul 2002, s. 91.

³⁸ Şafak Bozgun, *İÖ, 2. Binyılda Hitit Çiviyazılı Belgelere Göre Erzincan ve Çevresi, Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, (28 Eylül- 1 Ekim 2016), C. I, s.123.

³⁹ Nafiz Aydın, **Büyük Sümerce Sözlük**, s. 86.

⁴⁰ Geniş bilgi için bak Tahir Erdoğan Şahin, *Azzi/Hayaşa Bölgesi Efsaneleri*, Erzincan 2020, s.81 çyç

⁴¹ **Yurt Ans.**, IV, s. 2596.

Dicle Irmağı ve çevresinde MÖ, III. binde Subarlar bulunmaktaydı.⁴² Zubana ya da Supana'nın bir biçimde Subirlerle ilgili kadim bir ad olduğu anlaşılmaktadır. Assur- Orta Anadolu ticaret bağının MÖ, 1780'lerde kesildiğini, bunun gerekçesinin Hurri göçleri olduğu düşünülürse, MÖ, XVIII. yüzyıldan sonra Subirlerin yerini bu gelenlerin aldığı söylenebilir. Kaldı ki, kaynaklarda Zuhma, Zubana, Şuppınna, Súpána biçiminde telaffuz edilen bölgenin bugünkü Dersim, Ovacık, Çemişgezek Pertek ve Palu yöreleri için kullanıldığı konusunda bilim adamlarımız hem fikirdir. Yörenin İlk Çağ dokusu üzerinde Hitit belgelerini esas alınarak yapılan araştırmalar sonucu Şuppınna Dağı'nı Munzur-Mercan Dağlarıyla, Zippira Irmağı'nı da Peri Suyu ile lokalize etmesi oldukça akla yakındır.⁴³

Eriza ve Anaitis. Erzincan için kullanılan adlardan biri de "Eriza"dır. Erez, yani yer/mekân anlamına gelen arz'dan türetilen Eriza'nın, kentin eski "Arzi/Arziya" ile sonraki "Aziris" biçimindeki söylenişlere benzetilerek telaffuz edildiği söylenebilir. Ayrıca, Güneybatı Anadolu'da bugünkü Dalaman Irmağı çevresinde Eriza adında bir kent olduğu T. Livius'un eserinde (38- böl. XIV) kaydedilir.⁴⁴

Arziya'nın Eriza'ya evrildiği dönemin MÖ. V- IV. yüzyıllara tekabül etmiş olabileceği; Akilisen- Anahita/Anaitis ve Eriza arasındaki ilişki bağlamından hareketle ileri sürülebilir. Nitekim; Anadolu'daki en önemli Anaitis Tapınağı'nın Erzincan'da olduğu arkeolojik ve yazılı belgeler yeterince teyit etmektedir. Bu merkezde yapılp Roma döneminde lejyon karargâhı olan Satala'ya götürülen (daha sonra Britich Müzesi'ne kaçırılan) Anahita/Anaitis büstü MÖ, V. yüzyıla aittir.

Yine MÖ, IV. yüzyıla ait ve Anahita'nın sembollerinden olan altın kanatlı dağ keçisi/geyik heykeli de bu bölgeden kaçırılıp bugün Berlin- Anadolu Antik Eserler Bölümü'nde sergilenmektedir.

Roma- Mithridat mücadelesi hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar, Akilisen- Eriza- Anahita/Anaitis bağını da vurgulamaya vesile olmuşlardır.

MÖ, 66 yılı baharında Lukullus'tan komutayı alan Pompeius, ordusunun bir bölümünü Kapadokya ve Kilikya'nın korunması için geride bıraktıktan sonra, Pontus kralı üzerine yürümüş, ülkeyi istila ettiğinde VI. Mithradates, Pontus Krallığı'nın en uç kısımlarına, yani Akilisene'ye doğru çekilmiştir.⁴⁵ Pompeius ise adamlarından bir kısmını göndererek Hayaşa'nın bir yöresi olan "Anaitis'in diyarını" zapt ettirmiştir.⁴⁶ Böylelikle hem erzak temin edilmiş hem de Mithridat taraftarı olan Hayaşa halkına mensup güçlerin saldırısına

⁴² H. Z. Koşay- K. Turfan, *Erzurum Karaz Kazısı Raporu*, (TTK), **Bellekten**- XXIII/91, Ankara 1959, s. 354.

⁴³ S. Erdoğan, *Saklı Kalmış Bir Coğrafya'nın Tarihsel Kodları: Zubana-Suppina- Şupa(ne/i)- Sophane*, **2. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Tunceli 2014, s. 20-21.

⁴⁴ Anadolu'da bir başka Eriza, bugünkü Batı Anadolu bölgesinde(Denizli /Acıpayam'ın doğusu ve Burdur / Tetenni'nin batısında) gösterilir.

⁴⁵ Strabon, XII. 3. 28.

⁴⁶ Cassius Dio, **Dio's Roman History**, (İng. Trans. E. Cary), XXXVI, 48,1.

karşı Kapadokya ve Kilikya'yı korumak üzere Kuzey Doğu Toroslar civarına (bu alan Kilikia, Kapadokya ve Hayaşa arasında sınırı olan bir bölge olmalıdır) Marcus emrinde konuşlanmış olan üç lejyon da gelerek Pompeius'a katılmışlardır.⁴⁷

Kaynaklarda yer alan bilgiler, coğrafi konum ve yer adlarından hareketle, Roma ihtiyat lejyonlarının Pompeius tarafından zabt edilen Anaitis'e Eğin- Divriği üzerinden Kemah-Erzincan arası vadilerden geldiği söylenebilir. Anaitis denilen yer ise, hiç kuşkusuz Erzincan, yani Eriza'dır. Bu yer şimdiki Til köyü yakınında, oval tapınak kalıntılarının bulunduğu mevkidir. Demek oluyor ki, Hayaşa zamanında Arziya olarak anılan yer MÖ, I. yüzyılda hâlâ önemlidir ve "yaygın mahallelerle ünlü" kentin merkezi yerleşimler arasındadır. Aynı alan Akilisen diye anılan bölgenin Eriza'sı ve Anaistis'i olarak ifade edilmektedir.

Pompeius'un baskısıyla Akilisen'e doğru çekilen Mithridat, Paryadros Dağ silsilesi arasında iyi sulanmış, ormanlık, birçok yerleri derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı Dasteriya (Dastracus Dağı) yakınlarında sulak bir dağ ele geçirerek orada konuşlandı. Dasteriya denilen yer, Refahiye'nin batısında ormanlık alanla kaplı ve tahkim edilmiş kalelerin hâlâ varlığı görülebilen Dumanlı Dağı ve çevresidir. Hayaşa Krallığı zamanında buraya Dukkamma denilmekteydi.⁴⁸ Yapılan çatışmalar sonucu direnişi kırılan Mithridates, Nikopolis (Pürk köyü) yakınındaki Sinoria'ya⁴⁹ ve oradan kuzeye yönelip Lykos (Kelkit) Vadisi üzerinden Kolhki's'e doğru çekilmiştir.

Marco Polo (Milione, Kap. 21) bu bölge hakkında verdiği bilgi içerisinde Erzincan "Arzinga" olarak yazar.⁵⁰ Ki Arzinga, bu kentin Hayaşa dönemindeki adıyla büyük oranda örtüşmektedir. Arziya ya da Arzinga'nın Urfalı Mateos'un (LXVII) M. Polo'dan bir yüz yıl kadar önce yazdığı biçimiyle "Erzinga" olması⁵¹ herhangi bir karışıklığa neden olmayacaktır. Nitekim "a" ve "e" vurgu değişimine sık rastlanmaktadır.

Kentin taşıdığı eski isimlerden biri de "Aziris"tir.⁵² Yörenin merkez yerleşimi olan Erzinga'nın, IV, yüzyıl yazarı Agathange'nin eserinde "Ezez" olabileceği ihtimaline de değinilir.⁵³ Ptolemy'de Fırat boyları ve yöre üzerindeki (Akilisen) şehirlerden biri de

⁴⁷ Cassius Dio, XXXVI, 48,2.

⁴⁸ Tahir Erdoğan Şahin, *Strabon'un Hayaşa Bölgesi Kentleri/Satala'dan Zımara'ya*, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, S. 14, İstanbul 2018, s. 9- 45.

⁴⁹ Strabon, XII/3,28. *Sinorya*: Refahiye'nin kuzey batısında, bugün büyük bir kent olduğuna ilişkin izleri barındıran Çavuş köyü arazinde bir mevkiidir. "Çavuşun Önü" ya da "Kendirli Şehri" diye söylenen mevkiinin güneyinde ormanlık ve sulak olmasıyla bilinen Dumanlı Dağı bulunmaktadır. Çavuş köyü yakınındaki stratejik bir yükseltisi üzerinde "Toprak Kale" vardır.

⁵⁰ M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (çev. B. Aksoy), İstanbul 1995, s. 26.

⁵¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi -925 – 1136- ve Papaz Girigor'un Zeyli*, (çev. H. B. Andreasyan) Ankara 1962, s. 81.

⁵² Ptolamy, V, 13.

⁵³ Urfalı Mateos, s. 81- not 198.

“Aziris”tir. Aynı bölge civarları üzerinde Aziris adıyla başkaca herhangi bir yerin tespiti şimdiye kadar mümkün olmamıştır.

Eski Grek yazarlarınca “*Akilisen*”, yine dönemin sair metinlerinde “*Yegegiats*”; Erzincan’ı, daha doğrusu, Erzincan’ın merkez olduğu yakın çevresiyle birlikte coğrafi bir bölgeyi ifade eder. “Akilisen/Yegegiats eyaletindeki Erez/Eriza” gibi. Bizans, Ermeni ve Arap etkisiyle büyük değişikliklere uğrayan yer isimlerinin hangi nedenlerle değişime uğratıldığını kolaylıkla kestiremiyoruz.⁵⁴ Ancak, bunda, Erzincan’ın belirli tarihlerde piskoposluk merkezi ya da siyasal yönetim merkezi olması da etkilidir.

Uzak ya da yakın tarihlerde, egemenliklerini vurgulama hevesindeki totaliter yönetimlerin yer isimlerini değiştirme girişimlerine zaman zaman rastlanmaktadır. Erzincan çevresinde geçmişe ilişkin belirgin asimilasyon ve yer isimlerini değiştirme ameliyesine, bu yörenin özgün Hristiyanlığını (Paulikien ve Tulayl hareketlerini) yok etmek isteyen Gregoryen Ermeniler baş vurmuşlardır. Nitekim, XI. yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçi Aristakes Lastiverst (Արիստակես Լաստիվերտ), Tercan’a bağlı Pazmağpür (Çeşmeler) adındaki köy, doğudan gelen Gregoryen Ermeniler tarafından XI. yüzyılda zabt edilince, buraya Hayaşa Hristiyanlarının hilafına anıtsal bir haç dikildiğini ve köyün adının “Haçköy” olarak değiştirildiğini açık açık yazar.⁵⁵

Erzinga–Aziris, IV. yüzyılda Erez ve hatta Grekler’in tesmiye edişleriyle “Justianapolis” dahi denilen Erzincan’a; Arapların “*Arzancan*” dediğini, XIII. yüzyıl müellifi Yakut’dan öğreniyoruz.⁵⁶ Kelimeyi analiz de etmiş olan yazar, şu tarifi yapar: “Arzancan, elif (e) harfinin üstünü (r)’nin sükunu, (z)’nin üstünü, (n)’nin sükunu ve cim, elif ve nun harfleri ile okunur. Oranın halkı “Erzengan” derler. (Kaf harfi ile hitap ederler). Orası, Ahlat ile Rum memleketleri arasında Ermenistan memleketlerinden meşhur, güzel, hayrı ve halkı çok olan bir memleketir...” İlginç olan Arapların “Arzinga” biçimiyle ifadeleri kentin ilk adı olan “Arziya”ya ve halk arasında yakın zamana kadar söylenen “Erzingân” a oldukça yakın oluşudur.

1384 yılı civarında doğrudan doğruya “*Keltzene*” ile bir addolunan Erzincan, Ermeni literatüründe “*Ekeleac*” diye anılmaya başlanan bölge içinde “Erzen”, “Erzng (n)”, “Erzinga” şeklinde anılır.

Doğu Anadolu’daki dört “Erzen”den biri de Erzincan’dır. Bu ad benzerliği, tarihi kaynaklar ele alınırken bazı karışıklıklara neden olmaktadır. Ariza/Aziris’in başka yerlerde de bulunan Erez’le ilişkisi, İlk Çağ’daki yaygın bir anlayışı, “yer/mekân” ekseninde kutsal bir adın kentle birlikte anılışını akla getirmektedir.

Erez, Arzinga, Eriza, Aziris gibi kısmen yakın söyleyişlerin temelinde yöresel bir tanrının ya da tanrısal bir ada ima yollu bir göndermenin olabileceği düşüncesi tolere edilebilir. Arziya’dan Arzinga ya da ve Erzinga biçimine geçişin basit bir ifade farklılaşması

⁵⁴ C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, İstanbul 1979, s. 191.

⁵⁵ Aristakes Lastivertsi, *History*, (Haz. R. Bedrosyan), New York, 1985, Badmudyun/23.

⁵⁶ Şeyh – İmam Şihabüd’dîn Ebi Abdillâh Yâkud İbn-i Abudullah el-Hamavi er Rûmî’l Bağdadi, *Mucemül-Büldan*, (Beyrut baskısının tarihi yok. Mısır tabı 1323, C. I, s. 194.), C. I, s. 150.

olduğu anlaşılır olmakla birlikte, Arzingan'dan Aziris'e geçiş, aynı kenti "Arzi" ve "Azir" gibi farklı iki kök isimle anmanın izahı biraz sorunludur.

Hitit kaynaklarında geçen "Uruşa"nın Erzincan kenti olduğuna ilişkin kanaatler tümüyle tutarsızdır. Nitekim bu Uruşa'nın (Uruşsa) Hitit belgelerinde Kizzuwatna, yani Kilikya/Çukurova bölgesi yerleşimi olduğu çok açıktır.⁵⁷ Ayrıca Sumerce "kent, yerleşim" anlamına gelen "uru", başta Kemah olmak üzere (Uru, Uru-fat/Urfat) Hayaşa Bölgesi'nin çeşitli yörelerinde karşılaştığımız yaygın yer adlarındandır.

Sonuç olarak; Erzincan adı esas olarak Arzi-Arziya-Arzinga(n)- Erzinga(n) biçiminde bugünkü "Erzincan"a kadar ulaşmıştır. Aziris, Eriza, Erez, Ezez biçimleri tâlidir. Suhma, Uruşa gibi adlar yanlış lokalize edilmekten kaynaklanır. Erizagan gibi bir takım adlarla ilişki kurma çabası ise nesnellikten uzak, zorlama ve mesnetten yoksun "olabilirlik"leri ileri sürmekten ibarettir.

7. ERZİNCAN; AKİLİSEN, KELTZENE VE DARANALİS BÖLGESİ

Yerleşim adlarının tarihsel geçmişini, değişimini ya da dönüşümünü yalnızca kullanımda olan tek bir kavram ve ona ilişkin benzer deyişler etrafında ele almak yeterince aydınlatıcı olmayabilir. Diğer taraftan çeşitli depremler yaşayan ve bu depremlere bağlı olarak ova içerisinde yer değiştiren Erzincan adının bazı dönemlerde yeni konumlandığı mekânla anılacağını gözden ırak tutmamak gerekir.

Ayrıca köklü siyasal alt üstler sonucu, mevkide egemen olan yeni güçlerin kent merkezini uzak ya da yakın bir alanda yeniden tasarlamış olabilecekleri veya yeni güçlerin adlandırmada kendi damgalarını vurmak isteyebilecekleri de göz ardı edilemez. Nitekim kadim dönemden beri Arziya ve bu deyişe bağlı adlandırmaların Urartular zamanında hem mekânsal hem kavramsal bir dönüşüme uğradığının ipuçlarını ova içerisinde başat konuma gelen "Keltzene" den hareketle çözümlenmek mümkündür.

7. 1. KELTZENE

Erzincan Ovası'nın doğusunda, Keşişlerin doğu alt eteklerinde ve düzlükte 10'a yakın İlk Çağ yerleşimi tespit edilebilmektedir. Keleriç de bu alan içerisinde merkezî bir konumdadır. MÖ. 1200'lerde vuku bulan kitlesel göçler ve güneyden gelen Assur tehlikesi, uzun yüzyıllar görece istikrarlı yönetim sürdüren dönemin iki büyük Anadolu devletinde, Hititler ve Azzi/Hayaşa'da önemli dönüşümlere ve tedbir esaslı yeni diplomatik ataklara neden olmuştur. Bu konuda "Pahhuvalı Mita" metni oldukça ışık tutucu olmaktadır.⁵⁸ Daha önceki metinlerde "Azzili/Hayaşalı düşmanlar" yerine Pahhuwa,⁵⁹ Dukkamma,⁶⁰

⁵⁷ CTH 41, 131 (A Ay, IV 5-10) ; "Kizzuwatna ülkesinde onun şehri Uruşşadır" ifadesi de tartışmasız bunu ortaya koymaktadır. CTH 133, (Ay 27-28); G. Karauğuz, **Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri**, s. 61,69.

⁵⁸ Tahir Erdoğan Şahin, **Hayaşa Bölgesi Tarihi I**, Ankara 2013, s. 51 vd. ; Serkan Erdoğan, **Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre MÖ. II. ve I. binyılda Tunceli- Bingöl Bölgesi**, AÜ.SBE.TAD, (Doktora), Ankara 2015, s. 20.

⁵⁹ Kemah- Eğin- Divriği üçgeni arasında, bugünkü Pingan köyü ve çevresi.

⁶⁰ Bugünkü Gercenis/Refahiye'nin içinde bulunduğu bölge.

Kummaha⁶¹ gibi yerel güçler ve bunların yetkili isimleri zikredilmektedir. Bu birimler elbette zikredildikleri zamanda ortaya çıkmış değillerdir. Önceden var olan ve egemen siyasal yapılara (Hattuşa'ya veya Arziya'ya) bağlı yerel yönetimler, yeni dönemde dış ilişkilerde de bağımsız olan, kendi yönetim inisiyatifleri bulunan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Haldi/Halip/Khaldi, coğrafya ve topluluk adı olmadan önce bir kült adıdır. Urartular sonrasında bu dinin bağlılarına ve o toplulukların yerleşim yerlerine verilen adlar içindedir. Bu topluluğun Kelkit-Bayburt yöresinde çoğunlukta olduklarını, yörenin Khaldeliler yurdu olmasından ve Plutarkhos'un onların (Khaldelilerin) Armenyalılara komşu olduğunu söylemesinden anlıyoruz⁶². Urartu kralı *İşpuini* nin oğlu Kral *Menua*, topraklarını özellikle batıya doğru Fırat'a kadar genişleten ve Erzincan yöresini ülkesine katan kudretli hükümdarlar arasındadır.⁶³

Altın-tepe'yle ilgili olma ihtimali bulunan bir sitel: *"İşpuini oğlu Menua bu yazıtı efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. Haldi kapısı yaptırdığı zaman (ayrıca) kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı (ve ona) -Haldi Şehri- adını verdi. Bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu, adı -Menua Bağı-dır.*⁶⁴Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır.⁶⁵

Yukarıda zikredilen dâhil çeşitli Urartu kayıtlarında, batıya olan seferleriyle ünlenen Menua'nın, düzenlenen "bağ"lar yanı sıra kurulan "Haldi Şehri"yle⁶⁶ bugünkü Altın-tepe'yi kast ettiği kanaatindeyiz. Urartular zamanında merkezî kent olan Altın-tepe, bu yönetici kitlenin baş tanrısı "Haldi"nin şehridir. Altın-tepe'nin hemen kuzey doğusunda bulunan Keleriç; Khaldi (Haldi) tanrısının, komşu köy Piteriç ise tanrıçanın mekânıdır.⁶⁷ Til'de bulunan ve suyla ilişkili kaya buluntular Piteriç'le aynı niteliği yansıttığı gibi, kadim tapınağa ait dış surlar, Esesi- Til- Hahk arasında bulunan oval planlı bir tapınak ile büyük benzerlik göstermektedir. Her iki yapı da Anahita ve Anahita ile zaman zaman örtüşen Nane Tapınağı'dır.

Keleriç köyünün MÖ, II. binlere giden ve bugün "Koroğlu" diye anılan önemli bir kale-kente sahip olduğunu biliyoruz. Hayaşa-Urartu dönemine kadar giden bu kaleyle Urartuların tahkim ettiği Altın-tepe arasında hiç kuşkusuz bir ilişki bulunmaktaydı. Sonraki

⁶¹ Kemah ve çevresi.

⁶² Plutarkhos, Lucullus, XIV,XIX; Ayrıca bk. Ksenophon **Anabasis**, (çev. H. Örs), İstanbul 1975, IV, VII, 15.

⁶³ Margaret R. Payne, **Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu**, (Yayımlayan: Nazif Başgelen). İstanbul 2006, s. 7.

⁶⁴ Yapılan kanal, bağ, bahçe gibi alanlara, çoğunlukla yaptıran kralın adının verilmesi gelenektir.

⁶⁵ A. M. Dinçol- E. Kavaklı, **Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları**, İstanbul 1978, s. 16- 17; M. R. Payne, **age**, s. 94.

⁶⁶ Urartu ülkesinin doğu ve kuzey doğu alanlarında genişleyip yeni topraklar kazanıldıkça, bu bölgelerde Haldi adına bazı şehirler kurulmuştur. A. Dinçol- E. Kavaklı, **age**, s. 17-18.

⁶⁷ Altın-tepe- Haldini, Keltzene ve Keleriç adları arasındaki ilişki hakkında bak. Tahir Erdoğan Şahin, **Erzincan-Keleriç Köyü ve Bir Akkoyunlu Şeyhi Pîr Muhammed Bahaeddin**, Ankara 2017, s. 25 vd.

yüzyıllarda Erzincan'ın bulunduğu alanla lokalize edilen *Keltzene*'nin, depremlerle yok olup ovanın kuzey doğusunda kurulan kenti işaret ettiği, bu kentin ise Keleriç köyü ile bir bağının olabileceği de akla yakın görülmektedir.

Bizans, Divriği Kalesi'ni Paulikienlerden alıp doğuya tamamen egemen olunca,⁶⁸ bu yörelerdeki *themaları* X. yüzyıl başında yeniden düzenlemiştir. Buna göre üç önemli thema vardır: Kemah'ın merkez olduğu *Daranalis- Mezopotamya Theması*, Erzincan'ın merkez olduğu *Keltzene Theması* ve Keltzene'nin doğu ve kuzey doğusunda; Tercan, Mans (Mananalis) ve Trabzon yörelerini içine alan *Haldiya Theması*. Bu dönemde Erzincan'da bazı şiddetli depremler olduğunu, bu nedenle tarihte zaman zaman olduğu gibi kent yönetim merkezinin kıyı köylere taşındığını tahmin edebiliyoruz.

IX- XI. yüzyıllarda "*Keltzene*" ve "*Ekeleac*" diye belirtilen merkezin şimdiki Keleriç yöresi olmalıdır. Keltzene- Ekeleac/iç- Keleriç adını bu şekliyle öncelikle kullananlar hiç kuşkusuz Hayaşalılar ve onların torunları olan Hayaşa Hıristiyanları, yani Paulikienlerdir.

Bizans'ın doğusundaki Khaldiya'nın "Haldiya" ile bağına dikkat çeken E. Honigmann, "Hald- kökü saklı bulunan Haltoyarıç, şimdiki Kağdariç, şehirleri idiler" diye belirtir.⁶⁹ Bu belirleme, bizim Haldiya'dan Keleriç'e evrildiği (Haldiya, Khaldiya- Keltzene /Ekeleac – Kağdariç ve nihayet Keleriç) yönündeki kanaatimizi desteklemektedir.

Keltzene veya Kortzene biçimindeki kullanım, özellikle VI. Leo'nun oluşturduğu Khaldia ve Mezopotamia eyaletlerinin zuhuruyla önem kazanmıştır. IX. yüzyılda Keltzene (yani ovanın kuzey doğusunda tahkim olunan Erzincan) Khaldia'ya aitti. VI. Leo, Mezopotamya themasını tesis için Khaldia'dan Keltzene'yi ve Koloneia'dan da Kamakha'yı (Kemah) alır. Khaldia, Trapezous (Trabzon) civarındaki bölgeleri ihtiva etmekteydi.⁷⁰ Bu ifadeler, Altıntepe'nin "Haldini" olabileceği tezimizi ayrıca destekler mahiyettedir. Urartu ve onu izleyen süreçlerde, Haldiya yalnızca bu yerleşimin adı olmakla kalmamış, çevresi de bu sıfatla anılmış olmalıdır.

Urartu baş tanrısı Haldi ve ona izafeten verilen Haldini adı gözden kaçırıldığında J. Markwart gibi bazı araştırmacıların bir kilise eyaletinin adı olarak söylenen Keltzene'nin (veya Kortzene) kelime olarak anlaşılmasında bazı güçlükler olduğunu ifade etmeleri doğaldır.⁷¹ Keltzene, kendi adı altında bulunan Hristiyan turma'sının (notitia) içinde Diocesis'in metropolisi,⁷² baş piskoposluğu ve ayrıca Kamakhos'a (Kemah) bağlı olanlar

⁶⁸ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 40, 51, 55.

⁶⁹ E. Honigmann, *age*, s. 51-52.

⁷⁰ S. W. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. M. Pektaş), İstanbul 1961, s. 350; Erzincan adı ve bilhassa din fonksiyonu üzerinde yapılan titiz araştırmalardan biri de E. Honigmann'a aittir.

⁷¹ J. Markwart, *Sudormanien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen*, Wien 1930, s. 50 - 53, 437.

⁷² H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum, ein Beitrag zur Byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte*, *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, München 1901, s. 570, V. 66.

arasındaki kilise listesinin (1670 yılının bir seyahat yazısında) başındaki ilk Piskoposluk olarak anılır. Bu çelişik durum, notitaların Keltze'ne (Ekeleac) hakkında birbirine zıt olarak verdikleri bilgiler, her ne kadar aynı mevkiye ait iseler de, bu alanın sınırlarında zaman içerisinde meydana gelen değişmelerin göz ardı edilmesinin bir sonucudur.⁷³

Keltzene, önce Kamakhos'a bağlı bir piskoposlukken, sonradan bu Diocesis'den ayrılıp kendine ait bir Diocesis'in metropolisliğine çıkarılmıştır. Şehrin metropolisliğe yükseliş tarihi kesin olarak 1029 yılından önceye düşmektedir.⁷⁴ Constantinos Porhyrogennetos'un (905 - 959) "yaygın-dış mahalleleri olan bir kent" diye tarif ettiği Keltzene'nin (Keltzini) Erez, yani Erzincan olduğu açıktır.⁷⁵ E. Honigmann, Keltzene'nin kelime anlamını bulmak için Keli-tiz'e indirgeyerek "Keli-Kalesi olabileceğini iddia eden Markwart'ın görüşünü haklı olarak reddeder.

Kısaca, Keleriç adı, güneybatısında bulunan Altıntepe'nin Urartu dönemindeki adı, baştanrı Haldi'ye adanan Haldini'yle ilişkilidir. Paulikienler döneminde Keltzene-Kağdariç- Keleriç olarak söylenmiş, son hâli Türkçeye de uyumlu olduğu için bugüne kadar kullanılmıştır. Haldini, Khaldiya, Keltzene, Kağdariç ve nihayet Keleriç; eril bir tanrının mekânı olarak anlam bulmuştur.⁷⁶

Metropolislik mevkiinde olduğu zaman, Erzincan (Keltzene) Van Gölü'nün (Vaspuakan) kuzey ve kuzeydoğu havalileri de dâhil 21 piskoposluğun dâhil olduğu bir alanın merkezi durumundaydı.⁷⁷

Sonraki zamanlarda şehir Fırat kıyısına ve ovanın orta kesimlerine gelmiş, mekân değişikliğine paralel olarak Keltzene adı yerine yine Arziya ile uyumlu sıfatlar kullanılmıştır. Nitekim Roma- Bizans kaynaklarında Erzincan "Arıngam" (Arıngan), "Arsingan" diye anılmaktadır.⁷⁸ Türk fütuhatından sonra şehrin adı Süryani ve İslâm kaynaklarında "Erzingân", "Ezirgân", "Erzinkân" gibi küçük farklılıklarıyla ama hemen hemen aynı telaffuza dönük olarak anılagelmiştir.⁷⁹

Hemen hemen Erzincan Ovası ve yakın civarların bölge adı olan Akilisen, doğuda Mananalıs (Tercan-Çayırılı havalisi = Tuzla yöresi), batı ve güneybatıda Daranalıs (Kemah – Refahiye - Kuruçay), kuzeyde Pontus ve güneyde Munzurularla çevrilidir.

⁷³ E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, s. 195.

⁷⁴ E. Honigmann, **age**, s. 196.

⁷⁵ VII. Constantin Porphyrogenitus ya da Porphyrogenitus, Makedon Hanedanının dördüncü imparatorudur. 913 ile 959 yılları arasında hüküm sürmüştür. Yazdığı eserin Latince başlığı "*DE ADMİNİSTRANDO IMPERİO*"dur. Yunanca orijinal başlığı Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν ("Benim] kendi oğlum Romanos için"). Konstantine Porphyrogenitus, *DE ADMİNİSTRANDO IMPERİO*, EDT: GY. MORAVCSÍK, (İNG. ÇEV. R. J. H. JENKİN), WASHINGTON 1967. 43/19- 193,195.

⁷⁶ Altıntepe- Haldini ve Keleriç bağlantısına ilişkin ayrıntılı bilgi için bak Tahir Erdoğan Şahin, **Erzincan-Keleriç Köyü ve Akkoyunlu Halveti Şeyhi Pir Muhammed Bahaeddin**, Ankara 2017, s.12- 33.

⁷⁷ E. Honigmann, **age**, s. 198.

⁷⁸ Mesela bak. Dukas, **Bizans Tarihi**, (çev. L . Mirmiroğlu), İstanbul 1956,s. 34 – 36.

⁷⁹ Nizamettin Parlak, *Klasik Kaynaklarda Erzincan'ın Yeri ve Önemi*, **Uluslar arası Erzincan Sempozyumu** (28 Eylül- 1 Ekim 2016), 2016, s.356- 365.

7. 2. AKİLİSEN

İskender İmparatorluğu'nun parçalanışından sonra kurulan Selevkoslular'dan da MÖ, 188 yılında ayrılıp, MS, 10. yıla kadar (yaklaşık iki yüzyıl) hüküm süren Arsak (Artaksiad) Devleti'nin önemli şehirlerinden ve hatta payitahtların dan biri de *Ani* (Kemah)'dir. Değinildiği gibi İlk Çağ bölgeleri, içinde Karanitid; Erzurum civarını, Akilisen; Erzincan civarlarını, Sophen; Harput-El-aziz civarlarına teşmil edilmiştir. Bu bölgeler arasındaki birimlerden biri de Daranalis (veya Darana-Taranaghi) adına teşmilen de Kemah ve civarı kabul edilmektedir. Arsak hanedanlığının hazinelerini barındıran Eski Ani, aynı zamanda dini kutsiyeti de olan kentlerden biri olup, İranlılar'ın Ahuramazdası, bu bölgedeki halkın din telakkisinde bütün diğer tanrıların babası, yerin-göğün yaratıcısı verim-bereket tanrısı Aramazt'ın tapınağı buradaydı. Kemah-Ani'yi, Kars'ın Ani'sinden ayırmak için; Daranalis bölge adından gelen Dırana kullanılarak "Anı-Dırana" denmiş olmalıdır. Akilisen ve Karanitid'i, hususi hazineleri olarak mülk edinen krallar, öldüklerinde Fırat boyundaki mukaddes Ani (Kamah) şatosuna defnedilirlerdi.⁸⁰ Zamanla bölge adı olan Daranalis-Dırana unutulmuş, bu ad yerine şehir Camacha'nın (Kamacha-Ani) kullanıldığını görüyoruz. Günümüzde kullanılan "Kemah", açıkça görüldüğü gibi bu adın Türkçeleşmişliğinden ibarettir. Ancak, Bizans İmparatorluğu'nun hakim olduğu devirlerde verilmiş adlardan biri de Theodosiopolis'tir. Bizans İmparatorluğu'nun şarkında aynı adı taşıyan başka kentler de vardır.⁸¹ MS. 692 senelerine ait bir Kilise listesinde Armenia'daki Theodosio- polis (Kemah-Ani), büyük bir hisar olarak tarif edilmiştir.

Theodosiopolis, Bizanslılar döneminde bazen Kilise'nin devamlı düzenlemesi yüzünden bir vilayetin (mesela Caese- reia = Kayseri gibi) Metropolisine tabi olmuştur. Justinian'ın teşkilatıyla Kilise teşkilatı arasında çıkan çelişki ve kargaşalığa dair en bariz misal Kamakha-Ani'nin her iki teşkilat dairesine de sokulmuşluğudur.⁸² Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi, özellikle doğu bölgelerinde dini ve siyasi sebeplerle daimi olarak taksimatlar yapılagelmiştir. VII. asırda Heraclius'un saltanatıyla başlayan taksimat işlemleri VIII. ve onu takip eden yüzyıllarda da olduğu ve bu havalinin önemli bir mevzu teşkil ettiği anlaşılmış bulunmaktadır.⁸³ VI. Leo (886- 912) Mezopotamia temasını teşkil etmek için Keltzene (Erzincan) Khaldia'dan alındığı gibi, Kamakha'yı da 860'lardan evvel thema olarak tesis edilen Kloneia- (Şebinkarahisar)'dan almıştır.⁸⁴ Kamakha, Arap kaynaklarında Kamah, Kemh, Kamh ve Süryanice'de de ekseriya Kamah şeklinde geçer.

Özetle; Hayaşa Dönemi'nde *Arziya* olarak anılan kent, *Akilisene* (Anaitis tapınağı çevresi olarak çoğunlukla batısı) ve *Keltzene* (Keleriç Haldi tapınakları yerleşimlerinin

⁸⁰ Ş. Günaltay, *Yakın Şark-IV*, s. 633.

⁸¹ Kemah'ın da "Theodosiopolis" adını taşıması hakkında bak. S. W. Ramsay, s. 58; C. Texier, s. 100.

⁸² S. W. Ramsay, s. 337. Not: 3, 338.

⁸³ S. W. Ramsay, 49 vd.

⁸⁴ Theophenes Contin (den nkl. S. W. Ramsay, s. 350 - 351); Ayrıca bkz. Constantine Porphyrogenetos, *De thematibus la de administrando imperio*, *Yay.Bekker, I, C.B., 1829-1840* (den nkl. E. Honigmann, s. 53).

yoğun olması nedeniyle çoğunlukla doğu ve kuzeydoğusu) olarak belirtilen Erzincan Ovası'nın çeşitli alanlar içerisinde Eriza, Aziris, Arıngam, Ezirgân, Erzincan olarak bugüne gelmiştir.

8. ERZİNCAN'A VERİLEN SIFATLAR VE TANIMLAMALAR

Harabe Kent: Yukarıda ilgili kaynaklara dayalı olarak verilen bilgilerden görüleceği üzere, Hayaşa Dönemi'nde Hitit belgelerinde Arziya bir ara “*Harabe Kent*” tir. Bunun depremle olan bağı açıktır.

Yaygın dış mahalleleri olan kent: Grek yazarı Constantinos Porhyrogennetos, “*Yaygın dış mahalleleri olan kent*” diye tanımlar.⁸⁵ Bu tanım, ovanın üretim için kullanılması ve deprem riskinin dağ eteklerinde çok daha azalacağına ilişkin akılcı kentleşme olgusuna işaret eder.

Daru'l-Nasr. Selçuklu döneminde “*Daru'l-Nasr*” olarak tanımlanmıştır. Selçuklu kaynaklarında Erzincan, nitelik ve nicelik kriterlerine göre önde gelen 5 Anadolu kentinden biridir (Diğerleri: Konya, Kayseri, Akşehir, Sivas). Unvana layık görülen toplam 16 kent vardır ve bunlardan biri Erzincan'dır. Doğu Anadolu'da unvan sahibi diğer kentler: Malatya, Bayburt ve Ahlat'tır. Erzincan'a verilen Dâr un – nasr; Selçuklu tarihinin büyük otoritesi olan Osman Turan tarafından “*Yardıma mazhar olan şehir*” olarak tanımlanmıştır.⁸⁶

Medinetü'l- Erzincan: Osmanlı döneminde “*Medinetü'l- Erzincan*” diye de söylenmiştir. Erzincan, çeşitli tarımsal ve zirai üretim açısından her zaman bolluk olan memleketler dâhilinde bulunduğu için Osmanlı Dönemi'nde, Medine ve çevresinin hizmet giderlerinin karşılanmasında tercih edilen az sayıda şehirlerden biri olmuştur.

Tarih boyunca kutsal mekânlarıyla ön planda olan Erzincan, Osmanlı Dönemi'nde İslâm dünyasının incisi addedilen Medine kentiyle bir anlamda kardeş kenttir. Çadırcı Hamamı, XVI. yüzyıl başında Cemaleddin Çelebi tarafından 2 800 akça geliri Ravza_i Mutahhara'ya vakfedilmiştir.⁸⁷ Bu nedenle kent “*Medinet'ü-l- vakf*” olarak da kayıtlarda geçmektedir.

Yukarı Ülkenin Kadim Cenneti: Şehrin tarihsel geçmişine uygun birey ya da kurumlar tarafından çeşitli sıfatlandırmalar da yapılagelmiştir. 2010'lu yıllarda ekonomik kaygılara karşın umut verici saiklerle “*Doğunun parlayan yıldızı*” biçiminde bir ibare kullanılmış, ancak bu genel deyim olması hasebiyle fazla işlevsel olmamıştır.

İlk kez Hayaşa Bölgesi Tarihi-I⁸⁸ çalışmamızda ve Akra Dergisi'ndeki⁸⁹ bir makalemizde “*Erzincan; Yukarı Ülkenin Kadim Cenneti*” olarak tanımlama yapılmış, bu

⁸⁵ Constantinos Porhyrogennetos, 43, s. 186-17-24

⁸⁶ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s. 688.

⁸⁷ BA. Tp. Df. 199, s. 30

⁸⁸ T. E. Şahin, **Hayaşa Bölgesi Tarihi -I**, Ankara 2013, s. 15-20, 95 vd.

⁸⁹ T. E. Şahin, *Erzincan; Yukarı Ülkenin Kadim Cenneti*, **Akra Dergisi**, S. 2, s.292-314.

tanım çeşitli resmi ya da özel kurum ve kuruluşlarda, yayın organlarında ve tanıtım etkinlikleri içerisinde sürekli kullanılan bir deyim hâline gelmiştir.

Ayrıca, kentin konumuna ve kente ilişkin algılara göre çeşitli tanımlar ve sıfatlamalar bulunur: “İrem Bağı”, “Şehr- i Belkıs”, “Canlar yurdu” bunlar arasındadır. Bu yerleşimin folklorik verileri arasında zaman zaman kullanılmış ve kullanılmaktadır: “Rahmet yağarsa Can Aziris-can, yağmazsa-yan Aziris yan!” tekerlemesi bunlar arasındadır.⁹⁰ Hitit belgelerinde yer alan “üzüm bağları- Arziya” bağlantısı, günümüzde söylenen “Erzincan’a vardım ne güzel bağlar” biçimiyle tekrar karşımıza çıkar.

9. TARİHTE ERZİNCAN OVASI'NIN “ERZİNCAN”LARI

Fırat'ın hemen kuzey sahilinden bugünkü yerine kadar net olarak üç yeni şehir olarak kurulduğunu çeşitli kaynak ve kalıntılar sayesinde biliyoruz. Şu hâlde en az yedi ayrı yerde ve farklı zamanlarda Erzincan olduğunu, daha doğrusu Erzincan'ın kentselleşme sürecinde yedi- sekiz mevkiinin rol oynadığını, bir-iki kadarı tahmin dâhilinde olmak kaydıyla, söylemek mümkündür.

Buna göre;

Erzincan I (Batı- Arziya/Erzincan): Erzincan Ovası'nın batı ve güney batısında Hayaşa Dönemi başkenti sıfatıyla; Til ve çevresi. Lerdusu/Kaleciktepe- Esesi alanı.

Erzincan II (Doğu- Haldiya/Erzincan): Altıntepe-Keleriç-Cimin-Kızlar Kalesi'ni, Vank Tepesini, Puluruntepe/Pulur-tepe ile Saztepe'yi, Altıntepe (Haldini) kentinin interlantı addedilebiliriz.

Erzincan III: Erzincan Ovası'nın kuzey batısında, Bahik/ Alma Ağacı'nın merkez olduğu alan. Bu yerleşimin güney doğusunda, bugünkü üniversite kampüsünün kuzey batısında, çay kıyısında bazı yapı unsurlarına ve tandır mezarlarına rastlanmıştır. Bu mevki Bahik yerleşimi interlantında görülebilir.

Erzincan IV (Güney Erzincan): Erzincan Ovası'nın güneyinde Çolhasa köyü yakınındaki höyük ve çevresi. Yüzey araştırmalarından bu alanda görece büyük bir kent olduğu anlaşılmaktadır. Yüzey seramikleri çoğunlukla Urartu ve Roma dönemlerine ait olmakla birlikte, az sayıda MÖ, II. bine tarihlenebilir olanlar da mevcuttur. Cırcını köyü arazisinde tespit edilen kadim bir yerleşim de bu güney kent dokusu içerisinde değerlendirilebilir.

Erzincan V: Fırat Irmağı'nın her iki yakasında bulunan bu yerleşim 1045 yılı depremiyle tamamen yıkılmış ve yeni kent büyük ihtimalle bu alandan daha kuzeye inşa edilmiştir. Bugünkü Terzi Baba Mezarlığı'nın hemen batısında bulunan ve 1988'lere kadar gelen ve ilk Selçuklu anıt mezar örneği kalıntısı bunu doğrulamaktadır.⁹¹

⁹⁰ Yılmaz Çetin, *Erzincan Üzerine, Mengüceli Dergisi*, 1979, C. I, S. 5, s. 9; Ruhi Kara, *Erzincan Adı Üzerine, Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (28 Eylül- 1 Ekim 2016), 2016, s.563-571.

⁹¹ Terzi Baba Mezarlığı'nın hemen batısında bir Selçuklu Kümbeti ve onun güneyinde Akkoyunlu Mezarlığı alanı bulunmaktaydı. Yol çalışmaları gerekçesiyle Akkoyunlu Mezarlığı'nın bir bölümü yok edilmiş, bu alandaki mezar taşları tarafımızdan 1986'da Erzincan Müze Müdürlüğü korumasına alınabilmışlerdir. Sonraki senelerde anılan yere çimento fabrikası yapılması yönünde girişimler olmuş, Vakıflar Sivas Bölge Müdürlüğü gereken izni

Erzincan VI: 1939 öncesi, 'ne ait Kale Kapısı dâhil bugüne kadar gelebilen çeşitli dini, sivil ve resmi bina kalıntılarının bulunduğu alan.

Erzincan VII: 1939 deprem sonrası yapılan geçici (muvakkat) kent dâhil bugünkü kent.

vermemiştir. Ancak, dolambaçlı ve etik dışı yollarla “inşaat yapılabilir”lik izni çıkarılmıştır. Dönemin siyasileri ve belediyesinin katkı ve yardımlarıyla bu mekân beton fabrikası alanı olarak zabt edilmiş, böylece münbit ovanın bir bölümü daha zayi edilirken, kent için özel ve kutsal bu mekân da yok olmuştur. Para- siyaset – bürokrasi iş birlikteliği içerisinde yapılan bu tarih ve kültür katliamı ne ilk ne de sondur.

I. AZZİ/HAYAŞA KRALLIĞI (MÖ. 1750/1650 - 800)

Anadolu, ilk insan topluluklarının ve ilk kültür ve uygarlıkların yaşadığı alanlar içerisinde yer almaktadır. Yazılı Tarih Öncesi'ne (Uygarlık Öncesi) ilişkin bilgilerimizi çoğunlukla arkeolojik okumalarla elde ederiz. Buna göre; Göbeklitepe, Çayönü, Çatalhöyük gibi yerleşimler, bu coğrafyanın inanlık tarihi açısından ne kadar önemli ve özgün olduğunu göstermektedir. Bu ülkeye çeşitli dönemlerde Asyatik/Turani, Hint/Aryen kökenli kültürler de gelmiş olmakla birlikte, esasını kendi otokton halklarının oluşturduğunu gözden ırak tutmamak gerekir.

HURRİLER; ASHİRAND COĞRAFYASINDA SİYASAL VE KÜLTÜREL BÜTÜNLEŞMENİN ÖNCÜLERİ

MÖ. VII- VI. binlerde Van Gölü'nün güney ve güney batısını yurt tutan⁹² Hurriler, V. binde Doğu Anadolu'nun aslı halklarından biri olarak yerini almıştır. Bu kültürün kuzeyde Transkafkasya, doğuda Urmiye Gölü, güneyde Kuzey Mezopotamya ile çevreli alanla ilişkili olduğu kesinlik kazanmıştır.⁹³

IV. binden itibaren yerleşimlerin yoğunlaştığı Anadolu'ya III. bin sonlarında Transkafkasya'dan ve Hazar İç Denizi'nin güneyinden çeşitli Asyatik toplumlar göç etmişlerdir.⁹⁴ Bunlar arasında Maveraünnehir, Hindistan ve İran arası topraklarda yaşamış olanların da bulunabileceğine dair bazı izler bulunmaktadır. Ashirand kültürünün başat topluluğu olan Hurrilerin doğu ülkeleri yanı sıra güneyde Mezopotamya- Sumer kültürüyle ilişkili olduğunu çeşitli yazılı kayıtlardan, tanrı/tanrıça adlarından ve iki ülke arasında ticaretin yapıldığını belgeleyen arkeolojik belgelerden biliyoruz.⁹⁵

Hurrilerin Doğu Anadolu'nun kadim halkı olduğu, Yukarı Fırat Havzası'nda yapılan kazılardan anlaşılmıştır. Kılıç Kökten'in yapmış olduğu araştırmalar sayesinde, yörede MÖ, 6000- 5500 yıl öncesine giden bir kültürün varlığını, bu kültürün 5000'lerde geniş çaplı bir

⁹² M. Tosun, *age*, s. 43.

⁹³ A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara 1992, s. 17.

⁹⁴ A. Erzen, *age*, s. 17; S. Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2000, s. 19.

⁹⁵ A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 16; D. M. Carr, *Writing on the Tablet of the Heart: Origins of Scripture and Literature*. Oxford University Press. 2005, s. 48-52; A. Kuhrt, *The Ancient Near East/ C. 3000-330 BC*. Routledge Publishing 1995, s. 283-288; M. J. Shendge, *The Language of the Harappans: From Akkadian to Sanskrit*. Abhinav Publications 1997, s. 59-62; A. Sagona, *Antonio, The Heritage of Eastern Turkey: From Earliest Settlements to Islam*. Macmillan Education Publications 2006, s.68' den nakl. E.Yıldırım, *M. Ö. II. Binyılda Paylaşılmalıyan Topraklar: Kuzey Suriye*, *The Journal of Academic Social Science Studies / 5, Issue 8*, p. December 2012, s. 1389.

tarım kültürüne evrildiğini arkeolojik verilere dayalı olarak öğrenebiliyoruz.⁹⁶ Proto-Hurri kitlelerin dil yapısından hareketle, onların Ural-Altay topluluklarıyla, yani Asyatik/Turani bağlarının varlığını anlamak mümkün olmuştur. Hurrilere ait arkeolojik ve lengüistik veriler yanı sıra siyasal olayların seyri; Aral Gölü- İran- Doğu Anadolu arasında “Hurri” diye anılacak bir kültürel yapının varlığını, bu kültürün taşıyıcı kitlelerinin doğudan batıya doğru tedricen yayılma gösterdiğini ortaya koymaktadır. Hurrice, Sami ya da Aryen halkların dillerinden oldukça farklıdır⁹⁷ ve yapısal olarak Ural/Altay dil guruna özgü nitelikleri yansıtır. Örneğin, Hurri dili fiilleri, Türkçede olduğu gibi kelime gövdesine takılan eklerle olumsuzluk bildiren biçimlere sokulmaktadır.⁹⁸ Yine Türkçede olduğu gibi kadın erkek cinsiyet ayrımı belirten ön ek bulunmamakta; Sumer, Hatti ve Urartu dillerinde olduğu gibi bitişken olan bir dildir.⁹⁹

Hurrilerin (III. Ur Dönemi’nde) artan nüfusları ve kuzeyden gelen baskılar nedeniyle Mezopotamya’nın kuzeyine ve Anadolu’nun Orta kesimlerine kadar yayılmışlardır.¹⁰⁰ Onlardan bugüne kadar gelen uygarlık iz ve kalıntılarının az olmasının nedeni, geçimlerini büyük ölçüde hayvancılıkla temin etmelerindedir. Buna rağmen daha sonraları kurulan Hitit, Mitanni ve hatta Urartuların dinleri üzerinde önemli etkilerinin olduğu bilinmektedir. Hititlere ait bir kadın tanrı heykelinin adı olan “He-pe-tu” Hurrilerin “Teşup”una izafeten kabullenilmiştir.¹⁰¹ Hititleri özellikle dini açıdan etkisi altına alan Hurrilerin, Hayaşa ve Urartular üzerinde büyük ölçüde dil etkinliğinin de olduğu söylenebilir.¹⁰² İkinci bin yılda bu adı geçen yörenin Hurriler elinde olduğunu Mısır ve Boğazköy belgeleri teyit etmektedir.

En güçlü dönemleri MÖ. 1500 yıllarına tekabül eden Mitanni Devleti’nin kurucuları ise bizzat Hurrilerdir. Bu krallığın güçlü olduğu zamanlarda Hititler üzerine baskı yapmış olmaları mümkündür.¹⁰³ MÖ. XIV. yüzyılın ikinci yarısında ise ülke ikiye bölünmüş, batısını Hititler; doğusunu da Asurlular istilâ etmişler; sonraları Kral Mattiawaza Hititlerle

⁹⁶ Mevcut somut verilerin farklı yorumları için bak. N. Adontz, **Histoire de l’Arménia Les Origines de xe Siecle du VI**, (Av. J. C.) 1946; **Urartu Devri Tarihi**, Paris; A. T. Olmstead, **History of Assyria**, Chicago and London 1964; Macki Chahin, **The Kingdom of Armenia**, New York 1987.

⁹⁷ O. R. Gurney, **Hititler**, (çev. P. Arpaçay), Ankara 2001, s.107-108.; Gernot Wihelm, “*Hitit İmparatorluğunun Dilleri*”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Bonn 2002, s. 405.

⁹⁸ Ali M. Dinçol, **Eski Anadolu Dillerine Giriş**, İstanbul 1970, s. 127.

⁹⁹ S. Alp, **HÇA**, s. 21, **Hitit Güneşi**, Ankara 2003, s.5; M. Tosun, **age**, s. 44-45; A. Alpman, **Hurriler, I.Uluslararası Hititoloji Kongresi (19-21 Temmuz)**, Ankara 1998, 27-29; Macki Chahin, **The Kingdom Of Armenia**, New York 1987, s. 17 (Ö. Hançer Çev./Basılmamış Nüsha. Malatya 2000, s. 5.)

¹⁰⁰ H. G. Gütebock, *Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları*, **Belleten**, C. VII/26, s. 274-275.

¹⁰¹ I. Gelb, **age**, s. 90; A. Erzen- E. Bilgiç- Y. Baysal-B.Öğün, *1959 Van-Toprakkale Sontajları ve Bölgedeki Çalışmalar*, **TAD**, X/2, s.6.

¹⁰² M. Tosun, **age**, s. 13, 43; Laffond, **Dünya Tarihi Ansiklopedisi**- I, s. 351-352; J. Lehmann, **The Hittites-People of a Thousand Cods**- (İng. Neşr. J. M. Brown John), London, 1977, s. 221, 222.

¹⁰³ M. Tosun, **age**, s. 43.

anlaşarak bağlı devlet sıfatını kazanmışlar, X. yüzyılın ilk yarısında ise tekrar Van Gölü ile Mezopotamya arasında bir müddet daha yerleşik hayat sürmüşlerdir. İkinci bin yılının ilk yarısı başlarından itibaren ise Kuzeydoğu Anadolu içerisinde Erzincan ve yöresi Hayaşalılar elinde olup bunun kuzey yakınında ise Azzi memleketi vardır.

2. AZZİ/HAYAŞA KRALLIĞI; KALE KENTLERİN USTALARI, ATLI SAVAŞ ARABALARININ ZANAATKÂRLARI VE ANADOLU'NUN ÖĞRETMENLERİ

Anadolu'da farklı ekonomik uğraşlar içinde olan örgütlenmiş topluluklar, MÖ. IV. binden itibaren yakın ya da uzak mesafeler arası ilişkiler kurabilecek yetkinliğe gelmişler ve “erken yerel devlet” kurma aşamasına geçmişlerdir.¹⁰⁴ Coğrafyanın ve iklim şartlarının önemli ölçüde belirleyici olduğu bu dönemlerde, Fırat Irmağı aracılığıyla güneyin devlet aşamasına geçen toplumlarıyla ticarî ilişkiler kuran Yukarı Ülke toplulukları III. binde Doğu ve Orta Anadolu'nun ilk erken yerel devletlerini kurmuş olmalıdırlar. Buna göre; Erzincan Ovası'nda geçmişi IV. binlere giden¹⁰⁵ ilk yerleşim alanlarının III. bin sonlarına gelindiğinde kent karakteri kazandığını ve devletleşmeye doğru evrildiğini, bu politik örgütlenmenin II. bin başında çevresine egemen bölgesel bir devletin oluştuğunu söyleyebiliriz.

Hititlerin Kızılırmak yayı içerisinde siyasî faaliyetlerini yayabilmek için uygun bir zemin bekledikleri sıralarda, “Yukarı Ülke” içerisinde zikredilen ve Erzincan havalisini de içine alan bölgelerde bir kısmı dağınık kitleler hâlinde yaşayan Hayaşalılar, Hurriler ve adlarını bilemediğimiz çeşitli topluluklar bulunuyordu. Bunların bir kısmı dışarıdan gelişen yerli halklarıyla kurdukları politik birlik içerisinde yer almışlardır. XVI. yüzyılda Hurri topluluklarının ağırlıklı bir bölümünün güneylere kaymasıyla yeni Mitanni Devleti'nin kurulması sağlanırken, Erzincan ve çevresinde, nüfusunun çoğunluğunu yine Hayaşa ve Hurri topluluklarının oluşturduğu Azzi/Hayaşa Devleti kurulmuştur.

Haya ve Haya-şa: Çeşitli anlatılar, tanrı “Haya”nın tarihsel ve kültürel ilişkiler sürecinde Hurri toplulukları arasında kabulünün ve kutsanmışlığının anlaşılmasını da sağlamaktadır. Böylece, MÖ, II. binin ilk çeyreğinde ya da ortalarına doğru ortalarında devlet olarak ortaya çıkan Hayaşa'nın adı ile Azzi/Hayaşa ülkesindeki tanrı adlarının nereden ve hangi yolla gelmiş olabileceği konusunu anlamamızda bize ipuçları vermektedir.

Efsanelere de yansıyan Hurri – Sumer arasındaki ilişkiler düşünüldüğünde¹⁰⁶ “Haya”nın Maveraünnehir civarından Mezopotamya'ya inen¹⁰⁷ Sumerlerle Hurriler arasında müşterek bir kült olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Buna göre; Hurrilerin Doğu Anadolu'daki

¹⁰⁴ Jak Yakar, **Anadolu'nun Etnoarkeolojisi**, (çev. S. H. Riegel), İstanbul 2007, s. 35.

¹⁰⁵ A. Ünal, **Hititler Devrinde Anadolu-I**, İstanbul 2002, s. 86, 160.

¹⁰⁶ Hurrilerin Mezopotamya çevresinde en az MÖ. 3. bin sonlarında bulduklarına Akkad kralı Naram-sin dönemi kitabeleri de şahitlik etmektedir. S. N. Kramer, **Tarih Sumerde Başlar**, (çev. K. İren), İstanbul 1992, s. 34; T. Jacobsen, **The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion**, London, 1976, s. 99; Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi**, İstanbul 2008, s. 95.

¹⁰⁷ Tahir Erdoğan Şahin, **Toplumsal- Kültürel Farklılaşmalar Dönemi ve Uygarlıkların Doğuşu**, (Basılmamış Doktora), Malatya 2002, s. 209.

yerel yönetim alanlarından biri olan “Hayaşa”nın da, “Haya”ya Hititler tarafından eklenen “š” ya da “ša”(“onun”, “ait”) takısıyla birlikte Haya’nın maliki olduğu bir belde olarak “Haya (tanrısının) *nın yurdu*” demek olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Haya’nın Sumercedeki anlamının “tavus kuşu” olmasının yanı sıra büyük bir ihtimalle “hayat”la da ilgiliydi.¹⁰⁹ Bu adı almasının birinci nedeni, Haya’nın MÖ, III. bin başlarında Hurrilerde “gök tanrı” niteliğinde olması, Sumerlerin bu dönem Hurrilerle ilişkisinde söz konusu tanrıyı bu yönüyle tanımlarıdır.

2.1. HURRİ – MİTANNİ VE HAYAŞA İLİŞKİSİ

Hititler üzerinde öncelikle din, dil ve bürokrasi açısından önemli ölçüde etkileri olan Hurrilerin, Mitanni ve Hayaşalılar arasında akrabalık ve kültürel bağları bulunmaktadır.¹¹⁰ Aynı coğrafyayı paylaştıkları düşünüldüğünde, IX. yüzyılda devlet olarak ortaya çıkacak Urartular içinde de Hurrilerle akrabalık bağının ya da kültürel mirasın izlerinin olması mümkündür. II. bin yarısında güneye, eski Subartu ülkesine inen¹¹¹ Hurri - Mitanni toplulukları içerisinde Teşup, Hepat gibi tanrı ve tanrıçalar yanı sıra Hint-İran kökenli tanrıların ya da Sankrişçeye yakın sayıların kullanıldığına rastlanılmaktadır.¹¹² Hitit sarayında Hurriler yanı sıra Hayaşa kökenli çeşitli tanrı/tanrıçaların, prens ya da kraliçelerin varlığı ve derin etkileri bilinmektedir.¹¹³

Geçimlerini büyük ölçüde hayvancılıkla temin eden Hurrilerden günümüze gelen arkeolojik kalıntılar görece azdır. Hurri topluluklarının bir kısmının güneye çekilmesi, Yukarı Ülke’de bölgenin yerli halkı ile bu alanlarda yerleşen Hurri kökenli halklar arası birliktelikle XVI. yüzyıl sonu itibarıyla yeni bir siyasal oluşuma da imkân tanımıştır. Kadim

¹⁰⁸ E. H. Sturtevant, **Eti Dili Sözlüğü**, İstanbul 1946, s. 151, “šA”; A. Ünal, **HDA**, s.40, 59; Hurri- Sumer ilişkileri üzerinden Hayaşa’ya nüfuz eden kültürel/dini unsurlar yalnızca Haya tanrısıyla sınırlı değildir. Hitit metinlerinde Hayaşa’yla birlikte anılan Nergal gibi başkaca tanrı ve tanrıçalar da bulunmaktadır. S. N. Kramer, **Sümerler**, (çev. Ö. Buze), İstanbul 2002, s. 167; S. N. Kramer- J. Maier, **Sumerlerin Kurnaz Tanrısı Enki**, (çev. H. Koyukan), İstanbul 2000. –sözlükçe-, s. 433; N. Veldhuis, **Religion, Literature, and Scholarship: The Sumerian Composition "Nanše and the Birds"**, Leiden 2004, s. 251- 252.

¹⁰⁹ T. Jakobsen, **age**, s.99.

¹¹⁰ A. Ünal, **age**, s. 98; I. Gelb, **Hurrians and Subarians**, Chicago 1944, s. 90.

¹¹¹ M. Tosun, **Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri-Mitanni Üslubu**, Ankara 1956, s. 43.

¹¹² O. R. Gurney, **Hititler**, (çev. P. Arpaçay), Ankara 2001, s. 108; **Soma Aspects of Hittite Religion**, Oxford 1977, s. 11; M. Tosun, **age**, s. 45; G. Contenau, **La civilisation des Hittites et des Mitanniens**, Paris 1943, s. 79, 88, 179; R. Grousset, **Historie de L’Armanie des Origines**, Payot- Paris, 1947, s. 43; M. Desti, **Anadolu Uygarlıkları**, Ankara 1998, s. 49.

¹¹³ Hurrilerin Hititler üzerindeki dini etkilerini gösteren kayıtlar MÖ. XV. yüzyıla kadar gitmektedir. Adından Hurri olduğu anlaşılan Nikalmati, Hitit Kralı II. Tuthalya’nın eşi olarak sarayın kraliçesi olmuş, Hitit kral listesinde yerini almıştır. Bu ilişkiler Hurri-Hayaşa dini anlayışının da Hitit toplumuna girmesine neden olmuştur. Yazılıkaya tapınağında görüldüğü gibi Hurri ve Hayaşa tanrı ya da tanrıçaları kalıcı hâle gelmişlerdir. H. Otten, **Die Apologie Hattusilis - III (Studien zu den Boğazköy – Texten 24)**, Wiesbaden 1981, s. 16-18; Y. Ankan, **Hitit Dini Üzerinde Bir İnceleme**, AÜ/DTCFD, s.274.

Hatti ve Hurri/Hayaşa ilişkileri bu tarihten sonra Hitit ile Azzi/Hayaşa ilişkileri içerisinde MÖ, XII. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir.

Yazılı belgeler ile arkeolojik okumalar, eski Hatti mirasını devralan Hititler ile Hurri mirasını devralan Hayaşalılar, aralarında geçirgenlik olan yeni siyasî, dinî ve toplumsal bir geleceğin mimarları olmuşlardır.

Harita 4: Hayaşa Krallığı'nın sınırları ve bölgeleri (MÖ. 1650-800) Hitit yazılı belgeleri yanı sıra arkeolojik veriler ışığında değerlendirildiğinde, Hayaşa Krallığı'nın sınırları; doğuda Kop Dağları, batıda Zara/İmralı, kuzeyde Gümüşhane Dağları ve güneyde Murat Irmağı arasında kalan alanla sınırlı olduğu görülmektedir.

2.2. HAYAŞA KRALLIĞI'NIN KONUMU, SINIRLARI VE KOMŞULARI

Hurrilerin MÖ,II, binin ilk yarısından itibaren Yukarı Ülke yöresinden egemenliklerinin kalktığı veya en azından kuzey sınırında bulunan bu bölgelerden önemli bir Hurri nüfusunun daha güneylere sarktığı anlaşılmaktadır. Hurrilerden sonra bölge üzerinde Hayaşalıların egemen olduğu ilk kez E. Forrer tarafından çözümlenen Hitit kitabelerinden anlaşılmıştır.¹¹⁴ Yukarı Ülke'de egemenlik kurmuş bulunan Hayaşa¹¹⁵

¹¹⁴ E. Forrer, *Hayaşa-Azzi*, *Caucasica* 9, 1931, 1-24.

¹¹⁵ Hitit belgelerinde ülke olarak KUR - URU HAYAŞA diye geçer. Ayrıca, Hayaşa şehri harabesi (URU.DU URU HAYAŞA); şehir olarak (URU HAYAŞA) biçiminde vurgulandığı gibi Laha Dağı ile birlikte anıldığı

toplumunun bu bölgenin bilinen kadim halkından ve Hurrilerin yöredeki kalıntılarını içeren kitlelerinden oluştuğunu söyleyebiliriz. XIII. yüzyıl Assur akınları karşısında direniş göstermek için oluşturulan Urartu- Nairi Konfederasyonuna katılan siyasal yapılardan birini de yine Hayaşalılar oluşturmuştur.¹¹⁶

“Azzi” ve “Hayaşa”, Hitit metinlerinde bazen ayrı bazen aynı olarak, dahası aynı ada sahip bir kralın hem Hayaşa’lı hem Azzi’li oluşu vurgulanmıştır. Belgelerin azlığı yanı sıra bu tür ifade biçimleri bazı tarihçiler arasında Azzi ile Hayaşa’nın ayrı veya aynı siyasal yapı olduğu konusunda ayrılığa neden olmuştur. Hititlerle yapılan Hukkanaş (Hugganas) Antlaşması’nda; “ *Hayaşa halkı..*”, “*Siz Hayaşa ahalisi..*” ibareleri, hem toplumun hem de aynı adı taşıyan bir yapının adını yansıtmaktadır. Yine ilgili metinde “*..Azzi’nin efendisi Hukkana*” geçtiği gibi II. Murşili’nin krallığının 7. ya da 9. yılına ait bir tablette, Hayaşa adı zikredilerek verilen olaylar arası bir ifade “*Azzi kralı Anniya’ya..*” biçimindedir. Bu kısa ibareler üzerinden Azzi’nin Hayaşa siyasî oluşumu içinde coğrafi bir adlandırma olduğu, daha somut bir yer olarak belirtmek gerekirse, bu bölgenin “Yukarı Ülke” nin kuzey ve kuzey doğusunda olduğu söylenebilir.

Azzi/Hayaşa egemenlik alanı; kuzeyde Şebinkarahisar’ın doğusundan Bayburt’a, güneyde Fırat’ın batı dirseğinden başlayarak Çemişkezek’ten Çapakçur (Bingöl)’a kadar uzanmaktaydı. Güneydeki doğal sınırı Murat Irmağı, kuzeydeki doğal sınırı ise Gümüşhane-Soğanlı Dağlarıdır. Kuzeyde Kelkit Irmağı vadisi, kuzey batıda Şebinkarahisar’ın doğusu, batıda İmranlı ve Kuruçay, kuzeydoğuda sınır konumunda Bayburt, doğuda Kopdağı, güney doğuda Bingöl dağlık alanı Hayaşa sınırları içerisindedir. Refahiye, Erzincan, Tercan- Mans yöresi doğrudan Hayaşa ülkesinin merkez hattı içerisindedir.

2. 3. AZZİ/HAYAŞA KRALLIĞI’NIN İDARİ BÖLGELERİ VE BAZI ÖNEMLİ YERLEŞİMLERİ¹¹⁷

Hayaşa Krallığı döneminde belirlenen yedi bölge, Urartu ve sonraki yüzyıllar içerisinde de bir ölçüde coğrafi-kültürel kimliğini ve bütünlüğünü muhafaza etmiş, bu bölge adlarının bazıları günümüze kadar gelebilmiştir.

Yedi bölge şunlardır:

2. 3. 1. ARZİYA

konusunda bak. G. Karauğuz, **Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine göre Hitit Devletinin Antlaşma Metinleri**, Konya 2002, s. 149.

¹¹⁶ M. T. Tarhan, **MÖ XIII. Yüzyıllarda Uruatri ve Nairi Konferasyonları**, (Basılmamış Doçentlik tezi), İstanbul 1978, s. 47,89; “*Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri Lapturi Hakkında Yeni Görüşler*”, **Anadolu Araştırmaları Dergisi- 8**, 1980, s.70 vd.; M. Pehlivan, **Hayaşa** (M. Ö. XV- XIII. Yüzyıllarda Kuzey-doğu Anadolu), Erzurum 1995, s. II, 15; Oktay Belli, **Nairi- Habuskia Ülkesi Araştırmaları, I. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, İstanbul 1983, s. 31-32.

¹¹⁷ Bu bölümde, bölgeler içerisinde verilen arkeolojik unsurlar, dönemin niteliğini ve karakteristiğinin görülmesi için örnek teşkil etmekte ve kısa tanımları içermektedir. Diğer unsurlar ve ayrıntılar bir bütün hâlinde sonraki ilgili ciltlerde verilmiştir.

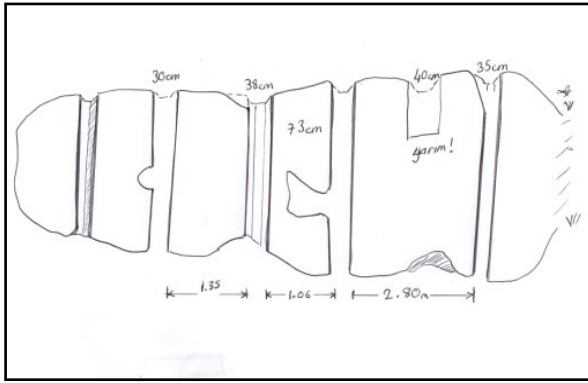
Erzincan'ın merkez olduğu, Erzincan Ovası ve yakın çevresinin bu merkeze bağlı bulunduğu bölge. Hitit kayıtlarında Arziya kast edilerek “Hayaşa şehri harabesi” benzeri ifadelerden, Erzincan Ovası ve çevresinin doğrudan Hayaşa olarak da adlandırıldığı anlaşılmaktadır. (Ayrıntılı bilgi yukarıda verildiği için burda tekrara gidilmemiştir)

2. 3. 2. DUKKAMMA BÖLGESİ (REFAHIYE)

Refahiye'nin kuzey batısında bugünkü Biçer-Alakilise arasında bulunan Hasanlı Höyük'ün merkez olduğu bölge. Hitit kayıtlarında yer alan Ura kenti Azzi/Hayaşa Krallığı'nın sınır kenti olarak Dukkamma yerel yönetiminin de uç yerleşimiydi. Şimdiki Eskişar köyündeki eski yerleşim Ura olmalıdır. İlk yazılı verilerde Azzi/ Hayaşa diye belirtilen bölge, Eğin ve çevresi hariç, Erzincan'ın tüm çevresini kapsayan alanı içine almaktadır. Hitit kayıtlarındaki ifade biçiminden anlaşıldığı kadarıyla, Hayaşa, hem coğrafi hem de bu coğrafyada yaşayan halkların (Hayaşalılar) adıdır. Azzi ise “*kuzeyden Azzili düşman geldi*” gibi ifadelere bakılırsa, özellikle coğrafi ad olarak vurgulanmaktadır. Azzi/

Hayaşa bütünü içerisinde Hayaşa halkının yaşadığı ve yerel yönetimlere sahip bölgelerin adlarını büyük ölçüde öğrenmek mümkün olmuştur.

Yerel yönetim merkez kentinin bugünkü Hasanlı Höyük olduğu kanaatinde olduğumuz Dukkamma, Azzi/Hayaşa'nın batısında bulunmaktaydı. MÖ, 1200'ler civarı olarak tarihlenen “*Pahhuwalı Mita*” metninde Pahhuwa yanı sıra Dukkamma (Tukkama) ve Kummaha adı zikredilmektedir. Diğer Pittiyariga ve Tipiya kasabalarının Refahiye ile lokalize

Plan/Kesit-Çizim 1: *Dumanlı Dağı orman örtüsü içerisinde bulunan sunak kayalıkları.*

ettiğimiz Dukkamma ve Kemah olarak lokalize edilen Kemah'ın batısında, bugünkü Pingan (Pahhuwa!) ile bu bölgeler arasında olma ihtimali vardır. Buna göre Pittiyariga, bugünkü Kuruçay- Ilıç kasabalarının bulunduğu yörelerde olmalıdır. Ancak, Pittiyariga'nın Kummaha ya da Dukkamma gibi yerel bir yönetim merkezi olup olmadığı konusunda henüz yeterli kanıtımız yoktur. Bu nedenle, coğrafi bağlantı ve yakınlıklarından hareketle, Kuruçay- Ilıç yöresi İlk Çağ yerleşimlerinin büyük çoğunluğunu Dukkamma bölgesi, bir bölümünün de Kummaha bölgesi içerisinde müteala ettik.

Yeni halkların gelmesine ve çeşitli siyasal, toplumsal değişmelere paralel olarak adlar da zaman içerisinde değişmiştir. Azzi/Hayaşa'dan sonra Refahiye, Kemah, Ilıç ile bu kaza merkezlerine bağlı bölgenin bütününe “*Daranalis*” ismi vermek ve tüm zamanlarda bu adla anıldığını belirtmek tamamen doğru olmamakla birlikte, MÖ, I. yüzyıldan itibaren uzun süre yaygınlıkla kullanılan ismin Daranalis / Taranağık olduğu anlaşılmaktadır.

Dukkamma : Hititler atlı arabalı ve yayalardan oluşan güçleriyle Aripşa'dan bir gün sonra Dukkamma'ya gelmişlerdir. Dukkammalılar Aripşa'nın başına gelenleri bildikleri için II. Murşili'ye direnmeksizin teslim olmuşlardır.¹¹⁸ Alınan tutsaklar Hattuşa'ya götürülecektir. Dukkamma'nın alınışı karşısında Hayaşa elçisi gelir ve bağlılıklarının kabul edilmesini bildirir. Buna göre; Aripşa ile Dukkamma arası mesafe 15- 20 km. civarındadır. Dukkamma, Erzincan ile Gölova arasındadır; Dukkamma'nın alınışı, buraya yakın olan Hayaşa başkentinin konumunu tehlikeye sokmuştur. Dukkamma'nın zaptı Hayaşa tarafından öğrenilmiş ve II. Murşili henüz bu yerin zaptı ve tutsak işleriyle uğraşırken Hayaşa elçisi buraya varabilmiştir.

Dukkamma'nın bugünkü Refahiye ilçesi çevresinde bir yer olduğu anlaşılmalı birlikte, tam yerini tespit etmek güçtür. Çünkü bu alanda birçok İlk Çağ yerleşmesi bulunmaktadır.

Çimen Dağlarının kuzey eteğinde, Balahor ve İşkilor köyleri arasında yer alan *Han Harabeleri* (Suissa), Melikşerif köyü (eski Aravraka) güneyinde bulunan *Tombul Tepe Höyüğü*, Yine Refahiye'nin doğusunda, Kalkancı köyü yanındaki *Çakmaklı* ören yeri (eski Olotodariza), Divir köyünün kuzeybatısındaki *Divir Kalesi* bunlar arasındadır. Ancak, Dukkamma olma ihtimali açısından bizim şimdilik önerimiz *Hasanlı Höyüğü ve çevre yerleşimidir*.

Resim 7: Dumanlı Dağı orman örtüsü içerisinde bulunan sunak kayalarından biri.

Dumanlı- Prehistorik ve İlk Çağ

Yerleşimleri: Erzincan ve çevresi, Anadolu'nun en yoğun İlk Çağ yerleşim alanlarına sahip alanlarından biri olmakla birlikte gerekli bilimsel arkeolojik kazıların yeterli yapılmadığı yerlerdendir. Bu nedenle, yaptığımız yüzey araştırma ve gezilerimiz kapsamında tespit ettiğimiz alanların zamanı ve tarihsel

süreci hakkında verdiğimiz bilgilerin bir ölçüde tahmin seviyesinde olduğunu belirtmek zorundayız.

Kanaatimiz; Erzincan- Kemah arasında uzanan Fırat Vadisi içerisinde, Mans bölgesinin bazı yerlerinde, Kuruçay vadilerinde Yazılı Tarih Öncesi (Prehistorik) merkezlerin de bulunduğu yönündedir. Refahiye ilçe merkezinin doğu eteklerinde bulunduğu ve orman örtüsüyle özel bir yere sahip olan Dumanlı Dağlarının bazı yerlerinde prehistorik yerleşim niteliği gösteren mağaralar mevcuttur. Bu su kıyısı mağaraların prehistorik dönemlere kadar

¹¹⁸AM 130; RGTC 6: 435 vd. ; Metin Alparslan, **II. Murşil ve Dönemi**, İÜ. (Basılmamış Doktora), İstanbul 2006, s. 88,

giden bir geçmişinin olup olmadığı ya da sonraki süreçlerdeki konumları hakkında kesin kanaatte bulunmak için bilimsel kazı ve araştırmalar gerekmektedir.

Dumanlı- Sunak Kayaları: Dumanlı Dağ kütlesi Dukkamma Bölgesi'nin özel alanlarından biridir. Bugün de orman örtüsüyle, su kaynaklarıyla, fauna ve florasıyla, çeşitli yaylalarıyla dikkati çekmektedir.

Dukkamma Bölgesi ve Hasanlı Höyük: Dukkamma Bölgesi batıda Ura'ya (bugünkü Eskişehir) kadar Refahiye, Suşehri, Akıncılar ve Gölova'yı içine almaktadır. Refahiye'nin batısında bulunan saray kalıntısından hareketle merkezinin bugünkü Hasanlı Höyük olma ihtimali vardır. Refahiye'nin 18 km kuzeybatısında, Biçer köyünün batısında, Alakilise'nin 1.5 km kuzeydoğusundadır. Konumu itibariyle tarihsel yollar üstünde olduğuna kuşku yoktur. Yerleşim Hasanlı mevkiinde "Harmanlar yeri" denilen alandadır. Çatak Deresi'nin iki tarafında eski yerleşime ait buluntular vardır.

Aripşa: Azzi/Hayaşa toprakları içinde olduğu konusunda kuşku bulunmayan¹¹⁹ Aripşa, Hitit ülkesinin kuzey doğusunda, Hayaşa'nın kuzeybatısındadır. II.Murşili'nin Azzi üzerine yaptığı askeri seferde (MÖ, 1329) önce kendi ülkesi sınırları içerisinde olan İngalava'ya (Şebinkarahisar civarında bir yer) uğramış, buradan Aripşa üzerine yürümüş, bu kenti zapt edip ordusuna yağmalatmıştır¹²⁰. Ancak, kentin "*denizin içinde*" yer aldığı ibaresi yapılan seferin amacı ve diğer güzergâhlar göz önüne alınınca, burada kast edilenin göl olduğu açıktır.

İlk Çağ anlatılarında deniz ve göl arasında net ayrımlar olmadığı bilinmektedir. Bu nedenle bazı kaynaklarda "göl" olarak çevrilmiştir.¹²¹ Yapılan bu seferle de Azzi/Hayaşa'nın Hitit ülkelerine yaptığı saldırıların kesin biçimde önlenilmesi amaçlandığı bilinmektedir. Bunun için seferin yönünün Arziya olduğu çok açıktır. Nitekim, bazı lokalizasyon çalışmalarında bu yerin Erzincan dolaylarında olacağına işaret edilmiştir. Hitit güçleri yürüyüşüne devam ederek daha sonra Dukkamma'ya gelmişlerdir.

Aripşa'nın bugünkü Gölova'nın güney batısında, Refahiye - Kanlıtaş, Gölova- Tümecker (Günalan köyü) ve Büzgülü (Yuvacık köyü) arasında olması büyük bir ihtimaldir. Söz konusu yerleşim Refahiye'nin kuzeyinde yer alan Orçul Vadisi'nden Kelkit Çayı'na karışan Çobanlı Çayı kıyısındadır. Bu çayın oluşturduğu doğal ve büyük bir gölün varlığı bilinmektedir.

2. 3. 3. KUMMAHA BÖLGESİ VE KUMMAHA(KEMAH)

¹¹⁹ Metin Alparslan, *age*, s. 88, not:156.

¹²⁰ **KBo 4. 4 Ay.IV 5; AM: 132** vd.

¹²¹ **RGTC 6:** 37'den nakl. M. Alparslan, *age*, s. 88, not: 156. İlk Çağ'da "deniz" ve "göl" arasında çok belirgin ayrıştırma olmadığı, örneğin Van ve Urmiye Göllerinin eski kayıtlarda "deniz" olarak geçtiği bilinmektedir. Bu algı kısmen Strabon da bile yansımaktadır. Nitekim kendi ülkesi olan Amasya çevresi hakkında bilgi verirken Stiphane Gölü'nün "denize benzediği"ni söyler. Gölün özelliği balık bulunması ve etrafının her çeşit otlakla çevrili olmasından ibarettir. *Geographika*, XII, 3, 38.

Merkezi bugünkü Kemah'la lokalize edilmektedir. Hitit belgelerinde “uru kum ma ha” olarak geçen iki Kummaha'nın birinin de Kemah olduğu bilinmektedir.¹²² Kummaha Bölgesi'nin sınırları batıda Pahhuwa'ya kadar, güneyde Ovacık'a kadar uzandığını sanıyoruz. Hitit Kralı III. Arnuwandas (MÖ, 1220–1190) zamanına ait “Pahhuwalı Mita” metninde Dukkamma ve Pittiyariga kentleriyle birlikte anılan Kummani de büyük ihtimalle Kemah'tır. Kemah Kalesi 80 m yüksekliğinde ve 8 dönüm genişliğinde bir yükselti olarak doğal bir korunma ve savunma alanı niteliğindedir.

Resim 8: Kemah Kalesi – Güneydoğudan genel görünüm. Alt kültür katları Hayaşa ve Urartu, daha sonrakiler Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerine tekabül etmektedir.

/ Thediosipolis: Hayaşalılardan ilk kez bahseden Hitit kaynağında, Kum-ma-ha'nın bugünkü Kemah olduğuna şüphe yoktur. Söz konusu tablette III. Tuthaliya (MÖ, 1410 – 1390), iki kez Hayaşa ülkesine sefer edip muzaffer olduğu, buranın hükümdarı Karannis ile “Kummaha” üzerine savaştığı anlatılır. Şu halde MÖ, XV. yüzyıllarda ehemmiyet arzeden ve kayıtlara geçen bu ilçenin kuruluşunu en az MÖ, II. bin yıl başlarına götürmek mübalağa olmayacaktır. Yine Kummaha'nın yanı sıra Kapadokya metinlerinde Hahhum ve Urşu kentleri geçer ki, Divriği – Malatya ve Kemah

Hayaşa Dönemi'nde inşa edildiği ve yerleşim alanı olduğu anlaşılmış olsa da bugüne kadar gelen bazı unsurları Urartu ve sonraki zamanlarda ilave edilmiştir. Hayaşa başkenti Arziya'nın güvenliği için buranın öncelikle askeri bir önemde olduğu anlaşılmaktadır.

Üç yandan doğal savunması bulunan kale, MÖ, II. binyıldan XVI. yüzyıl başlarına kadar bu işlevini devam ettirmiştir. Batı yönünde İlk Çağ'dan günümüze kadar özelliğini koruyan doğal kara yolu bulunmaktadır. İlk Çağ ve sonrası kültür kalıntılarını barındıran kale kaçak kazılar yanı sıra hatalı restorasyon nedeniyle büyük tahribata uğramıştır.

Kemah; Kummaha / Kamacha / Kemh

Resim 9: Erzincan- Kemah Arası Fırat Kanyonu.

¹²² H. G. Güterbock, JCS, 10,

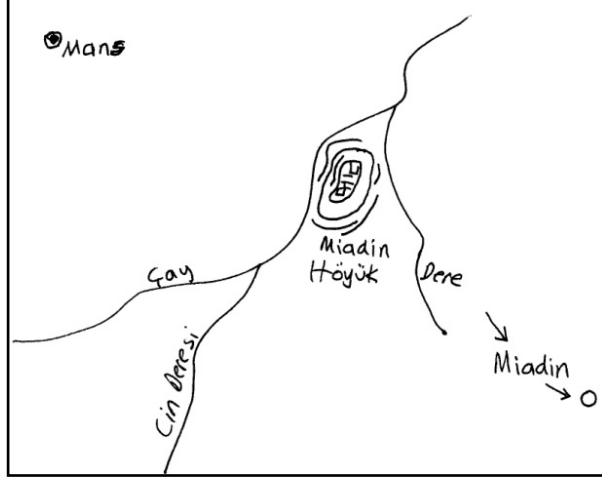

üçgeni arasında olmaları mümkündür. Ancak bunların yerleri kesinlik kazanmamıştır. Bunlardan başka Götze; Haraha, Şamuha, Timelkia, Tegarama, Luhuzatia şehirlerinin de Kızılırmak (Hititçesi = Hulaş) ile Fırat arasındaki sahada aranması kanaatindedir.

Erzincan- Kemah Arası Fırat Vadisi

Yerleşimleri: Erzincan- Kemah arasında Fırat Vadisi boyunca Prehistorik dönemlerden günümüze çok sayıda yerleşim ve bu alanlarda özgün yaşam alanları bulunmaktadır. Bunların en eskileri doğal ya da doğal konumu kısmen biçimlendirilerek kullanılan “mağara-oda” ve “kaya oda”lardır.

Kemah'ın 5 km doğusunda, Fırat'ın derin kaya kanyonunun güney yamacı sıra dışı bir doğal yapıya, ilk yerleşimler için ideal oluşumlara sahiptir. Alanın barınmaya ve korunmaya uygun bazı mağara oyuntularında avcı-balıkçı topluluklarının yaşamış olabileceği izlenimi vermektedir.

Harita/Çizim 5:: Miadin Höyük ve çevresi.

Resim 10: Miadin Höyük. Güneyden genel görünüşü.

2. 3. 4. MATİEN/
MANANALİS BÖLGESİ (MANS -
TERCAN) BÖLGESİ İLK ÇAĞ
KALE VE YERLEŞİM ÖRNEKLERİ

Matien (Miadin, Mans);
Merkezi kenti bugünkü Miadin'dir. Mans (Çayırılı), Tercan ve güneyde Kiğı bu bölgeye dâhildir. Dinî merkezleri arasında Miadin, Mirciga ve Şirinli bulunmaktadır. Sınırları kuzeyde Kop Dağı'nın batı uzantılarından (Karakulak'ın Azzi'nin doğu kesiminde olması mümkündür), güneyde Kiğı'ya kadar uzanmaktadır.

Bugünkü Tercan ve yörelerini, Tuzla Suyu havalisini; eyalet addedilen ve Miadin Düzlüğü olarak zikredilen çevreyi de içine alıyordu.

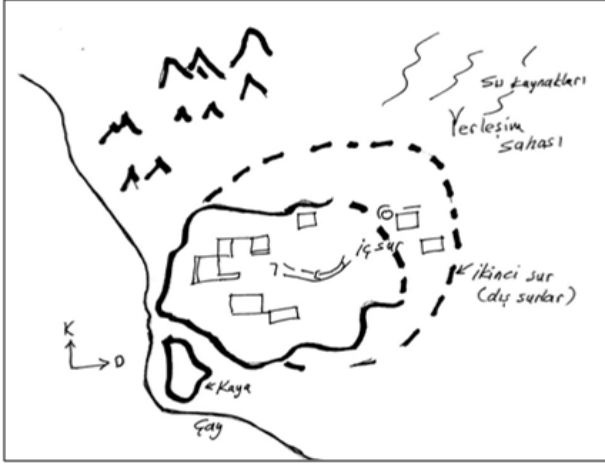
Bölgede önemli kentler ve kaleler vardı. Tuzla havalisi eski Paulikienler'in yurdu telakki edilir. Daha önceki yüzyıllarda Ahura - Mazda mezhebinde olanların Boğariç gibi önemli mevkileri bu mınıtkada yer alır. 1048'lerde Tuğrul Bey'in öncülüğünde Türk

akıncıları çevreye geldikleri zaman Smbat (Smbatay-berd) Kalesi gibi stratejik mevkiilerin öncelikle alınmasında fayda görmüşlerdir.

Miadin Höyük: Merkezi bugünkü Çayırılı/Mans ilçesine bağlı Miadin'dir. MÖ, II. binde önemli bir kent olan Miadin, büyük ihtimalle Hayaşa Dönemi yerel krallık olan Matien'in de başkentidir. Mans adının kaynağı da bu yerleşim olmalıdır. Miadin- Mans Bölge yönetiminin dinî merkezleri arasında Mirciga ve Şirinli bulunmaktadır.

Değindiği gibi; sınırları kuzeyde Kop Dağı'nın batı uzantılarından, güneyde Kiği'ya kadar uzanmaktadır. Henüz arkeolojik kazı yası yapılmayan höyüğün yüzeyinde çok miktarda seramiğe rastlanmaktadır. Höyük üzerinde bol miktarda çanak çömlek parçaları bulunmaktadır.

Harita- Çizim 6: Mirzaoğlu Kalesi.

edilmiştir. Köyde yapılan araştırmalarda ise rastlanmıştır.

Resim 11: Dairesel üniteden ayrıntı.

Çayırılı'nın 8 km doğusunda yer alan Miadin köyünün 1 km kuzeyindedir. Höyüğün yüksekliği 45 m, doğu-batı uzunluğu 47 m ve kuzey-güney uzunluğu 36 m.dir. Höyüğün kuzey cephesi oldukça diktir ve altından bir dere geçmektedir. Höyükte kaçak kazılar sonucunda kırıldığı anlaşılan pitos parçalarına rastlanılmıştır. Yine kaçak kazı alanlarının incelenmesinden, höyüğün bir yangın geçirdiği tespit edilmiştir.

Höyükten çıkarılan kesme taşların köylüler tarafından taşındığı ifade höyükten çıkarılan sağlam pitoslara

Mirzaoğlu; Kaya Kale ve Kadim Kentlerden Biri: Merkezinde yer alan kayalık bir alan ve çevresinde konumlanmış, ilk kurulumu oldukça eskiye giden ve uzun dönemler çeşitli toplulukların yaşadığı bir yerdir. Kaya kalenin batısı oldukça sarptır.

Esas olarak yerleşim ana kaya kalenin yüzey kesimi ve doğusundaki düzlük alandır. Bu alanın kuzeyinde su kaynakları bulunmaktadır. Mirzaoğlu Kalesi ve yerleşimi, yörenin stratejik bir noktasındadır. Güven verici, farklı

alanlar arası kavşak niteliğine sahiptir.

Mirciga Kalesi: Mirciga köyünün kuzeydoğusu boyunca uzanan yükseltiler üzerinde doğal duvar niteliğinde ve çok farklı şekillere sahip kayalık alanlar bulunmaktadır. Bu doğal yapının bugünkü köye yakın olanları üzerinde çeşitli zamanlarda yapıp tahkim edilen kale kalıntıları bulunmaktadır. Kale, tek bir ana kaya üzerinde değil ayrışık ana kayalar üzerinde üniteler hâlinde konumlandırılmıştır.

Kale çevresi eski yerleşim alanı bugünkü köy ve kalenin güneyindeki düzlük alanlardır. Diğer yönlerde de yerleşim için kullanılmaya uygun mevkiler bulunmaktadır. Ancak yüzeyde her hangi bir buluntuya rastlanılmamıştır.

Resim 12: Mirciga Kalesi- Sunak bölümü.

Tercan / Tertzan / Derksen (Derksen): Yukarı Fırat boylarında yer alan Derksen (Xerxsene) ve Karatinid (Carentis)¹²³bölgelerinde İlkçağ kavimlerinden Mossiyonek (Mosinek) ve Halibler'in oturduğunu, bunların Armen kavimlerince sürülüp çıkarıldığını Strabon'dan öğreniyoruz.

Ahura-Mazda nezdindeki şefaatçi ezeli ve ebedi Güneş Tanrısı addedilen ve adına Mithriat denilen bayramlarda insan dahi kurban edilen Mithra'nın tapınağı Derksen'e bağlı Bagraridi (Bogariç = Pekerîç) kasabasıdaydı. İçinde yer aldığı Mananalıs Bölgesi, Hristiyanlığın çeşitli devrelerinde idari açıdan kuzeyindeki Trabzon diocesisine bağlı olmuştur.

¹²³ Strabon, XI, 13/5.

Paulikien mezhebi taraftarlarının kasabası olan Tertzan ve Mananalis bölgesinin sınırlarından olan Taron (Muş'un kuzey kesimleri) vardır ki, burası Keltzene'ye (Erzincan) bağlıydı.

Resim 13: Midadin çevresinde bulunan pitoslardan biri. Dip ve ağız kısmı dar, omuz kısmı geniş formdadır. Ağız kısmında karşılıklı iki tane gamalı haç bulunmaktadır. Ayrıca omuzun üzerinde iki sıratesbih tanesi gibi sıralıbezeme vardır. (Erzincan Müzesi).

Tertzan Kaleleri; Ağbaba Kalesi: Tercan İlçesi'nin, 2 km güneydoğusunda, Ağbaba köyünün hemen kuzeybatısında yüksek kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Keramik verileri MÖ, II. bin ve sonrasına aittir. Kale duvarları zaman içerisinde yıkılmış ve tahrip edilmiştir. Ana kayaya oyulmuş sur temelleri vardır. Tepenin üst kısmı tıraşlanmıştır. Bu alanda sonradan yapılmış küçük bir sur kalıntısı vardır. Kalenin alt eteklerinde İlk Çağ sonrası yerleşme izleri bulunmaktadır. Doğal konumu savunulması açısından avantajlı olması nedeniyle surlar ikinci planda kalmaktadır

Resim 14: Kemerçam- Abbashı arası Kızkalesi.

Köroğlu Kalesi : Ağbaba Kalesi'nin hemen batısında Tercan Barajı'nın batısında Köroğlu Kalesi vardır. Ağbaba Kalesi bu kale ile karşılıklı yapılmıştır. Bu iki kalenin aynı döneme ait olduğu düşünülmektedir. Tercan'ın hemen 500 m. güneybatısında yükselen dağın tepe kısmında bulunmaktadır. Kalenin kuzey ve doğusunda Horasan harcı ile yapılan duvar kalıntıları bulunmaktadır. Kalenin doğu duvarı moloz taşlarla örülüdür. Yüzeyinde pitos kalıntılarına rastlanmaktadır. Bu kesimde duvar uzunluğu 20 m.dir. Kalenin batısında mimarı kalıntılar bulunmaktadır. Kale konum itibariyle kuzeyinden geçen Fırat Irmağı'na, Erzurum-Erzincan karayoluna ve ilçe merkezine egemen bir konumdadır.

2. 3. 5. BATI AZZİ BÖLGESİ

Batı Azzi Bölgesi, batıda, öncelikle Hitit egemenliğinde tutulan Tilimra'dan (Şebinkarahisar/ Tamzara) doğuda Bayburt'a kadar Azzi/Hayaşa Krallığı'nın kuzey kesimini teşkil etmektedir.¹²⁴ Bugünkü Alucra, Şiran, Kelkit, Köse, Hart (Aydıntepe) ve Bayburt Azzi bölgesi içerisindedir. Hitit belgelerinde Azzi/Hayaşa hakkında verilen bilgilerden bu krallığa bağlı bölge egemenliklerinden de bir ölçüde bilgi edinmek mümkün olmuştur.¹²⁵ Dönemin siyasi, idari, kültürel yapısı hakkında erişilen bilgiler ile coğrafi ve arkeolojik buluntuların karakteri üzerinden Azzi Bölgesinin “doğu” ve “batı” olarak ayrımlanması mantıklı görülmektedir. Azzi'nin batısının, yani Alucra, Şiran ve Kelkit'in idarî ve dinî merkezinin *Araköy* olması ihtimali vardır.

Resim 15: Araköy kayalıklarında bulunan kaya mezarlar/nişler.

Kazanpınar/ Zankar Köyü- Kaya Kale ve Tapınım Mağaraları: Tirekes Köyünün kuzeybatısında, ana asfaltın 4 km kuzeyindedir. Köyün kuzeyinden giden yol, Zankar Kalesi ve Mağaralarına ulaşmaktadır. Köyün kuzeyinden giden yol, Zankar Kalesi ve Mağaralarına

¹²⁴ Bu bölgenin tarihsel geçmişine ilişkin çalışmamız “*Hayaşa Bölgesi Tarihi-3*” adıyla ileride neşredilecektir.

¹²⁵ Süleyman Çiğdem başkanlığında bir ekip tarafından 2003- 2007 yılları arasında yapılan yüzey araştırmaları kayıtlarında çok sayıda veri tespit edilmiştir. Keçikale, Akçakale, Kov Kalesi bunlar arasındadır. S. Çiğdem- H. Öztaş- H. Yurttaş, *2003 Gümüşhane Yüzey Araştırmaları, Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I*, Ankara, 2005, s. 285- 299. Ayrıca bak. Süleyman Çiğdem – Haldun Özkan – Hüseyin Yurttaş, Nurettin Öztürk, *2004 Gümüşhane Yüzey Araştırması, 23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. II*, Ankara, 2006, s. 57- 70; Süleyman Çiğdem – Haldun Özkan – Hüseyin Yurttaş, Nurettin Öztürk, *2005 Gümüşhane Yüzey Araştırması, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I*, Ankara, 2007, s. 501- 512; Haldun Özkan, *Gümüşhane Yüzey Araştırmasının Ara Değerlendirilmesi ve 2004 Yüzey Araştırmaları, IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Erzurum, 2006, s. 361 – 368.

ulaşmaktadır. Kale ve İlk Çağ Azzi/ Hayaşa yerleşimi ve kalesi, doğu-batı yönünde doğal duvar görünümlü kaya kitlesi ve çevresidir. Bu alan Azzi ile Kaşka ülkesi arasında sınırdadır bulunmuş olmalıdır. Coğrafi konumu nedeniyle günümüz Kelkit ilçe sınırı da bu alan üzerinden geçmektedir.

2. 3. 6 . DOĞU AZZİ BÖLGESİ İdarî merkezînin Hart olma ihtimali bulunan Doğu Azzi'nin, bugünkü Bayburt, Köse ve Karakulak yörelerini kapsadığı kanaatindeyiz. Doğu Karadeniz sıradağlarının güneyinde, Çoruh Vadisi'nin batısında yer alır. Bayburt'u Zülfe, Kemer, Soğanlı, Haldizen ve Kırklar dağları Karadeniz'den; Koç, Kop, Bahtılı, Coşan ve Meyram dağlarıyla Tortum ve Erzurum'dan ayırır.

Resim 16: Zankar Kalesi ve Mağaraları

Güney ve güneybatıdaki Karakulak, Mans platoları ve çeşitli yükselti, vadi ve akarsularla birlikte Azzi/Hayaşa bölgesinin kuzeydoğu bölgesini teşkil eder. Kılıç Kökten, Süleyman Çiğdem, Veli Ünsal, A. Sagone- C. Sagona başta olmak üzere¹²⁶ bazı bilim

¹²⁶ S. Çiğdem, *Bayburt/Aydıntepe Yüzeysel Araştırması Işığında Bölgenin Eskiçağ Tarihinin Değerlendirilmesi*, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 1, n. 30, 2013. Aynı makalenin ayrı basımı; *Akra Dergisi*, S. 4, İstanbul 2014, s. 222- 234; *Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü*, *A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1, Erzurum 2006, s. 95-112; M. Pehlivan, *Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi*, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu* (23-25 Mayıs 1988), Ankara (1994), s. 327-345; V. Ünsal, *Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle/ Bayburt- İspir-Yusufeli Çoruh Havzası*, Trabzon 2006; A.-Sagona, C.

adamlarının neşredilen çalışmaları bölgenin İlk Çağ'daki konumu hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Yapılan çalışmalardan, bu yörenin Suşehri doğrultusunda batıyla olan ilişkisi ve “Azzi” kültürü ve tarihsel bütünlüğü içerisinde Azzi/Hayaşa'nın egemenliğinde bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.

MÖ, II. bin ortalarından MÖ, 800 yıllarına kadar Azzi/Hayaşa'nın bir parçası olan bölge, bu tarihten sonra Urartularla ilişkili, ancak kendi tarihsel macerasını ayrı biçimde yaşayan bir alandır. Nitekim MÖ, VIII. yüzyılda Kimmer ve İskitlerin istilasına uğramıştır. Urartu Devleti'nin çöküsünden sonra (MÖ, 590) bölgeye Azzi ve İskit kökenli halklar yanı sıra Bianili halklar arasında olan ve Urartu baş tanrısının adıyla anılan Haldililer de yerleşmişlerdir.

Beşpınar Yukarılori Höyük: Pulur'un güneyindeki Yukarılori beldesinin yakınındadır. Höyük, oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Höyüğün kuzeyinde, Aşağılori Höyük, en kuzeyinde ise Değirmen-tepe yer almaktadır. Yüzeyden ele geçen keramik buluntuları MÖ, III. bin ve sonraki bin yıla aittir. Sagona bu höyüğün yer aldığı Beşpınar Beldesinin yaklaşık 2 km kuzey batısında, yaklaşık 25 m yükseklik ve 200 m çapa sahip alana yayılmış bir tepenin bulunduğu bahsetmektedir. Bu yerleşim alanında yapılan araştırmalar sonucu elde edilen bulgular Geç Kalkolitik Çağ, Erken Bronz Çağ, Geç Bronz Çağ, ağırlıklı olarak Demir Çağ, Hellenistik-Roma, Orta Çağ ve modern döneme işaret etmektedir.¹²⁷ Ayrıca köylülerin belirttiğine göre alanın kuzeyinde pulluk sürülürken 50 cm. yükseklikte bir baş ve torzo (heykel gövde kısmı) dan oluşan bir heykele ait iki parçanın ortaya çıkarıldığı da belirtilmiştir.

2. 3. 7 . SUHMA/ BÖLGESİ

Batıda Çemişkezek'ten doğuda Kiğı'ya kadar, Pertek, Hozat, Dersim, Mazgirt, Nazimiye, Palu, Karakoçan ve Çapakçur'un (Bingöl) kuzey kesimlerini içine almaktadır. Murat Irmağı, güneydeki İşuwa, Melitene ve Kummuh bölgesiyle Hayaşa arasında doğal sınırdır.¹²⁸

3. PAHHUWA (KURUÇAY-İLİÇ/İLİÇ) BÖLGESİ VE BAZI ÖNEMLİ YERLEŞİMLER

Pahhuwa/Punkuva (Pingan/Adatepe) Harabeleri: Eğin kazasının otuz kilometre kuzeybatısında, aynı adlı yer Abrenk bölgeleri arasında yer alan harabeler devrinde mamur bir kent olduğu izlenimini veren kalıntılara sahiptir. İlk Çağlarda “Penga” diye anılırdı. Günümüzde Divriği ilçesine bağlıdır ve Pingan/ Penge olarak bilinin köyün adı Adatepe olarak değiştirilmiştir.

Sagona, *Archaeology at The North-East Anatolian Frontier, I An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Proviencie*, Lovian-Paris-Dudley 2004.

¹²⁷ Ünsal 2006, 187-188; Sagona 2004, 143-144.

¹²⁸ Bu bölgenin tarihsel geçmişine ilişkin çalışmamız “Hayaşa Bölgesi Tarihi-3” adıyla ilerde neşredilecektir.

Resim 17-18: Pingan/Pengan (Adatepe ky) Tepetarla mevkisi yüzey keramik örnekleri.

Resim 19-20: Pingan/Pengan (Adatepe ky) Tepetarla mevkisi.

Resim 21: Pingan/Adatepe köyü içerisinde bulunan ana kayalardan biri. Güvenlik için üzerinde tahkim edilen yapılardan bugüne fazla bir iz kalmamıştır.

Yerleşim Fırat kıyısındadır. Bölgedeki önemli İlk Çağ yerleşimleri (Zımara/Altıntaş, Kummaha, Şamuha) arasında oldukça stratejik bir yerde konumlandığı anlaşılabilmektedir. Köyün içerisinde bazı kaya kütleleri hâlâ durmaktadır. Bir dönem ritüelistik ve güvenlik için önemli oldukları anlaşılan bu varlıklar doğal ve beşeri nedenlerle kısmen yıpranmışlardır.

Eski Pahhuwa kentinin, bugünkü köyün güney doğusunda Tepetarla diye anılan, üzeri oldukça düz ve görece büyük yükseltide olma ihtimali büyüktür. Konut izleri ve keramikler dahil bazı ipuçları bunu kanıtlar niteliktedir.

Mevkinin fiziki yapısı ve bazı taş unsurlardan anlaşılabilirdiği kadarıyla kentin giriş kapısı doğudadır. Bu eski yerleşim alanının 2 km doğusunda da yerleşim alanı olduğunu tespit edilebilmiştir.

Resim 22: Pingan/Adatepe köyü 1. Kilise.

Resim 23: Pingan/Adatepe köyü 1. Kilise.

Resim 24: Pingan/Adatepe köyü 2. Kilise.

ve onlar da destek olan kemer sistemi ile bazilikal planda kaplanmıştır. Giriş kapısı batıdadır. Kapının güney kenarındaki pencere daha sonra örülerek kapanmıştır. Bu kör pencerenin üstü kemerlidir

Pingan/Adatepe Kiliseleri:¹²⁹ *1.Kilise:* Bu kilise köyün doğusundaki mahalle içerisinde. 3 kez tadilat gördüğü temellerinden anlaşılmaktadır. En alt temel duvarı 1 m. kadardır. Sonradan (ihtimal ki eski tapınak) üzerine yapılan kilisenin duvar kalınlığı 80 cm dir. örtü sistemi 3 atma kemer

Resim 25- 26: Pingan/Adatepe köyü 2. Kilise.

¹²⁹ Anılan köy Divriği'ye bağlı olduğu için Erzincan'a bağlı yerleşimler içerisinde ele alınmamıştır. Bu nedenle iki kilise bilgi ve görsellerine bu alanda değindik.

Resim 27: Pingan/Adatepe köyü. Fırat Irmağı kıyısındaki köyden demiryolu da geçmektedir. Irmağın her iki kıyısındabulunan kaya yükseltilerinden sağdaki (resme göre) “Kale” olarak anılmaktadır.

Resim 28: Pingan/Adatepe köyünün güneybatıdan genel görünüşü. Ortadaki kaya kitlesine köyde “Kale” denilmektedir.

2. *Kilise*: Pingan köyünün 1 km güneybatısındadır. Fırat kıyısındadır Bazilikal, dikdörtgen planlıdır. Kesme taştan 3 kemer ve üst örtü sistemi vardır. Güneye bakan penceresi vardır. Batıda kapı ve üstünde küçük bir pencere bulunur. Güneydoğu köşesi yıkılmıştır.

Şamuha ve Arziya kentlerinin geçtiği yerlerde zikredilen Pittiyariga'nın yeri konusunda da kesin bir yargıya varılmamıştır.¹³⁰ Şamuha ile yakın, aralarında ırmak üzerinden taşımacılık yapıldığı¹³¹ düşünüldüğünde, bu kentin de Fırat sahiline yakın olması gerektiği anlaşılmaktadır. İlk Çağ'da "Punkuwa"(Pahhuwa) bölgenin adıdır. Biz bu yerin Şamuha - Divriği arasında olduğunu, şimdiki "Pingan"/"Penga" harabelerinin bulunduğu alanla ilişkilendirmeyi uygun görüyoruz.¹³²

Resim 29 Kondusu yerleşim alanı.

Resim 30: Gurik Höyük.

Resim 31:Kondusu höyük yüzeyinde bulunan keramik örnekleri.

Yerleşim kalıntıları bir dönem gelişmiş bir kent olduğu izlenimini vermektedir. Şehir adlarının geçtiği bir bayram metninde kurban sulunan Hitit kentleri Nenisankuwa, Adunuwa, Apzisna, Sarissa ve Şamuha biçiminde sıralanmıştır. Bu sıralamada Pittiyariga ile Arziya'nın geçmemesi, söz konusu yerlerin Şamuha ile Sivas arasında bulunuşları

¹³⁰ O.R. Gurney, *The Upper Land, matum elitum, Hittite Studies in Honor of Harry- A. Hoffner Jr.*, (Edt.G. Beckman- R. Beal- G. McMahon), 2003, s.124.

¹³¹ KUB XXXI 79.

¹³² Bazı araştırmacılar buranın Pertek olabileceğini belirtmişlerdir.

nedeniyledir. Zira, Sarissa Sivas'ın 50 km kadar güneyinde bulunan Kuşaklı olarak lokalize edilmektedir.¹³³ Pingan, güneyindeki Şamuha ve çevresi Pahhuwa bölgesi olarak lokalize edilmektedir.¹³⁴

Pateu: Hitit çiviyazılı belgelerin birinde “du-gur *uru – hayaşa*” ifadesi yanı sıra devamı kırık “Uru- *Pateu*” adında bir kentten bahsedilir. Pateu adlı kentin de Hayaşa Bölgesi içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁵

Pittiyariga: Hitit Kralı III Arzuwanda (MÖ. 1220-1190) zamanına ait “Pahhuvalı Mitas” metninde Pittiyariga, Dukkamma ve Kummaha'yla birlikte zikredilen kasabalar arasındadır. Pittiyariga'nın Pankuva'nın kuzeyinde, Kemah'ın batısında, bugünkü Kuruçay yöresinde olması gerekir. Ancak bu yörede, MÖ. II. bine ait ve biri birine yakın sayılabilecek birçok yerleşim bulunmaktadır.

Pittiyariga kentine teşmil edilen tanrı ise çoğunlukla *Firtına Tanrısı*'dır. Tekrar hatırlatalım ki Hayaşa ve çevresinde özellikle tanrı ya da tanrıçalara teşmilen verilen ve iki ya da daha fazla aynı adı taşıyan yer adları bulunmaktadır. Pittiyariga kökenli yerleşimlerden biri de Erzincan Ovası'nın kuzeybatısındaki Piteriç köyüdür. Söz konusu köyde Anahita'ya ait tapınak kalıntıları hâlâ mevcuttur. Buradan hareketle, “Pittiyariga”nın tanrıçalardan birinin yerel adıyla anıldığı kanaatindeyiz.

Haşınawanta: Hititlerin bayram törenini konu alan bir başka çivi yazılı metinde (Pittiyariga, Arziya, Hassigasawanta, Şamuha..¹³⁶ sıralamasında Pittiyariga ile Arziya arasında Hassigasawanta (Haşınawanta) adı geçer.

Haşınawanta ile lokalize edilmesi mümkün üç yerleşim bulunmaktadır: Armudan, Sime ve Kondusu. Antik Çağ yazarlarınca kaydedilen Analiba=Armutlu, Synorias=Sime ile lokalize edilebilir. Konumu ve arkeolojik dokusu itibarıyla Kondusu köyü arazisinde bulunan İlk Çağ yerleşiminin Haşınawanta olma ihtimali vardır.

4. TEVKİLA (EĞİN) VE ŞAMUHA BÖLGESİ VE BAZI ÖNEMLİ YERLEŞİMLER

Eğîn :Antoninus'un rehberinde Satala- Malatya arasındaki kentler; Satala, Suissa, Arauracos, Carcagis, Sinervas, Analiba, Zimara, Teucila, Sabuh, Dascousa, Ciaca, Melitena biçiminde sıralanır. Adı geçen Teucila'nın (Tevcila/Tevkila, Thencira/Theukira) Eğîn, daha doğrusu Eğîn çevresinde bir yer olabileceği mümkün görülmektedir.¹³⁷ Arkeolojik

¹³³ Andreas Müller-Karpe, “*Kuşaklı- Sarissa/Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi*”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Bonn, 2002, s. 47- 475.

¹³⁴ J. Garstang, *Samuha and Malatia*, **JNES I**, 1942, s. 459.

¹³⁵ Şafak Ural, *İÖ 2. Binyılda Hitit Çiviyazılı Belgelere Göre Erzincan ve Çevresi*, **Uluslararası Erzincan Sempozyumu** (28 Eylül- 1 Ekim), 2016, C. I, s. 123.

¹³⁶ **KUB XXV 32; KUB XXVII 70; KBo IV 13** vs.

¹³⁷ W. M. Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, (çev. M. Pektaş), İstanbul 1961, s. 305; Vincent W. Yorke, *A Journey in the Valley of the Upper Euphrates Source*, **The Geographical Journal**, Vol. 8, No. 5 (Nov., 1896), s. 453- 472.

buluntular, Tevkila'nın İlk Çağ güvenli kale-kentlerinden biri olarak bugünkü Eğin'in Taşdibi mahallesinin batısındaki yüksek mevkiye konumlandığını göstermektedir. Hitit metinlerinde Tegarama ise bugünkü Gürün'le lokalize edilmektedir. Tegarama, Teprike (Divriği) ve Tevkila arasındaki benzerlik ilginçtir. MÖ, II. bine tarihlenebilen Tevkila'nın esasta Hatti-Hitit veya Luwi kökenli bir adı olduğu, Greklerin bunu Tevcila/Theukira biçiminde telaffuz ettikleri anlaşılmaktadır.

Hitit kaynaklarında ülkenin doğusunda ilişki kurulan alanlar içerisinde Kummaha (Kemah) yanı sıra Şamuha, Aripşa, Dukkamma, Tipiya ve Ura gibi yerlerin adı geçer. Bunlardan Şamuha, önemli bir yönetim ve kültürel merkezi olması nedeniyle Hitit belgelerinde sıklıkla zikredilir.

Şamuha'nın neresi olduğu konusunda farklı yorumlar olmakla birlikte, bu kentin Malatya – Elazığ –

Resim 32: Eski Şamuha kent çevresi Sosik Vadisi – sarnıç.

Fırat Vadisi arasında kalan topraklar içinde olduğu uygun görülmüştür. Şamuha'nın merkez olduğu bu alan Kummaha'nın güneyindeki Fırat vadisi olarak tanımlanmıştır . Buna göre Eğin çevresinin MÖ. XV- XIV. yüzyıllarda Şamuha'ya bağlı ve bu alanın kuzey ucunda yer aldığı söylenebilir. Urartu egemenliğinin batıda Kızıldağ'a, güneybatıda Harput yöresine kadar uzadığı bilinmektedir.

Resim 33: Eski Şamuha kent çevresi Sosik Vadisi –kaya mezarlardan.. (Fot. Şevket Gültekin)

MÖ. I. binden V. yüzyıla kadar Eğin ve çevresi yine Şamuha'nın bir parçası olarak Urartu Devleti'nin güneybatı uç kısmında, merkeze en uzak yerler arasındadır. Urartu sonrasında Eğin yöresindeki yerleşmeler Akilisen – Daranalis bölgesinin güneyinde, Sophane / Dzop'un (Harput çevresi) kuzeybatı ucunda bulunmaktadır.

Bugünkü Eğin'in yerleşme merkezinde İlk Çağ'da var olduğuna ilişkin herhangi bir bulgu yoktur. Ancak miladi ilk yüzyıllardan itibaren önem kazanan bir köy, giderek büyüyen bir kasaba olduğu açıktır. Kent merkezinde (İshak Paşa

Mahallesinde) eski bir kilisenin kalıntıları bulunmaktadır. Haç planlı olduğu izlenimi veren bu eski kilisede yapı malzemesi moloz taştır. Duvar kaplamalarında kesme taş kullanılmıştır. Apsisinin dışa taşkınlığı dikkati çekmektedir.

Resim 34: Samuha kentinin bulunduğu alan ve çevresi. Doğusunda Fırat Irmağı dirseği yer almaktadır.

5. AZZİ/HAYAŞA KRALLIĞININ KOMŞULARI VE ÇEVRE İLİŞKİLERİ

Azzi/Hayaşa'nın kuzey komşuları; Kaşkallılar: Kaşkallıların batı sınırı Hakpiş'in (Amasya) hemen doğusunda Turhal'da bulunan Gaziura'ya kadar uzanıyordu. Bu hattan başlayan Kaşka ülkesi doğuya doğru Karadeniz sahilleri boyunca uzamaktaydı. Hitit metinlerinde Kaşkallılara ilişkin ibareler, karşılarında klasik anlamda tek merkeze bağlı siyasî bir yapı ya da devlet değil, çeşitli liderler etrafında toplanmış dağınık dağlı kitleler olduğu intibasını vermektedir. Kaynaklarda

zikredilen Kaşkalar, öncelikle Karadeniz Bölgesi'nin batı kesiminde yaşayan ve Hititlerle komşu olan Kaşkallılardı. Yukarıda değinildiği gibi, bugünkü Ezbider (Suşehri) ve Avganis (Gölova), Alucra, Şiran, Kelkit ve daha uçta bulunan Bayburt yöreleri "Azzi" coğrafyası olarak Hayaşalılarının egemenliğindeydi. Buna göre; batıda ve kuzey batıda Hititlerle komşu olan Azzi/Hayaşa Krallığı'nın kuzeydeki komşuları Kaşkallılardı. Bu alanların güneyinde bulunan Kemah, Refahiye, Kuruçay, Erzincan, Mans- Tercan yöresi ise Hayaşa'nın doğrudan merkez alanı içine girmektedir.¹³⁸

Başta II. Murşili'nin 7. yıl kayıtları olmak üzere Hitit belgelerindeki anlatımlar Azzi/Hayaşa siyasal bütünlüğünü apaçık göstermektedir.¹³⁹ Azzi ve Hayaşa alanının bu

¹³⁸ Ş. Günaltay, **Yakın Şar- II/ Anadolu**, Ankara 1946, s. 317 vd.; M. Pehlivan, **Hayaşa**, s. 31. Azzi- Hayaşa değerlendirmesi yapan M. Pehlivan vardığı sonucu "Azzi, Hayaşa ülkesinin bir parçası olup, Kummaha (Kemah) ve Aripşa (Giresun) arasındaki topraklara lokalize edilebilir. Bu alan aynı zamanda Hayaşa- Kaşka ve Hayaşa-Hitit sınır bölgesini de oluşturacaktır". Bu ibarelerde Kummaha'nın Kemah olması doğrudur. Ancak, Kemah'n Azzi'nin içinde olması sözkonusu değildir. Aripşa ise Gölova- Refahiye arasındaki Kanlıtaş mevkisidir.

¹³⁹ II. Murşili, Hayaşa hükümdarı Anniya'ya yaptığı uyarı ve suçlamada : "*Dankuva ülkesine ve oraya saldırıp köylülerle birlikte koyunlar ve sığırlarla birlikte alındı (bunları aldın) ve aşağıya, Hayaşa'ya getirdin..*". Aynı belge metninde tekrarlanarak: "*ve oraya (Dankuva'ya) saldırdın ve tutsaklarla..ve koyunlarla ve sığırlarla burayı aldın ve aşağıya Hayaşa ülkesine gönderdin*" denilmektedir. Yukarıdaki alıntı haricinde Azzi bölgesine yapılan seferleri anlatan başka kayıtlar da vardır. Ancak, "*..aşağıya Hayaşa'ya getirdin/ gönderdin*" ibaresi iki alanın konumunu belirtmesi, yani Azzi'nin Hayaşa Devleti'nin yukarı kesimi olduğunun anlaşılması açısından önemlidir. Şunu da söylemek gerekir ki, Azzi- Hayaşa coğrafi ve siyasal bütünlüğü, Azzili adıyla anılması mümkün bir halkın varlığının veya uzak geçmişte belirsiz bir zaman kesiti içinde Azzi diye ayrıca var olmuş bir siyasal yapının olmadığı anlamına da gelmez. **KUB XIV 17.**

kısmen belirsiz ayırımına, MÖ, X. yüzyıl itibariyle yöreye egemen olan Urartu Devleti'nin kuzey doğudaki sınırının incelenmesi belki katkı sunabilir. Bu egemenlik bir anlamda doğrudan Hayaşa bölgesini içine alırken, Eski Azzi'yi periferisinde tutmuş gibi görünmektedir.¹⁴⁰

Azzi/Hayaşa'nın batısı; Tilimra'dan Şamuha'ya Hititler: Hayaşa'nın batı komşusu Hititlerdi. Kuzeybatıda Tilimra, güney batıda ise Şamuha, bugünkü Samuka- Maşkir (Eğin-Arapkir arası) yerel yönetim merkezi bulunuyordu. Her iki alanı, yani Tilimra ve Şamuha'yı Hititlerin sürekli egemenlikleri altında tutmak istedikleri bilinmektedir. Kuzeyde Şebinkarahisar'dan güneyde bugünkü Keban'a kadar uzanan hattın doğal sınırları Köse ve Çengelli Dağları, Fırat Irmağı'dır.

Azzi/Hayaşa'nın doğusu; Tumme- Dayaeni: Erzurum ve yöresinde Doğu Anadolu'da etkin olan genel bir kültürün MÖ, II. bin ortalarına kadar devam ettiğinin anlaşılması, bu alanda Hayaşa siyasal egemenliğin dışında, süregelen Kura-Aras yerel siyasal ve kültürel bir yapının varlığını ortaya koymaktadır.¹⁴¹ Urartu kralı Menua'nın ülke sınırlarını büyütme amacıyla doğuya yaptığı seferde karşılaştığı güç Hayaşalılar değil Dayaeniler olmuştur. Mevcut tüm veriler Azzi/Hayaşa Krallığı'nın doğu sınırlarının Kop Dağlarından öteye gitmediğini yeterince ortaya koymaktadır.

Özellikle Kars, Güney Kafkasya ve Van Gölü çevresiyle ilişkilendirilen tarihsel süreçler içinde Erzurum ve yakın çevresinin uygarlık açısından vasat bir konumda olduğu görülmektedir. Assur kaynaklarında adı geçen Dayaeni'nin arandığı alanlarda yapılan son arkeolojik çalışmalar, bu yerel siyasal/kültürel yapının MÖ, 1300'ler öncesine kadar gidebileceği izlenimini vermiştir.¹⁴² Erzincan, Suşehri, Kemah, Tercan, Mans, Kelkit ve civarında Hayaşalılar hüküm sürerken, Erzurum- Kars ve Van Gölü arasında Geç Tumme-Dayaeni'ye¹⁴³ evrilen bir süreç yaşanmıştır.

Hayaşa'nın güneyi; İşuwa ve Kummuh: Hayaşa sınırlarının yüz yıllar içerisinde güneyde Munzurların alt eteklerinde yer alan Ovacık ve Pülümür hattından daha güneye indiği, Dersim'i içine aldığı ve Munzur'un doğal sınır olduğu söylenebilir. Munzur Dağları'nın Hayaşa için güvenli sınır olması bu silsilenin güney eteklerinin de kontrol içine alınması gereği vardır. Nitekim, Şippiluliuma'nın Hayaşa ve İşuwa seferleri bunun ipuçlarını vermektedir. Hayaşa kralı Karannis, Şamuha üzerine sefere çıktığında, ordu komutasını elinde tutan Prens Şuppiluliuma ile Kummaha önlerinde karşı karşıya gelmiştir. Bu Kummaha/ Kummuh, Kemah değil güneydeki (adı daha sonra Kommagene'ye evrilen) Kummuh'tur. Hayaşa'nın güney alanını Harput civarında bulunan İşuwa'dan ayıran sınır Murat Irmağı'dır.

¹⁴⁰ P. Pınarcık, *Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler*, *Tarih İncelemeleri Dergisi* - XXVII- 2, Sayı/ Number 2 Aralık/ December 2012, s.466.

¹⁴¹ A. S. Güneri, *Erzurum I*, İzmir 2008, s. 2.

¹⁴² A. S. Güneri, *age*, s.10- 13; Pınar Pınarcık, *agm*, 459-482.

¹⁴³ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984, s. 9.

5. 1. HAYAŞA – HİTİT İLİŞKİLERİ

Orta Anadolu'da birliği sağlamaya çalışan Hititlerin ilk başkentleri Kuşşara'dır ve bu kent esasta Hattiler tarafından inşa edilmiştir. Pithana, onun oğlu Anitta ve sonra kral olan I. Tuthalya ve Pusurrama'nın siyasal etkinliklerinin dar bir alanda kaldığı kabul edilir. Labarna ise ülkenin gerçek kurucusudur. Onun zamanı, şehir devletlerinin tek merkezde birleştirilmesini amaçlayan federal bir siyasal yönetimin kurulması ve doğu-batı istilalarının başlangıcıdır (MÖ,1680-1650).

Labarna'dan sonra gelen üvey oğlu I. Hattuşili zamanını anlatan yazılı tabletlerden, Hitit ülkesine Hurri saldırılarının olduğunu, buna rağmen Hititlerin yine de ülkelerini özellikle güney-doğu istikametinde genişletmiş olduklarını öğrenebiliyoruz. Bu kayıtlar Hurrilerin Yukarı Fırat Havzası ve çevresindeki köklü yerleşimlerinin olduğunu, daha sonraki yüzyıllarda güneye inen Hurri göçlerine rağmen aynı yörede Hurrilerle bağlantılı halkların var olduğunu, dolayısıyla Hurrilerle Hayaşalıların akrabalık bağları bulunduğunu ifade edebilmemiz açısından da önemlidir. Ayrıca, Hurri- Hayaşa bağlantısı göz önüne alınarak, Hayaşalıların bölgede toplumsal bir güç olarak ortaya çıktığı zamanı I. Hattuşili zamanıyla eşleştirebilir ve buradan hareketle tahmini olarak MÖ. 1650 yılını ileri sürebiliriz.

Hitit kralı Hattuşil'in Torosları aşarak Mezopotamya içlerine girmesi, Anadolu'da antlaşmaların yapıldığı ya da bağlı devlet ve yönetimlerin olduğu bir Hitit birliğinin sağlandığı anlamına da gelebilir. Siyasî anlamda güçlenen Hititler, stratejik ve ekonomik açıdan önem taşıyan Suriye politikasına ve bir anlamda *dünya politikasına* girmişlerdir.¹⁴⁴

Hayaşa ve Azzi ilk kez 1400'lü Hitit kaynaklarında zikredilir. II/ III. Tuthalya'nın (1410-1390) saltanatının son zamanlarında Hitit ülkesi (Hatti), çeşitli tehdit, baskı ve işgallere maruz kalmış durumdadır. Kaşkalar başkent Hattuşa'ya kadar inmiş ve yağmalamışlardır. Kral Tuthalya bu saldırı karşısında bir süreliğine Şamuha'da ikamet etmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁵ Devletin dört tarafı düşman saldırılarına uğradığı sırada Azzi/ Hayaşa güçleri bir taraftan Yukarı Ülke'nin batısını, Hititlere ait olan alanları istila etmişler, diğer taraftan güney batıda Şamuha kapılarına dayanmışlardır.¹⁴⁶

MÖ, XIV. yüzyılda Hititlerle savaşmayı göze alan ve merkezden görece uzak bir kente (Şamuha) ordusuyla inebilecek kadar örgütlenmiş bir yapının, yukarıda belirtildiği gibi, en az 1650'lere giden toplumsal bir geçmişinin olduğunu, Hurri göçlerinden sonra "krallık" konumuna eriştiğini ileri sürmenin makuliyetini de pekiştirmektedir. Hayaşa Krallığı'nın bu askerî faaliyeti Mısır dâhil bölge ülkelerinde dikkatle izlenmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Tabletlerde geçen "Kuzey Denizi"nin Van veya Urmiye Gölü olmasının daha mümkün olduğu hak. bak. Ş. Günaltay, **Yakın Şark- IV/ 2**, Ankara 1951, s. 23.

¹⁴⁵ Trevor R. Bryce, **THE KINGDOM OF THE HITTITES**, Oxford Univ. Press. 2005, s.160.

¹⁴⁶ **KBo VI 28**; A. Goetze, **Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography**, New Haven 1940, s.21-22.

¹⁴⁷ Willaam L. Moran, **Amarna Mektupları**, (EA 31, 26-27). Johns Hopkins University Press, 1992, s.101.

Hayaşalıların adı kaydedilen ilk kralları Karanni öncülüğünde güneye inip Şamuha'yı alma niyetleri, Hititlerle Hayaşa arasında bilinen ilk ciddi siyasî ve askeri sürtüşmedir. O dönemde henüz prens olan Şuppiluliuma, kayıtlarında babası III. Tuthalya döneminde yaşanan olayları anlatırken şu ibarelere yer verir: “..önceden Hatti ülkesi düşmanları tarafından kuşatılıp mahvedilmişti. Bir taraftan Gaşkalı düşman geldi ve Hatti ülkesini yağmaladı. Nenassa'yı sınır yaptı. Diğer taraftan Aşağı Ülke'den Arzawalı düşman geldi.. Diğer taraftan Yukarı Ülke'den Azzili düşman geldi ve bu alanları mahvetti ve Şamuha'yı sınır yaptı. İşuvalı düşman geldi ve Tegarama ülkesini sınır yaptı...”¹⁴⁸

Hititler, Şamuha üzerinden Hayaşa'ya seferler düzenlemişlerdir. Tuthalya'nın son yıllarında oğlu Prens Şuppiluliuma, yörenin hakimi Karanni ile savaşmıştır. İki düşman arasında esas büyük çatışmaların olduğu yer Kummaha önleridir.¹⁴⁹ Bazı tarihçiler bu Kummaha'yı Kemah olarak belirtse de anılan yerin yine benzer adı taşıyan, o dönemde kent ve geniş bir çevre adı olarak kullanılan güneydeki alanın olabileceği ihtimali çok daha yüksektir.

Şamuha, Hayaşa'nın güney batısında, merkezden oldukça uzak bir yerdedir. İşuwa ise Asurluların halkına “Enzit” adı verdikleri, kuzey sınırları içerisinde Harput yöresinin dâhil olduğu komşu yerel krallıklardan biridir.¹⁵⁰

Kemah mevkii gibi aynı adla anılan diğer Kummaha, bugünkü Adıyaman- Samsat ve çevresini kapsar. MÖ. XII. yüzyıl ve sonrasında bağlı/yerel krallıklardan biri olarak karşılaştığımız Kummaha, Asur kayıtlarında Uru Qumaha; Kur-uru/Kummuh, Yeni Babil kaynaklarında Uru- kimuhu, Urartularda Uru Qumaha olarak geçer. Bölgenin başkenti bugün baraj altında kalan Samsat'a yerleştirilir. Bu yerin Hellenistik dönemde Commaga/Kommagene olarak kullanıldığı belirtilir.¹⁵¹

¹⁴⁸ KBo IV. 28 (= CTH 88); A. Goetze , *Kizzuwatna and ...*, s. 21; “*Anatolia From Shuppiluliuma to the Egyptian War of Muvattalish*”, *History of The Middle East and The Aegean Region c.1380-1000 B.C.*, CAH 2.2- chp XXI, Cambridge University Press 1975, s.117- 118.

¹⁴⁹ Bo TU 34.1-2; A. Goetze , *Kizzuwatna..s.44*; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1962, s. 101-102; R. Grousset, *Historie de l' Armenie des Origines'a 1071*, s. 34, 45; H.Z. Koşay, *Kuzey Anadolu'da Bir Gezi, Ülkü II/12*, s. 9; M. Pehlivan, s.15; Ö. Sir Gavaz, “ *Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu*”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-* 1, 2008. s. 23.

¹⁵⁰ Ş. Günaltay, *Yakın Şark-II/ Anadolu*, Göstr. yer.

¹⁵¹ Süleyman Özkan, *Kummuh/Kumaha*, PDF dosyası, s. 65-66; J. D. Heawkins, “*The Neo HittiteStates in Syria and Anatolia*”, *Cambridge Ancient History III/I*, Cambridge1982, s.375-376. 1989’ da yayınlanan “Malpınar kaya kitabesi”nde bu Adıyaman-Samsat yöresindeki ülkenin adı Kumaha olarak geçer. Bu belge de Hitit belgelerinde geçen Kumaha'nın belirtilen yer olma ihtimalini güçlendirmektedir. M. Kalaç- J. Hawkins, *The Hieroglyphic Luwian Rock- Inscription of Malpınar*, *Anatolian Studies/39*, 1989, s.108-109; I. M. Diakonoff, *The Prehistory of the Armenian People Predystoriia armianskogo naroda*, Erevan 1968 (English Translation by Lori Jennings /Delmar, New York, 1984), s. 10. Bu kültürel ve etnik ilişkiler, Urartu, Roma ve hatta Hristiyanlığın bu yörelerde yayılışı sırasında da kendini göstermiş, ileride konu edineceği gibi, çeşitli heretik gelişmelerde Yukarı Ülke/ Hayaşa ile Kummuh (Kommagene-Samsat) arasında kader birliklikleri yaşanmıştır.

Her ne kadar Erzincan- Kemah ve Dukkamma (Refahiye/Hasanlı Höyük) yöresinde bulunan askeri güçlerin kuzeyden Fırat Irmağı Vâdisi ve çevre yükseltiler üzerinden Şamuha'ya belli sayıda askeri gruplar hâlinde saldırıları mümkünse de, ne Hitit ne de Hayaşa krallık ordularının bugünkü Kemah önlerinde karşılaşılabilecekleri biçimde bu vadiler içinde hareket etmeleri oldukça zordur. O günün askerî imkânlarını, gelişen olayları, kaydedilen sonraki gelişmeleri, belirtilen yer isimlerini coğrafi yapının nitelikleri içerisinde ele aldığımızda, stratejik açıdan Hayaşa ordusunun Şamuha'ya yürüyüşünün Munzur Dağlarının güney eteklerindeki uygun güzergâhları kullanarak gerçekleştirmesi çok daha akla yakın görülmektedir. Ayrıca, Hitit metinlerinde hem Hayaşa'nın hem de İşuvalıların saldırısının belirtilmesi, bu saldırılarda iki krallığın iş birliği içinde olabileceğini de akla getirmektedir.

Hititler çeşitli sefer ve istila girişiminde bulunmuşlar, ancak Hayaşa ülkesine fiilen egemen olamamışlardır. Bölgenin kısmen vassal statüsünde bağlılığı MÖ. 1350'lerden sonra, Şubbilulima'yla sağlanmıştır.¹⁵²

Hayaşa kenti Arziya (Erzincan) yönünde yapılan seferlerde Hitit komutanı Kantuzzili adı geçmektedir. Hitit komutanı, prens ve hatta rahiplik mertebesine çıkarılan dâhil, iki ya da üç Kantuzulli olması ihtimali vardır. Arziya yönünde yapılan seferlerin birinde adı geçen Kantuzuli, Şuppiluliuma ve babası Tuthalya adlarıyla birlikte anılır. Kantuzulli'nin Arziya üzerine yapılan Hitit seferi sonucu sivil tutsaklar, çeşitli mallar, sığır ve koyun sürüleriyle dönülmüştür.¹⁵³ II. Murşili zamanında Hayaşa üzerine yapılan seferlerde de aynı komutanın adı geçer ki, bu, yöreyi bilen tecrübeli birinin görevlendirildiği, yani aynı şahsın olabileceğini akla getirmektedir.

Şubbilulima, Hayaşa iç işlerinde serbest ve merkezî baskının hissettirilmediği “müttefik krallar” namı adı altında kendine bağlamayı uygun bulmuştur. Kral ve vassal arasındaki antlaşma kimi zaman Hitit kraliyet ailesi ile vassal devletler arasındaki bir evlilik bağıyla da güçlendirilirdi. Bu tarz bir evlilik durumunda yapılan antlaşma, Hitit prensesinin, vassalın diğer eşleri ya da cariyeleri arasında en üst konumda olacağını ve vassalın yönetimine Hitit prensesinden olma oğulun geçeceğini öngörmekteydi. Şuppiluliuma'nın Hayaşa ülkesi kralı Hukkana ile kızlarından Muvatti ile evlendirmesi örnek uygulamalardan biridir.¹⁵⁴ Bu antlaşma Hitit – Hayaşa arasında daha önce Kummaha önünde yapılan savaştan sonradır.

Hayaşalılarının geri çekilmekte oldukları bu savaş sırasında kralları Karanni iken, Şuppiluliuma'nın antlaşma yaptığı Hayaşa kralı Hukkana'dır. İhtimal ki, bu savaşta Karanni ölmüş ya da yönetimden bir biçimde uzaklaşmış, Hukkana Antlaşması'nda adı geçen

¹⁵² R. T. Bryce, *THE KINGDOM OF THE HITTITES*, s. 163.

¹⁵³ KUB 2.3.

¹⁵⁴ Esma Reyhan, *Ana Hatlarıyla Hitit İdari Sistemi*, TSBG/ DTCF. *Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 1996, s. 203. Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, s. 49.

Mariyaş¹⁵⁵ kısa bir süre yönetimde bulunmuş ve sonuçta Hukkana yeni Hayaşa kralı olarak tahta oturmuştur.

Hitit Sarayında Öldürülen Hayaşa Prensi Mariyaş/Mariyas: Hayaşa-Hitit arasındaki ilişkilerde iki toplumun “aile” anlayışındaki farklılıktan doğan bazı sorunlar da olmuştur. Hukkana Antlaşması’na yansıyan ilginç bir konu, Hayaşalı bir bey ya da prens olan Mariyaş olayıdır. Hayaşalı bu Mariyaş, Hitit sarayında konuk iken cariyelerden birine bakmış, Şuppiluliuma’nın babası tarafından görülünce öldürülmüştür.

Hitit sarayında konuk olan Hayaşalı Mariyaş’ın ölümü, Karanni’nin Hitit ülkesine yaptığı askeri seferin nedenleri arasındadır. Nitekim, antlaşma metninde Şubbiluliuma, Mariyaş’ın “*niçin öldüğü*”nün gerekçesi Hukkana’ya anlatılarak Şamuha üzerine yapılan saldırısının meşru olmadığını belirtme çabasıdır.

Hitit sarayında öldürülen Mariyaş’ın suçu, antlaşma metninde “*Adam uzaktan baktığı için ölümünü buldu. Böylece sen çok dikkatli ol*”. denildiği gibi yalnızca “cariyeye bakması”dır. Anaerkil bir toplum olan Hayaşalılardaki kadın-erkek arasındaki açık ve rahat davranışları yanlış yorumlamalarından, bu aleniliği yobazlıkla cinselliğe bağlamalarından kaynaklanmalıdır.¹⁵⁶ Kadına baktığı için prens öldüren Hitit yöneticilerinin taassup ve yobazlığının, Hayaşa toplumundaki olağan medeni ilişkileri ensest olarak yorumlamaları ve bunu çarpıtmaları çok mümkün gözükmetedir.

Hukkana Antlaşması - 1352: Tahta çıkışından (1355)¹⁵⁷ bir süre sonra Mitanniler üzerine yürüyen Şubbiluliuma, Toroslar üzerinden Suriye içlerine sefer düzenlemiş, ancak Mitanni kralı Tushratta karşısında başarılı olamamıştır. Yeni bir saldırı için bu kez Malatya tarafından Fırat’ı geçerek Mitannileri arkadan vurmaya planlamıştır.¹⁵⁸ Bu seferin güven

¹⁵⁵ Metinlerde Mariyaş’a ilişkin bilgilerden iki ayrı Mariyaş olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri Hitit başkenti Hattuşa’da öldürülen Mariyaş’tır. Bu kişinin Hattuşa prenslerinden biri olma ihtimali vardır. Kummaha Savaşı sonrası tahta Hayaşa yönetiminde bir süre bulunan Mariyaş’a ilişkin olarak Şuppiluliuma I “...Mariyaş’ a kötülük yapılmamasını istemektedir”. İhtimal ki bu Mariyaş, Hayaşalıların Hititlerle barışçı ilişkiler içinde olmasını isteyen ve belki de Hitit kralıyla aralarında özel anlaşması olan (iş birlikçi) biridir. Hititlerin bir anlamda galip geldikleri ve Hayaşa’yı barışa ikna ettikleri Kummaha Savaşı sonrasında Mariyaş’ı Hayaşa’nın sürekli kralı yapma çabaları boşa gitmiştir. Bu, Mariyaş’ın prens de olsa tahtın meşru varisi olmadığını ya da üst düzey (vezir gibi) bir yönetici olabileceğini de akla getirmektedir. Mitannilerce “Marijanna” diye telafuz edilen “Mariya” ya da “Marya”nın anlamını bilemiyoruz. “Marişi” Hurrice bir sıfat (A. Ünal, **HT/TB Sözlük**, s. 339) olduğu; Hititçe-Luwice’de “marri=gün ışığı, marani=tanrısal lakap” vb. bilgiler üzerinden ele alındığında, Mariya’nın “toprağa yansıyan ışık”, “güneşin (gün ilahının) yansıması” gibi bir anlamı olabileceği düşünülebilir. Ancak bunlar tahmini olmaktan öteye gitmemektedir. Mahmut Pehlivanlı ise “genç savaşçı” anlamına geldiği biçiminde bir ifade bulunur. Biz, mitolojik verileri de göz önünde tutarak güneş- ejder bağıntısı ve “mar”ın kadim zamanlardan bu yana ejder olduğundan hareketle “ejderin oğlu” anlamına geldiği kanaatindeyiz.

¹⁵⁶ A. Ünal, **HDA**, s.158-159.

¹⁵⁷ Hitit kralları listesi ve tarihleri hâlâ tartışmalıdır. Şubbiluliuma’nın tahta çıkış yılı bilim adamları tarafından 1370, 1355,1344 gibi farklı olarak belirtilmiştir. Biz B. Brandau- H. Schickert’lerin verdiği listeyi esas aldık. **Hititler**, (çev. N. Mertoğlu), Ankara 2004, s.330- 331.

¹⁵⁸ O. R. Gurney, **Hititler**, s. 35.

içinde gerçekleşmesi için öncelikle Hayaşa Krallığı ile aralarında akrabalık bağına da kuracak şekilde antlaşma yapmayı gerekli görmüştür.

Harita 7: Hayaşa'nın güney ve doğu komşuları.

olarak yapılan Hukkana Antlaşması, Kadeş Antlaşması'ndan (1280) yaklaşık yetmiş- yetmiş beş yıl kadar öncedir.

Şubbilulima'nın siyasî ve diplomatik faaliyetlerini gösteren Hukkana Antlaşması, aynı zamanda Hayaşa ile Hititler arasında ne tür ilişkilerin olduğunu anlamamız açısından da ayrıca önem taşımaktadır. Yapılan antlaşmanın maddelerinde Hitit kralının yapılmasını istediği şartların özeti şudur:

1. Büyük kralın egemenliğini tanımak.
2. Büyük kral hakkında herhangi bir şey duyarsa hemen haber vermek.
3. Karşılıklı yardımlaşmak.
4. Şubbilulima'nın kendisine (Hukkana'ya) zevceliğe verdiği kız kardeşi üzerine, onun kız kardeşi veya yeğeni olan prensesi zevceliğe almamak.
5. Bir saray kadını (Şubbilulima'nın kızkardeşi) huzurunda, ihtiyatlı ve sakıngan olmak.
6. Hatti ülkesinden Hayaşa'ya kaçan esirleri iade etmek.
7. Yakın akraba ve kuzenlerle cinsel ilişki kurmamak.

Evlilikler kanalıyla anlaşmalar tesis etmek, o dönemde keşf edilmiş en iyi usullerden biridir.¹⁵⁹ Aynı zamanda güneydoğudaki Kilikya Krallığı ile de ilişkiler kurularak onların da

¹⁵⁹ G. Contenau, **Eski Yakın Doğu Uygarlıkları**, (çev. N. Önal), İstanbul 1966, s. 210 vd; N. Adonts, **Histoire de l'Arménia Les Origines de xe Siecledu VI**, (Av. J. C.) **Urartu Devri Tarihi**, Paris 1946, s. 29.

Hurri- Mitannilerle dost veya müttefik olmaları önlenmiştir¹⁶⁰ Daha sonraları Mitannilerle sürekli bir mücadeleye giren Şubbiluliuma, Malatya bölgesinden Fırat'ı geçerek¹⁶¹ Malatya'nın doğusundaki İşuwa (Harput bölgesi) memleketine hücum etmiştir.

Şubbilulima, İşuwa'nın güney-doğusunda (Hurri-Mitanni krallığının kuzeyi) bulunan Alşe prensliğiyle de bir ittifak yapmış, oradan Mitanni üzerine yürümüştür.¹⁶² Nihayet Mitanniler onun zamanında çökmüş ve Hitit ülkesine ilhak edilmiştir. Doğu'da bulunan Kizzuwatna memleketi de merkeze dâhil edilip oğlu Telepinu buraya ruhani reis tayin olunmuştur.

Belirtildiği gibi, Hitit devletinin uç kısımlarında ve zorlu düşmanlarıyla aramintikalarda bulunan bu yerel krallıklar üzerinde tam bir hükümlanlık kurulamamıştır. Onlar adına, prens veya prens temsilcilerinin her yıl Hitit başkentine gelerek krala olan bağılıklarının devamını bildirmeleri yeterli olmuştur.

Şubbilulima'nın ölümünden (MÖ 1320) sonraki on yıllar da yine Hitit Devleti'nin gelişme çağlarıdır. Kadeş Antlaşması'ndan sonra açılan yetmiş yıllık barış devresi süresince çeşitli sosyal ve ekonomik gelişmelerde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

II. Murşili Döneminde Hayaşa – Hitit Mücadeleleri: Şubbilulima'nın oğlu II. Murşili'nin tahta çıkışının yedinci yılında Hayaşa/ Azzi kralı Anniya, Hititlere karşı düşmanca bir tavır almış ve Hitit kralının yazdığı mektuplara karşı tahrik edici cevaplar vermiştir.

II. Murşili dönemi belgeleri, Hitit- Hayaşa çatışmaları sırasında Hitit ülkesinden Hayaşa'ya göçen-kaçan insanlar olduğu anlaşılmaktadır. II. Murşili hem bu insanların gönderilmesini istemekte hem de onu Dankuva' ya (Amasya'nın doğusunda bir bölge) saldırıp koyun ve sığırlar yanı sıra insanları tutsak etmekle itham etmektedir. Anniya ise II. Murşili' nin isteklerini ve ithamlarını reddetmiştir.¹⁶³

Daha önce Hayaşa kralı Hukkana ile Şuppiluliuma arasında yapılan antlaşmada geçen bazı temel şartlar geçerliliğini yitirmiş görünmektedir. Hayaşa kralı Anniya, kendine iltica eden insanları iade etmekten imtina ederek onurlu bir duruş sergilemiştir. Buna karşın II. Murşili de esirlere kötü davranmamış ve Hayaşalılara ait hayvanları yağmalamaktan kaçınmıştır. Metnin sonunda “tanrılar benden yana olacaktır” ifadesi, bu tanrıların Hayaşa için de saygın/müşterek değerler olduğunu göstermektedir, çünkü salt Hitit tanrılarını vurgulamak karşı taraf için hiç bir anlam ifade etmezdi.

¹⁶⁰ J. Lehman, s. 221; O. R. Gurney, s. 35.

¹⁶¹ Şubbiluliluma'nın güney-doğu seferleri için bak. F. Kinal, *Şubbilulima'nın Suriye Seferleri*, **Belleten**, XI/41, Ankara, 1947, s. 3 vd.

¹⁶² Ş. Günaltay, **Yakın Şark II**, s. 87.

¹⁶³ **CTH 42**; G. Beckman, **Hittite Diplomatic Texts**, Atlanta 1996:22 vd; M. Alparslan, **II. Murşil ve Dönemi**, İÜ. (Basılmamış Doktora), İstanbul 2006, s.59; O. R. Gurney, s.100.

Hayaşa üzerine sefere çıkan II. Murşili, sınır kenti Ura'ya (Şebinkarahisar ile Suşehri arasında) gelir. Murşili'in bu ordu hareketi karşısında Anniya ona mektup göndererek tutsakların iade edileceğini bildirir. Bunun üzerine Hitit güçleri geri döner. Sonraki yıllarda da tutsaklar sorununu çözülememiş, diplomatik bazı girişimler yine sonuçsuz kalmıştır. Dahası, Hayaşa güçleri kuzeydeki İştina kentini yağmalayıp Kanuvara (Ura yakınında) kentini kuşatmışlardır.¹⁶⁴ O sırada Murşili, Kizzuwatna'da Hepat bayramındadır. Hayaşa saldırılarını önlemesi için cepheye komutanı Kurunta'yı gönderir.

Kizzuwatna'da bulunan II. Murşili, Kargamış Ülkesi'nde ve Kuzey Suriye'de gerekli siyasal düzenlemeleri bitirip Tegaramma'ya (Gürün) döner. Amacı Hayaşa üzerine sefer yapmaktır. Ancak kış yaklaştığı için bundan vazgeçilir ve çevre şehirler üzerine seferler yapılır.¹⁶⁵

II. Murşili hükümdarlığının onuncu yılında (MÖ. 1329) Azzi üzerine sefer için kışı Dankuva'da geçirir. Baharla birlikte doğuya hareket eden ordu yol üzerindeki İngalava'da (bugünkü Ordu ilinin güneyinde bir yer olmalı) yaya ve arabalı askerler birleşir ve güney doğu yönünde ilerler.

Hitit yıllıkları Azzi/Hayaşa güçlerinin meydan savaşından çekindiğini, gece baskını yapmayı planladıklarını belirtir.¹⁶⁶ Hititler bundan haberdar olup gece için de hazırlık yapınca, Azzi/Hayaşa ordusu tahkimatlı kentlere çekilir. Murşili, sivillerin çekildiği Aripşa'ya¹⁶⁷ (Refahiye - Gölova arasında, şimdiki Kanlıtaş köyü arazisinde) saldırır ve askerlerin yağmasına izin verir.

Ertesi gün Dukkamma'ya ¹⁶⁸ gelir ve ele geçirilen tutsakları Hattuşa'ya gönderir. Bu yağma ve tutsak edinmenin Anniya'ya karşı bir nisbet olduğu açıktır. Dukkamma'nın alınışı sırasında Azzi/Hayaşa hükümdarının bir elçisi gelerek Hititlerin üstünlüğünün kabul edildiğini bildirir. Bunun üzerine, mevsim koşulları da dikkate alınarak Murşili geri döner. Yöre ve kentlerin yeniden inşası ve düzenlenmesi ertesi yıla kalır.

5. 2. HAYAŞA- KAŞKA, İŞUWA VE DAYAENİ İLİŞKİSİ

Hititler üzerine saldırılarıyla ünlenmiş kuzey komşusu olan Kaşka ile Hayaşa ilişkileri hakkında doğrudan bilgi edinebileceğimiz her hangi bir kayıt yoktur. Bu nedenle, aralarında

¹⁶⁴ AM 86-7; Bryce, s.219

¹⁶⁵ CTH 61, 43,78. M. Alparslan, s.83, 87.

¹⁶⁶ AM 130 vd.

¹⁶⁷ Aripşa: Azzi/Hayaşa ülkesi kentlerinden biridir.(KBo 4.4; AM 132). Anellerde denizin içinde olduğu kaydedilir. Buranın Van Gölü kıyısında olabileceğini söyleyen oldukça tutarsız iddialarda bulunulmuştur. Daha akılcı olarak Giresun, Samsun ve Erzincan dolayında olacağı belirtilmiştir. Hatta eskiden Erzincan ovasının daha sulak/bataklık olduğu iddiasıyla buranın Erzincan olabileceği dahi belirtilmiştir. Ancak biz Gölova'nın güney doğusunda bugünkü Kanlıtaş köyünün hemen kuzeyinde, arkeolojik buluntuların yer aldığı (sunak kayası, höyük) geniş bir arazi üzerinde olduğu kanaatindeyiz.

¹⁶⁸ Dukkamma'ya Aripşa'dan bir ya da iki günlük mesafede olan bu yerin yine Gölova yakınlarında, 15-20 km. uzaklıkta bir yerde olması gerekir. Ayrıca bk. M. Alparslan, s. 88.

sürgit bir dostluk kurulduğuna ya da çatışmaların olduğuna ilişkin yorumlar spekülasyon ötesine gitmeyecektir.

Bazı araştırmacılar, dil verilerinden hareketle Hattilerle Kaşkallılar arasında akrabalık olabileceğine ilişkin kanaate sahiptirler.¹⁶⁹ Hititlerin Hayaşlılarla ve Kaşkallılarla olan mücadeleleri bu yapılar arasında zorunlu ittifakları gündeme getirebileceği gibi, Kelkit Çayı vadisinde benzer ekonomik uğraşlar içinde olan Kaşka ve Azzi/Hayaşa halkları arasında yer yer sürtüşmelerin olabileceği, hatta bu ve benzeri çıkar çatışmaları nedeniyle aralarında savaşların da yapılması mümkündür. Nitekim, Hayaşa- Kaşka arasında doğal sınırlar konumunda olan dağ silsileleri üzerinde Hayaşlılara ait tahkimat edilmiş kale kentler mevcuttur. Aynı şey Hayaşa'nın güney komşusu İşuvalılarla olan ilişkisi için de geçerlidir.

Hayaşa'nın güneyle olan bağlantısını mümkün kılan temel gerekçelerden biri, Hurriler döneminde aynı siyasal ve kültürel bütünlük içinde bulunan Mitanni ve Hayaşa halkları arasındaki yakınlıktan kaynaklanmış olmalıdır. Kuzeyden güneye inen Mitanni topluluklarının Suriye, Kizzuwatna ve İşuwa üçgeni arasındaki etkinliklerini kanıtlayan unsurlar ile Hayaşa bölgesindeki olay ve unsurlar arasında benzerlikler ilgi çekicidir.

Yukarı Ülke ve güney ülkeleri arasında Kummuh, Zimara, Til, Hydara gibi aynı adı paylaşan kentler, güney- kuzey arasındaki kültürel ilişkilerinin varlığını kanıtlayan göstergeler arasındadır.

Kadim zamandan bugüne kadar, Hayaşa Bölgesi ilişkileri güney ve kuzey batı arasında oldukça yoğundur. Doğu ve kuzey doğu ile olan ilişkiler ise bazı zorunluluklara bağlı olarak kısmen ortaya çıkmış olup diğer bölgelere oranla oldukça zayıftır.

Hayaşa'nın güney Munzur silsilesi ve bu silsile üzerindeki otlak alanları hem Azzi/Hayaşa hem de İşuwa¹⁷⁰ toplumu için önemlidir. Ancak, İşuwa'nın Şamuha üzerinden Hitit kontrolü içinde olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca, Hukkana Antlaşması'nda Şuppiluliuma'nın, Hayaşa'nın antlaşmada belirtilen isteklere uymaları hâlinde "korunacakları" nı belirtmesi, Azzi/Hayaşa'nın Hititler dışında da saldırılara uğradıklarını ve uğrayabileceklerini düşündürmektedir.

Bu saldırılardan ne Kaşkallıları ne İşuvalıları hatta doğudaki Dayaenileri muaf tutmamızı gerektirecek bir neden yoktur. Nitekim Urartu belgelerinden ve sonraki Xsenefon gibi Grek yazarlarının verdiği bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Tercan-Mans ötesi doğu bölgesi dönemin geri ve saldırgan topluluklarıyla meskûn yerlerdir.

Sınır komşularının mümkün saldırılarına karşı Hayaşa sınırında yerleşimleri savunmaya uygun olarak tahkim edildiği gibi, bu tahkimatlı yerleşimler Urartular döneminde daha ileri teknikler kullanılarak "kale – kent" lere dönüştürülmüşlerdir.

¹⁶⁹ I. M. Diakonoff, **The Prehistory of the Armenian** .. s.5.

¹⁷⁰ İşuwa bugünkü Elazığ ve çevresini kapsamaktadır. Güney batısında Fırat, kuzeyinde Murat ırmağıyla sınırdır. Klengel, "Die Hethiter und İşuwa", **Oriens Antiquus**, No. 7,1968, s. 63. H. Ertem, "Korucutepe'nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında", **X. Türk Tarih Kongresi** (ayrı basım) 1990, s. 578; J. Gastrang - O. R. Gurney ; **The Geography of the Hittite Empire**, London. 1959, s 40-41.

6. AZZİ/HAYAŞA KRALLIĞININ SONA ERMESİ

6. 1. HAYAŞA'NIN SON DÖNEMLERİ

II. Murşili' nin ertesini yıl Azzi/Hayaşa üzerine sefer hazırlığında bulunduğu sırasında Muti adlı bir Hayaşa elçisi gelir ve vassallığın kabul edildiğini belirtir. Ayrıca 1 000 kadar Hititli tutsak iade edilmiştir. Bunun üzerine II. Murşili, Anzuva'dan daha ileri gitmez, kısı bu kentte geçirir.

Şuppiluliuma ve II. Murşili dönemi Hayaşa – Hitit mücadelelerinin özellikle Hayaşalıları yıpratmış kayıtlardan anlaşılmaktadır. Hitit belgelerine göre kendi üstünlükleriyle sonuçlanan bu sefer sonunda da Hayaşa'nın siyasî varlığının devam etmiş olduğu açıkça görülmektedir. Ancak, Hitit- Hayaşa ilişkilerinin bir biçimde eski önemini kaybettiği ya da iki eşit devlet olmaktan çok, Şuppiluliuma zamanında olduğu gibi, Hayaşa yönetiminin Hitit'e kısmen bağlı bir sürece girdiği anlaşılmaktadır. Zira bundan sonraki yıllara ait Hitit metinlerinde Hayaşa /Azzi ülkesine vurgu yapılsa da güçlü bir “düşman” olarak Hayaşa Krallığı'ndan artık bahsedilmez.¹⁷¹ Hayaşalıların bu tarihten (1328) itibaren Hititlerle yüz yıllık bir barış süreci yaşamış olmaları, bu süreçte kuzeydeki Kaşkahlılara ve doğudaki Dayaenilere karşı korunma ve savunma önlemleri almakla meşgul olmaları mümkündür. XIII. yüzyılda bölgenin siyasal konumunu özellikle belirleyecek olan en etkili unsur ise Assur tehlikesidir. Bu tehlike karşısında Hitit İmparatorluğu'nun Hayaşa bölgesi yönetimleri dâhil çevre yönetim ve kabileleriyle ittifak yapmayı tercih etmiş olma ihtimalleri yüksektir. Nitekim Hititlerle İsuwa ile Pahhuwa arasında yapılan bu güne ulaşan bir anlaşma genel konumun anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

XIII. yüzyıla ait antlaşmayı yapan Hitit kralının adı belgede yer almasa da, metnin içeriğindeki ipuçlarından bu kişinin Hitit Devleti'nin son krallarından III. Arnuwandas (MÖ, 1220–1190) olduğu sonucu çıkarılmaktadır.¹⁷² “Pahhuvalı Mita” konulu metnin içeriğine göre; Azzi-Hayaşa Krallığı parçalanmış ve Dukkamma, Kummaha, Pittiyariga kasabaları ve Hayaşa (merkezî bölge) artık bağımsız hareket etmektedirler.

Pahhuwa ve İsuwa ülkeleri bir ittifak ile Hitit İmparatorluğu'nun vassalları olarak, istenmesi durumunda Hititlere asker tedariki ile yükümlüdürler. Ancak Hitit Kralı Kummaha'ya karşı askerî bir sefer başlattığı zaman, Pahhuwa Kralı Mitas, sadece anlaşma hükümlerini yerine getirmemekle kalmamış (ki bu bir düşman şefi ile olan evliliği ile ilgili) Hititlere düşmanca bir tavırla, İsuwa topraklarında ele geçirilen kaçakları, insan ve sığırları koruma altına alıp barındırmıştır. Adı Kalimunas olan biri ve bir başka kabile şefi Mitas ile birlikte hareket etmişlerdir. Ancak Hititler Kummaha'ya karşı elde ettikleri başarıları sonunda Pahhuwa halkını Hitit İmparatorluğu ile barış için zorlamışlardır.

¹⁷¹ H. Z. Koşay- K. Turfan, *Erzurum-Karaz Kazısı Raporu*, s. 355. Eski Anadolu tarihine ilişkin olarak Hayaşa ve Azzi gibi siyasi teşekküller hakkında yapılan araştırmaların azlığı ve hatalı tespitler, eski ata arayışı peşinde koşan bazı politik mahfillerin bu kadim yapıları istismar etmelerine neden olmuştur.

¹⁷² KUB XXIII 72 CTH (146); H. Klengel, *Nochmals zu Isuwa*, OA XV, 1976, s. 85-89; M. Diakonoff, *The Prehistory of the Armenian* .. s.56-57.

Hitit kralı, Pahhuwa halkından, Mitas ve Kalimunas ile tüm yakınlarının kendisine teslim edilmesini ve İşuwa kaçakları dâhil diğer kaçakların iadesini şart koşmuştur. Pahhuwa halkının bu şartları yerine getirmemesi hâlinde, Hitit Kralı gerekirse bunu Pahhuwa'nın komşuları aracılığıyla ve kuvvet kullanarak yerine getirileceğini söyleyerek tehdit etmiştir. Hitit kralının istemesi durumunda ona yardım edecek komşular arasında Hititlere bağımlı Tukama (Dukkamma) yöneticisi Arihpizzi de vardır.

Yapılan antlaşma uyarınca, Hititler aşağıdaki ülkeleri kendine bağımlı yapıyordu. Pahhuwa, Isuwa, Zuhma, Maldia, Pittiyariga ve muhtemelen Hurri, Mitanni veya Alzi'nin kuzey kalıntılarından olan diğer bölgeler. Bu ülkelerin Hititlere tabi olmaya istekli olmalarının temel nedeni, Assur tehdit ve tehlikesidir.

Antlaşma metninde toplulukların reisleri yetkili olarak adları anılmakla birlikte, anlaşma bu yerel yöneticilerle değil ancak bu ülkelerin büyüklerince oluşturulan heyetler ile sonuçlandırılmıştır. Heyet üyelerinin, bu ülkelerin temsilcileri olarak veya anlaşmanın güvencesi olarak listelendiği ise açık değildir. Bu şahısların birkaçı Luwi,¹⁷³ diğerleri ise Hurri/ Hayaşa isimlerine sahiptir. Ancak, MÖ. XII. yüzyıl ve sonrası yalnızca Hayaşa'nın değil, hemen tüm Doğu Anadolu'nun kaotik bir döneme girdiği, yazılı verilerin hemen hiç oluşmadığı bir dönemdir. Arkeolojik ifadeyle, Son Tunç Çağı/ Erken Demir Çağı dönemidir. Doğudan ve Kafkasya üzerinden gelen, dahası demiri kullanmada uzmanlaşan işgalci güçler, tüm bu bölgelerde etkisini göstermiştir. Hayaşa, artık bir daha önceki siyasal birliğini kuracak konumda olamamış ve ülke politik olarak etkisizleşmiştir.

MÖ. 1200 yıllarına doğru baş gösteren çeşitli “Demirci/ Denizci Kavimleri”nin göçleri ve baskıları neticesinde Anadolu'da büyük çapta alt-üstler oluşmuş, bu kargaşada Hitit Devleti çökerken, Hayaşa gibi konfederal/parçalanmış yapılar büyük bir belirsizlik dönemine girmişlerdir. Bu istilalardan kaçan bir kısım Hitit halkı, Suriye'nin kuzeyi ve Güney-doğu Anadolu bölgesinde (Fırat-Dicle boylarında) “kent devletleri” hâlinde bir süre daha siyasî varlığını ad olarak koruyabilmişlerdir.¹⁷⁴ Hayaşa'nın kaderi ise yeni Uruatri/Nairi konfederasyonu oluşumu içerisinde belirginleşecektir.

Bu alt üst oluşlar birçok yerel yönetimin yıkımıyla sonuçlanmakla birlikte, şehirlerin tümüyle boşaltıldığı ya da şehir hayatının sona erdiği söylenemez. Özellikle kırsal kesimde yaşayanların doğal afetler veya dışarıdan gelen saldırılar karşısında daha avantajlı olarak eski konumlarını önemli oranda koruyabilmişlerdir. Bunu arkeolojik unsurlar da teyit etmektedir.¹⁷⁵

¹⁷³ I. M. Diakonoff, s. 57.

¹⁷⁴ Konuları krş. için ayrıca bak. F. Kınal **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1962; M. Darga, *Hitit Devletinin Ana Hatları*, ASD, I/1-2, İstanbul 1978. Bu iki kaynak çalışmamızın 1985 baskısında verilenlerdir. Sonraki yıllarda Hititlere ve diğer Anadolu halklarına ilişkin çeşitli kitap ve makale yayınlanmıştır. Yukarıda verilen bilgilerin teyidi ya da daha fazla ayrıntılar için bunlara bakılabilir.

¹⁷⁵ Jak Yakar, s. 64.

MÖ, 1200 yıllarında karşılaşılan ve yıkıcı etkiye sahip olayların zaman içerisinde savuşturulmasından sonra yeniden toparlanıp eski yönetimlerine kavuşmak isteyen soylar ya da halklar bu kez de Assur tehlikesiyle çok daha yüz yüze gelmişlerdir. Assur kaynaklarındaki söylenişle “Uruatri/Nairi ülkesi” nde ve bu alanın batı interlantında olan Azzi/Haşaya ülkesinde halklar küçük topluluklar hâlinde, kendi beylerine bağlı olarak yaşamışlardır.

Demirci/Denizci halkların neden olduğu kaos yanı sıra güneyden gelen Assur tehlikesinin bulunduğu zamanlar içinde beyler yüksek tepeler üzerindeki doğal kalelerde, halk ise kale eteklerinde yerleşmiştir. Aynı bölgede de olsa, küçük beylikler arasında sıkı birlikler olmadı gibi, kurulmaya başlayan Uruatri-Nairi konfederasyonuna katılım aşamasında da bu birliktelik oldukça zayıftır.¹⁷⁶

Eski toplumsal birlik ve yönetim tecrübelerine sahip olan Doğu Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası halklarının yeni kurulacak olan ve aralarında kültürel bağların da bulunduğu Urartu Devlet bütünlüğü içinde varlık göstermeleri oldukça doğal görülmektedir. Böylece, MÖ, XII- X. yüzyıllar içinde bile hâlâ kültürel farklılıkları oldukça belirgin olan Erzincan, Elazığ, Dersim, Erzurum ve Van Gölü çevresi kültürleri, ihtimal ki bu aşamadan sonra bölgede belli bir siyasal yapı içinde, “birlikte yaşama” süreci sonrası yeni bir kültürel/siyasal yapıyı ancak zaman içerisinde kurabileceklerdir.

6. 2. HAYAŞA ÜLKESİ BÖLGESEL YÖNETİMLERİNİN URARTU BİRLİĞİNE KATILMASI

Doğu Anadolu’da Assur baskılarına karşı gösterilen genel tepki bölgenin bazı alanlarında yaşayan halkların Urartu devlet yönetimine alınmasını kolaylaştırmış, IX. yüzyıl boyunca Tuşpa yakınındaki bölgeler bu sisteme dâhil edilmişlerdir.

Menua (MÖ 810-786) döneminde Urartu Devleti genişleme ve gelişme süreci yaşamıştır. Hemen her yöne doğru genişleyen Urartu ülkesine katılan yerler arasında Hayaşa Bölgesi de vardır. Böylece Urartuların batı sınırı Fırat hattına kadar ulaşmıştır.¹⁷⁷ Fırat’ın alt kesimleri, Elazığ- Malatya yörelerinin Urartu sınırlarına katılması ve Urartu-Assur mücadelelerine ilişkin kayıtlar bir ölçüde bu yöredeki gelişmeler hakkında gerekli bilgi edinilmesini sağlamıştır. Ancak eski Hayaşa ülkesi hakkında aynı şeyi söyleyemiyoruz. Urartu başkentinde yer alan metinlerde de bu yöre hakkında da açık bir bilgi yoktur. Kral Menua’nın iktidarının ilk dönemine ait olduğu sanılan bir kitabe, onun seferlerinin özeti gibidir. Alındığı söylenen yerler farklı ve birbirine aykırı alanlardır.¹⁷⁸ Bu metinlerde Urartu Devleti’nin güneydoğusu yanı sıra Hayaşa’nın güneyinde bulunan Palu- Harput- Malatya arası (Alzi bölgesi) ve kentleri hakkında bilgi bulunmaktadır.

¹⁷⁶ O. Belli, s.46.

¹⁷⁷ M. Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, s. 58.

¹⁷⁸ M. Salvini, s. 59; K. Balkan, *Patnos Yakınında Anzavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri, Anatolia-V*, 1960, s.133-158.

Mevcut Urartu belgelerinde Hayaşa yöresinin konumu hakkında yazılı bilgi olmamakla birlikte, bu bölgede çok sayıda Urartu iskân ve imar etkinliklerinin varlığı göz önüne alınarak, parçalanmış eski Hayaşa ülkesi yerel yönetimlerinin güneyden gelebilecek Assur işgal ve yağmasına karşı akılcı bir politika izlediği, “birlik” bilinciyle direniş göstermeden bu siyasal birliğe katıldığı söylenebilir. Böylece; güneyden Assur tehlikesine, doğudan Dayaeni gibi akılcı ve barışçı politikalarından uzak, ancak duruma göre davranarak büyük güçlerin ayağına kapanan toplulukların saldırılarına karşı Urartu siyasal bütünlüğü içerisinde bölge güvenliği sağlanmıştır. Ayrıca eski Hayaşa ülkesi bölge yönetimleri yeni siyasal çatı altında kendi iç birlikteliğini de kurmuşlardır.

Eski Hayaşa ülkesi topluluklarının siyasal ve kültürel tecrübeleri, kültürel ve ticarî becerileri sayesinde Urartu Devleti'nin batısını teşkil eden bu bölge üzerinden batı ülkeleriyle olan uluslararası ilişkilerinde akılcı ve sağlıklı politikalar yürütebilmiştir. Bölgenin bu nitelikli konumu, Altıntepe gibi Urartu döneminde sayısı oldukça az, ileri ölçülerde bilgi, malzeme ve tekniğin kullanıldığı “merkez- saray kent” inşası gerçekleşmiştir.

Hayaşa'nın doğusundaki Dayaeni, kendinî emniyette gördüğü zamanlarda pervasız bir güçmüş görüntüsünü sağlamakta, fiilen mücadeleyle yüz yüze gelince, yukarıda vurgulandığı gibi, düşmanca davrandığı kralların ayağına kapanıp haraç vermeyi kabullenmektedir. Salmanassar'ın 15. seferini anlattığı metinde ifade edilenler:

“..Nairiye karşı sefere çıktım. Dicle'nin kaynağının başında, kayaların üstüne krallığının bir anıtını diktim. Gücümün ününü ve kahramanlıklarımı üzerine yazdım. Tinubuni Geçidi'ne

girdim. Urartulu Aramu'nun egemenliğindeki yerlere boyun eğdirdim. Fırat kaynaklarına kadar yaktım yıktım. Fırat'ın kaynağına kadar gittim. Tanrılarımı sunular sundum ve Assur'un silahlarını arındırdım. Daiaeni Kralı Asia ayaklarıma kapandı.”¹⁷⁹

Harita 8: Hayaşa Bölgesi ve çevresinde yer alan bazı yerleşimler (MÖ. II. bin).

¹⁷⁹ M. Salvini, s. 41.

Metinde açıkça görüldüğü gibi, Assur güçleri Bayburt- Bingöl dağları arasındaki hattın doğusunda, bugünkü Erzurum ve çevresinde eylemde bulunmuşlardır. MÖ, IX. yüzyıl ortalarına doğru ele alınan bu metin yanı sıra Urartu - Dayaeni ilişkilerine vurgu yapan Urartu metinlerinden edinilen izlenim, Hayaşa sonrasında da Yukarı Ülke'nin İlk Çağ süresince yukarıda belirtilen hattın ötesinden ayrı olarak kendi kültürel ve siyasi çizgini devam ettirmiş olduğudur.

Kuzeye (Horasan civarlarına) çekilerek Assur ve Urartu tehlikesinden kısmen uzaklaşan Dayaeni Krallığı bu kez Urartu kralları Menua ve I. Argiştî'nin seferleri sonucu mağlup edilerek birliğe dâhil edilmiştir¹⁸⁰.

Şamuha bölgesinin (Eğin yöresi) Urartu egemenliğine girişi ise Alzi ve Sopen bölgelerine yine Menua dönemi seferleri içinde ele alınmalıdır. Alınan yerlerde öncelikle güneyden gelebilecek Assur tehlikesine karşı yeni kaleler kurulmuştur. Yörede sulu tarıma, sebze ve meyveciliğe, üzüm bağlarının çoğaltılmasına özel bir önem verilmiştir.

Menua döneminde eyalet valilerinden söz edilmesi, büyüyen devletin yönetimi konusundaki örgütlenme çabalarını yansıtır. Erzincan'ın bölge eyalet yönetiminin merkezi olduğundan kuşku duyamayız. Nitekim Menua ve II. Argiştî zamanında Altıntepe'nin o çağa göre oldukça donanımlı yeni bir yönetim merkezi olarak tasarlanıp inşa edilmesi bunu göstermektedir.

Henüz çözümlenememiş konu, bu merkeze bağlı alanlara hangi bölgelerin dâhil edildiğidir. Erzincan'la Eğin arasındaki yükseltelerin niteliği ile Elazığ - Malatya – Eğin arası ulaşım ve ilişki kolaylığı düşünüldüğünde, bu yörenin (Eğin çevresinin) Sophane'nin geçirdiği tarihsel süreçlere bağlı olarak Urartu egemenliğine katıldığını söylemek mümkün.

7. AZZİ/HAYAŞA KRALLIĞI DÖNEMİNİN SİYASİ VE KÜLTÜREL YAPISI

Hayaşalılar ve Anadolu: Adlarını (Sumer ve Hurrilerde de tanrı olarak kabul edilen) “Haya” dan alan Hayaşalılar, mevcut verilere bakıldığında Anadolu'nun kadim halklarından biridir. Bu halk, önceleri batısında bulunan ve yine Anadolu'nun yerli halkından olan Hattilerle daha sonra ise aralarında siyasi, diplomatik hatta üst düzey aileler arası medeni ilişkiler kurduğu ve bu ülkeye sonradan gelen Hititlerle komşu olmuşlardır. Hatti ve Hayaşalıların komşuluğu sürecinde, aralarında soy birlikteliği olması mümkün Hurrilerin ana kitleleri güneye inip Hurri-Mitanni Devleti'ni kurmuş, yerli Hayaşa halkı Azzi/Hayaşa coğrafyasında kalmaya devam etmiştir.

Gerek Mitanniler gerekse bazı Hititli topluluklar güney bölgelerde giderek Sami ve Aryen halklar arasında siyasi ve kültürel nitelikleri zaman içinde silinip giderken, Hayaşa halkı kendi coğrafyasında kalmanın avantajıyla kendi tarihsel- kültürel çizgisini korumayı başarmıştır. Hayaşa coğrafyasının güneyinde yer alan Munzurlar, Assur gibi Semitik kavimlerle arasında önemli doğal bir hat görevi olduğu gibi, kuzeyindeki Keşiş silsilesi de

¹⁸⁰ M. Salvini, s.66,68.

Karadeniz kıyısındaki yarı vahşi halklarla olan ilişkilerde çekirdek Hayaşa ülkesi olan Erzincan Ovası ve çevresinin korunmasında önemli rol oynamıştır.

Hayaşa'nın Orta Anadolu ile olan yakınlığı ve ortak kullanım alanlarına sahip oluşu, bu yörenin Kop Dağları doğusunda kalan Dayaeni gibi ülkelerin Transkafkasya ya da İran üzerinden gelen demografik dalgalanmalar sırasında ayak altında olmasını önemli ölçüde önlemiştir. Hayaşa ve Orta Anadolu bağı, bu yörenin Anadoluluğu açısından önemlidir. Nitekim, Hayaşalılar Urartu döneminde kendi özgünlüğü içerisinde Urartuların batı politikasını yönlendirirken, bu ülkenin doğusu merkezî Urartu egemenliği içinde sıradan bir bölge hâline getirilmiştir.

İlk Çağ'da bu bölgenin Azzi/Hayaşa dönemindeki yerlilik kazanımları, sonraki yüzyıllar içerisinde gelip-geçen farklı uygarlıklar içerisinde, çeşitli değişim ve dönüşümlere rağmen sürekli olarak kendi çizgisinde kalmayı başarmıştır.

Bölgeye gelen etnik gruplar zamanla bu bölgenin yaşam biçimini benimsemişler, farklı din ya da düşünceler bu bölgeye özgü rengiyle yaşayabilmişlerdir. Öyle ki III. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın XI. yüzyıldan itibaren İslâmın bu bölgeye gelişinden sonra da bu coğrafyanın yerli dokusunun kendine özgü niteliği bir biçimde kendini gösterecektir. Bir olgu olarak "Anadoluluk" da kendi yerelliği içerisinde farklılıklarla birlikte yaşamının adıdır.

Siyasi ve idari yapısı: Azzi/Hayaşa'nın bölgedeki varlığının siyasal oluşum süreci Hurrilerin Hatti ülkesinde etkin oldukları dönemden(1650) başlar. Çeşitli Hurri halkların bu bölgelerden güneye inişlerinden (MÖ 1500' ler) sonra ortaya çıkan daha belirgin Azzi/Hayaşa Krallığı XIII. yüzyıl sonlarına kadar yaklaşık üç yüzyıl kendine bağlı yerel yönetimler arası birliktelik içinde bölgede egemen olur. MÖ, 1200'lerde bir kırılma yaşamakla birlikte, var olan yerel yapılar bölgesel devletler olarak Urartu birliğine dâhil olduğu MÖ, VIII. yüzyıla kadar yedi yüzyıl siyasal varlığını devam ettirir.

MÖ 1650- 1500 arası dönem hariç, MÖ 1500 - 800 yılları arasında geçen yedi yüz yıl içinde bölge için genelde kullanılan başat kavram "Hayaşa" dır. Bilinen kadim geçmişinde yedi yüzyıl var olan bir olgudan hareketle, yukarıda sınırları belirtilen bu bölge, bir bütün olarak "Hayaşa Bölgesi" biçimiyle anılmayı hak etmektedir. Toplumsal/kültürel geçmişi dışında yüzyıllarca "krallık" olarak var olan Hayaşa'ya ilişkin şu ana kadar ancak dört hükümdarın (Karanni, Mariya, Hukkana, Anniya), bir prensinin (Mariyaş), yerel bir yöneticinin (Dukkamma yöneticisi Arihpizzi) ve bir elçinin (Muti) adı bilinmektedir. Karanni öncesi ve Anniya sonrasında Dukkamma beyi hariç kimlerin bu bölge yönetiminde bulduklarına ilişkin şimdilik her hangi bir bilgi yoktur.

Hayaşalılar yüzyıllar içerisinde önemli ölçüde bağımsız bir devlet olarak siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hititlerle olan diplomatik ilişkilerden, kral ve ona bağlı bir çevresinin olduğunu, bazı prens ya da aristokrat aile üyelerinin Hattuşa ile yakınlaştıklarını biliyoruz. Her iki ülkenin yakın komşuluk ilişkileri içerisinde kültürel ve ticarî bağlantıların bulunduğu da kanıtlanabilmektedir.

Hititlerin Anadolu politikasında yerel krallıkların kendilerine bağlı olmalarına, bu amaçla yerel yöneticilerin Hitit yönetimine yakın kimseler olmasına önem verdikleri bilinmektedir.¹⁸¹ Ancak, doğudaki komşuları Hayaşa üzerinde egemenlik kuramadıktan başka, Mariyaş örneğinde olduğu gibi, kendilerine yakın, bir anlamda iş birlikçi yöneticilerin iktidarı da çok kısa sürmüştür.

Eksik, dağınık ve yetersiz olmakla birlikte; Hayaşa hakkında bilgi veren Hitit yazılı metinlerinden, Hayaşa yönetiminde kralların belli bir aileden gelmesi zorunluluğunun olmadığını, dolayısıyla yöneticilerin halk tarafından tasvip edilmeleri gerektiği görülmektedir. Nitekim, Şuppiluliuma, Hukkana'ya yönelik ifadelerinde: “ (eğer ben) sana (yazarsam ve sen) hemen yaya ve arabalı savaşçılarınla (bana gelmezsen) , hem de (onun) kaçmasına (?) izin verirsen, şöyle (söylersen): “Biz ... nasıl takip edeceğiz ya da gideceğiz?” (eğer) siz Hayaşa(lılar) onu, Hitit (tahtının varisi olarak) görürseniz ve benden yüz çevirirseniz (ve onun) tarafına geçerseniz, böyle bir (suçu) işleyen her kim olursa olsun, bu yemin tanrıları karılarınız, oğullarınız, eviniz ve ülkenizle birlikte sizi mahvetsinler” demektedir. Metin yeterince ayrıntı vermemekle birlikte, Hukkana'nın “Biz ... nasıl takip edeceğiz ya da gideceğiz?” diyebileceğinin ön görülmesinden anlaşılan o ki, Hayaşa'da yönetici kral mutlak bir egemen değil, halkın isteklerinin etkinliği içinde davranma zorunluluğu olan bir liderdir.

Azzi/Hayaşa Krallığının idarî yapısındaki geleneğin, bağlı bölgesel yönetimlerde de devam ettiğini Pahhuvalı Mita metninden anlıyoruz. Metinde Hititlerin Hayaşa Bölgesi içinde olan Dukkamma ile yaptıkları antlaşma, bu bölgenin ileri gelenleriyle gerçekleştirilmiştir. Bu yapı, Orta Asya kadim Türk topluluklarının “ak sakallar” ya da “kurultay” ını akla getirmektedir.

Ekonomi ve Ticaret: Hayaşa halkının pek çok kent ve köyler inşa eden köklü ve yerleşikliği yanı sıra at, sığır ve sürülere sahip yarı-göçebe hareketli bir toplum cephesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Başta Erzincan Ovası olmak üzere, münbit alanlarda tarım, ziraat ve meyvecilik yanı sıra tekstil ve madencilik açısından da önemli bir konumda olduğuna kuşku yoktur.¹⁸² Hayaşalıların başta Hititler olmak üzere, Kaşka, Pahhuwa ve İşuwa gibi bölge halklarıyla olan ilişkisi yalnızca siyasal ya da kültürel alanla sınırlanamaz. Bu ilişkinin bir ayağı da ticaridir.¹⁸³ Hayaşa ekonomisinin tarım, ziraat, hayvancılık ve madencilikteki konumunun niteliğini ve ileri düzeyde oluşunu Urartu dönemindeki gelişmeler ve veriler teyit etmektedir.

Hurrilerden itibaren yörede yaygınlaşan at yetiştiriciliği, Hayaşa döneminde binek olması dışında savaş arabalarında kullanılacak kadar devlet ve toplum hayatının içine girmiştir. Hurri ve Hayaşa toplulukları sayesinde yaygınlaşan at kültürü bu bölgenin batısını

¹⁸¹ O. R. Gurney, s. 69.

¹⁸² I. M. Diakonoff, **The Prehistory of the Armenian..** s. 19-20.

¹⁸³ J. Mellaart, *Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age*, **Anatolian Studies- XVIII**, 1968, S. 187-202 ; M. Chahin, s. 15.

da etkilemiş, Orta Anadolu yüz yıllar sonra “Kapadokya”, yani batıdan gelen insanların ilk karşılaştıkları atlar nedeniyle “güzel atlar ülkesi” sıfatına kavuşmuştur. Kısaca, Hayaşa, geçmişinin köklülüğü, yönetim tecrübesi ve bulunduğu alanların ekonomik avantajları sayesinde güçlü bir yapı olarak Anadolu’nun İlk Çağ devletleri içindeki yerini almıştır.

Ordu: Hayaşa- Hitit arasındaki Hukkana Antlaşması sonrasında Hititlerin bu ülkeye, öncelikle de bu ülkenin daha doğu bölgelerine doğrudan bir müdahalesi ya da zaptı olmamıştır. Hukkana Antlaşması’nda Şuppiluliuma, Hitit’e karşı bir saldırıda eğer Hayaşa’dan yardım istenirse, Hayaşa ordusunun “.. *yaya ve arabalı savaşçılarıyla*” gelmeleri istenmektedir. Bu kayıt, Hayaşa ordusunun yaya ve atlı birlikler hâlinde örgütlendiğini, Hititlerin bunlara ihtiyaç duyabilecek kadar donanımlı olduğunu göstermektedir. Hayaşa güvenlik sistemi, coğrafyanın da sağladığı avantajla tahkim edilmiş kalelerle desteklenmiştir.

II. Murşili’ nin 10. yılında yaptığı en kararlı seferinde bile bu ülkenin tümüyle zaptı ve hatta başkentini kuşatılması gerçekleşmemiş, varılan antlaşmayla sürtüşmeler sona erdirilmiştir. Bu tarihten itibaren, Hititlerin siyasal ya da ekonomik anlamda baskısını görmeyen Hayaşa, uzun bir süre daha kendi sınırları içerisinde geleneksel yapısı ve yaşantısına devam etmiştir.

MÖ. 1200- 1000 arasında yalnızca Hayaşalılar için değil, genel Anadolu tarihinde belirsizlik vardır. Doğu Anadolu’da birçok yerel yönetim, kaos dönemi ve sonrasında oluşmaya başlayan Urartu- Nairi Konferasyonuna ilhak etmiş ve Urartuların egemenliğinde yerel yapılar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Azzi/Hayaşa bölgesi, konumu gereği bu konfederasyona belki en son ilhak olanlar arasındadır. Bu nedenle denilebilir ki, başta Erzincan ve çevresi (Azzi/ Hayaşa) olmak üzere Doğu Anadolu’daki pek çok yerel/ bölgesel İlk Çağ yönetimi, sadece belli bir siyasî yapının kültürünü değil, Hurri/ Mitanni, Azzi/ Hayaşa ve Urartu kültürlerinin bütünü içerisinde yeniden var olmuşlardır.

Din: İlk Çağın karakteristik bir tarafı olarak tanrılar ülke birliği ve bütünlüğü için esas olgulardan biri hatta birincil öneme sahiptir. Ea, Anu, Diğir/Dingir; ad ve niteliği değişim ve dönüşüme uğrasa da Sumerlerde; Teşup ise Hurrilerde vaz geçilmez baş tanrı geleneğini yansıtır. Belli bir bölgeye ve krallığa hatta topluma adını veren Haya da Azzi/Hayaşa’nın baş tanrısıdır. Başlarda Sumer- Hurri ortak ve baş tanrılarında biri olan Haya, zaman içerisinde Sumer metinlerinde Nidaba’nın kocası konumunda görülmüştür. “Haya” kelimesinin kuş ve tanrı bağlamında oluşu, günümüzde görece “çok tanrılı” addedilen bu toplumda inanç sisteminin göksel/ nitelikli bir algı içinde olduğunun görülmesini gerektirmektedir.

İlk Çağ uygarlıklarında tanrı anlayışları kozmolojik bir sisteme de sahip olup sayısal sembolik değerlerle de ifade edilirdi. Bu tür sayısal/sembolik yapıların oluşmasının bir nedeni de evren, doğa, insan, toplum ve olaylar düzleminde kapsayıcılıkla ilgilidir. Bir, üç, yedi, dokuz, kırk, bin vs. rakamsal/sembolik ifadelerin başka nedenler yanı sıra bu kapsayıcılıkla da bağı vardır. Nitekim, Ea- Anu- Enlil; İndra- Mitra- Varuna; Sin- Şamaş-

İştar kapsayıcı üçlemelerdir. Hayaşa'yla ilgili tanrı adlarının bir kısmı Hitit belgelerinden öğrenilmekle birlikte, bunların Hayaşalılardaki konumu hakkında ayrıntılı ve açıklayıcı bilginin yeterli olduğunu söyleyemeyiz. Ancak, bu metinlerden *Haya- Arziya- Laha*; gök-yer yüzü ve su bütünlüğü oluşturan bir üçlemenin olduğu anlaşılmaktadır.

Hitit belgelerinde (yapılan antlaşmalarda) ¹⁸⁴: “ ... *Arziya şehri Savaş Tanrısı, Tanrı Yarri/ş, Tanrı Zappana...* ”, “*Fırtına Tanrısı*” sıkça geçer. Arziya, özellikle Tanrı Yarriş ve Tanrı Zappana (Zababa) birlikte anılır. Bunun bir tesadüf olmadığı değişik zaman ve olaylara ilişkin kayıtlardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. I. Şuppiluliuma ile Mitanni krallığına getirilen Mattiwaza arasında yapılan antlaşmada yine: “ *Arziya şehrinin tanrısı Tanrı Zababa, Tanrı Yarri/ş.*”¹⁸⁵ ; Hayaşa kralı Hukkana ile yapılan antlaşmada: “*..Arziya şehrinin Savaş Tanrısı, Karargâhın tüm tanrıları.*”¹⁸⁶ ve diğer başka antlaşmalarda vurgulanan Arziya, Savaş Tanrısı, Karargâhın Tanrıları gibi genel tanrı ibareleri yanı sıra özellikle “Tanrı Yarriş” le (ve bazen Zappaba/Zababa) birlikte anıldığı görülmektedir¹⁸⁷. Buna göre; Savaş Tanrısı (Nuparik, Adamma) ve Fırtına Tanrısı (Teşup) gibi Hurri kökenli, başta Hititler olmak üzere Anadolu’da yaygınlıkla kabul görmüş müşterek tanrıların merkezî tapınım alanları içerisinde Hayaşa’nın da olduğu anlaşılmaktadır.

Bazen ülke bazen kent vurgusu yapılan Hayaşa ile birlikte “Laha Dağı” yanı sıra “harabe kent”, “huwaşi/zıkın taşı” ve tanrılar arasında Tanrı Nergal’in anılması dikkati çeker.¹⁸⁸ *Haya*, Hurri-Hayaşa ve Sumer dinî ve kültürel bağıntısını gösterirken Nergal de Hayaşa-Sumer- Babil bağıntısının bir diğer unsurudur. MÖ, II. binlerde var olduğu kanıtlanan bu kuzey – güney ilişkisi, sonraki bin yılın ortalarında, yani Urartu sonrasında yine Erzincan’da “Bar-şamin” (Ba’al-şamin) tanrı ve tapınağıyla kendini gösterecektir. Nitekim Baal-şamin, öncelikle Filistin- Mezopotamya tanrıları arasındadır.

Kadim Hurri- Hayaşa kültürünün, kendisinden sonraki dönemlerde de bir biçimde yaşanmıştır.¹⁸⁹ Nitekim, Hurrilerin Hepat’ı, Şamuha üzerinden Hititlerde İştar’a evrilirken Eski Yunan’da Zeus’la karısı Hera’nın kızı “Hebe” olarak karşımıza çıkması bunun sadece bir örneğidir. Ayrıca, Hattuşa’da ele geçen “Gılgames Efsanesi” Babilce ana dokusu korunsa da bu efsane Hurrilerin yeni yorumudur ve Hurriceden Hititçeye çevrilmiştir. Daha sonraları Geç Hitit, Fenike ve Helenlere intikal eden Kumarbi Efsanesi, Homeros ile Hesiodos’a ilham

¹⁸⁴ CTH 106 öy. 50-4’ den nakl. Güngör Karauğuz, HDAM, s.90.

¹⁸⁵ Sedat Alp, HÇA, s. 95.

¹⁸⁶ CTH 42 A I 48-59; G. Karauğuz, HDAM, s.153.

¹⁸⁷ Şamuha şehri İştar’ı, Kırın İştar’ı, Lawazantiya şehri İştar’ı, Ninuwa şehri İştar’ı, Hattarina şehri İştar’ı, Tanrı Ninatta ve Kulitta, Yeminin Kralı Ay Tanrıçası, Yeminin Kraliçesi NIN.GAL, Aruşna şehri Tanrısı İşhara, Savaş Tanrısı, Hatti şehri Savaş Tanrısı, Ellaia şehri Savaş Tanrısı, Arziya şehri Savaş Tanrısı, Tanrı İarri, Tanrı Zappana”. G. Karauğuz, HDAM, s. 104; D. D. Luckenbill, *Hittite Treaties and Letters*, **The American Journal of Semitic Languages and Literatures**, Vol. 37, No. 3 (Apr., 1921), pp. 161-211.

¹⁸⁸ G. Karauğuz, HDAM, s.149.

¹⁸⁹ I. M. Diakonoff, s. 75.

kaynağı olmuştur¹⁹⁰. Başta kentleşme, sanat, diplomasi, ticaret gibi konularda Urartuların öncü ve öğretmenleri olan Hayaşalılar din ve tanrılar konusunda da bu uygarlığa pek çok şey kazandırdıklarına kuşku yoktur.¹⁹¹

Halk: Azzi/Hayaşa ile Hurriler arasında yakın bağlar olduğu bilinse de iki toplum arasındaki soydaşlığın ne oranda olduğunu bilemeyiz. Ama yazılı ya da arkeolojik kanıtlar, Hayaşalılar Ashirand kültürü içinde biçimlendiği görülen Hurrilerden bu coğrafyanın ancak belli bir bölümünü ve fakat kültürünü ise büyük ölçüde devralmışlardır. Azzi/ Hayaşa ülkesinde yaşayan topluluklar, belli bir zaman aralığında yalnızca doğudan ya da batıdan gelen kitlelerin bir anda kurdukları siyasî ve kültürel birlik değildir. Bu ihtimali de içeren, ancak, özellikle kendi yerel/kadim halkının yaşatageldiği değerleriyle düşünülmelidir.

Hayaşalılar, doğuda Kop Dağı, Karanitit- Mananalis, Şirinli ve Pekerç kaleleri, batıda Kummaha ve Gıldırık Tepe'ye, kuzeyde Kummeşmaha'ya (Kelkit Çayı) kadar uzanan topraklarda, Asya'dan kalkıp Kafkasya- Hazar güneyinden Anadolu'ya gelen bazı topluluklar ile kendi kadim halkının birlikteliği içinde bu coğrafyada uzun soluklu siyasal bir yapı ve çok daha sonraki yüzyıllara yansıyan kültürel değerler üretmeyi başarmışlardır. Bu kültürün farklı kültürel olgularla zenginleşmesi için sadece dışarıdan halkların geldiğini değil, uzak alanlar arası yapılan ticarî ilişkileri de göz önünde tutmak gerekir.

Dil: Bölgede konuşulan baskın dil Hayaşacadır. Bu dilin Hurri dili olan bağlantısının benzerliğinin oranını ne kadar büyük olursa olsun "Hayaşaca" bir dilin olmadığı anlamına gelmez. Eğer bu konuya etnoarkeolojik bir destek olarak görülme istenirse, Erzincan yakın çevresinde ve Çamlıca Vadisi yerleşiminde bulunan dâhil, Erzincan Müzesi'nde korunan ve MÖ. I. bin öncesine giden siyah renkli çizgisel motifli toprak kapların özgün durumları, bu yöreye özgü dil ve kültürün de olduğunu kanıtlar.

Resim 35-36: MÖ. XI- X. yüzyıla ait bezemesiz, tek kulplu, geniş ağızlı, koyu gri renkte Hayaşa kapları. (Erzincan Müzesi).

¹⁹⁰ E. Akurgal, **Anadolu Kültür Tarihi**, Ankara 1998, s. 180.

¹⁹¹ Azzi/Hayaşa döneminin din ve sanat hareketlerinin özelliği ve önemli nedeniyle Hayaşa Bölgesi Tarihi olarak başlattığımız çalışmada ayrı bir cilt olarak ele alındığı için bu çalışmada ayrıntılara yer verilmemiştir.

Hurri, Hatti/Hitit ve Hayaşa arasında ortak tanrı ve tanrıçalar, Hurrilerin Orta Anadolu'ya kadar geldikleri dönemlerin tarihsel olarak gerçekliğini kanıtlamaktadır. Hurri akınının Hititler tarafından Fırat'ın doğusuna ötelenip daha ileri gidilmemesi gibi bir dizi süreç de gösteriyor ki, Hayaşa yerli toplulukları arasında ağırlıklı olarak Hurriler de vardır ve Hurrice dili konuşulanlar arasındadır. Yine Hurrilerin güneye inip orada farklı bir çizgiye sahip Mitanni Devleti kurmalarına karşın Yukarı Ülke'de ayrı bir Azzi/Hayaşa siyasal yapısının ortaya çıkışı, bu yörenin salt Hurri toplumundan müteşekkil olmadığı anlamına da gelir. Her durumda ortaya çıkan şu ki, Hurri dili bölgenin dilleri arasındadır ve bu dil özellikle Şamuha çevresinde Hititçeyle birlikte, doğrudan Hayaşa ülkesinde Hayaşacayla birlikte yaşılmıştır.

Hititçenin Hukkana Antlaşması başta olmak üzere Hitit-Hayaşa diplomasisinde kullanıldığını, Hayaşa- Hitit arasında yönetici aileler arası medeni ilişkilerin yer yer yoğunlaştığını biliyoruz. Bu demektir ki, Hayaşa yönetici sınıfı içinde Hititçe (Neşaca/Luwice) bilinip konuşulmaktadır. Altıntepe'de ortaya çıkarılan buluntularda rastlanan Hitit hiyeroglifiyle Luwice yazılı parçalar, doğudaki diğer Urartu yerleşimlerinde yoktur. Bunun anlamı, Hayaşa ülkesinde Luwice konuşulduğu ve Hititlerle ilişkilerin Luwice üzerinden yürütüldüğüdür. XII. yüzyıla ait yazılı kayıtlarda Hititlerin Pahhuwa yanı sıra Dukkamma ve Kummaha'yla olan siyasal ilişkilerinde, bu yörelerin ileri gelenleriyle yapılan sözleşmeler, Hayaşa'nın batısında Luwicenin de bilinen dillerden olduğunu gösterir.

Elimizde somut bir veri olmamakla birlikte, Fırat Irmağı ve başkaca yollardan güneye ticarî bağların olmuşluğu, tüccarlar arasında Assuri dillerinin bilinebileceğini göstermektedir. Bütün bunların yanı sıra Hayaşa'nın güney komşuları olan Alzi ve İşuwa yakını alanlarda çeşitli yerel dillerin konuşulmuş olabileceği düşünülebilir.

Sanat: Gerek Hititler ve gerekse Urartular hakkında çok sayıda araştırma yapılmakla birlikte, Hayaşalılar hakkında aynı şeyi söyleyemiyoruz. Bölge üzerinde yapılan yüzey araştırmaları ya da arkeolojik kazılarla ortaya çıkan pek çok verinin yılı ve niteliği ne Hititlerle ne de Urartularla ilişkisinin olmaması karşısında, bu verilerin hemen hepsi Tunç Çağı, Demir Çağı vb. ibareleriyle tanımlanmışlardır.

Arkeolojik yüzlerce veri yanı sıra Hitit belgeleri, belli bir alanda hüküm süren Azzi/Hayaşa Krallığı dönemine ait, sonraki yüzyıllarda da devam eden geleneksel köklü bir kültürün ve buna bağlı nitelikli ve özgün sanat etkinliklerinin olduğu bugün için çok daha belirgin biçimde ortaya konulabilmektedir.

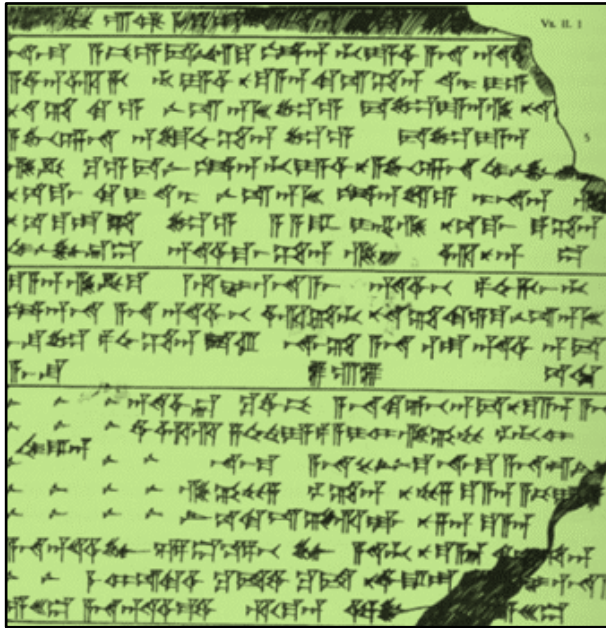
Bugüne kadar gelen arkeolojik verilerin çoğunluğunu eski yerleşimler ve bu yerleşimlerde ele geçen malzemeler oluşturmaktadır. Azzi/Hayaşa diye anılan bölgede bulunan onlarca yerleşim, Anadolu'da "kaya-kale kent" olarak adlandırabileceğimiz bir kent dokusunun varlığını göstermektedir. Urartular döneminin doğal kayalara yapılan kale kentleri, Azzi/Hayaşa döneminde yapılanlara öykünülerek inşa edilmişler veya var olan bu yapılar yeniden tahkim edilerek kullanılmışlardır.

Hitit belgelerinde Hayaşa ya da Arziya ile birlikte anılan “Huvaşi”/”zıkın” diye vurgulanan dikilitaşın Anadolu’daki öncüleri de yine Hayaşalılardır. Tapınım kayaları olarak ortaya çıkan bu gelenek, Urartu ve sonrasında saray salonunun girişinde kullanılan steller olarak devam etmiştir. Daha önce bir Hayaşa dönemi yerleşimi üzerinde kurulan Altın-tepe, diğer Urartu kentlerinden oldukça farklı ve özgün niteliğe sahiptir. Hiç kuşkusuz bu kentin mimarları ve sanatçıları bu toprakların asli unsuru olan Hayaşalılardır. Altın-tepe’ye özgü olarak bulunan verilerin çok daha eski örnekleri Urartu öncesine ait Hayaşa döneminde ortaya çıkmışlardır.

Hititlerle çağdaş olan Hayaşalıların, Sumer- Hurri- Babil – Hayaşa düzleminde bu ülkeye, başta tanrı ve tanrıçalar olmak üzere pek çok veri ihraç ettikleri bilinmektedir. Bu süreçte hiç kuşkusuz Hayaşa sanatına özgü unsurlar da kazandırılmıştır. Huvaşi taşı geleneği bunun somut örnekleri arasındadır.

Hitit belgelerinde Hayaşa takkimatlı kalelerinden, atlı savaş arabalarından, üzüm bağlarından ve tarlalarından, yağmalanan sürülerden bahsedilmesi; bu yaşam biçimi ve etkinliklere bağlı sanat türlerinin ne olabileceği bilgisini de içermektedir. MÖ, II. bine ait işlenmiş demir tortuları madencilik konusunda da ileri bir uygarlığın varlığına işaret eder.

Resim 37: Hukkana Antlaşması’na ait çivi yazılı tablet (S. Alp, HÇA, s.100).

EK:

HUKKANA ANTLAŞMASI

Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre; *Hukkana ve Suppiluliuma I Arasındaki Antlaşma* (CTH 42)¹⁹²

“..Hatti ülkesi kralı Majeste Suppiluliuma şöyle (söyler): “İşte bak, sen Hukkana’yı, arkadaki (sıradan, protokol gerisindeki- TEŞ) kahramanı yücelttim. Ve sana iyi davrandım. Ve seni Hayaşa ülkesinde, Hayaşalılar arasından seçtim. Ve sana kız kardeşimi zevceliğe verdim.

...

Ve seni Hatti ülkesinin tümü, Hayaşa ülkesi, içerdeki ve dışardaki

¹⁹² Çeviri metni Güngör Karauğuz (HDAM, s. 151-160)’ dan, bazı bölümler S. Alp (HÇA, s. 99-100) in neşrettiği çeviriyle karşılaştırılarak aktarılmıştır.

ülkelerin tamamı işittiler. Şimdi sen Huqqana sadece Majestemi bey olarak bil. Beni, yani Majestemin atadığı (söylediği) oğlunu tanı: “Onu herkes tanısin.” Ve onu aranızda göstereceğim. Sen Huqqana onu tanı.

...

Üstelik benim oğullarımı, onun kardeşlerini, (benim) kardeşlerimi, kardeş ve arkadaş olarak iyi (bir şekilde) tanı. Üstelik başka bir beyi, (şahsı) ve Majestemden başka birini tanıma. Sadece Majestemi tanı. Ve Majestemi koru. Ben Majestem, sen Huqqana’ya nasıl (iyi) davrandıysam, eğer sen Huqqana, gelecek günlerde Majestemi iyi bir şekilde korumazsan ve eğer Majestemin şahsı, sana kendi şahsın kadar sevgili olmazsa, eğer Majestemin işleri senin önünde yürütülmemiş olursa

...

ve eğer sen, Majestemin şahsına, ruhuna ve vücuduna sevgi duymazsan ve koruyucu bir tarzda kucaklamazsan, aynı şekilde, sen kendi şahsın, ruhun ve vücuduna sevgi duyarsan ve koruyucu bir tarzda bizzat kendinî tutarsan ve eğer Majestemin işleri senin önünde yürütülmezse ya da eğer sen, birisinden Majestemle ilgili kötü bir haber işitirsen ve onu benden gizlersen ve bana onu söylemezsen ve o kişiyi göstermezsen ve hele onu gizlersen,

...

sen Huqqana, Majestemi iyi bir şekilde koru. Sadece Majestemin arkasında dur. Sen Huqqana, ondan başka hiçbir şahsı tanıma. Ve ben Majestem, seni iyi bir şekilde koruyacağım. Ayrıca çocuklarını koruyacağım. Ve oğlum senin çocuklarını koruyacak.

...

Ve eğer sen iyi bir şekilde davranırsan ve iyi bir şekilde Majestemi korursan, sonra ben Majestem, senin oğullarına iyi bir şekilde davranacağım. Oğlum, senin oğullarını iyi bir şekilde koruyacak. Ben Majestem seni koruyacağım. İşte bak, ben senin için bu sözleri Tanrı yemin altına koydum. Ve işte bak, bu mesele için Bin Tanrıyı meclise çağırdık.

...

Gögün Güneş Tanrısı, Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası, Gögün Fırtına Tanrısı, Haiti şehrinin Fırtına Tanrısı, Halpa şehrinin Fırtına Tanrısı, Arinna şehrinin Fırtına Tanrısı, Zippalanta şehrinin Fırtına Tanrısı, Şapinuwa şehrinin Fırtına Tanrısı, Nerik şehrinin Fırtına Tanrısı, (Hiş)şaşhapa şehrinin Fırtına Tanrısı, Şahpina şehrinin Fırtına Tanrısı, Karargâhın Fırtına Tanrısı, Panayırın Fırtına Tanrısı, Uda şehrinin Fırtına Tanrısı, Kizzuwatna şehrinin Fırtına Tanrısı, Pittiirik şehrinin Fırtına Tanrısı, Şamuha şehrinin Fırtına Tanrısı, Hurma şehrinin Fırtına Tanrısı, Şarişşa Şehrinin Fırtına Tanrısı, Lihzina şehrinin Fırtına Tanrısı, (Harabenin) Fırtına Tanrısı, () şehrinin Fırtına Tanrısı, Hullaşşa şehrinin Fırtına Tanrısı, Uda şehrinin Tanrıça Hepat’ı, Kizzuwatna şehrinin Tanrıça Hepat’ı

...

Koruyucu Tanrı, Hatti şehrinin Koruyucu Tanrısı, Tanrı Zithariia, Tanrı Karzi, Tanrı Hapantaliia, Karahna şehrinin Koruyucu Tanrısı,(Kırın) Koruyucu Tanrısı, Av Çantasının Koruyucu Tanrısı, Tanrı EA, İştâr, Kırın İştâr’ı, Ninuwa şehrinin (İştâr’ı), Hattarina şehrinin (İştâr’ı), Gögün Kraliçesi İştâr, Tanrı Ninatta ve Kulitta, Savaş Tanrısı, Ellaia şehri Savaş

Tanrısı, (Arziia) şehrinin Savaş Tanrısı, Karargâhın tüm tanrıları, Marduk, Allatum, Yerin (Güneş Tanrıçası), Hupışna şehrinin Tanrı Huvaşşanaşşa'sı, Şamuha şehri Tanrı Apar'a'sı, (Hurma) şehrinin Tanrı Hantitaşsu'su, Ankuwa şehrinin Tanrıça Katahha'sı, Tahurpa şehrinin (Tanrıça Ammamma'sı), Katapa şehrinin Kraliçesi, Dunna şehrinin Tanrı Hallara'sı, (Lulahi) ve (Hapiri) Tanrıları, Hatti ülkesinin tüm tanrıları,

() ülkenin tanrıları, Göğün Tanrıları, Yerin Tanrıları, Dağlar, (Nehirler, Pınarlar, Bulutlar), Yer, Gök, Büyük Deniz. Onlar tanık olsun. *Bu kısım kırıktır.*

...

Ve eğer sen onları bana söylemezsen, hem de onu (gizlersen) ya da Majestemi terk eder ve yüz çevirirsen, eğer böylesi hareket edersen, bu yemin tanrıları seni bırakmasın. Ve seni terk eden o şahsı da yalnız bırakmasınlar. Onlar onu mahvetsinler. Ve (bunun için) Majestemin isteği yönünde hareket etsinler.

...

Fakat eğer sen Huqqana, sadece Majestemi korursan ve sadece Majestemin yanında yer alırsan, sonra bu yemin tanrıları seni iyi bir şekilde korusun. Ve sen Majestemin elinden iyilik ve lütf gör.

...

Ve ben Majestem karargâhta olduğumda, eğer ben ()'nın yardımına savaşa gidersem, sen benimle (sefer git. Eğer ben), bir düşman ülkeye ya da düşman bir şehre (sefere gidersem), sen benimle ol. Ve sonra eğer sen, benim (sınır bekçim) ve gözcümsen ve eğer sen kendi şahsına baktığın gibi Majesteme bakarsan ve eğer sen şöyle söylersen: "Her ne olursa olsun, Huqqana'ya olsun. Fakat her iyi şey Majestesine olsun."

...

Beni her şeyden korusun. Her kim (Majesteme) kötü ise, sana da kötü olsun. Eğer o, Majestemin düşmanı ise, o, senin de düşmanın olsun.(Eğer) bir ülke ya da şehir Majestemin düşmanı ise, o, senin de düşmanın olsun.

...

(Eğer) Majesteme karşı herhangi bir düşman, ortaya çıkarsa ya da eğer biri isyan (başlatırsa) ve ben sana yazarsam, eğer sen bana yaya ve arabalı savaşçılarınla derhal gelmezsen ve hem de onu tercih edersen ya da sen bizzat kendin onu iştirirsen ve sonra hemen bana gelmezsen, bu yemin tanrıları seni mahvetsin.

...

Ya da üstelik eğer Hititli herhangi bir kişi, bana karşı kötü bir (işe girişirse), o, nasıl bir şahıs olursa olsun, eğer sen onu iştirirsen ve onu o anda bana söylemezsen hem de onu örtbas edersen (ve) şöyle söylersen: "Her ne kadar ben yeminliysen de herhangi bir şey söylemeyeceğim ya da herhangi bir şey (yapmayacağım). O (adam) istediği gibi yapsın.

...

Üstelik () ".Ve eğer (sen), böyle (bir düşünce içindeysen ve derhal Majesteme) kötü şahsı haber etmezsen ve sen onun tarafına geçersen (), (bu) yemin tanrıları (sen Huqqana'yı) mahvetsin. Onlar senin için bu durumu (haklı) kılmazın.

...

Ya da eğer sen, bunun gibi (bazı şeyler) yaparsan, sen, bana karşı tavır takınırsan ya da bizzat sen, gerçekten tavır takınamaz da başka biri bunu (yaparsa),eğer sen, bunun gibi bazı şeyler yaparsan, (bu yemin) tanrıları (sen Huqqana'yı) mahvetsin. (Onlar) seni, haklı (çıkarmasınlar). Ve herhangi bir şekilde seni bırakmasınlar.

...

Ya da herhangi bir (kötü) meseleyi sen işitirsen, eğer onu benden gizlersen ve onu bana haber etmezsen (ya da) o şahsı, (benden) gizlersen ve onu bana (haber) etmezsen, hem de onu saklarsan. (Biz bu mesele için bin tanrı meclise çağırdık. Eğer sen ona uymazsan) , onu bozarsan, sonra bu yemin tanrıları seni mahvetsin.

...

8 satırlık bir kısım kırıktır. (Sonra bu yemin tanrıları seni bu mesele için) bırakmasınlar. (Ve bu yemin tanrıları seni mahvetsin).*Antlaşmanın 20, 21, 22, 23, 24 ve 25. paragrafları çevrilmeyecek kadar kırıktır.*

...

(ya da) ben orduyu () gönderdiğinde (ve)sen (kötü bir olay) işitirsen, eğer sen,onu bana yaz (mazsan), sen onu (gizlersen ve) hemeh (bana gelmezsen), sen yemini bozacaksın.

...

Ya da eğer Hayaşa (ülkesini) endişeledirirse (?), eğer (sen) kötü bir olayı (işitirsen) , hangi olay olursa olsun ve eğer (sen) bana (hemen gelmezsen) ya da eğer sana () yazarsam: “şimdi (bu) kötü olay oldu.” Ve sen bana hemen (gel)mezsen, sonra (bu) yemin tanrıları seni mahvetsin.

...

Eğer sen iyi ber şekilde Majestemi korursan ve Majestemin yanında (durursan) sonra (bu) yemin tanrıları iyi bir şekilde (seni) korusun. (ve onlar benim sana verdiğim) Hayaşa ülkesini iyi bir şekilde (korusun).

Antlaşmanın bundan sonraki kısımları kırıktır.

...

Onların şimdi seni sarayına çağırması ve sarayın adetleri hakkındaki duyduklarına gelince, bu (mesele) önemlidir. Sen duyduğun şeyi ya da sen () şeyi sarayın dışında açığa (vur)ma.

...

Ya da eğer ben Majestem, en mahrem düşünceleri(mi) sana (söylersem) ve senin için kaygılarımı (açığa vurursam), eğer ben, taraf olarak aynı şahsi (seçersem)(ve şöyle) söylersem: “Bu şahıs bana iyi bir şekilde davranıyor. Böylece ben Majestem ona iyi bir şekilde davranacağım.” Eğer sen gider ve bu meseleyi ona haber edersen ya da eğer ben kötü (sert) bir şekilde davranmak için bir şahsı seçersem (ve şöyle söylersem): “Bu şahıs kütüdür. Böylece ben Majestem ona kötü (sert) bir şekilde davranacağım.” Eğer sen gider ve ona bu meseleyi haber edersen (ya da) eğer ben, taraf olarak herhangi bir ülke ve şehri seçersem (ve şöyle) söylersem: “O iyi bir şekilde davranıyor. Böylece ben Majestem , ona iyi bir şekilde davranacağım.” Eğer sen, o ülke ya da şehre onu haber edersen ya da eğer ben, taraf

olarak o ülke ya da şehri seçersem ya edersen, bu (mesele) senin için tanrı yemini altına konsun.

...

Üstelik ben Majestemin sana zevce olarak verdiğim bu kız onları kız soyundan, neslinden pek çok kız kardeşleri vardır. Sen onları kız kardeş olarak aldığından, onlar senin soyuna aittir. Fakat Hattuşa ülkesinde erkek kardeş, kız kardeşini ya da kız kardeşini yada kız kuzenini almayacağı (yönünde önemli bir töre vardır). Buna izin verilmez. Hatti ülkesinde her kim böyle bir suç işlerse, Hattuşa şehrinde o, yaşamaz, orada ölür. Sizin ülkeniz vahşi (cahil) olduğu için, böyle bir şey orada geçerli olabilir(?). (orada) biri kız kardeşini ve kız kuzenini alır. Fakat Hatti ülkesinde buna izin verilmez.

...

Ve eğer bazen karının kız kardeşi ve kardeşinin akrabası ya da kız kuzenin sana gelirse, ona yiyecek ve içecek ver. Her ikiniz de yiyin, için ve eğlenin. Fakat sen onu (cinsel olarak) arzulama. Buna izin verilmez ve (böyle bir eylemin sonucu) ölümdür. Sen böyle bir şeye ön ayak olma. Ve eğer böyle bir mesele için biri, seni yanlış bir şekilde yönlendirirse, sen onu dinleme. Sen onu yapma. Bu senin için yemin altına konsun.

...

Sarayın bir bayanı için çok dikkatli ol. Sarayın hür bayanı, cariye kızı, hangisi olursa olsun, sen ona yaklaşma. Ve onun yanına gitme. Sen ona bir söz söyleme. Senin erkek ya da kadın kölen onun yanına yaklaşmasın. O konuda çok dikkatli ol. Sen bir saray kadını gördüğünde onun yolundan uzaklaş ve ona geniş bir yol bırak. Bir sarayın kadınının bu meselesinde çok dikkatli ol.

...

Mariya kimdi ve o hangi sebepten dolayı öldü? Cariye kız gelmemiş ve o, onu görmemiş mi idi? Fakat Majestemin babası pencereden baktı. Ve onu suçlu bir durumda yakaladı. (ve şöyle) söyledi: “Sen niçin ona baktın?” böylece o, bu sebepten öldü. Adam uzaktan baktığı için mahvoldu. Böylece sen çok dikkatli ol.

...

Sen, Hayaşa ülkesine gittiğinde , artık erkek kardeşinin karılarını ve kız kardeşlerini (cinsel olarak) alma. Hatti ülkesinde buna izin verilmez. Sen buraya saraya çıkıp gelersen, (bu) mesele ye izin verilmez. Gelecekte zevcen olarak Azzi ülkesinden bir kadını alma . () Eskiden aldığın karın kumandır. Bu doğrudur. Fakat onu karın yapma. Ve Mariya’dan olan kızını al. Ve erkek kardeşine (?) onu ver. Hayaşa ülkesine geçen Hatti ülkesinin NAM.RA’larını teslim et. Hatti bölgesi sınırlarını teslim et.

...

Hatti ülkesinin NAM.RA’larını her kim teslim etmezse, (onu) saklarsa ve sen Huqqana onları tut. (ve şöyle) söyle: “Niçin onları geri vermeyeceksin?”

Metin buradan sonrası kırılmıştır.

Paragraflar oldukça kırıktır.

...

Ve (eğer sen), Majestemi gelecekte iyi bir şekilde (korumazsan) ve Majestemi oğullarını, torunalarını, soyunu ve (sopunu) korumazsan, () korumazsan,

Paragraflar oldukça kırıktır.

...

(ve eğer biri, Majesteme karşı kötü () arzularsa, o, hangi şahıs olursa (olsun, ben Majestem) eğer o kralın () ya da kralın erkek kardeşi ise, (eğer o,) ise, eğer o bir ordu ise, eğer o, bir ülke ise, (eğer o, bir şehir(?) ise) , eğer o, her kim olursa olsun,

...

(eğer ben) sana (yazarsam ve sen) hemen yaya ve arabalı savaşçılarınla (bana gelmezsen) , hem de (onun) kaçmasına (?) izin verirsen, şöyle (söylersen): “Biz ... nasıl takip edeceğiz ya da gideceğiz?” (eğer) siz Hayaşa(lılar) onu, Hitit (tahtının varisi olarak) görürseniz ve benden yüz çevirirseniz (ve onun) tarafına geçerseniz, böyle bir (suçu) işleyen her kim olursa olsun, bu yemin tanrıları karılarınız, oğullarınız, eviniz ve ülkenizle birlikte sizi mahvetsinler.

...

Eğer sana yazdığım her ne olursa olsun, beni sürekli dinlemezsen sen, hemen bana gelmezsen yada herhangi bir düşman bana karşı savaşa gelirse ve ben, sana yazarsam ve sen yardımı (ma) hemen gelmezsen, hem de onun kaçmasına(?) izin verirsen

...

ve (eğer) gelecek günlerde (siz) Hayaşalılar, beni iyi bir şekilde korursanız, ben de siz Hayaşalıları, Mariya'yı ve Hayaşa'daki erkek akrabalarınızı iyi bir şekilde koruyacağım. Ayrıca Hayaşa ülkesini de iyi bir şekilde koruyacağım.

...

Ve eğer siz, Majestemi ve Hatti ülkesini iyi bir şekilde korursanız, ben Majestem de size iyi bir şekilde davranacağım.

...

Fakat eğer siz, kötü bir şekilde davarnırsanız. Sonra ben Majestem de size kötü bir şekilde davranacağım. Ben Majestem tanrıların huzurunda bu yeminden muaf olacağım.

...

Ve eğer (siz) Hayaşalı(lar) ve Mariya/ş için şimdi yemin altına koyduğum bu sözleri korumazsınız, sonra bu yemin tanrıları şahsınızı, karılarınızla, oğul (larınızla), erkek (kardeşlerinizle), kız kardeşlerinizle, ailenizle, evlerinizle, tarlalarınızla, (şehirlerinizle (?), üzüm bağlarınızla, harman yerlerinizle, tamamen <mahvetssin>. Onları aşağıda karanlık toprakta mahvetsin. (Bizzat) ben, Hayaşalı <lara>, Mariya ya da Hayaşa <ülkesine> herhangi bir şekilde zarar vermeyeceğim.

II. URARTULAR (MÖ, 800-600)

Hitit tarihinin bilinmesinde Assur tabletlerinin önemli bir yeri vardır, MÖ, XIII. yüzyıla ait Assur çivi yazılı tabletlerinde ilk kez “Uruatri ” adına rastlanmıştır.¹⁹³ Assur kaynaklarında Urartuların yaşadığı bölgeler “Nairi” diye adlandırılmıştır.

Urartu dilinin bir Hurri lehçesi olabileceği üzerinde çoğu araştırmacılar müttefiktirler.¹⁹⁴ Hurrilerle Urartuların en azından sıkı bir kavmiyet ilişkisi olduğu söylenebilir. Kafkas bağınının da olduğu anlaşılmaktadır.

Urartular, adlarının geçtiği I. Salmanassar (MÖ, 1300-1250) döneminde henüz birlik olup devlet kuramamışlardır. Uruatri ve Nairi'nin dışında bahsi olunan Süpan, Enzit, Vande, Mana gibi adlar ve Herodotos'un kaydettiği Aras boylarında yaşayan Alarodienler'in de Urartularla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

1. URARTULULARIN SİYASİ TARİHÇESİ

MÖ, 900'lerde kurulan devlet Urmiye Gölü'nden Erzincan'ın batı kesimlerine, Kafkasya'nın güneyi ve Doğu Karadeniz kıyılarından Suriye kuzeyinde Akdeniz'e kadar uzanan yerler arasına genişleyebilmiştir. Uruatri halkının kurduğu bu devletin başkenti “Tuşpa” (Van) idi.¹⁹⁵ Tuşpa'dan önce Van Gölü'nün kuzeyindeki “Arzaskun” (MÖ, 859-830) ve Tuşpa'dan sonra ise “Toprakkale” (MÖ, 714-612) başkent olan diğer yerlerdir.

MÖ, 1082-1066 yıllarında hüküm süren Assur kralı Assur-bel-kala, dağınık haldeki bir takım Uruatru şehirleri ile savaştığını belirtir.¹⁹⁶ Ayrıca II. Adad-ninari (MÖ, 911-891) ve II. Assur-nasirpal de (MÖ, 885-859) Urartularla olan savaşlardan bahsederler. ¹⁹⁷ Salmanassar daha önceden de Arzaskun'da oturan Arame adlı bir Urartu kralından söz etmiştir.¹⁹⁸ Bugün için hakkında en çok bilgi bulunan ilk Urartu kralı Lutibri'nin oğlu

¹⁹³ E. Akurgal, **Urartu Medeniyeti**, Ankara 1959 , s. 68; A. M. Mansel, **Urartu Tarih ve Medeniyeti**, İstanbul 1945, s.114- 139; T. Beran, **Urartu (Hartmut Schmöke, Kurturgeschichte des Alten Orient)**, Studgart 1961, s. 606; B. B. Piotrovsky, **IL Regno di Van**, Roma 1966, s. 57 vd.; M. N. Loon, **Urartian Art, its distinctivetraist in thellight of new excava tions**, İstanbul 1966, s.1 vd.

¹⁹⁴ E. Akurgal, **age**, s. 68; (Heyet)- **1959 Van-Toprakkale Sontajları ve Bölgedeki Çalışmalar**, **TAD. X/2**, s. 8; E. Bilgiç, **Birkaç Yeni Urartu Kral Kitabesi**, **TAD. IX/1** s. 46.

¹⁹⁵ Veidner, **Afo**, VI, s. 82-83.

¹⁹⁶ M. Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, (çev. B. Aksoy), İstanbul 1995, s. 30 vd; Altan Çilingiroğlu, **Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler**, İzmir 1984, s. 8-9.

¹⁹⁷ Lehmann-Haupt, **Materielien**, s. 25. E. Bilgiç, **agm**, s. 46.

¹⁹⁸ RLA. “Arzaskun” ve “Arame” madd.

Sardur, IX. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Assur kralı Assur-nasirpal ile çağdaştır.¹⁹⁹ I. Sardur, Van civarında çıkan kitabelerde, kendisiyle birlikte güçlenip büyük bir devlet olduğunu söyler.²⁰⁰

Hititlerin yıkılışıyla beraber bütün Anadolu'yu etkileyen MÖ, 1200 seneleri göçlerinden Urartuların kuruluşuna kadar devam eden çalkantı dönemden ucuz kurtulanların başında Assurlular vardır. Zira bu dönemde krallıklarını güçlendiren Assur hükümdarları, Urartular kurulduktan sonra da işgal hareketlerine devam ettirmişlerdir.

Harita 9: Urartu Krallığı (MÖ, VIII. yüzyıl).

Urartuların kuruluşundan sonraki güçlü dönemleri (MÖ, 825-735) Assurluların zayıf oldukları bir devreye tekabül eder. Bilhassa kral Menua zamanında (MÖ, 810-785) Assur ülkesinin büyük bir bölümü ve önemli ticari yollar Urartular tarafından ele geçirilir.²⁰¹ Assur-Urartu savaşlarının sonunda, yer yer Urartu- Frig birlikte hareket etmelerine rağmen Assurlular baskın çıkmışlardır.

Assur krallıklarından III. Tiğlatpılasar' ın (MÖ, 745-725) Doğu Anadolu'ya kadar uzanan

akınları önlenilmeye çalışılmış ancak II. Sargon'un (MÖ, 722 -705) ta ki Urartu başkentine dek gelip buraları yağmalaması sonucu bu devleti büsbütün sarsmıştır. Urartuların kesin olarak tarih sahnesinden silinmelerine sebep olan akınlar, kuzeyden gelen Kimmer ve İskitler tarafından yapılmıştır.²⁰² Bu kavimlerce siyasi güçleri yok edilen Urartu Devleti'nin bütün toprakları Medlerin ve İskitlerin eline geçmiştir (MÖ, 600).²⁰³

¹⁹⁹ E. Akurgal, *age*, s. 68.

²⁰⁰ E. Bilgiç, *agm*, s. 45.

²⁰¹ E. Akurgal, *age*, s. 68; T. Özgüç, *Altın-tepe II*, Ankara 1969, s. 2; E. Bilgiç, *agm*, s. 48; Tercan'ın doğusunda bulunan Dayaeni Krallığı'nı ortadan kaldıran Menua'nın döneminde Erzincan civarının da Urartulara katılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bak. H. Z. Koşav, *Erzurum ve Civarının Dip Tarihi*, 50. Yıl Armağanı: *Erzurum ve Çevresi-I*, Ankara 1974, s. 46. Ayrıca Altın-tepe'deki mezarlarda bu hükümdarın yaşadığı dönem ve sonrasına tekabül eder. T. Özgüç, *Altın-tepe II*, s. 26.

²⁰² İskitler, Kimmerlerin arkasından Anadolu'ya gelmiş, 25/30 yıl buralarda etkin bir rol oynamışlardır. Asıl yurt edindikleri yer, Karadeniz'in kuzey kesimlerinin doğusu ve batısındaki alanlardır. Anadolu'nun doğusunda, kuyey doğusunda ve Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan toplulukların bazıları şunlardır:

Urartu Kralları

1. Arame (M.Ö. 859-844)
2. Lutibri (844-831)
3. I. Sardur (831- 821)
4. İspueni (821-810)
5. Menua (810-875)
6. I. Argisti (785-764)
7. II. Sardur (764-733)
8. I. Rusa (733-714)
9. II. Argisti (714-694)
10. II Rusa (694-639)
11. III. Sardur (639-635)
12. IV. Sardur
13. Erimena
14. III. Rusa
15. IV. Rusa (--612)

2. ALTINTEPE (HALDİNİ KENTİ ?) VE ERZİNCAN ÇEVRESİNİN URARTU DEVLETİ'NE KATILIŞI

İlk yerleşimin MÖ, II. bin başlarına kadar gittiği anlaşılan Altın-tepe, Urartu döneminde Doğu Anadolu'nun en özgün ve önemli kentleri arasındadır.²⁰⁴ Erzincan Ovası'nın kuzey doğusunda yer alan Altın-tepe, merkezî “saray- kent” yerleşimi ile ovası çevreleyen dağ yamaçlarında ya da sekilerinde inşa edilen dört beş kale ile birlikte daha özellikli bir nitelik taşır. Bu kale- kent örgüsü hem ovası hem de merkezî yerleşimi kontrol

Halib ve Haldililer: Birbirinin devamı olan bu insanlardan Haliblerin Hitit egemenliğini kabul etmeyip daha kuzeyle çekilerek bugünkü Trabzon ilinin güneylerinde yaşadıkları, çelik üretiminde bu sanatı Yunanlılara da öğrettikleri sanılmaktadır. Haldililer, adlarını, Urartuların koruyucu tanrısından almışlardır.

Saspirlar, Kolhlar, Marlar: Herodot tarafından bunların Perslerle birlikte batı seferlerine katıldıkları belirtilir. Bazı tarihçilerin iddialarına göre, bu kavimler Hititlerle birlikte Anadolu'ya gelmişler ve Çoruh-Karasu-Fırat boylarında yaşamışlardır.

Tibarenler (Tabalar): XII yy. da. Hititlerin yıkılışında etkileri olan bu topluluğun daha sonradan İskit akınlarına maruz kaldıklarında Doğu Karadeniz ve Kafkasya yörelerine çekilmişlerdir.

Yukarıdaki kavimlerden başka, söz konusu bölgelerde Mosinekler, Makronlar, Beşirler (Buşirler), Tiral ve San gibi kavim adlarını saymak mümkündür. MÖ. 1500-500 yılları arasında adlarını koruyarak yaşamış olan bu insanların hayatlarında din ve askerlik büyük önemdedir. Eli silah turan herkes askerdir. Kışla birlikte savaşlar da durulurdu. Günlük rutin hayatlarından savaşlara kadar her şey dini doğrultuda biçimleniyordu. Tarım-ziraat ve hayvancılık yanı sıra arıcılık, dokumacılık, madencilik konularında da bilgi ve beceri sahibiydiler.

²⁰³ A. M. Mansel, *age*, s. 123; A. Erzen- E. Bilgiç; *1959 Van-Toprakkale Sontaj*, **TAD. 10/2**, Ankara 1960, s. 11; T. Özgüç, **Altın-tepe II**, s. 3; Y. Çağlayan, **Genel Tarih**, Ankara, 1976, s.182-183.

²⁰⁴ Mehmet Karaosmanoğlu tarafından yürütülen son dönem kazılarda, kentin kültür tabakaları arasında bulunan bir nesnenin yaşı MÖ. II. binin ilk çeyreğidir. M. Karaosmanoğlu, *Erzincan/Altın-tepe Kalesi'nin Anadolu Areolojisindeki Yeri ve Önemi, Uluslar Arası Erzincan Sempozyumu-I, 2016, s. 268.*

etmektedir. Tarım, ziraat, üzüm bağlarının ağırlıklı olduğu meyvecilik, madencilik ve hayvancılık üretimiyle uğraşan köy yerleşimleri ise bu ovayı çevreleyen dağ eteklerinde aralıklı olarak kurulmuşlardır.

Uluslararası kültür, ticaret ve sanat merkezi olan Altın-tepe merkezli yerleşim dokusunun kuzeyinde yer alan Keşiş silsilesi ile güneyinde yer alan Munzur silsilesi doğal korunma hattı niteliğine sahiptir. Kentin doğal korunmasını sağlayan bir diğer unsur ise, Altın-tepe kentinin kuzey doğusundaki giriş bölümü hariç, bataklıkla çevrili olmasıdır. Güney karşısında, Fırat Irmağı'nın sol sahilinde Sırnas Kalesi, Munzurların güneydeki Suhme ve İşuwa²⁰⁵ ülkesinden Erzincan Ovası'na geçiş alanlarını hem de doğudaki Muti Geçidi'ni kontrol ettiği gibi, Muti ve Mans yönündeki kontrol noktasında yer alan diğer bir kale-kent Karakaya/Keleric köyü üstünde yer alan diğer Köroğlu Kalesi'dir.

Haldi/Halip/Khaldi, coğrafya ve topluluk adı olmadan önce bir kült adıdır. Urartular sonrasında bu dinin bağlılarına ve o toplulukların yerleşim yerlerine verilen adlar içindedir. Bu topluluğun Kelkit-Bayburt yöresinde çoğunlukta olduklarını, yörenin Khaldeliler yurdu olmasından ve Plutarkhos'un onların (Khaldelilerin) Armenyalılara komşu olduğunu söylemesinden anlıyoruz.²⁰⁶

Tanrı Haldi, öncelikle Urartu yönetici aristokrat kesimin inanç merkezindedir. Urartu aristokrat kesimine bağlı Haldi topluluğuna mensup bazı sülâlelerin Hayaşa yöresinde de yaşamış oldukları düşünülebilir. Nitekim yazılı kaynaklarda "Khaldi" olarak geçen bu kavram Urartu bağlamında "Haldi" tanrısıyla ilişkilidir ve Urartuların koruyucu baş tanrılarının adıdır.

Urartu kralı *İşpuini*'nin oğlu Kral *Menua*, topraklarını özellikle batıya doğru Fırat'a kadar genişleten ve Erzincan yöresini ülkesine katan kudretli hükümdarlar arasındadır.²⁰⁷

²⁰⁵ Harput ve çevresi.

²⁰⁶ İstanbul 1975, IV, Plutarkhos, Lucullus, XIV,XIX; Ayrıca bk. Ksenophon **Anabasis**, (çev. H. Örs), İstanbul 1975.

²⁰⁷ Margaret R. Payne, **Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu**, (Yayımlayan: Nazif Başgelen), İstanbul 2006, s. 7. Palu'da bulunan kitabe ise Alzi'nin Urartu topraklarına katıldığı sefer anısına yazılmış olmalıdır. K. Balkan, *Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri*, **Anatolia- 5**, s. 148.

"Tanrı Haldi silahları ile yola çıktı. O Şebeteria kenti ülkesini zapt etti, Huzuna kenti ülkesini zapt etti, Şupa(ne) kentini zapt etti. Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahları güçlüdür.

Tanrı Haldi'nin gücü ile İşpuini oğlu Menua ilerledi, Şebeteria kenti ülkesini zapt etti. Huzana kenti ülkesini zapt etti. Şupa(ne) kentini zapt etti. Hati Ülkesi'ne kadar ilerledi.

O Tanrı Haldi'ye (adına) bu kitabeyi diktirdi. Şebeteria kentinde bir Haldi tapınağı yaptı. Şebeteria kenti..O Melitia kentinin kralını haraç vermesi şartıyla bağışladı.

Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ile İşpuini oğlu Menua, büyük kral, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa kentinin hükümdarı.

Menua der ki: Her kim bu kitabeyi tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini, tüm tanrılar onu güneşin altından yok etsinler."

Azzi/Hayaşa Krallığı'nın siyasal yapısının bağlı yerel yönetimlerden oluştuğu artık bilinmektedir. Mevcut veriler, bugünkü Çemişgezek'ten Çapakçur (Bingöl) ve Solhan'a kadar uzanan güney bölgesinde kaç yerel yönetim birimi olduğu hakkında kesin bir yargıda bulunmamız için yeterli değildir. Ancak, bazı yazılı ve arkeolojik verilerin sunduğu ipuçları yanı sıra coğrafi konumdan hareket ederek en az iki yerel yönetim alanı olabileceğini ifade edebiliriz. Hitit belgelerinde geçen Zuhma, bugünkü Çemişgezek ve çevresiyle lokalize edilmektedir. Ayrıca "Pahhuwalı Mita" metninde "*Pahhuwa, İsuwa, Zuhma, Maldiya..*" sıralaması göz önünde bulundurulursa, Karakoçan, Çapakçur ve Kiğı bölgesinin Güney Maldiya (Malatya/Aslantepe ile lokalize edilen Maldiya/Melidu'dan ayrı olarak) bölgesi olması mümkündür.²⁰⁸ Urartu kayıtlarında Mana ve Malmali olarak geçmektedir

Menua, batı yönünde yaptığı seferde önce Tarzu'anana kentinden Bustu ülkesine ve oradan Malmali' ye gelir. Daha sonra Sophane²⁰⁹ ve Melitia (=Malatya) alınmıştır.²¹⁰ Hayaşa ve Hititlerde "Maldiya" olarak vurgulanan bölge, Urartularda Malmali ve Herodotos'ta Matien olarak telafuz edilmiştir.

İran'daki Mana'dan ayrı olarak Mana/Malmali bölgesi; kuzeyde bugünkü Karakulak'tan güneyde Bingöl ve Kiğı çevrelerini içine almakta, doğuda Kop Dağlarından batıda Muti Boğazı'na kadar uzanmaktadır. Menua dönemi kitabelerde Mana ve Malmali bütünlük içinde zikredildiği görülmekte, yapılan seferlerin yönü bazı kent isimlerinden çıkarılabilmektedir.²¹¹ Örneğin; Eski Van kenti- Sorp Agos Kilisesi'ndeki kitabede "*..Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua der ki: ..Mana ülkesine sefere çıktığım zaman, (bu) ülkeyi yakıp yıktım.*" Devamında: "*Aynı yıl orduyu çağırdım ve sefere çıktım ...Surisilini kentinin ülkesini ve Tarhigama²¹² kentini ele geçirdiler...Sada'alei boyu;..Hati ülkesi*"²¹³

²⁰⁸ Eş adlar ya da aynı adla birkaç yerleşimin olması yalnızca kuzey- güney arasında değil, belli dönemlerin siyasî-toplumsal olaylarına bağlı olarak doğu- batı arasında da görülür. Örneğin, Urartu Kralı I. Argiştı ve III. Adad-ninari'nin sefer düzenledikleri İran Yaylası'ndaki Manne (Mannea=Mana) ile Hayaşa'nın doğusunda bulunan ve sonraları Mananalis diye söylenen bugünkü Mans (Miadin) aynı ada sahiptir. Bu bölgeler, sınırları belirlenmiş belli bir alana teşmil edilse de zaman zaman bu sınırlar daha büyük ya da küçük yerlerle eşleştirilirlerdi. Nitekim MS. ki yüzyıllarda Mananalis'in Mans (Çayırılı) yerleşimi dışında Taron'la (Muş) sınır olacak kadar güneyleri de içeren bir bölge olduğunu biliyoruz.

²⁰⁹ Assur kaynaklarında Zubana, Kültepe tabletlerinde Zubana, Supana ve Urartu kayıtlarında Supa'nın Dersim ve çevresinin bölgesel adı olduğu konusunu teyit etmektedir. S. Erdoğan, *Saklı Kalmış Bir Coğrafya'nın Tarihsel Kodları: Zubana-Suppina- Şupa(ne/i)- Sophane*, 2. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Tunceli 2014, s. 20-21.

²¹⁰ M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 59- 60.

²¹¹ Bazı araştırmacılar, Altıntepe 1. ve 2. kültür katlarındaki verilere bağlı olarak Urartu dönemini MÖ. VIII. yüzyıla sınırlasa da, biz Menua'a ait kitabelerden hareketle IX. yüzyıl sonu olduğu kanaatindeyiz. Nitekim M. Karaosmanoğlu da, kalede yapılan son araştırmalarda ortaya çıkan bazı malzemelerden hareketle Menua döneminde olabileceği kanaatimizi teyit etmiştir.

²¹² Hitit kayıtlarında Tegaramma= Gürün.

²¹³ Hatti ülkesi, Orta Anadolu.

tarafındaki Mele Irmağının²¹⁴ kıyısındaki .. Alzi²¹⁵ ülkesinin.. bölgesinden” yazılıdır.²¹⁶ Bu ifadelerden, güneyde Murat boyunca batıya ilerlendiği görülmektedir.²¹⁷ Urartu- Palu kitabesinde belirtildiğine göre; Sebeteria (Palu), Huzana (Hozat) ve Supa(ne) alındıktan sonra Melitia ülkesi kralı haraca bağlanmıştır.

Palu kitabesi açıklığı ve tarihsel gerçekliği açısından abartısız ve yerleşimler hakkında açık bilgi vermektedir. Buna göre; Kral Menua döneminde Suhma Bölgesi Urartu ülkesine dâhil edilmiştir. Melitia alınamamış, ancak haraca bağlanabilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Murat Irmağı'nın kuzeyinde yer alan eski Hayaşa Bölgesi ve kentleri, güneye oranla gerekli direnişi gösterecek güçten yoksundurlar.

Malmali'nin kuzeyi ve Erzincan çevresinin Urartu egemenliğine girişi güney kadar açık değildir. Ancak, ilgili kayıtlardan bunu bir ölçüde anlamak mümkündür. Bu nedenle, Menua dönemi yazılı kayıtlarında; Manna/Malmali yönündeki seferleri ve bu yöredeki etkinlikleri içeren noktaları takip etmek gerekecektir. Bu kayıtlarda Malmali'nin güney bölümünde zikredilen kent ve ülke adlarının geçmemesi yanı sıra Yukarı Fırat Havzası'nın üst alanında “üzüm bağları” gibi Erzincan- Kemah yöresine özgü unsurların göz önüne alınması da ışık tutucu olacaktır.

Muradiye'ye bağlı Karahan köyünde bulunup Van Müzesi'ne konunan bazalt bir stelde, Menua'nın babası (İşpuini) ve dedesine (Sarduri) ithafen yer alan kayıt şudur: “*Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini büyük Haldi Şehri'nde efendi tanrı Haldi'ye bir Haldi kapısı yaptırdı. Bunu Haldi (şehrinde) tanrı Ua'nın...mızrağına adadı. Orada (önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini hem yeni bir kale yaptırdı hem de yeni bağlar kurdu. Tarlalar ve yeni bahçeler kurdu. Tanrı Haldi tarafından , Haldi kapısı tarafından ve Tanrı Ua tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua'ya yaşam bağışlasın. Tanrı Haldi'nin ve Tanrı Ua'nın bağışlayıcılığı (?)...olsun.*”²¹⁸

Altıntepe'yle ilgili olma ihtimali bulunan bir stel: “*İşpuini oğlu Menua bu yazıtı efendi tanrı Haldi'ye diktirdi. Haldi kapısı yaptırdığı zaman (ayrıca) kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı (ve ona) -Haldi Şehri- adını verdi. Bu bağ kurdu ve bahçeler kurdu, adı -Menua*

²¹⁴ Hayaşa döneminde Kutsal Mala, Fırat Irmağı.

²¹⁵ Hitit kayıtlarında İşuwa, bu dönemde Alzi olarak geçer.

²¹⁶ M. R. Payne, **age**, s.62.

²¹⁷ Sumerce kökenli “uru” veya “ura” olarak yerleşimlere de sıkça rastlanır. Örneğin Hitit yazılı kayıtlardan Hayaşa'ya bağlı sınır kenti Ura, bugünkü Ezbidir (Akıncılar) ilçesine bağlı Eskişar'dır. Urartu kayıtlarında “*Tanrı Ura*” ibaresi geçer, ki buna göre Ura; Urartuların kabul ettiği Hayaşa tanrıları arasındadır. Hitit kralı II. Murşil, Hayaşa seferine çıktığında bu kente uğramıştır. Kemah'a bağlı Uru köyü, kadim geçmişe ait adını koruyan nadir yerleşimlerden biridir. Van'ın hemen kuzey doğusundaki Zemez Dağı'nın batı eteğinde bulunan ve “Mehter Kapı” diye bilinen kapı biçimli anıtsal nişteki Tanrı listesinde ve yine Van Müzesi'ndeki yazılı taşlar arasında “Uru” geçmektedir. Margaret R. Payne, **age**, s. 45, 48, 49.

²¹⁸ M. R. Payne, **age**, s. 51- 54.

*Bağlıdır.*²¹⁹ Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır.

Menua der ki: **Bağ**... olduğu zaman Tanrı Haldi'ye 1 boğa ve 3 koyun kurban olarak sunulsun ve hem Haldi kapısında hem de yazıtın önünde bir tören tanrı Haldi için e yazıtın önünde bir tören (de) tanrıça Arubani için, bir tören Haldi için düzenlensin.”²²⁰

Ayrıca, yine Muradiye ilçesi Köşk köyünde bulunan bir taş blokta: “İşpuini oğlu Menua bu binayı²²¹ efendi tanrı Haldi'ye yaptırdı. Ayrıca bir kale yaptırdı ve (ona) **-Haldi Şehri-** adını verdi.” İbareleri yer alır.

Yukarıda zikredilen Urartu kayıtlarında, batıya olan seferleriyle ünlenen Menua'nın, düzenlenen “bağ”lar yanı sıra kurulan “Haldi Şehri”yle²²² bugünkü Altıntepe'yi kast ettiği kanaatindeyiz. Elbette bunu çok daha teyit edecek belge, Altıntepe ve yakınlarında bulunabilecek yeni veriler olacaktır. Hayaşa'dan itibaren gelen stel geleneğine uygun olarak Erzincan ve çevresinde bazı yazılı taş unsurlara rastlanmıştır. Ancak, bu stellerin bazılarında ilk hâli silinip sonraki dönem topluluklarının kendi kayıtlarını işledikleri, bazılarının ise henüz okunamamış bir yazı türüne sahip olduğunu belirtelim.

Urartu egemenliğinin sona ermesi ve öncelikle yönetici-kentli kesimlerinin baskı altında kalarak başka yurtlara göç etmeleri çok doğaldır. Altıntepe kent merkezinde yaşayan Haldi taraftarı sülâlelerin bir kısmının kuzeye ve kuzey doğuya çekildiği ve o yörenin MÖ, VI. yüzyıl sonrasında “Haldililer yurdu” olduğu kanaatindeyiz.

Herodotos, Lidya egemenliğine katılan Halys Irmağı'nın batısındaki topluluklar arasında Halipleri de (Khalyb) sayar. Görünüşe göre çoğunlukla Hayaşa'daki aristokrat-yönetici sülâlelerden gelen bu kitlenin bir kesimi bugünkü Kızıldağ- Suşehri arasında yaşarken Kapodakya'ya egemen olan yeni siyasal oluşuma katılmışlardır.

3. URARTU DEVLET TEŞKİLATI, İDARESİ, TİCARİ VE KÜLTÜREL HAYATI

İlk Çağlarda insanların tabiat şartlarından hayli muzdarip oldukları ve gerekli teknolojik güce henüz sahip olmadıkları dönemlerde kurdukları idareler, ister-istemez yurt edindikleri o bölgedeki yüzey şekillerinin özelliği seyrinde olmuştur.

Doğu Anadolu'nun dağlık yüzey şekilleri ve sert iklimi, üzerinde hayat süren insanların yaşama mücadelesinde gerçekten büyük çabaları zorunlu kılar. Bu şartlar karşısında Urartuların kurdukları sistem ise oldukça başarılı olmuştur.²²³ Urartular, sınır bölgesinde bulunan yerlerin idaresini “bağlı beylikler” şeklinde yürütmüşlerdir. Merkeze bağlı yerel

²¹⁹ Yapılan kanal, bağ, bahçe gibi alanlara, çoğunlukla yaptıran kralın adının verilmesi gelenektir.

²²⁰ A. M. Dinçol- E. Kavaklı, **Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları**, İstanbul 1978, s. 16- 17; M. R. Payne, **age**, s. 94.

²²¹ Metinde bulunan E işaretinin yapılan binanın tapınak ya da saray- tapınak olması mümkün.

²²² Urartu ülkesinin doğu ve kuzey doğu alanlarında genişleyip yeni topraklar kazanıldıkça, bu bölgelerde Haldi adına bazı şehirler kurulmuştur. A. Dinçol- E. Kavaklı, **age**, s. 17-18.

²²³ T. Özgüç, **Altıntepe II**, s.1.

bey veya valiler özellikle savaş senelerinde ağır sorumluluklar yüklenirlerdi. Konakladıkları merkezlerde her an içi dolu olan erzak ve malzeme depoları Urartu kralının emrine hazır olarak muhafaza edilirdi.²²⁴ Urartuları Assur gibi güçlü bir devlet karşısında her şeye rağmen uzun süre dayanıklı kılabilen güç, devletin bağlı beylerle sıkı bir bağ kurmasındandır. Bu bağın kuvvetli olmasında dini inanış, tutum ve davranışlarda birlik olmasının hiç kuşkusuz önemli etkisi vardır.

Doğu Anadolu'da İlk Çağlardan günümüze kadar hayvancılık sahasında ileri bir bölge durumundadır. Urartular sığır, koyun, at gibi hayvanlara geçimlerinin vazgeçilmez bir unsuru olarak bakmışlardır. Baş tanrıları Haldi'nin hayvanlarla organik bir bağı olduğu telakki edilmiştir. O'nun adına 17 sığır, 34 koyun kurban etmek kesinleşen adetlerdendir.

Tarım ve ziraat alanında verimli ovaları işlemekten geri kalmayan Urartular, pek çok zirai ürünlerin yanı sıra şarap üretimini de hayli geliştirmişlerdir.²²⁵ Bağcılığa elverişli Erzincan Ovası'ndaki Altıntepe başta olmak üzere, Urartulara ait yerleşme merkezlerinde çıkarılan büyük hacimli zahire küplerinin (pithos) bir kısmı bunu teyit eden veriler arasındadır. Diğer taraftan önemli gelir kaynaklarından bir kısmını da madenler teşkil eder. Zirai üretimde gereken su kanalları yapımında usta oldukları kadar, maden işçiliğinde de devrin ileri gelen bir devletidir.²²⁶ Urartulardaki maden işçiliğinin orijinal olduğu ve başta Frigler olmak üzere komşu devletleri etkilediği kabul edilmektedir.²²⁷

Taş işlemeciliği ve madeni sanatlarda göz alıcı eserler üretmeleri, dönemin önemli yollarıyla ilişkilerinin olması; başta Assurlular olmak üzere diğer devletlerin dikkatini çekmiştir. Urartu sanat eserleri Gordion, Yunanistan, İtalya ve Etrüsk mezarlarına kadar erişmiştir.²²⁸ Geliştirdikleri tarım, hayvancılık, işleme ve oyuculuk sanatları yeni ticari merkezlerin oluşumuna neden olduğu gibi, eski yerleşmelerin de gelişmesini sağlamıştır.

Doğu Anadolu'da otuzu aşkın kale imar eden Urartulara ait yerleşme merkezlerinden Van (Tuşpa), Amaf, Sığge, Yedikilise, Şişgöl, Savramsu, Karagündüz, Arciş, Güsak, Adilceva, Malazgirt, Hasankale, Bingöldağ, Sarıkamış, Muhrapert, Palu, Yazılıtaş, Delibaba, Taşburun, Mahu, Keleni, Bayezid, Ördeklü, Bekri,²²⁹ Araskun, Toprakkale, Çavuştepe, Erzincan'ı (Altıntepe) gösterebiliriz.

²²⁴ E. Akurgal, **age**, s. 70; T. Özgüç, **Altıntepe II**, s.3.

²²⁵ T. Beran, **age**, s. 631 vd.

²²⁶ Lehmann-Haupt, **Armenian Eins Und Jetzt**, Berlin, 1910, s. 35, 119; A. M. Mansel, s. 131; K. Bittel, **Grundzüge der Von undFrühgeschichte Kleinasiens**, s. 79.

²²⁷ K. Bittel, **Grundzüge**, s. 86; M. Kalaç, **Sümeroloji Araştırmaları 1940-41**, İstanbul 1941, s. 982, 1002; E. Akurgal, **Phrygische Kunst**, Ankara. 1945, s. 8; R. Meyer, *Die Sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und ır(e)puni*, **Wissenschaftliche Analen VI/12**, 1957, s. 845, Abb. II; D. Kuban, **Türkiye Sanatı Tarihi**, İstanbul 1973, s. 27.

²²⁸ T. Özgüç, **Altıntepe II**, s. 3-7, 21.

²²⁹ M. S. Ar, **Urartu Klavuzu**, İstanbul 1944, ; Y. Çağlayan, **age**, s. 183.

Ural-Altay dil grubuna dâhil Hurriceenin benzer bir dilini kullanan Urartular, çivi ve Anadolu'ya özgü şekil yazısını kullanmışlardır.

Urartularda üç önemli tanrılarında biri olan Haldi, tüm ülkede baş tanrıdır. Kendisine kurbanlar kesilir, tapınaklar inşa edilir, çeşitli kıymetli eşyalar hediye edilir ve adaklar sunulurdu. Teşeba (Hititlerin Teşup'u), fırtınaları idare eder, Ardini (Hititlerin Arinna'sı) ise güneşi sembol ederdi.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

III. KİMMERLER, İSKİTLER, MEDLER, PERSLER VE HELLENİSTİK DÖNEM (MÖ. 700-60)

1. ANADOLU'DA KİMMERLER VE İSKİT EGEMENLİĞİ

VII. yüzyıl ortalarına doğru eski gücünü yitiren ve siyasal istikrarını koruyamayan Urartu Devleti, Kimmer (MÖ, VIII. yüzyıl) ve MÖ, 650 yıllarında başlayan İskit akınlarına dayanamayarak yıkılmıştır. Bu tarihlerden itibaren önce Kimmerlerin egemenliğinde olan Erzincan ve yöresi yaklaşık yirmibeş - otuz yıl İskit egemenliğinde kalmıştır. Ancak, bu yeni gelenler istila ettikleri bölgelerde teşkilatlanmaya gitmedikleri için bu yıllarda yaşanan Aryen, Sami ve Altay kökenli diller konuşan halkların göç hareketleri, hatta daha önceden bu ülkede yaşayan yerlilerin varlığı ile açıklanabilir.²³⁰

Demirci Kavimlerin MÖ, 1200'lerde ortaya çıkışı, Ön Asya başta olmak üzere İlk Çağ uygarlıklarının var olduğu ülkelerde büyük alt üstlere neden olmuştur. Bu altüstlere tetikleyen esas unsur Orta Asya merkezli *Ural- Altay Birliği*'nin dağılışı olmalıdır.²³¹ Sonraki zamanlarda yine Orta Asya merkezli göç dalgalarının bir sonucu da önce Karadeniz'in kuzeyinde görülen Kimmer ve İskitlerin daha sonra Anadolu'da görülmeleridir.

Tarih sahnesine çıkışları Ural- Altay Birliği'nin dağılışından sonraki döneme tekabül eden Kimmerler ve İskitlerin önce Karadeniz'in kuzeylerinde ve sonradan Anadolu'da görüldüklerine ilişkin çeşitli arkeolojik ve yazılı belgeler²³² yanı sıra bu topluluklar üzerinde yapılan nitelikli çalışmaların sayısı oldukça artmıştır.

Kimmerlerin ve İskitlerin Anadolu'ya girişleri, etkinlik alanları ve diğer topluluklarla olan ilişkileri bir bütün olarak ele alındığında; Erzincan, geçici de olsa Anadolu'daki

²³⁰ R. Blega, *Handbook of Iranian Peoples/İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 71.

²³¹ Tahir Erdoğan Şahin, *Son Buzul Çağı Sonrasında Toplumsal- Kültürel Farklılaşmalar ve Uygarlıkların Doğuşu*, (Doktora), Malatya 2002, s. 167.

²³² "Bütün gün, engin denizde sefer eden gemimizin yelkenleri şişkin kaldı. Güneş batıp bütün yollar karardı; gemi de derin akıntılı Okeanos'un kıranlarına vardı: Kimmer erlerinin ili ve şehri buradadır; daima sisle ve bulutlarla örtülü. Parlak güneş, şualarıyla, onları hiçbir zaman görmez, ne yıldızlı göğe yükselirken ne de gene gökten yere dönüp inerken; bu zavallı insanların üstüne uğursuz bir gece kanat germiştir.", Homeros, *Odüsseia (Odise)*, (çev. A. C. Emre), Ankara 1941, XI/ 10-15 arası, s. 261; Aynı eser- Can Yayınları, 2006, XI/14, S. 198; Herodotos, *Herodot Tarihi*, (çev. M. Ökmen), İstanbul 1973, I/ 6,15, 16, 103; IV/ 1, 11-13, 28, 45; VII/20; Strabon, *Geographika/ Antik Anadolu Coğrafyası*, (çev. Adnan Pekman), İstanbul 2000. XII/3-8,24,26; 8-7; XIII/8; XIV/40.

Kimmerya ve İskitya'nın bir parçasıdır.²³³ Kimmerleri batıda Sinop'tan doğuda Trabzon'a; kuzeyde Karadeniz'den güneyde Munzurlara değin uzanan alanlardan süren İskitler olduğu, Herodotos'un birden fazla ifadesinden anlaşılmaktadır.

Etnik, dini ve kültürel çeşitliliği olan İran halkları MÖ, IV- III. binlerde kurumsal yapılanmadan uzak düzensiz bir hayat sürmüşlerdir.²³⁴ MÖ, 1400- 600 yılları arasında ülkeye yeni toplulukların aralıklı göçleri sonunda Med, Pers, Part, Baktriyan, Sogt, Saka, Hirikani gibi soylar İlk Çağ İran tarihini belirleyeceklerdir.²³⁵ Bunlardan Medler kuzeybatı İran'da, Persler güneyde, Partlar Horasan'da, Hirkaniler ise Mazenderan bölgesine yerleşmişlerdir.

Assur belgelerinde, imparatorluklarının doğusunda, içlerinde Medlerin de olduğu çeşitli İran topluluklarına ve yer isimlerine rastlanmaktadır. Med ve Pers kitleleri İran'a aynı dönem içinde (1200'lerde) gelmiş, yerli Zagrokaşpiyen halklar bu kitleler arasında asimile olmuşlardır. Med birliği içerisinde dördü Aryen (Bus'lar, Paretaken'ler, Strukhat /Stravkat'lar, Arizant'lar) diğer ikisi Mag'lar ve Budi'ler olan altı kabile bulunmaktaydı.²³⁶ MÖ, VIII. yüzyıla geldiğinde İran ülkesindeki farklı topluluklar, Zagroslarda yaşayanlar dâhil, önemli ölçüde İranlılaşmışlardır.²³⁷ Önce Hamedan ve çevresindeki kabileleri birleştiren Medler, kurdukları siyasal yapı sayesinde Assurluları maden ve at unsurundan mahrum bırakmışlar, Hindistan'dan gelen Baharat Yolu'nu kendi kontrollerine almışlardır.²³⁸

Kiyaksar Assur karşısında avantajlı konuma gelmesine rağmen, İskitler karşısında aynı başarıyı göstermekten aciz kalmıştır. Avrupa- Trakya ve Kafkasya üzerinden gelen İskitler Kimmerleri sürerken Medler üzerinde baskı kurmuş, karşılaştıkları Med güçlerini yenmiş ve bu İran Devleti'nin güç kaybetmişlerine neden olmuşlardır.²³⁹ Anadolu'da, Uruatri'de ve Med ülkesinde yirmi sekiz yıl İskit rüzgârı esmiştir. İskitlerin 609 (veya 608) gibi Urartu Devleti'ne son verdikleri Çavuştepe'de çıkan arkeolojik verilerden ve Babil yıllıklarının verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.²⁴⁰ Bu atlı-savaşçı toplulukların büyük bir bölümü güneye

²³³ Kadriye Tansuğ, *Kimmerlerin Anadolu'ya girişleri ve MÖ. 7'inci yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasebetleri*, **AÜ-DTCF Dergisi**, C. 7, S.4, Ankara 1949, s. 536; Taner Tarhan, *Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler*, **ASTB**, C. 1, Ankara 1984, s. 111 vd.; *Kimmerler ve İskitler*, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 1, Ankara 2002, s. 597; İlhami Durmuş, *Anadolu'da Kimmerler ve İskitler*, **Bellekten**, LXI/ 231, Ankara 1997, s. 277; Necati Demir, *Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar*, **ZfWT**, Vol. 1, No.1, 2009, s. 9.

²³⁴ Herodotos-I/106.

²³⁵ **İran Dar Sepidedama Tarix**, XVI, s.106; **Kolliyyâte Jogrâfiyâiye Tabii Va Tarixiye İran**, s. 48'(den nakl. R. Blega, s.78.)

²³⁶ Herodotos, I, 101.

²³⁷ R. Blega, s.78-79.

²³⁸ Veli Sevin, **Yeni Assur Sanatı I /Mimarlık**, Ankara 1991, s.14.

²³⁹ Herodotos, I, 103.

²⁴⁰ .A. Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara 1992, s.43.

yönelip Mısır'a kadar giderken, bazı İskit toplulukları Anadolu ve İran ülkesinde kalmıştır. Siyasal bir örgüt kurmamaları nedeniyle dağınık hâlde yaşayan ve Medler üzerinde baskı kuran bazı İskit beyleri, Kiyaksar'ın konuğu olarak çağrılmış, sarhoş edilip öldürülmüşlerdir.²⁴¹ Medlerin dünya tarihinde az rastlanır bu onursuz ve ahlâksız desisesi sonucunda İskitler başbuğlarını kaybedip başsız kalmışlardır. İskit toplulukları hemen değilse de zaman içerisinde İran ve Anadolu halkları arasında kaynaşıp silinmişlerdir.

2. MEDLER

Mücadele içinde oldukları topluluklara karşı onursuz, iki yüzlü ve ihanet içeren diplomasiyle anılan Medler, Sargon'dan itibaren Doğu Anadolu'da etkinlikleri artan Assurluların Babil ile işbirliği yaparak geriletmeyi başarabilmişlerdir. Medler, önce Urartu'nun yıkılması, daha sonra İskitlerin tehlike olmaktan çıkmaları sayesinde Ninova'yı işgal edip (612) bu tarihten sonra Anadolu'yu istila etmeye başlamışlardır. İskitlerin 608'de Urartu'yu ortadan kaldırdıkları ve o yıllarda bir süre Medler üzerinde etkinlikleri düşünülürse, Doğu Anadolu ve Erzincan yöresinin 600 - 595 yılı aralığında Med egemenliğine girdiği söylenebilir.

Konuklara ihanet etmekle malûl Med kralı Kiyaksar'ın Anadolu'yu egemenliği altına almasında önüne çıkan engel olarak Lidyalıları gördüğü anlaşılmaktadır. İskitlerin onlara sığınışını bahane ederek Lidya'ya savaş açmış, bu savaşların sürdüğü beş yıl boyunca Erzincan ve çevresi dâhil bir çok bölge orduların geçişine ya da savaşlara sahne olmuştur.

Phraortes'in yerine geçen Kyaxares hakkında Herodotos şöyle kaydeder; "...ilk olarak Asya (Anadolu) ordularını belli kolordulara ayırdı ve en önce orduyu belli bir düzen içerisinde savaşa o soktu; mızrakçılar, okçular, atlılar diye ayrı ayrı birlikler hâline getirdi. O zamana kadar bunlar karmakarışık savaşmışlardı".²⁴² Bu ifadeler, özellikle "öncesinde karmakarışık savaşmış" olmaları vurgusundan, Medlerin ordu düzeni ve idari konularda İskitlerden pek çok şey öğrendiklerini ortaya koymaktadır.

Kiyaksar'ın Anadolu'yu egemenliği altına almasında önüne çıkan engel Lydialıdır. Bunlarla yaptığı savaş sonunda Kızılırmak aralarındaki sınırı belirlemiştir.

"...En büyük çarpışmanın ortasında, gün gece olduğu (Güneş tutulduğu) sırada Lydialıları yenen işte odur; bütün yukarı Asya'yı birlikler halinde toparlayıp, Halys (Kızılırmak) ırmağına kadar hükmü altına alan odur."²⁴³

"...Medlerin toprakları ile Lydialıların arasında sınır, aslında Halys Irmağı'ydı ki, bu ırmak Armenia dağlarından çıkar, Kilikia'dan geçer, Matien'leri sağına, Phrygia'yı alıp bu iki ülke arasında akar; bu ülkeleri geçtikten sonra kuzeye doğrularak Kapadokia Suriyelileri ile sol kıyıdaki Paphlagonia arasında sınır çizer."²⁴⁴

²⁴¹ Herodotos, I, 104- 106.

²⁴² Herodotos, I,, 10.

²⁴³ Herodotos, I, 103.

²⁴⁴ Herodotos, I,, 72.

Kiyaksar, İskitlerin onlara sığınışını bahane ederek Lidya'ya savaş açmış, bu savaşların sürdüğü beş yıl boyunca Erzincan ve civar yöreler savaş trafiğine dönmüştür.

Bu zamanda kurulan daimi orduların yanı sıra ekonomik etkinlikler daha geniş bir tabana yayılarak işlerlik kazanmıştır. Medler tarafından bölgelere uygulanan feodal düzen Persler zamanında da devam etmiş, ancak Daryüs tarafından merkezi otorite tesis edilmeye çalışılmıştır.

Kiyaksar'dan sonra yerine geçen Astiyağ döneminde baş gösteren politik zaaf nedeniyle yönetim Pers hanedanına geçmiştir (MÖ, 550).

3. PESLER

Med soyunun elinden yönetimi alan II. Kurus (Kyros- Kroisos-Sirus- Keyhusrev-MÖ, 559-529) on iki yıl içerisinde güçlü bir ordu kurarak egemenliği altına aldığı bölgeler üzerinde otoriter bir sistem oluşturmuştur. Çeşitli Anadolu kavimlerini (Kilikia ve Lykia hariç) yönetimi altına almıştır.²⁴⁵

547 de Lidya kralını yenen II.Kurus'un, bölgeleri kolaylıkla zapt edebilmesinin önemli bir nedeni, karşısında yekpare bir kuvvetin olmamasıdır. Tarihi yollar üzerinde düzenli teşkilatların kurulması da onun zamanında mümkün olmuştur.

Erzincan dâhil olmak üzere bütün bölge halklarının Pers egemenliğinde iki yüzyıla yakın bir zaman durmalarında, İranlıların kültürel bir baskıda bulunmaması, yerel din ve inançlara karşı toleranslı davranmasıdır. Bu süreç içerisinde bazı Zerdüşt inançlarının Anadolu'nun çeşitli yörelerinde tutunduğu, hatta bazı aileler tarafından bu inanışların gelecek nesillere aktarıldığına ilişkin somut veriler bulunduğunu belirtmemiz gerekir.

Erzincan'da olsun, diğer yörelerde olsun, Perslerden kalma esaslı yapı ve kalıntıların olmaması heykel yapanlara aptal gözüyle bakmalarına²⁴⁶ bağlandığı gibi, bu durumun merkeze olan uzaklıkla ilintili olduğu da söylenebilir.

Perslerin ikinci ünlü hükümdarı I. Dara' nın (Dariüs- MÖ, 522- 485) en büyük özelliği, teşkilatçılığıdır. Kendisinden önceki devlet yapılarını incelemiş, Kimmer, İskit ve Med tecrübesinden yararlanmış; ülkesini 23 satraplığı ayırmıştır. Ön Asya'da güçlü bir imparatorluğun kurulması bu sayede olmuştur. I. Dara, kendisinden öncekilere göre merkeziyetçi bir hükümdardır. “Gözü kulağı olmak” deyimi, onun satrap vekilleri için kullanılmaktaydı.

Pers kralları “krallar kralı, şehinşah” diye anılırdı. Satraplıklar da kendi aralarında küçük yönetim birimlerine bölünmüş, bu idari bölme ve taksimatlarda etnik farklılıklar dikkate alınmıştır. Kurulan yeni idari teşkilatın düzenli çalışabilmesi için yol ağlarıyla birbirleriyle ilişkileri sağlanmıştır. Yol ağına verilen önem sayesinde bölge ve halklar arasında ekonomik, toplumsal ve kültürel ilişkiler ileri düzeyde artmıştır.

²⁴⁵ Herodotos, I., 28.

²⁴⁶ Herodotos, I., 131.

İç işlerinde serbest bırakılan satraplar, merkezin belirlediği vergilerini düzenli bir biçimde krala ödemekteydiler. Kurus ve Kambiz dönemlerinde ise armağanlarla yetinilmiştir.²⁴⁷ Erzincan'ın bağlı olduğu satraplık “onüç”üncü olanıydı ve kralı 400 talent ödemekteydi.²⁴⁸

Harita 10: Pers İmparatorluğu

Persler'in ilk zamanlarda çeşitli savaşların alanı haline gelen bu bölgeler²⁴⁹ MÖ, 490'lardan itibaren sadece büyük orduların üzerinden akıp geçtiği alanlardan biridir. Bu yoğun ordu yürüyüşleri 448'de Yunanlılarla yapılan Killias Barışı'yla durgunlaşmıştır. Fakat, o dönemde uzun süreli barıştan söz etmek zordur. Eski kayıtlarda karmaşık ve çeşitli etnik bir yapının olduğu belirtilen bölgede çeşitli gerekçelerle irili-ufaklı kabileler arasında sürekli çekişmeler olmuştur

İran'a bağlı satraplıklardan bir kısmı zamanla Dara döneminde kurulan düzeni bozarak bu hükümdardan sonra merkeze karşı kimi aktif, kimi pasif olarak direniş göstermişlerdir. Bu ayaklanmaların nedenlerini şöylece özetlemek mümkündür: Batıda filizlenip gelişen

²⁴⁷ Herodotos, III, 89.

²⁴⁸ Herodotos, III, 93/IV, 37.

²⁴⁹ Erzincan ve yöresi eski yönetim birimlerinin birinin değil, birkaçının üzerinde bulunmaktaydı. O dönemlerde yüzey şekillerinden ayrı olarak, kabile farklılıklarına da dayanan mıntika ayrımı yapılmaktaydı. Zaman içerisinde yapılan araştırmalar yer yer değişik düzenlere sokulmaktaydı. Bu sebeple meselenin izahı güçleşmektedir. İleride ayrıca üzerinde duracağımız bu bahisle ilgili olarak; şimdilik Armenia'nın söz konusu olduğunu, kuzey ve kuzey-doğuda Pontus ve batıda da Kapadokya'nın sınır olduğunu hatırlamakla yetinelim.

Yunan kültürüne karşı duyulan ilgi, İmparatorluğun çok çeşitli kavimlerden oluşması ve kendilerine yetki sınırı tanımada cömert davranan hükümdarın yumuşaklığının suistimali, Halib, Kolh ve Mossinekler gibi kavimlerin öteden beri bağımlılıktan hoşlanmayıp vergilerden de usanç duymaları.

Çeşitli kabilelerin Pers İmparatorluğu'nda çıkarttıkları ayaklanmaya MÖ, 361-359 yılında Erzincan'ı idaresi altında bulunduran II. Aryaborzan da katılır. 401-400 yılları arasında Doğu Anadolu'nun çeşitli yörelerinden geçen Hellen savaş kafilesinin yürüyüş öyküsünü anlatan Ksenophon, sıralardaki durum hakkında şu bilgileri vermektedir.²⁵⁰

“...(Kasım 401-Şubat 400)-Oradan da (Dicle'nin kuzeyinden) Teleboas (Fırat'a bağlı bugünkü Karasu) ırmağına kadar olan onbeş parasang'lık yolu (75-80 km.) üç günde (Hellenler) aldılar. Bu ırmak o kadar büyük değildi ama pek güzeldi; kıyılarında da bir çok köyler vardı. Bu memlekete Batı Armenia deniyordu.”²⁵¹

“...(Armen-ia-) Evler (i) yeraltında idi, kapıları bir kuyu ağzı gibi dardı, ama içleri genişti. Hayvanlar için yollar kazılmıştı, fakat insanlar merdivenlerle iniyorlardı. Evin içinde keçiler, koyunlar, sığırlar ve kümes hayvanları çocuklarla karmakarıştı.”²⁵²

“...Pers dilini anlayan tercüman aracılığıyla, köy reisini sorguya çekti(k)ler: ona bu memleketin neresi olduğunu sordular: “Armania” dedi. Atların kimin için beslendiğini sormalarına karşılık da: “Büyük kral için, vergi olarak” cevabını verdi. Bunlardan vererek oraya giden yolunu da tarif etti”...Hellenler...Phasis (Pasin) Irmağı boyunca ilerlediler”.²⁵³

“...Buradan (Pasinlerden) sonra iki günde on parasang giderek dağların ovaya inmek için açılacak yerinde Khalybler, Taoklar ve Phasianlarla karşılaştılar”.

“Bundan sonra dört pletron (120 m.) genişliğindeki Harpasos (Çoruh) Irmağı'na kadar ilerlediler. Buradan da Skytienlerin (İskit) memleketine giderek bir ovada dört günde yirmi parasang gittikten sonra Gymnias (Bayburt ?) adında büyük ve kalabalık bir şehre vardılar”.

²⁵⁴

Ayaklanan II. Aryaborzan, MÖ, 337'de başa geçen Dara Kodamanos tarafından başarısızlığa uğratarak öldürülür. Bölgeye satrap olarak II. Mithridat'ı atanır. II. Mithridat batı sınırındaki Kapadokya Satrabı Datam'ın isyanını bastırarak da İran tahtının korunmasına yardımcı olmuştur.

²⁵⁰ Ksenophon, **Anabasis**, (çev. H. Örs), (3. bsk.), İstanbul 1975.

²⁵¹ Ksenophon, IV/3.

²⁵² Ksenophon, IV. V-25, 27.

²⁵³ Ksenophon, IV, VI-4. Kişisel kanaatimiz, bu atların Kimmer ve İskitler döneminde bu yöreye getirildikleri ve zamanla çoğaltıldığıdır. Zira Klavio'nun Erzincan'da yetiştirilen ve “argamak” adıyla andığı bu atların Anadolu'nun diğer atlarına nazaran özel ve “güzel” oldukları vurgulanır.

²⁵⁴ Ksenophon, IV, VII-19

Doğu Anadolu'da yönetime ilişkin sorunlar giderilmeye çalışıldığı bu yıllardan İskender tehlikesi de hayli yaklaşmaktadır. MÖ. 333'lerde bölge İskender İmparatorluğu'na karışırken, baba katili olarak bilinen Mithridat ise yerinden atılacaktır.

İranlılar kültürel anlamda Anadolu'da köklü değişikliklere neden olmamışlardır. Satraplıklar ve bunlara bağlı diğer bölgelerdeki halklar, savaş gibi özel haller dışında krallıkla muhatap edilmemişlerdir. Ekonomik yönüyle de merkezi yönetim kapalı bir tutum sergilemiş, elde edilen altın ve benzeri zenginlik unsurları saraylarda stok edilmiştir. Ancak, savaş ekonomisinin getirdiği şartlar ve zamana bağlı olarak uygarlık öğelerinin belli bir oranda değişerek ilerlemesi sonunda, ticari hayat Hitit, Urartu ve Medlerden çok daha aktif hâle gelmiştir. Özellikle Anadolu'nun doğu kesiminin, krallık merkezine diğer yerlerden görece daha yakın olması ve Erzincan'ın ise yol güzergâhları üzerinde olması, ticari anlamda kente bazı avantajlar sağladığı anlaşılmaktadır.

Daryüs döneminde ortaya çıkan Pers parası ülke içinde umulan rağbeti görmemiş, sadece bir zorunluluk olarak sınır satraplıklarının dış devletlerle olan ilişkilerinde kullanılmıştır. Erzincan'ın özellikle ana yerleşme merkezlerinden uzak kalan köy ve kasabalarında yaşayan insanların ticaret hayatında mal değişimi usulüyle hareket ettikleri düşünülebilir. Bu durum, üretimin yakın bölgeler arasında bile çeşitliliğine neden olacaktır. Modern toplumlar müstesna, tarihin kadim geçmişinde kısmen uygulanan üretim biçiminin ana karakteri budur.

4. HELLENİSTİK DÖNEM; SELEVKOS, PONTUS, PART, ERMENİ VE ROMA MÜCADELELERİ

İskender'in MÖ, 334 yılında Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Anadolu'da ilerlemesi ve karşılaştığı Pers ordularını mağlup etmesiyle Erzincan yeni bir İmparatorluğun sınırları içinde yer alır. İskender kuzey bölgelere uğramamış, doğuda girilen istila hareketi gönderilen komutanlar tarafından aracılığıyla tamamlanılmaya çalışılmıştır.

Kızılırmak yayının güney ve güney-batı kesimlerini bizzat zapt eden İskender; Kapadokya Satraplığına Sabiktas'ı gönderir.²⁵⁵ Kapadokya o sıralarda da değişik sınırlamalar içindeydi.²⁵⁶ Erzincan'da yeni idareciler altında bu bölgeye dâhil edilmişti. Bu yöre esas olarak Kapadokya, Pontus, Armenia, Akilisen ve Melitene bölgelerinin birleştiği, bir anlamda kilit konumundaydı.

4. 1. SELEVKOSLAR VE PONT KRALLIĞI ZAMANI

İskender, Darius Kodaman'la savaşmak için Toros geçidine doğru ilerlediği sıralarda, Sabiktas'ın atandığı bölge halkları bu valiyi kabullenmemişlerdir. İran'a bağlı olan bir önceki satrapları Mitrobazan ise Granikos Savaşı'nda ölmüştü. Ariakes idaresinde bir kıt'a ile Erbil Savaşı'nda III. Darius'un ordusuna katılmış, bu savaşta yenilgiden sonra kuzey Yunan kolonileri İskender hegemonyasını kabul etmiştir. Ancak Kapadokyalılar yine boyun eğmek

²⁵⁵ Ksenophon, II, IV-1

²⁵⁶ Strabon, *Geographika*, XII/ 1. böl. 1.

istememişlerdir. Makedonyalı askerler Asya içlerine doğru gittiklerinde, Sabiktas'a karşı ayaklanan Kapadokyalılar, I. Ariarathes'in krallığında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir (MÖ, 332).²⁵⁷

Bağımsız Kapadokya Krallığı'nın ömrü ancak on yıl sürmüştür. İskender'in ölümüyle yerine halef seçilen Perdikkas, Kapadokya'ya dönüş yaparak Ariarethes'i katledip bölgeyi İskender'in tek samimi dostu olan Eumenes'e teslim etmiştir (MÖ, 322). Bu gelişmeler sonucu Erzincan teorik anlamda Hellen egemenliğine girmiştir.

İskender, aslında bütün doğu genel komiserliğini bir süre için İranlı Lidya satrabı Mithrines'e vermişti.²⁵⁸ Perdikkas ise Makedonyalı generallerden Neoptolemos adında bölge halklarını hoşnut edemeyen birini göndermişti. Eski satrap Orenthes liderliğinde yapılan ayaklanmalar karşısında bu adam aciz kalında, durumu tetkik için Kapadokya genel yetkilisi sıfatında olan Eumenes yöreye gönderilir. Eumenes'in yönetimden uzaklaştırdığı ve "dar kafalı" diye sıfatlandırılan Neoptolemos, Hellen komutanlarının kendi aralarında çıkan çarpışmalarda ölmüştür (MÖ, 321). İskender'in ölümünden henüz yedi yıl geçtiğinde (316), İran-Pers kökenli Orenthes'in satrap olarak görülmesi, bölgede özerk yapılanmanın ve İran yönetici unsurların etkisinin devamlılığına işaret etmektedir.

Genelde Anadolu, özelde Doğu Anadolu'da sürekli ve kalıcı bir sükûnet olmamıştır. Perdikkas'ın ölümünden sonra Anadolu'ya hakim olmak isteyen Antigonos yoğun olarak çeşitli toplulukların çıkardığı ayaklanmaları bastırmak için uğraşmıştır. Bu çabalarında kendisine muhalefet eden Eumenes'i 315 yılında mağlup ederek boğdurmaktan çekinmemiştir.

Resim 38: İskender mozaïği. İskender ile III. Darius arasında yapılan savaş tasvir edilmiştir.

Daha önce sözünü ettiğimiz II. Mithridat da Eumenes'in yanında yer almış ve bu tarihe kadar yönetimde söz sahibi olmuştu. Yeni hakim Antiganos (Kör gözlü Antigona Monoftamlos) nasılsa Mithridat'ı hoş görmüş, onu yanına alarak eski bölgesinde satraplığına devamını uygun görmüştür.

Antiganos, bütün Anadolu'nun hükümdarı olmak hevesindeydi. Eumenes'i öldürmesi ise Anadolu generallerinin hoşnutsuzluklarına neden olmuştur. Dolayısıyla 315-301 yılları arasında yönetici güçler arasında da mücadeleler hiç eksik olmamıştır. Bu dönem içerisinde

²⁵⁷ Arriaonos, *İskenderin Anabasisi*, III, 8.5. (çev. Hayrullah Örs), İstanbul 1949.

²⁵⁸ Arrianos, III, 8.5.

Antigonos, Babil satrabı olan Selevkos'a da kendine tabi olmayı teklif etmiş ancak teklifi kabul edilmemiştir. Selevkos, bağlanmayı kabul etmediği Antigonos'a karşı yeteri kadar güçlü olmadığı için bacanağı Mısır satrabı Ptolemaios'un yanına varmış ve onunla birlikte Suriye'nin kuzeyine yürümüştür. Kendilerini Gazze önünde karşılayan Antigonos'un oğlu Demetrios, Selevkos karşısında mağlup olmuştur (MÖ, 312).²⁵⁹

Perdikkas'ın öldürdüğü Ariarathes'in yerine genç oğlu Ariarathes'in Aşağı Murad ile Yukarı Kelkit arasındaki bölgenin satrabı Ardoartes yardımıyla yeni bir Kapadokya Krallığı kurma teşebbüsüne girmesi (302)²⁶⁰ bölgedeki politik olayları hızlandırır. Bu arada Mithridat da Antigonos'a karşı çıkmış, Paflagonya ile Yukarı Pont taraflarında ayrı bir krallık için silaha sarılmıştır. Ne var ki bu direnişte başarı gösteremeyen Mithridat girdiği savaşta yenilmiş ve öldürülmüştür. Ölen Mithridat'ın yerine Antigonos'un elinden zor kaçan Mithridat onun halefi olmuştur.

Harita 11 : İskender İmparatorluğu (MÖ. 336- 323)

Antigonos, genç Ariarathes üzerine de komutan Amistas'ı göndermiş, fakat ordusu yapılan savaşta mahvolmuştur. Aşağı Halys (Kızılırmak) vadisine hakim olan II. Ariarathes, kendini Kapadokya kralı ilan etmiştir (MÖ. 301).²⁶¹

²⁵⁹ Şemsettin Günaltay, **Yakın Şark- IV**, s. 63.

²⁶⁰ Diadoras, **Bibliothèque Historique**, XXXI, 19.

²⁶¹ Ş. Günaltay, **Yakın Şark- IV**, s. 263.

Bütün başarısızlıklarına rağmen Antigonos'un etkinliği ancak İpsos Savaşı'ndan (MÖ. 301) sonra son bulur.

İskender İmparatorluğunun galip generalleri (Lysimakhos, Selevkos, Kassandros, Ptolemis) ülkeyi aralarında taksim ettiklerinde bütün doğu ülkelerinden başka, Mezopotamya ve Suriye de Selevkos'un idaresine katılır. Kurulan yönetim birimlerinin en güçlüsü budur. Selevkos, daha sağlığında iken I. Antiokhos'u kendine ortak ettiği için, ölümünden sonra da diğer krallıklarındaki gibi taht kavgaları olmamış, hatta sınırları genişlemiştir.

Pontus ve Mithridat: Selevkos yönetiminin büyük ve güçlü bir görüntü vermesine rağmen Kapadokya ve Pontus gibi bölgeler Hellenleri hiçbir zaman mutlak yöneticiler olarak benimsememişlerdir. 302-301 yılları siyasal mücadeleleri sırasında, babası Ariathes'le anlaşmalı olan Mithridat, Lysimakhos ve Selevkos tarafından bazı kentleri işgal edilmiş olmakla birlikte siyasal direnişinden vazgeçmemiştir. Selevkos'un ölümüyle ortaya çıkan fırsatı değerlendiren Mithridat kendini Pontus Kralı ilan etmiştir (MÖ, 280).

Kurucu sanını alan II. Mithridat MÖ, 226 yılında öldüğünde, halefine gelişmeye elverişli bir devlet bırakmıştır. Hatta o, 278'de Anadolu'ya giren Kelt saldırısında Selevkosların aksine kârlı çıkmış, ülkesinin sınırlarını genişletmiştir.

Yerel direnişlerin etkisine rağmen Selevkosların doğu egemenliğini tehdit eden ve sarsan asıl güç 248'de İran'da kurulan, her zaman için Hellen uygarlığının antitezini teşkil eden Partlardır.

İpsos Savaşı'ndan sonra İran'dan Kapadokya'ya kadar uzanan doğunun bu dağlık arazilerinde hiçbir zaman belli bir yönetim uzun soluklu bir egemenlik kuramamıştır. Araz (Aras), Euphrates (Fırat), Kolhki (Yukarı Fırat-Güney Kafkasya arası) çerçevesinde bulunan müstakil satraplar Antakya hakimiyetini sadece isim olarak bilmişlerdir. Zaten Selevkoslar (Selüsit-Seleucen) çoğu zaman bu uzak ve engebeli yerlerde mücadeleden çekinmişlerdir.

Pontus Devleti'nin Roma ile karşı-karşıya gelişlerine (MÖ, 92) kadar geçen yaklaşık iki yüzyıl boyunca Erzincan; Yunan, Part, Pontus ve Doğu Anadolu'nun yerel yöneticilerinin bazen düzenli toplum düzeni kurabildikleri bir yer, bazen güçler aralarındaki savaşlarda kilit noktasına tekabül eden bir mıntıka olmuştur. Çeşitli yönetimlerce el değiştiren bölgede Pontus hakimiyetinin diğerlerinden daha baskın olduğunu söylemek mümkündür.

Pontus tarihinde yaklaşık kırk yıllık (MÖ, 220-183) kaynaklarda tesadüf edilemeyen bir belirsizlik vardır.²⁶²

4. 2. ARTAKSİADLAR (PARTLAR)

Arsakes, Selevkoslara karşı ayaklanan Parni kabilesine öncülük etmiş ve Partiya bölgesini alarak Pers sonrasında İran'da bağımsız yeni bir hanedanlık kurmuştur. Bu yönetim, bölgeden hareketle Partlar, kurucusundan dolayı da Arsaklılar (Artaksiatlar) diye anılır.

²⁶² Ş. Günaltay, *Yakın Şark- IV*, s. 263.

Arsak hanedanı öncülüğünde kurulan İran merkezli yeni siyasal oluşum eski Pers yönetiminin eriştiği sınırlara ulaşmak için çaba gösterirken, kendi yerel ve özerk niteliğini kaybetmeyen Doğu Anadolu'da Selevkoslu yöneticilerinin etkin olmak istedikleri görülür. Selevkos hükümdarı Büyük Antiokhus bölgenin politik karakterine göre ülkenin kuzey doğusunun (Büyük Ermenistan) ve güneyindeki Sophene'nin (Harput yöresi, Şimşat) yönetimini, isimlerinden İran kökenli oldukları anlaşılan Artaksias'a (Ardeşir) ve Zariadris'e (Zareh) verir. Selevkosların otorite zaafı gösterdikleri ilk fırsatta gerek Ermenistan yöneticisi Artaksias gerekse Sophene yöneticisi Zariadris bağımsızlıklarını ilan edeceklerdir.

Part sülalesinden gelen Artaksias; İrani, Asyatik (Turani) ve bölgede öteden beri aralarında etnik farklılıklarla yaşayagelen yerli halkları birarada tutacak olan Ermenistan Krallığı'nın kurucusu olarak kabul edilir. Görüldüğü kadarıyla bu krallık belli bir ırk ya da etnisiteye dayanmayan, coğrafya merkezli heterojen bir oluşumdur. Zaman içerisinde (bir buçuk iki yüzyıl sonra) bu halklar "Ermenistanlılar" olarak dil birliğine doğru gidecekler ve Ermeni adı coğrafilikten siyasal ve tarihsel bir yapıya doğru evrilecektir.

Artaksias, kuzeyde Gürcülerin ataları arasında sayılan İberyalılardan ve Kura Irmağı kaynağının bulunduğu yerlerden bazı parçalar koparıp kendi egemenliği alanına sokar. Ayrıca Halib, Mosinek ve çeşitli Doğu Anadolu kabilelerinin yaşadığı Karanitid (Garin) bölgesi, Pontuslu dağlı kabilelerin yaşadığı çeşitli alanlar ve Dertzan (Tercan) tarafları zabtedilir.²⁶³ Bundan başka Taranotit (Muş) tarafları da Selevkoslardan alınır.

Resim 39-40: Arkadia Sikkesi -MÖ. 480-330 yılları.Erzn. Müz. (Prof. Dr. Sabahat Atlan; Grek Sikkeleri/ Arkaik, Klasik, Hellenistik, İstanbul 1993).

Artaksias, komşularının zararına sınırlarını genişletirken kuvvetli bir mukavemet görmemiştir. Bu uzak alanları kendi başına bırakan Selevkoslar, bir kez kralları IV. Antiokhos komutasında hakimiyetlerini tesis etmek için askeri bir çıkartma yapmışlar (MÖ,

²⁶³ Strabon, XI, 14, 35.

166) ve galip gelmişlerdir.²⁶⁴ Selevkos kralı IV. Antiokhos, Part kralı Artaksias'ı harp tazminatı veya rehine vermek karşılığında serbest bırakarak Suriye'ye dönmüştür. ²⁶⁵ Zariadris ise Fırat Bölgesi satraplığında kalmıştır.

Akilisen'in batısında Kızılırmak ve Lykos membalarına uzayan sahada ise yine Pers kökenli Mithridat ismindeki satrap bulunuyordu. Bu sahada Kapadokya'nın eski halkının kalıntıları olarak Tibarenler, Khalibler, Kataonlar oturuyorlardı. Aralarında Armen kabileleri de yaşamaktaydı.²⁶⁶

Selevkosları Medya ve Mezopotamya'dan geriye zorlayan Part kralı II. Mithridat (Mithradates - MÖ. 123-88 - Pontus kralı Mithridat Eupetor ile karıştırılmamalı) ülkesinin kuzey ve doğusunda kazandığı savaşlardan sonra ordusunu Araks bölgesi kralı üzerine sevk ederek onu zor durumda bırakır.²⁶⁷ Artavasad'ın oğlu Tigran'ı alarak sulh yapar.

II. Mithridat'ın doğuda Anadolu'ya yönelmesi, Partlarla Romalıları karşı karşıya getirmiştir. MÖ. 92'de yapılan bir anlaşmayla Fırat iki devlet arasında sınır olmuştur.

4. 3. PARTLAR, PONTUS VE YEREL ARMANİA (ERMENİSTAN) KRALLIĞI İLİŞKİLERİ İÇERİSİNDE ERZİNCAN

Tigran, hürriyetine kavuşup babasının yurduna geldiğinde kırkbeş yaşlarındadır ve kendisiyle akran olan Pontus kralı Mithridat Eupetor ile komşu olmuştur.²⁶⁸ Çeşitli faaliyetlerle ülkesini genişleten Tigran, Fırat Bölgesi krallığını (Akilisen dâhil) ülkesine katar. Bu sırada Kapadokya'da Pontus Krallığı'nın nüfuzu yıkılmıştı. Pontus kralı kurnazlıkla Tigran'ı kullanarak Kapadokya'yı Roma'nın hışmını kendine çekmeden elde etmek istiyordu. O sırada Kapadokya, Roma tarafı Ariobarzan adlı biri tarafından yönetilmekteydi. Tigran, MÖ. 53'te (!!) Fırat'ı geçtiği zaman o, Roma'ya kaçır.²⁶⁹ Roma, doğusunda gelişen bu duruma kayıtsız kalmamıştır.

Mithridat Eupetor'un Kızılırmak ve Fırat arası bölgelerin sahibi oluşu daha önceki senelere dayanır. MÖ, 106-103 yılları arasında savaşarak aldığı Meotid, Kolhkid ve Küçük Armenia, Skidis (İskit !- Sipikör !) Dağlarının uzantılarıyla kapalı bu topraklar at sürüleri için otlakları, sık ormanları ve birkaç bitek (verimli-mümbit) ovayı temsil etmekteydi. Buralar daha önceleri Persler tarafından 18. satraplığın kuzeyini ve 13. satraplığın tamamını temsil ediyordu. Bu imparatorluğun yıkılışından sonra, Selevkosların zayıf otoriteleri sebebiyle az-çok bağımsız sayılırlardı.²⁷⁰

²⁶⁴ Diodoros, XXXI.

²⁶⁵ Bouce-Leclerep, **Historie des Selevcides, I**, (323-64 avant J.-C.), 1913. s.296.

²⁶⁶ Strabon, XI, 14, 35.

²⁶⁷ Strabon, XI, 14.

²⁶⁸ Appianus, **Historia Romana (Mith)**, Année 1971, 67.

²⁶⁹ Strabon, XI, 14, 15.

²⁷⁰ Polyblos, **Hisrorial, VII**, Oxford 1967. s.25 ; Strabon, XII, III-2, 18.

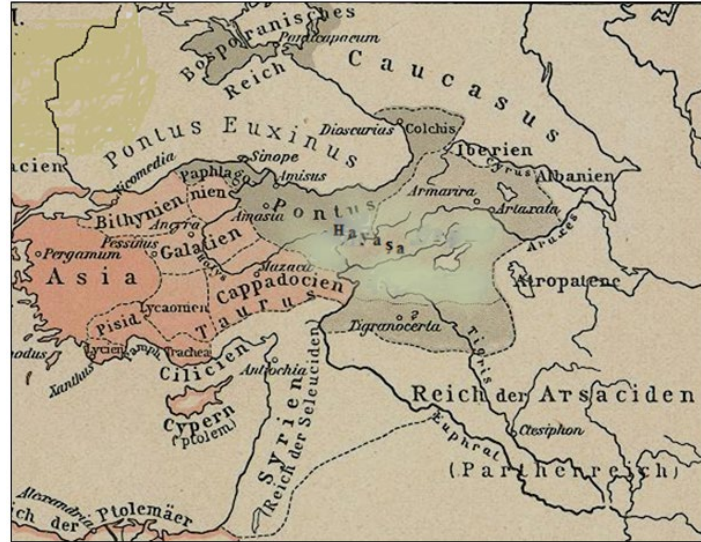

Roma - Pontus Mücadeleleri: Romalılarla asıl mücadeleyi veren, Tigran'dan çok Pontus kralı Mithridat'tır. Pontus ve Kapadokya'nın hükümdarı olan Mithridat'ın Erzincan yöresi üzerinde de önemli ölçüde etkin olmuştur.

Bazı kaynaklarda 22²⁷¹, bazı kaynaklarda ise 25²⁷² kadar dili konuşan ve yıllarca kaynaşık bir hayat süren bölge halkı, Roma yönetiminde olmaktansa Pontus kralının yanında olmayı yeğlemişlerdir. Mithridat'ın, batının gücü karşısında sürekli direnebilmesi bundan kaynaklanmalıdır. Fırat-Kolhkit arasında yaşayan Kaldeliler ve Tibarenler başta olmak üzere, yöredeki halkların çoğunun Mithridatlara karşı derin sadakatleri vardı.²⁷³ Özellikle MÖ. 88 yıllarına doğru Mithridat Eupetor'un kazandığı zaferler, onun halk üzerindeki saygınlığını artırmıştır. Fakat bütün bu savaşlar, ülkenin çeşitli açılardan durumunu hayli sarsmıştır. Ayrıca Mithridat'ın toprak vergisi almamasına karşılık, toplattığı "kan vergisi" halk arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur.

Sylla (Sulla) yönetiminde ilerleyen Roma ordu güçlerinin karşısında tutunamamasının nedenlerinden biri de halktan yeterli desteği görmemesi olmuştur. Mithridat, MÖ. 85 yılında yapılan Dardanos antlaşmasında, son üç yılda toprakları geri vermek zorunda kalmıştır.²⁷⁴

Roma ile Pontus arasındaki mücadeleler çeşitli gerekçelerle süreklilik kazanmıştır. Bir keresinde Bytina (Bitinya) kralının ölümü yeni bir savaşa sebep olur (MÖ, 73). Romalılar için de felaketli anları olan bu

Harita 12: MÖ, I. yüzyılda Anadolu.

²⁷¹ Plinius, **The Natural History**, XXV, 2, Leipzig 1933; Valerios Maximus, **Fact. Dic. Mem.** VIII. 7, 16.

²⁷² A. Gellius, **Noct. Att.**, XVII, 17 (trns.J.C. Rolfe), 1927.

²⁷³ Eski kaynaklarda Mitridat'ın ülkesi dört ana bölgeye ayrılmıştı:

1-Pontus Paflagonyası: Domanitid, Blene, Pimolisen,

2-Pontus Kapadokyası: Eanerea, Komana, Kolopen, Karanitid, Zelitid, Eazemenitid, Diakopen, Ksimen,

3-Kolhkit-Yukarı Fırat havzası: Orbalisen, Aetulane, Orsen, Orbisen.

4-Sahil kesimleri. Gerek Mithridatlar ve gerek Tigran Krallıklarında ülke idari teşkilatı, vilayetler şeklinde olmuştur.

²⁷⁴ Plutarchus, **Bio Parallelois**, (Sula-SYLA), 22; Appianus, 35.

mücadeleler, Anadolu'nun çoğu bölgesini harabeye çevirmiştir. Roma Senatosunun inat tutumu nedeniyle, Pontus'a doğru ilerleyen Lukullus, esas yıkımın başlangıcını oluşturur.

Lukullus'un kalabalık ve güçlü ordusu Pontus'un başkenti Amasya'ya dayandığında (MÖ, 70), Pontuslular azami çaba göstermişlerdir. Ancak sonuç değişmemiş, sonbaharda yapılan taarruz sonrasında bağımsızlığının sembolü olarak görülen şehir Romalıların eline geçmiştir.

Lukullus aynı yılın başlarında, bugünkü Kelkit, Çoruh, Erzincan - Karasu civarlarına yürüyerek buralara seferber olmuş insanların üzerlerine saldırmıştır. Savaş sırasında canını zor kurtaran Mithridat ise kendisiyle yakın bağları olan Tiğran'a sığınmak zorunda kalmıştır. Böylelikle başsız kalan Pontus memleketlerinin işgali Lukullus lehine kolaylaşacaktır.

İşgaller sonunda İç Anadolu'ya çekilen Lukullus'un, Ariobarzan ile ilkbaharda Fırat'ı geçerek Tigran'a bağlı yerlerin de zaptı için hazırlıklara başlaması, Tigran'ı o zamana kadar düştüğü gaflet uykusundan uyarır. Çünkü o, Mithridat'ın Roma ile olan mücadelelerinde pasif kalmayı yeğlemişti. Kendisine iltica eden Mithridat'la MÖ, 69 ilkbaharında görüşüp Lukullus gelmeden kendileri taarruza geçme kararı alırlar.

MÖ, 68 yılı güz sonunda Lukullus'un Nisibis'i zaptı, onun son zaferi olur. Ordusundaki bozulmalar yüzünden bölgeden çekilmek zorunda kalır. Bu fırsatı değerlendiren Mithridat ve Tigran memleketlerine yeniden kavuşurlar.

Erzincan üzerinden Kelkit Vadisi civarlarına gelen Mithridat, bilahare İç Anadolu ortalarına kadar ilerler. Lukullus'un bu yörede bıraktığı generallerden birini de perişan ederek Romalıları temizleme harekâtına başlar. Pontus adeta yeniden canlanır. Bu savaşlarda Tigran da yardımdan çekinmez. Zaten, Romalılarla arasında güçlü bir Pontus'un (tanpon olması) varlığı onun çıkarınadır.

MÖ, 66'larda Roma'nın durumu giderek kötüleşir. İmparatorluk merkezinde Lukullus aleyhtarı demokratçılar faaliyetlerini yoğunlaştırarak, liderleri Pompeius'u komutan tayin ederler. Son kez durumu düzeltmek çabasına giren Lukullus, Mithridat-Tigran işbirliğini bozmak için taarruza girişirse de, Sebaste (Sivas) şehrine gelindiğinde ordusu ona karşı gelip, cephelerini batıya döndürürler. Lukullus'un yalvarışları boşa çıkar. Askerler Sivas'tan öteye gitmemeye kararlıdır. Durumdan istifade eden Mithridat, İç Anadolu'da Romalıların meskun olduğu yerleri iyice tahrip etmeye başlar.²⁷⁵

66 yılı baharında Lukullus'tan komutayı teslim alan Pompeius, Pontus'un batı sınırına doğru ilerlemeye başlar. Öte yandan Tigran'ın ülkesi de, Partlar tarafından istila edilmiştir. Pompeius, fazlalığına ve güç üstünlüğüne rağmen, Mithridat'ı müzakereye davet etmekte ve fakat ağır şartlar ileri sürmekteydi. Pontus içlerine doğru ricata başlayan Mithridat, bir yandan da Romalıların işlerine yarayabilecek erzak depolarını tahrip etmekteydi. Ki memleket zaten haraptı. Şimdi ise tam anlamıyla harabeleşiyordu.

²⁷⁵ Plutarchus, (Lucullus), 35, 7.

Mithridat'ı güç şartlar altında takip etmekten bıkan Pompeius, bir ara takip yerine, hedef tayin edip yürüyüşe geçerek Kelkit-Fırat arasındaki alanlara iner.²⁷⁶ Mithridat ise çabuk davranıp yüksek alanlar üzerinde çevreyi tahkimat altına alır. Roma ordusunda bazı karışıklıklar çıkmakta, buna karşılık Mithridat'ın askerleri ise su sıkıntısı çekmektedir. Bunun üzerine aşağı vadilere inmeye kalkışmış, fakat süvari bölüğü, Pompeius tarafından tuzağa düşürülerek mahvedilmiştir.²⁷⁷ Durumdan korkan Mithridat bir daha düzlüklere inmemek kararıyla Akilisene'de Dasteria adlı bir kasabanın yakınındaki suyu bol ve tırmanılması yüksek bir dağı ele geçirerek orada mevzi alır.²⁷⁸ Alınması güç olan bu yerlerin zaptını kolaylaştırmak için Pompeius, Kilikya'da bıraktığı kuvvetleri de getirtip, "Mithridat ülkesinin bu en ucunda bulunan" (Strabon) Akilisen eyaletini işgal eder. Mithridat'ın bulunduğu alan çember içine alınmıştır. Ancak, 45 gün dayanır. O günün sonunda, sağ kalanlarla birlikte sessiz bir çıkış yaparak Roma hatları arasından çıkarlar. Ne var ki bitab düşen bu savaşçıların kolayca sığınabilecekleri bir yer yoktur.

Kapadokya, Pontus, Kelkit boyları, Akilisen işgalde: Kolhkit ise çok uzaklardadır. Mithridat için tek çıkar yol, Fırat'ı aşip Tigran'ın memleketine varmaktır. Sarp dağlar ve sık ormanlık alanlardan süratli bir yürüyüşe geçilir. Öte yandan Pompeius kaçırdığı kuvvetleri yakalamak için ertesi gün harekete geçer. Onlardan daha önce, geçmek zorunda kalacaklarını tahmin ettiği nehir üzerindeki boğazı önceden tahkim ederek beklemeye başlarlar.

Mithridat, tarihte az görülür bir şanssızlıkla, tam boğazı geçeceği sırada gecenin ani bir vaktinde baskına uğrayarak bütün ordusunun mahvoluşunu görür. Şafakla birlikte görülen manzara korkunçtur. Birbirine karışmış erkek, kadın ve hayvan sayısı binin üzerindedir. Romalıların gece yarısı yaptıkları hücumu, Mithridat'ın savaşçı insanlarından ziyade tabiatüstü yaratıkların hücumu telakki etmiş olmalıydılar. Psikolojik olarak ani durgunluk içine düşerek bütün dirayetlerini kaybeden savaşçıların varlığı, Roma askerleri için ok, mızrak ve kılıçları karşısında hareketsiz kalan birer et yığınınından başka bir şey

Resim 41: VI. Mithridat'ın büstü. (MÖ. 120 – MÖ. 63).

²⁷⁶ Plutarchus, (Pompelus), 32.

²⁷⁷ Plutarchus, (Pomp.), 32.

²⁷⁸ Strabon, XII, III - 28.

değildiler. Mithridat'ın o saatlerde gösterebildiği çabaların bir sonucu olarak binlerce Pontuslunun ölümü karşısında Romalıların kaybı ancak kırk kişiden ibarettir. ²⁷⁹

Resim 42-45: MÖ. 123- 60 dönemine ait Refahiye yöresinde bulunan para örnekleri. Her iki paranın bir yüzü Medusa başı, diğer yüzü omzunda palmye dalı olan Zafer Tanrıçası Nike'dir. 1. para Samsun, 2. para Sinop darbidir. Sikkeler bir köylü tarafından Refahiye'nin yaklaşık 8km kuzeyinde Pösür mevkiinde bez parçasına sarılı olarak tarım arazisinde bulunmuştur. (Mustafa Özdemir, *Pontus Krallığı Bronz Sikkeleri (VI. Mithradates Dönemi; MÖ. 111-63)*, Akra/ Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, C. 6, S. 15, s. 59- 63)

ormanlık ve yalçın özelliklere sahip olması, bu kalelerin yapılmasında önemli bir faktör olmuştur. Sinoria, Mithridat'ın önemli hazinelerini barındırmaktaydı. Pompeius'un önünden kaçan Mithridat'ın önemli hazinelerini barındırmaktaydı. Pompeius'un önünden kaçan Mithridat, Akilisine'de (ki burayı Küçük Armania'dan ayıran Euphrates=Fırat yakınındaydı) Dasteria yakınında sulak bir dağ ele geçirmiş ve burası Romalılar tarafından kuşatılınca, Kolhki's'e ve oradan Bosporas'a kaçmak zorunda oluncaya kadar burada kalmıştır.

Mithridat'ın senelerce sürdürdüğü krallık ve komutanlığı son bulmuş, fakat şahsi maceraları neticesinde 800'e yakın bir kuvvetiyle beraber kaçmayı başarmıştır. Güvenirliğini kanıtlayan komutanları, cariyeleri ve tümüyle onun varlığını Anadolu'da kabul ettiren gücü artık yoktur. Yeni yürüyüşünde ise 800 kişiden yanında iki sadık arkadaşı ve hayatta ona en çok bağlı bulunan kölesi kahraman Hypsikrates kalmıştır. Ancak, yürüyüşün devamı sırasında etrafa dağılmış askerlerden birkaç piyade ve birkaç ücretli süvari de yolda onlara tesadüf etmişlerdir.

Mithridat, Pontus krallığı ve Tigran ülkesinin sınırında bulunan Synoria (Sinoria-Sinara; Ptolemaison: Sinerca)²⁸⁰ şatosuna girdiler. Burası Mithridat'ın Hydara ve Basgoidariza (Basgercanis-Refahiye) gibi en önemli ve en güçlü kalelerindendi. Üzerinde bulunduğu Paryadros dağ silsilelerinin sulak,

²⁷⁹ Dionsios (Halikarnash), *Antiquitatum Romanorum quae supersunt* (Eski Dönem Roma Tarihi), XXXVI, XVIII, 9; Plutarchus, (Pomp.), 32.

²⁸⁰ Synoria: Sınır Memleketi bk. Strabon. (Türkçe trc. not: s. 47).

Bu yerin yakınında Pompeius, Nikopolis (şimdiki Pürk köyü) isminde bir şehir kurmuştur. Burası, Strabon zamanında da kalabalık bir yerleşme merkezidir.²⁸¹ Mithridat, Kolhkid'e gitmeden evvel, sığındığı Sinoria'da iken, Tigran'a elçi gönderip kendisine ülkesinde yer vermesini ister. Oysaki Tigran'ın durumu da hiç iç-açıcı değildir. Anadolu'ya gelişinden itibaren çok itidalli davranan ve kurnaz bir politika güden Pompeus, daha Pontus'u almadan önce, Part kralı III. Fraat ile anlaşarak Tigran'ın ülkesi üzerine kışkırtmıştı. Kışkırtırken de, III. Fraat'ın damadı olan Tigran'ın oğlu genç Tigran'ı babasına karşı isyan ettirmesi hususunda onu uyarmaktan geri kalmamıştır.

Part kralı harekete geçerek Tigran'ın başkenti Artaksate'ı zaptedip kralını kaçırtır. Genç Tigran'ı yerine geçirir. Fakat, Fraat dönünce Tigran oğlunu bertaraf edip tekrar tahtına oturur.²⁸² Genç Tigran, önce Mithridat'ın yanına gitmeyi düşünür, ancak durumun karışık olduğunu görünce Roma karargâhına gider. Mithridat, Sinoria'dayken (Refahiye'nin kuzey batısında) yanındaki askerlere bir yıllık ücretlerini peşin öder. Yanına da altı bin talent alır. Orada saklı krallık elbiselerini subaylara pay eder.

Hastalığı nedeniyle yanında götüremediği sevgili kızı Dripetina'yı hadım muhafız Menofilos'la bu muhkem kalede bırakır.

Gönderdiği elçilerinin ardından küçücük ordusuyla yola çıkan Mithridat, Tigran'ın memleketinin sınırına geldiğinde; misafir edileceği müjdesinin yerine –katiline mükâfat vaat edilen- bir fermanla karşılaşır. Nice zaman kader birliği yaptığı Tigran'ın bu tavrı, onun son ümidini de kırmıştır. Fırat nehrinin sağ sahili boyunca güç şartlar altında Kelkit Vadisi yönünde yürüyüşüne devamla kuzeye yönelip, Karadeniz sahillerinden Gürcistan'ı geçip Kırım'a gitmiştir (MÖ, 63). O yıllarda Kırım'da halk kıtlık içindedir.

Anadolu'da kırk-elli yıl kadar hüküm süren Mithridat Eupedor efsnelere konu olacakkadar hayatı renkli bir sima olarak anılacaktır. Verdiği mücadeleler ve karşılaştığı ihanetlerden sonradır ki Kırım'da intihar eder. Doğuya yürüyüşüne devam eden Romalılar ise mukavemet görmeksizin Tigran'ın ülkesini almışlardır.

Karadeniz sahiline geldiklerinde, Roma filosu da orada beklemekteydi. Bunlar Mithridat'ın peşine gitmezler. Pompeius, orduyu geri döndürerek, Kyros (Kura) ırmağı boylarına hareket eder.²⁸³ Nihayet batıya yönelerek, Fırat-Kelkit havalisine gelinir. Pompeius buralarda kışlamayı düşünür. Generalleri ise Mithridat'ın henüz alınmayan kalelerini zapt etmeye girişirler.

Mithridat'ın kızı Drypetina'nın kaldığı Sinoria muhasara edildiğinde iki intihar etmiş cesetle karşılaşılır. Strabon'un sulak, ormanlık, dik vadi ve uçurumlarla kaplı bir bölgede yer aldığını belirttiği Sinorya, Refahiye'ye bağlı bugünkü Çavuş köyü arazisinde bulunan ve

²⁸¹ Strabon, XII, II/-28.

²⁸² Strabon, XII, II/-28.

²⁸³ Strabon, XI, 14, 5; Plutarchus, 35; Strabon, XII- XIII.

“Kendirli şehri” diye anılan harabelerin bulunduğu yerdir.²⁸⁴ Menofilos, önce biricik prensesin ve sonra da kendi canına kıymıştır. Romalı askerler, bu kalelerin isyancı veya eşkiyalara yataklık edebileceği düşüncesiyle tamamen harap vaziyete getirirler. Yıkıp kayalarla doldururlar. Pompeius’un doğuya gelişiyle, İskender’den sonra kurulan devletçiklerin tümü Roma’ya bağlanmış, onlara hasım olarak sadece İran’da vücut bulan Arsakitler (Partlar) kalmıştır.

Amasis’de saray hayatı sürdüren Pompeius, hizmetlerinin karşılığı olarak Dejotoros’u Gazelonitid’in yarısıyla Khalybler, Tibarenlerin yutlarına ve Fırat –Kolkhis arasındaki yerlere (Küçük Armenia’ya kadar) tayin eder. Pontus’un diğer bölgelerini ise, babası Büyük Mithridat Eupetor’a ihanet eden Fernoz ‘a (Pharnace) verir.

5. MÖ, V- MÖ. I. YÜZYILLAR ARASINDA BÖLGENİN TOPLUMSAL, KÜLTÜREL, DİNİ YAPISI VE NİTELİĞİ

Hayaşa/ Erzincan yöresi, nitelikçe değişiklik gösteren bölgeler arasında bir konumda olmasının yanı sıra aralarında ırk ve kültür farklılıkları olan kavimlerin de yaşamış olduğu yerlerden biri olmuştur. Bu kabileler yüzyıllar içerisinde başta bulunan yöneticilerin değişik siyasetleri doğrultusunda, bazen müreffeh ve bazen yabanıl ve yoksul bir hayat sürmüşlerdir.²⁸⁵ Pek çok verimli ovalara sahip olması sayesinde bölge, savaş yılları haricinde ve doğal afetler dışında tarım-ziraat hayatında her zaman gelişmiş bir alan olmuştur. Kuzeyde Kelkit suyu vadilerinden batıda Kızıldağ’a kadar varan alan içindeki dağ silsileleri eteklerinde, yayla ve düzlüklerde hayvancılık temel geçim kaynağıdır. Pontusluların idaresi zamanında fazla gerek duyulduğundan, bu yörelerde geleneksel at yetiştiriciliği her zaman önem kazanmıştır.²⁸⁶

Urartuların yıkılışından Roma egemenliğine kadar geçen yaklaşık beş buçuk yüzyıl içerisinde, gerek bu dönemlerde yazılan kaynaklardan (Herodotos, Xenophon, Strabon, vs.) gerekse bu zamana dayalı kaynak ve diğer belgelere müracaatla yazılan yakın zaman eserlerinden Erzincan’ın idari ve sosyal açıdan yayıldığı sahaların Kapadokya, Pontus, Armeniya ve Akilisen bölgeleri arasında olduğunu göstermektedir. Kapadokya, genelde İç Anadolu’ya verilen addır. Ancak, çeşitli zamanlarda alan ve bölge olarak birçok değişiklikler göstermiştir.²⁸⁷ VI. yüzyıl ve sonrasında Urartu (Uruatri- Ararat) birliği içinde yer alan bölge yine “üst ülke” anlamında “Armaniya” diye anılmıştır.

Bölgede ticari faaliyetler çeşitli nedenlerle zaman zaman kesintiye uğrasa da sürekliliğini korumuştur. Tigran’ın ülkesinden gelen kervanlar Komana pazarına geliyor, buradan da kuzey limanlarına dağıtım için gidiyordu. Köylüler buğdayı 50, darıyı ise 100 yıl

²⁸⁴ Strabon, XII, III.28. (s. 40). Geniş bilgi için bak. Tahir Erdoğan Şahin, *Strabon’un Hayaşa Bölgesi Kentleri; Satala’dan Zımara’ya*, **Akra Dergisi**, İstanbul 2018, S. 15, s. 22,23.

²⁸⁵ Strabon, XII / 1, 1.

²⁸⁶ Silos Cappadociens, Varron, **De re Rustica**, I, 57.2.

²⁸⁷ Strabon, XII / 1, 1

kadar bozulmadan muhafaza edebilecek saman döşeli kuyu - depolar yapmaktaydılar.²⁸⁸ Eski kayıtlarda yer alan bu ve benzeri ifadeler, Tiğran zamanında Kuzey Mezopotamya'ya kadar erişilen sınırlarına rağmen, Erzincan ve yöresinin bu yönetime mutlak bağlı bir alan olmadığını ancak ilişkilerin sürekli olduğunu göstermektedir.

Medler zamanında Kızılırmak'ın çıkış yerinin Armania olarak belirtilmiş olması, o dönemde Erzincan'ın siyasal anlamda Kapadokya üzerinde henüz mıntıkasının olmadığını veya sınır noktası olduğunu ortaya kor.²⁸⁹ Irmağın çıkışına kaynak olan Kızıldağ, bugün Erzincan – Sivas arasındaki idari sınırı belirlemektedir. Kapadokya'nın güney ve güneydoğusunda bulunan Kilikya aynı zamanda Armenia ile de (arada Fırat ırmağı) sınırdır.²⁹⁰ Anadolu'nun en büyük bölgesi olan Kapadokya önceleri Persler (Ahamenişler) döneminde tek satraplığa bağlıyken, Partlar (Artaksitler/ Arsaklılar) zamanında Büyük Kapadokya ve Pont Kapadokyası diye ayrıldığını öğreniyoruz.²⁹¹

İran'a bağlı satraplar, bölgenin yasal tek hakim ve otoriteleri olmakla birlikte, kültürel ve dini anlamda etkin bir asimilasyon politikası uygulamamışlardır. Uzun süreli ve görece istikrarın sağlandığı Mihridat ve bölgede düzenli ve daimi ordu yerine lokal güçlere sahip Part merkezî yönetiminin de yerel kimlikler korunmuştur. Görülen o ki, bilinçli asimilasyon siyasetinin o dönemdeki aktörleri öncelikle Hellen ve Romalılardır.

Ksenefon'un da kaydettiği gibi, Bir dönem İskitya diye alınan Pont - Karadeniz Kapadokyasına Erzincan'ın bugünkü kuzey ve kuzey- batı kesimleri girmektedir. Yine, şehrin kuzey batısında Pontuslara ait olan kesimleriyle batı sınırındaki Büyük Kapadokya'nın kesişim noktası (Refahiye - Suşehri arası) Kamisene'dir ve Büyük Kapadokya'ya bağlıdır.²⁹² Pont ve Pont Kapadokyası idarelerinde bulunan satraplar ırsi olarak yönetimi devraldıklarından, her fırsatta bağımsız kral olmak için çaba göstermişlerdir.²⁹³ Herodotos'da bahsi geçen Skıdise (Skyth-Skythal=İskit) ler de bu yörenin dağları arasında yer alan yaylalarda hayat sürmüşlerdir.

Akilisen bölgesinin kuzey sınırı Karasu, güney sınırı ise Murat (Arsanias) idi. Fırat'ın iki kolunun birleştikleri nokta ise batı sınırı idi. Doğusundaki Karanitid (Garin) bölgesi Erzurum-Kars yörelerinin adı olup meşhur Garin şatosu civarında Arzen (Erzurum) bulunuyordu. Erez/Ariza/Aziris (Erzincan),²⁹⁴ Derksen, Dasteria, Mizur, Sofen (Sopfen), Ani, Anzit, Hydara, Basgoidariza, Synoria ise Akilisen bölgesi ve bu bölgenin çevresinde yer

²⁸⁸ Silos Cappadociens:Varron, **De re sustica**, I, göst. Yer.

²⁸⁹ Herodotos, I, 72.

²⁹⁰ Herodotos, V, 52.

²⁹¹ Strabon, XII / 1, 2.

²⁹² Strabon, XII / III, 12.

²⁹³ (Ed. Meyer, **Geschichte, des Königreichs**, P. 25 (den naklen, Ş.Günaltay, **İran Tarihi I**, Ankara 1948, s. 243)

²⁹⁴ Erzincan ve diğer ilgili yerleşme merkezlerinin ad ve bugünkü yerleri konusu, ileriki bir konuda (4. Cit) ele alınmıştır.

almışlardır.²⁹⁵ Daha önceden Akilisen'in güneyinde Fırat vadilerinde (Melitene bölgelerinde) Hurri-Mitannilerle, Geç Hitit Devletinin devamı olan kabileler yaşamaktaydı.²⁹⁶ Bölge şartlarının da etkisiyle yabanıl bir hayat süren bu topluluklar, sonraları kuzeylere çekilmiş, Fırat-Karadeniz arasındaki alanlara dağılmışlardır. Dicle-Fırat vadilerinde bu demografik alt üst oluşumlar yaşanırken, oldukları yerde kalan Muski ve Taballar bir ihtimalle Kimmerlere karışıp Melitene (Malatya) ve Kataonya'nın yerli kabileleri arasında olmuşlardır.²⁹⁷ Bu kabilelerin yayılışı sırasında kuzeye gelenler Herodotos devrinde Makronlar, Mosinekliler ve Marslar olarak Karadeniz kıyılarına yakın yörelere dek yayıldılar. Onların yayılışındaki sahaların genişliği, Kilikya'da rastlanan Tabali adlı bir kavme tesadüfle daha iyi anlaşılır.²⁹⁸

Sofen (Saphen=Harput) ve Anzit, Akilisen civarıyla birlikte Persler döneminde ayrı bir satraplıkla idare edilen yerlerden idi. Buranın yerel krallarına Sofen Şahapaları (Satraplar) denmekteydi. II. Tigran zamanında burası bir ara Araks krallığına katılmış, Roma güçleri karşısında hezimetle uğratılınca Pompeius buraları Kapadokya krallığına bağlamıştır.²⁹⁹

Pompeius, Akilisen'i işgal edip Mithridat Eupator'u kaçırttığı zaman Dasteria yakınında, Küçük Armenia'da Nikopolis (bugünkü Pürk) adlı ayrıca bir şehir kurmuştur. Bu kent Strabon zamanında vardır ve hayli kalabalıktır.³⁰⁰ Akilisen'de "Ermeni" diye anılan topluluk hiç kuşkusuz kuzey doğudan göç eden Ermenistan halklarından bazı kabilelerdir. Katalonları Akilisen'deki yurtlarından uzaklaştırmış ve yörenin egemen toplulukları arasına girmişlerdir.³⁰¹

Armania, Doğu Anadolu'nun eski dönemlerindeki adlarından biridir. Daha önceden de "Nairi Ülkesi" dendiğini Urartular bölümünde bahsetmiştik. Haklarında farklı tezlerin ileri sürüldüğü bugünkü Ermeni toplumlarının çekirdeğinin Kafkasya ile Van Gölü arasında yaşayan Asyatik ve Aryen kökenli çeşitli halklardan oluştuğunu düşünüyoruz. Bu halkların hemen hepsi coğrafi anlamda Armanyalı (Ermenistanlı) olarak genel bir ad altında anılmışlardır. Part aristokratik sülalelerinden gelen Tiğran'dan itibaren bölge halkları arasında siyasal ve kültürel bütünleşmeye doğru gidilmiştir. Ancak, siyasi, dini ve ticari ilişkiler süreci, aralarında derin farklılıkların olduğu kabileleri mutlak anlamda tek bir etnik kimlik içinde eritmeye kafi gelmemiştir. Olayların gelişimi, kavimler arasındaki ekonomik ve kültürel farklılaşmaların da önünün alınmadığını göstermektedir. Doğu Anadolu ve Kafkasya arasındaki halkların bir kısmının oluşturduğu Ermeni ulus yapılanması ve

²⁹⁵ Ş.Günaltay, *Yakın Şark- IV*, s. 22.

²⁹⁶ Strabon, XII / 1-1, 2.; krş. bk. Gezler, *Kappadocien und seine Bevohner* (Zeltschrift, 18, 65. P. 25); Ş. Günaltay, *İran Tarihi I*, s. 243.

²⁹⁷ Ş.Günaltay, *Yakın Şark- IV*, s. 626- 627.

²⁹⁸ Ş. Günaltay *Yakın Şark- IV*, s. 14-15. Aynı yazar *İran Tarihi I*, s. 100 ve not 165.

²⁹⁹ M. Tullius Cicero, *Ad Familiares, Ad Atticum, Ad Brutum, XV*, 4

³⁰⁰ Strabon, XII/ III - 28.

³⁰¹ Ş.Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 664.

Ermenilik bilincinin özellikle Hristiyanlığın bölgedeki yayılışı sonunda kazanıldığını sanıyoruz.

Halybler, Mosynekerlerin yurdu Karasu'nun üzeri ve membalarıdır. Khalybler, Argiropolis (Gümüşhane !) civarında oturmakta ve maden işletmekteydiler.³⁰² Matienler, Saspirler, Alarodialılar iki yüz talent karşılığında onsekizinci satraplığı; Moskhler, Tibarenler, Makroaniler, Mossyoikialılar ve Marshlar ise üç yüz talent karşılığında ondokuzuncu satraplığı; Armanialılar da dört yüz talent karşılığında onüçüncü satraplığı teşkil ediyorlardı.³⁰³

Batıdaki Çatlı suyunun Karasu'ya karıştığı noktadan itibaren; Karasu güney sınırı, Kelkit suyu kuzey sınırı olmak kaydıyla, Pontus Kapadokyasının bu bölümü ve alt Akilisine aynı zamanda Büyük Armenia'nın batı ucu, yani Hayaşa, Kimmerya ve İskitya yerine kullanılmaya başlanan Küçük Armenia'dır. Mithridat Eupator Kolhkiş'le beraber, sınırları Halys Irmağı'na kadar uzayan Küçük Armania'yı Pontus'a katmıştır.³⁰⁴ Pompeius, Erzincan ve yöresiyle birlikte bütün Doğu Anadolu'yu Kuzey Kafkaslara kadar zapt ettiğinde; bölgeleri kendi yanında yararlılıkları olan ve çarpışmalara katılan generallerine dağıtmıştır.³⁰⁵ Erzincan'ın içinde bulunduğu bölge ise, değişik zamanlarda değişik kişilere verilmiştir. Strabon zamanında bu bölge Kapadokya valisi Arkhelaos'a (ölm. MÖ, 17) bağlıdır.³⁰⁶

Saltanatlarının geleceği için bölge üzerinde kurulan krallıklar ve yerel yöneticiler çeşitli kule ve şatolar yaptırmışlardır. Özellikle Mithridat'ın yaptırdıklarının sayısı oldukça kabarıktır. Artaksiat (Part) kralının en önemli şatolarından biri Taranağık'deki Ani, yani Kemah'tır. Aras Irmağı ve çevresi Artaksiat krallığının hususi malikânesi, Akilisen havalisi de bizzat kralın şahsi hazinelerindendi. Part soyundan gelen krallar çoğunlukla Ani şatosuna defnedilmekteydi.³⁰⁷

Yaşadıkları yerlerin konumuyla ilişkili olarak farklı ekonomik uğraşlar içinde olan bölge halklarının geçim düzeyleri de hiçbir zaman eşit ya da dengeli olamamıştır. Geri kalan toplumlara Makron (Makrones-Sannoi-San-Tizan), Kerkitai (Kelkit-Appaitai) örnek olarak verilebilir. Bu kabileler Kolhkiş'deki Moskhia dağlarıyla birleşen Skydides dağlarıyla Paryadros dağlarında hayat sürmekteydiler. Strabon bugün için bazılarını Refahiye-Kuruçay-Ilıç mevkileri üzerinde tespit etmenin mümkün olduğu kaleleri de Paryadros dağ silsilesi üzerinde gösterir.³⁰⁸ Anlaşılan bu silsile hayli kalabalık ve uzun dağ sıralarını

³⁰²Ş.Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 566.

³⁰³ Herodot , III, 93, 94.

³⁰⁴ Strabon, XII, III - 1.

³⁰⁵ Strabon, XII, III - 1.

³⁰⁶ Strabon, XII, III - 29.

³⁰⁷ Ş.Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 633.

³⁰⁸ Strabon, XII, III, 18.

barındırmaktadır. Bu nedenle Paryadros'un sadece Pulur dağlarıyla karşılaşmak yetersizdir. Büyük bir ihtimalle Pulur (Demirözü) – Sipikör (Göze)) dağlarından başlayan silsile güney-batı istikametinde Karasu'nun batı yakası boyunca Dumanlı Dağlarını da içine alarak Ilıç güneylerine dek inmekteydi. Aynı zamanda bu silsile, Pontus ülkesinin doğu kısmını belirlemektedir.³⁰⁹

Resim 46: Erzincan Ovası'nın güney batısında yer alan Til köyü çevresinde bulunan tanrıça heykeline ait bir bölüm. Heykelin bacaklarının dizden aşağısı ve kasıklardan yukarısı mevcut değildir. Esere göre sol bacak taşıyıcı, sağ bacak ise dizden itibaren bükülmüş durumdadır. Eserin sağ bacağı arkasında yer alan parçadan heykelin bir desteğe yaslandırıldığı düşünülmektedir. Sağ bacak ile destek parçası arasında kıyafetin kıvrımları görünmektedir. (Erzincan Müzesi).

Asılları Mosinek (Mosnoi) lerden gelen Heptakometai kavmiyle, bir kısmı Fırat'ın iki yakasında ve Kelkit vadisiyle Kızılırmak membaları arasında bulunan Ermenistan toplulukları da döneme göre yabancı hayat sürenlerdendi. Büyük çoğunluğu Artaksate civarında yaşayan Ermenistan halklarının bir kısmı Med-Pers boyunduruğu altında uzun süre kalmalarından dolayı Persleşmişlerdir. Zaman zaman bu halklardan kadın ve kızların Babil etkisiyle değişikliğe uğrayan İran kadın tanrısı Anaitis adına fuhşa zorlandığı kaydedilir.

Yaşadıkları bölgede şehirleri olmayan bu toplulukların başlarında kaba ruhlu ve kaba adetleri olan köylü reisleri vardı. Başlıca uğraşları at ve koyun yetiştirmek olmuştur.³¹⁰ Akilisen de Anaitis tapınaklarının çokluğu, bu eyaletin adının Anaitis olmasına sebep olmuştur.

Küçük Armenia çoğunlukla, Sophene (Sopen=Harpur) gibi, bazen diğer Armenialılara dost olan ve bazen de kendi iç işleriyle uğraşan yerel kralların hükmündeydi. Bölge halkı kendi yerel yöneticilerinin öncülüğünde bir dönem Khadai ve Tibarenoi kavmini hükümleri altına alarak sınırlarını Trapezus (Trabzon) ve Pharnakia'ya (Aras'ın kuzey kesimleri) kadar uzatmışlarsa da, Mithridat Eupator tarafından bu alanlar kısa süre içinde geri alınmıştır.³¹¹

³⁰⁹ Ş.Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 455.

³¹⁰ Strabon, XII, III - 28.

³¹¹ Ş.Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 638 - 639

Bölgenin değişik mıntıka ve değişik etnik unsurları bir araya getirmesi aynı zamanda değişik din ve inanç telakkilerinin de bir arada olması demektir.

Urartular zamanında meşhur Haldi (Khaldi) adlı tanrının yerini Babil kökenli ve İran-Mazdeizmi içinde tasavvur edilen Anahit (Anaitis-Anahita) tanrıçası almıştır. Anahit kültürünün geliş kaynakları ve Babil'in Sus ve Ekbatan'da, Anahit tapınaklarının varlığına işaretle Sumerlerin Anusu, Assurluların Mylittası, Suriyelilerin Astartas'ı, Lid ve Friglerin Kübelesi olduğu kaydedilir.³¹² Ancak bu bağlamı olduğu gibi kabullenmek pek mümkün değildir. Anahit, öncelikle kutlu, temiz, saf-bakire (Mazdeizmde Mithray'da ile Ahura-Mazda'nın eşi veya kızı), tertemiz (Yunanlıların Afrodit'i), kadın (Anadolu'nun Kybelesi); Sumer'in Gök Tanrısıyla (ki bu erkektir, savaş tanrısı İştar'ın kocasıdır, Zeus'la eşdeğerdir vs.) aynı tutulamaz. Mylitta'ya ise biz Assur tanrısı olarak tesadüf edemedik.

Anaitis büstü ve Altın Kanatlı Dağ keçisi heykelciği: Gerek Hayaşa- Urartu madeni eşyaları gerekse bu Karsaga tabağının yapımındaki nitelik, MÖ, IV. yüzyılda Erzincan Anaitis Tapınağı'nda bulunan (Romalılar tarafından Satala'ya götürülen ve kaçırılıp şimdi British Müzesi'nde tutulan) tanrıça büstü gibi sanat eserlerinin bu yörede üretildiğinin de kanıtıdır. Arkeolojik ve yazılı kaynaklarda Erzincan ve çevresinde Hayaşa Krallığı'ndan Bizans'a kadar dini-kültürel çizgi yanı sıra madeni sanat eserleri konusunda da bölgesel özgünlüğün ve tekniğin niteliği oldukça açıktır.

Kemah-Tordan kasabasındaki heykel gümüş bir kaide üzerine yerleştirilmiş olup fildişi ve billur malzemeden yapılan, ışıltısı nedeniyle "ak ışıltı saçan tanrı" diye ünlenen tanrı heykelleri günümüze gelmemekle birlikte, döneme yakın kaynaklar tarafından yeterince tasvir edilmişlerdir.

Satala'ya taşınan büst yanı sıra günümüze gelmeyen diğer verilerin kaynağının hâlâ sağa sola (İran veya Roma gibi) yamanmak istenmesi, bu tür envarter konusunda bilindik geleneksel ezberlerden kaynaklanıyor olmalıdır. Erzincan, kuzeyde Karadeniz, Kafkasya, Güney Asya; güneyde Filistin'den Basra Körfezi'ne, batıda Ege'den doğuda İndus'a kadar olan alan üzerinde, uygarlık tarihinin ilk ve en başta gelen merkezlerinin bulunduğu Ashirand'ın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu önem yalnızca siyasal gelişmelerin etkinliği üzerinden değil; bilim, sanat ve kültürel akışlar cephesiyle de kendini göstermektedir.

Bölgede, Anadolu'nun tek Baal-şamin tapınağının (Tortan) yanı sıra en önde gelen Anahita/Anaitis tanrıça tapınağının (Til) bulunması, yöredeki uzak alanlar arası kültürel ve dinî ilişkilerin merkezî bir konumunda olduğunu yeterince yansıtmaktadır. Bilim- sanat bütünlüğü içerisinde ve estetik duyarlılık açısından bakıldığında, Hayaşa ve Urartular dönemi verileri sonrasında erişilen düzeyi gösteren pek çok veri bulunmaktadır. Erzincan'dan alınıp Satala'ya ve oradan kaçırılıp Biritich Müzesi'ne götürülen Anahita büstünden ayrı olarak yine bu bölgeden kaçırılıp Berlin Staatliche Müzesine götürülen altın dağ keçisi heykeli de bunlar arasındadır.

³¹² Ş.Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 638.

Myrina varki, o da Amazonlar'da geçer. Ancak bu tanrıçanın Libya, Mısır, Arabistan, Suriye yoluyla Anadolu'ya gelmiş olduğu dikkat çekicidir. Astarta (veya Astarte), Fenike dişi tanrısı Aştoret; yine Fenike erkeklik tanrısı Adonis'e aşık olduğu söylenir. Bunun ve Kibele'nin (Kübele-Kybele=Anadolu'nun ana tanrıçası) Anahit'e yakınlığı söylenebilir. Mitolojiye ilişkin kaynaklara dayanılarak Anahit'in özellik ve isminden hareketle, onun bağının Sumerlerdeki İnanna; Babillilerde Annimitu; Fenikelilerde Astarte; Assurlularda Aştarte; Hititlerde Kybele; Yunanlılarda Artemis (Latinlerde Diana); İranlılarda Anahita olması kuvvetle ihtimaldir. Anahita'nın kutsal hayvanı geyik/dağ keçisi idi.³¹³ Yöreden çıkarılan unsurlar da bunu teyit etmektedir.

Yine Şemseddin Günaltay'ın tarihçi Barosos'u kaynak vererek Perslerin Küçük Asya veya Babilonya'dan getirdikleri Mâ ve Mylitta'nın, İran'da Anaitis namıyla takdis edildiğine işaretler; Strabon'un Antitrososlardaki Komana'da bulunan ve halk tarafından Enyo denilen Mâ ile Anahit'i aynı tutmuştur.³¹⁴ Ancak, Mâ (Enyo), savaş tanrıçasıdır ve Strabon, Pontus'daki Zelitis (Semiramis tepesindeki Zela (Zile) de tapınılan Anaitis'i bununla birlikte kaydetmez.³¹⁵

Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerde bulunanlardan ayrı olarak Erzincan'a gelen Anaitis heykelinin buraya nasıl geldiği konusunda kesin bir hüküm

Resim 47: *Altın Kanatlı Dağ Keçisi heykelciği (MÖ. 400-350). Erzincan'da kaçak kazılarla bulunup Berlin'de Anadolu Antik Eserler Bölümü Müzesine götürülmüştür.*

verebilecek her hangi bir kayıt yoktur. II. Tigran'dan önce Artaksiad kralı Artavasad (Ardaşes) daha başka tanrı heykelleriyle beraber Yunan'lıların armağanı olduğu üzerinde durulmuştur.³¹⁶ Daha sonra Anaitis diyecekleri bu Diyana heykelini Armavir'e dikmiş, ölümünden sonra onu oğlu Tigran, Eriza'ya (Erzincan) getirmiştir.

³¹³ Ş.Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 638

³¹⁴ Strabon, XII, II - 3/III - 37; Ayrıca bkz. Lütfi Tuğrul, "Küçük Asya Kitabelerinde Artemis", **TAD**. VII - 2, s. 46 - 1958.

³¹⁵ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976, s. 45 - 46.

Anaitis tapınaklarının çok zengin oldukları konusunda hiç kuşku yoktur. Agilisen (Yegeğats) eyaletindeki Eriza (Erzincan)'daki tanrıça heykelinin büyük bir altın heykel olması ona *Vosgemayr*, yani "altın ana" denmesine neden olmuştur. İleride bahsi geçecek olan Antonios, MÖ, 34 yılında gelip buraları fethetmesi sırasında, Erzincan'daki Anaitis heykelinin bulunduğu tapınak da yağmadan kurtulamayacaktır. Romalı askerler tarafından parçalanan heykel aralarında pay edilmiştir. Plinius, Podolya'lı bir askerın paydan hissesine düşen altından, Augustos'a ziyafet verebildiğini kaydeder. Bu bilgi, bir dönem Erzincan'da bulundurulmuş heykelin maddi niteliğinin büyüklüğüne işaret eder.

Erzincan ve çevre halkı her altı ayda bir tanrıça Anaitis bayramını kutlardı. Rahipler görkemli bir alay ile bu som altın heykeli caddelerde gezdirir, heykelin etrafında dini danslar yapılırdı. Heykelin çevresinden bütün yol ve sokaklara kadar her yol güllerle bezenirdi. Navasart, yani yıl başı olan Ağustos ayında kutlanan bu bayrama "Vardavar" (Vardaver=Gül bayramı) denmesinin nedeni buydu. Aynı şekilde kendisine "homa" (kutsal içki) sunulur; beyaz et, boğa ve teke kurban edilirdi.

Temiz, kutlu ve bakire gibi sıfatları taşıyan Anaitis geleneği, Roma lejyonlarının Mithraizmi ön plana çıkarıp yerel halkın inançlarını zayıflatmak için Zela gibi tapınakları amacının dışında kullanılması yolunda gayret ettikleri, en azından Strabon gibi kalemlerle bu tür bir propoganda yaptıkları görülür.³¹⁷ Güya; başta zengin Ermenistanlıların güzel kızları olmak üzere bakire ve kadınlar Anaitis uğruna kendilerini yabancıların cinsi zevklerine arz ediyor ve o günler içerisinde yapılan bu olayları yörenin diğer toplulukları yanı sıra Romalılar dahi kınamaktan geri kalmıyorlardı.³¹⁸ Romalılar gibi harici kaynakların verdiği bilgilere temkinli yaklaşmak gerekir. Temelde iffet ve namus tanrıçası olan Anahita adına yapılan sıfatlamalar, yerel halk inanç ve değerlerini küçümsemek ve onları köklü geleneklerinden kopartmak amacıyla gütmeye yönelik olabilir. Kaldı ki, her hangi bir dinin Hristiyanlık ve İslâm dâhil) kutsal mekân ve tapınaklarında yaşanan nahoş olaylar, o dinin temel değer ve önderlerine halel getirmez.

Hristiyanlık öncesinde yıl sonu sayılan Ağustos'ta kutlanan Anaitis bayramı, sonraki asırlarda Ermeni Kilisesi tarafından "İsa'nın zuhuru" yortusu olarak devam ettirilmiştir. Ermeniler arasında adı hala Gül Bayramı (Vardavar) dır.

Anaitis'ten ayrı olarak Vahagn ve Astghik adlarındaki diğer tanrılar üçlü bir teslis oluşturur. Vahagn, halk muhayyilesindeki ejderha ve sair mahlukları yok eden ve aynı zamanda güzellik tanrıçası Astghik (Venüs)in kocasıdır. Yunanlıları yenen (bu zaferin sembolü olan) odur. Bu tanrı, Hint ve İran'daki ateş tanrısı Agni'dir. "Vah", *getiren*; "akni" ise *ateş* demektir.

³¹⁶ Esat Uras, *age*, s. 46; Ş. Günaltay, *Yakın Şark- IV*, s. 638 - 639; Sir William M. Ramsey, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. M. Pektaş), İstanbul 1961, s. 47.

³¹⁷ Strabon, XII / 1, 2; Charles Texier, *Küçük Asya III*, (çev. Ali Suat), İstanbul 1939, s.96- 97.

³¹⁸ Esat Uras, *age*, 117-118; Ş. Günaltay, *Yakın Şark- IV*, s. 639-640.

Astghik (küçük yıldız), güzellik tanrıçasıdır. Vahagn'ın sevgilisi telakki edilir. Fenike ve Sidonluların Astarte'si, aynı zamanda Assurlulardaki Temmuz'un karısı İştar'ın kopyesidir. Üç tanrının idari karargâhları Astişat'da bulunan Vahavedian tapınağıydı. Buradaki dini reisler, Vahunik adı altında ayrıcalıkları olan ailevi bir zümreyi meydana getiriyorlardı.

Bu üç tanrıya ait tapınakların ziyadesiyle buldukları Akilisen ve Muş (Taronitid) havalisiydi. İran'ın asli kültürünü oluşturan Ahura-Mazda, Aramazad adıyla bu dönemlerin yeri göğü yaratan, mutluluk saçan, verim-bereket tanrısı olmuştur. Diğer tanrıların (Yunanlılardaki Zeus gibi) atasıydı. Kemah'ta (Ani) Aramazad adında bir tapınak kurulmuş ve adına boğalar, atlar, katır ve koyun gibi pek çok ehli hayvanlar kurban edilmiştir. Simgesi ateşti. Tanrıların babası olan Aramazt'a özellikle tapılan diğer merkezler arasında Derzene (Tercan) eyaletindeki Pakariç (Pekeriç)'in, Pakrevant'ın (Eleşgirt) da bulunduğunu hatırlatalım.

Resim 48: Garni Köyü'nün yer aldığı Tortan mevkiinden bir kesit. Yükselti ve vadiler Laha Dağı'nın (Karadağ) güneyinde yer almaktadır. Eski Tortan bölgesi yukarıda görülen alanın batısı, bugünkü Tortan Köyü ve çevresi boyunca uzanmaktadır.

Pakariç/Pekeriç adıyla bugüne kadar gelen yerleşimlerden Kemah'ta ve Harput yakınında da bulunmaktadır. *Paka*, eski Pers dilinde "tanrı" demektir. Pkaran, Pakavan,

Pakariç gibi yer adları ile Pakarad gibi kişi adları bu sifattan gelmektedir. Nane (Nana), Aramazd'ın kızı olup hikmet ve akıl tanrıçasıdır. Sanatın koruyucusu olan (Yunan kökenli Sanagarios, Sakarya ırmak tanrısının kızı ve Attis'in anası) bu tanrıçaya ait heykel Akilisene'deki Erez (Erzincan) yakınlarında olan Til kasabasındaki tapınağa dikilmiştir. İskit sikkelerinde görülen Nanai de aynı tanrıçadır. Sonraları Astğig hatta Anahita'yla bir tutulmuştur.

Tir (Tiur-Tür-Tor, Dir, Dur), Aramazt'a yani Ahura-Mazda'ya çok yakın, ona hizmet eden tanrıdır. Til gibi yerleşimler (Erzincan ve Kemah'ta), Tur, Tiridat (Tir'in ihsan ettiği) gibi özel adlar da bu tanrıdan gelmektedir. İran'da mitolojik hükümdar Feridun'un üç oğlundan biri "Tur"dur (diğçerleri İrec ve Selm). *Turan* bölge adının da buradan kaynaklandığı düşünölebilir. Eski Armenia'nın başkenti Artaksata (Erivan) yakınında Arazamuin (rüyaların yorumu) adlı yerde Tir için bir tapınak yapılmıştır.Tir, akıl ve zeka tanrısı olarak sanatın kaynağı ve yakınlığının olduğunu belirttiğimiz tanrıların atası Aramazd'ın habercisidir.

Yine Akilisen'de Parşam / Barşamin (Balşamin) adlı bir başka tanrının Taranağık (Kemah ve çevresi)'deki Thortan adlı bir kasabada tapınağı vardı.³¹⁹ Parşam, gökle ilintilidir. Suriye kökenli Baal-Şamame, "göklerin efendisi"dir. Kemah-Tordan kasabasındaki heykel gümüş bir kaide üzerine yerleştirilmiş olup fildişi ve billur malzemedden yapılmıştır. Işıltısı nedeniyle "ak ışıltı saçan tanrı" diye ünlenmiştir.

Mihr, Ahura-Mazda ve Anaitis (Anahita)le beraber İran inancının da üçlüsünü oluşturan Mithra'dır. Özellikle Doğıu Anadolu'da hayli yaygın ve çok daha kadimdir. Pont krallarının (Mithridatlar) isim ve unvan kaynağı olmuş, adına "Mithriak" denen bayramlar yapılmıştır. Altı ayda bir yapılan bu bayramda insan dahi kurban edildiğine dair söylenceler bulunur. Muş, Van ve Yüksek Armenia'da tapınakları vardı. Bir önemli tapınağı ise Dergsen (Derxen)deki Bagaridit (Tanrılar karargâhı) adındaki kasabaydı.

Yalnızca tanrı adları ve kutsal kavramlardan hareket edildiğinde bile, tanrı ve topluluklar arası ilişkileri de göz önüne alarak Erzincan ve çevresinin İlk Çağ ve sonrasındaki kültürel çeşnisi çok rahat anlaşılabilir. Bölge, Turani/Asyatik, Aryen, Urartu, Firig ve yerli halkların gen havuzu olmasının yanı sıra güney halklarla da en azından dini ve ticari ilişkisiyle de oldukça özgün bir çerçeveye sahiptir.

5. 1. ARMENYA VE HAYAŞA BÖLGESİ

Doğıu Anadolu Bölgesi'yle eş değçer olan "Armania" adının Sumerlere kadar giden (Hurrum/Hurri dağıları ötesinde "Aratta" olarak) geçmişi bulunmaktadır. Armenia, Doğıu Anadolu'nun bazı dönemler bir bölümü, bazen tümü için kullanılan Aratta (Sumer), Uruatri (Assur/ Salmanassar zamanı - 1274-1245- ve Tukulti Ninurta I zamanında- 1244-1208- "Nairi" olarak), Urartu, Ararat kelimeleri ekseninde söylenelebilir.

³¹⁹ Strabon, XII / 1, 2.

Gerek Sumer gerekse Assur'un kuzeylerinde yer alan ve kendi ülkelerinden oldukça yüksek dağlarla kaplı bu bölgeye "üst/yukarı ülke" demeleri oldukça mantıklıdır. Bu ülke Tevrat'a da "Ararat" olarak geçmiştir. Hititler ise doğu komşuları olan bölgeyi "yukarı ülke" adlandırmışlardır. Hititlerin "Yukarı Ülke" sinin ("Kur- uru ugu ti") batısını Azzi/Hayaşa teşkil etmektedir.

Armenya'nın önce Van Gölü çevresiyle sınırlı bir alan iken daha sonra bölge genelinde kullanılması Urartuların sağladığı birlik sayesinde olmuştur. Esasında Urartuların kendilerini soy olarak Bianili diye tanımladıkları düşünüldüğünde, "Uruatri" ya da "Urartu"nun ülkesel ve coğrafi anlamda kuşatıcı ve birleştirici bir kavram olarak soyların üstünde çatı kavram olduğu iyice anlaşılmış olur. Tarihte pek çok "devlet – ülke" adı eşleşimi bu tür bir süreçle belirlenmiştir ve yönetici soya karşı ihtimal etnik tepkilere karşı birleştirici bir referans olmuştur.

Anlaşıldığı kadarıyla Hayaşa ve çevresi MÖ, 500 yıllarına kadar daha doğuda yer alan Armenia coğrafya adıyla da doğrudan ilişkili olmamıştır. VIII, yüzyıla kadar Azzi/Hayaşa, bu yüz yıldan sonra Uruatri'nin batısı olarak Hayaşa'dır. Küçük Armania adı ancak Greklerden bile sonra, Antiokhus zamanında (MÖ. 227- 187) yeni yeni duyulmaya başlanmıştır.³²⁰ VI. yüzyıldan sonrası ise "Batı Armenia", "Küçük Armania" hatta çekirdek Armenia ülkesine "geciş/giriş" olarak ifade edilmeye çalışılmıştır. Ancak, yörenin doğu ile olan coğrafi, tarihsel ve kültürel farkı nedeniyle, siyasal olaylar dâhil tüm gelişmeler "yüksek/dağlık ülke" diye tanımlanacak olan Armenia ile "Yukarı Ülke" olarak söylene gelen Hayaşa'yı; Armenia, Ermenistan, Batı veya Küçük Ermenistan gibi adlarla adlandırmak yerine, "Hayaşa Bölgesi" veya "Ermenistan'ın Batısı" şeklinde ifade etmenin daha olduğunu göstermektedir. Nitekim MS. ki yüzyıllar içerisinde de Erzincan ve çevresinin Ermenistan diye adlandırılan coğrafi alandan ayrı olduğu Belazuri dâhil çeşitli kaynaklarda açıkça görülmektedir.³²¹

Medler zamanında Kızılırmak'ın çıkış yerinin Armenia olarak belirtilmiş olması, o dönemde Erzincan'ın siyasal anlamda Kapadokya'dan ayrı tutulduğunu, ancak batısında belli bir alanın Kapadokya sınırında olduğunu ortaya koymaktadır³²². Irmağın çıkışına kaynak olan Kızılıdağ, bugün de Erzincan – Sivas arasındaki idari sınırı belirlemektedir. Kapadokya'nın güney ve güney-doğusunda bulunan Kilikya aynı zamanda Armenia ile de (arada Fırat ırmağı) sınırdır.³²³

³²⁰ C. Texier, **Küçük Asya-** III, S. 130.

³²¹ "Şimşat, Kalikala, Hılât (Ahlat), Erciş ve Bâcüneys *dördüncü İrminiyye*; el- Büsfürrecan, Debil, Siractayr ve Bağrevend *üçüncü İrminiyye*; Cürcan *İkinci İrminiyye*; es- Sisecan ile Erran şehirleri ise birinci *İrminiyye* diye bilinirdi. Bir başka rivayete (tasnife) göre ise, yalnız başına Şimşt *dördüncü İrminiyye*; Kalikala, Hilat, Erciş ve Bâcüneys *üçüncü İrminiyye*, Siractayre, Bağrevend, Debil ve el- Büsferrecan *ikinci İrminiyye*; Sisecan, Erran ve Teflis (Tiflis) şehirleri de *birinci İrminiyye* diye bilinir". Belazuri, **Fütuhu'l- Büldan**, (Çev. M. Fayda), Ankara 1987, s. 27.

³²² Herodotos, I, 72.

³²³ Herodotos, V, 52.

5. 2. KAMİSENE - PONT KAPADOKYASI

Anadolu'nun en büyük bölgesi olan Kapadokya'nın önceleri Persler döneminde tek satraplığa bağlıyken, Partlar (Artaksitler/ Arsaklılar) zamanında Büyük Kapadokya ve Pont Kapadokyası diye ayrıldığını görüyoruz. Pont - Karadeniz Kapadokyasına Hayaşa'nın bugünkü kuzey ve kuzey- batı kesimleri girmektedir. Yine, bu bölgenin kuzeybatısında Pontuslara ait olan kesimleriyle batı sınırındaki Büyük Kapadokya'nın kesişim noktası (Refahiye - Suşehri arası) Kamisene'dir ve Büyük Kapadokya'ya bağlıdır.³²⁴

Grek ve Romalı yazarlar batıdan doğuya bakışlarının gereği olarak, batıdaki Çatlı suyunun Karasu'ya karıştığı noktadan itibaren; Karasu güney sınırı, Kelkit suyu kuzey sınırı olmak kaydıyla, Pontus Kapadokyasının bu bölümü ve alt Akilisine, aynı zamanda Büyük Armenia'nın batı ucu olarak Küçük Armenia diye adlandırmışlardır.

Pont ve Pont Kapadokyası idarelerinde bulunan satraplar irsi olarak yönetimi devraldıklarından, her fırsatta bağımsız kral olmak için çaba göstermişlerdir.³²⁵.Herodotos'da bahsi geçen Skyth(İskit)lerden bazı topluluklar bu yörenin dağları arasında yer alan yaylalarda hayat sürmüşlerdir.

Mithridat Eupator'un Kolhkis'le beraber, sınırları Halys ırmağına kadar uzayan Küçük Armania'yı Pontus'a kattığını belirtmiştik. Pompeius, Erzincan ve yöresiyle birlikte bütün Doğu Anadolu'yu Kuzey Kafkaslara kadar zapt ettiğinde; bölgeleri kendi yanında yararlılıkları olan ve çarpışmalara katılan generallerine dağıtmıştır.³²⁶ . Erzincan'ın içinde bulunduğu bölge ise değişik zamanlarda değişik kişilere verilmiştir. Strabon zamanında bu bölge Kapadokya valisi Arkhelaos'a (ölm. MÖ,17) bağlıdır³²⁷.

5. 3. AKİLİSEN

Akilisen Bölgesi'nin güney sınırı Murat (Arsanias) Irmağı'na kadar uzamaktaydı. Fırat (Euprates)ın iki kolunun birleştikleri nokta ise batı sınırıydı. Arziya/Ariza/Aziris (Erzincan)³²⁸, Derksen, Dasteria, Mizur, Sofen (Sophen), Ani, Anzit, Hydara, Basgoidariza, Synoria Akilisen bölgesi ve bu bölgenin çevresinde yer almışlardır.

Daha önceden Akilisen'in güneyinde Fırat vadilerinde (Melitene/Malatya bölgelerinde) Hurri-Mitanniler ile Geç Hitit Devletinin devamı olan kabileler yaşamaktaydı.³²⁹ Bu toplulukların bir kısmı daha sonraları kuzeylere çekilmiş, Fırat-Karadeniz arasındaki alanlara dağılmışlardır. Dicle-Fırat vadilerinde bu demografik alt üst oluşumlar yaşanırken, oldukları yerde kalan Muski ve Taballar bir ihtimalle Kimmerlere karışıp Melitene

³²⁴ Strabon, XII / 1, 2.

³²⁵ Strabon, XII / III, 12.

³²⁶ Strabon, XII, III - 1.

³²⁷ Strabon, XII, III - 1.

³²⁸ (Ed. Meyer, **Geschichte, des Königreichs, P. 25** (den naklen, Ş. Günaltay, **İran Tarihi I**, s. 243)

³²⁹ Ş. Günaltay, **Yakın Şark- IV**, s. 26

(Malatya) ve Kataonya'nın yerli kabileleri arasında olmuşlardır.³³⁰ Bu kabilelerin yayılışı sırasında kuzeye gelenler Herodotos devrinde Makronlar, Mosinekliler ve Marslar olarak Karadeniz kıyılarına yakın yörelere dek yayılırlar.³³¹

5. 4. TARANAĞI /TORTAN VE ANİ (KEMAH)

Akilisen'de Parşam/ Barşamın (Balşamın) adlı bir başka tanrının Taranağik'deki (Kemah ve çevresi) Thortan adlı bir kasabada tapınağı vardı. Barşamın, gökle ilintilidir. Suriye kökenli Baal-Şamame, “göklerin efendisi”dir. Kemah-Tordan kasabasındaki heykel gümüş bir kaide üzerine yerleştirilmiş olup fildişi ve billur malzemeden yapılmıştır. Işıltısı nedeniyle “ ak ışıltı saçan tanrı” diye ünlenmiştir.³³²

Bölge üzerinde kurulan krallıklar ve yerel yöneticilerin her biri egemenliklerinin sürekli olması amacıyla için çeşitli kule ve şatolar yaptırmışlardır. Özellikle Mithridat'ın yaptırdıklarının sayısı oldukça kabardır. Artaksiat (Part) kralının en önemli şatolarından biri Taranağik'deki (Tortan bölgesindeki) Ani, yani Kemah'tır. Aras Irmağı ve çevresi Artaksiat krallığının özel malikânesi, Akilisen havalisi de bizzat kralın şahsi hazinelerindendi. Yukarıda değinildiği gibi, Part soyundan gelen krallar çoğunlukla Ani şatosuna defnedilirdi.³³³

Sofen (Saphen=Harput) ve Anzit, Akilisen civarıyla birlikte Persler döneminde ayrı bir satraplıkla idare edilen yerlerdendi. Buranın yerel krallarına “Sofen Şahapaları” (Satraplar) denmekteydi. II. Tigran zamanında burası bir ara Araks krallığına katılmış, Roma güçleri karşısında hezimet uğratılınca Pompeius buraları Kapadokya krallığına bağlamıştır.³³⁴

5. 5. PEKERİÇ

Tanrıların babası olan Aramazt'a özellikle tapılan diğer merkezler arasında Derkzene (Tercan) eyaletindeki Pakariç (Pekeriç)'in, Pakrevant'ın (Eleşgirt) da bulunduğunu hatırlatalım. Kemah Pekeriç Ky. ve yakın mezarlarında hâlen kalıntıları kısmen ayakta olan üç kilise (Aşağı Pekeriç, Aziz Yakup Kilisesi ve Dolmabahçe Kilisesi; Yukarı Pekeriç, Aziz George Kilisesi) hiçbir figür ya da haç işreti barındırmayan Pavlukien mabetleri arasındadır.

Pakariç/Pekeriç adıyla bugüne kadar gelen yerleşimlerden Kemah'ta ve Harput yakınında da bulunmaktadır. *Paka*, eski Pers dilinde “tanrı” demektir. Pkaran, Pakavan, Pakariç gibi yer adları ile Pakarad gibi kişi adları bu sınıftan gelmektedir.

³³⁰ Ş. Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 26

³³¹ Strabon, XII / III, 1 1 , 2; Gezler, *Kappadocien und sane Bevohner* (Zeltschrift, 18, 65. P. 25); Ş. Günaltay, *İran Tarihi- I*, s. 243)

³³² M. Tullius Cicero, *Ad Familiares, Ad Atticum, Ad Brutum, XV*, 4; Ş. Günaltay, *Yakın Şark - IV*, s. 14, 15, 626-627.

³³³ Ş. Günaltay, *Yakın Şark- IV*, s. 633.

³³⁴ M. Tullius Cicero, *Ad Familiares, Ad Atticum, Ad Brutum, XV*, 4. *Yakın Şark IV*, s. 14, 15, 626- 627.

6. HALKLAR

Part aristokratik sülalelerinden gelen Tiğran'dan itibaren bölge halkları arasında kısmen siyasal ve kültürel bütünleşmeye doğru gidildiği düşünülebilir. Ancak, siyasi, dini ve ticari ilişkiler süreci, aralarında derin farklılıkların olduğu kabileleri mutlak anlamda tek bir etnik kimlik içinde eritmeye kâfi gelmemiştir. Olayların gelişimi, kavimler arasındaki ekonomik ve kültürel farklılaşmaları belli yerlerde daha da derinleştirdiği dâhi söylenebilir

Halibler, Saspirlar, Matienler, Tibarenler: Herodotos'un Urartularını Alarodialılar olarak da zikrettiğini biliyoruz. Buna göre; Alarodialılar ve Halypler Bianili-Nairili diye adlandırılan halklarla ilişkilidirler. Ancak, halk (Bianili) ve yönetici/aristokrat sülaleler (Haldi'li) ayrımı zaman içerisinde derinleşip Halypler ve Alarodialar biçimiyle iki farklı topluluk olarak hayatlarına devam ettikleri düşünülebilir. Halybler ile Mosynekların yurdu

Resim 49: Gülen Dağı'nın güney yamacında yer alan Pekiç (Hakbilir köyü) ve çevresi İlk Çağ'dan bugüne kadar gelen kadim yerleşimler arasındadır.

Karasu'nun çevresi ve membalarıdır. Khalybler, Argiropolis (Gümüşhane) civarında oturmakta ve maden işletmekteydiler.³³⁵ Matienler, Saspirlar, Alarodialılar iki yüz talent karşılığında onsekizinci satraplığı; Moskhler, Tibarenler, Makroaniler, Mossyoikialılar ve Marslılar ise üç yüz talent karşılığında ondokuzuncu satraplığı; Armanialılar da dört yüz talent karşılığında onüçüncü satraplığı teşkil ediyorlardı³³⁶.

³³⁵ Ş. Günaltay, **Yakın Şark- IV**, s. 566.

³³⁶ Herodotos, III, 93,94.

Yaşadıkları yerlerin konumuyla ilişkili olarak farklı ekonomik uğraşlar içinde olan bölge halklarının geçim düzeyleri hiçbir zaman eşit ya da dengeli olamamıştır. Geri kalan toplumlara Makron (Makrones-Sannoi-San-Tizan), Kerkitai (Kelkit-Appaitai) örnek olarak verilebilir. Bu kabileler Kolhki'sdeki Moskhia dağlarıyla birleşen Skydides dağlarıyla Paryadros dağlarında hayat sürmekteydiler. Strabon bugün için bazılarını Refahiye-Kuruçay-Ilıç mevkileri üzerinde tespit etmenin mümkün olduğu kaleleri de Paryadros dağ silsilesi üzerinde gösterir.³³⁷ Anlaşılan bu silsile hayli kalabalık ve uzun dağ sıralarını barındırmaktadır. Bu nedenle Paryadros'un sadece Pulur Dağlarıyla karşılaşmak yetersizdir. Büyük bir ihtimalle Pulur (Demirözü) – Sipikör (Göze) dağlarından başlayan silsile güney-batı istikametinde Fırat'ın batı yakası boyunca Dumanlı dağlarını da içine alarak Ilıç güneylerine dek inmekteydi. Aynı zamanda bu silsile, Pontus ülkesinin doğu kısmını belirlemektedir³³⁸.

İskitler (Sakalar) ve Erzincan: Orta Asya'da Ural-Altay Birliği'nin 1200'lere doğru dağılışını, bu büyük alanın doğu ve batısında yeni siyasal-kültürel oluşumlar izler. Bu alanın merkezinde ve doğusunda oluşan Tagar kültürü Hun- Göktürk çizgisine evrilirken, batı ve güney alanlarında Saka yapılanmasına gidilir. Volga üzerinden batıya kayan Saka kitlelerinin önemli bir bölümünün Kuzey Karadeniz, Kafkasya, İran ve Anadolu içlerine yayıldıkları bilinmektedir³³⁹. Geniş alanlarda görülen bu kitlelerin buldukları coğrafyaların halklarıyla olan ilişkileri, onların hem genel adlarının (Skyth/İskit, Saka, Şu, Sip) hem de onlara bağlı kolların (örn. Darius'un MÖ, 518 tarihli Behustun kitabesinde üç kol olduğu yazılıdır) adlarının yöre dilleriyle farklı söylenişlerine neden olmuştur.³⁴⁰

Herhangi bir toplumun adına ve yaşadığı bölgelere ilişkin konumu o toplumun yerleşik, göçebe ya da yarı göçebe nitelikleriyle doğru orantılıdır. İran ve Yunan kaynaklarında yer alan İskitlerin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde izlerine rastlandığı gibi Hayaşa bölgesinde de belirgin izleri vardır. İskitlerin bir bölümünün Erzincan Spikör dağları çevresinde buldukları ve Sipikör adının bu dönemin hatırası olabileceği akla gelmektedir. Herodot'un verdiği bilgilerden İskitçede "spu", "syp/sip)" in "göz" anlamına geldiğini öğreniyoruz³⁴¹. Bölgede *Sip-yatağı* (Erzincan), *Sip-tiğın* (Refahiye) gibi bazı yerleşmelerin İskitçe/Türkçe kelime asıllı olmaları, İskit-Erzincan ilişkisini ortaya koyan diğer unsurlar arasındadır. Ksenefon'da Bayburt yöresine gelindiğinde buranın "İskitya sınırı" olduğu açıkça vurgulanmıştır.

Satraplıklar Pers yönetiminde önemli ölçüde özerkliğe sahipti. Bazı topluluklar ise bu satraplıkların kontrolünde olmamıştır. Orta Asya kökenli İskitler atlı göçebe topluluklar

³³⁷ Strabon, XII, II - 3/III – 18.

³³⁸ Ş. Günaltay, **Yakın Şark**, IV, s. 455.

³³⁹ T. E. Şahin, **TKFD**, s.163; İ. Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993, s. 25; G. Németh, *Türklüğün Eski Çağı*, Ülkü- XV, 1940, s. 299.

³⁴⁰ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953, s. 91 vd.

³⁴¹ Herodotos, IV, 27.

bunlar arasındadır. Bunlarla İmparatorluk arasındaki ilişkiyi, atları ve savaş güçleri belirlemiştir. Bu nedenle İmparatorluk onların sınır güvenliğini sağlamaları, yeri geldikçe at ve asker vermeleri karşılığında onlara hediyeler vermekte vergi almamaktadır.³⁴²

Heptkometaylar: Asılları Mosinek (Mosnoi) lerden gelen Heptakometai kavmiyle, bir kısmı Fırat'ın iki yakasında ve Kelkit vadisiyle Kızılırmak kaynakları arasında bulunan topluluklarının bir bölümü dönemin şartlarına göre yabancı hayat sürdürmüşlerdir. Büyük çoğunluğu Artaksate civarında yaşayan Armenia halklarının bir bölümü uzun süre Med-Pers boyunduruğu altında kalmalarından dolayı Persleşmişlerdir. Yaşadıkları bölgede şehirleri olmayan bu toplulukların başlarında kaba ruhlu ve kaba adetleri olan köylü reisleri vardı. Başlıca uğraşları sığır ve koyun yetiştirmekle sınırlı olmuştur.³⁴³ Küçük Armenia çoğunlukla, Sophene (Sopen=Harput) gibi, bazen diğer Armenyalılara dost olan ve bazen de kendi iç işleriyle uğraşan yerel kralların hükmündeydi. Bölge halkı kendi yerel yöneticilerinin öncülüğünde bir dönem Khadai ve Tibarenoi kavmini hükümleri altına alarak sınırlarını Trapezus (Trabzon) ve Pharnakia'ya (Aras'ın kuzey kesimleri) kadar uzatmışlarsa da, Mithridat Eupator tarafından bu alanlar kısa süre içinde geri alınmıştır.³⁴⁴ Bölgenin değişik yörelerinin ve değişik etnik unsurlarının bir araya getirilmesi aynı zamanda değişik din ve inanç telakkilerinin de bir arada olması demektir. Ancak, bu birlikteliklerin salt barış içinde yürüdüğünü söylemek yanıltıcı olur.

Bazı bilim adamları, Doğu Anadolu' da yaşayan bazı toplulukların ana yurtlarının Teselya ve Balkan Yarımadası olduğunu, Frig-Trak'lara mensup göçebe bir topluluk olduklarını, İlliryalıların baskısıyla doğuya gitmiş olabileceklerini belirtirler.³⁴⁵ Adı geçen bu coğrafyaya yalnızca uzak batıdan (Trakya'dan) değil, yüz yıllar içerisinde hemen her yönden farklı toplulukların geldiği, çeşitli nüfus ve göç hareketlerinin olduğu bilinmektedir. Akilisen'de "Armenyalı" diye anılan toplulukların içerisinde kuzey doğudan göç eden çeşitli kabileler de bulunmaktadır.³⁴⁶

³⁴² G. R. Garthwaite, **İran Tarihi**, (çev. F. Aytuna), İstanbul 2007, s.55.

³⁴³ Strabon, XII, III, 28.

³⁴⁴ Ş. Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 638, 639.

³⁴⁵ A. Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s. 44.

³⁴⁶ Ş. Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 664.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

IV. ROMA- SASANÎ ARASINDA ERZİNCAN

1. ROMALILAR DÖNEMİ (MÖ, 60 - MS. 400)

Romalılar Doğu Anadolu'yu egemenlikleri altına aldıktan sonra yerel krallar Roma'ya olan yasal bağlılıklarını kabul etmeleri kaydıyla özerk yönetimlerine devam etmişlerdir. Fernoz, Pontus bölgesinin, III. Artavast ise Tigran'ın yerine Ermenistan'ın yönetiminden sorumluydu. Ancak, etnik ve siyasal sorunların yoğun olduğu, Roma-Part çekişmesinin bitmediği bu bölgede Artavast politik anlamda babasının yerini dolduramayacaktır.

Roma ve Part mücadelelerinde, ülkesi ara yerde kalan Artavast'ın bocalamalar sonucunda aldığı kararlar, yaptığı yanlış girişimler ülkesini zor şartların eşiğine getirmiştir. Romalılara bağlı kalacağına ve onlara her zaman için yardımda bulunacağına ilişkin anlaşmasına rağmen MÖ, 53'te Harran (Kharres) civarında meydana gelen ve İran (Part) kralı Orodes'in kazandığı Roma - Part savaşında, Artavast bu muzaffer kralla ittifaka kalkışır. Orodes'in oğlu Pakaros ise Part ordusunun başında daha güneylere inerek Antakya'ya kadar ilerler (MÖ, 51).

Bu yıllar içerisinde Roma'nın Doğu Anadolu'daki başarısızlığının temelinde Pompeius'la Sezar'ın iktidar mücadelesi vardır. Roma'nın iç iktidar kavgasından Pontus kralı Fernoz da yararlanmak istemiştir. Babası Mithridat Eupetor'un almış olduğu, Kohlakis ve Küçük Armenia'ya kadar uzanan yerleri geri alma çabasına girişir. Onu Romalılar'ın Ekuestriyanlara (soylu süvari beyleri) karşı halk desteklemekteydi. Bir müddet için Erzincan ve civarı, Pompeius tarafından atanan Romalı Deiotaras yönetiminden ve Sezar'ın Bitinya – Pontus'da bıraktığı ordu birliklerinden kurtulmuştur.³⁴⁷

Roma egemenliğinde olan Mısır halkı da ayaklanmış (MÖ, 48-47), Mısır Kraliçesi Kleopetra İskenderiye'ye sığınmıştır. Doğuya gelen Sezar, Mısır'ı düzene sokmaya çalışır. Ancak, Anadolu'nun kuzeydoğu bölgelerindeki hadiseleri haber alınca, MÖ, 47 Haziran başlarında Mısır'dan ayrılarak Filistin, Suriye ve Kilikya üzerinden bu yöreye doğru gelir. Aynı yılın Ağustos'unda Zela (Zile) mevkiinde Fernoz'un kuvvetlerini çok kısa bir sürede mağlubiyete uğratar.³⁴⁸ Sezar, daha sonra Roma'ya bağlı "Bithynia Pontus"u oluşturarak bütün Anadolu'ya yeni bir düzenleme getirir. Yeni yönetim birimlerinin korunması için Doğu ve Güneydoğu düşmanlarına karşı her birliği 4.200 kişiden oluşan Legionlar hazırlayarak belli kentlerde askeri karargâhlar kurur.

³⁴⁷ S. Atlan, **Roma Tarihinin Ana Hatları I**, İstanbul 1970, s. 174.

³⁴⁸ Sezar, bu muharebeden sonra, tarihte meşhur olan "veni, vidi, vici" (geldim, gördüm, yendim) ifadesini Roma Senatosu'nda kullanır.

MÖ, 63'den sonraki yıllarda Roma yönetim teşkilatı dört ana bölüme ayrılmış, Erzincan Doğu Prefeliği (eyalet) içinde Pont Diyosezine dâhil edilmiştir. Sezar'ın dönüşünden sonraki yıllarda bölgede barışın tam olarak sağlandığı söylenemez. Erzincan kimin idaresinde kaldığı konusunda da kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Kelkit'den Termo Suyu'na kadar olan yerlerin Polemon adlı birine verildiği kaydedilir. O yıllarda Sezar'ın da (Pompeius gibi) bölgeleri kısımlara böldüğü ve eski yöneticilere verme ihtimali düşünülürse, bölgeyi ya Delotaros'a veya yerli prenslerden birine vermiş olması mümkün. Zaten Polemonlar'ın henüz egemen olmadığı ve Sezar'ın ölümünden bir süre sonra Partlar'ın istilası olmuştur. Erzincan'ın da dâhil olduğu doğu bölgeleri sekiz - on, Suriye ve civarı on - onbeş yıl Part egemenliğinde kalmıştır. Bu bölgeler Antonius ve Octavianus'un müşterek iktidarlara sırasında tekrar Roma'ya katılacaklardır.

Antonius tarafından Suriye'den Partları taretmekle görevlendirilen Vantidius Bassus, önce Küçük Asya'daki Part kuvvetlerini temizledikten sonra Suriye'ye gitmiştir (MÖ. 38 - Haziran). Bu arada Part Kralı Orades, oğlu IV. Fraat tarafından öldürülür (MÖ.37). Son savaşlarda Partlar'dan yana olan Artavast ise tekrar yön değiştirerek Romalılar'a yanaşmış ve Antonius'la ittifak kurmuştur.³⁴⁹

Altmış bin kişiyle İtalya'dan çıkan Antonius'un ordusu, Anadolu'daki iltihaklarla beraber yüz bini bulur. MÖ. 36 yazında, Partlara bağlı İran Azerbaycan'ına girer. Hazar – Urmiye Gölü arasındaki bazı şehirleri istila eder. Fakat ani Part süvari hücumları karşısında muhasaralardan vazgeçilir. Artavast'da bu ülkelerin de kendine bağlı olacağı sevic ve ümidi içinde Antonius'un yanında yer almıştı. Fakat ümidi boşa çıkınca, kuvvetlerini alarak Antonius'u terk eder. Romalılar, 27 günde Artavast'ın memleketi olan Araks nehri boyarına dönebilmiş ve oradan Mısır'a gitmiştir.³⁵⁰

Azerbaycan hezimetinden Artavast'ı sorumlu tutan Antonius, onu cezalandırmak için MÖ, 34 yılında yeniden doğuya hareket eder. Aynı yıl içerisinde Nikopolis (Pürk köyü-Suşehri) önlerinde görünür. Partlar üzerine yapılacak seferin müşaveresi bahanesiyle Artavast'a elçi göndererek yanına çağırır. Kuşkulanmasın diye de çeşitli tedbirler aldırır. Kuşku içinde olan Artavast önce gitmek istemez. Antonius'un başkenti üzerine yürüyeceği haberini alınca, belki onu yumuşatır umuduna sığınarak gitmek zorunda kalır. Roma karargâhına gelir gelmez tutuklanarak zincire vurulur. Kendisiyle beraber tutuklananlar arasında zevcesi ve oğulları da vardır.

Antonius, çevredeki bütün kale ve müstahkem mevkiileri zapt ve yağma eder. Pek çok zenginlikleri toplar. Bunlardan en ünlüsü Eres(z)'deki (Erzincan) Anahitaa tanrıçasının altın heykelidir. Daha önce değindiğimiz gibi Anahita (Anahita/Anaitis) heykeli Romalılarca parçalanarak askerlere dağıtılır. Artavast ise zafer ve ganimet işareti olarak İskenderiye'ye

³⁴⁹ Ş. Günaltay, **Yakın Şark- IV**, s. 613 - 614.

³⁵⁰ Appianus, **V, 133**; Dionsius, **XLIX. 25 - 31**

yollarını. Mısır kraliçesi Kleopatra, oğlunun şark krallığı emniyeti açısından, bir müddet sonra onu öldürür (MÖ, 33).³⁵¹

Part egemenliğinin son zamanlarında Romalıların, özellikle Antonius'un yerel inançlara karşı tutumu yüzünden halkın kendilerine karşı öteden beri varolan güvensizliğini daha da artmıştır. Erzincan'da Anahita tapınağına yapılan muamelenin etkisi yalnızca bu yöreyle sınırlı kalmamış, tarihsel ve kültürel bağları olan diğer Doğu Anadolu halklarını da etkilemiştir. Bu nedenle, Tigran'ın son on yılında tümüyle Roma'ya bağlı olarak yürütülen politikardan ve tutarsızlıklarına rağmen Artavast'ın Grekçe yazdığı edebi nitelikli kitaplarıyla katkıda bulunduğu batı kültürü yönündeki yakınlaşmalardan hızla uzaklaşılır.

Romalılar bölge halklarının nefretini kazanırken Partlar bu gelişmeleri memnuniyetle izlemişlerdir. Zira Partlara karşı Roma'nın doğu hattında bir ölçüde güvence sağlayan Ermenistan yüzünü tekrar Partlara çevirmiştir.³⁵²

Doğu Anadolu, doğu - batı ve kuzey - güney stratejik yolları barındırmasından dolayı Roma ve Partların kendi nüfuz ve egemenliklerini için devamlı mücadele ettikleri bir alandır. Bölgenin etnik açıdan heterojen bir yapıya sahip olması ve topluluklar arasında değişik siyaset talepleri sorunların daha da karmaşık hâle getirmiştir. Bu nedenle birbiriyle coğrafi ve kültürel açıdan yakın ilişkide bulunan dar sahalar üzerinde bile üçe - dörde varan yönetim birimleri kurulmuştur.

R. Grousset gibi bazı XX. yüzyıl tarihçilerinin subjektif olarak özgün ve bağımsız bir Ermeni Devleti tarihi yazma çabaları, Hellen- Roma ve İran arasında gelişen olayları homojen bir Ermenistan politikası üzerinden okuma eğilimindedirler. Van- Kafkasya ve bir ölçüde Garin arasında etkin olduklarına kuşku olmayan Ardaşesyan/ Ermeni hanedanının politik manevraları sanki tüm Doğu Anadolu'yu doğrudan etkiliyormuş ve bu bölge halkları buna uyuyormuş gibi bir izlenim verilmek istenmiştir. Oysa ki dönemin kaynakları ve çeşitli belgeler, bölge tarihinin nesnellığı olmayan genel yaklaşımlarla ve tek taraflı bakış açısıyla anlaşılamayacak kadar kompleks olduğunu göstermektedir.³⁵³

Buldukları konuma göre yerel topluluk ve krallıkların bazıları değişen dengelere rağmen Romalılara ya da Partlara olan bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Dönemin belge, bilgi

³⁵¹ Tacitus, *Annalium ab. Excessu divi Aufusti libri, II, 3.*

³⁵² Ş. Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 616

³⁵³ Grousset'in Tigran oğlu Ardavatz'ın politik anlamda ahlaki sayılmayacak tutumunu meşrulaştırmak için bile, taraf tutmasının hiçbir anlamı olmayan Strabon'u ucuz yorumlarla yanlışlamaya kalkışması tarihçilik açısından tasvip edilemez. R. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. S. Dolanoğlu, İstanbul 2005, s.100. Söz konusu çalışmada Türk ya da Türklerin geçmiş atalarıyla ilgili yersiz ve yanlış sıfatlandırmaları (s.224) esasen anılan tarihçinin bilim ahlakının sorgulanmasını gerektirmektedir. Nesnellikten uzak tarih yazımında R. Grousset asla yalnız değildir. Onun Ermeni merkezli yaklaşımına karşın birçok Türk tarihçisinin de ırkçı ve hamaset duygularıyla yazdıklarının sayısı oldukça kabarıktır. Ermenici, Türkçü ya da benzeri hiçbir tarih, merkeze aldıkları toplumun geçmişine olumlu bir katkıda bulunmadığı gibi, o toplumun geçmişteki gerçekliğine erişilmesine sorun teşkil eder. Nesnellikten uzak bir tarihin konusu olan toplum, o toplumun gerçeğini değil icat edilmiş kopyasını anlatır.

ve kaynakları bu siyasal birimlerin kendi çıkarları için hareket edebildiklerini, bu nedenle kendilerini Pontus, Ermenistan, Sophen gibi görece daha egemen yönetim birimlerinin politikalarını devre dışı bırakarak doğrudan Roma ya da Partlarla ilişki kurduklarını anlamamızı sağlamaktadır. Dönemin iki büyük dünya devleti ise hâkimiyetlerinde bulunan bölge krallıklarını yek diğerine karşı kullanmayı ihmal etmemiştir. Hasım gücün sınırlarında kalan tebanın kışkırtılması güttükleri siyasi araçlar arasındadır. Romalılar'a karşı daha şanslı ve daha siyasi davranmayı beceren Partlar, özellikle Doğu Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu kesimlerini genellikle bu tarz siyasetle ellerinde uzun süreli tutmayı başarmışlardır.

Romalılar, ancak Augustos'un doğu seferi (MÖ, 22-19) sayesinde (bilhassa Tiberius'un diplomatik gayretleriyle) etkinliklerini sağlayabilmişlerdir. Ancak bölgede uzun süreli barış ve istikrarın sağlandığından söz etmek zordur. Bunda, bağlı kralların yönetim süreleri ve icraatlarının büyüklükleri isteği doğrultusunda sürekli olarak değiştirilmesinin de etkisi olmuştur. Romalılar veya Partlar seçilen yerel kralların öncelikle kendilerine olan sadakat ve bağlılık derecelerini ön planda tutarak her an için ellerinden çıkma riski taşıyan bu ara bölgenin toplumsal ve ekonomik konumunu ikinci plana atmışlardır. Doğu Anadolu'nun Roma'ya bağlı olduğu İmparator Zeno zamanında kısmen bir sükûnet dönemi yaşanmıştır.

İmparator Tiberius (MS, 14- 37), yeğeni Germanicus'u doğuda dinmek bilmeyen kargaşalıkları önlemesi için gönderir. Senato Germanicus'a "Maius – İmprium" yetkisiyle birlikte bütün doğu valilerinin üstünde bir statü vermiştir. Germanicus'un doğu seferinin çeşitli nedenleri vardır Bunların başında, Part kralı Artabanus'un, Antakya'ya sürdüğü Doğu Anadolu kralı Vonones'in yerine kendi kardeşi Orodes'i getirmek çabası bulunur. Vonones, Part hükümdar ailesinden (Arsaklı) gelmektedir. Part hükümdarıyken rakibi Artabanus tarafından tahtan indirilen Vonones MS, 12 yılında Ermenistan'a kral olmuştur.

Roma'nın doğuya yaptığı müdahalenin ikinci nedeni Kapadokyalı Arkhelaus'un kendilerine ihanet edebileceği kuşkusudur. Üçüncü neden ise Commagene ve Kilikya krallarının ölümüyle yerlerinin boş kalmasıdır. Germanicus, Kapadokya ve Commagene'yi eyalet statüsüne sokarak bu ralara atlı sınıfından birer procurator (vali) atamıştır. Kilikya, ufaklığı sebebiyle Syria eyaletiyle birleştirilmiştir.

Doğu Anadolu'nun çeşitli kavimlerinin ileri gelen reislerini yoklayan Germanicus, Pontus kralı Polemon'un oğlu Zenon'u, Vonones'in uzaklaştırıldığında boş kalan Ermenistan krallığına getirir. (MÖ, 18). Kendisi aynı yıl içerisinde, kışın gelmesine yakın Mısır'a gitmiştir.³⁵⁴

Zeno'nun ölümünden sonra, Doğu Anadolu/ Ermenistan krallığını Pontus hanedanlığından alarak yine Part soyundan gelenlere vermek isteyen III. Artabanus, MS, 35'de büyük oğlu Vardenes'i kral ilan eder. Fakat babalarının ölümünden sonra Gotarzes, civardaki bazı yöneticilerin yardımıyla kardeşini tahttan uzaklaştırıp kendi kral olur. Halkın Gotarzes'ten nefret etmesi, Vardenes'i tekrar harekete geçirmiştir (MS, 42). Gotarzes ise

³⁵⁴ Oktay Akşit, **Roma İmparatorluğu Tarihi**-(M. Ö. 27 – M. S. 192), İstanbul 1976, s. 71; EsatUras, **Tarihte Ermeniler**, s. 50

çevreden (Dachae vo Hyranialılardan) topladığı destekle mücadeleye devam etmiştir. Bu gelişmeleri, Tiberius tarafından tahtından indirilen eski Doğu Anadolu kralı Mithridates'in kardeşi ve İberia (Gürcüstan) kralı olan Pharesmenes (Parsaman), Claudius'a bildirir. Ayrıca, İmparatora Anadolu'daki Roma ordularına yardım edeceği vaadinde bulunur.

İmparatorluk, Zeno'nun ölümünden sonraki yıllarda Doğu Anadolu'ya gereken önemi vermediği için (İmp. Gaius zamanı MS, 37 - 41), bölgede Partlar etkinlik kazanmıştı.

Roma'da durumun muhakemesini yapan Claudius, eski kral Mithridates'in emrine bir Roma ordusu vererek onu doğuya gönderir. Mithridat, İberia kralı kardeşinin de yardımıyla Part satrabı Demonax'ı mağlub etmiş, Doğu Anadolu krallığına tekrar kavuşmuştur. Ne var ki Mithridat'ın krallığı uzun sürmemiş, kardeşinin oğlu Radamistus'un politik ve cebri hareketleri sonunda öldürülmüştür. Bu gelişmelere kayıtsız kalmayan Part kralı Vologenes, yaptığı girişimler sonunda Radamistus'u kaçırtarak kendi kardeşi Tiridates'i Doğu Anadolu tahtına oturtmuştur. Bir ara fırsatını bulan Radamistus, yeniden krallığı geri alırsa da, Partlar'ın Doğu Anadolu'yu toptan işgal etmeleri sonunda Tiridates yine hükümdar olmuştur. O yıllarda Roma'nın girişimi olmamıştır. Tiridates'ten sonra yerine kral seçilen oğlu Erovan, Aşağı Armenia hariç, Doğu Anadolu'da siyasal birlikteliği önemli ölçüde gerçekleştirebilmiştir.³⁵⁵

Partlar'ın doğudaki başarıları ancak Roma İmparatoru Nero (MS. 54-68) zamanında köklü bir biçimde ele alınır. Doğuya gönderilen komutan Corbulo, Ermenistan'ın batısında, Erzincan'ın da içinde olduğu eski Akilisene'yi (Küçük Ermenistan) Suriyeli Asmoni prensi Aristobulos'un yönetimine verir. Pontus'un güneyinde, Kapodokya'nın kuzeydoğusunda yer alan Satala ve Nikopolis de Aristobulos'a verilen yerler arasındadır. Akilisen'in güneyinde bulunan Dzopk (Harput çevresi) ise yine Suriye Emesa prensi Sohemos'a verilmiştir.

Roma İmparatorluğun müdahaleleri sonunda (65 den itibaren) bölgede kırk-elli yıl bir barış devresi sağlanmış olacaktır. Bu barış, sürekli mücadelele etmekten bıkan Partların ve Romalıların da arzusudur. Doğu Anadolu krallığına İran sülalelerinden kimseler getirilecek, fakat taç giydirilme işlemi Roma tarafından yerine getirilecektir.

60'lı yıllarda İberya kralı Pharesmenos, Pontus kralı Polemon ve Kommegene kralı ise ünlü Antiokhos'tur.

1. 1. BÖLGENİN ROMA VE PARTLAR İÇİN ÖNEMİ, ROMA'NIN EKONOMİ POLİTİKALARI

Doğu'ya İskender'le gelen batı tipi siyasi, toplumsal ve ekonomik anlayış özellikle Sezar'dan sonra etkisini göstermiş, Roma egemenliği süresince bu bölgelerde geleneksel yapılar yanı sıra yeni hayat biçimi de bir ölçüde benimsenmiştir. Roma kültür ve anlayışının en açık yaşandığı ve görüldüğü merkezler, Roma garnizonları ve bu garnizonların bulunduğu Satala ve Karsaga (Carcagis/ Karsat. Bugünkü Cengerli) gibi kentlerdir.

³⁵⁵ Oktay Akşit, *age*, s. 94 vd.

Roma'nın imparatorluk düzeyine çıkışından sonra karşılaştığı en karmaşık sorun Doğu Anadolu'nun politik yapısı halklarının durumudur. Bölgenin stratejik önemine bilen ve asla ilgilerini kesmeyen Partlar ise imparatorluğun sürekli mücadele etmesi gereken en büyük güçtür. İki ülke arasında çatışan çıkarlar, savaşları; bitmek bilmeyen savaşlar da ortaya sonu gelmeyen diplomatik ilişkileri çıkarıyordu. Avrupa, Asya, Ön Asya ve Karadeniz bağıntısı arasında kalan bölgede ticari kervanlarının işleme ve ekonominin gelişmesi barış içinde olmak kaçınılmazdır. Bu ticari ve ekonomik canlılık yalnızca yöre topluluklarının değil her iki büyük devletin yararına olmuştur. Roma İmparatoru Augustos'un: "Doğudaki anlaşılabilir yoldan kazandıklarım, savaşlar yoluyla kazandığım başarılarından daha ileridir." demesi de bundandır. Roma imparatorlarından Augustos'dan sonra gelenler de (özellikle Nero) aynı biçimde düşünmüşlerdir. Bölgenin jeostratejik önemi ve uzak alanlar arası ticari avantajı bir yana, bizzat bölgenin kendisinden elde edilen ürünlerden alınabilecek pay (vergi) gerçekten küçümsenemezdi. Roma gibi temeli sömürüye dayalı bir güç için bu durum hiçbir zaman gözardı edilemezdi.

Roma egemenliğinin başlarında kaba kuvvetin uygulanması tapınak yağmasına kadar uzanmış, toplumların neftetini üstüne çekmiştir. Savaş ve zorbalıktan uzak kalarak da çıkarlarının korunacağını anlayan Romalılar bu konuda da giderek ustalaşmışlardır.

Romalılar asker - tacir işbirliğinde, uygun gördükleri alanlarda yeni yerleşme merkezleri ve garnizonlar kurmuşlardır. Başlarına Roma'ya en yakın ve sadık kişilerden insanları getirmeye özen göstermişlerdir. Kültürel anlamda kendi değerlerinin kabul görmesi için, bölgede hâla izlerine rastlanan Hellenistik unsurlarla iş birliği yapmışlardır. Zabt edilen yerler kısa sürede teşkilatlandırılmış, güvenliği sağlanan kentlerin gelişimi için gerekli alt yapıların oluşmasına özel bir önem verilmiştir.

Yöre insanları, hayatlarını sürdürmek hatta hayatta kalabilmek için o dönemin koşulları içerisinde gelişen ve Romalılarla daha da sıkı kurallara bağlanmak istenen kölelik sistemine bağlı kalmak zorunda olmuşlardır. Küçük çiftçi ve topraksız köylüler gerekli görüldüğü zamanlarda savaşlara sürülebilirlerdi. Savaş süresi ve sonrasında topraklarını bakımsız bulan veya onu kaybeden köylülerin varlıklı ailelerin koruması ve onların emrinde çalışmaları köle düzenini güçlendirmiştir. Taşınmaz mülklerini satarak ya da tümüyle yoksul olarak kentlere göçen ailelerin de bu köle sisteminin bir parçası olmaktan kaçınamamışlardır.

Roma İmparatorluğu içerisinde birbirinden çok farklı topluluklar bulunuyordu. Doğu Anadolu'da, özellikle batı ve kuzeybatı kesiminde bu çeşitliliğin çok daha fazla olduğunu, günümüze kadar gelen kaynakların kabileler ve dinler hakkında verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır. Her ne kadar bölgelerin şurasına burasına dağılan Roma garnizon ve kolonilerinde Roma tanrılarına tapıldığı ve Roma kültürünün baskın olduğu yönünde rivayetlere rastlansa da - ki bu yerler daha çok savaş ve ticaret yollarına yakın yerleşme merkezleridir- çoğunlukla bölge halkları kendi adet ve inanışlarını yaşamaya devam etmişler, hatta kendi geleneksel tutumlarını koruyacak direniş mekanizmaları oluşturmuşlardır. Kaldı ki, doğu halklarının kendi mahalli dillerinden sonra kullandıkları

ikinci dil Latince değil Yunanca ve Persçedir. İskit egemenliğinin etkisi yanı sıra Partların Orta Asya halklarıyla olan ilişkileri sürecinde bu bölge halkları arasında Ural-Altay dilleri kullanılmakla birlikte, ne oranda ve hangi topluluklarca kullanılmıştır, bu konuda yeterli araştırmalar henüz yapılmamıştır.

İmparatorluk, doğudaki siyasi tavrını çoğunlukla buralardaki gelişmelere göre belirlemeye çalışmıştır. Yerel yöneticilerin halk tabanındaki güçleri, köle konumunda da olsalar, o insanların dini inançlarına ve refah düzeylerine verdikleri önemle doğru orantılıdır. Bazı bölge krallarının halk tarafından benimsenmesine ya da benimsenmemesine bağlı olarak gelişen olaylar bunu kanıtlamaktadır. Halk düzeyinde saygın, güçlü ve halkın güvenliği açısından başarılı olan yöneticilerin tanrılaştırılması, çok tanrılı ve kölelik sisteminin cari olduğu toplumlarda hiçte şaşırtıcı değildir.

Kapadokya'nın batı bölgelerinde ve Doğu Anadolu'daki aristokrat zümrelerin çoğu Partlara, azınlık bir kesim de Romalılara meyletmişlerdir. Kurmuş oldukları askeri üsleri yollarla birbirine bağlayan Romalılar; bu yollar üstünde belirli mesafelerde konaklama, ikmal, ihtiyaç ve kontrol istasyonları inşa etmişlerdir. Bazı yollar hem savaş hem ticari amaçlar için kullanıldığı gibi; bazıları yalnızca savaş ya da sadece ticaret yolu olarak kullanılmaya uygun olmuştur.

Partlar döneminde mal değişimi eski önemini giderek kaybetmiş, Romalılardan itibaren bu süreç hızlanarak ticari alışverişlerde para kullanımını ağırlık kazanmıştır. Üzerlerinde genellikle imparator portreleri olan paralara Erzincan'ın çeşitli yörelerinde tesadüf edilmesi, Roma egemenliğinin en önemli tescil belgelerini oluşturduğu gibi; genel Roma tarihi açısından da önemli görülmektedir.³⁵⁶

Erzincan'ın çeşitli yörelerinde Romalılardan günümüze kadar varan bazı arkeolojik kalıntılara tesadüf edilmektedir. Dairemsi plana sahip ve tümülüs niteliğinde görülen mezar yapıları (mausoleum) ve nekropoller dikkati çekenler arasındadır. Aynı zamanda dikdörtgen yapı binalar gibi merkezi planlı, kubbelerle örtülü ve nişlerle süslü mezarlar da vardır.³⁵⁷

1. 2. ROMA DÖNEMİNDE GELİŞEN DİĞER SİYASAL OLAYLAR VE ROMA – SASANİ İLİŞKİLERİ SÜRECİ İÇERİSİNDE ERZİNCAN

Nero zamanında doğuya yapılan seferler, bu yörelerin Roma'ya karşı direncini kırmış ve yerleştirilen askeri garnizonlarla güvenlik sağlanmış olmakla birlikte, Doğu Anadolu ve

³⁵⁶ Erzincan'ın bazı yörelerinden elde edebildiğimiz küçük kalıntılar içerisinde üç Roma parası (aynı mevkide Romalılar'a ait bina kalıntıları da mevcuttur – Cengerli köyü / Refahiye) ile birlikte iki adet Bizans sikke ve haçını, faili meçhul bir hırsızlık neticesinde kaybetmiş bulunuyoruz. Bunlardan birisi, Sezar oluşunda en ufak bir kuşkuyla mahal vermeyecek kadar bariz hatlarla işliydi. Diğerlerini o sürede tespit etmeye fırsatımız olmamıştı. İtiyadı bir tesadüf olarak çektiğimiz bir fotoğrafın filmleri de maalesef hiçbir ayrıntıyı gösterecek mahiyette değildir.

³⁵⁷ Roma'nın Doğu bölgelerindeki iktisadi ve ictimai faaliyetlerinin niteliği konusunda geniş bilgi için bak.: Dawson, **Batının Oluşumu**, (çev. D. Tayanç), İstanbul 1976; H. G. Wels, **Kısa Dünya Tarihi**, (çev. Z. İhsan), İstanbul 1972; Köhnen, **Dünya Ekonomi Tarihi**, (çev. T. Akoğlu), İstanbul 1965; T. Frank, **An Economic history of Roma**, Baltimore 1927; D. Magie, **Roman Rule in Asia Minor**, Princeton 1950.

Kommagene gibi krallıkların durumu hep kuşkulandırıcı bir nitelik taşımıştır. Vaspianus'un MS, 72 yılında her iki bağlı yöre krallarını çeşitli bahaneler ileri sürerek azletmesinin sebebi bu kuşkudan kaynaklanmıştır. Aynı yıl içerisinde Doğu Anadolu ve İç Anadolu yine Orta Anadolu'nun batı kesiminde oluşturulan Galatya eyaleti ile birleştirilerek bölgelere lejyonlar yerleştirilmiştir. Bu sayede tüm doğu hudutlarının güvenliği doğrudan Roma'nın gücü altına girmiştir.

Resim 50: II. Pakoros'u tahtta oturur gösteren paralardan biri. (Boston) MÜZESİ

Part kralı II. Pakoros büyük oğlu Axidares'i Ermenistan tahtına getirir. Pakoros'un ölümünden (110) sonra yerine geçen kardeşi Osroes, Pakoros'un diğer oğlu Parthamiramis'i atamıştır. Tahtını kaybeden Axiadares'de Roma'ya başvurarak yardım ister. Bunun üzerine Traianus, Asia Minor, Kilikya yolu ile Antakya'ya ve oradan da Doğu Anadolu'ya çıkar. Olayların endişe verici yönde gelişmesi üzerine Parthamiramis önce bir mektup göndererek Trianus'la anlaşmak istediğini belirtir. Aynı yılın baharında Erzurum'un 19 km batısında Elegeia'da buluşurlar. Bu buluşmada Parthamiramis, tacını Traianus'un önüne atmasıyla, savaşa gerek görülmeden bölgenin Roma'ya bağlanması sağlanmış ve Kapadokya valisine karşı sorumlu tutulmuştur. Parthamiramis Elegeia'dan serbest olarak bırakıldıktan sonra anlaşılmaz bir şekilde ortadan yok olmuştur. Trianus ise yapılacak bir şey olmadığı kanaatiyle Antakya'ya geri dönmüştür.

Traianus'dan sonra gelen İmparator Hadrianus (MS, 117 - 138), Roma'nın aşırı yayılmasının taşıdığı risk nedeniyle Ermenistan'ı yasal bir kralın yönetiminde Part kralı Vologanes'e iade etmiştir. Ancak Roma İmparatoru Pius'un ölümünde sonra gergin olan Part-Roma arasında yeni bir savaş başlamıştır. Bu savaşın temel nedeni yine Doğu Anadolu üzerinde hangi devletin kontrol gücünün olması konusunda uzlaşmazlıktır.

Part kralı III. Volagenes önce Elegeia'da Kapadokya valisini yenerek öldürmüş, Ermenistan tahtına kendi taraftarı Pakoros'u atamış, ayrıca Suriye üzerine akınlar yaparak buradaki Roma kuvvetlerini ezmiştir. Bunun üzerine Roma İmparatorluğu, Verus Commadus'a gereken yetki ve orduyu vererek doğuya göndermiştir.

Verus Commadus, Kapadokya ve Suriye'ye yeni valiler atamıştır. Romanın karşı harekâtı sırasında çevreden çok sayıda asker temin edilmiştir. 163'te, özellikle Kapadokya'ya tayin edilen valinin sevk ve idaresindeki güçler, Artaxata'ya kadar ilerleyerek buraları tahrip

etmişlerdir. Böylece Roma nüfuz alanı Fırat'ın doğu kesimlerine dek uzadığı gibi, Roma prestiji de korunmuş oluyordu. ³⁵⁸

Doğu – batı arasındaki gerilim 197 senesinde yeni bir İran -Roma savaşına yol açmış, savaşta galip gelen Roma İmparatorluğu otuz - kırk yıl kadar rahat bir nefes alma imkânı bulmuştur. Roma'nın üstünlüğü, 232 yılındaki bir mağlubiyetle tekrar söner. Romalı Sever Alexandre, Partlar'ın yerine kurulan Sasani³⁵⁹ hükümdarı I. Ardachir'e (Ardaşir) yenilmekle, Doğu Anadolu'nun büyük bir kesimini elinden çıkarmak zorunda kalır. Sasaniler'i dış siyasette yayılcılığa iten nedenlerden biri de eski Pers hanedanlığının vardığı sınırlara ulaşma çabasıdır.

İran- Sasani gücünün yükselişe geçişiyle birlikte Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümü Romalıların elinden çıkmış olmakla birlikte, bölgenin batısında, diğer deyimiyle “Küçük Ermenistan” diye adlandırılan Hayaşa'da yer alan Erzincan ve havalisi Romalıların öncelikli savunma ve tahkimat alanı olduğundan, bu yöreyi ellerinde tutmayı başaramışlardır. Ayrıca Mezopotamya bölgesi barışçı yollarla yoluyla Roma'nın elinde kalan yerler arasındadır.³⁶⁰ Yeri ve yapısı itibarıyla Roma'nın vazgeçemediği Anadolu'nun doğu tehlikelerine karşı korunmasında, bugünkü Eğin ve Kemah'tan, kuzey Çimen – Pulur Dağlarına doğru uzanan hat üzerindeki dağ ve tepeler tahkimata elverişli yerler olarak görülmüştür.

Doğu Anadolu'da genellikle Pont, Roma ve Part – İran kökenli yönetici ailelerden gelen soylular ve bölgesel egemenlik için aralarında mücadelelerin eksik olmadığı prensler vardı. Bu prenslerin iki dünya devleti (Part ve Roma) arasında sıkışan politik tercih ve davranışları bölge halkları üzerinde olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Uzun süre devam eden savaş atmosferinde kendilerini emniyette görmeyen toplulukların koruyucu güçlere sığınma zorunluluğu kısmî köleliğe neden olmuştur.

İmparator Gallienus zamanında (253 – 268) Roma İmparatorluğu toplumsal iç barışın bozulması ve gelişen siyasal olaylar nedeniyle zor bir dönem yaşamıştır. Sasani hükümdarlığına gelen I. Şapur, Roma'ya karşı etkin bir politika izlemiş ve egemenlik alanını genişletmiştir. Öteden beri Sasanilere karşı çıkan bir Doğu Anadolu prensini ortadan kaldırır. Kemah'ta direniş gösteren muhafızları da lağvettikten sonra, İç Anadolu ortalarına kadar girer. I. Şapur, zabt ettiği Erzincan – Kemah ve Kappadokya Komana'sı (Şar) havalisindeki yerleşimlerde bulunan çeşitli hazine ve zenginlikleri gasp etmiş, kökeni eski Batı Anadolu'dan gelen inançlara karşı da kültürel bir mücadele vermiştir. Kendi hükümdarlık sülalesinin geleneksel olarak sürdürdüğü Zerdüşti dini inanç ve kuralları önünde engel olarak gördüğü pek çok Yunan diliyle yazılı eserleri imha ettiği söylenir.

³⁵⁸ O. Akşit, **age**, s. 109 – 111, 145 – 146, 185 vd.

³⁵⁹ MS. 226 yılında İran'da kurulan Sasaniler, öteden beri gelen Doğu – Batı mücadelesinde, bir zaman Roma'ya ve daha sonra da Roma'nın uzantısı olarak devam eden Bizans'a karşı uzun süre mücadele etmiştir.

³⁶⁰ O. Akşit, **Roma İmparatorluğu Tarihi- II**, s. 7 – 89, 117.

Resim 51-56: Roma-Bizans dönemlerine ait paralar.

Roma-Sasani merkezli olaylar arasında, çeşitli yerel prenslerin neden olduğu, ancak kayda değer olmayan bir dizi gelişmeler de vardır. I. Şapur, İç Anadolu'dan başka, güneylere inerek Suriye'yi almış ve o ara İmparator Valarinen'i esir etmiştir. Yaklaşık yirmibeş-otuz yıl Sasani egemenliğinin baskın olduğu görülür.

280 yıllarına doğru Anadolu'nun batısında ortaya çıkan sorunlar İmparator Probus döneminde çözülmüş, İmparator Corus ise İranlılar'ı Kapadokya'dan çıkarmayı başarmıştır.

Corus'dan sonra başa geçen ve sert tutumuyla bilinen Diocletianus (284-305), gelişmesini hızlandıran Hristiyanlık dinine mensup insanları da acımasızca katletmiştir. 297'de Erzincan yine Roma kentleri arasındadır. 298'de Sasanilerin büyük bir yenilgiye uğramalarıyla Güney Ermenistan yanı sıra Doğu Anadolu'nun bazı alanları yeniden Roma İmparatorluğu'na katılır.

IV. yüzyılın başlarında toplumsal yapısında belirgin değişimler yaşanan Roma'nın ekonomisi zayıf bir hâldedir. Bu süreçte ön plana çıkmış gözükse Sasanilerin 335 yılında durumu kötüye gitmiştir. Roma, bu sayede kendini düzeltebilmiş, daha sonraları ülkenin her tarafında ticari ve ekonomik canlanma olmuş, bu ilerleme sürecinde Roma parası eski dönemlere göre daha bir işlerlik kazanmıştır.

Ticari yol kavşakları üzerinde bulunan Erzincan ve çevresi de ekonomik kazanımlardan önemli ölçüde yararlanan yerler arasındadır. Doğu'daki İran tehlikesine karşı imparatorların daha III. yüzyıl ortalarından itibaren zaman zaman İznik ve İstanbul gibi

merkezlerde ikâmet etmeye başlamaları, Doğu'nun Roma açısından ne kadar önemli olduğunu gösterir. Roma sınırları içerisinde meydana gelen çeşitli askeri ve siyasi olaylar, Erzincan gibi bölgeleri çok yakından ilgilendirmiş; buralardaki değişik unsurlardan oluşan halk, çeşitli sosyal-siyasi hareketlenmelerin içinde yer yer ayaklanma çıkarmışlardır.

Resmi otoriteyi egemen kılmak, zorunlu hizmetler esası altında halkı vergilere tabi tutmak ve üst sınıflara bağlı loca denetimini yoluyla ticaret erbabının işlemlerini kontrole uygun duruma getirmek için Roma yöneticileri büyük çaba göstermişlerdir. Böylece, uç bölgelerdeki yerlerin Roma'ya olan bağlarına hukuki bir zemin hazırlanması amaç edinilmiştir.

Resim 57: I. Şapur'un Roma'ya karşı zafer kazanışını tasfir eden ve Roma İmparatoru Valerianus'u esir tuttuğunu tasfir eden kabartma. (Firuzabad'daki Nakş-i Receb) Roma tarihinde ilk kez bir imparatoru esir alınarak köle yapılmış, daha sonra derisi yüzülmek suretiyle öldürülmüştür. I. Şapur özellikle Maniheizm'i desteklemiş ve Mani'yi koruması altına almıştır. Maniheist misyonerler aracılığıyla bu eklektik dinin yayılışını hızlandırmıştır. Hayaşa Bölgesi'nde de bu dönemde Manizm etkili olmuş, ancak eski inşilar çerçevesinde evriltilerek kabul edilmiştir.

340 yılında İran'a karşı askeri zaferler kazanan II. Constans'dan sonra yönetim Jülien'in eline geçmiştir. Julien'in ölüm yılında (363) İmparatorluğun o zamanki Muhafız Kuvvetleri Komutanı Jovien, Roma hükümdarlık makamını da elde etmiştir. Jovien, doğuda yeni bir denemeye girişerek Diocletien'in 297 -298'de zorlu mücadelelerle Doğu Anadolu'da elde

ettiği alanların İran'a yakın kesimlerinden feragat etmiştir. Toprak devriyle yapılan anlaşma sayesinde Roma – Sasani çatışmaları durulmuştur. Bu barış otamının getirdiği şartlar altında, öncelikle 313 yıllarında Doğu Anadolu'da gelişen Hristiyanlık örgütlü biçimde yayılarak İran içerisine kadar etki alanını genişletmiştir. Savaş ve ticari faaliyetlerin geçiş alanı olan ve farklı inanışların yaşandığı Erzincan ve yöresi Hristiyanlıkla da tanışacak, ilerde bu dinin önde gelen merkezlerinden biri olacaktır.

V. DOĞU ROMA/BİZANS, SASANİLER, ARAPLAR VE ERMENİLER

1. ROMA/BİZANS VE SASANİ ARASINDA

Roma İmparatoru Jovianus (Jovien), Sasaniler lehine Doğu Anadolu'dan feragat ederek barışın sağlanmasına çalışmıştı. O sıralarda Doğu Anadolu'da ismen mevcut olan ve bölgede gelenekleşmiş bir yönetimin uzantısı niteliğini taşıyan Arşaklı Krallığı hâlen mevcudiyetini sürdürmektedir. İranlılar, üzerlerinde kendi güç ve kontrollerinin fazla olmasına rağmen bu krallığa da tahammül edememişlerdir. Barışın altıncı yılında (372'de), II. Şahpur, Murat – Aras boylarındaki Küçük Arşaklı topraklarına saldırır. Bunun üzerine, Roma himaye ve desteğini gören Arşaklı Bab (370 - 374) Sasanilerin zapt ettiği yerleri tekrar geri alır.

Bab'dan sonra gelen oğullarından III. Arşak (379-381) Divin'de (Tovin) ikamet etmekteydi. Arşak'ın Sasanilerle uzlaşması nedeniyle merkeze uzak olan bu uç bölgelere askeri güç gönderen Roma başarılı olamamıştır.

İmparator Theodosius (Thèdose - Teodos), özellikle Doğu Anadolu yerel/bağlı krallıklarının değişken politikaları ve kendi aralarındaki mücadelelerin Roma'ya ağır zararlara neden olması yüzünden Sasani hükümdan III. Şahpur'la (382-388) anlaşma yoluna gitmiştir. 387'de Doğu Anadolu'da yeni bir antlaşma yapılır. Verilen kararın neticesinde bölge iki ayrı krallığa bölünmüştür. Bu girişimle halk ayaklanmalarının ve iç karışıklıkların önünün alınacağı sanılmıştır.

Bu paylaşımda Keltzene (Erzincan yöresi) Roma'ya bağlıdır. Merkezi Erzincan olan ve başına Bab'ın oğullarından Vagarşak'ın getirildiği yerler: Çoruh boyu, Erzurum, Dersim, Elaziz - Harput, Kara Amid (Diyarbakır), Mardin yöreleridir. Sasanilere tabi ve merkezi Tovin olan yörelerin başına ise Arşak getirilir.

Teodos, Roma İmparatorluğu'nu ikiye bölüp; esasen dini, etnik yapısı ve kültürel dokusu öteden beri Batı'dan çok farklı olan Doğu'yu oğlu Arcadius'a (395 - 408) vermekle resmen bir "Bizans" devletinin vücut bulmasını sağlamıştır.

Erzincan'ın merkez seçildiği Doğu Anadolu'nun batı ve güney kesimlerinde yer alan bağlı krallığa gelince; özerkliğini ancak Vagarşak'ın ölümüne kadar sürdürebilecektir. Muş'a kadar olan yerler aracısız olarak Bizans'a geçmiş, beri yanda Sasanilerden ise Bizans'ı tercih eden Arşak da aynı şekilde Bizans'a tabi olarak krallığını sürdürmeye kalkışmıştır.³⁶¹ Arşak'a kızan İran kralı Şahpur, Tovin'i zaptederek bölgeye kendi taraftarı III. Hosrov'u tayin etmiş, bu olaydan sonra, iki büyüklerin karışmadığı Arşak - Hosrov mücadeleleri başlamıştır.

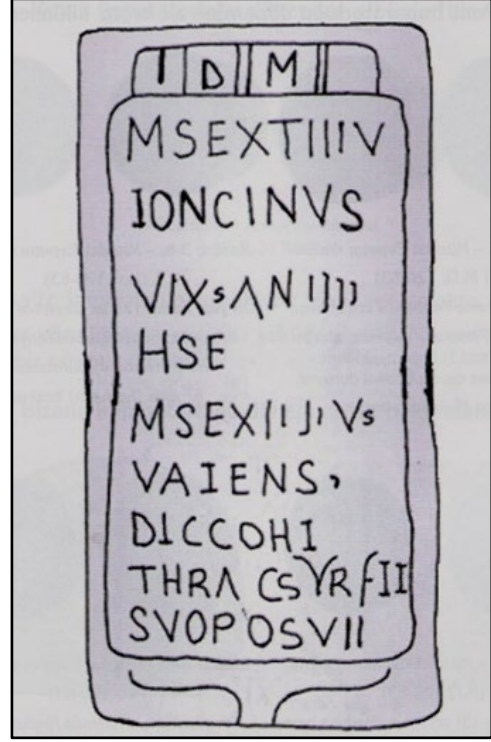
³⁶¹ Procopius, *De aedificiis*, III,4.

Romalılar, özellikle Koloneia (Şebinkarahisar), Satala, Tercan (buraya bağlı Bizana - Vican, Justiana -Tzumina dahil) ve Melitene (Malatya) üzerinden Amida'ya (Diyarbakır) kadar uzayan hattın korunulup tahkim edilmesine özen göstermişlerdir. Hatta İran tarafından zabt edilmesi riskini taşımasına rağmen bu meskûn yerlerin bir kısmı restore edilmiş, ayrıca yeni yerler inşa edilmiştir.³⁶² Amida, Muş, Erzurum hattı üzerinde “Limes” kaleleri diye genel bir ad alan yerlere tahkim edilen güçler, doğudan gelecek tehlikelere karşı direniş göstermek ve batıya giden kervan yolunun kontrolüyle sorumlu tutulmuşlardır.³⁶³ İran Krallığı'nın zaman zaman çevreye saldırılarına tepkisiz kalan Bizans, kendi belirlediği hattın ötesinde meydana geldiği sürece Arşak - Hosrov mücadelelerine de ilgisiz kalmıştır.

Arşak, Hosrov'la verdiği mücadelede bir ara başarı gösterip Kars'ı alacak kadar ileri gitmiş, ancak sonraki bir çatışmada yenilince Erzincan'a gelmiş ve Bizans güçlerinin koruyuculuğuna sığınmıştır. Kendisi burada bir süre kalmış, daha sonra hastalanıp ölmüştür. Bölgenin yönetim boşluğu yaşamaması için Bizans tarafından bir vali tayin edilmiş olmakla birlikte halk bu kişiyi benimsemek istememiştir. Arşak'a karşı gelen Hosrov ise Bizans'ın doğu hattına kadar dayanarak buraları yönetimi altına almıştır.

Doğu Anadolu'nun taksimatı ve bu süreç içerisinde gelişen olayların bilgisi ve konuyla ilgili yorumlar oldukça karışıktır. Siyasal ve dini gelişmelerin genel çizgisine bakarak İranlılar tarafından Doğu Ermenistan tahtına çıkarılan Hosrov'un (III. Khosrov) Bizans'la diplomatik ilişki kurduğunu, bu kanalla Doğu Anadolu Bölgesi'nin batı kesiminde, yani “Bizans Ermenistanı” olarak anılmaya başlayan Hayaşa'nın bazı dini gelişmelere dahil olduğunu söyleyebiliriz. Bu ilişkiler vesilesiyle bölgenin ruhani reisliğine Bab tarafından zehirlenen Narses'in oğlu Sahak'ı (Krikor'un torunu) tayin etmiş ve Bizanslılar'da Hosrov'un

Resim 58: Carsaga kentinde bulunan Roma mezar kitabesi. Üzerinde; “(D M) Tanrılara ve Atalara / Sextilius Longius, dört sene ömrü oldu, burada gömüldü. M.Sextilius I, Trakya ve Syria'dan gelmiş alayın onbaşısı, oğlu için anıt yaptırdı”. yazılıdır.(Erzincan Müzesi)

³⁶² Procopius, *De aedificiis*, III, 5, 15;

³⁶³ H. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 17.

bu dileğini kabul etmişlerdir. Hosrov'un Bizans'a karşı göstermiş olduğu ilginin yalnız dini atamalarda etkin olma isteğiyle sınırlı olmayabilir. Arşak'la yapmış olduğu mücadelede kendine yardım etmeyen Şahpur'la aralarında güven kaybının olduğunu, Hosrov'un gücünmüş olabileceğini de gözardı etmemek gerekir. Şahpur ise İran'ı umursamadan kendi inisiyatifiyle hareket eden Hosrov'un üzerine Ardeşir (Erdeşir) komutasında bir ordu göndererek Ermenistan'ı işgal eder. Bizans'dan yardım alamayan Hosrov yenilip tutuklanmış ve "Unutma"³⁶⁴ Kalesine hapsedilmiştir.

İranlı komutan Ardeşir, İran'a yakın kesimlerde kendi elinde tutarken, Vramşabuh (Behram-şabuh / 402 - 425), ihtimal ki merkezi Erzincan ya da Kemah olan batıda hüküm sürmüştür. Vramşabuh, Bizans'la İran arasında denge siyaseti gütmüş, taksimat sonrası bu geçiş evresinde her iki tarafa da vergi ödemiştir.

Vramşabuh'un saltanatı ve Aziz Sahak'ın da ruhani liderliği döneminde Aziz Mesrob Maşdots'un çabası sonucu Ermeni alfabesi otaya çıkmıştır (392 – 405 arası). Yeni bir alfabeye kavuşmanın verdiği heyecanla Mesrob, Aziz Sahak ve müritleri İncil'in Ermeniceye tercümesi için çalışma başlatılır. Bu amaçla Grekçe orijinal metinlerin tedariki için Mesrob, yanına Derzene (Tercan) piskoposu Dint'h'i alarak İstanbul'a gider. İki mürit ise Süryani İncil metinleri için Edessa'ya gönderilir. İncil metinlerinin Ermeniceye çevrilmesiyle başlayan süreç aynı zamanda zengin bir Ermeni edebiyatının oluşmasına da neden olmuştur.³⁶⁵

Vramşabuh'un son yıllarında İran kralı olan Yezdcerd ile dostluk ilişkilerinde bulunulması Bizans'ı şüphelendirmiş ve denetim altına alınması için bir valinin kontrolüne tabi tutulmuştur.

Vramşabuh'un ölümünden sonra, Yezdcerd'e ricada bulunulduğu, Unutma kalesindeki Hosrov affettirilerek eski yurduna getirtilip krallığına iade edildiği rivayet edilir. Ancak kendisi bir yıl yaşadıkdan sonra, Yezdcerd Doğu Anadolu'ya kendi oğlu Şahpur'u kral olarak atamıştır.³⁶⁶ Şahpur'un Doğu Anadolu iktidarı dört yıl sürmüş, babasının ölümü münasebetiyle İran'da bulunduğu bir sıra o da öldürülmüştür. O'nun ölümünden sonraki otorite boşluğu nedeniyle iki – üç yıl süren bir kargaşa yaşanır. İran tahtına geçen Behram, Doğu Anadolu'ya Vramşabuh'un oğlu Ardeşes'i atamıştır.

Ardeşes ruhani reislerin nefretini kazandığından, tahtından indirilerek hapsolunur (433). Ardeşes'in alınmasını teklif edişinden dolayı İran kralını hiddetlendirip ruhani reisliği fesholunan bu adam; daha önceden Hosrov'u hapisten çıkarmaya muvaffak olan Aziz Sahak'tır. İran, Doğu Anadolu'nun yönetimine belirli sülalelerden kral atama teamülünden uzaklaşarak kendileriyle daha yakın ilişkiler kurabilecek ve kontrolü daha kolay "marzban"lık (valilik) ihdas etmiştir. Böylelikle Doğu Anadolu'da Arşaklı (Arşakuni –

³⁶⁴ Unutma Kalesi: Khuzistan veya Suisan'da olup, varlığının hakikatı müphemdir. Rivayetlerde, oraya hapsedilen unutulmaya mahkûmmuş ve adının söylenmesi bile yasakmış.

³⁶⁵ R. Groussét, **Ermenilerin Tarihi**, s.170.

³⁶⁶ Uras, **Tarihte Ermeniler**, s. 65.

Eşkaniyan) sülalesinin yönetimdeki varlığı sona ermiştir..

V. yüzyıl, bazen şiddet boyutu çok fazla Bizans – İran sınır mücadeleleriyle geçmiştir. İran (Sasani) kralı II. Yezdcerd (446 – 457) zamanında şiddetli çatışmalardan biri olmuş, Mezpin’de Bizans’ı yenen İran güçleri kesin olarak Doğu Anadolu’yu tümüyle kendilerine bağlamak hevesine kapılmışlardır. II. Yezdcerd, aynı zamanda aşırı bir Hristiyanlık düşmanı ve Zerdüş dininin ateşli bir taraftarıdır.

Doğu Anadolu’nun İran egemenliğinde kalmasına engel olan en önemli faktörlerden biri, hiç şüphesiz inanç farklılığıdır. Bunun çözümü için, İran kralı çeşitli İran dini rahiplerini bu bölgeye salarak propaganda yapmalarını istemiştir. Bu hareket sert tepkileri doğurduğu gibi, kabullendirilmesi istenen İran dininin içeriği, Hristiyanlığın yerleşen anlayış ve kurallarını bertaraf edebilecek nitelikten yoksundur. İran’ın başarısızlıkla sonuçlanan bu dini politikası, Hristiyan güçlerle İran askerleri arasında çatışmalara neden olduğu gibi, İran’a karşı kökleşen bir husumet yaratmıştır.

İran güçleri karşısında yenik duruma düşen Bizans, bu son karşısında başlarda sessiz kalmayı yeğleyerek sadece elinde bulundurduğu sınır – savunma kalelerini muhafaza ile yetinmiştir. Bir ara Ermeniler İmparator Marcinius’tan (450 – 457) yardım talep etmişler, fakat ret cevabı almışlardır.

İran, kralları Hürmüz’den sonra gelenler zamanında büyük toplumsal ve ekonomik kriz içine girmiştir. Krizin boyutu, İran’ın Bizans’tan yardım istemek zorunda kalmasından anlaşılmaktadır. Böylesine olağanüstü fırsatı kaçırmak istemeyen Bizanslılar, Van, Ararat ve Secan gölüne kadar olan yerleri kendi ülkelerinin topraklarına katmışlardır.

Belirtildiği üzere Doğu Anadolu yüzyıllarca Roma – İran arasında “tampon” bölge niteliğinde, iki ayrı uygarlığın iç içe geçtiği bir alandadır. IV. yüzyılın son çeyreği içerisinde paylaşıldığı zaman, bölgenin daha küçük bölümünü teşkil eden batı kesimi Theodosiopolis (Erzurum)³⁶⁷ dahil Roma’nın daha büyük olan doğu kesimi ise Sasanilerin elindeydi. Buraya “Pers – Armenia” denilmekteydi.³⁶⁸ Bu bölüşümle belirlenen sınırların ilke olarak çoğu yıllarda geçerli olması nedeniyle, Doğu Anadolu genelinde iki ayrı kültür blokunun oluşması doğaldır.³⁶⁹

2. SABARLAR VE JUSTİNİANUS DÖNEMİNDE GELİŞEN OLAYLAR

Daha önce Büyük Hun Devleti içerisinde yer alan Sabarların Ön Asya tarihinde varlık göstermeleri 515 yılı sonlarında Volga (İtil) - Don Irmakları ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı arasındaki bölgelerde yurt tutarak Bizans - Sasani İmparatorluklarıyla ilişkiler içerisine girmeleriyle başlar. Hükümdarları Balak yönetiminde Sasanilerle anlaşan Sabarlar,

³⁶⁷ Teodosiopolis. 504’de İranlılar’ın eline geçmiş, iki sene sonra tekrar Bizans tarafından geri alınmıştır. İmp. Anastasius (491 - 518) ayrıca kentin onartılması teşebbüsünde bulunur. Bk. İ. Hakkı Konyalı, **Abd. ve Kit. Erzurum Tarihi**, s. 12.

³⁶⁸ A. A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, (çev. A. M. Mansel), Ankara 1943, s. 396.

³⁶⁹ N. Adonz, **Justinian Zamanında Ermenistan**, s. 3 – 4.

çeşitli sorunlarla uğraştığı bir zamanda Bizans'a karşı güçlü bir orduyla hücumla geçerler. Doğu Anadolu'ya giren (516) Sabar güçleri Orta Anadolu içlerine (Ankara, Kayseri, Konya) kadar yayılırlar.³⁷⁰

Balak'dan sonra Bizans'ı tehdit eden Sabarların başına güzelliği, savaşçılığı ve muktedir yönetimiyle ünlü eşi Boarik geçmiştir. Sayısı binlerle ifade edilen Sabar ordusunun karşısında Bizans İmparatoru Justinianus anlaşma yapmak zorunda kalmış (528) ve böylelikle tehlikenin önüne geçilebilmiştir.³⁷¹

Sabarlar güneyde Toroslara kadar indikten sonra tekrar kuzeye yönelip güney Kura vadileri üzerinden Azerbaycan tarafına geçmişlerdir. Justinianus, Sabar güçlerinin çekilmesinden sora Doğu Anadolu'nun yeni baştan zabtına girişecek ve bunda başarılı olacaktır. Özellikle Doğu bölgeleri komutanlığı sırasında İranlıları Callinicus'da yenen Belisarius'un çabaları sonucu bölgede siyasi sükûnet sağlanabilmiştir. Ancak, bölgelerdeki mezhepler arası çatışmaların durulması uzun zaman alacaktır.³⁷²

Justinian'ın doğu bölgelerindeki disiplini sağladıktan sonra, önceleri iki olan yönetim sınırlarını dörtte çıkarmıştır (536). Her bölüm de kendi aralarında taksim edilmiştir.

I. Bölge: Yedi kenti içine alıyordu. Merkezi Sebestiana (Sivas) olup sınırı Fırat Irmağı'na kadar uzamaktaydı.

II. Bölge: Kuzeydoğu'da (Pontus'da) beş kenti vardı. Trapezus (Trabzon), Kerasous (Giresun), Theodosiopolis (Kemah), Satala, Nikopolis. Bunların ikisi; Nikopolis ve Kolonia daha önceden I. Armenia'ya ait olan yerlerdir. Fakat Justinian'ın bu yeni düzenlemesi, Kilise'nin takip ettiği teşkilat düzeniyle çelişen noktaları olmasından dolayı bazı sorunlara neden olmuştur. Mesela bunlardan biri Kemah'tır (Ani – Ankl veya bu yüzyıllarda, diğer bazı yerler gibi Theodosiopolis diye de anılır).

III. Bölge: Merkezi Melitene (Malatya) olup ayrıca altı şehri vardı.

IV. Bölge: Fırat'ın doğu kesiminde çeşitli kasabaları içine alıyordu.³⁷³

Bizans Ermenistanı'ndaki bu iç taksimat zaman içerisinde, örneğin 591'de önemli ölçüde değişerek devam etmiştir. Justinianus'un ölümünden sonra da Bizans - İran savaşları durmamıştır.

II. Genç Justinianus'un (565 - 578) başlattığı seferler, bazen Bizanslıların büyük darbeler yemesine neden olmuştur.

İran kralı Hosrav 575'de kendi ülkesine yakın Doğu Anadolu kesimlerine (Pers -

³⁷⁰ İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ankara 1977, s. 139; Ş. Baştav, *Sabar Türkleri*, **Bellekten-V**, s. 60; L. Rasonry, **Tarihte Türkler**, Ankara 1970, s. 77 - 78.

³⁷¹ Prokopius, **De aed.**, II, s. 509.

³⁷² C. Texier, **Küçük Asya- III**, s. 99.

³⁷³ C. Texier, **Küçük Asya- III**, s. 99; S. W. Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, s. 359 - 360; J. Laurent, **L'Armenia entre Byzance et L'Islam depuis la Conquete Arabe Jusquen 886**, s. 304; R. Grousset, **age**, s. 239.

Armenia) yaptığı seferi ileri götürerek, Baseon yoluyla Bizansla bağlı topraklara girer. Erzurum - Karin güneyinde kendine ait saydığı bölge sınırında olan Arabesson mevki yanında karargâh kurar.³⁷⁴ Bu sırada Bizans kuvvetleri, şehrin kuzeyinde bulunuyorlardı. Daha sonra Hosrav, İç Anadolu ortalarına kadar ilerlemiş, dönüşünde Sivas ve Malatya'yı tahrip etmiştir. Fırat kenarında yer alan Kampos yakınında ise ani bir saldırıyla karşılaşmış ve bozguna uğramıştır. Ordusundan sağ kalabilenler, Bizans Ermenistan'ındaki Arzanene üzerinden Kurha Yaylası'na zorlukla ulaşabilmişlerdir.³⁷⁵ 576 - 577 senelerinde ise iki ülke arasında barış için çeşitli müzakereler yapılır.

İmparator Mauricius döneminde (582-602) İranlılarla yapılan savaşlar sonucu Doğu'nun uç kesimleri ve Mezopotamya ele geçirilmiş; İmparator Phokos (602 - 610) ve İran hükümdarı II. Keyhusrev zamanında savaşlar devam etmiştir (604 - 609). Van Gölü kıyılarına kadar ulaşan Bizans Ermenistan'ı kendi içerisinde genelde dört yönetim birimi oluşturulmuş, zaman zaman yeni düzenlemelere tâbi tutulmuştur. İran Ermenistan'ı ise Yukarı ve Aşağı Ermenistan olarak tanımlanmıştır.

3. HERAKLİUS'UN YENİ YÖNETİM SİSTEMİ

Bizans İmparatoru Heraklius (610 - 641) tahta çıktığı zaman Bizans - İran kuvvetlerinin mücadeleleri kısa aralıklarla sürüp gitmekteydi. Heraklius, Doğu Anadolu'da köklü yönetim ve reformlara ihtiyaç olduğu kanaatiyle hareket etmiştir. Öncelikle Doğu'nun koruması düşünülmüş, bu amaçla thema (tem) teşkilât sisteminin kalıcı olmasının yolları aranmıştır. İmparatorluğun yönetim biçim ve taksimatıyla meşgul olduğu 612 - 619 yılları arasında İran ordusu Kapadokya ve Suriye'yi zapt etmiştir. Bunun üzerine İmparator, Anadolu'da yeni bir ordu teşkil ettirmiş, Hazar Türkleri'yle de anlaşarak Sasanilere karşı ittifak kurmaya çalışmıştır (625 - 628). Ancak bu sayede İran - Sasani güçleri yenilebilmiş ve barış yapmak zorunda bırakmışlardır. 634 - 637 senelerinde, bizzat Bizans - Hazar işbirliği karşısında durumu iyice zayıflatan Sasaniler Müslüman Arapların fetih hareketleriyle de zayıf düşmüşlerdir.

Müslümanların aynı zamanda hem Anadolu'ya hem de Kafkasya'ya akınlar yapmaları, Bizans'la Sasanileri yakınlaştırır. Ancak her iki devlet de birbirleriyle olan didişmeleri nedeniyle eski güçlerinden oldukça uzaktırlar.

Heraklius'un temler (thema) kurmasının amacı, doğudan gelebilecek tüm tehlikelere karşı esaslı bir engel oluşturmak direniş kabiliyetini artırmaktır. Doğu Anadolu Theması'nın önemi VIII. ve hatta IX. yüzyıllarda bile diğerlerinden daha önemli bir yer tutmuştur. Diğerleri büyüklükleri ve stratejik nitelikleri açısından daha önemsizdiler.

Heraklius'un getirdiği yeni sistem ve ihdas ettiği yönetim kuralları, bir anlamda eski Roma İmparatorluğu'nun güçlü dönemlerinde yaptığı teşkilâtların niteliğini andırıyordu. O devirlerde büyük vilayetlerin idareleri, nüfus ve yetkileri büyük olan kumandanlara

³⁷⁴ E. Honigmann, *age*, s. 19.

³⁷⁵ E. Honigmann, *age*, s. 19.

verilerek; doğu hududunun korunmasında kendi inisiyatifleri doğrultusunda hareket edebilecekleri serbestisi sağlanmıştır. Daha sonraları (III. yüzyıldan itibaren) vilayetler ufaltılarak çoğaltılmış ve çoğalış oranında yerel yöneticilerin yetkileri de azaltılmıştır. Asıl güç, merkezin elinde bulunuyor, uç idarecilerin faaliyetlerine sınırlamalar getiriliyordu. Ne var ki merkezi otoritenin fazlalaştığı dönemlerde, başa geçen imparatorların ehliyetsizliği Doğu'daki durumun sarsılmasına ve tehlikelerin önlenilmesinde sorun yaratmıştır.³⁷⁶

Heraklius, doğu eyalet valilerinin askeri kudretlerini artırmış, hatta onları mülki otoritelerin tümünün üstünde bir yetkiyle donatmıştır. O zamana kadar bilfiil esaslı hiçbir müdafaa olamamıştır. Kayıtsızlık içinde olan Doğu Anadolu, İran'dan sonra gelen Arap istila ordularının ortaya çıkmasıyla da stratejik bir önem kazanmış ve hudutlarda tedbirler alınması gereği kaçınılmaz olmuştur.³⁷⁷

İmparator'un Doğu Anadolu'da ihdas ettiği temler, diğer bölgelerde de uygulanmıştır. Bu sistemde sivil memuriyet tayini olmamış, Doğu Anadolu'da hudut olan yerlerde tedrici olarak askerileştirme safhalarından birinin dönemi başlatılmıştır.³⁷⁸

Yukarıda V. yüzyıldan VII. yüzyıl yarısına kadar geçen iki yüz elli senelik zaman süresi içerisinde Erzincan ve yöresinin siyasi konumu kısmen ve ana hatlarıyla belirtilmeye çalışılmıştır. Bu dönemlerde bölge esas olarak Bizans'a bağlı kalmış, ancak Bizans, İran (Sasani) ve yerli prenslikler arasında çıkan savaşlardan önemli ölçüde etkilenmiştir. Yerel yöneticiler yanı sıra bazen İran valileri olan marzbanlar tarafından yönetildiği dönemler olsa da, daha çok Bizans valileri tarafından idare edilmiştir.

4. DİNİ VE TİCARİ GELİŞMELER

IV. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Anadolu'da yerleşen Hristiyanlık, prensip olarak bölgenin resmi dini olmuş ve Krikor Lusavoriç'ten son erkek torunu Sahak'a kadar (439) gelen ruhani reisler, bu dinin kendi yorumları sürecinde kökleşmesini temin etmişlerdir. İlk ruhani reislerin ana merkezi Muş'taki Ardaşat, daha sonra Eçmiyazin ve oradan Tovin'e nakledilmiştir. VII. yüzyılda ise tekrar Eçmiyazin olmuştur. Orta Çağlar süresince Bizans'ın çeşitli bölgelerinde ve Doğu Anadolu'da diğer ekonomik ve toplumsal kurumlardan daha etkin olan Hristiyan örgütlenmesidir. Başlangıçta Edessa'nın (Urfa) önemli bir ağırlığı vardır.

Bizans İmparatorluğu'nda da aynı yüzyılın sonlarında kendini kabul ettiren Hristiyanlık, Doğu Roma ve Batı Roma farklılaşmasını derinleştiren unsurlardan biridir. Yine Hristiyanlık, Doğu Anadolu ve civar mıntikalarda değişik tezahürler içerisinde kabullenilmesi yüzünden; Doğu Roma ve Doğu Anadolu farklılığını çok daha ileri boyutlara çıkarmıştır. Hellen birliği ise, Ortodoks Kilisesi'nin indirdiği son darbeden de önce Anadolu'da yaşayan ve çok çeşili diller konuşan topluluklarca zaten geçersiz bir zihniyet

³⁷⁶ W. M. Ramsay, *age* s. 349 - 350.

³⁷⁷ A. A. Vasiliev, *age*, s. 287.

³⁷⁸ A. Vasiliev, , *age*, s. 287.

olarak adı yok olmaya mahkûm bırakılmıştır.

Doğu toplumları V. ve VII. yüzyıllar süresince İmparatorluk Kilisesi'nden değişik ve ondan ayrı bir gelişme seyri geçirmiştir. Bunun yanı sıra imparatorluk diniyle kaynaşamayan bazı mezhep mensupları da Doğu'ya sığınmışlardır. Öyle ki doğu, eski Zerdüş, Mithra ve Anahita eksenli dinlerin izlerini ve kendi yerel putperest anelerinin kalıntılarını barındıran bir yer olarak, mağdurların kendi inançlarını yaşayabilmek için gelenlerin bir sığınaktır. Bu bölgede dinler özgünleşerek yeni mezhep formları içinde yaşanabildiği gibi, farklı din ve mezhepler arası iç ilişkilerle yeni anlayışlara varılabiliyordu.

Gnostisizm gibi dini düşünce hareketlerinden sonra, Doğu Anadolu da dahil, Mısır ve Suriye'nin batısında Monofizist³⁷⁹ mezhebindeyken; Doğu Suriye üzerindeki toplumlar ve İran kesimlerinde Nestorilik³⁸⁰ mezhebi hakimdi.³⁸¹

İmparatorluk Kilisesini reddeden Doğu Anadolu Monofozist Kilisesi, aynı şekilde 451'de Khalkedon'da (Kadıköy) toplanan ruhani reislerin kararlarını da kabul etmemişlerdir. Bunlar Hz. İsa'da iki tabiatı kabul etmemekle beraber, O'nda, baba ile aynı nitelik ve öz, bir kişilik, Tanrılık görürler. A'raf'a (Purgarorice) inanmazlar. Papa'nın günah çıkarmak yetkisini reddederler. Ancak, eskiden beri var olan eski inanç kaidelerinden bir kısmını (- Madag- denen hayvanı kurban etmek gibi) korurlar. Bunlar söz konusu farkların bir kısmıdır.

VI. yüzyıl Monofozist mezhebinin altın çağıdır. İmparatorluğa karşı devamlı direnmişler ve kendi kültür-edebiyat, manastır hayatlarını geliştirmişlerdir. Diğer bir deyimle, kolonizatör grup ve parti olmaktan çıkarak örgütlü kurum hâline gelmişlerdir.

Bizanslılar ve Monofozist mensupları dinen birleşmek hususunda beş kez teşebbüste bulunmuşlarsa da birleşememişlerdir.³⁸²

Justinianus zamanında yapılan birleşme hareketlerinin sonunda, İmparatorluk hiddetlenerek heretik (sapkın) gördüğü papazlardan görevlerini geri almış, eyaletlerindeki pek çok manastır, askerler tarafından işgal ettirilmiştir. O sırada karşı gelmeleri yüzünden bazı din adamları öldürülmüştür. Boşa giden ikinci teşebbüs, Heraklius, İran seferine çıktığı zaman Ermeni Katogirosu Yez'i Erzurum'a çağırarak (629) yapmıştır. Bizans Hristiyanlığı'nın doğudaki varlığını ve bunun etki sınırını izleyebilmemizi sağlayan somut veriler, Bizans Ermenistanı'nda yapılan kilise ve manastır kalıntılarıdır. Başta Erzincan ve çevresi olmak üzere, Bizans'ın merkezine daha yakın olan bu alanlarda ve özellikle hakim alanlarda oldukça muhkem kilise ve manastırlara rastlanmaktadır. Carsaga kenti kilisesinin

³⁷⁹ Monofozist: Tanrı, İsa ve Kutsal Ruh'un İsa 'da özümleli tecelli elmesi meyanındaki mezhep fikri.

³⁸⁰ Nestorilik: İsa'nın tanrısal nitelikli fakat tanrı değil; anası Meryem gibi kul olduğunu savunan mezhep. Günümüzde Mar Şıman adını verdikleri bir patrikliğe bağlı olarak hayat sürerler.

³⁸¹ C. Dawson, **Batının Oluşumu**, (çev. D. Tayanç), İstanbul 1976, s. 156 – 157; Felicen Challenge, **Dinler Tarihi**, (çev. S. Tiryakioğlu), İstanbul 1972, s. 273.

³⁸² C. Dawson, **age**, s. 157.

temelleri ve Kurtlutepe Manastırı (V–VII. yy) bunu ortaya koyan örnekler arasındadır.

Manastır, Hristiyanların hayatında dini düşünce ve duygu dünyasında önemli bir olgu olarak görülür. İlk olarak Hristiyanlığı yaymak amacıyla olan keşişliğin yerleşim merkezi olarak ortaya çıkan manastırlar, zamanında sadece dini vecd uğruna toplanma yerleri olmaktan başka, değişik fonksiyonları da yerine getiren kuruluşlardı.

Manastırlar, eğitici özelliklerinin olması nedeniyle, Batı için anlamlı olan Orta Çağ'ın kendine has düşünce yapısında belki en önemli rolü oynamışlardır. Pek çoğunun dağ başlarında ve ulaşılması zor mıntikalarda kurulmuş olması; vecd için uygunluğu (dünyadan el-etek çekip, sosyal gelişmelerle beraber ortaya çıkan teferruatlardan uzaklaşma arzusu) ve ilk yüzyıllarda dindarların (Hristiyan) saldırılara karşı güvenli görülmesiyle izah edilebilir.

Manastırlarda yaşayan zümre, aynı zamanda çevresinin (eğer müsaitse) topraklarını ekip biçmek işiyle bilfiil uğraşmışlardır. Çalışma içerisindeki bir kısım insanlar, “Azizlerin” hizmetinde olmaktan adeta memnun kalmakta ve binlerce yükseklikteki binaların yapımı için gereken koca taş kütlelerinin taşınmasında hiçbir beis görmedikleri gibi, zaruri yeme ihtiyaçlarının üretilmesi işinden de zevk almış olmalıydılar.

Giderek toplumda üstün bir mevki edinen manastırlar, tarım - ziraat merkezi (ki tesadüf ettiğimiz bazıları gerçekten de eski kervan yolları güzergâhları üzerindedirler) ve hatta para - kredi sistemleri dahi vücuda getirebilen ekonomik girişkenlikleri sayesinde bir tür banka veya sigorta hüviyetini kazanmışlardır. Manastırların mevki ve vecd cazibesi, yer yer bazı bürokrasi veya feodal bazı yüksek zümrenin bile sürekli olarak dünyevi işlerden sıyrılıp, buralara kapanmasına vesile olmuştur.³⁸³

Bizans, Doğu Anadolu'da her ne kadar mezhepler için yapmak arzusunda olduğu barışı sağlayamamışsa da, özellikle Justinianus zamanında iktisadi işler ve ticari öneme haiz yollar, belirli bir disiplin ve düzene sokulabilmiştir. Doğu Anadolu'da büyük askeri ve sivil reformlar vücuda getiren Justinianus'un amacı, bölgeyi yerel inanç ve adetlerden arınmış bir Bizans eyaleti yapmaktır.³⁸⁴

Yine bu dönemde Bizans'ın doğu kesimleri, yollar ağı bakımından desteklenip çoğalmasında yeni yerleşme merkezlerine kavuşulmuştur. Sönük kalan bazı yerler ise gelişip yavaş yavaş şehir ve hatta piskoposluk mevkiine yükselmişlerdir. Bizans ülkesinin başka yörelerindeki posta teşkilâtları ihmal edilebilmesine rağmen Justinianus zamanında doğuya giden yollar her zaman önemli görülmüştür.³⁸⁵ Justinianus döneminde güzergâhları belirginleşen yollar, güvenlik ve işlevselliği açısından örgütlenmiş, uzun yıllar ticaret ve ulaşımda yeterli kapasitede olduklarını göstermişlerdir. Zaman içerisinde bazı yolların eski önemlerini yitirdiği, bunların üzerinde bulunan yerleşimlerin de gerilediği ya da tümüyle terk edildiği bilinmektedir.

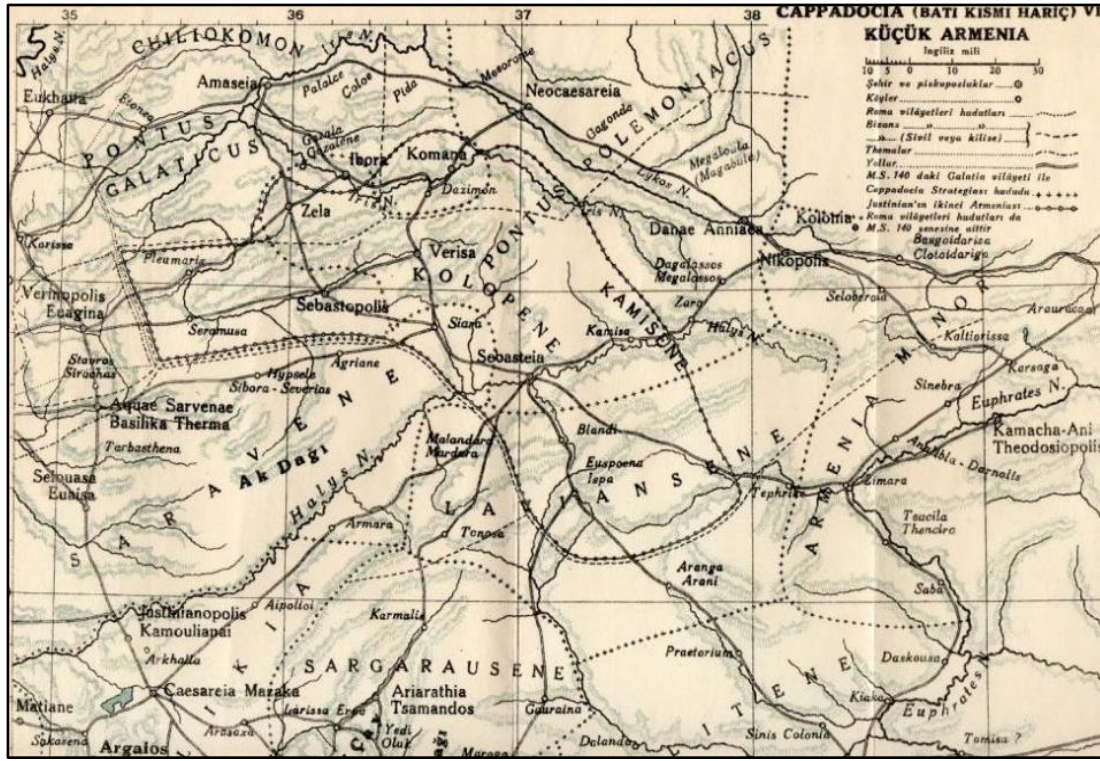
³⁸³ E. Uras, *age*, s. 128 – 129.

³⁸⁴ C. Dawson, *age*, s. 103 - 106.

³⁸⁵ A. A. Vasıliev, *age*, s. 393 - 394.

VI. yüzyılda ticaret hayatında görülen ilerlemeler, bazı kentlerde, alt yapı donanımlarının yeniden ele alınmasını gerektirmiştir. Yerleşimlerin mimari dokusunda yapılan dönüştürmeler yanı sıra tuğla ya da taş malzemelerden yapılmış su kanalları ve su yolları yapılmıştır. Günümüze kadar gelebilen bu su borularının (pöhrenk) bir kısmı oldukça uzak mesafeler arasına döşenmiştir. Anlaşıyor ki, Roma - Bizans dönemlerinin mühendisleri, şehirlerin ihtiyaç duydukları suların uzaklardan getirilmesinde büyük çaba göstermişlerdir.³⁸⁶ Özellikle sınır alanlarında stratejik önemde olan bazı kentlerin ulaşım ve su sorununda güçlük çekilen mevkilerde iskan edildikleri görülmektedir. bölgelerinde bulunanlar için) stratejik bazı hesaplar etki etmekteydi. Bazı yerleşim merkezlerinin yol kenarlarında konumlanması isteği de su sorununun çözümünde güçlükler neden olmuştur.

Harita 13: Yukarı Fırat Havzası Roma Yolları. (S. W. Ramsay).

Orta Asya, Ön Asya, Hindistan ve hatta Çin'den gelen ticaret kervanlarının ana yollarından biri üzerinde kurulu Erzincan, gelişmesini önemli ölçüde bulunduğu konuma borçludur. VI. yüzyılda Batı Çin'den ipekli dokumalar getirilmekteydi. Çeşitli uluslara mensup kimselerce el değiştirilerek gelen mallar, İran'ın kuzeyindeki panayır yerlerine ve Hazar iç denizinin güney bölgelerine geliyordu. Buradaki pazar yerleri İranlılar ve bir aradan sonra Türklerin (Eftalit Hunlarının) ellerine geçmiştir. 457 yılında İran Devleti'nin

³⁸⁶ W. M. Ramsay, *age*, s. 219.

Türk güçleri karşısında yenilmesinden sonra pazar yerleri de el değiştirmiştir.³⁸⁷

İran'ın kuzeyinden gelen ana kervan tarihi İpek Yolu daha sonra Bizans - İran ticaret antlaşmaları sırasında belirtilen kontrol merkezlerine uğramak mecburiyetindeydi. Bu gümrük merkezlerine sahip olan kentlerden Artaxate, bilhassa Erzincan'ı ilgilendiren ve onunla organik ticari bağı olan bir yerleşimdi. Bu yer aynı zamanda Hint - İran mallarının mübadele merkezidir.³⁸⁸

Bazen İran - Bizans arasında çıkan savaşıardan dolayı bu yerlerde ticari ilişkilerde önemli aksamalar oluyordu. Justinian, kargaşa döneminde kara yollarının düzeninde gösterdiği başarıyı, ne var ki deniz yollarında gösterememiştir.³⁸⁹ Bu, aynı zamanda, Erzincan - Trabzon yolunun doğu - batı yoluna kıyasla daha geride olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca savaşlar, yol güzergâhları üzerinde kurulu kentleri diğer iç kesimlerde bulunanlara oranla daha fazla etkilemekteydi.

Resim 59-60: Mans Semek köyünde buluna Bizans parası (Onur Atabay'ın arşivinden)

Bizans Yönetimi Biçimi ve Doğu Anadolu: Bizans İmparatorluğu'nu idari yönden iki eyalet teşkil etmekteydi: Doğu ve İllirya. Her eyalette bulunan valiler (diocèse) vilayet valilerine (vicaires) hükmediyordu. Doğu eyaletinin 5 ana vilayeti (theması) vardı. Doğu Anadolu, Mısır, Pont (Kara-deniz), Asya (Anadolu), Trakya. İmparator Leon'un ilave bir bölge oluşturmasıyla

bu sayı 6'ya çıkarılmıştır. Mezopotamya adı altında katılan bu sonuncu thema, Fırat kenarında Murat (Arcanias) Suyu'nun birleştiği yerin kuzeyinde ve Çemişgezek Suyu'nun batısında yer alıyordu. Bu thema Arvik, Sok (Sovuk), Ankl kaleleriyle birlikte Kamakha (Kemah) ve Erzincan'ın bulunduğu gösterilir.³⁹⁰

960 yılında Arap - Bizans sınırı boyunca "Roma" mülküne bağlanan yerleşimler güneyden Silifke - Malatya - Arsamosata' dan (Sohane/Harpur yöresi merkezi) kuzeye

³⁸⁷ W. Heyd. **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, (E. Z. Karal),Ankara1975, s. 5.6.

³⁸⁸ W. Heyd, **age**, s. 7, not: 14.

³⁸⁹ W. Heyd, **age**, s. 8.

³⁹⁰ E. Honigmann, s. 64. X. Yy.da, yirmi civarına çıkan bu themalardan Doğu Anadolu'dakilerin en mühimi Erzincan'ın merkez ve Kemah, Divriği, Arvik, Palu, Harput havalilerini kaplayan Mezopotamya'dır. Ayrıca Kolonia, Sebestia ve Malatya'nın merkez oldukları diğer themalar da Bizans'ın savunması için büyük öneme haizdirler. Ayrıca bkz. M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi- I**, İstanbul 1944. s. 32 - 35.

yönelen doğrultuda sıralanmışlardı. Buna göre; Sebastiana, Kharsiana (Kharsianon), Kapadokya eyaletleri uç değil iç kesimlerdi. Ancak bu hat 959 yılında Bizans aleyhine değişmiş, Fırat hareket üssü, Dicle kıyıları ise Bizans'ın hedefi olmuştur.³⁹¹ R. Grousset, Bizans'ın doğudaki başarılarında, Kadıköy konsülünü kabul eden, ancak diğer Ermeniler tarafından inkarcı konumuna düşen yerli komutanların katkısını vurgular. Grousset esas olarak bütün bu yüzyıllarda homojen bir toplum ön yargısıyla “Ermeni halkı, erken ortaçağ boyunca, iki kısma ayrıldı” der. Batıdaki azınlıkların Ermeni toplumunu oluşturan topluluklardan tarihsel olarak farklı etnik kökenlerden gelebileceklerini sürekli göz ardı eder. Biz, Batı Ermenistan (Hayaşa/Küçük Armania) topluluklarının Doğu Ermenistan topluluklarıyla, aynı dinde de olsalar, sürekli farklı inanış ve ilkelere sahip olmalarında bu tarihsel- kültürel farklılığın etkili olduğunu düşünüyoruz.

Söz konusu themalara, başlarında *presides* denen idarecilerin bağlı olduğu iller vardır. Doğu Anadolu ve Mezopotamya Teması diğerlerine göre stratejik niteliği sebebiyle daha özerk bir konumdaydı. Bölgenin yüzey şekillerinden ayrı olarak, kültür yapısı ve bu yapıyı oluşturan değerlerin merkezden farklılaşmasının çok öncelerden beri oluştuğunu belirtmiştik. Arap istilasının sonuçları ele alındığı zaman, doğuyu batıdan ayıran dini karakter üzerinde bir etkisinin olduğunu “ikonoklast” hareketlerden de anlamak mümkündür. Özellikle VIII. ve IX. yüzyıllarda yoğun olan Arap tahakkümü sırasında, İslam idarecilerinden kendi ellerindeki yerleri themalara ayırmışlardı. Hiç şüphesiz İslam'ın ilke ve prensiplerinin benimsetilebilmesi için de bir eğitim çabası olmuştur. Hristiyan dünyasında resme karşı olan ikonoklast hareketin kaynağı, Doğu Anadolu'dur. Resme karşılık mimaride gelişmeler olmuş; hatta Bizans mimarisinin gelişmesinde haç şeklinde beşli kubbeye sahip kiliseler ilk kez Doğu'da ortaya çıkmıştır. IX. yüzyılın yarısından XI. yüzyılın yarısına kadar olan sürede Bizans, Doğu Anadolu'da egemenlik kurduğu zaman Hristiyan Ermeniler daha doğuya (Van - Ani civarlarına) çekilmiş ve o yörelerde örgütlenmişlerdir³⁹²

5. ARAP- İSLÂM ORDULARININ GELİŞİ (640-1054)

Hız. Ebubekir zamanında Bizans ve Sasani toprakları yönünde fetihlerine girişilmiştir. Arap- İslâm orduları Irak ve Suriye topraklarında kendi ırkdaşları olan Arap topluluklarıyla karşılaşmışlardır. Suriyeli Arapların Bizans'a karşı Müslüman Araplardan yardım istemeleri, dağınık Araplar arasında birlik sağlanabileceği düşüncesinin de gündeme gelmiş olabileceğini akla getirmektedir.

³⁹¹ R. Grousset, s. 468.

³⁹² A. Vasiliev, s. 322 – 323; C. Dawson, s. 203; D. Kuban, **Türkiye Sanatı Tarihi**, İstanbul 1973, s. 64, 344. Müslümanların elinden çıkıp, tekrar Bizans'a katılan bu uç teşkilatlarına Arap kaynaklarında “Suğur”, “El-Avasım”, “Al-Rumiya”; Süryani kaynaklarında “Tağra memleketi” denilmektedir. Suğur, El-Cezire'nin kuzey ve kuzeydoğusunda, Bizans ülkesine hudut mıntıkları teşkil etmekte ve Arap idarecileri tarafından üç kısma ayrılmıştı. Tarsus'dan başlayıp toroslar boyunca (Erzincan kuzeyde kalmak kaydıyla) Malatya ve Kemah'ı da içine alarak Munzurlar üzerinden (Erzurum dahil) Kafkasya ortalarına kadar olan hat. İA. “Sugûr” madd.; M. H. Yinanç; **age**, s. 25 vd.; aynı müell. **Milli Tarihimizin Adı**, İstanbul 1969 s. 21 vd.

İmparator Heraklius, Rum, Şam, Mezopotamya ve Doğu Anadolu bölgelerinden topladığı ordusuyla Arap güçlerini Yermuk'da karşılaşmış, ancak başarısız olmuş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır (636). Aynı yıl içerisinde Kadisiye'de İranlılara galip gelen Araplar, 636-639 yılları arasında Doğu Anadolu'ya girmeyi başarmışlardır. Mezopotamya fetih komutanı İyaz İbn-i Ganem, ordusuyla Bitlis'den Ahlat'a ve oradan Erzurum'a kadar ilerlemiştir. Bundan kısa bir süre sonra geri dönen Arapların bölgeyi cizyeye bağlamış olmaları kısmen de olsa Arap tahakkümü olduğunu göstermektedir.³⁹³

Bizans'la mücadele etmek için ayrı bir ordu kuran Hz. Ömer, 641 yılında ordunun başına Umayr bin Sa'd'ı atamış, Fırat üzerindeki bazı kaleleri ve Kuzey Suriye'yi hükmü altına almıştır.

Sa'd'ı, Hz. Osman tarafından El-Cezire'nin valiliğine atanmış, ancak bir süre sonra bu görevden alınmış ve Şam ve El-Cezire yöresini Muaviye'nin idaresinde toplamıştır. Aynı zamanda halifenin Muaviye'den Habib bin Mesleme'nin Doğu Anadolu'ya sefere çıkmasını mektupla bildirdiği söylenir.³⁹⁴

Habib bin Mesleme ile Safvan bin Mattal'a bağlı askeri güçler Şimşat'ı fethederler. Safvan, Şimşat'da kalırken Habib bin Mesleme oradan Kemah üzerine yürür. Kemah'ı alamayan³⁹⁵ Habib bin Mesleme, Erzurum'a giderek uzun bir süre buranın muhasarasıyla uğraşır. Şehir halkının haraç vermeyi kabul etmesi üzerine bu muhasaradan vazgeçilir.³⁹⁶

Habib bin Mesleme, Doğu Anadolu'da yaptığı savaşlar aldığı kentlerle ünlüdür. Bizans imparatoru II. Constant 653 yılında güçlü bir orduyla Erzincan - Erzurum üzerine geldiği zaman yöre reisleri Mesleme'nin yer yer yaptığı anlaşmaların etkisiyle Müslümanlara karşı sempati içinde oldukları için, İmparator'a ancak göstermelik olarak bağlılık irade etmişler; o gidince tekrar sempatilerini açığa vurmaktan çekinmemişlerdir.³⁹⁷ İmparator döndüğü zaman bölgeye güvendiği adamlarından Varazdirots ve daha sonra Sempad'ı vali olarak tayin etmiştir. Sempat, Arap istilalarıyla uğraşmaktansa, onlara vergi vermeyi yeğ tutar. Duruma hiddetlenen İmparator bütün Doğu Anadolu'yu yakıp yıkma kararındayken, dini reis III. Narses'in telkinleriyle yatıştırılabılmıştır.

Sempad'ın yerine atanan yeni Bizans valisi, Arap vergilerinin ağırlığından dolayı doğrudan Bizans'a bağlanmak istemiş, ancak Araplar tarafından tekrar itaate mecbur kılınmıştır. Bu sırada Ermeniler, özellikle Bizans'ın mezhep yönünden baskıları nedeniyle, 657 yılında resmen Arap yönetiminde olmak istediklerini Muaviye'ye bildirmişlerdir³⁹⁸.

³⁹³ Belazuri; **Fütuhü'l-Büldan I**, s. 215 - 216.

³⁹⁴ Belazuri, s. 218, 287 - 288, 293, 296; Ahmed Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa**, s. 282.

³⁹⁵ Belazuri, s. 296 - 297.

³⁹⁶ Belazuri, s. 318.

³⁹⁷ İ. H. Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, s. 13.

³⁹⁸ İ. H. Konyalı, s. 13.

Müslümanların işgal ettikleri yerlerde yaşayan ve değişik dinde olan insanlara karşı hoşgörülü olmaya çalışmışlar, bu da onları Bizans'a karşı daha avantajlı kılmıştır. Ancak, Arap egemenliği halkları vergiye bağlamaktan ibaret olan basit bir fütühat karakterini aşamamıştır. Hz. Ömer zamanından itibaren Doğu Anadolu'ya yazlı-kışlı pek çok akınlar yapmalarına rağmen, ellerine geçirdikleri kentleri uzun süre muhafaza edebilmekten de aciz kalmışlardır. Bu arada Kemah gibi savunması çok güçlü olan yerlerin fethi de Araplara çok pahalıya mal olmuştur.

Habib bin Mesleme'den sonra, başarısız bir kuşatmayı da Şimşat'ta bulunan Safvan bin Muattal yapmıştı. Aynı şahıs 678 yılında Umayr Bin Hubab'ı da yanına alarak Kemah kalesine yine hücum eder. Umayr'ın şahsi çabası ve kahramanca tavırları karşısında coşan Arap askerleri, ancak geçici bir başarı sağlayabilmişlerdir. Sonradan kale yeniden Rumların eline geçmiştir.³⁹⁹

Emevi halifesi I.Velid'in (705 - 715) kardeşi ünlü komutanlardan ve Hazar fetihleriyle meşhur Mesleme bin Abdümelik, Kemah kalesini muhasara ederek Bizans beldelerine saldırılar düzenleyenlerdendir. Fakat, sonuçta Rumlar yine başarılı ve kazançlı çıkmışlardır.⁴⁰⁰

Arap Tarihçisi Belazuri, H. 149 - 150 (M. 766) yılında yapılan bir Kemah muhasarasını şöyle anlatır: "EI-Mansur, H. 149'da Bağdat'dan hareket edip, Hadisetü'l – Maysıl'a (Musul) geldi. İlk önce Hasan bin Kahtabe'yi, onun arkasından da Muhammed bin Eş'aş'ı kutsal savaşta (Bizans'a karşı cihat) bulunmak üzere gönderdi. İki komutanın emrindeki kuvvetlere Abbas bin Muhammed'i emir olarak atadı. Abbas'a onlarla beraber Kemh (Kemah) üzerine yürümeyi emretti.

Muhammed bin Eş'as, Amid (Diyarbakir)'de öldü. Hasan ile Abbas ilerlediler. Malatya'ya vardılar, oradan yiyecek maddeleri yüklettiler. Oradan kalkıp Kemah çevresine geldiler. Abbas, mancınıklar kurmayı emretti. Fakat kaledekiler mancınıklardan atılan taşlardan korunmak üzere, kalelerinin (duvarları) üstüne, dikenli ardıç ağaçları yerleştirdiler. Müslümanları taşladılar. Bu taşların tesiriyle 200 müslüman şehit oldu. Müslümanlar Debbabeler (?) yaparak şiddetli bir surette savaştıktan sonra, kaleyi fethettiler. Abbas bin Muhammed bin Ali ⁴⁰¹ ile birlikte Matar Varrak da bu kutsal savaşlara katıldı. Sonradan Rumlar Kemah'ın kapılarını kapattılar."⁴⁰²

H. 177 yılında, Şimşat valilerinden Abdullah bin Abd. b. Ebu Ömer, Kemah üzerine yaptığı seferde, o yılın Rebiülahirinde (Temmuz - 793) kaleyi teslim alır. İslâm ülkesinde Muhammed bin Reşid kargaşalıklarına kadar Müslümanların elinde kalan kale, ahalisinin

³⁹⁹ Belazuri, s. 287.

⁴⁰⁰ Belazuri, s. 298

⁴⁰¹ İhtimal ki bu zat halk arasında, günümüze kadar rivayet olarak gelen "Hz. Ali'nin Kemah Boğazı'ndaki kaleyi yarmasıyla" ilgili efsanenin müsebbibidir. Konuyla ilgili olarak bk. "Kemah Kalesi ve Hz. Ali", **Mengüceli Der**, Sayı: 1, s, 17.

⁴⁰² Belazuri, s. 298.

kentten kaçması veya Ubeydullah bin Akta'nın esir olan oğlunu Rumlar'dan kurtarmak için takası üzerine yine Bizanslılar'ın eline geçmiştir.

Halife Me'mun (786 - 838) zamanında Abdullah bin Tahir, Kemah Kalesi'ni ele geçirir. Şimşat, Kalikale ve Hilat (Ahlat) Hristiyanları patriği Şimşat'da bulunan mülk ve çiftliklerini kurtarmak galesiyle Bizans'ın yanında Araplar'a karşı mücadele edip, bu kalenin kurtarılmasına çalışmıştır⁴⁰³.

Hız. Ali zamanında artan iç karışıklıklar nedeniyle Doğu Anadolu fetih hareketlerinde durgunluk yaşanmıştır. O sırada Azerbeycan'da savaşmakta olan Aş'as bin Kays'ı, halife olduğunda Doğu Anadolu'ya vali tayin eden Hız. Ali, Muaviye ile olan mücadelelerinde ihtiyaç duyduğu için onu geri çağırmıştır.⁴⁰⁴

Muaviye döneminde kuzey illerinin zaptına ağırlık verilmiş, İslâm orduları bir yandan Afganistan'a yayılırken, diğer yandan Bizans'la olan mücadeleler için "cihat sistemi" kurulmuştur. Muaviye, vali olarak Doğu Anadolu'ya Abdullah bin Numan bin Amr'ı, o'nun ölümünden sonra da kardeşi Abdulaziz bin Hatim bin Numan'ı atamıştır. Bu dönemde kuzey sınır bölgelerinde askeri güçlerle desteklenen bir hat meydana getirilmiştir. Hat üzerinde kurulan askeri garnizonlar, her an Bizans'ı baskı altına ve denetime alacak bir güce eriştirilmişlerdir. Bizanslılar ise hiç taviz vermeksizin mücadele ederek karşı koymaktan yılmayacaklardır.⁴⁰⁵

Emevi saltanat politikalarına karşı girişilen hareketlerden Bizans karlı çıkacağı gibi, Doğu Anadolu topluluklarından bir kısmı da ayaklanarak Arapları zor durumlara sokmuşlardır. II. Justinianus'un 686 yılında doğuya yaptığı sefer ile Erzincan - Erzurum havalisini almasında bu gelişmelerin rolü büyük olmuştur.⁴⁰⁶

Bizans'ın Doğu Anadolu'da yeniden elde ettiği üstünlük ancak Abdulmelik'in (685-705) zamanında önlenebilmiştir. Doğu Anadolu'ya vali olarak gönderdiği kardeşi Muhammed bin Mervan, bölgede merkeze karşı politikalar yürütmeye çalışmıştır. Bu politika içerisinde, ayaklandıkları bahanesiyle Hristiyanlarla savaşarak bir kısmını öldürmüş bir kısmını da tutsak almıştır. Belazuri, aynı şekilde sağ kalanların bir bölümünü Ahlat Kilisesi'nde toplayıp tehdit ettiğini yazar. Bölgeye vali olarak atanan Osman bin Velid b. Ebu Muayd, öncelikle Doğu Anadolu'da baş gösteren toplumsal huzursuzluğu gidermeye çalışmıştır. Bölgede iç güvenlik sağlandıktan sonra, Bizans güçleri üzerine gidilmiş ve Sebastopolis'te (Sivas) onları yenilgiye uğratmışlardır.

Halife el-Velid zamanının ünlü kumandanı Mesleme bin Abdulmelik'in emrindeki Arap orduları aynı zamanda Hazar Türkleriyle de mücadele etmiştir.

Süleyman bin Abdulmelik (715 – 717) ve Ömer ibn Abdülaziz zamanlarında, Adi b. Adi

⁴⁰³Belazuri, s. 330; İ A., *Es'as bin Kays* mad.

⁴⁰⁴ Belazuri, s. 330; S. F. Mahmud, *İslam Tarihi*, s. 44 - 45 .

⁴⁰⁵ Belazuri, s. 331; İ. Hakkı Konyalı, *ag e* , s. 15 .

⁴⁰⁶ Belazuri, s. 331 - 332.

b. Umayr ve Hatim bin Numan'ın Doğu Anadolu'ya vali olduklarını Belazuri rivayeten zikreder. II. Yezid (720 – 724) zamanında da Malik bin Saffar Behrani ve Haris bin Amr ile Cerrah bin Abdullah zikredilir.⁴⁰⁷ Cerrah bin Abdullah Hakimi, Hazarlar'la yapılan muharebelerde önemli başarılar elde etmiş, ancak yapılan bir muharebe sırasında ölmüştür. Hişam (724 – 743), Mesleme b. Abdulmelik'i, Sad Hareşi'yi, Mervan bin Muhammed'i ve Mervan bin Muhammed de halife olduğunda (744 – 750) yerine İshak bin Müslim Doğu Anadolu'nun valiliğine göndermişlerdir.⁴⁰⁸

VII. yüzyılın ortalarından itibaren aralıksız süren İslâm akınları ve aralıklarla kurdukları egemenlikleri sürecinde bazı yenilgiler yaşandığı gibi zaman zaman huzursuzluklar da vuku bulmuştur. Bazı Bizans İmparatorlarının izlediği akılcı politikalar ve düzenledikleri askeri hareketler Arap ordularını güç durumlara sokmuştur. 718 yılında III. Leon (İsavralı), Karasu civarına sokulabildiği gibi, V. Constantinos zamanında 20 bin kişilik bir Bizans kuvveti Malatya üzerine yürümüş, 750 senesinde de Erzurum'u alarak Arap tarafı halkı Mezopotamya'ya sürmüştür.⁴⁰⁹

İslâm ordularının Doğu Anadolu ve ülkelerde başarılı olmalarındaki en büyük unsur, Bizans Ortodoks Hristiyanlığı'nın ve İranlıların kıskançlıkları uğruna halkın ezilmesine göz yuman yerel yöneticilerinin maddi ve manevi baskılarına karşılık, Müslümanların farklı inanç ve kültürlerle karşı olgun bir tutum sergilemiş olmalarıdır. Bu sebeple bir kısım Bizans yanlılarının yanı sıra, bizzat Arap yanlısı dini liderler, ülkelerine İslâm ordularının gelmelerini isteyebilmişlerdir.

Hız. Ömer zamanında Katogikos Yogiyan'ın halifeye yazdığı mektup gerçekten ilginç ve Doğu Anadolu'nun o dönemdeki genel tutumunun ne olduğu hakkında önemli bir bilgi sayılır: “Ülkemizde bir Episkopos'la dul bir kraliçe var. Bunlar muhterem hükümetinize itaatten kaçınıyorlar. Adınızı daima dua ve takdirle anan bendenizle birleşmek istemeyip, Roma'yla işbirliği yapıyorlar. Bu vesileyle ülkemizde kargaşa çıkarıyorlar. Bunları bertaraf edip, benim yanımdan kaldırmak için acele etmelisiniz. Zira, kendini Roma, para ve sair vasıtalarla daimi surette destekleyip güçlü kılmaktadır.”⁴¹⁰

Kendini Ortodoks/Bizans Hristiyanlığından ve Ortodoksluğun türevlerinden olan Gregoryen anlayış ve uygulamalarına karşı verilen mücadelenin önemli aktörlerinden biri de Paulikien hareketidir. Son dönemlerinde merkezi Tephrike (Divriği) olan Paulikienler, Araplardan aldığı destekle tahkim ettikleri dağlık alanlarda Bizans İmparatorluğu'na karşı uzun yıllar direnmişlerdir.⁴¹¹

Bizans VI. yüzyılda Erken Hristiyan adı verdiğimiz bir üsluba henüz erişmişken, Doğu

⁴⁰⁷ Ali Kemalî, **Erzincan**, s. 24 Not: 1

⁴⁰⁸ Belazuri, - s. 300 - 321,

⁴⁰⁹ Ohannes Katagiros – *Tarihi-fasil* 13(ten naklen, Esat Uras, s. 72)

⁴¹⁰ C. Texier, **Küçük Asya III**, s.100; C. Dawson, s.201.

⁴¹¹ Belazuri, s.301.

Anadolu'lu ve Karadeniz kıyılarında başta Paulikienler olmak üzere Hristiyanlığın aslına uygun gelişen bazı mezhebi anlayışlar ikonolara (dini resim veya figürlere) karşı olmuşlardır. Doğu Anadolu Hristiyanlığının farklı renklerde gelişmesi, kendini sanat alanında da gösterecektir. Bölgede özellikle dini mimaride, bu özgünlüğü görmek mümkündür.

750 yılında İmparator Constanstinus, Malatya civarına indiği zaman, İslâm ülkesinde Emevi hanedanlığının sonu ve Abbasilerin kuruluşuyla ilgili yoğun gelişmeler yaşanmaktaydı. Bu fırsattan yararlanan İmparator, daha önceden Kemah Kalesi'ni fethetmişti. Halkı Paulikien mezhebine dahil Kemah, Müslüman yöneticilerin idaresindeydi. Müslüman vali, kuşatma sırasında Malatya'ya adam göndererek 800 kişilik bir süvari yardımı almışsa da, bunlar Rumların karşısında bozguna uğramışlardır. Daha sonra Malatya'yı zapteden İmparator, kenti harabeye çevirmiştir. Kent 757 yılında El-Mansur tarafından onartılmıştır.⁴¹²

Abbasilerin kuruluş yıllarında El-Mansur Doğu Anadolu'nun valisi olmuş, halife olunca Yezid bin Üsayd'ı bu göreve atamıştır. Daha sonra İbn Ukayl; Bekar bin Müslim ve Hasan bin Kahtabe vali olmuşlardır. Bu dönemler içerisinde İmparator Constantinus'un başlattığı karşı savaşlar sürmekte ve bölgeler sürekli el değiştirmektedir.

755 senesinde Erzincan ve çevresi Bizanslılar tarafından alınarak Müslümanlar Araplar bu yöreden uzaklaştırılmıştır.

Roma'ya olduğu kadar, İslâm'a da karşı olan yerli halkın, iki güce karşı direnmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Hasan bin Kahtabe'nin hükmü altına alabildiği Doğu Anadolu'da, Moşatil adlı birinin önderliğinde yapılan direniş Arapları zor durumda bırakmıştır. Halife El-Mansur, Hasan'a yardım göndererek Moşatil ve yandaşlarını öldürerek ayaklanmayı bastırabilmiştir.⁴¹³

777'de Maraş ve Amik Ovası'na kadar ilerleyen Bizans güçleri Hasan bin Kahtabe tarafından yenilmişlerdir. Daha sonra Halife Mehdi'nin (775-785) oğlu Harun Reşid'in komutasında bir ordu Marmara kıyılarına kadar gidebilmiştir. Sıkıştırılan Bizans İmparatorluğu, her yıl 8.000 dinar vermeye zorunlu kalır. Harun Reşid, halifeliği döneminde (789 - 809), Bizans ve Hazarlarla kıyasıya mücadele etmiş, yine kendisinin çıktığı 797 - 798 tarihli bir seferde, umduğu sonucu alabilmiştir. Bu sırada Bizans, iç karışıklıkların dinmediği bir ülkedir. Ancak, Abbasiler'de de çeşitli sorunlar yok değildir.

Osman bin Umara b. Huraym, Ravh bin Hatim, Mühellebi Huzeyme bin Hazım, Yezid bin Mezid, Ubeydullah bin Mehdi, Fazl bin Yahya, Said bin Selam, Muhammed bin Yezid; El - Memun döneminde (813 - 822) Doğu Anadolu Bölgesi'ne tayin edilen valilerdir. Hepsi halifeye karşı, kendilerine bağlı olan yörelerin patrik ve reislerini kendi denetimlerine alarak, onların belirli yerlerde sorumluluk alanlarını çizmişlerdir. Bağlı patrik ve yöneticiler,

⁴¹² Belazuri, s. 338- 339.

⁴¹³ Belazuri, s. 339.

belirli zamanlarda valiliğin görevlendirdiği kişiler aracılığıyla haraç veriyorlardı.

Araplar, hükümran bir güç olmakla beraber, kalıcı bir sistem kurmanın altyapısını oluşturamamışlardır. Zira toplanan haraçlar, gelen vali ve sair idareci zümrenin tavırları nisbetinde değişmekte ve hatta bazen küçümsenecek kadar az olmaktadır. EI-Mutasım zamanında tayin olan Halid bin Yezid b. Mezid, ilk kez Ermeni Patrik ve beylerine çeşitli armağanlar vermek kaydıyla, onlardaki zaafi ifşa etmiş, kendisinden sonra gelenler de bu işi yapar hale gelmişlerdir. Böylelikle, kendilerinin ve adamlarının Hristiyan tebaa ve ileri gelenlerinin kendilerini daha uygar görme vehmiyle Arapları küçük görme tutumlarına karşı bir argüman bulmuşlardır.⁴¹⁴

Harun Reşid zamanında Toros ve Doğu Toros dağ zincirine paralel olarak Tarsus (Çukurova) -Malatya-Erzincan'a varan bir hat çekilmiştir. "Avasim" adı verilen bu hat, sınır vilayeti olarak Abbasilerin kontrolüne alınmıştır. Hattın batısı ise Bizanslılara aitti.

Bizans, elden çıkardığı bölgelerin dışında kalan Anadolu kesimini VII. yüzyılda yeniden düzenleyerek yönetim açısından değişik bir politika izlemeye başlamıştır. Sınır savaşıları nedeniyle halk üzerindeki askeri unsurlar etkinliklerini iyice artırmıştır.

Me'mun ve Mu'tasım'ın halifelik dönemleri sırasında ortaya çıkan Babek hareketi, Doğu Anadolu bir yana, bütün İslam alemini büyük ölçüde etkileyecektir. Babek hareketinin gelişmesi ve ileri gitmesinde Doğu Anadolu'da ortaya çıkan çeşitli ayaklanma ve kıskırtmaların da payı olmuştur. 838 yılında ölen

"Hurremi" hareketi, daha önceki zuhur eden Mazdekizm'in devamı telakki olunur.

İslâm ülkelerindeki karışıklıklar sırasında İmparator Teofilos'un askeri faaliyetleri sonucunda Çukurova (Kilikya) Bizans ordularının saldırısına uğramış (837), o ara Erzincan-Tercan bölgeleri, yeni bir idari düzene konulan Pontus Bölgesi'ne katılmıştır. Mu'tasım, İmparator Teofilos'un başarıları karşısında, yine Türk kumandanlarının yardımına muhtaç olur. Afşin - Eşnas, İtak gibi kumandanlar Ankara önlerine kadar gelerek karşılaştıkları bir Bizans gücünü etkisizleştirirler.

Babek'ten sonra da devam eden toplumsal olaylar, Bizanslıların askeri hareketlerine devam etmeleri ve Ermenistan içindeki yerel yöneticilerin ikili tutumları Halife Mütevekkil zamanında Doğu Anadolu'ya yeni fetihleri gerekli kılmıştır.

EI-Mutasım zamanında tayin edilen vali Yasan bin Ali zamanında başlayan Ermeni ayaklanmaları Yusuf bin Muhammed b. Yusuf döneminde daha da çoğalır. Reisleri Aşot'un yakalanarak bazı manastırların tahribi üzerine dini galeyana gelen halk, Yusuf'u öldürürler.⁴¹⁵ Bütün bu huzursuzluk ve keşmekeşliklerin düzelmesi için Halife Mütevekkil (847 - 861), Türk Kumandanı Buga'yı görevlendirir. Buga Bitlis'e geldiğinde ayaklanmanın önderlerini ortadan kaldırmış, ayaklanmaya katılan birçok insan bu takibat sırasında öldürülmüştür. Buga, İshak bin İsmail'in ele geçirdiği Cürran'ı zapt ederek buradaki

⁴¹⁴ Belazuri, s.340- 341.

⁴¹⁵ Belazuri, s. 341.

huzursuzlukları giderir. O zamana kadar sürüp giden olayların sonunda önemli ölçüde bir huzur ortamı sağlamayı başaran Buga daha sonra 855 (H.241) yılında Serremen-Ra-ah'a döner.⁴¹⁶

III. Mihail (842 - 867) ve Kraliçe Teodora zamanında Malatya valisi Ömer bin Abdullah, Karadeniz sahillerini ve Samsun'u yağma eder. Bizanslılar ancak I. Vasilios (867 - 886) döneminde başarılı olabilmişlerdir. Bizans ordusu 870 senesine doğru önce Tefrik'i almış, daha sonra Şebinkarahisar themalarının askeri güçleriyle birlikte Fırat - Arsaniyas arasına kadar inmiştir. Bizanslı güçlerin kararlı yürüyüşü ve saldırılar karşısında Ömer bin Abdullah'a bağlı kuvvetler Malatya'da bozguna uğrar. İmparator'un 877, 881 - 883 senelerinde yapılan seferler, genel olarak Araplar'ın aleyhine olmuştur. Bu arada Divriği, Zebèra, Samosete alınmış; Maraş ve Tarsus üzerine de akınlar olmuştur. Bizans'ın Doğu Anadolu'daki varlıklarından hoşlanmamakla birlikte, Tercan'daki Tuzla suyu yakınlarında bulunan Mananalis bölgesi Paulikanları bir dönem Araplara karşı Bizanslılara yardım etmişler ve Bizans'ın doğudaki başarılarına önemli katkı sağlamışlardır.⁴¹⁷

İmparator VI. Leon (886 - 912) ve oğlu VII. Constantinos (913 - 959) dönemlerinde uzun süreli Arap - Bizans mücadeleleri olmuştur. Bu mücadeleler, ara yerde kalan Ermeni kiliselerine bağlı topluluklar arasında dini ve toplumsal birliğin pekişmesine ortam hazırlamıştır. Ermeni kiliselerine aykırı dini temayülleri olan Hristiyanlar, köylerde azınlık olarak silik bir hayat sürdürmeye çalışmışlar, zaman zaman Ermeni Merkez Kiliseleri'ne karşı adlarını duyurmayı başarmışlardır.

Van'ın kuzey ve güneyinde Arzunili Kagit ve Kurken adlı şahıslardan birincisi bölgedeki Arap emiriyle işbirliği yaparak (908) Doğu Anadolu'nun batı kesimindeki kalelerde Araplara karşı ayaklanan Sempat'ın öldürülmesinde yardımcı olmuştur. Sempat'dan sonra gelen Aşot, Araplarla ve kendini istemeyen Ermenilerle sürekli mücadele etmiş, Bizans İmparatoru VII. Constantinos'dan yardım istemiştir. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen İmparator, General Kurkuas'ı Doğu Anadolu'ya istilasına gönderir. Araplara karşı başarılı olan Kurkuas, 927 - 928'de Erzincan, Erzurum ve Malatya'yı (934) almıştır. X. yüzyıl kaynaklarında tarif edilen Bizans - Arap sınırı Malatya - Sumaysat (Şimşat) arasında uzanmaktadır. Kemah'la Zibatra, Bizans'ın egemenlik alanı içerisindeydi.⁴¹⁸

Arapların sürekli uğraşmak zorunda kaldığı yerel ayaklanmalar X.yüzyıl sonlarında Bizanslıları uğraştıracaktır. Doğu Anadolu'da meydana gelen 976 - 979 ve 987 - 989 yılları ayaklanmaları, Bizans hâkimiyetinin önemli ölçüde sarsılmasına neden olmuştur.⁴¹⁹ Güçlülükle bu ayaklanmaları bastıran Bizans, Arap tehlikesini koz olarak kullanarak yerel yöneticilerle dostluk anlaşmaları yapmıştır. Bunlardan II. Aşhod'a Doğu Anadolu'da ilk kez "şehinşah" (kralların kralı) ünvanı verilmiştir. Yetkisini Bizans'tan alan II. Aşhod X.yüzyılın

⁴¹⁶ E. Honigmann, s. 62; Lavrent, L'Armanie, s. 256 vd.; Levçenko, s. 224.

⁴¹⁷ Kodama, 216 (dan naklen, E. Honigmann, s. 71).

⁴¹⁸ E Honigmann, s. 149 - 154.

⁴¹⁹ A. A. Vasiliev, s. 398.

ikinci yarısında krallığının merkezini Ani'ye (Kars) nakletmiştir.

Bölge, VI. yüzyıl yarısından itibaren dört yüz yıla yakın bir süre Arap akınlarıyla ve yer yer Arap egemenliğiyle yüz yüze gelmiştir. Ancak Araplar tarafından köklü bir yerleşim, örgütlenme ve düzen sağlanamamıştır. Arap kültürünü yansıtacak türde eserlere pek rastlanamaması da bunu teyit etmektedir. Aksine, çıkan ayaklanmaların bastırılışı sırasında pek çok yer tahrip edilip yağmalanmıştır.⁴²⁰

X. yüzyılda gelişen olaylardan biri de, Doğu Anadolu'ya Oğuz Türklerinin göçüdür. 960'larda iki bin çadırılık bir topluluğun bölgenin doğu kesimlerinde yurt tuttuğu tahmin edilmektedir. Yine, Dokak oğlu Selçuk'un kabilesi bir ara Seyhan Suyu'nun aşağılarına kadar inmiştir. Diğer taraftan Bizans generali II. Nikiforas Fokas da Halep'e kadar ilerleyerek durumu kendi kontrolleri altına almaya çalışmıştır. İmparator İonis Çimiskis zamanında Mezopotamya ve Suriye'nin Bizans egemenliğine alındığını görüyoruz (974 / 975).

Vasilios Vulgaroktan (II. Basil) ve VIII. Konstantinos ikilisinin idaresi sırasında Bordas Kokas'ın 989'daki ayaklanması ülkede yeni bir kaosa neden olmuştur. Kokas, Anadolu'yu zapt etmek niyetindedir. Kokas, İmparator Vasilios güçleri karşısında yenilmiş ve girişimleri sona ermiştir.

İmparator'un Kafkas seferi esnasında Doğu Anadolu'nun bir kısmını Bizans ülkesine katması, onun saltanatında elde ettiği son zaferdir. Trabzon'da bulunduğu bir sıra, Ermeni prenslerinden Yohannes - Smbat (Senekerim), kendi hükmü altında şartlara bağlı olarak bulundurduğu Kuzeydoğu Doğu Anadolu'nun merkezi olan Ani(Kars)'nin anahtarlarını O'na teslim ettiği bilinmektedir.⁴²¹

XI. yüzyıl başlarında Arap dünyasında siyasal birliğin sarsıldığı, artan toplumsal ve ekonomik sorunlar yanı sıra askeri alanlarda da gerilemeye başlandığı görülmektedir. Anadolu'da Arap etkinliğinin tamamen yok olduğu bir sırada Selçuklu Türkleri tarih sahnesine çıkmışlardır. Tuğrul Bey'in 1038'de ve 1040'de Dandanakan'da kazandığı savaşlar, Türklerin Anadolu'ya yapılacak yürüyüşlerine de imkan sağlayacaktır. Bizans ordusunun 1048'de Hasakala'de yenilmesi, bu yürüyüşün köklü olacağını ilk önemli işareti olmuştur.

1049'da Tuğrul – Yınal sürtüşmelerinden yararlanan Bizans güçleri Kars'a kadar gelmiştir. Bu arada yörede hüküm süren yerel Bagratid – Bagratuni sülalesinin egemenliği de sona ermiştir. Tüm çabalarına rağmen Bizans, Doğu Anadolu'da tutunamaz. Bölge halkı ise imparatorluğun dini ve idari politikasından yılığındır. Türkler geldiği zaman askeri bir sınıf niteliğine haiz olan Rumlar batıya ve kuzeyde tahkim ettiği kalelerine çekilirken, Ermeni nüfusunun bir bölümü de güney Kilikya'ya göç eder.

⁴²⁰ N. Marr, *Kafkasya Medeniyeti ve Ermenia*, s. 313 - 314; Barthold, *Zapiski Kollegii Vostokoveduv.* I, 643.

⁴²¹ A. A. Vasilev, s. 398; J. Lavent, *Byzance et les turcs Seidjoudesdans l'Asel occioarüame Jusqu'en 1081*, s. 16 - 18.

2. KİTAP

TÜRKLER VE ANADOLU, TÜRK FÜTÜHATINDA ERZİNCAN, MÜNGÜCİKLER, ANADOLU SELÇUKLULARI, MOĞOL-İLHANLI EGEMENLİĞİ

I. TÜRKLERİN ANADOLU'YA GELİŞİ VE ERZİNCAN

İlk Çağ'ın yazılı kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, bugün “Anadolu” ya da “Türkiye” diye anılan bu ülkenin bölgeleri çeşitli toplumlar ve değişik zamanlar içerisinde farklı adlandırmışlardır. Orta Anadolu'da devlet kuran Hititler, egemen oldukları alanı “Hatti ülkesi”, doğu ve kuzeydoğusunda komşu oldukları bölgeyi ise Azzi/Hayaşa olarak adlandırmışlardır. Hititler yanı sıra Mezopotamya ve çevresinde kurulan uygarlıkların kayıtlarından, ülkenin diğer bölge ve alanlarına ise üzerinde yaşayan kavimlerin ya da kurulan devletlerin adı verildiği görülmektedir.

Hellenler, Doğu ile ilişkilere girdiklerinde kendi ülkelerinin doğusunda kalan yerlere “Asia” demişlerdir. Bu isim zamanla bütün bir kıtanın adı olunca Anadolu için Batılılar “Asia Minör” yani Küçük Asya deyimini kullanmışlardır. Yine Hellenistik dönemden itibaren, “güneşin doğduğu yer” anlamında gelen “Anatolia” denmeye başlanmıştır. Roma-Bizans Dönemlerinde de bu ad kullanılmış, idarî adı Thema Anatolica (Anadolu Theması) olmuştur.¹ Günümüzde “Anadolu” sözü, Trakya hariç Türkiye'nin diğer bütün alanlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. “Türkiye” adını yalnızca Türkler değil, XI. yüzyıldan sonra Batılılar da kullanmışlardır.

MÖ, VII. yüzyılda Anadolu'nun batısında Lidyalılar hüküm sürerken doğuda Urartu Devleti bulunuyordu. Urartular önce Kimmerlerin ve MÖ, 650 yıllarında da İskit akınlarının hedefi olmuştur. Herodotos'un verdiği bilgiye göre Anadolu'nun önemli bir kesimi otuz yıl kadar İskit egemenliğinde kalmıştır.² İskit Devleti, büyük ölçüde Türk kültürünün özelliklerini taşıyan, Orta Asya, Kafkasya ve İran kavimlerinden meydana gelmiş bir çeşit konfederasyondur. Bu yapı içerisinde yer alan Türk toplulukları, tarihte önemli rol oynamışlardır. Kimmerlerin ve İskitlerin egemenlik kurdukları Yukarı Fırat Havzası'nın bir dönem “Kimmerya” ve “İskitya” diye anıldığı anlaşılmaktadır.³

¹ Ch. Teexier, **Küçük Asya I**, (çev. Ali Suat), İstanbul 1939, s. 6 vd.

² Herodotos, **Herodot Tarihi**, (çev. A. Erhat), İstanbul 1973, s. 103 vd.

³ Ksenophon, IV, VII-19.

378'de Tuna'yı geçen Hun atlıları, Roma İmparatoru I. Theodosius'un ölümünden sonra (395) bir taraftan Balkanlar üzerinden Trakya'ya, diğer taraftan da Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmişlerdir. Karasu-Çoruh vadileri arasından hareketle Erzincan havalisinden Malatya'ya doğru yönelen bu kuvvetlerin başında Kursık ve Basık adlı liderler bulunuyordu. Bu Türk topluluğu Çukurova'yı aldıktan sonra Urfa ve Antakya kalelerini kuşatmayı denemişlerdir. Kuzey Suriye'den ikinci bir kavis çizen Kursık ve Basık, Orta Anadolu'dan geçip Doğu Anadolu-Azerbaycan üzerinden tekrar geri dönmüşlerdir (396). Sonraki iki yıl içinde de bu Türkler Anadolu'ya geçici seferler düzenlemişlerdir.

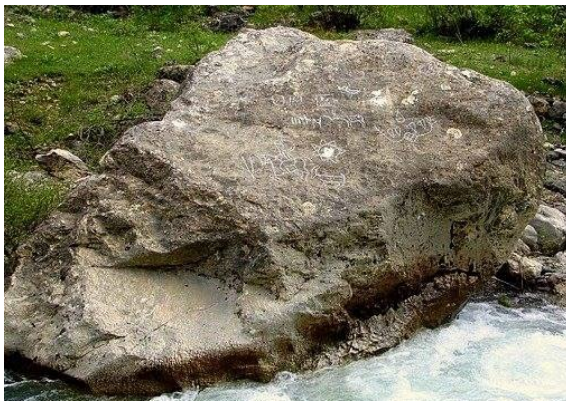
IV. yüzyılın sonunda Anadolu'ya yapılan bu seferlerle Doğu Roma İmparatorluğu doğu yönünden baskı ve kısaç altına alınmış, Avrupa'daki Türk-Hun yerleşmesine kolaylık sağlanmıştır.

Sabar Türklerinin Ön Asya tarihinde varlık göstermeleri, 515 yılı sonlarında, Volga (İtil)-Don Irmakları ve Kafkasya'nın kuzeyindeki Kuban Irmağı arasında hâkimiyet kurmalarıyla başlar. Hükümdarları Balak, Sasanilerle önlerine çıkan diğer kavimleri daha da batıya sürmüş, Avrupa'nın siyasal yapısında büyük değişikliklere sebep olmuşlardır. Güçlü orduları sayesinde Doğu Anadolu'ya akınlarda bulunan Sabarların Anadolu'daki ilerleyişleri Orta Anadolu'ya (Ankara, Kayseri, Konya) kadar uzamıştır.

Sabarların Anadolu seferleriyle Bizans'a büyük bir darbe vurulmuş ve bu devlet baskı altına alınmıştır. Balak'dan sonra Sabarların başına Boarık geçmiştir. Bizans İmparatoru Justinianus güçlü Sabar ordusunun istilasından kurtulabilmek için barış yapmış ve Anadolu'daki Türk tehdidinden güçlkle kurtulabilmiştir (528).

1. EĞİN- DİLLİ VADİSİ TÜRK KAYA KİTABESİ

Doğu ve Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde İslâmiyet öncesi Anadolu'da Türk varlığını kanıtlayan somut belgelerden biri de Erzincan'ın güney batısında, bugünkü Eğin'e bağlı Dilli Vadisi'ndeki yazılı kayadır.

Resim 1: Eğin-Dilli Vadisi Protogöktürk kaya yazıtı. (Fot. A. Ataman).

Eğin- Dilli vadisi yazılı kaya hakkında araştırma yapan Cengiz Saltoğlu: “ *Dilli Deresi dil anıtı, aşağıda okuyucunun da tanık olacağı gibi, taşıdığı seçkin özellikleriyle, Anadolu'nun her köşesine Türklük damgasını vuran Eski Türk belgeleri arasında çok özel ve özgün bir yere sahiptir. Dilli Deresi dil anıtı, üzerindeki Bügdüz damgasından da anlaşıldığı gibi, Oğuz Türklerinin Bügdüz boyundan, Kıyık adlı bir kişinin, son derece zarif ve özenle çizilmiş kaya resimlerinin eşlik ettiği av duasıdır. Yazıttan anlaşıldığı üzere, dua, İslamlık*

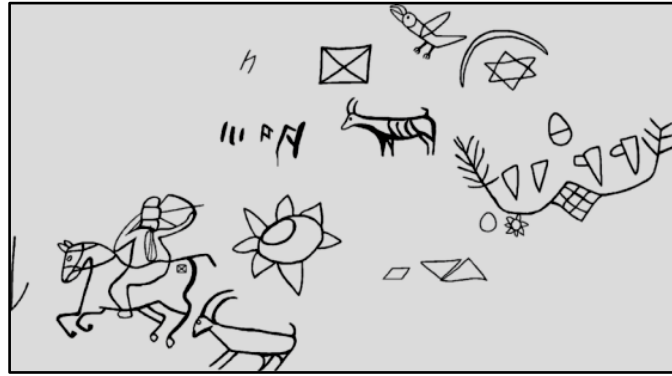

öncesi Eski Türk inanışı kapsamında, Kün-Ay Tengri'ye yöneltilmiştir. Burada yazıtın ilginç bir özelliği, Kün-Ay sözcüğünün, doğrudan güneş ve ay çizimleri kullanılarak resimyazıyla gösterilmiş olmasıdır.”..

“Başında borkü, sırtında okluğuyla, dörtnala koşan bir atın üzerinde geriye doğru dönmüş, Türk atışı yapmak üzereyken resimlenen Kıyık'ın av duasının en çarpıcı yönlerinden birisi de, bütün bu son derece canlı tabloya Türklüğün en eski simgelerinden biri olan **Ay-Yıldız**'ın eşlik ediyor olmasıdır.” ... “Bügdüz boyunun töz kuşu olan (Ebu'l-Gazi Bahadır Han'a göre) İtalgu, yani, atmacanın da, Bügdüz damgasıyla birlikte Dilli anıtına özenle işlenmiş bulunmasıdır. Erzincan Kemaliye Dilli Deresi dil anıtı bu görülmemiş, “kitap gibi” içeriğiyle de, Türk tarihi ve kültürü açısından eşsiz bir belgedir” demektedir. ⁴

Dilli Deresi dil anıtının MS. VI - X. yüzyıllar arasına tarihlendirilebileceğini belirten C. Saltoğlu, **Ant Kıyık'ın kıkı Kün-Ay, kıkı an! Et anımış Kün-Ay! Al!** (Bu) ant Kıyık'ın haykırışı **Kün-Ay**, haykırışı anla! Başarıya ulaştır avımı **Kün-Ay!** Kabul et! biçiminde okuma yapmıştır.

İslamiyet, kuzeyde Bizans engeliyle karşılaşmış, bunun üzerine uzun yıllar Müslüman Araplarla Bizanslılar arasında savaşlar olmuştur. Özellikle Abbasiler Dönemin'de, Bizans'a karşı yapılan gazalara Müslüman olan Türklerden de çok sayıda insan katılmıştır. Suriye, Irak, Doğu Anadolu ve Azerbaycan yörelerinde gerçekleştirdikleri fetihlerden sonra, Müslümanların Bizans ile mücadeleleri

Resim 2: Eğin- Dilli vadisi Türk runik/resimli kaya yazısı sembolleri. (C. Saltoğlu).

Toroslardan Erzurum'a kadar uzanan hat boyunca devam etmiştir. Bu savaş hattına paralel olarak Tarsus (Çukurova), Malatya, Erzincan, Erzurum şehirleri Müslümanların gaza üsleri olmuştur. Arapların sugûr veya avâsım (uc) adını verdikleri bu alanlar cihat yapmaya uygun olarak teşkilatlandırılmıştır.⁵

⁴ Cengiz Saltaoğlu, *Anadolu Türk Runik Yazıtları V, Erzincan Kemaliye Dilli Deresi Dil Anıtı, Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi*, S. 299, İstanbul 2011, s. 40. Kaya resimleri bilim dünyasına ve genel kamuoyuna ilk olarak Dr. Osman Mert tarafından 2007 yılında tanıtılmıştır. *Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisi'ndeki Petroglif ve Damgalar*, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, S. 34, Ocak 2008, Kayada damgaların yanı sıra okunamamış bir yazı olduğunu belirten ise Servet Somuncuoğlu'dur. *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul, 2008, s. 479-483.

⁵ Emevîler döneminde Anadolu'nun fethi için büyük çabalar olmuş, bunun sonucunda Arminiye Vilâyeti vücuda getirilmiştir. Bu dönemde Anadolu'ya özel bir önem verilmesinin bir sonucu olarak Tarsus ve

Abbasi halifesi Mehdi zamanında (775-785) Türkistan, Horasan ve Harzem yöresinden; başta Türkler olmak üzere, birçok İranlı ve Sogd topluluklarından Müslüman gönüllüler avâsım bölgesine yerleştirilmiştir. Halife Harun Reşid, Memun ve Mutasım zamanında Türklerin sayısı oldukça artmıştır.

Halife Mütevekkil (847-861) zamanında ise, hilafet ordusunun çoğunluğunu Türkler oluşturduğu gibi, bu askerî bölgenin yönetimini Türk komutanlar yürütmüşlerdir. Ebû Suleym, Ferec el-Türkî, Tolun, Eşnas, Sa'id b. Sâcur, Afşin, Buğa, Karinoğlu Fazl, Bilgeçur ve Ferganeli Halef önde gelen Türk kumandanlarından bazılarıdır.⁶

2. TÜRK FETİH HAREKETLERİ, GÖÇLER VE YERLEŞMELER (1015 - 1071)

Türklerin Anadolu'ya gelişlerinin ve bu ülkeyi yurt edinmelerinin önemli siyasal, ekonomik, askeri, dini ve toplumsal nedenleri vardır. Anadolu X. ve XI. yüzyıllarda Avrupa, Kafkasya, İran, Irak ve Suriye cephelerinden kısaç içine alınmış, başta Oğuz Türkleri olmak üzere bu topraklara egemen olmaya başlamışlardır.

Bir dönem kendi inisiyatifleriyle veya Arap akıncılarıyla birlikte defalarca bu topraklara giren Türkler, İslam toplulukları arasında özellikle askeri güç olarak ön plana çıkmışlardır. Rum, Gürcü, Hayaşalı, Paulikien, Ermeni, Kürt, Süryaniler başta olmak üzere çok çeşitli halkların yaşadığı Doğu Anadolu'da Türk akınlarına karşı yeterli direniş gösterilememiş, aksine, Bizanslılara ve kendi yerel yönetimlerine karşı Türklere yardımcı olan gruplar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Hayaşa'nın aslî unsuru ve Asyatik kökenli Paulikienlerin Türklerle olan yakın ilişkilerinin çok daha özgün ve özel bir yeri vardır.⁷

Kendi dini, politik ve ekonomik çıkarları için Türklerle yakınlaşan halkların varlığı, geri dönmeleri zaten çok zorlaşan Türkler için önemli bir kazanım olmuştur. Kaldı ki, bir süredir yurt tuttıkları ve sürekli yeni göçlerle ayak altında kalan Horasan ve civarı Oğuz grupları için fazla bir gelecek vaat etmekten uzaktır. Anadolu ise o günkü koşullarda bu insanlar için gerekli otlak ve yaylaklar açısından oldukça elverişli görülmektedir. Yapılan Türk akınları karşısında meşru savunma yapacak olan ve bölgeyi koruması gereken en önemli güç hâlâ Doğu Roma yani Bizans'tır.

Fetih Yolları: Anadolu'nun Türkler tarafından fethinde önemli derecede kolaylık sağlayan yollar şunlardır:

1. Yol: Kura Irmağı'ndan Çoruh ve Kelkit vadileri boyunca (Karadeniz kıyılarıyla paralel bir bütünleşme içinde), Kastamonu çevresine ve daha batı kesimlerine uzanmaktadır.

Malatya'nın merkez olduğu suğur mıntıklarının tahkimine çalışılmıştır. İzzeddin al- Din İbn Şaddad, **A'lak al Haûra fi Umara al Şam va'l Cazira** (Yazma), C. 1, bab II (den nakl. Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri/ Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1944, s. 19 vd). Bizans- Doğu Anadolu yerel yapıları ve Abbasiler arasındaki mücadeleler için ayrıca bak. G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan), Ankara 1981, s. 102 vd.

⁶ M. H. Yinanç, **age**, s. 20; V. Gordleviski, **Anadolu Selçuklu Devleti**, (çev. A. Yaran), Ankara 1988, s. 38; Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1971, s. 205.

⁷ O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1973, s. 69-70.

2. Yol: Yine doğu- batı yönünde, ancak Fırat vadilerini esas alan yol. Erzincan'ı daha çok ilgilendirir olması yanı sıra askerî ve ticari amaçlarla kullanılan en işlek yoldur. Anadolu yol ağlarının kesiştiği noktalar daha ziyade bunun üzerindedir. Fetih yollarında bütün akınlar belli bir doğru üzerinde gitmek zorunda olmamış, koşullara bağlı olarak uygun bulunan mıntikalardan kuzey veya güneye sapmışlardır.

Birinci yol üzerinden yapılan seferlerde Kelkit Çayı'nın batı kaynaklarına gelindiği zaman, buradan güneye kıvrılıp, Erzincan'ın batı yöresindeki dağlar üzerinden Frat'a inilerek bu vadilerden Malatya'ya doğru gidilebilirdi. 39°'lik paralelin kuzeyindeki doğu – batı arasında cereyan eden çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal vakaların sığ olarak görüldüğü bu uzantının üzerinde olan Erzincan bölgesinin tarihteki kritik muhitler arasına girmesinin bir nedeni de bu yoldur.

“İpek Yolu”nun geçtiği merkezler, diğerlerine oranla çok daha yoğun gelişmelerin yaşandığı cazibe merkezleri olmuşlardır. Bu nedenle Doğu Anadolu “İpek Yolu” uzantısı, en az Ege – Balkan yolları kadar önemli ve işlevseldir. Söz konusu yolu Aras vadilerinden başlatırsak, Pasinler'den Karasu yatağına getirip, Erzurum'dan bu ırmak boyunca Aşkale mıntikasına vardırırsak, Yol buradan doğru istikametle Şogun Boğazı'nı geçip Miadin düzüne vardığı gibi, güneye yönelip Kükürlü Geçidi'nden Tercan'a varabilmektedir. Miadin düzlüğündeki Fırat dirseğine gelindiğinde, Erzincan'a gitmek için Sarıkaya geçitleri kullanılabilir veya Tercan'dan Erzincan'a gitmek için Fırat Irmağı'nı Kargın yakınında terk edip Cibice Boğazı üzerinden geçilebilirdi.

Kargın düzünden itibaren Fırat Irmağı'nın takibi, önceki yüzyıllarda tercih sıralamasının sonunda kalıyordu. Erzincan'a varan yol, batıya iki ana kol üzerine ayrılır: Biri kuzeybatıya yönelip Çardaklı Boğazı üzerinden Çimen Dağları üst platolarını, diğeri Fırat Vadisi'ni takiple Kemah'a gider.

Fetih esnasında kullanılan yollar ve geçilen mıntikaları adım adım takip etmek, çoğunlukla imkânsızdır. Bunu büyük ölçüde zaman ve çevrenin şartları ile yerin yapısını ele alarak tahmini olarak belirleyebiliyoruz. Mesela, 1015 ve müteakibi seneler içerisinde Cibice – Erzincan – Kemah yolunun kullanıldığını söylemek zordur. Nitekim o senelerde Erzincan, Bizans'ın doğuda tahkim ettiği en önemli merkezlerden biridir. Kaldı ki, fetih yollarında bu tip basık ovalardan haliyle kaçınıp, daha hâkim yerlerden geçmeyi itiyat tedbiri olarak tercih edilebilirdi. Şu halde Tercan – Miadin düzlüklerine gelen akıncı kitleleri, ilk hareketlerinde Keşiş Dağlarının kuzey eteklerinden Çimen Dağı sırtlarına gelmiş olabilecekleri daha akla yakındır. Hatta bu yol, Osmanlı yüzyılları sırasında, bilhassa sıcak mevsimlerde İran'a karşı savaş yolu olma özelliğini taşıdığı gibi, Tokat – Erzurum arasında normal seyahat yolu da olmuştur.

Çimen Dağları, geçmiş tarihin her döneminde önemle karşımıza çıkmaktadır. Bu nokta Kelkit Çayı vadilerini, onun daha güneyinde uzayan Keşiş – Pulur arasındaki vadi ve geçitleri, Erzincan'dan hareket eden Çardaklı kolunu kendinde birleştirip daha batıya yine üç esas kol halinde yayıyordu. Üst yönde: Refahiye–Kelkit vadileri arasından Suşehri havalisini; orta yönde: Melikşerif düzü ve Kurtlutepe yaylağı üzerinden Dumanlı Dağları

yamaçları boyunca, Kızıldağ'ın güney mıntıklarına düşen geçitler üzerinden İmranlı güney yöreleri boyunca Sivas'a; alt yönde ise: Gercenis üzerinden veya oraya varmadan daha elverişli bulunan Kurtlutepe yaylağı – Danabeli Dağı arasında bulunan Geç Beli'nden Kömür Çayı kollarının dere ve vadileri üzerinden Kemah'a varılırdı. Eğer Kemah'a gitmek zorunluluğu olmadan Malatya'ya varılmak istenirse, Dumanlı, Kurtlutepe Dağları arasından başlayan bugünkü Karabudak Çayı vadileri takip edilerek Kuruçay üzerinden Fırat Vadisi'ne inilerek güneye doğru ırmak boyunca gidilebilirdi.

İkinci yol üzerindeki uzantılardan batıya gidilirse, Kızılırmak vadilerinden Orta Anadolu'ya ve oradan batıya varılır. İkinci yol güzergâhları hakkında; en eski yerleşme kalıntıları, halen mevcut bulunan izler, çeşitli seyyahların hatıratları ve Osmanlılar döneminde yazılmış menzilleri işaret eden günlükler ışık tutabilecek niteliktedirler.

3. Yol: Aras – Murat – Yukarı Fırat vadilerinden Orta Anadolu güneylerine, Konya yörelerine kadar uzardı.

4. Yol: Van Gölü civarından Güney Anadolu Bölgesi ve mıntıklarının fethinde kullanılmıştır.

1015 – 1018: X. yüzyılda Mâveraünnehir'de hayat sürdükleri sırada Karahanlı hükümdarı Ali Tiğ'inle anlaşmazlığa düşen Tuğrul ve Çağrı Beyler, kendileri için yeni bir yurt arayışına girmişlerdir. Bu amaçla Tuğrul Bey, güvenlik ve savunma amacıyla çölün egemen olduğu alanlara çekilirken; Çağrı Bey, Horasan Gazileri'nin ötedenberi yaptıkları "Anadolu Gazası"na yönelmiştir. 1015/16'larda Azerbaycan'a gelen Çağrı Bey, daha önceden çeşitli gerekçelerle buraya gelen bir kısım Türkmenlerle karşılaşmıştır. Onları da yanına alan Çağrı Bey, Van Gölü civarındaki Vaspuragan ve Ani Krallıklarına bağlı merkezlere saldırmıştır. İlk kez Oğuz – Türk süvarileriyle karşılaşan Ermeniler'in gözünde şaşırtıcı olan Türkler "yaydan silahları ve (at üzerinde uçarcasına giderken) dalgalanan uzun saçları vardı" diye tarif edilir.

1018'de üç bin kişilik kuvvetiyle Anadolu keşif hareketine çıkan Çağrı Bey, diğer Türkmen gruplarıyla birlikte altı – yedi bin kişilik bir güç haline gelmiştir. Çeşitli ganimetlerle Buhara civarına varan Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey'le bulunduğu Anadolu'nun yaşamalarına uygun ve zabt edilebilir bir yer olduğunu belirtir.

Çağrı Bey'in iki yılı aşkın bir süre devam eden sefer ve fetihleri sonucu, Doğu Anadolu'nun alınmaya uygun koşullar içinde olduğu iyice anlaşmıştır. Bu sırada gözü korkan yerel bir Ermeni kralının Bizans'a sığınmış olması, Türk akınlarının şiddetini ve Doğu Anadolu politikalarındaki niyeti ortaya koymaktadır.⁸

1028 – 1038: Doğudaki Türk hükümdarlarının ve çeşitli Türk topluluklarının Oğuzlar

⁸ Urfalı Mateos, **Vekayi-nâmesi (925 – 1136) ve Papaz Girigor'un Zeyli**, (çev. H. B. Andreasyan), Ank. 1962, s. 48; O. Turan, **Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 1980, s. 90; M. H. Yinanç, **İA**, "Çağrı Beg" mad.; Aynı müellif, **Selçuklu Devri Türkiye Tarihi**, Ankara 1963 s. 36; İ. Kafesoğlu, **Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015 – 021) ve Tarihi Ehemmiyeti**, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle F. Köprülü Armağanı**, AÜ/ DTCF. Yay. İstanbul 1953, s. 269 vd.

üzerindeki baskıları, Çağrı Bey'in Doğu Anadolu üzerine seferler düzenlemesini bir anlamda zorunlu hâle getirmiştir. Yapılan Anadolu akınlarının bir kısmı biraz da sergüzeşt bir karakter niteliğini taşımaktaydı. 1028 – 1038 yılları arasında yapılan Yabgu Oğuzları'nın hareketleri bu şekildedir. 1030 yılında Bizans güçlerinin Van'a kadar gelerek Erciş, Malazgirt, Urfa gibi yörelerde Türklerin elinde bulunan bazı yerleri geri alma başarılarında bu Oğuz gruplarının düzensiz davranmalarının katkısı olmuştur. 1038'de Anadolu akınında bulunan Arslan Yabgu Oğuzları, 1042'de Vaspuragan Ermeni prensliği arazisine girmişlerdir. Tuğrul Bey'e bağlanmak istemeyen bu Oğuzlar kendi iradeleriyle Doğu Anadolu içlerinden güneylere çekilmişlerdir (1043/44).

1044/1048: Anadolu'nun fethini askeri bir disiplin içinde yürütmek isteyen Tuğrul Bey, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ı, İbrahim Yınal'ı ve Kutalmış'ı büyük bir orduyla Azerbaycan'a göndermiştir.

Kutalmış komutasındaki Oğuz süvarilerinin ilk Bizans çatışması Gence'de olmuş, savaşı Kutalmış kazanmıştır. Diğer yanda İbrahim Yınal, Oğuzlara sürekli olarak Anadolu'nun fethini telkin etmiştir. Pasinler'in fethine girişen Hasan, Bizans, Ermeni ve Gürcü tuzağına düşüp şehit olmuştur. Fetih hareketlerinde yalnız kalan Kutalmış, Yınal'ın yanına verilerek Bizans üzerine gönderilmiştir.

Türk güçlerinden bir kısmı kuzeyde Trabzon'a kadar sefer düzenleyerek İspir, Gümüşhane yörelerini alırken bazıları güneyde Muş'a, bazı güçler ise Erzurum platosu üzerinden Erzincan yönünde ilerlemişlerdir.

Tercan – Erzincan yönünde ilerleyen Türkler, Tuzla-su'daki Mananalıs'de bulunan müstahkem "Simpat Kalesi" (Symbata-bert) taarruzla alınan yerlerdendir.

1048 senesinde Pasinler/Hasankale'de yapılan Türk – Bizans savaşının özel bir önemi vardır. Bu savaşta başarı gösteren Türkler, daha önce onların önünü alsın diye üzerlerine gönderilen garnizon birliklerinden ayrı olarak, bizzat düzenli devlet ordusunu yenmekle, güç ve cesaretlerini artırmışlardır. Pasinler Savaşı'ndan sonra Türklerle Bizanslılar arasında barış müzakereleri dönemi başlamış, bu vesileyle dört – beş yıl Anadolu Türk fetihlerinde durgunluk yaşanmıştır.⁹ Kışın gelmesiyle, Tuğrul Bey'in Horasan'a döndüğü sıra, Bizans elçilik heyeti, çeşitli hediyelerle onun yanına varmıştır. Bizans'ın Tuğrul Bey'den istediği bazı hususların başında, Pasinler Savaşı'nda kuvvetlerinin komutasında bulunan Gürcülerin lideri Abhazyalı Liparit (Liparid Orpelyan) vardır.

Tuğrul Bey, karşılığında hiçbir fidye almaksızın Liparit'i serbest bırakmıştır.¹⁰ Bazı

⁹ O. Turan, **Selç. Tar. ve Türk İsl. Med.**, s. 119 vd.; Aynı müel., **Selçuklular zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s. XXIII.; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1963, s. 246 vd.; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (neşr. M. Yoran), İstanbul 1979, s. 83.; Nazır Hüsrev, **Sefernâme**, (çev. A. Tarzi), İstanbul 1950, s. 5; Mehmet Şeker, **Anadolunun Türkleşmesi İslamlaşması**, Ankara 1987, s. 17; N. Sakaoğlu, **Türk Anadolu'da Mengücekoğulları**, İstanbul 1971, s. 17 – 18; M. Halil Yinmanç, **Anadolu'nun Fethi**, s. 42 vd. s. 5.

¹⁰ Orbelli Liparit, kendisinin de aslen Türk olduğunu söylediği ve bu sebeple affedilmiş olduğu söylenir. Vardan, **Türk Fütühatı Tarihi**, (çev. H. D. Andreasvan), İÜ/ Edb. Fak., **Tarih Semineri Dergisi**, 1987, S.1-2, LV

rivayetler, savaş sırasında Bizanslı komutan ve askerlerden, hatta Gürcü çevresinden eşdeğer çaba görmeyen Liparit¹¹ Tuğrul Bey'le oldukça uyumlu bir diyalog geliştirmiş, ona Bizans'ın zayıf yanlarını anlatmıştır.

Liparit, yanında Selçuklu elçisi Ebûl-fazl Nasr'la birlikte İstanbul'a gitmiştir. Bizans İmparatoru, Türklerle yapılan anlaşmayı pekiştirmek, uzun süre geçerli olmasını için Liparit'i Gürcistan Kralı IV. Bağarat'ın oğlu Giorgi'ye birlikte Horasan'a atamıştır. Yerel liderlerden biri olarak Liparit, Bizans adına görevini gerektiği gibi yerine getirmiş görünmektedir. Liparit, hiç kuşkusuz dönemin renkli simalarından biridir. Bir ara Gürcistan Kralı'na karşı çıktığı, Kafkas güneyleriyle Van Gölü kuzeyleri arasındaki bazı kale ve kasabaları kendi adına tahkim ettiğini görüyoruz. Bununla yetinmeyen Liparit, IV. Bağarat'ı yakalayıp sefil bir duruma düşürmüş olarak Bizans'a gönderir. Çabaları sonunda bir dönem Gürcistan ve Kafkas güneylerinin tek hâkimi olmuştur. Bizanslılar ise Liparit'le iyi geçinmiş, aynı zamanda Bağarat'ın da ülkesine dönmesini istemişlerdir. Bu sebeple Liparit'in oğullarından İvane'ye Erzincan valiliğini vermeleri karşılığında, Bağarat'ın (IV. Pakrat) ülkesine dönmesi için Liparit'in tavassutunu almışlardır¹².

Erzincan ve havalisine Bizans tarafından vali tayin edilen İvane'nin yönetimi Palu, Çapakçur bölgelerini de kapsamaktaydı. Bu sahayı daha da genişletmek için faaliyet gösterir. Orta Murat boyları ve Bingöl çevresine seferler düzenleyip buraları nüfuzu altına alır. Giderek hırsı artan İvane, 1057 yılında Garin(Erzurum)'i alma teşebbüsünde bulunur. İvane ile başa çıkamayacağını anlayan Erzurum valisi, Ani garnizonundan yardım istemiş; gelen bu kuvvetlerle mücadeleye girmekten çekinen Erzincan valisi, askerlerini geri çekmiştir.¹³

1054 – 1057: Pasinler Savaşı'ndan beş yıl aradan sonra Tuğrul Bey'in yeniden Doğu Anadolu yakasına geldiğini, Antitoroslar'a kadar olan mıntıklarda Türk akıncılarının varlığını görmekteyiz. Olaylar, 1054 yılı içerisinde Hanzit, Tercan, Erzincan Türk akıncılarının kontrolünde olduğunu göstermektedir. Bizans'ın iç çalkantılar yaşadığı 1057 – 1058'de Gürcistan yönetimini elinde tutan Liparit'in oğlu İvane, ülkesini Ermenistan aleyhine genişletme çabasındaydı. Gürcülerin Ermenistan'da, Türklerin batıya doğru giderek Bizans topraklarından yer edinmek istemeleri Türk – Gürcü işbirliği yapmalarını sağlamıştır.

Erzurum kuşatmasında başarısız olan ve Ani'nin Bizans valisi Katakalon Kekaumenos'un üzerine askeri güç göndermesi nedeniyle geri çekilen İvane, bu direnişlere karşı Türk akıncılarından yardım talep etmiştir¹⁴. Türk akıncılar önce Çoruh – Kelkit vadilerine girmiş,

¹¹ R. Grousset, s.576.

¹² Vardan, IV.; Urfalı Mateos, s. 85 vd.; M. Brosset, **Historie de la Géorgie, I**, (Fr),St.Petersbourg 1879, s. 324 – 325; P. Grousset, **Historie de l' Arménie des Origines 1071**, Payot- Paris 1947. s. 603; F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953, s. 326.

¹³ M. Brosset, s. 326.; R. Grousset, s. 603., F. Kırzioğlu , s. 330.

¹⁴ E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 179.; M. A. Köymen, 174

elde ettikleri ganimetlerle geri çekilmişlerdir. Aynı yıl (1057) batıya yönelen Türkler, Tercan- Mans yöresine (Mananalis) gelirler. Fırsat buldukça Bizans askerleriyle çatışan Liparit oğlu İvane'nin işbirliği işgal süreci içinde devam etmiştir. Türkler Tercan yöresine geldiklerinde elçi gönderen İvane, onlara kılavuzlar vererek Bayburt - Zigana arasındaki yerleşim alanlarına Türk yürüyüşünü kolaylaştırmıştır.¹⁵

Tercan – Vican alanının Türk güçlerinin toplanma yeridir. Çevreye düzenledikleri akınlardan sonra burada bir araya gelip yeni stratejiler geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Mananalis'te kollara ayrılan Türk akıncılarının bir grubu batıya doğru ilerlemiştir. Bir gece varısı Erzincan'a varan akıncı güçler burayı işgale dahi kalkışmışlardır.¹⁶

1057 senesi son baharında Aras Vadisi'nden Munzurların güney tarafından Karasu'ya inen Türk kuvvetleri, oradan kuzeye yönelip Kemah'a gelmişlerdir.¹⁷ 1057'de Ekim ayının ilk günlerinde Kemah Kalesi önlerine gelen Türkler, burada iki kola ayrılmış, Emir Dinar komutasında olanlar güneye inerek Malatya ve civarlarını yağmalamaya başlamışlardır. Fakat bu kuvvetler, kış şartları içerisinde, yeterince bilgilerinin olmadığı bu yabancı arazilerde Ermeni Toring'in tuzağına düşerek pek çoğu şehit öldürülmüştür. Emir Dinar da, ihtimal ki şehit düşenler arasındaydı. Bu talihiz hareketten güçlkle kurtulan bir grup Türk, güçlkle Erzincan'a gelebilmiş, kışın geri kalan zamanını burada geçirmişlerdir. Malatya havalisini yağmalarken bozguna uğrayıp da kurtulabilen az sayıda Türk süvarisi de Muş üzerinden Azerbeycan'a gidebilmiştir.¹⁸

Kemah yöresinde Dinar'dan ayrılan diğer kol ise Kömür Çayı vadilerinden kuzeylere çıkıp, Kelkit vadilerinden Şebinkarahisar yörelerini yağmaladıktan sonra kışı geçirmek için Erzincan'a dönmeye muvaffak olmuşlardır. Görülen o ki Erzincan, 1057 yılı sonu ve 1058 yılı başında Türk akıncılarının uğradığı ve kış nedeniyle burada geçici olarak ve fakat güvenle kaldıkları bir yerdir.

Türkler'in Anadolu toprakları üzerinde akınlı düzenleyip, istilalarda bulunmalarını karşılık vermek için Bizans İmparatoru'nun görevlendirdiği Nikephor Bryennios, hiçbir başarı sağlayamadığı gibi; Bizans ordusundaki etnik menşeyli komutanların bazı hareketleri de Türkler'in işini kolaylaştırmıştır.¹⁹ Esasında Bizans, sadece doğudaki Türklerden değil;

Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 250.; Urfalı Mateos, (Fr. Terc.), s. 98 – 100; R. Grousset, s. 590 – 591.

¹⁵ İvane, daha sonraları yine Gürcü Kralı olan Bağrat'ın emrine girmiş, 1069'da Kars'ı alan Alp Arslan'ın yanına, Gürcü kralı adına elçi olarak gitmiştir. Daha sonraları Gürcülerden tamamen yüz çevirip Türklerin hizmetine giren İvane, tabii olduğu Melik Şah'ın yanında bulunmuştur. Bkz. Brousset, I. s. 336 vd.; R. Grousset, s. 604; F. Kırzioğlu s. 330.

¹⁶ M. A. Köymen, **age**, s. 253.

¹⁷ C. Cahen, **age**, s. 85.

¹⁸ M. A. Köymen **age**, s. 253; C. Cahen, **age**, s. 85.; E. Honigmann, s. 182.; Abu'l, Farac, s. 213; Süryani Mihael, III, s. 159.

¹⁹ Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları*, **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s. 15 - 16; C. Cahen, s. 85.

batı kısımdaki Peçenek Türklerinin de bitmez tükenmez tahakküm tehdidi ve altındaydı. İmparatorluğun merkez idarecileri, iki uçlu kıskaç arasında, kendi içlerinde tutarlı ve isabetli bir politika izlemekten çok uzak idiler. İsaak Kommen'in kısa süren saltanatında, şark hududunun kurtulması için fiilen müdafaaya girişiliyorken; Constantin Dukas döneminde, antimiliter bir zihniyet dairesi içinde doğunun merkeze karşı yer yer itaat etmeyen vilayetlerinin öncelikle ezilip sonradan İmparatorluk merkezine sıkı sıkıya sarılmaları beklenmiştir. Dukas'ın sürekli barıştan yana politikası, Bizans'ı korumaya yönelik disiplinli bir ordunun varlığını zayıflatmaktan başka bir işe yaramamıştır.²⁰ Ve belki Doğu Anadolu'da bulunan bazı prensliklerin Bizans'a tabi kılınması sonucunda Türkler, tampon bir güce rastlamadan direk Bizans güçlerine vurmalarından dolayı, bazı yörelerde daha avantajlı duruma gelmişler²¹ veyahut da, Erzincan yöresinde olduğu gibi, merkezin vilayetlere karşı gösterdiği anlayışsızlık, onların Türklerle işbirliği yapmalarını körüklemiştir.

1059 – 1069: Tuğrul Bey'in emriyle Yakuti'ye bağlı Sâlâr, Samuk, Emir Kapar, Kicacık (Ermeni kaynaklarında yer aldığı şekliyle) adlı kumandanlar tekrar Anadolu'ya girmişlerdir. Kuzey ve güney kesimlere gidenlerden ayrı olarak doğrudan İç Anadolu yönünde hareket eden Türk güçleri Ekim 1059 senesinde Sivas'ı alırlar. Buranın alınmasından bir süre sonra kış nedeniyle geri çekilen Türklerin boşalttığı kaleler, İmparator'un emriyle onarılmışlardır.

Oğuzlarının geleneksel örgütlenme biçiminde Üçok ve Bozok olarak anılan iki ana kola bağlı 24 boy vardır. Türkiye Türklerinin çekirdeğini oluşumunda yer alan topluluklarda 24 boyun varlığı eksiksiz olarak görülür.²²

1062'lerde Doğu Anadolu'ya girip daha sonra Irak'a dönen Tuğrul Bey'den iki yıl kadar sonra Alparslan Ani'yi (Kars) alırken, Dukas'ın onarma ve direnme hareketlerini boşa çıkaracak ölçüde saldırı ve zapt hareketlerine devam eden Türkler 1067'de ta ki Kayseri yöresine kadar sokulmayı başarmışlardır. Türklerin Orta Anadolu içlerine kadar girmelerinden, Doğu Anadolu'nun iskânın eşğine geldiğini ve burada egemen zümreyi teşkil etmeye başladıklarını anlamak mümkündür.²³ Hatta döneme ait kaynakların birinde, daha H. 438 (1046) yılında Ahlat'ın doğusunda Türklerin kendilerini tamamen kabul ettirip, bu şehrin sınır üstünlüğü taşıdığı ifade edilir.²⁴ Erzincan o ara kışlık dinlenme yeri olabilecek kadar

²⁰ A. A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, (çev. A. M. Mansel), Ankara 1943, s. 450.

²¹M. A. Köymen, s. 243.

²² Erzincan'a bağlı olan bazı köylerin adı, bu boy adlarını hala muhafaza etmektedirler: Salur, Kayı, Ören (Öreğir), Doluca - Doruca (Dodurga).. Bunun gibi boy adları veya ona fazlaca yakın şeklini ancak muhafaza eden biraz değişime uğrayan yer adlarının aynısına ülkenin çeşitli yerlerinde tesadüf edilir. Bu durumun bir sebebi de, Selçuklu nüfus siyasetindeki yerleştirme usulünün mahsulüdür. Zira boy veya aşiret birliğinin vereceği mensubiyet duygusunun şuuruyla, zamanla hizipleşmeye yol açacak hareketlerin olması mukadderdir

²³ 1063'te Tuğrul Bey vefat ettiğinde, Türk akınları Kızılırmak kıyılarına kadar uzanmış bulunuyordu. Abu'l Farac, **Abü'l Farac Tarihi**, (çev. Ö. R. Doğrul), Ankara 1950, s. 213; Süryani Mihael, III, s. 159; A. A. Vasiliev, s. 450.

²⁴ Nazır Hüsrev, **Sefernâme**, s. 10.

güven altına alınan yerlerden biri olabilmıştır. 1068/69 yılları doğu harekâtı sırasında Divriği'ye uğrayan Diogenes, burada bir Türk kuvvetiyle karşılaşmış ve onlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu noktadan kuzeydoğu yönünde değil de güneydoğu yönünde gittiği bir sırada da Malatya'da bırakılan bazı Bizans güçleri yine Türk saldırılarına uğramıştır. Bütün bu olaylar Türklerin Anadolu'da yerleşmeye başladıkları yönündeki tahminleri destekler niteliktedir.²⁵

Türkler Anadolu'nu doğusundan başlayıp iç kesimlere doğru seferlerini yerleşimlerle pekiştirirken hâla önemli bir dünya devleti olan Bizans bu gelişmelerin önünü kesmek için harekete geçer. 13 Mart 1071'de İstanbul'dan hareket eden Romanos Diogenes, Sivas'a gelmiş, kente Rumlarla birlikte yaşayan Ermeni nüfusunu sürüp çıkardıktan sonra Erzincan üzerinden Erzurum'a ve nihayet Malazgirt'e varmıştır.

Malazgirt'teki savaş Türk zaferiyle sonuçlanır. Diogenes'le yapılan antlaşmanın Bizans tarafından reddi (ki Doğu Anadolu'dan vazgeçmemek kararındadırlar) üzerine Alp Arslan, Kutalmış oğlu Süleyman'a ve diğer komutanlara Anadolu'nun fethedilme özgürlüğünü verir.

Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk yurdu yapılmasında öncülük eden Danişmendliler, Orta Anadolu havzasında; Mengüçükler, Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkikarahisar'da; Saltuklular ise Tercan dâhil Erzurum yöresinde “melik devletler” diye adlandırabileceğimiz siyasal bir tablo oluşturmuşlardır. Bu devletler Büyük Selçuklulara “bağlı devlet” olarak kurulan Anadolu Selçuklu Devletine karşı sorumludurlar.

²⁵ M. A. Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara 1973, s. 42 - 44; O. Turan, **Selç. Tar. ve Türk İsl. Med.**, s. 123; Ali Sevim, *agm*, s. 33, 34; Diogenes'in Doğu seferleri hk. Bak. Feridun Dirimtekin, *Selçuklular'ın Anadolu'ya Yerleşmesini Sağlayan İki Zafer, Malazgirt Armağanı*, s. 233 vd.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

II. MENGÜCİKLER (1071 - 1228)

1. DEVLETİN KURULUŞU VE MENGÜCİK AHMED GAZİ

Mengüçikler, Malazgirt sonrasında Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkikarahisar merkezlerini içine alan bölge üzerinde kurulmuştur. Mengüçik Gazi'nin bu bölgeye ilk gelişi ve girişimleri hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi yoktur. Bu nedenle devletin kuruluş yılı ve tarihine ilişkin kesin bir rakam vermek mümkün olmadığı için olaylar izlenerek tahmini ve genel hükümlerde bulunulabiliriz.

Mengüçik²⁶ Gazi'nin adı geçen yerleri, en geç 1071'den itibaren fethetmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ancak bir süre Büyük Selçuklu Sultanlığı'ndan "devlet/beylik menşuru" gelmemesi,²⁷ gerekse Anadolu'daki yeni siyasal oluşumların Anadolu Selçukluları ile daha yoğun ilişkileri nedeniyle: Mengüçik Gazi'nin faaliyetlerini Anadolu Selçuklularının faaliyetleriyle birlikte değerlendirmek daha doğrudur. Bugünkü anlayışla ifade edilecek olunursa, askeri ve demografik gelişmelerin sürdüğü bölgede siyasal yapılaşma ve kurumsallaşma için gerekli resmi tamim hemen gönderilmemiştir. Ayrıca, başta Danişmentliler gibi Anadolu'daki diğer siyasal oluşumların Anadolu Selçuklularıyla ilişkilerinin daha yoğun oluşu ve bazı sorunların ortaya çıkışı, *kurucu melik devletlerin* Anadolu merkez devleti ile Büyük Selçuklu arasında kurulması gereken yasal statünün

²⁶ Değişik kaynaklardaki yazılışları ve okunuşundaki farklılıklar yüzünden bu terim "Mengüçik", "Mengücek" ayrıca "Mengüciyye", "Menküçek, Mengüç"; "Mangujdak" (A. De Zambaur) gibi biraz değişiklikle kullanılarak gelmiştir. Kelime kök itibarıyla "Mengü" veya "Mengüç" olarak ele alınmakta, fakat "Mengü" olması, daha uygun görülmektedir. Konuyla ilgili olarak bkz. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 55, not. 1; N. Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları*, İstanbul 1971, s. 27, not. 1. Türkçe'de "mengü" ya da "bengü", ebedi (ölümsüz) anlamına gelmektedir. Bazı kereler de "Tanrı" lafzıyla eş tutulmuşsa da bunun yanlış olması gerekir. Sıfat haliyle -ölümsüzlük-le aynı saymak daha makuldür. (Besmele karşılığında kullanılan "Mengü Tengri Küçindir" deyiminde "Tanrı" ve "Mengü" (ölümsüz) kelimeleri ayrı ayrı okunur. Bu nedenle Hüseyin Hüsameddin'in bu kelimeyi ekiyle birlikte "Tanrıçık" şekline geldiği varsayımından hareketle, kelimeyi "İslâm öncesi Türkler zamanından, gayri ihtiyari kalmış olacağı" iddiası geçersizdir (*Amasya Tarihi*, İstanbul 1329, II, s. 101). Farsçanın etkisiyle Anadolu'da daha sonra "bengü" olan kelime, her ne kadar İslâm öncesi Türk dilinin yadigârı ise de, küçültme eki olan "cik (veya cük, cek)" getirilerek İslâm inançlarına zıt düşmeyen bir biçimde -beşeri bir ebedilik- içinde kullanılmıştır. Aynı sebepten (olsa gerek), O. Turan da kelime üzerinde tereddüt olamayacağını belirtir.

Yaygın olarak Mengüçik, Mengücek veya Mengüçük olarak kullanımda olan kelimenin herhangi birisinin kullanılmasında bir beis yoktur.

²⁷ Urfalı Mateos, s. 48; Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, s. 90; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi - Selçuklular Devri*, s. 86 ve aynı müell. "Çağrı" mad. İA; İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını/1015-1021 ve Tarihi Ehemmiyeti*, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle F. Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s.269 vd.

belirlenmesini geciktirmiştir.

1071 sonrası gelişen siyasal olayları ve Türkmen kabilelerinin nüfus hareketleri²⁸ bir bütün olarak gözönüne alınırsa; 1075’lerde yeni adını duyuran Mengüçüklerin 1080 yılına gelindiğinde yasal bir statü kazanmış olduğunu söylemek mümkündür.

Mengüçük Gazi, her ne kadar Alparslan’ın çağdaşı, beyliğin kurucusu ve ismindeki “gazi” sıfatı onun büyük bir savaşa girmiş olduğunu teyit etmekteyse de; Malazgirt Savaşı’na katıldığını bildiren kaynakların yıllar sonraya ait olması bu konuyu tartışmalı kılmıştır.²⁹ Mengüçük Gazi’nin geçmişteki konumu, soyu, savaşlardaki rolü, liderlik yeteneği ve yöneticilik vasıfları bu melik devletin kurulmasında büyük önem kazanmış olmalıdır.

Anadolu’ya Müslüman kimliğiyle gelen birçok siyasi, dini ve askeri önder olmakla birlikte, mumyalanarak defnedilenlerin sayısı çok azdır. Bu kadim ölü gömme geleneğinin ancak bazı önderler için bir vazgeçilmezlik ve ayrıcalık olarak devam ettirilmesi oldukça anlamlıdır. Ayrıca, diğer Selçuklu türbelerinde pek görülmeyen, ancak Kemah’taki Mengüçük Gazi Türbesi’nde yer alan bazı kabartma motifler, bu lider ve çevresinin kadim Orta Asya Türklüğü ile olan derin bağı konusunda ışık tutucu olmaktadır. Pek çok Selçuklu komutanları gibi, Oğuz dışında bir başka soy ya da etnik kökenden gelmeyen Mengüçük Gazi’nin “Türkmen” hüviyetini tescil eden kaynaklar yeterince inandırıcıdır.³⁰ Kaldı ki, onun İslam uğruna verdiği mücadele, Kemah Sultan Melik Türbesi’nde yazıldığı şekliyle Türklüğü, pek çok müstahkem mevkiilerin fatihi olması gibi faaliyetlerinden dolayı kazandığı değer; ona ilişkin tartışmalı konuların ve verilecek soy değerinin çok daha üstüne çıkmaktadır.

Mengüçük Ahmet Gazi’nin fethiyle görevlendirildiği bölgelerin zabtı 1071 - 1080 seneleri arasında bitirilmiş, yerleşme merkezlerine çoğunluğunu Kınık, Kayı, Salur, Dodurga, Karaevli, Bayındır ve Öreğir’in oluşturduğu Oğuz boyları ikamet ettirilmiştir.³¹ Devletin bölge üzerinde egemen olduğu coğrafi sınırlar içerisinde yaşanan göç ve olaylara bağlı olarak diğer pek çok Türkmen boy, aşiret, cemaat ve sülâlelerin geldiği anlaşılmaktadır.³² Kaldı ki

²⁸ Nâzır Hüsrev, *Sefernâme*, s. 5; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, s. 119 vd. ; Aynı müell. *DATDT*, s. 55, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. XXIII; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, s. 83; N. Sakaoğlu, *age*, s. 17-18; M. H. Yinanç, *agm*, s.42 vd.

²⁹ Reşidü’l-din, *Camiü’t-Tevârih*, (İslâm kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, F. Sümer – A. Sevim), s. 61 – 64. aynı eser, nşr. A. Ateş, Ankara 1960, s. 30. Yazılış tarihi: 1306; Zahir’ü-din Nişapuri, *Selçuk-nâme*, Tahran 1332, s. 25 – 26 / yazılış tarihi: 1186 (İA, “*Reşidü’l-din*” madd.)

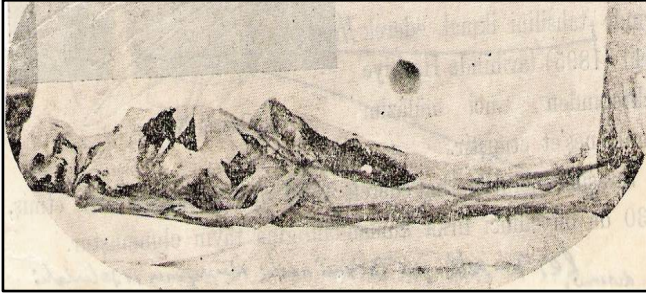
³⁰ Divriği veya Kemah’ta Mengüçükler’e ait eserlerdeki kitabelerde, Mengüçük Gazi’ye izafeten verilmiş, unvanlar, Divriği Ulu Cami’deki Oğuz ongunu (kuş): bunlardan ayrı olarak, yaklaşık iki asır süren beyliğin hükümdar ailesinin Konya hükümdar ailesiyle olan hısımlık vakaları, Mengüçüklerin Horasan’dayken soylu bir Türk aile efradına bağlı olduklarını ortaya koyar. Ayrıntı için bkz. N. Sakaoğlu, *age*, s. 30 – 31

³¹ F. Sümer, İA., “*Mengüçükler*” madd.

³² Abdullah Kaya, *Mengücekoğulları Beyliği Tarihi*, (Doktora), Konya 2006, s. 18-19. Anılan çalışmada çeşitli kaynaklara işaret edilerek Mengüçük ülkesine gelen diğer Türkmen oymakları belirtilmiştir. Buna göre; yirmi dört Oğuz/Türkmen boyunun nerdeyse tamamına yakını bu bölgede ikamet olunmuştur.

bölgeye yalnız Türkmen kitleler değil, Mengüçiklerden önceki ve sonraki zamanlarda sair Türk uruklarının geldiği de bilinmektedir. İskit, Hun, Sabar, Peçenek, Kıpçak ve Uygur Türkleri bunlar arasındadır. Eğin Dilli Vadisi kaya kitabesi göz önüne alınırsa, bölgeye gelen ilk Türkmen boylar arasında Bügdüzlerin de olduğu söylenebilir.

Resim 3: Melik Gazi Türbesi'ndeki mumya (1930).

Resim 4: Mumyanın 1979 yılındaki durumu.

Diğer yandan, Mengüçik Gazi'nin ismi, oğlu İshak'la karıştırıldığı gibi,³³ sonraki yıllarda yazılan (Ekim -1194) bir vakfiye sureti onu İshak'la kardeş göstermektedir.³⁴ Fakat Divriği Sitte Melik (Şahin-şah) Türbesindeki 590 (1194) tarihli kitabe, İshak Gazi'nin Mengüçik'in oğlu olduğunu kesinleştirmektedir.³⁵

1. Mengüçik Ahmet Gazi'nin Seferleri: Mengüçik Ahmet Gazi'nin yapmış olduğu veya yapmış olabileceği seferler konusunda tarihi kaynak ve belgelerden edinilen bilgiler biraz karışıktır. Mengüçik Ahmet Gazi'nin hangi seferlerde bulunmuş olabileceğini anlayabilmek için mevcut ilgileri düzenleyerek konu üç bölümde ele alınabilir.

a- Malazgirt Savaşı öncesi

seferleri hakkında: Vekayinâmelerin birinde Tuğrul Bey'in 1062 – 1063 tarihlerinde Anadolu'nun Kemah ve Agn (Ağın veya Eğin) civarlarına bir komutan gönderip yağmalattığı ifade edilir.³⁶ Bir başka kaynakta,³⁷ aynı yıllarda (1062) Tuğrul Bey'in emri

³³Ahmed Tevhid, **Mesûlât-i kadime-i İslâmiye Kataloğu**, İstanbul 1321, s. 76; Th. Houstsma, *La Dynastie des Beni Mengüçik*, **Keleti Szemle**, Budapeşte, 1904, s. 277 – 279.

³⁴ Mengüçikler'e ait olan kardeşi olarak tanıtan vakfiyedir. Buralardan ilk bahseden kaynak, Ali Kemal'in (Erzincan) eseridir. (s. 54, 241, 242). Daha sonra aynı vakfiye, sureti bütün olarak Mükrimin Halil Yınanç'ın notları arasında bulunmuş ve kaynağının nereden alındığı belirtilmeyen bu not fotokopisiyle birlikte neşredilmiştir. (Rafet Yınanç, AÜ/DTCF, **Tarih Dergisi**, 1970 – 1974, C. VIII – XII, Ankara 1975, s. 17 – 21.) Bu surette özetle, şunlar belirtilmektedir: a) Surette, kitabe ve tarihi eserlerin aksine, Mengüçik Gazi'yi İshak'ın babası değil kardeşi olarak göstermektedir. b) Selçuk Şah, Kemah Kalesi civarında ve Fırat kenarında olarak göstermektedir. 587 (M. 1191) yılında bir "Darü'l-aceze" yaptırmıştır (ki bu eser günümüze kadar gelmemiştir). c) Yine Selçuk Şah, Kemah'da bir hamam inşa ettirmiştir. d) XII. Asır sonlarına doğru Kemah, ilim adamları ve düşünürlerle dolmuştur.

³⁵ N. Sakaoğlu, s. 135.

³⁶ Sempat, **Vekayi-nâme**, (çev. H. D. Andreyan), -basılmamış nüsha-, TTK., Ankara 1946, s. 115, 120.

altında “Mecmec”, “Usulu”, “Salâra-i Horasan” adlı üç kumandanın Telhum ve Ergani havalisindeki istilalarına yer verilir. Buradaki “Mecmec”in başka bir dilin telaffuzu nedeniyle “Mengüçik” yerine kullanılmış olması mümkün gözükmektedir.³⁸ Bu iki kaynağın yanı sıra Münecimbaşı’nın bugün bizlerce malum olmayan eski bir kaynağa dayalı olarak verdiği bilgide Mengüçik Gazi’nin Abhazlarla olan mücadelesinin Malazgirt Savaşı öncesinde olduğu sanılır.³⁹ Mengüçik Ahmet Gazi’nin ölüm tarihini kaydeden hiçbir vesika olmamakla birlikte, ondan sonra gelen İshak’ın hükümdarlığının başlangıç yılı (1118) onun ölüm tarihi kabul edilebilir. Bu durumda da Mengüçik Ahmet Gazi’nin Malazgirt öncesi komutanlığında, hayli genç olduğu ortaya çıkar.

b- Beyliğin kuruluş yıllarındaki seferleri hakkında: Yapmış olduğu kesinlik kazanan seferleri ihtiva eder. Bu yıllar, Türkiye Selçuklularının tüm Anadolu’yu fethine müsavi olarak; sırasıyla Erzincan, Kemah ve Divriği; Mengüçik Ahmet Gazi’nin payına düşen yerlerdir. Yazılı kitabelerin kesinlik kazandırdığı Erzurum ve Diyarbakır seferleri daha önceki fetih faaliyetleri içerisine girebilir.

c- Beyliğin yerleşme merkezleri haricindeki seferleri hakkında: Döneme yakın kaynaklarda, Mengüçik Ahmet Gazi’nin bazen tek, bazen de Gümüş Tekin’in liderliğindeki Danişmendlilerle birleşip Rumlarla ve Gürcülerle savaştığı kaydedilir. Türk nüfus yerleşiminin yoğunlaştığı 1080 yılları olaylarından bahseden Gürcü kaynaklarındaki Ahmed, Bujgob, İasi (Ayaz) adlı mühim başbuğlardan “Bujgob”, Mengüçik Ahmet Gazi’ye teşmil edilmektedir.⁴⁰

Bunların yanı sıra Selçuklu Sultanı Süleyman Şah’ın 1085’lerde yaptığı Antakya seferine Mengüçik Ahmet Gazi’nin de iştirak etmiş olabileceği veya daha büyük ihtimalle asker yardımında bulunduğu söylenebilir.

Mengüçik Ahmet Gazi’nin seferleri hakkında başkaca görüşler ileri sürülmüş ise de bugün için pek çoğunun gözle görülür tutarsızlığı ve abartılmışlığı nedeniyle bunları konu etmiyoruz. Ancak seferleri konusunda Mengüçik Ahmet Gazi’nin Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah, I. Kılıç Arslan ve Danişmend Gazi’yle işbirliği içerisinde savaştıklarını söyleyebiliriz.

1095’de I. Kılıçarslan’ın Elbistan taraflarındayken İç Anadolu’ya saldıran Bizanslılara karşı Sultan’ın yanı sıra Sivas Emiri Melik Gazi, Erzurum Emiri Saltuk Bey ve Mengüçik Ahmet Gazi birlikte Rum ordusunu Komenet Ovası’nda yenilgiye uğratmışlardır. Kerimüddin Mahmud Aksarayı, bu savaş hakkında şunları yazmaktadır: “*Diyarbakır, Bire (Birecik), Reha (Urfa) ve Fırat kenarı kıyılarında yaylak ve kışlak yapmakta olan Süleyman Şah oğlu*

³⁷ Urfalı Mathieu (D’Edesse), **Chronique, trc. E. Dulaurier**, Paris, 1858, s. 115 - 120.

³⁸ O. Turan, **DATDT**, s. 56; Kemah Melik Gazi Türbesindeki Farsca kitabede Mengüçik Gazi’nin fethettiği yerlerden biri de Diyarbakır gözükmektedir. Ki bu da yukarıdaki görüşü teyit edebilecek, bir başka husustur.

³⁹ O. Turan, **DATDT**, s. 58.

⁴⁰ O. Turan, **DATDT**, s. 57

Kılıç Arslan zamanında, Rum hükümdarı Ermiyanus (Romanos), 120 bin (!) kişilik tam teçizatlı ve kuvvetli bir ordu ile İslâm sınırlarına yürüdü. İlk önce Niksar, Sivas, Tokat, Elbistan ile o çevredeki diyarların hükümdarı olan Melik Danişmend'in memleketlerine saldırdı.

Bu durum karşısında Danişmend hükümdarı, Mardin, Miryafarikin, Amid (Diyarbakir), Harbert (Harput), Erzincan, Divriği taraflarındaki İslâm memleketlerine elçiler gönderip onlara, büyük bir düşman ordusunun Müslüman topraklarına yürümekte olduğunu, eğer bu kâfirlere karşı elbirliği ile karşı durulmazsa kopacak fitnenin önüne geçilemeyeceğini, bu yağının bütün Müslümanlara zarar vereceğini, her tarafı yakıp kül edeceğini bildirdi.

Resim 5: Mengüçik Gazi Türbe ve Zaviyesi'nin genel görünüşü.

Danişmend, bu arada Kılıç Arslan'a da bir elçi gönderip: Eğer bu vaziyet karşısında imdat yollanacak olursa, Allah'ın yardımıyla kâfirler üzerine galebe çalınacağını, alınacak ganimetlerin beşte bir payından başka kendisine masrafları için bol haraç (100 bin dinar) temin edileceğini, ayrıca kızını kendisine vermek suretiyle akrabalık kuracağını ve (anlaşmazlık içinde olan) Elbistan'ı da çeyiz olarak terk edeceğini açıkladı.

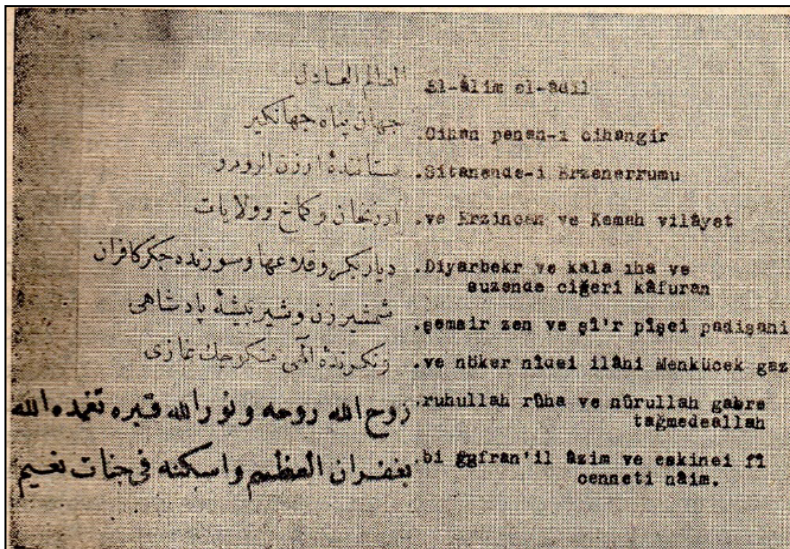
Kılıç Arslan, o çevredeki başka melik ve emirlerle birlikte din gayreti ve İslam'ın korunması düşüncesiyle bu sözleşmeye girerek kâfirlere karşı cenge yollandı. Kırk bine yakın bir ordu topladı.

İki taraf, Sivas yakınlarında karşılaştı. Savaş zaferle sonuçlandı. Ermiyanus uzun savaş ve çarpışmalar sonunda bozguna uğradı. Kâfir sürülerinden pek azı kurtulabildi. Üst tarafı

kılıçtan geçirildi.”⁴¹

2. Mengüçik Ahmed Gazi'nin Kişiliği ve Yerleştiği Merkez: Mengüçik Ahmed Gazi'nin ve ona bağlı aile üyelerinin seçkin bir yerinin oluşu ve kişiliğinin niteliğini, Divriği- Sitte Melik (Şehin Şah) Türbesi'nin 590 tarihli kitabesindeki ifadelerden anlamak mümkündür: “zalimlerden hesap soran, Anadolu, Suriye ve Ermenistan'ı dize getiren, Alp Kutluğ, Uluğ Hümayun, Ceboğa, Tuğrul Tekin, Mengüçik soyunun...”.⁴² Bu tür Türkçe unvanlar, Mengüçik oğullarının Oğuz beylerinden önemli bir aile mensubu olduklarını teyit etmesi bir yana, bizzat Mengüçik Gazi'nin şahsı için kullanılan sıfatlar, onun çabalarının önemini ortaya koymaktadır.

Yine söz konusu türbenin aynı kitabesinde “... el merhum, es said, eş şehid, el gazi” (rahmetli, kutlu, şehid ve gazi) denilmektedir.⁴³

ANLAMI: Alim, adil, dünyayı koruyan cihangir, Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbekir vilayetleriyle kalelerini fetheden; kâfirlerin ciğerini yakan, eli kılıç tutan himayekâr olan padişahın öncül arslanı, ilahi nazarla mahfuz olan Mengüçik Gazi. Allah ruhuna ebedi bir istirahat, sükûn ve karar versin ve kabrini büyük mağfireti ile nurlara gark etsin ve O'nu cennetinde iskân etsin.

Mengüçik Gazi adı ve ona verilen sıfatlara (adaletli, fethedici vs.) ilişkin olarak önemli bir belge Kemah Sultan Melik Gazi Türbesi'nin sıvası üzerinde bulunan Farsça kitabedir.

Mengüçik Ahmet Gazi'nin yerleşmiş olduğu merkez ve devletin ilk başkenti Kemah'tır. Kendisinin ve yakın aile üyelerine ait türbelerin burada oluşu yanı sıra kayıp vakfiye suretindeki “... ben emr-i Hak ile sultan-ı amil oldum, layık biladi tuttum ve Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbekir vilayetleriyle kalelerini fethyledim ve kâfirlerin ciğerlerini yaktım ve kılıç vuran padişaktır ki (Mengüçik) gazidir: Cenab- Hak ruhunu şad ve kabrini

⁴¹ Aksarayı, **Müsamerat-al Ahyar**, (çev. M. Nuri Gencosman - Önsöz ve Notlar: F. N. Uzlu), Ankara 1943, s. 123 - 124; Aynı Eserin Mukaddime ve Haşiyelerle tashih ve nşr., Ank. (TTK.), 1944, s. 27.

⁴² N. Sakaoğlu, **age**, s. 135.

⁴³ Ancak, burada geçen “Şehid” terimi, O'nun savaşta öldüğüne kesin bir delil değildir. Zira bu terim “merhumun yakını”, O'nun yerine de kullanılabilen ve fakat daha yüksek merhalesidir. Bak. O. Turan, **D. And. Türk Devl. Tar.**, s. 56; N. Sakaoğlu, s. 34, not: 3.

pürnur eylesin. Bundan sonra ben Kemah Kalesi civarına yerleştim ki o civar Fırat nehri kenarındadır ve hududu şu vecih iledir ki nehri mezkur kale ile mesken arasında geçer..."⁴⁴ ibareleri ve gerekse çağdaş müelliflerin ifadeleri Kemah'ın başkent oluşunu yeterince teyit etmektedir.⁴⁵

Mengüçik Gazi de diğer ilk Anadolu fatihlerinin birçoğu gibi evliya mertebesine çıkarılan Türk büyüklerindendir. Yüzyıllardır türbe ve mummyalı cenazesi, özellikle yöre halkının önemli ziyaretgâhlarından olmuştur. Lafzı geçtiğinde "mübarek" eklenmeksizin yâd edilmez. Evliya Çelebi'nin kaydettiği, yakınındaki köyün "Mübarek" adı alması,

Harita 1: Mengüçikler.

2. EMİR İŞHAK

Mengüçik Ahmet Gazi'nin yerine Erzincan, Kemah ve Divriği bölgeleri hükümdarı olan İshak, aynı yıllarda (1119/20) Malatya ilini yağmalamakla adını duyurmuştur.

Mengüçik Ahmet Gazi, Saltuk ve Melik Gazi ile birlikte Bizans'a karşı yaptıkları savaşmış ve savaşlar sonunda bu önderlerle yakın ilişkilerde bulunmuştur. Yine bu ilişkiler sonucunda İshak, Danişmendlilere damat olmuştur.⁴⁶ Hatta İshak'ın, çevredeki bazı

⁴⁴ Ali Kemalî, **Erzincan**, s. 54, not: I; Rafet Yinanç, *Mengüçikler'e Ait bir Vakfiye Sureti* (Fotokopi), 20 - 21.

⁴⁵ Süryani Mihael (Michel le Syrien), **Documents Armeniens I**, (Chroniques, trc, Chabot, Paris, 1905). s. 332 - 333; O. Turan, **DATDT**, s. 58.

⁴⁶ Süryani Mihael, **Documents Armeniens I**, s. 333.

yöneticilerle sorunlar yaşamasında bu damatlığın rolü olduğu düşünülmektedir.

Artukoğullarından Belek, I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra oğlu Tuğrul Arslan'a naiblik ederken, 1113'de Harput ve Palu'yu alarak burada kendine ait bir beylik kurmuştur. I. Kılıç Arslan'ın dul hatunu Ayşe Hatun'la evlenen Belek, Selçuklulara ait Malatya ve havalisini dolaylı olarak kendi himayesi altına aldığı gibi, Mengüçklere ait Dersim havalisini işgal etmiştir.⁴⁷

Bu gelişmelerden rahatsız olan Emir İshak, sorumlu olarak gördüğü Ayşe Hatun'a kızgındır. Melik İshak, Belek'in amcası İl-Gazi ve Haçlılara karşı mücadele ettiği bir sırada, 1118'de Malatya ve Dersim yöreleri istila etmek için harekete geçer. Belek ise askerinin büyük bir bölümünü amcasına karşı gönderdiği için Melik İshak'a karşı bir şey yapamamıştır. Ancak Ayşe Hatun, Emir İshak'ın Malatya'ya da hücumu karşısında Urfa Kontu Josselin'den yardım isteğinde bulunmuştur.⁴⁸

Trabzon'daki Gabras yönetiminin, Anadolu'da tehdit altında olmaları nedeniyle sürekli bir ordu bulundurmaya önem verdikleri bilinmektedir. Belek ve Ayşe Hatun'la başa çıkamayacağını anlayan Melik İshak, Bizans'ın o zamanki Trabzon dukası Konstantin (Constantin) Gabras'la işbirliği yapmayı düşünür.

Gabras'la anlaşmaya varan Emir İshak, Türk ve Rumlardan oluşan güçlerle bugünkü Şiran'da⁴⁹ Belek'le karşı karşıya gelir. Emir İshak'ın Trabzon'la işbirliğine karşın Belek ise öteden beri sahil ve Trabzon Rumları'yla devamlı olarak mücadele eden Danişmendli Emir Gazi'yle birlikte hareket etmiştir.

1120 yılında Şiran yakınında yapılan savaş sonunda, Mengüçik ve Gabras kuvvetleri mağlup olurlar. Tutsak düşen Gabras 30 bin dinar fidye vererek kurtulur.⁵⁰ Emir İshak ise Danişmendli damadı oluşundan dolayı karşılıksız serbest bırakılır. Melik İshak'ın serbest bırakılması Emir Gazi ve Belek'in dargınlığına neden olmuştur.

Melik İshak'ın Belek'e olan yenilgisinden sonraki siyasi hayatı oldukça silik geçmiştir. Zaten onun adı, babası Mengüçik Gazi ve daha sonraki emirler arasında adeta gölgelenmiştir. Ölüm tarihi olan 1142 yılına kadar geçen sürede, dönemin güçlü

⁴⁷ O.Turan, **DATDT**, s. 58, 151.

⁴⁸ Süryani Mihael, **III**, s. 198.

⁴⁹ Bu karşılaşmanın olduğu yerin adı İslâm kaynaklarında çeşitli harf değişikliklerine uğramış, bu sebeple "Srman" ve "Sryan" şeklinde olan bu kelimeleri M. Halil Yinanç, (A. Tevhid'in ifadesine dayanarak) -Sadak- olarak işaret etmiş (**İA.**, *Belek* mad.), Faruk Sümer -Serman- olduğunu belirtmiştir (**İA.**, *Mengücekler* mad.). Ancak, kelimenin bugünkü Gümüşhane iline bağlı -Şiran- (halk arasında "Şeyran" olduğu hakkında Osman Turan geçerli bir delil göstererek kelimedede düşülen hatayı onarır. Bak. O. Turan, **DATDT**, s. 5 - 9, not 13; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 163.

⁵⁰ Gabras ailesinin sonuncusu iltimal ki Müslüman olduğu için İhtiyarüddin Hasan İbn-i Gabras diye anılır (ölm. 1190). Ölmeden evvel Mengüçik ülkesinde kalmak için için istemişti. O'nun ölümüyle mülkü, Mengüçiklerin olur. Bu da, ailenin Erzincan civarında malları olduğunu (C. Cahen, **Osmn. Önce And. Türkler**, s. 209 - 210) ve belki de Erzincan menşeyli bir aile olabileceğinin mümkün olduğunu göstermektedir.

hükümdarları arasında olan kayınpederi Melik Gazi'nin nüfuzu altında kaldığı anlaşılmaktadır.

3. DEVLETİN BÖLÜNÜŞÜ VE ERZİNCAN - KEMAH MENGÜCİKLERİ

1120 yılı Şiran Savaşı, Mengüçik Devleti'nin Mengüçik Ahmet Gazi döneminde kazanılan siyasal saygınlığını ve yönetim yapısını zayıflatan olaylardan biri olmuştur. Melik İshak'ın 1142'de Kemah'da ölümünden sonra, iç dengeleri sarsılan ve otorite boşluğu oluşan devlet, eski Türk devlet geleneğinden yola çıkılarak yeni yönetimlerle bölünmüştür. İlk bölünüşünde Erzincan Davud Şah'ın, Kemah Melik Mahmud'un, Divriği ise Süleyman Şah'ın ayrı ayrı yönetimlerine girmiştir.⁵¹

Melik Mahmud ve Kemah Beyliği: Kemah, Mengüçik Devleti'nin Mengüçik Ahmet Gazi'den itibaren ilk payitahtıdır. Süryani Mihael'in de verdiği bilgiler göz önüne alınırsa, Melik Mahmud'un Kemah'a hükümdar olmasının temel nedeninin, onun büyük kardeş veya aynı zamanda veliaht olabileceğini ortaya kor. Ancak, ortaya çıkan bu yeni dönemde Erzincan ve Divriği hanedanlıkları ön planda olmakla birlikte Kemah'ın hemen hemen hiç dikkati çekmediği görülür. Başka bir ifadeyle, yeni dönemde gelişen olaylar içinde Kemah pek zikredilmez. Sonraki gelişmeler de dikkate alındığında, bölünmeden kısa bir süre sonra Melik Mahmud'un öldüğü, bu yönetimin sona erip Erzincan koluna bağlandığını söyleyebiliriz. Melik Mahmud hakkında bilinen ise, İshak'tan sonraki bölünmede Kemah'a yönetici olduğundan ibaretti

Melik Davud Şah: Ülkenin bölünüşüyle birlikte Erzincan ve daha sonra Kemah yöresinin yöneticisi olan Melik Davud Şah'ın dönemi hakkında verilen bilgiler oldukça az ve dahası karışıktır. Siyasi anlamda etkin bir faaliyetinin olup olmadığı bilinmiyor. Ayrıca ölümü hakkında da bugünkü araştırmacılarımız iki ayrı tarihi kabul etmişlerdir.⁵²

Bazı kayıtlara göre; Davut Şah, hükümdarlığının dokuzuncu senesinde (1151) karısı⁵³ tarafından yayın kirişiyle boğdurulmuştur. Ortadan kaldırılan Davud Şah'ın yerine Divriği'deki (Dibarigi) kardeşi Erzincan'a çağrılır ve Davut Şah'ın dul eşi onunla evlenir. Bu evlilik, Erzincan ve Kemah yöresinin bir süre Divriği yönetiminde olmasına neden olur.⁵⁴ Erzincan- Kemah Mengüçik Devleti'nin Divriği Mengüçikleri tarafından kontrollü

⁵¹ Bu bölünmeler için başvurulacak yegâne kaynak, çağdaş müellif Süryani Mihael'dir (**Chroniques, III**, s. 252 – 253). Bu dokümanların doğru ve açık bir değerlendirilişi için ayrıca bak. O. Turan, **DATDT**, s. 60.

⁵² Süryani Mihael'in (Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'dan yana olduğu için, Dünişmendli Melik Nizamüddin Yağbasan, Kemah emrini 1162'de öldürttü, kaydına dayanılara bu emirin Davud olduğu hakkında bakınız: Faruk Sümer, **İA. Mengüçükler** maddesi. Ayrıca İ. Kafesoğlu, **Türk Dünyası El Kitabı- I**, Ankara 1976, s. 840. Osman Turan ise bar Hebraeus'daki kaydı da göz önüne alarak Emir Davut'un ölümünü, 1151 tarihi kabul eder. Biz de bu kanaate bağlı kaldık. Mihael'in bahsettiği Kemah emiri, beyliğin bölünüşünde Kemah'ın idarecisi olan Melik Mahmud mu?. Bilemiyoruz.

⁵³ Bu kadının Meyyefarkin yöresi yönetici ailelerinden olması mümkün, bak. İbn-ül-Erzak, **Meyyafarkin ve Amed Tarihi I**, (çev. M. E. Bozarslan), İstanbul 1976, s. 219.

⁵⁴ Abu'l Farac, s. 389; O. Turan, **DATDT**, s. 61.

yönetimi, on yılı aşkın bir zaman devam etmiş, nihayet Behram Şah tarafından bu dönem sona erdirilmiştir.

Behram-şah'a kadar geçen bu sürede, Mengüçüklerin bitap durumda oldukları, o zamanki bazı saldırı ve fiili tecavüzlere karşı hiçbir tavır alamadıklarından anlaşılmaktadır. Örneğin, Danişmendli Yağı Basan Harput ve Çemişgezek yörelerini yağmalayıp, kadın – erkek ve hayvan sürülerini Kemah'a doğru sürdüğünde; ertesi yıl (1164) Artuklu Kara Arslan ile Mecmeddin Alp'in ve Erzen sahibi Devletşah'ın Yağı Basan'a karşı Sivas'a ilerlediklerinde Mengüçüklerin duruma hiç ses çıkarmadıkları, kayıtsız kaldıkları görülür.⁵⁵

4. FAHRÜDDİN BEHRAM ŞAH

Behram Şah, Mengüçük Melik Devleti'nin hiç kuşkusuz en ünlü hükümdarıdır. Emir İshak'dan sonra yirmi yılı aşkın bir süre içine düşmüş olduğu siyasi kargaşadan ülkeyi kurtarmakla kalmamış, mamur bir hâle getirmiştir. Yağı Basan'ın 1164'te ölümünden sonra Danişmendliler, Anadolu Selçuklu Sultanlığı'na ilhak edilmiş, bölgenin yakınlığı nedeniyle Mengüçükler de yenilenen özerk bir statü içerisinde sultanlığa bağlı sayılmıştır. Behram-şah, Mengüçük hükümdarlığında bir ilk olarak adına para bastırmıştır (1167). Basılan sikkelerin bir yüzünde kendi kimliği ve sıfatları, diğer yüzünde Anadolu Selçuklularına yasal bağlılığının bir ifadesi olarak II. Kılıç Arslan ve Süleyman Şah adları yazılıdır.

Behram Şah'ın hükümdarlığa başladığı H. 560 (M. 1165) tarih⁵⁶ Erzincan- Kemah Mengüçüklerinin başkentinin Erzincan oluşunun da tarihidir. Bu başkent değişikliği, sadece Behram Şah'ın 1142'deki taksimatta Erzincan koluna mensubiyetinden kaynaklanmaz. Erzincan kentinin konumu, o dönemin koşullarında kapalı bir mahâl özelliği gösteren Kemah'a oranla gelişmelere karşı daha elverişli görülmüştür. Her türlü ticari ve siyasi amaçla yapılan yolculuklarda, giderek Erzincan'ın önemi artmış, yoğun bir uğrak ve üretim merkezi olmuştur. Ancak, askeri yönden önemini hâlâ muhafaza eden Kemah'ın da özel bir statü içerisine sokulması gerekmiş, bu nedenle Behram Şah, oğlu Selçuk Şah'ı orada yönetici olarak görevlendirmiştir.

Behram Şah'a atfedilen unvanlar arasında şunlar vardır: *“Ebu Muzaffer Fahrüddin Behram Şahbin İshak, nasr emir'ül- müminin”*, *“ Emir-i İsfesalâh-ı Kebir”* (büyük kumandan/başkomutan), *“âlim”*, *“adil”*, *“el-melik”*, *“ es-Said”*, *“Nas'üd-din”*(dinin yardımcısı), *“ Fahr'üd-dünya”*(dünyanın öğüncü), *“gazi”*(din uğruna savaşan) vs.⁵⁷

Behram Şah, barışçı politikaları sayesinde döneminde uzun süre hüküm sürmüş yöneticilerden biridir. Onun tutumunda başarılı olabilmesinde; merkezi yönetimle, yani

⁵⁵ Abu'l Farac, s 400; İbn-ül-Ezrak, **Tarih Meyyafarkin**, Britshmus. 5805, s. 194 a, 195 b (den nkl. O. Turan, **DATDT**, s. 61); Süryani Mihael, s. 320.

⁵⁶ Niğdeli Kadı Ahmed, **el Veled uş Şefik**, s. 308 (den nkl. O. Turan, **DATDT**, s: 61,. not: 20) “Cülus-i Melik Fahreddin Behram Şah b-Erzincan sene 560”.

⁵⁷ A. Tevhid, **Meskûkat-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu**- IV, İstanbul 1321. s. 77 ; Ravendi, **Rahat'üs- Sûdur ve Âyet üs- Sûrur**, (çev. A.Ateş), Ankara, 1957-60, s.208. Ayrıca, kızları vesilesiyle yapılan Divriği'deki Darüşşifa ile Bayburt Kalesi'ndeki kitabeler.

Anadolu Selçuklu ailesiyle aralarında hısımlık ilişkilerinin vücut bulmasının katkısı da vardır. Behram Şah'ın, II. Kılıç Arslan'a damat olması, gittikçe güç kazanan Sultanlığın gerektiğinde himayesini görmesine vesile olmuştur. Bundan ayrı olarak II. Kılıç Arslan'ın oğullarıyla düştüğü anlaşmazlıkta Behram Şah'ın arabuluculuk yaparak "birlik" sağlaması, onun kişiliğine karşı olan saygıyı artırmış olmalıdır. Anadolu Selçuklu şehzadeleri içerisinde on bir kardeşin en büyüğü olan Kutbettin Melik, büyüklüğü bahanesiyle Sivas'ın kendisine verilmesiyle yetinmeyip Konya'yı da istemiş, hatta bazı çatışmalara dahi neden olmuştur. Bunun üzerine enişterisi Behram Şah, Konya'ya giderek durumu düzeltmeye muktedir olur.

Anadolu Selçuklu yönetimi içinde hizip çıkararak ve hanedan üyeleri arasında gerilimler neden olan Selçuklu veziri İhtiyar'üd-din Hasan'dır. Behram Şah, onu kendisiyle birlikte Sivas'a götürmeye karar verir. Fakat Hasan'a karşı kin ve nefret duyan Türkmenler onu ve ailesini yolda öldürürler (1189). Bu öldürme olayının Behram Şah tarafından planlanmış olabileceğine ilişkin kuşkular vardır.⁵⁸

a. Gürcü Seferi-1202: Gürcüler, hemen her dönemde Doğu Anadolu'yu kendi egemenliklerine almak istemişlerdir. XII. yüzyılın başlarına doğru bir hayli güçlenen Gürcüler, bazı Kıpçak boylarının kendileriyle iş birliği yapmalarıyla daha da güç kazanmışlardır. İlk olarak Erzurum'a hücum eden Gürcüler, daha sonra Kars'ı almaya da kalkışmışlardır.

Anadolu Selçuklu hükümdarı Rükneddin II. Süleyman Şah'ın Gürcülerin amacını iyi bildiği anlaşılmaktadır. Başlatılan savaş hazırlıklarında ilk önlem, yerel yöneticilerin ve bağlı beyliklerin askeri kuvvetlerini kendi yedeğine almaktır. Behram Şah, hükümdarın Gürcüler üzerine düzenlediği seferde onun yanında yer alır. Buna karşın Saltuklu hükümdarı aksi yönde davranmıştır.

Rükneddin Süleyman Şah, yanında yer almak istemeyen Saltuklu Melik Devleti'ni ortadan kaldırmış, bölgenin idaresini Alâeddin'den alıp kardeşi Elbistan beyi Muğisiddin Tuğrul Şah'a vermiştir. Behram Şah, daha sonra kızını bu yeni yöneticiye vererek hısımlık aracılığıyla Erzurum yönünden gelecek olan her hangi bir düşmanca tutum ya da tehlikeyi önleme yoluna gitmiştir.

Selçuklu sultanı toparladığı 100 bin kişilik bir orduyla Erzurum'dan hareket ederek Pasinler ve Sarıkamış yönünde yürüyüşe geçer. Gürcü Kraliçesi Tamara'ya ağır bir dille mektup yazdığı, buna karşılık Tamara'nın ılımlı bir üslupla cevabi mektup gönderdiği kaydedilir.

Rükneddin Süleyman Şah'ın ordusu yolda konakladığı bir sıra (Mıcingerd Kalesi civarında); başında Zekeriya, Şalva ve İvane gibi güçlü kumandanların bulunan Gürcü kuvvetleri tarafından ani bir baskınına uğramışlardır. Buna rağmen Selçuklu güçleri toparlanıp Gürcüleri geri püskürtmeyi başarmışlardır. Ne var ki Selçuklular aleyhine talihsiz

⁵⁸Süryani Mihael, s. 405; Abu'l Farac, s. 450; İmad al-din Al-Katib Al-İsfehani, *Al-fatih al-kudsi*. (çev: R. Şeşen), **Arş. Der. III**, s. 360.

bir olayın yaşanması savaşın kaderini tekrar değiştirir. Sultan'ın çetrefili atının ayağına takılmasıyla saltanat şantiyesi yere düşmüş, ordu bu manzarayı onun ölümü şeklinde yorumlayarak paniğe kapılmıştır. İşte bu fırsatı yerinde ve zamanında değerlendiren Gürcüler yeniden saldırıp önemli bir başarı sağlamışlardır (1202).

Yenilgiden sonra Anadolu Selçuklu hükümdarı canını güçlkle kurtarabilmiş, bazı emirlerle birlikte Behram Şah tutsak düşmüşlerdir. Tiflis'e götürülüp kraliçenin huzuruna çıkarılan emirlerin bir kısmı çeşitli kalelere hapsedilmek üzere gönderilirken; Behram Şah kişiliğine hürmeten fidyeye karşılığında serbest bırakılmıştır.⁵⁹

Behram Şah, bilge kişiliği, akılcılığı, adaleti ve şefkatiyle bütün tebaasını hoşnut ettiği gibi, yerli-yabancı gözetmeksizin bütün insanlara karşı aynı niteliklerini yansıtan bir insandır. Yabandaki hayvanların ağır kış koşullarında yaşamaları için gerekli tedbirleri alıracak kadar insani niteliği derin ve ileri olan bir kişiliktir.

Adına basılan sikkelerin tarih sırasında anlaşıldığına göre "Gazi" sıfatını bu savaştan sonra almıştır.

Behram Şah, normal yaş süresini doldurarak 1225 yılında eceliyle vefat etmiştir. Ona ait olduğu söylenen iki ayrı mezar sözkonusu edilmektedir. Biri Kemah'ta bulunup "Behram Şah Türbesi" diye anılır. Ancak bunu tescil edecek orijinal hiç bir kitabe ya da belge kaydı yoktur. Diğerisi ise yine "Behram Şah" diye halk arasında söylenegelen ve bugün için hiçbir kalıntısı bulunmayan Aşağı Ula köyündeki türbedir. Behram Şah'ın Erzincan'da ikamet ettiği ve bütün hayatının bu kentte geçtiği düşünülürse, Erzincan ilinin batı kesiminde Ula köyü arazisindeki söz konusu türbenin ona ait olması mümkün.⁶⁰ Kemah'ta aynı adla bir türbenin olması, buranın Erzincan'da ikamet eden hükümdara ait olduğu anlamını taşımaz. Ancak aynı ada sahip ve büyük bir ihtimalle aynı sülale mensuplarından birine ait olabileceği ya da Behram Şah'ın makam mezarı olduğu düşünülebilir.

5. MENGÜCİK / KEMAH YÖNETİCİSİ SELÇUK-ŞAH

Yukarıda belirtildiği gibi, Behram Şah Erzincan'ı payitaht edinip buraya yerleştiği zaman, oğlu Selçuk Şah'a ise Kemah'ın sorumluluğu verilmiştir. Behram Şah'ın ölümünden sonra II. Davud Şah'ın Erzincan yanı sıra Kemah'ın da doğrudan yöneticisi olması, büyük kardeş Selçuk Şah'ın ölmüş olabileceğini ve yerine varislerinden birinin atanmasının yapılmadığını düşündürmektedir.

Selçuk Şah'a ilişkin kısa bir bilgiye Kemah'ta bulunan Melik-Gazi Türbesi'nin bir kitabesinde ve bu bilgiyi de ihtiva eden aslı kayıp bir vakfiye suretinde tasadüf edilir.⁶¹ Her

⁵⁹ Brosset, s. 440 - 463; Aksarayı, s. 31; Ravendi, s. 217.

⁶⁰ 1970- 1972 yılları arasında bir vesileyle bu türbe alanını görme şansımız oldu. O dönemden hatırladığım kadarıyla yaklaşık yarım metre yüksekliği olan, kesme sarımsı taşlardan örülü bir harabeydi. Günümüzde hiçbir unsurundan iz kalmamıştır.

⁶¹ Adı geçen türbe ve kitabe hakkında tafsilat için bak. bu eserde ileriki bir bahiste ele aldık.

iki kaynakta Selçuk Şah, Selçuklu soyunun ve Mengüçik soyunun ögüncü olarak anılır. Zira o, Behram Şah'ın II. Kılıç Arslan'ın kızı olan hanımından doğmuş olmalıdır.⁶²

Selçuk Şah'a ait H.587 (Ramazan ayı ortaları /1191 Ekim başları) tarihli vakfiye Kutbu's Salikin (Saliklerin ileri geleni) ve Mürşidü't talibin (dileyenlerin yol göstericisi) olan Şeyh Şemsettin Emir bin Şeyh Hasan bin Şeyh Ali tarafından yazılmış; Seyyid Şerif bin Seyyid Yahya, Hatib Abdul-ahad bin Abdul-Samed, Abdul Mümin bin Hacı Hüsameddin ve Hacı Hamid bin Cemaleddin ve Müderris Mevlana bin Latifi Taceddin ile adları verilmeyen başkaları da tanıklık etmişlerdir.

Vakfiyede Selçuk Şah'ın Kemah Kalesi civarında ve Fırat kıyısında yaptırdığı darü'l-acazeden bugüne hiç bir iz kalamamıştır. Yoksulların ve kimsesiz ihtiyar mücahitlerin oturacağı bu dar'ül-acazede, onların huzur içerisinde yaşamaları için ırmak kıyısında sınırları belirtilen arazinin geliri ile Kemah'ta inşa ettirdiği hamamın gelirlerini tahsis edildiği ifade edilir. Bu vakfiye sureti, Selçuk Şah'ın imarete verdiği önemi, Kemah'ta köklü bayındırlık hareketlerinin bu dönemde devam ettiğini ve bu kentte çeşitli ilim adamlarının bulunduğunu göstermesi açısından ayrıca önemlidir.⁶³

6. ALAEDDİN DAVUD-ŞAH /1225-1228

Behram Şah'dan sonra Davud Şah Erzincan-Kemah varisi olduğunda, diğer kardeşi Muzaffereddin Muhammed, Şebinkarahhisar (Köğonya) bölgesinin yönetimini ele almıştır. Selçuk Şah gibi bu iki kardeşin ülke yönetimindeki durumlarının ne olacağı henüz babalarının sağlığında belirlenmiş olabilir.

II. Alaeddin Davud Şah'ın hükümdar olduğu yıllarda Anadolu'da çeşitli politik gerilimlerin olduğu bilinmektedir. Ülke siyasetine aktif olarak katılmaktan uzak durmayan Davud Şah üç yıl gibi kısa bir dönem hüküm sürmekle birlikte birçok olayda rol oynamıştır.

a. Edebi ve Kültürel Kişiliği: Kendisi hakkında yazılanlar onun ilim adamlarına ve ilmi çalışmalara çok değer veren birisi olduğunu belirtirler.⁶⁴ Kendisine edebiyat, felsefe, tarih ve hekimlik alanlarında yapılan birçok çalışma sunulmuştur. Behram Şah döneminde olduğu gibi, Erzincan bilim ve sanatın önde gelen kentlerinden biri olma niteliğini korumuş ve geliştirmiştir.

II. Alaeddin Davud Şah'ın isteğiyle çağın ünlü tıp bilgini Muzaffakuddin Abdullatif Bağdadi, Mengüçik ülkesine davet edilmiş ve sarayda bir zaman ağırlandı. Bu bilgin yapmış olduğu tıbbi çalışmalarına karşılık büyük saygı görmüş, yüksek derecede maaş almıştır. Davud Şah'dan gördüğü ilgiye karşılık yazmış olduğu bir eserini o na ithaf eden

⁶² Ali Kemali, s. 54, 242; Rafet Yinanç, *Mengüçüklere ait bir vakfiye sureti*, TAD VIII-XII/ 14-23, s. 18; Rahmi Hüseyin Ünal, *Monuments Saguqides de Kemah* (Anatolie Oriantele), *Extrait de la Reveu des Etudes Islamiques*, Annee 1967 / Paris 1968, s. 160.

⁶³ Rafet Yinanç, *agm*, s. 18,19.

⁶⁴ İbn Bîbî, s. 344 - 345; *Müneccimbaşı'ya Göre Anadolu Selçukluları*, (Haz. Hasan Fehmi Turgal), İstanbul 1935, s. 47.

Bağdadi, ona ögücü beyanlarda bulunmuştur. ⁶⁵ Öte yandan, Ahmed Eflaki, Alaeddin Erzincani adlı bir tıp âliminden de bahseder ki, Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın tedavisinde vazifede bulunan bu zat hakkında ayrıca bilgi verilecektir.

Çeşitli bilimsel çalışmalara ilgi duyan ve bu konuda devlet desteğinde bulunan Davud Şah aynı zamanda şairdir. Tahtı elinde alınıp Ilgın'da zorunlu ikamette bulunduğu sırada Sultan Alaeddin Keykubad'a yazdığı kinayeli şiirinin bir kıt'asını İbn Bîbî nakletmektedir: ⁶⁶

“Şaha dil-i düşmenân zitû bâ derd est
Ruhşâre-i düşmen ez nesib zerd es
İnsaf ki vucûd-ı sad gussa merâ
Der mülk-i tû âb germ u nân serd est”⁶⁷

Dâvûd Şah ve Râzî: Alâeddîn Dâvûd Şah döneminde Erzincan'a gelen edebiyatçı ve şairlerden biri de Necmeddîn Dâye Râzî'dir. *Mermûzât-ı Esedî der Mezmûrât-ı Dâvûdî* adlı Farsça eserini Dâvud Şah'a sunmuştur. ⁶⁸

Diyârbakır yoluyla Kayseri ve Sivas başta olmak üzere bazı Anadolu Selçuklu kentlerine uğrayan Dâye 1224 yılında Erzincan'a gelme sebebini *Mermûzât-ı Esedî* adlı eserinde belirtir.

b. II. Alaeddin Davud Şah'ın Siyasi Duruşu ve hükümdarlığının sonu: II. Davud Şah'ın bilim, sanat ve edebiyat çevrelerinde kazandığı haklı üne karşın, o günkü koşullarda ülkesinin siyasi yönetiminde aynı başarı sağlanamamıştır.

1220 senelerinde ülkeleri Moğollar tarafından saldırıya uğrayan Harizmliler, Celaleddin Harzem-şah zamanında Anadolu Selçukluları için önemli bir sorun oluşturmuşlardır. Sultan Alaeddin Keykubad bu tehlikeye karşı öncelikle iç dengeleri gözden geçirmek gereğini

⁶⁵İbn Ebi Usaybi'a, **Tabakat ul-Etibba**, Kahire, 1299, s. 207 ve İbn Şakir, **el-Vafi**, II, s. 7 (den nkl. Osman Turan, **D. And. Türk Devl. Tar.** s. 64).

⁶⁶ İbn Bîbî, s. 358.

⁶⁷ Ey Şah, dertlidir düşmanlarının gönlü senden
Sararmışlardır yanakları korkularından
İnsaf et ki, bedenim yüz dertdedir
Senin memleketinde su sıcak, ekmek soğuk.

⁶⁸ “Eserin 735/1334 yılında istinsah edilen yegâne nüshası Süleymâniye Kütüphanesi Es'ad Efendi Kitaplığında numara1704'de ([y.y.]: Yazma, 23 st., nesih, 735/1334, 61 vr.) kayıtlı bulunmaktadır. Bu nüshanın mikrofilmi Müctebâ Minovî tarafından Tahran Üniversitesi Kütüphanesine götürülmüş¹¹, bu mikrofilmden yararlanan Muhammed Rızâ Şefî'-i Kedkenî tarafından bir mukaddime ilave edilmek sûretiyle Tahran 1345/1966 yılında neşredilmiştir”. “Eserin ikinci baskısı 1381 hş/2002 yılında yine Tahran'da gerçekleştirilmiştir”. Halil Baltacı, **Necmeddîn Dâye Râzî**, İstanbul 2011, s. 120-121.

Halil Baltacı, Farsça olarak hazırlanan “Necmeddîn-i Râzî, **Mermûzât-ı Esedî der Mezmûrât-ı Dâvûdî**, (haz. Muhammed Rıza Şefî'i Kedkenî), Tahran, 1381hş/2002 adlı eserin 30-36. sayfalarını Nizamettin Parlak'ın 2016 yılında gerçekleştirilen Erzincan Sempozyumu'nda “*Kaynaklarda Erzincan'ın Yeri ve Önemi*” başlıklı tebliği vesilesiyle Türkçe tercümesini yapmıştır. Mütercim H. Baltacı'ya ve ilgili metni bize ulaştıran N. Parlak'a müteşekkirim.

hissetmiştir. Kendisine bağlı melik devletlerin ve yerel yöneticilerin durumunu incelemiş, kuşku duyulanlar için “birlik” adına çeşitli politik tedbirler almıştır.

Mengüçik ülkesi, doğu batı arasında kültürel ilişkilerde olduğu kadar siyasal gelişmelerde de özgün bir konuma sahiptir. Bu gibi alanların yönetiminin kendine özgü niteliği, dönemlere uygun olarak yöneticilerin tutum ve davranışlarını da önemli kılmaktadır. II. Davud-şah'ın, hükmettiği bölgenin çevresinde gelişen politik olayları ne oranda kavradığını bilemeyiz. Ancak sonuçlardan hareket ettiğimizde ülkesinin geleceği için gerçekçi değerlendirmelerde bulunduğunu söylemek zordur. Harzemşahlar hareketi karşısında kendi emrindeki bazı üst düzey yöneticilerin Anadolu Sultanı'na bağlı kalmak tekliflerini iyi değerlendiremediği gibi, onlara haksızlık ederek bazı kimseleri hapsedirmiş bazılarını da öldürmüştür.

MANGÜÇİK BEYLİĞİ HANEDAN SECERESİ (Erzincan-Kemah-Şebin Karahisar ve Divriği)				
Mengüçik Ahmed Gazi (Kemah) (1075-1118)				
Emir İshak (1118-1142)				
Divriği Kolu				Erzincan Kolu
Süleyman-şah I. (1142-1175)	Melik Mahmud (1142- ?) (Kemah)			Dâvud-şah I. (1142-1151)
Seyfeddin Şahin-şah (1175-1196)				Fahreddin Behram-şah 1168-1225)
Süleyman-şah II. (1196-1228)	İshak	Muzafferüddin Selçuk-şah Mehmed (Kemah beği) (Şebin Karahisar'da) (1225-1228)	Dâvud-şah II. (Erzincan-Kemah hükümdarı) (1225-1228)	kızları : Selçuk-Hâturn (Selçuklu Sultanı I. I. Keykâvus'un karısı)
Hüsameddin Ahmed-şah (1228-1242)		oğulları : Fahreddin Süleyman İzzeddin Siyavuş Nasreddin Behramşah (Kırşehir'de Selçuklulara bağ- lı ve adıyla anılan Karahisar'ın sahibi)		Türân Melik (Divriği Sultanı Ahmed Şah'ın karısı)
Melik Şah (1242-1252)				Melik-sultan (Erzurum hükümdarı Cihan-şah'ın karısı)
Melik Salih (1257-1277)				
		Kızı : II. G. Keyhusrev'in karısı		

Her ne kadar yönetici kadro içerisindeki ilişkilerin düzeyini ve onları etkileyen unsurların neler olduğunu tümüyle bilmek imkânı olmasa da; II. Davud-şah'ın yersiz cezalandırmalarının ve asatlarıyla olan tutumunun bürokrasi arasında klikleşmelere neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden ona tahammül edemeyen bazı Mengüçik beylerinin Alaeddin Keykubad'a başvurmak zorunda kaldıklarını biliyoruz. Mengüçik Sarayı'nda gelişen olaylar karşısında Sultan, Erzincan'a elçi göndererek Davud-şah'tan hapsedilen kimselerin serbest bırakılmasını ve varlıklarının tekrar iadesini istemiştir.

Davut Şah merkezden gelen uyarı üzerine istenileni yapar. Azlettiği beyler henüz Anadolu Sultanı'nın yanında iken, onlara emirlik ve iktalarının geri verilmesi yönünde emir çıkartılır. Hatta bununla da yetinmeyip, çeşitli hediyelerle birlikte kendisi de Kayseri'ye

gider. Sultan Alaaddin Keykubad, onun hareket haberlerini alınca bir gün öncesinden Davud Şah'a hassa mihmandarlarını göndermiş; ertesi günü bizzat kendisi onu merasimle karşılamaya çıkmıştır.

İki hükümdarın karşılaşması ve sonrası hakkında bazı kaynaklar yeterince bilgi vermektedir. Alaeddin Keykubat'la karşılaşan Davud-şah atından inerek el öpmüş, teamüllerin gerektirdiği işlemleri yerine getirilmiştir. Karşılığında "melik hükümdar"a gösterilmesi gereken ilgiyi görebilmiştir. Sultan'la birlikte Keykubadiye Sarayı'na giden Davud-şah, adına hazırlanan atlas ve ibrişimden yapılı otağa yerleştirilmiştir. Misafirliğin dördüncü gününde Sultan, kendine yasal yöneticiliğinin nişanesi olarak Davud Şah'a murassa bir kemer, mücevheratlarla bezeli bir külah, altun işlemeli bir cübbe, altun takımlarla bir at ve 10.000 dinar altun ihsan etmiştir. Ayrıca maiyetinin masraflarının karşılanması için de 2.000 koyun 2.000 yük buğday, 5.000 yük arpa, 200 yük meşrubat; mum, şeker ve diğer başkaca masraflara mukabil de 200 akçalık beratlar yazılıp divana gönderilmiştir.

Her iki taraf yakınlarıyla birlikte Meşhed düzlüğüne gidip orada eğlenirler. Ertesi gün Alaeddin Keykubad, Davud Şah'ı kabul ederek Tercüman Sadedin Köpek tarafından kaleme alınan bir ahd-name'yi kendisine sunar. Bu ahd-namede Davud Şah'ın Sultan'a bağlı kalması, düşmanlarıyla dostluk kurmaması, başkalarının kışkırtma ve tezahüratlarına aldırış etmemesi ve buna mukabil Sultan'ın askerlerinin de onun memleketini tecavüz etmeyecekleri garantisi veriliyordu. Eğer Davud Şah bu şartları uymazsa gereken cazanın verileceği bildiriliyordu. Ahd'le pekiştirilen bağlılık ve sorumluluk şartlarının hâllinden sonra on gün daha Kayseri'de kalan Davud Şah Erzincan'a, Alaeddin Keykubad ise Akdeniz sahilerine doğru hareket etmişlerdir.

Anadolu Selçuklu ve Mengüçik hükümdarlarının görünüşte oldukça yakın olmalarına ve bunu yazılı akde bağlamalarına rağmen olayların seyri değişir. Davud Şah, dönüşünden bir süre sonra çevresindekilerin etkisiyle kuşku içine düşer. Bilim ve sanat konularında yetkinliğini gösteren hükümdar, gelişen politik olaylar karşısında kararsızdır. Sonuçlarına bakıldığında yanlış diyebileceğimiz bir yol izlemiş, Sultan'a karşı olumsuz davranışlarda bulunmuştur.

II. Davud Şah, kendisinden başka Keykubad'a karşı cephe almaya davet ettiği ilk kişi Erzurum Meliki Cihan Şah'dır. Alaeddin Keykubad'dan sonra Anadolu'nun en güçlü hükümdarı olarak Ahlat ve Cezire hükümdarı Melih Eşref'i gördüğü için, onun yanında yer almayı yeğlediğini, Cihan Şah'ın aynı şekilde hareket etmesini istemektedir. Yazdığı mektupta: "Sultandan çok güzel muamele gördümse de hanedanıma mensup büyük emirler onun hizmetine girip aleyhinde bulunmaktadırlar. Sen onun amca-zadesi olmakta beraber, senin devletine de saygı göstermeyecektir. Bu sebeple ben bu kış gizlice asker toplayacağım. Sen de memleketini korumak istersen birlikte hareket edelim" diyordu.

II. Davud Şah, Anadolu'nun doğusunda yeni bir birlik kurulacağına inanmaktadır. Bu amaçla Melik Eşref'e atlar, av kuşları, kıymetli kumaşlar ve güzel çengi çalan "şarkıları ve nükteleri seyircileri mest eden" bir kadını hediye olarak gönderir. Ondan yardım talep

etmektedir. Aynı şekilde yine çeşitli hediyelerle birlikte Celaleddin Harzemşah'a ve sonra zorbalıklarıyla ün salan İsmaili Mezhebi'nin başkanı Alaeddin Nevmüslüman'a da elçiler gönderir. Hatta İsmaililerle ilişkilerini geliştirmek uğruna onlar için de çok önemli olan Kemah Kalesi'ni kullanımına verebileceğini söyleyecek kadar riske girdiği de bilinmektedir.

7. ERZİNCAN- KEMAH MENGÜCİK DEVLETİ'NİN ORTADAN KALDIRILIŞI (1228)

Mengüçik Ahmet Gazi başta olmak üzere, Mengüçik ailesinin ülkede özel bir yeri olduğu, Konya Selçukluları gibi köklü bir geçmişlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Dönemin anlayışına uygun olarak, Anadolu Selçuklu hanedanının akrabalık kurma konusunda Mengüçikli ailesini seçmeleri de bunu teyid etmektedir. İhtimal ki, II. Davud Şah, kendisini Selçuklularla aynı stadüde görerek çevresinin de telkinleriyle Alaeddin Keykubat'ın gölgesi altında kalmaktan imtina etmiştir. Ancak, başkaldırısına destek bulma umuduyla yaptığı girişimler boşa çıkmış, yardımını isteği hükümdarlar daha temkinli davranmak gereğini görmüşlerdir. Melik olarak saltanatını koruma ihtimali çok yüksek iken, kararsız politikası yüzünden zararlı çıkan da bölge hükümdarı Davud Şah olmuştur.

Doğudaki gelişmeleri dikkatle izleyen Sultan Alaeddin Keykubat, Davud Şah'ın yapmış olduğu girişimlerden sürekli haber almaktadır. Bu devletin ortadan kaldırılarak merkezi yönetime bağlanması, Mengüçik hanedanlığının ise bölgeden uzaklaştırılması kaçınılmazdır. II. Davud Şah, hatasını anlamış, son kez Sultan'la anlaşmanın yolunu aramıştır. Arabulucu olması için Melik Eşref'in adamlarından Hacı Ali elçi olarak gönderilir. Elçi, Mengüçik Devleti adına Davud Şah'ın oğullarını Sultan'a rehin bırakılacağını iletir. Sorunun çözümüne çok yaklaşılmış olmasına rağmen gerekli antlaşma yapılamamıştır.

Alaeddin Keykubat, Mengüçikler üzerine yapacağı seferi önce gizli tutmuş ve Erzurum üzerine yürüyeceği yönünde haberler yaydırmıştır. Ancak, ordu Sivas üzerinden doğrudan Erzincan üzerine sevk edilince konu anlaşılır. Mengüçik yönetiminde bulunan kaleler ve stratejik mevkiiler muhasara edilmeye başlanır. Davud Şah'ın Sultan'la görüşmek istediği iletilir, ancak bu teklifler kabul görmez. Erzincan'a giren Selçuklu güçleri önemli bir direnişle karşılaşmaksızın Davud Şah'ı tutuklamışlardır. Kemah Kalesi'ndeki askerler karşı koymayı denemişlerse de, Davud Şah'ın esir edilmesinin etkisiyle direnmeden vazgeçerek kaleyi teslim etmişlerdir. Böylelikle Erzincan - Kemah yörelerinin bütün kaleleri muhasara edilerek on ikinci teşrin 1228 (10 Zilhicce 625) tarihinde Melik Mengüçik Devleti'nin Erzincan - Kemah kolu ortadan kaldırılmıştır.

Sultan Alaeddin Keykubat Erzincan'dan daha ileri gitmeyerek Konya'ya geri döner. Bu arada Şebinkarahisar'ın alınması için de komutanlarından Mübarizeddin Er-Tokuş'u gönderir. Şebinkarahisar hükümdarı Melik Mübarizeddin direnmenin boşuna olacağını anlamış ve ikta verilmesi karşılığında teslim olmuştur. Sultan, Sivas'a vardığında, bir dönem Mengüçiklerin yönetiminde olan bölgeye oğullarından Gıyaseddin Keyhüsrev'in atandığını açıklar. Onun yetiştirilmesi ve bölgede yeni düzenlemeler yapılması için belli sayıda askerle

birlikte Er-Tokuş'u⁶⁹ atabey olarak görevlendirir.

Alaeddin Keykubad, soyuna hürmeten ve akrabalıklarını dikkate alarak, II. Alaeddin Davud-şah'ı aşırı bir cezaya tabi tutmaz; ailesiyle birlikte onu Ilgın'a (Akşehir) gönderir. Artık hayatının sonuna kadar (1252 ?) orada kalacaktır. Adı belirtilmeyen ve günümüze gelmeyen bir yazma eserde *“Erzincan'da öte geçede Bey Arkı derler Sultan Melik Fahreddin'in oğlunun ve hatununun vakfidir. Mercan Deresi'nden akar, ruhları şadola. Bu kadar pambuk, bahçe, bostan, yüz adet karye tarlası suvarılır, meşhur hayrattır.”* ibaresine tesadüf edilmiştir.⁷⁰ II. Alaeddin Davud Şah'ın Ilgın Kasabası'nda hangi yılda öldüğüne dair kesin bir bilgiye tesadüf edemedik. Orada kaldığı süre içinde edebiyatla uğraşmış, şiirler yazmıştır.⁷¹

8. MENGÜCİK - ŞEBINKARAHİSAR YÖNETİCİSİ MUZAFFERÜDDİN MEHMET (1225-1228)

Babalarının ölümünden sonra Şebin Karahisar⁷² yöneticisi olan Muzafferüddin Mehmed, kardeşi II. Davud Şah gibi bilim ve sanata duyarlılığı olan biridir. Mübarizüddin Er-Tokuş, Şebinkarahisar Kalesi'ni ve çevresini zapt etmek için geldiğinde, kalenin ambarlarının zahire, sarnıçlarının, depolarının yağ, bal, şeker, tuz ve odun gibi ihtiyaç maddeleriyle dolu olduğunu görmüştür. Ancak Melik Muzaffereddin Mehmed, mücadelenin anlamsızlığı sebebiyle Atabey Er-Tokuş'a haber iletip, Sultan'a teslim edeceğini bunun karşılığında aile ve çevresinin geçimleri için ikta verilmesinin istendiğini söylemiştir. Sultan Alaedin Keykubad, teklifi uygun görmüş, kendisine Kırşehir'i muaf ve müsellemler bir ikta olarak verdiğini gösteren menşûru, hil'at ve hediyeyle beraber ona göndermiştir.

Melik Muzaffereddin Mehmed oğullarıyla birlikte Sultan'ın yanına varmış, ihtimam ve ikramlar gördükten sonra ailesiyle birlikte Kırşehir'e hareket etmiştir. Bu kentte kendisi, oğulları olan Fahreddin Süleyman, İzzeddin Siyavuş, Nasreddin Behram Şah ve diğer aile üyeleri Selçuklu ileri gelenleri tarafından her zaman saygı görmüşlerdir. İbn Bîbî'nin bir

⁶⁹ Daha evvel I. Gıyaseddin Keyhusrev'in kölesi ve yakın adamlarından olan Er-Tokuş, çeşitli muvaffakiyetlerde bulunmuş ve Antalya'nın yönetici valisi olmuştur. Hangi tarihte vefat ettiği meçhul. Isparta iline bağlı, O'nun adına izafeten konulan (M. 11921) Ata Bey nahiyesinde Ata Bey Medresesi mevcuttur (621 / 1224). İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Kitabeler - II**, İstanbul 1347/1929 s. 223.

⁷⁰ Ali Kemal, s. 320.

⁷¹ II. Davud Şah ve Mengüçik Erzincan - Kemah kolunun inkırazı hak. bak. İbn Bîbî, s. 354 - 358; İbn-ül Esir, XII, s. 185 - 186; İbn Şeddad, **A'lak al-Hatıra**, s. 646; Abu'l Farac, s. 525 - 527; Müneccimbaşı (çev. H. F. Turgay), s. 47 - 48.; C. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Neşr. M. Yoran), İstanbul 1979. s. 135; O. Turan, **Selç. Zam. Türkiye**, s. 351 - 357; **Selçuklular Hakk. Resmi Vesikalar**, Ankara.1958, s. 96; **DATDT**, s. 65 - 66; A. Şerif Beygu, **Erzurum**, İstanbul 1936. s. 501, A. Cemal, **Vilayetlerimiz** (Bursa), İstanbul 1932. s. 20; N. Sakaoglu, s. 58 - 63; Harbert Jansky, *Alaeddin Keykubad'ın Emniyet Politikası*, **Z. V. Togan'a Armağan**, İstanbul 1950 - 55. s. 118.

⁷² Anadolu'da bulunan birçok Karahisar'dan biri de eski adı Kögonya olan Şebin Karahisar'dır. Uzun seneler Erzincan'a bağlı olarak gelmiştir. Biri de Kırşehir civarında olanıdır. Bu da yine Mengüçikoğullarıyla olan ilgisi sebebiyle “Behramşah Karahisar” diye anılmaktadır.

rivayetine göre, Sultan II. Gıyaseddin Keyhusrev, Melik Muzafferiddin'in kızını istediği zaman; onun ahlaki yönünün bozuk ve rumûdun (ayak takımı) hayatını yaşamasından dolayı *“bizim hanedanımıza layık değildir”* demek cesaretini göstermiştir.⁷³ Ne var ki Sultan'ın baskısı ve çevrenin uyarıcı ısrarları sonucu bu evliliğin olmasını önleyememiştir. Melik Muzafferiddin'in Kırşehir'de bir medrese yaptırdığı söylenir.⁷⁴ XIX. yüzyıl sonlarına kadar bu medresenin kapısı yerinde durmaktayken, sonradan Alaeddin Camii'nin tamiratında kullanılmış; çeşitli kalıntıları ise halkın bir kesimi tarafından götürülüp sivil inşaatlarda harcanmışlardır. Söz konusu medresenin yapılış tarihi M. 1246 'tır.

Melik Muzafferiddin'in oğullarının Selçuklu devlet siyasetindeki etkinliklerine Cami'üdüvel'de (vrk. 393) yer verilmektedir. Ayrıca Konya- Kırşehir civarındaki bir kasabanın (Karahisar -ı Behram-şah) Nyüzyülüddin Behram Şah'la ilgili olduğu, bizzat onun burada ikamet etmiş olabileceği ihtimalini göstermektedir.⁷⁵ Kemah'ta bulunan türbelerden birine hâlk tarafından *“Melik Gazi Türbesi”* denildiği gibi Kırşehir'de olan bir türbe de aynı adı taşımaktadır. C. Hakkı Tarım, türbeyi anlatırken şu tanımı yapar: *“Bu bir kümbettir ve Türk çadır tipi türbelerine güzel bir misal teşkil eder. Türbe, Muzafferüddin'in ölümü ardından, eşlerinden birisi tarafından yaptırılmış olmalıdır. Tarihsiz kitabeden anlaşıldığına göre türbenin üstü aynı zamanda darül-ilm'dir. Burada Hanefi ve Şafii bilginler okuyacaklar, ilmi tedkikatlar yapacaklardır. Bu da Muzafferüddin Mehmed'in bir ilim aşığı olarak öldüğünü gösterir.”*⁷⁶

9. DİVRİĞİ MENGÜCİKLERİ

Divriği Mengüçikleri, siyasî faaliyetlerinden çok Divriği'de inşa ettikleri medrese, hastane ve türbe gibi mimarî yapılarıyla ön planda olmuşlardır. Bu devlet hakkında edinilen bilgilerin önemli bir kısmı daha çok yaptıkları eserlerin kitabelerine ve günümüze kadar gelen sikkelere dayanmaktadır.

Divriği'nin doğal konumu; onların çevreye yayılmalarını sınırlandırdığı gibi çevre beylik ve devletlerin de bu sahayı işgal etmemelerinde rol oynayan unsurlar arasındadır. Ayrıca, siyasal ilişkilerde barışçıl bir yöntem izlemelerinin de bunda önemli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mengüçüklerin Erzincan ve Şebinkarahhisar kollarına son veren Alaeddin Keykûbad, Divriği'ye müdahale etmemiştir.

Mengüçük Gazi ve oğlu İshak hakkında *“Divriği'nin de hükümdarı”* unvanı kullanılması, bu yönetimin başlarda ve bir ölçüde Kemah'tan yönetildiğini göstermektedir.⁷⁷ Divriği

⁷³ İbn Bîbî, s. 361, 363.

⁷⁴ Halil Edhem, **Kayseriyye Şehri**, İstanbul 1334, s. 53 - Not: 2, “Kırşehir'inde Muzafferiddin bin Behramşah'ın namına olarak II. İzzeddin Keykavus zamanında inşa olunan güzel bir medrese vardır. Bu medresenin yıkılışı hak. bak. C. Hakkı Tarım, İstanbul 1938, s. 52, 53.

⁷⁵ O. Turan, *Selçuklu Devri Vakfiyeleri - II*, **Belleten**, XII / 45, 1948, s. 66.

⁷⁶ C. H. Tarım, **age.**, s. 51.

⁷⁷ İbnü'l- Esîr, XII, s. 441; İbn Bîbî, s. 290-291.

Mengüçükçülerinin ilk yöneticisi Mengüçük Gazi'nin torunu (İshak'ın oğlu) Süleyman'dır. İshak'ın 1142'de ölümünden sonra Divriği'de bağımsız bir politika yürütmüştür. Ancak, Divriği'de Süleyman adına hemen hemen hiçbir eserin inşa edilmemiş görünmektedir.

Süleyman'ın yerine geçen oğlu Şahin-şah hakkında banisi olduğu Divriği Ulu Camii'nin kitabesinde şu ibare yer alır: “*el-Emir el-İsfehala el-Ecel Sefüddünya veddin Ebu'l-Muzaffer Şahin-şah b. Süleyman b. Emir İshak..*”

Şahin-şah hakkında, Divriği Ulu Camii yanında yapılan türbenin kitabesinde : “*Gazilerin hamisi, İslâm sınırlarının koruyucusu, fakir, zayıf ve mazlumların sığınağı, kâfir ve dinsizlerin kökünü kazıyan..*” gibi sıfatlar kullanılması, büyük ihtimalle onun Sultan Kılıç Arslan'la birlikte seferlere katılanlardan biri olduğuna işaret eder. Kitabede “*Ebu'l-Muzaffer Şahin-şah b. Süleyman b. İshak b. Gazi Şehid Emir Mengüçük..*” ifadeleriyle hanedanın secresi verilmektedir.

Şahin-şah'ın hangi tarihte yönetime geçtiği belirsizdir. Ancak, Kale Camii kitabesinin 576 (1180) tarihini taşıması, onun Divriği hükümdarlığının bu tarihten önceki bir zamanda başladığını göstermektedir. Divriği'de yaptırdığı türbe ise 592 (1196) tarihli'dir.⁷⁸ Şahin-şah'ın bastırıldığı sikkelerden üçü bugüne intikal edenler arasındadır. Bunların ikisi Ahmed Tevhid tarafından yayımlanmıştır.⁷⁹ Bu sikkelerin birinde II. Kılıç Arslan'ın, ikincisinde Rükneddin Süleyman-şah'ın adı vardır. İhtimal ki 1197- 1198 yıllarından sonraki bir tarihte vefat eden Şahin-şah'tan “*Katilü'l-kefere ve'l-müşrkîn*” olarak bahsedilmesi, onun Hıristiyanlarla cihad ettiğini gösterir.

Şahin-şah'ın İshak ve Süleyman adında iki oğlu vardır. Bunlardan Süleyman'ın adı kitabelerde kayıtlıdır. İshak'ın adı ise 645 (1247) tarihli Karatay Vakfiyesi'nde şehitler

Resim 6: Divriği- Çift başlı kartal. Ulu Camii ve Darüşşifa binalarında yer alan kartal kabartmalarının diğer örneklerinin Erzincan, Kemah ve Şebinkarahisar'da da olduğuna ilişkin ipuçları bulunmaktadır. Ancak bunlardan günümüze kadar gelenler Divriği'dedir.

⁷⁸ O. Turan, *DATDT*, s. 67; F. Sümer, *Mengüçükler*, **İA**; N. Sakaoğlu, *age*, s. 73- 77.

⁷⁹ Ahmed Tevhid, *Meskkât- 1 Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1321, s. 522.

arasında zikredilir.⁸⁰

Şahin-şah'ın yerine oğlu Süleyman geçer. Adına, oğlu ve torunu tarafından yaptırılan kitabelerde, Ulu Cami Vakfiyesi'nde rastlanan Süleyman-şah'a ilişkin bir yazı da Divriği Kalesi Arslan burcunda bulunur. Bu yazıda onun Mengüçik beyi olduğu açıkça ifade edilmektedir. Ancak, tüm bu kayıtlara rağmen onun hayatı ve faaliyetleri hakkında yeterli bilgi yoktur.

Süleyman Şah'ın yerine geçen oğlu Ahmed Şah, yaptırdığı mimari eserlerle üne kavuşmuştur. Yaptırdığı Divriği Ulu Cami'nin kitabesinde onun için “*Nyüzyılu Emîru'l-Mü'minîn Ahmedşah b. Süleymanşah, Allah onun saltanatını ebedî kılsın, gücünü artırsın*” denilmektedir. Uzun yıllar iktidarda kalan Ahmed Şah, Yassıçimen Savaşı'na ve Kösedag'daki Selçuklu bozgununa şahit olmuş, Moğolların Anadolu'yu istilâ ettiği dönemde Divriği Kalesi'ni onarmak için gayret göstermiştir. 1250 tarihinden önceki bir zamanda vefat eden Ahmed Şah'ın yerine Melik Salih geçmiştir. Onun zamanında, Moğol saldırılarıyla yıkılan kalenin burçlarını onarılmıştır.

Resim 7: Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası. (<http://www.son.tv/resim/detay/16/169887.jpg>)

Divriği Mengüçiklilerinin Melik Salih sonrası yönetici ya da yöneticileri hakkında

⁸⁰ O. Turan, *Selçuklu Devri Vakfiyeleri*, **Belleten**, XLV, s. 107.

hakkında yeterli bilgi yoktur. İlhanlı hükümdarı Abaka Han 277 yılında Divriği'ye uğramış, halkın kendisine ilgi göstermemesi, silahlı askerlerin kalede savunmada bulunması nedeniyle tahrik olup surları yıktırıştır. Divriği Mengüçüklerinin varlığı bu tarihten sonra sona ermiştir.⁸¹ Bölge, İlhanlılardan sonra Eretnaoğulları'nın egemenliğine girmiştir.

10. MENGÜÇÜKLER DÖNEMİ SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

Mengüçük Melik Devleti, Melik İshak ölmeden önce Erzincan, Kemah, Kögonya (Şebinkarahisar), Akşehir (Akşar-ı Abat) ve Divriği yörelerini içine almaktaydı.

Doğu Anadolu'daki Saltuklu, Danişmentli ve Mengüçükler hariç, diğer beylikler doğrudan Anadolu Selçuklu merkezi yönetimine bağlıydılar. Bunlar sultanın atadığı sübaşlılarla yönetiliyorlardı. Yukarıda anılan üç “melik devlet” ise merkeze karşı sorumlu olmakla birlikte, önemli ölçüde bağımsız hareket eden, kendilerine bağlı vilayetleri doğrudan yöneten siyasal yapıları. Hükümdarlarına “melik” diye anıldıklarından, bunlara “*melik devletler*” demeyi uygun gördük. Melikler, Anadolu Selçuklu divanıyla alakası olmaksızın doğrudan sultanın şahsıyla muhatap idiler.

Melik devletlerde, merkez yönetiminin bir benzeri olarak kendilerine has divanları vardı. Konya “divan hükümetinin” kendilerine hiçbir müdahalesi söz konusu olmayan bu melik divanları iç işlerinde tamamen bağımsız hareket etmek yetkisine sahiptiler. Melikler, merkezdeki sultana herhangi bir şekilde karşı gelmemek şartıyla, Anadolu'nun bazı yörelerinde hâlâ varlık gösteren gayrimüslimlere savaş veya barış yapabilmekteydiler. Mengüçüklerin Gürcülerle ve Trabzon Rumlarıyla olan ilişkileri bunu ispat etmektedir. Aynı zamanda kendi idareleri altındaki vilayetlerinin düzeni de melik hanedanlığının elinde olması nedeniyle 1142'de Divriği, İshak'ın bir diğer oğlunun emrinde olarak Erzincan-Kemah idaresinden organik bağı kopacaktır.

Her melik vilayetlerine “malikâne” sıfatıyla ve “muaf ve müselleme” kaydıyla tasarruf etmektedir. Merkezi sultanlığa ve divanlık hazinesine vergi verdiklerine dair hiçbir delil yoktur. Sadece sultan değişikliği veya olağanüstü durumlarda Konya'ya giderlerse veya sultan, melikin arazisinden bir vesileyle geçecek olursa aralarında hediye alış veriş olabiliyordu.⁸² Şu da var ki, sultan değişikliğinde menşurun yenilenmesi işinde meliklerin “peşkeş” adı altında verdikleri meblağ, sultan hazinesinde önemli bir yekûn teşkil ediyordu.

Gerek peşkeşin sultanlık adına yeterli görülmesi ve gerekse Mengüçük meliklerinin merkezle olan ilişkilerinin (Davut'a kadar) gayet düzenli ve itiyatlı olması nedeniyle bu melik devletin bağımsızlığı ülke bütünlüğü açısından bir sorun teşkil etmemiştir. Ancak, Harizm tehlikesinden sonra, melik, Anadolu sultanına asi duruma düşmüş ve Alâeddin Keykubat bu bölgeleri tedbir gereğince merkeze tabi kılmıştır. Bu zamandan sonra Erzincan vilayeti, Akşehir, Tercan, Kemah ve Şebinkarahisar kazaları ile (bunlara bağlı kasaba ve köyler dâhil) Anadolu'nun yedi ana yönetimi biriminden biri olarak Selçuklu Türkiye'sine

⁸¹ O.Turan, *DATDT*, s. 68; N. Sakaoğlu, *age*, s. 97- 100; F. Sümer, *İA*, *Mengüçükler* mad.

⁸² M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi- I*, İstanbul 1977, s. 55 - 58.

katılmıştır.⁸³ Fakat bu tarihten sonra Erzincan yaklaşık dokuz yıl kadar yine meliklikte kalmıştır. Değinildiği gibi, Alâeddin Keykubat “Dar’un-Nasr” Erzincan’ı oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev’e vermiş ve Er-Tokuş’u ona atabey tayin etmiştir.

1236/37’ den sonra Erzincan’da sü-başılının idaresindedir. Bu valiler aynı zamanda kendilerine tahsis edilen merkez ve kaza bölgelerinden çıkacak olan askeri birliklerin de serdarı sıfatını taşıyorlardı. Savaş zamanlarında ise merkez ordunun toplanma yerine giderek divan azasından olan beylerbeyinin emrine giriyorlardı.⁸⁴ Aynı zamanda bütün Selçuklu ülkesi vilayetleri mülki, idari ve kazai olarak idare edilmekteydi.

Resim 8: Yer Han. Erzincan şehir merkezinin 20 km batısındadır. Avlunun kuzeyindeki galerinin batısı.

Vali (sü-başı, serleşker) miri toprak rejimi içerisinde, mevkisinde olduğu vilayet veya serdarı bulunduğu askerin sahibi veya efendisi değil, sadece amirleri yani bir anlamda yönetici memur konumundaydılar. Bu sistem 1071’den sonra kitleler hâlinde yerleşik olmaya başlayan göçebe Oğuzların Selçuklu Türkiye’si şartları altında ta ki Süleyman Şah zamanında vücut bulmuştu.⁸⁵ Anadolu Türkleri bu ülkede temel ikta sistemini diğer medrese, cami, hanikâh, zaviye gibi sair kurumlarla uyumlu bir şekilde desteklemişlerdir. Türkleşme-İslâmlaşma hareketlerinde

⁸³ Diğer altı vilayet Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Ahlat ve Diyarbekir’dir. (bak. O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 476 - 477).

⁸⁴ M. Akdağ, **age**, göst. yer.

⁸⁵ O. Turan, **Selç. Zam. Tür.**, s. 80; **Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti**, s. 231 - 238; **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul 1971, s. 61; M. Akdağ, **age**, s. 14; Fuat Köprülü; “Anadolu Selçuklu Devleti’nin Kayseri’ye başta olmak üzere Sivas, Harput, Develi-Karahisar, Niksar, Malatya, Erzincan, Niğde, Ladik, Honas gibi mühim askeri merkezlerde devamlı surette bulunan muhafaza kuvveti; bu büyük merkezlere tabi olan civar mıntikalardaki timar erbabı, göçebe kabileler ve diğer askeri kuvvetler o mıntikanın “subaşı”sı (-Farsça tercümesiyle “Ser-leşker” unvanına haiz büyük bir kumandana tabi bulunurdu. O mıntikalarda mevcut müstahkem mevkilerdeki daimi kuvvetlerin başında ayrıca kumandanlar vardı ki, şehrin mülki idaresi ve inzibatı onlara aitti: Fakat bunlar o mıntika “sübaşı”sının emri altında idiler”. **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul 1981, s. 138.

⁸⁶1276 Ermeni hadisesinde Erzincan Piskoposu Mar-Sargis (ilerde görüleceği gibi) Moğol Hanı’ndan, 201

beri yapıla gelen ticari etkinliklerin kendine özgü kurallarından ve mimari üsluplardan etkilendiklerini de anlamak gerekir.

Yerleşik hayata geçen Türk topluluklarının kentlerde inşa ettikleri özgün mimari yapıların birçoğu günümüze kadar gelmiştir. Kısa zamanda kendi ürettikleri pek çok mamulün alım-satımına kadar ticaretin her inceliğine vakıf olmuşlardır.

Erzincan merkezinde on üçüncü yüzyılda Türk nüfusunun Hıristiyanlardan hâlâ az olduğu bilinmektedir. Bunun nedenleri arasında Türklerin kendi oba-cemaat hayatına uygun hayvancılığı daha fazla benimsemeleri⁸⁷ yanı sıra bu şehrin çoğu Hayaşa/Paulikien kökenden gelmekle birlikte sonradan Gregoryenleştirilip Ermenileştirilen Hıristiyanların köklü merkezlerinden olmasının etkisi vardır. Ayrıca, Türk yerleşmeleri sırasındaki köy ve kasabalardaki Hıristiyanların kendilerini daha emniyette hissetmeleri için kent merkezine göç ettikleri bilinmektedir.

Türk göçleri karşısında Hıristiyanların Erzincan'ı terk etmekte ağır davranmaları, şehrin yapısı üzerinde öteden beri geliştirdikleri endüstri faaliyetlerinden vazgeçmek istememeleri yanı sıra bu bölgenin Asyatik karakterli kültürel yapıya sahip, hatta öteden beri Türkçenin de yaygın kullanımının olması etkilidir.⁸⁸ Bu konuda Türkler de, çeşitli üretim malzemelerine ihtiyaç duydukları için aralarında karşılıklı dayanışma olmuştur. Mengüçüklerin ilk olarak başkentin Kemah olmasına karar kılmış olmalarını, mevkiinin stratejik konumu yanı sıra buradaki Hıristiyan nüfusun Erzincan'dan az olması ve Türkleşme hareketine bazı açılardan avantajlar tanınmasıyla açıklamak mümkündür.

Türk miri arazi sisteminde bireyler toprakların mülkiyetine değil tasarrufuna sahip kiracı veya yarıcı olarak kabul edilirdi. Devletin tayin ettiği kumandan ve savaşta süvari olarak görev alan askerlere ücret verilmiyor; miri topraklardan elde edilen gelirlerin belirli bir kısmının vergisi onlara "ikta" olarak tediye edilirdi.

Resim 9: Handere- Mirçinge Han. Divriği'nin yaklaşık 25 km. güneydoğusunda, Fırat Irmağı'nı besleyen Çaltı Suyu'nun batı kollarından biri olan Mirçinge Deresi'nin (Handere) kenarındadır. Mirçinge Çayı vadisinde yer alan Handere mezarası arazisindedir. Kitabesi olmamakla birlikte, H. 641 Muharrem ayı (M. 1243- Haziran) tarihli Divriği Ulu Cami Vakfiyesinde Ulu Cami'ye vakfedilen arazi arasında olduğunu gösteren 've nisfi Karyet Han-ı Mirçinge' kaydı vardır.

Erzincan'ın "ikta" olarak kendisine verilmesini dilemiştir.

⁸⁷ Z. V. Toğan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970. s. 209 - 210; M. Akdağ, **age**, s. 14.,

⁸⁸ Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara 2009, s.16, 108;not:239.

Kentlerden köylere dek sirayet eden sistemde belli bir hiyerarşik yapılanma vardı. Kentlerdeki idari sorumlu olarak bulunan sübaşı, ilbaşı, iğdişbaşı (mahalle yöneticisi) yerine; köylerde köy kethüdası bulunurdu. Köylerdeki gençler başlarında bir “yiğitbaşı” ile “ocaklar” biçiminde örgütlenmişlerdi. Yiğitbaşı “kethüda”ya, kethüda ise bütün köylerin şehirdeki temsilcisi olan “ilbaşı”na bağlıydı. Köylerdeki yöneticilerin, bey-cemaat yapısında olan köylülerin saydığı kimselerden olmasının tercih edilmesi mantıklıdır. Köylerin görece kapalı yapısı içerisinde geleneksel kuralların kendi aralarında uygulanması, kentten belli ölçülerde ayrı bir toplum yapısı ortaya çıkarmıştır. Aşiret niteliğindeki köylerin teşkilatlanışı şehirdekinden daha farklıdır. Bu nedenle merkezi yönetimin köyler üzerindeki denetim ve uygulamaları da farklılaşmış, böylece köy hayatı daha özerk bir nitelik kazanmıştır.

Melikler, Anadolu Selçuklu sultanına karşı sorumlu, ancak kendi ülkesinin hükümdarıdır. Vilayetlerin yönetiminde ona en yakın olan atabeydir. (Erzincan’ın 1228’den sonraki durumu için söz konusuydu.) Daha sonra sübaşı, kadı, şeyhülislâm, ahi baba, sübaşı naibi, iğdişbaşı gibi unvanlarla anılan kişiler bürokrasinin üst tabakasını oluşturmuş ve yine ilim ehli ile fütüvvet ehli adı altında ileri gelenler de bu zümreyi tamamlamışlardır.

Behram-şah ve oğulları döneminde Erzincan’da ağırlığı olan bir ilim ehlinin varlığı, daha sonraki yıllarda da ağırlığını göstermiş, özellikle Mevlevilik hareketiyle kaynaşık bir hâl göstermiştir. Bu kitlenin ortaya çıkışının ve etkinliğinin anlaşılması için İslâm düşünce yapısı ve kültürüyle bağıntılı olan medrese ve müderrislerin rolünün bilinmesi gerekir. Medresenin iktidarla organik bir bağı olduğu göz önüne alındığında şeyhülislâmın bu kesimin de lideri olduğu söylenebilir. Dönemin toplumsal yapı ve anlayışının bir yansıması olarak müderrislerin bir kısmı “veli” mertebesine çıkarılmış, bazıları “derviş” niteliğinde insanlar olarak görülmüştür. Şeyhülislâma bağlı “danişmentler” de ilim ehli zümresindedirler. İlim ehlinden ayrı tutamayacağımız diğer bir zümre “fütüvvet” ehlidir. Fütüvvet ehlinin yukarıdaki zümrelerden farkı, esnaf teşekkülü sıfatını da taşıması olmalarıdır. Bunların başkanı ise “ahi baba” diye anılmaktaydı.

Türk insanı dini liderlik konumunda olan şeyhülislâm, ahi baba, şeyh, pir vb. zevattan her şeyden önce kendini anlaması bakımından onlara bel bağlamak zorundaydı. İslâm’ın tamamen benimsenmesinden sonra da bu dinin cevaz verdiği pek çok eski Türk töre ve geleneklerinden kopamayan Türkler, aynı kültürü paylaşan liderlerinin aracılığıyla dini ve toplumsal hayatına bir düzen getirmekteydi. Bunun yanı sıra özellikle saray çevresine dil bakımından etkileri olan Arap veya Fars simalar da Türk toplumunun ilgisinden uzak kalmamışlardır (Genceli Nizâmî’nin Behram Şah’a sunduğu eserinin Farsça olduğu dikkate alınmalıdır).

Kentlerdeki gibi köylerde de kethüda ve yiğit başlarından başka veya yine onlarla özdeşleşen ilim-din ehlinin temsilcisi (imam), ilim-din-esnaf temsilcisi (ahi) kimselerin varlığı söz konusudur.⁸⁹ Ayrıca bu sistemle uyuşan tarikat, zaviye, şeyhlik hareketlerinin de

⁸⁹ M. Akdağ, *age*, s. 22 - 28; Z. V. Toğan, *-Giriş-*, s. 220; O. Turan, *İA.*, “*İkta*” mad.

özellikle dini açıdan köy ve hatta kent toplumundaki etkinliği oldukça önemlidir. Erzincan'ın siyasi, sosyal ve kültürel yönlerinden ayrı olarak, Selçuklular zamanında ve hatta sonraki yüzyıllar içerisinde Anadolu'nun ileri gelen ticari merkezlerinden biri olduğunu tespit etme imkânı vardır. Ekonomik hayatın temellerini teşkil eden faaliyetler açısından çağdaşı olan kentlerin pek çoğundan geri kalmadığı gibi birçoğundan oldukça ileridir.

Toblo 1: *Suşehri- Erzincan.* (F. Taeschner, *O. K. Gr. And. Yol Ağı*)

Erzincan'ın ülke içinde önemli bir konuma ulaştığı dönem Behram-şah zamanına tekabül eder. Hamdullah Kazvî'nin 1336 İlanî bütçesine alınan vergi sıralamasında Erzincan'ın on bir ileri gelen Anadolu şehri içerisinde ikinci sırayı aldığını kaydedişi on dördüncü yüzyılda da kentin önemini belirtmesi hakkında önemli bir vesika teşkil eder.⁹⁰ II. Murad zamanında yazılan bir eserde⁹¹ Behram Şahailesine ait vakfedilen

yerler zikredilirken bağ, bostan yanı sıra pamuk tarlaları da vurgulanır. Endüstriyel bir ürün olan pamuk, şehirde tekstile yönelik üretimin temel unsurları arasındadır.

Bütün iş hayatı lonca örgütü ve örgütün başındaki ahilerin kontrolü altında, temel besin maddelerinden sanayi mamullerine kadar halkın tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek üretim faaliyeti vardı. Toplumun dini değerlerine sıkı sıkıya bağlı olan bu esnaf teşkilatında her meslek türü ayrı ayrı pîrlerin başkanlığında faaliyet gösterirlerdi. Bütün ülkede doğrudan karşılanamayan sadece lüks eşya ve baharat türleridir. Ki bunlar da dış ticaret sırasında daha kârlı bir mübadele içerisinde dışarıdan alınıyordu. Baharat ürünleri özellikle Hindistan gibi doğu ülkelerinden gelirdi. Alınan bu mamullerin karşılığında Anadolu'dan ihraç edilen malların miktar ve değeri ithal edilenlere oranla çok daha fazlaydı.

Endüstriyel bir faaliyet olarak Erzincan ve kasabalarında dokunan bez ve perdeler dönemin zengin ailelerinin her türlü zevkine cevap verebilecek bir kapasitedeydi. İşletilen veya üretilen malın ülke içindeki meydan pazarlarında, ticaret hanlarında veya dükkânlarda satıldığı ve maddelerin cinsine göre ayrı ayrı hanların inşa olduğu bilinmektedir.

⁹⁰ Sivas, 700.000 dinar; Erzincan, 332.000 dinar; Mardin, 236.000 d.; Erzurum, 22.000 d.; Harput, 215.000 d.; Niksar, 187.000 d.; Kayseri, 140.000 d.; Akşehir (Konya), 135.000 d.; Ankara, 72.000 d.; Aksaray, 51.000 d.; Niğde, 41.000 dinar. O. Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, s. 126.

⁹¹ Osman, **Tevârih-i Cedîd-i Mir'at-il Cihân**, (Haz. Atsız), İstanbul 1961. s. 13.

Mallarını genellikle açık pazarlara getiren köylüler alış verişi bitene kadar birkaç gün kentlerde yapılan misafir hanlarında kalabilirlerdi. Kervansaraylar, içlerinde hanların da bulunduğu daha gelişmiş ve hizmet açısından bazı eklemeleri bulunan kurumlardır. Büyün bu han, kervansaray veya açık pazar yerlerinin devletçe parası maaşı ya da iltizam şeklinde emeği karşılanan “şahneler” tarafından kontrol ve nizamı sağlanmaktaydı. Bu sistemin düzenli yürütülmesi sayesinde dağ köyünden ova yerleşme merkezlerine kadar bütün yerlerin üretici köy insanı elde ettiği hayvanî, ziraî ürünlerini rahatça pazarlayabileceklerinden emin olduğundan; fazla üretim yapmaktan kaçınmıyordu. Türklerin, Hıristiyan halkın sanayi faaliyetlerine ve şehir içi ticarete itibar etmemelerine karşılık, emlak sahibi olmaya önem vermelerinin ayrı bir nedeni de tarım-ziraat ve hayvan ürünleriyle bunlara bağlı dokumacılık endüstrisinin satımında onlardan geri kalmayan bir sanayi çeşidi geliştirmiş olmalarıdır.⁹²

Kentler ve ülkeler arası ticari ilişkilerde önemli bir ağırlığı olan Türkler, ülkedeki tarım-ziraat-sanayi ürünlerini diğer Türk ve İslâm kentlerine; Bizans, Trabzon Rum İmparatorluğu'na, Arap memleketlerine, Güney Rusya'ya (Kıpçak) hatta Avrupa devletlerine (İtalya) kara ve deniz yollarıyla ulaştırılmaktaydılar.⁹³ Anadolu'nun kuzey-güney; doğu-batı yönündeki beldelere aktarılan malların taşınmasında kervanlar yegâne ulaşım aracıydı.

Anadolu'nun doğu-batı yönünde uzanan kervan yollarının en ünlüsü Antalya ve Alâiye Limanları'ndan sonra Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas üzerinden Erzincan'a ve buradan İran-Gürcistan'a gittiği gibi; bu yol Sivas'tan güneydoğuya ayrılıp Malatya, Diyarbakir, Mardin üzerinden Bağdat ve Basra'ya gidiyordu. Eğer mallar tümüyle Bağdat ve Basra'ya gitmek hedefini gütmüyorsa, bazen Sivas'tan Divriği'ye yönelmekte ve Eğin üzerinden Malatya'ya varmaktaydı. Yine Sivas- Erzincan arasındaki Zara, Gercanis (Refahiye) gibi önemli yerleşme alanları ana yolun güneye veya kuzeye yönelme noktaları olabiliyordu. Özellikle kasaba ve köylerde ticaret yapan bazı halk tüccarları için bölgelerin uygun görülen yüzey şekilleri arasında adeta yollar ağı oluşmuştu. Batıdan gelen tüccarlarla veya Suriye, El-Cezire, Gürcistan civarından gelen kervanlar Sivas, Erzincan ve Ahlat'da buluşup her üç vilayetin topraklarından kuzeye giden bir yol bulup Trabzon'a ve oradan da Güney Rusya'ya gidebilmekteydiler.

Haçlı Seferleri sırasında ve bu seferlerden sonra Ön Asya'da (Kudüs çevresi) ticari etkinlikler oldukça yoğunlaşmıştır. Gelişen gemi taşımacılığının karadaki devamını oluşturan ve Erzincan üzerinden geçerek kuzey kara alanlarına varan ticaret yollarının işlerliği belli bir düzeyde kalmış, eski önemini yitirmiştir. Ancak, Akdeniz'den bağımsız olan kara taşımacılığı her zaman için belli bir işlerlik düzeyinin üzerinde olmuştur. O dönemlerde Dicle-Fırat (Mezopotamya) bölgelerinde odaklanan merkezlere, İran, Orta Asya, Çin arasında Anadolu mamulleri kara yollarıyla taşınabiliyordu.

⁹² M. Akdağ, *age*, s. 29 - 32.

⁹³ M. Akdağ, *age*, s. 15, 34; W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. E. Z. Karal, Ankara 1975, s. 328, 542.

Anadolu'yu baştanbaşa kaplayan yollardan aralıksız ve kalabalık kervan kabilelerinin seferlerinde, gereken güvenliğin sağlanması zorunludur. Bu nedenle menzil olmaya uygun yerlerde inşa edilen hanlar, kervan yürüyüşlerinin gece ve gündüz durumları göz önüne alınarak veya uygun mesafelere serpiştirilmişti. Mimari yapısı ve sanatsal niteliğiyle önem kazanan Tercan-Mama Hatun Kervansarayını gibi abidevi eserler yanı sıra eski yollar üzerindeki kentlerden uzak han yıkıntılarının bugüne ulaşan kalıntıları o dönemlerin hatırasını canlandıran unsurlar arasındadır.

Büyük kervansaraylar, ticaret yapan kervan kabilelerinin bazen günlerce kalabilmelerine, hayvanlarının bakımına, hastalarının tedavisine karşı yeterli donanımına sahiptiler. Gerekirse kervan sahipleri eşya ve yüklerinden bir bölümünü buralardaki depolara emaneten bırakabiliyorlardı. İkinci derecedeki hanlar da acil olan ihtiyaçları karşılayabilecek kapasitedeydiler. Kervan yolunun dağ başı veya geçitlerdeki bazı mevkilerinde ise oraya en yakın köylerden kişiler kendi çabalarıyla han türü konaklar inşa edebilirlerdi. Buralarda belirli bir ücret karşılığında yolcuların birkaç saat zaman süresinde bazı ihtiyaçları karşılanabiliyordu. Büyük kervansaraylarda yapılan harcamaların karşılanabilmesi için, yolcular belirli bir misafirlik ücreti ödüyorlardı. Yine zengin bazı hayırseverler giderlerinin bir bölümü vakıflarla karşılanan çeşitli han ve konaklar yaptırıyorlardı.

Anadolu'nun çeşitli kentlerinde üretilen diğer mallarla birlikte, Erzincan'ın dünyaca ünlü bukranları Avrupa'ya ve doğunun ileri ülkelerine ihraç ediliyordu⁹⁴. Bukran gibi yerli üretim malları yanında, Irak'tan getirilen cam ve avizeler yeniden işlenerek kandil olarak artı değerle iç ve dış piyasalara sürülmekteydi.⁹⁵ Alâeddin Davud'un, Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubat'ı Kayseri-Meşhediye Ovası'ndaki ziyareti sırasında kendisine hediye ettiği çeşitli ürünler arasında bulunan altın işlemeli eşyalar oradaki kişilerin gözlerini kamaştırarak kadar büyük bir değer ve güzellikte bulunmuştur.

MENGÜCİKLERE AİT BAZI PARALAR

Mengüciklere ait özellikle Behram Şah'ın adına kesilmiş pek çok paralara tesadüf olunmuştur.⁹⁶

H. 563/M.1167/8---Behram Şah dönemine tekabül eden parada her ne kadar Erzincan adı yazılmamışsa da, Ahmet Tevhit tarafından tarifi yapılan paranın bu kentte yapıldığına işaret edilir.⁹⁷

⁹⁴ W. Heyd, *age*, s. 542; O. Turan, *Selç. Tar. ve Türk. İsl. Med.*, s. 289; M. Akdağ, *age*, s. 34 – 35.

Bukran: Buharin, bougran; bir nevi tela = elbise ve duvar kumaşlarının astar işinde kullanılan zamklı, yünden örülü bez. Saraçlar tarafından da kırpıntıları kullanıyordu.

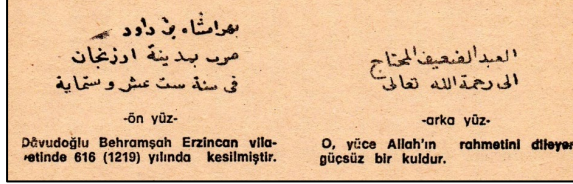
⁹⁵ O Turan, *Selç. Tar. ve Türk. İsl. Med.*, s. 29.

⁹⁶ A. Kemalî, s. 210, 218. Resimden okunamadığı için tarif etmek mümkün olmadı.

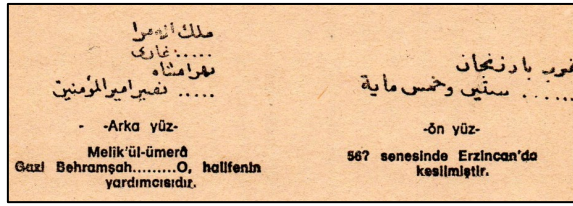
⁹⁷ Ahmed Tevhid, *Meskukat-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, s. 77, not: 95.

H. 570/M. 1174/5 _____ Behram-şah dönemi. Üzerinde “*Medineti Erzincan*” yazısı bulunan bakır paraların bir kısmının tarihi yine Ahmet Tevhit tarafından yapılmıştır.⁹⁸ Erzincan'dan sonraki kelime “*Bitarih*”tir.⁹⁹

H. 600/M, 1203/4 ve H. 616-M. 1219 tarihleri arasında basılan büyük bakır paralarda “*Medineti Erzincan fi şuur seneti sittemie*” yazılıdır.¹⁰⁰

Yine Behram-şah adına Erzincan'da basılan bir paranın tarihinin okunuşu kesinlik kazanmıştır.¹⁰¹

EK: BEHRAM-ŞAH'IN KIZI SELÇUK HATUN'UN I. İZZETTİN KEYKÂVUS'LA EVLENMESİ-1216/17: XIII. yüzyılın ilk yarısında zamanın dillere destan olmuş ve yine o dönem Anadolu'sunun ekonomik seviyesi hakkında günümüze ışık tutan bu şaşaalı düğün çeşitli yazarlarca kaleme alınmış, ayrıntılı olarak da İbn Bîbî'nin eserinde anlatılmıştır.¹⁰²

“İzzettin Keykâvus Allah'ın emrine ve Peygamberin öğütlerine uymayı büyük bir vazife bilerek asil ve temiz bir ailenin elinde yetişmiş bir inci tanesiyle sarayını süslemek ve bu vasıflara haiz bir hayat arkadaşıyla kutlu geceler geçirmek istemişti. Kendisine böyle bir can yoldaşı bulmak için her tarafı araştırdı. Nihayet Melik Fahreddin Behram-şah'ın handanından daha değerlisini bulamadı. Çünkü o sedefin incisi Sultan Kılıç Arslan'ın fazilet ummanından, onun temiz ve asil nesilden çıkmış, Selçuklu soyundan meydana gelmişti. Birçok düşüncelerden, müşahadelerden sonra bu fikrinde karar kıldı. Hazineden tertip ettirdiği nefis ve kıymetli yüklerini akıllı ve tedbirli bir elçiyle birlikte Erzincan'a gönderdi.

Fahreddin Behram-şah, elçinin gelmekte olduğu haberini alınca onu debdebeli alaylarla istikbal ederek kendi sarayına indirdi. Hakkında pek çok saygı gösterdi.

⁹⁸ Ahmed Tevhid, *age*, s. 78, not: 96.

⁹⁹ Kemalî, s. 210.

¹⁰⁰ Ahmed Tevhid, s. 78. Bu paranın iki örneğinin Paris National Bibliotheque Madalyonlar bölümünde olduğu ilk önce M. S. L. Poole tarafından yayınlandığına dair kayıt için bak. N. Sakaoğlu, *Türk And. Men. Oğulları*, s. 57, not: 1.

¹⁰¹ Halil Edhem'in bir mektubuna dayanılarak tanıtılan sikke, O'nun özel koleksiyonundadır. Parada bir beşgen içerisinde sakallı bir baş bulunmaktadır. Yazılar resmin çevresindedir. Bu sikkenin tarihini Ahmed Tevhid 579 olarak okumuştur (a. 78-79); N. Sakaoğlu, s. 57, not: 2.

¹⁰² İbn Bîbî, s. 71 - 75.

Erzincan meliki, ferdası günü sarayında umumi toplantı yapılmasını emretmişti. Gelen elçi meclise davet edildi. Sultan'ın mektubunu öpüp başına koyduktan sonra Fahreddin Behram-şah'a takdim eden bu adam, aktarması istenilen sözleri ve ricaları izah etmesinin yanı sıra beraberinde getirdiği hediyeleri de Fahreddin'in hazinedarlarına teslim etti.

Behram-şah, meclis huzurunda yüksek sesle –“Bu lütfun teşekkürlerini hangi dille yerine getirebilirim? Eğer benimle çocuğumun Sultan'ın cariyeleri arasında bulundurulması yolunda bir ferman gelmiş olmasından sevinç ve iftihar duyarım. Hakkımda gösterilen teveccühten dolayı arzularını başımla, gözümle kabul ettim; ancak bir kız evlat için gerekli olan çeyiz vesaire eksikleri tamamlanmak üzere üç aylık müddet istiyorum.” dedi.

Mecliste hazır bulunanlar bu teklifi yerinde buldular. Elçiye değerli hediyeler ve caizeler verilerek, emirlerinin yerine getirileceği hakkında Sultan'a yazılmış olan mektupla birlikte geri gönderildikten sonra çeyiz tedarikine başlandı. Usta sanatkârlar, kuyumcular bulduruldu. Bu ustalar üç ay geceli gündüzlü çalıştırıldı.

Mücevherli taşlar, amberli hâlhâllar, kıymetli yüzük ve bilezikler, sırma ve mücevherle işlemeli gelin takımları, nefis elbiseler, altın nallı rahvan esterler, saba rüzgârı gibi yürüyen atlar, sayısız mal ve altınlarla dağlar gibi eşya yükleri hazırlandı. Zamanın ünlü âlimlerinden Kadı Şerafeddin, cihaz ve hediyelerin Konya'ya nakli ile nikâhın yapılmasına memur edilerek yola çıkarıldı. Sivas'a varıldığı zaman Emir-i Meclis Mübarüziddin Behram-şah, (Müftü) Kadı Şerafeddin'e büyük saygı ve ikramlarda bulundu ve kadı ile birlikte saltanat makamına gitmek üzere yola çıktı. Gedük mevkiinde kadı'yı geride bırakarak acele Konya'ya yetişti. Sultan'a gelişmeleri anlattı. Sultan devlet büyüklerini, misafirlerin istikbaline gönderdi. Merasimle şehre girip yerleştiler.

Ferdası günü saraya gittikleri zaman yüksek iltifatlara nail oldular. İzeeddin Keykâvus, Kadı Şerafüddin'den uzun uzadıya Melik Fahreddin Behram-şah'ı soruyor, kadı her ikisi hakkında birçok dua ve senalarla Melik Fahreddin'in sözlerini hikâye ediyordu. Gelen emanetler ve hediyeler gönderildi, teşekkürle kabul edildi. Kadı, saraydan parlak merasimle misafir edildiği daireye götürüldü.

Bir gün sonra memleketin büyük kadı ve imamları nikâh merasimi için saltanat sarayında toplanmışlardı.

Sultan, daha önce biner, beşer-yüzer, miskallikten başlayarak ikiyüz ellişer, yüzer ve ellişer miskallik şeker kalıpları yaptırılmasını; bunların altın ve gümüş tabaklar içinde hazırlattırılmasını emretmişti. Ayrıca gül ve amber kokulu şerbetlerin nefis manzarası sanki sema sakinlerini yeryüzüne çekiyor, fiskiyerlerden su yerine gül şerbetleri akıyordu.(Oğuz türesine göre umumi bir kabul ziyafeti düzenlenir.) Her davetlinin önüne mevkiine ve mertebesine göre birer tabak konuldu, iki tarafın vekil ve şahitleri çağrıldı. Nikâhın yapılmasına memur edilen Kadı Sadrüddin Lehavari yüzünü kıbleye çevirerek, Hâlife Memun'un kendi akrabalarından bazılarının nikâhı esnasında okumuş olduğu meşhur hutbe ile duaya başladı ve sonunda:

-“Şahsı bizce malum olan, Sultan Kılıç Arslan oğullarından Keyhusrev’in oğlu fatih ve muzaffer, âkil ve zeki sultan İzeeddin Keykâvus’a; soyu bizce meçhul bulunmayan Davut oğlu Melik Fahreddin Behram-şah’ın kızı Selçuk Hatun’u elli bini muaccel (peşin) elli bini müeccel (daha sonra) olmak üzere yüz bin kırmızı altın mihir mukabilinde zevceliğe istiyoruz. Şafii mezhebi gereği üzere bu isteğimizi kabul eden ve onu isteklisine nikâh eyleyin ve-hayırlı olsun- deyin.” sözleriyle kız tarafına hitap etti. Kız tarafı: - “ İsteyeni kabul ettik, isteğini verdik, onların üzerlerinden fazilet bulutları eksik olmasın.” dediler.

Nikâh düğümü bağlandı, vuslat bağı kuvvetlendirildi; -“kutlu ve çocuklu olsunlar!”. duaları semalara yükseldi. Seher rüzgârının kımıldayışı ile etrafa dağılan bahar çiçekleri gibi altınlar, cevahirler saçıldı. (Türk geleneğine uyularak şölen/toy düzenlendi.) Hususi sofralar, umumi toplantılar kuruldu, meclis dağılırken -“yemek yedikten sonra dağılasınız” ayetini okudular. Kadı Şerafeddin kendi makamına gitti. Sultan ona arkasından paralar, hil’atlar ve esterler gönderdi.

Birkaç gün sonra Sultan hazine emirlerine gelini getirmeye gidecek olanlar için lazım gelen şeylerin hazırlanmasını ve gelini getirmek vazifesine de Emir-i Meclis Mübarizüddin’in intihab edilmiş (seçilmiş) olduğunu bildirmekle beraber bütün memleket büyükleri hatunlarının, Melikeyi karşılamak üzere Erzincan’a gönderilmelerini emretti.

Hazırlıklar tamamlanınca Emir-i Meclis Mübarizüddin, Kadı Şerafüddin ve hatunlar yola çıkarıldı. Erzincan hududuna ayak bastıkları sırada, Kadı Şerafüddin ilerledi, düğün alayının Emir-i Meclis’le birlikte gelmekte olduğunu Behram-şah’a bildirdi. Herkesin mevkii ve derecesine göre konaklar hazırlandı. Fahrüddin Behram-şah, lalaları ve saray erkânı ile maiyet beylerini istikbale gönderdi. Emir-i meclis şehre yakın gelince Behram-şah, bayrak ve sancaklarla bizzat karşıladı. Her iki alay birbirine yaklaşırken Behram-şah’ın bayrağını gören Emir-i Meclis derhâl atından inmişti. O nu gören Melik’te hemen ziyade olmuş ve birbirlerini kucakladılar.

Şehre girdiklerinde Emir-i Meclis Mübarizüddin, Fahrüddin Behram-şah’a Sultan’ın selamını tebliğ etti. Melik başını öne eğerek: “Ben cihan padişahının emrindeyim.” dedi. Böylece konuşa konuşa şehre girdiler. Melik, Emir-i Meclis’e Sultan’ın diğer beylerini kendi sarayına indirdi. Büyük ziyafetler çekildi. İşret meclisi kuruldu, kadehler dolaştı. Ertesi günü Emir-i Meclis, Sultan’ın gönderdiği hediyeleri mufassal defteriyle Melik Fahrüddin’in hazinesine yolladı. Fahrüddin, Sultan’ın yüksek hizmetine teşekkürlerle gelen bohçacıları ihsanlara boğdu.

Hazırlıklar ikmal edilinceye kadar on gün, her iki taraf işret ve eğlencelerle vakit geçirdiler; işler bitirilince Melik Fahrüddin, Emir-i Meclis’e maiyetindeki adamlara dağıtılmak üzere üç yüz kat her cinsten hilat ve atlara yüklenmiş üç yüz bin akça yolladı. Geceleyin çeyizlere mal ve hazineler gelin alayıyla birlikte yola çıkarıldıktan sonra düğün alayı da sabaha karşı Erzincan’dan ayrıldı.

Kafile Emeksiz mevkine yaklaşırken Emir-i meclis, daha önce Sultan’a haberci giderek misafirlik ve yolculuk hatıralarını hikâye etti. Padişah derhâl şehrin donatılmasını, saray

binalarının süslenmesini, içki sofralarının kurulmasını ve ümera kadınlarının gelin alayının (mehdi uya) istikbaline gönderilmesini emretti. Gecedен biraz geçmişti, bütün emir kadınları mehdi ulyanın yanında şehre girmişler, doğruca sarayın harem dairesine girmişlerdi. Selçuk Hatun'u saadet ve keramet tahtına oturtular. Sultan, gelin odasına girince gül yanaklı hanımlar utanarak kendi dairelerine çekildiler. Sultanların güneşi, hatunların ay'ı ile bir araya geldi. Güzel yüzlü cariyeler diz üstü eğilerek gelinin eteklerini ayakları hizasından çektiler, eteklik düşünce sultan kıymetli hazineye kavuşmuştu. Saltanat külahını başından çıkardı, kevani kemerin bağını çözdü, Tanrı'nın müsalesiyle vuslat ve gerdek icaplarını yerine getirdi.

Ertesi günü hamamdan sonra meclise geldi. Tam bir hafta işret eğlenceleriyle beylere, ikramlarla meşgul oldu. Bu düğün töreni esnasında beş yüz hilat, yedi yüz bin akça, yüz baş at, yüz baş yüklü ester (katır), yirmi iki baş takımlı at ve esterle taşınan bir taht, her çeşitten elbiseler, Emir-i Meclis eliyle Kadı Şerafeddin'in dairesine gönderildi. Kadı bunları beraberinde getirdiği Erzincan beylerine derecelerine göre taksim etti. Hepsini yeni hilatlarını giymiş oldukları hâde Sultan'ın huzuruna gittiler. El öpme merasiminden sonra memleketlerine dönmek için müsaade istediler.

III. SALTUKLULAR DÖNEMİNDE VE XIII. YÜZYILDA TERCAN (1071/2 – 1202)

Erzincan, Kemah, Şebinkarahisar ve Divriği yöreleri Mengüçik Melik Devleti'nin egemenliğinde Anadolu Türk tarihinin bir parçası olurken Tercan ve havalisi de Saltuklu Melik Devleti'ne bağlı olarak bu sürece katılmıştır. Yaklaşık on yıl Saltuklu yönetiminde bulunan Melike Mama Hatun, Tercan'da ölümsüz yapılar inşa ettirmekle bu yerleşime özel bir anlam kazandırmıştır. Melike Mama Hatun ve Tercan hakkında bilinen kayıtların aktarımının anlam kazanması için Saltuklu siyasi tarihinin genel çizgileriyle bilinmesi gerekir.¹⁰³ Kaldı ki, Saltuklular konusunda dönemin kaynaklarında yeterli bilgi ve açıklık yoktur.

1. SALTUKLULAR

Ebul Kasım Saltuk (1071/2-1102): Beyliğin kurucusudur. Büyük ihtimalle Anadolu'nun fethine ve Malazgirt Savaşı'na katılmıştır.¹⁰⁴ Bu devletin egemenlik sahası içerisine Tercan'dan başka; Bayburt, Erzurum (merkez), Kars, Ardahan, Pasinler, Oltu, Tortum ve İspir girmektedir. Çeşitli zamanlarda ülke sınırları küçülme ve büyüme göstermiştir. Tercan, Saltuklular ortadan kalkıncaya değin bu devlete bağlı kalmıştır.

Emir Ali (1202/3-1224): Hükümdarlığının ilk yılında Büyük Selçuklu Sultanı Berk Yaruk'la kardeşi Sultan Mehmed Tapar arasında çıkan çekişme sırasında, Tapar'ın yanında yer almıştır. Onunla Ani üzerine yürümüş, iki kardeş arasında yapılan anlaşmadan sonra düzenlenen yeni yönetimde Sultan Tapar'a bağlı olanlar arasında olmuştur. 1105' de Sultan Mehmed Tapar, bütün Selçuklu ülkesine hâkim olmak üzere hareket ettiğinde, diğer pek çok Doğu Anadolu hükümdarının yanı sıra Emir Ali de ona katılmıştır. Selçukluların kendi aralarındaki karışıklıklardan faydalanmak isteyen Gürcü kralı 1115-1118 yıllarında Türk bölgelerine saldırıp Pasinler'e kadar sokulabilmiştir.¹⁰⁵ Gürcülerin üzerine Artuk oğlu İl Gazi gönderildiğinde (1121), Erzen hâkimi Toğan Arslan'la beraber Emir Ali de bu sefere katılmış, fakat mağlup duruma düşmüşlerdir. Ani ise 1226'ya kadar Gürcülerin elinde

¹⁰³ O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 3 - 52; F. Sümer, *"Saltuklular"*, SAD. III, IV-I (soy kütüğü), Ankara, 1971, s. 291 - 432.

¹⁰⁴ Reşidü'din, **Cami'üt- Tevârih**, (Neşri: A. Ateş), TTK. 1960, s. 33 - 39; F. Sümer, A. Sevim, **İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı / Metinler ve Çeviriler**, Ankara 1971, "Reşidü'd-din" böl. s. 61- 64.

¹⁰⁵ O. Turan, **DATDT**, s. 6 - 7; M. Brosset, **Histoire de la Georgie**, I, s. 359 - 360.

kalmıştır.¹⁰⁶

Ebül Muzaffer Gazi (1124 - 1132): Kardeşinin yerine geçtiği sırada, ülkesi Gürcü akınlarına uğramaya devam etmişse de, 1126 ve 1131 yıllarında yapılan karşı saldırılarla bunun intikamı misliyle alınmıştır.¹⁰⁷ Erzurum'da Ebül Muzaffer Gazi'nin varlığını ve etkinliğini teyit etmesinin yanı sıra onun unvanlarını da açıklayan bir kitabe ortaya çıkarılmıştır.¹⁰⁸

Resim 10: Matrakçı Nasuh'un Tercan (Mama Hatun) minyatürü.

İzzeddin Saltuk (1132 - 1168): Otuz altı sene süren hükümdarlığı boyunca, kendisinden öncekiler gibi Ahlat Şahlarıyla ve Erzen Beyleriyle siyasi ilişkiler kurmuş, Gürcülerle mücadele etmiştir. 1153 senesinde Ani hükümdarı Fahreddin Şeddad'ın bir düzeni neticesinde Gürcü kralı Dimitri'nin baskınına uğratılarak tutsak edilmiş ve her ikisi de eniştesi olan Ahlat Şahı'nın ve Erzen Beyi'nin fidye vermesiyle kurtulmuştur.¹⁰⁹

İzzeddin Saltuk 1161 Temmuz'unda diğer Anadolu Türk yöneticileri birlikte Ani'nin üzerine yürümüş, ancak ön çarpışmada müttefiklerine haber vermeden çekilmesi yüzünden Türklerin yenilgiye uğramasına neden olmuştur. Bu olaya ilişkin olarak daha önce tutsak olduğu sırada Dimitri'ye karşı savaş yapmayacağına dair vermiş olduğu bir söz nakledilmektedir.¹¹⁰ Bu savaş sonunda çok sayıda Türk şehit olmuş ve tutsak düşmüştür. İzzeddin Saltuk'un "yemini" nedeniyle bu harekete girdiğini izah etmek zordur. Zira sefere katılmayabilirdi de.

¹⁰⁶ O. Turan, *age*, s. 7; M. Brosset. s. 370.

¹⁰⁷ O. Turan, *age*, s. 8; M. Brosset, göst. Yerler

¹⁰⁸ İ. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960. s. 135 vd.

¹⁰⁹ İbn ul-Azrak, İbn ül-Esir ve İbn ul-Kalanisi (den naklen. O. Turan, *DATDT*, s. 9 - 10; F. Sümer, *Saltuklular*, s. 411 vd.)

¹¹⁰ O. Turan, *age*, s. 10. Konuyla ilgili kaynak eserler için bak. not: 33, 34, 35.

İhanetinin asıl nedeninin Kars'ın kendisinde kalmasına ilişkin, Gürcü kralıyla yaptığı ikili bir anlaşmada aranması gerekir.

1162 senesinde Gürcülerin Kars, Gence ve yöresinde katliam ve yağmaya girmeleri üzerine Türk beyleri, İzzeddin Saltuk da dâhil yeniden ittifakla Selçuklu Sultanı Arslan Şah komutasında sefere çıkmışlardır (1163). Gürcülerin istila ettiği yerler geri alınmış ve onlara yaptıklarının cezası ödetilmiştir. Elde edilen ganimetlerden, savaşa katılan bütün askerler pay almıştır. İzzeddin Saltuk, Anadolu Selçuklu Sultanı, II. Kılıç Arslan'a kızlarından birini vererek onun nüfuzundan faydalanma yoluna gitmişse de bu düşün bazı sorunlara yol açmıştır.¹¹¹ II. Saltuk'un ölümünden sonra yerine Nasreddin Muhammed geçmiştir.

Nasreddin Muhammed (1168 - 1191): Hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Erzurum Meliki olduğu 1189 yılına ait bir sikkeden anlaşılmaktadır. 1191 yılındaki meydana gelen bir olay sonucu kız kardeşi Mama Hatun'un hükümdar olmuştur. Bu iki yıl içerisinde Nasreddin Muhammed'in ölmüş veya tahttan feragat etmiş olacağı ihtimalini vardır.¹¹² Nasreddin Muhammed zamanında meydana gelen olaylardan biri, Gürcülerin Saltuklular üzerine saldırımları ve ganimetlerle geri dönmüş olduklarıdır.¹¹³

Nasreddin Muhammed'in iki oğluyla birlikte Erzurum'u işgale gelen Gürcülerle mücadelesine başka bir kaynak da yer verir¹¹⁴. Gürcüler bu baskında istedikleri başarıyı gösterememiş olmalıydılar ki geri dönmüşlerdir.¹¹⁵ Kaynaklarda, Nasreddin Muhammed'in oğullarından Muzafferiddin'in Gürcü kraliçesiyle ilginç bir aşk yaşadığı da konu edilmiştir.

2. MAMA HATUN (1191-1201)

Mama Hatun'un 1191 senesinde Saltuklu Devleti'ne hükümdar oluşunu, dönemin güvenilir kaynağı İmadeddin İsfehani'nin kaydından öğrenmekteyiz. Eyyubilerin Ahlat'ı istilaya giriştikleri o yıl, yardıma giden Saltuklu güçlerinin başında Melike Mama Hatun bulunmaktaydı. *“Takiyüddin Ömer (Mısır-Suriye hükümdarı Selahaddin Eyyubi 'nin yeğeni Eyyubi hükümdarı) Şamiran Kalesi 'ni (Doğu Anadolu'da) zaptından sonra o sırada Ahlat Suh Bey Temür'e bağlı olan Malazgirt kuvvetleri üzerine yürüdü. Şehri muhasara edip mancınıklarla dövmeye başladı. Oraya kuvvetler yığı. Erzurum askerleri Malazgirt'e karşı kızgınlıklarından dolayı, Selçuklu hükümdarları gibi haşmet içindeki Mama Hatun bin Saltuk (II. İzzeddin Saltuk) kumandasında Takiyyüddin'in yardımına geldiler. Takiyyüddin'e yardım etti. Yardımına etraftan kuvvetler geldi. Ülkeler emrine girdi. Bu şekilde dünya işlerine dalmışken, ölüm onu (Takiyyüddin'i) yakaladı (19 Ramazan 597/10 Ekim 1191).*

Oğlu, al-Mâlik al-Mansûr Nâsır al-din Muhammed, babasının ölümünü gizledi. Malazgirt

¹¹¹ O. Turan, *age*, s. 11 - 17; Aynı müellif, *Selçuklular Zamanı Türkiye*, s. 201.

¹¹² F. Sümer, *Saltuklular*, s. 416.

¹¹³ F. Sümer, *Saltuklular*, s. 417.

¹¹⁴ Brosset, I, s. 432 - 433.

¹¹⁵ O. Turan, *DATDT*, s. 19.

şehri kapılarını açtı?”¹¹⁶

Her ne kadar Türk hanedanlıklarının pek çoğunda “terken” veya “hatun”ların yönetimdeki saygınlıkları bilinse de Nasreddin Muhammed dururken ablası nasıl hükümdar olmuştur? İhtimal ki Mama Hatun on yıl süreyle hâkimiyetini kişisel dirayetine ve güvenilir bir çevre edinmesine borçlu olmalıdır. Tahta çıktığı ilk yıllara ilişkin bilgiler yetersiz olmakla birlikte, son döneminde yeğenleriyle mücadele ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Kadın olmasını yönetim zaafı gibi gösterenlere karşı olsa gerek, 597 (M. 1200/1) senesinde Suriye ve Mısır hükümdarı el-Adil'e haber gönderilerek nüfuz ve itibarı olan tanınmış bir kimseyle evlenmek istediğini; bu konuda kendisi için tavassutta bulunmasını rica eder. Melik el-Adil de, Nablus Emiri Farisüddin Meymun el-Kasriye mektup yazarak ona: *“Erzurum'a git; sahibesi Mama Hatun ile evlen, bu ülkeyi idare et; zira o benden daha büyük bir emirle evlenmek diler.”* meyanında haber iletir. Fasirüddin, Mama Hatun'un talebiyle ilgilenmiş ise de, tutuklanarak gözaltına alındığını, yerine Muhammed'in oğlu Melik Şah'ın hükümdar olduğunu öğrenir.¹¹⁸ Böylece II. Saltuk'un dört kızından biri olan Mama Hatun'un, Erzurum'daki hükümdarlık hayatı sona ermiştir.

Mama Hatun'un yöneticilik sonrası hayatı ve ölüm tarihi hakkında fazla bir bilgi yoktur. Tercan'da bulunan Mama Hatun Türbesi'nde de bu konuya açıklama getirecek bir kayıt bulunmamaktadır. Hayatının son yıllarını bu ilçede sürdürmüş ve burada vefat etmiştir. Mama Hatun Türbesi ona hürmeten inşa edilmiştir. Tercan uzun süre onun adıyla anılmıştır.

3. MELİKŞAH VE SALTUKLU EGEMENLİĞİNİN SONA ERMESİ

Melikşah (1200/1-1202): Dönemi kısa sürmüştür. Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin II. Süleyman Şah, Erzincan Mengüçik hükümdarı Behram Şah'ı da yanına alarak yaptığı Gürcü seferi sırasında Saltuklular Devleti'ne son vermiştir. Merkezi yönetime bağlı tutulan bölgenin yönetimi önce Melikşah'ın kardeşi Muğisiddin Tuğrul Şah'a daha sonra Cihan Şah'a (1225-1230) bırakılmıştır. Cihan Şah'tan sonra on iki yıl doğrudan merkezi yönetimin atadığı kimseler tarafından yönetilen ülke 1242 yılında Moğollar'ın egemenliği altına girmiştir. Moğol tahakkümünün yoğunlaştığı, her türlü siyasal ve ekonomik baskının artmış olduğu yıllarda, II. İzzeddin Keykavus fırsat buldukça Moğollar'a karşı direnmeye çalışmıştır. 1258 senesinde II. İzzeddin Keykavus bağlı güçlerle Moğol güçleri arasında yapılan çarpışmalardan biri de Mama Hatun civarında olmuştur. ¹¹⁹

¹¹⁶ İmadeddin-i İsfehani, **Al-Fatih al-Kutsi**, (çev. Ramazan Şeşen). İsfehani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, 3. böl. **Selç. Arş. Der.** III, s.257, 358. Parantez içi açıklamalar bize ait.

¹¹⁷ 1193 senesinde Gürcüler, Erzurum'u kuşattıklarında Erzurum melikinın Nasreddin Muhammed olduğunun kaydedilmesi, bu zatın 1191'de tahtı Mama Hatun'a kaptırıp tekrar elde ettiğini; ancak, ölümüyle hâkimiyetini tekrar Mama Hatun'a geçtiği ihtimalini ortaya çıkar.

¹¹⁸ İbn Vasıl, **Müferric ul-kurûb** (dan nkl. F. Sümer, Saltuklular, s. 419 – 420; O Turan, **DATDT**, s. 17)

¹¹⁹ Baybars Mansûri, **Zubbet ül-fikre**, s. 26 a; O. Turan, **DATDT**, s. 18.

4. SALTUKLULAR DÖNEMİ TERCAN VE MANS (ÇAYIRLI) YÖRESİNİN KÜLTÜR HAYATINA TOPLU BAKIŞ

Tercan, bulunduğu konumu ve tarihsel geçmişi açısından Doğu Anadolu yerleşimleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Anadolu'nun ferhi sonrasında ve çeşitli imar çalışmalarıyla mamur hâle getirilmiştir. Türkistan ve İran'dan gelen ticari kervan yolu Erzurum'dan Erzincan'a giderken bu ilçe üzerinden geçmektedir. Ayrıca doğudan ya da batıdan gelen kervanların Trabzon'a da bu noktadan ayrılıp gittikleri bilinmektedir. XIII. yüzyıl başlarında, Erzurum ve Erzincan'a uğrayıp buralar hakkında bilgi veren Yakut ile aynı yüzyılın ikinci yarısında da, Erzincan'dan Bayburt'a giden Marco Polo'dan Tercan yöresi hakkında bilgi edinmek mümkündür.

Yine XIII. yüzyıl coğrafyacısı İbn Said el-Mağribi, Anadolu'nun doğu - batı yönündeki yollarla ilgili bilgi verirken, kervan yollarının oldukça faal olduğunu, Erzincan ve Erzurum arası yolun hep sulak, otlak ve ekili tarlalarla donatıldığını, bu yollarda büyük tüccarların mallarını Konya'dan alıp Tebriz'e götürdüklerini beyan eder. Çevredeki Türkmen obalarının yazları buralardaki yemyeşil ova ve meralarda hayvan sürülerini otlattıklarını, bu göçebelerin kışın soğuk zamanlarında güneylere indiklerini Marco Polo'nun izlenimlerinden öğreniyoruz.¹²⁰

Saltuklular gibi Selçuklular ve İlhaneler döneminde de Tercan üzerinden geçen yola gereken önem verilmiş, geliştirilmesi için çalışılmıştır. İmarı yapılan kazada güvenliğin sağlanması konusunda özen göstermiştir.

Yabancı seyyahlardan B. Pegolotti, Akdeniz kentleri üzerinden Tebriz'e giderken uğradığı konak, han ve kervansarayları, “bac” veya “tamga” adı ile ödenen vergileri eserinde göstermiş; Mama Hatun Kervansaray'ından özellikle bahsetmiştir.¹²¹ Aynı kaynaklar Tercan'ın civar mahalleri hakkında da bilgi vermişlerdir.

XIV. yüzyıl başlarında yöre üzerinden geçen Klaviyo, Tercan'a bağlı ırmak kenarında bulunan Şehbağ köyünün küçük bir kalesinin olduğunu, etrafının buğday tarlalarıyla kaplı olduğunu yazar. Aynı seyyah, muazzam bir kalenin sahibi olan Bigariç'in (Pekeriç) nüfusunun Türk - Ermeni niteliğine de değinir. Müteakip günde diğer köylerden geçerken buraların “Erzincan'a ait olanlar” şeklindeki kaydı da, o yıllarda Tercan ve yöresinin Erzincan merkezine bağlı olduğunu teyit etmesi bakımından önemlidir. Yabancı seyyahların hemen hepsi özellikle Türkmen çokluğundan bahsederler. Yerleşme merkezlerinin bir kısmı, havalilerdeki ova ve yaylakların tamamı Müslüman Türklerle doludur.¹²²

Çeşitli ülkelerden gelen önemli kent ve milletlerarası yollar üzerinde bulunup, günümüze kadar gelen Tercan ve yöresindeki yerleşimlerin gelişmişliğinin anlaşılmasında hiçbir zorluk yoktur. Özellikle han ve kervansaraylar, çeşitli tüccar ve yolcuların maddi

¹²⁰ Marco Polo, *Seyahatnamesi*, I, (çev. F. Dokuman), İstanbul 1977. s. 21; O. Turan, *DATDT*, s. 32 - 33.

¹²¹ Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, (nşr. A Evans), Cambridge -Mass. 1936, s. 28 - 29.

¹²² Klaviyo, s. 77 - 78.

ihtiyaçlarını ve rahatlarını teminde önemli olduğu kadar; uzak diyarlardan gelen insanların değişik bilgi ve marifetlerinin anlatılıp öğrenildiği cazibe merkezleri de olmuşlardır.

Tercan ve Mans (Çayırılı), Türkmenlerin yoğun yerleşim ve etkinlik alanı olarak da önemli bir bölgedir. İlk yoğun Türkmen göçleri XI. yüzyılda Anadolu'nun fethi sırasında, ikincisi ise Moğol istilasının başladığı zamanlarda olmuştur. Bu ikinci Türkmen kabilelerinin göç seyri normal bir düzen içerisinde olmadığı için Erzincan ve Bayburt yöreleri yer yer tahrip ve yağmadan kurtulamamıştır. Ancak bu yıkıcı nitelikteki gelişmeler uzun süreli olmamış, bir süre sonra toplumda sükûnet egemen olmuştur.

Tercan ve yöresi dini ve ticari bir kurum olan ahiliğin örgütlendiği alanlar içerisinde. Ayrıca, Mevlevilik ve Kalenderilik gibi bazı tarikat hareketleri de yaygınlık kazanmıştır. Aslında söz konusu tasavvuf ve tarikat hareketleri, bütün Doğu Anadolu'da yaygındır. Bu kurumlar yörenin Türkleşmesi-İslamlaşması açısından büyük önem kazanmışlardır.

Orta Asya'dan gelen Türk göçlerinin ilk konak yerleri olan bu yörelerde ana yurdun kültürel özellikleri, daha zengin ve açıklıkla işlenmiştir. Oğuznâme'nin bir parçası olan Dede Korkut Destanları, bu yörelerde meydana gelen tarihsel olayların edebi anlatımıyla zenginleşmiştir. Bunlar bazı değişikliklerle günümüzde hâlâ anlatılmaktadır.

Saltuklu sonrası yüzyıllarda da Tercan kasabasının mamur köylerinin olduğunu, ahalisinin zengin sayılabilecek servete sahip bulunduğunu öğreniyoruz.¹²³

¹²³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, s. 496, 615.

IV. ANADOLU SELÇUKLU YÖNETİMİNDE ONBEŞ YIL (1228- 1243)

1228 yılında Erzincan Melik Mengüçik Devleti'nin yıkılışından sonra Trabzon Rum Devletçisi hükümdarı Andronikos'a karşı, başında Erzincan'a atabey olarak tayin edilen Er-Tokuş'un bulunduğu bir Selçuklu seferi yapılmıştır. İmparator açık bir meydan savaşına girişmemiş, kent surları arkasında savunmada kalmıştır. Mevcut imkânlarıyla saldırılarda bulunan Selçuklu güçleri bir ara kaleden içeri girebilme fırsatını yakalamış olmakla birlikte, şiddetli bir fırtına yüzünden başarı sağlayamamışlardır. Çıkan kargaşada geri çekilmek zorunda kalırken, kale içlerine sokulan bazı askerler Rumlar tarafından tutsak edilmiştir.

Erzincan'da atabey görevinde bulunan Er - Tokuş'un Trabzon seferi, yaklaşan Moğollara karşı doğuda yürütülen askeri stratejinin bir parçası gibi durmaktadır. Moğol istilasıyla Harizmşah ülkesi yıkılmış, Moğolların önünden çekilen Harizm güçleri Anadolu Selçuklu sınırlarına kadar gelmişlerdir. Harizmşahların lideri Celaleddin Mengü-birti, geri çekilişi sırasında bile düşmanlarına karşı verdiği kahramanca mücadeleler sonucu büyük bir üne kavuşmuş, gücünü artırma çabası yanı sıra İran, Gürcistan, Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun kuzey doğu kesimlerine ait topraklar üzerinde hatırı sayılır bir egemenlik kurmuştur.

Celaleddin Harizmşah'ın kendisine Meraga'yı başkent yaptığı yıl (1225) Sultan Alaeddin'e bir mektup yazmış ve dostluğunu bildirmişti. Yine 1228 (on altıncı teşrin) tarihli ikinci mektubunda da dostça yazılar yazmış, hatta "Dar-un Nasr"¹²⁴ Erzincan'ı zapt edip sahibini cezalandırmasını tasvip ederek Sultanı övmüştür. Ayrıca, bizzat şahsıyla tanışmak için Erzincan'a gelmek istediğini, fakat kendisinin oradan ayrıldığını duyduğu belirtir. Sultan'la görüşmek istemesiyle ilgili başka ifadeleri de vardır. Erzurum Meliki Cihan-şah'ın Ahlat Eyyûbi Valisi Hacib ile müttefik bulunduğu Selçuklu elçisi kendisine (Celaleddin'e) yol vermemiş ve buna çok üzölmüştür. Oysa ki Celaleddin Harizmşah'ın Cihan-şah'la anlaşmalı olduğu, bu anlaşmanın sağladığı avantajla, Ahlat'ı muhasara altına aldığı bilinmektedir.

Ahlat vilayetinin zaptından hicap ve üzüntü duyan Melik Eşref, Alaeddin Keykubad'la işbirliği kurmak için çaba göstermiştir. Sultan'la olan yakınlaşması yanı sıra ona Celaleddin'in tehlikeli olduğu yönünde telkinde bulunmuş, hatta Ahlat'ın alınması nedeniyle onu karşı taarruz için teşvik etmiştir. Alaeddin Keykubat ise her zaman olduğu gibi sorunu önce barışçı açıdan ele almak istemiştir.

¹²⁴ *Dar-un Nasr*: O. Turan tarafından "yardıma mazhar olan şehir" olarak ifade edilir. Selçuklular zamanında pek çok şehrin unvanı vardı. Alaeddin Keykubad'dan sonra Erzincan da bu şekilde sıfatlandırılmıştır.

Alaeddin Keykubad, Harizm hükümdarını Ahlat'ın muhasarasından vazgeçirmek için Erzincan Kadısı Kemaleddin Kamyar¹²⁵ ile Çaşnigir Şemseddin Altun Ebe'yi elçi heyeti olarak ona gönderir. Sultan Alaeddin'in öteden beri Celaleddin'e yaptığı en büyük uyarı ve teklif, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı birlikte hareket etmenin her iki taraf için de faydalı olacağı yolundadır.¹²⁶

Sultan Alaeddin'in gönderdiği heyet, aynı zamanda hediye edilmek üzere otuz katır atlas, kondoş, samur kürkleri; otuz köle, yüz seçme at, elli katır ve bunlara ait kıymetli takımlar götüreceklidir. Heyet Erzincan'da ikamet ettiği bir ara, Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah da kuşku duyduğu için onlara yol müsadese verilmeyeceğini bildirir. Ancak, kendisine karşı yeterli teminat verilince Erzurum'a kadar gidebilmişlerdir.

Selçuklu elçi heyeti, Ahlat'a vardıkları zaman Celaleddin tarafından iyi karşılanmamışlardır. Merasimde, Türk gibi değil "Arap gibi hareket ettiklerinden" dolayı Selçuklu yöneticilerini ağır biçimde eleştirmiştir. Gönderilen hediyeleri kaale almadığı gibi, Sultan Alaeddin'in anlaşma şartlarında Erzurum'un kendisine teslim edilmesi bilgisini Rükneddin Cihanşah'a duyurmuştur. Görüşmeler sırasında Celaleddin'in başvezirinin de diploması nezaketini umursamadığı, Harizm ordusunun tek başına Selçuklu ülkesini zapta gücü yeteceği şeklinde tehditkâr sözler sarfettiği bilinmektedir.

Celaleddin Harizmşah'ın yanından ayrılan heyet dönüşte Erzurum'a uğrayıp Cihanşah'la da görüşür. Ona tehlikeli işlere girmemesi gerektiği ihtar etmiş, ancak bunun hiç bir yararı olmamıştır. Tersine, Harizmşah'a giden Cihanşah, Selçuklu ve Eyyubî kuvvetleri birleşmeden hareket edilmesi için onu iknaya çalışmıştır. Eğer birlikte hareket ederlerse, ayrı yollardan Harput'a giderek bu kavşak bölgede Selçuklu ve Eyyubî güçlerinin birleşmesi önlenilebilecektir.

Erzincan Valisi Kemaleddin Kamyar'ın barış görüşmeleri sonuçsuz kalınca Sultan Alaeddin Keykubad savaş hazırlıklarını hızlandırır. Harizmşah'a gönderilen elçi heyeti bu kez Eyyubî yöneticilerine gönderilir. İttifakın vücut bulması için Melif Eşref, Melik Kamil ve Alaeddin Keykubad arasında beş kez elçi gidiş geliş olmuştur¹²⁷.

Selçuklu Sultanı, doğudaki tehlikenin ciddi boyutlar kazanması üzerine, daha önceden 10 bin kişilik bir kuvveti, ihtiyat tedbiri olarak Erzincan'a sevk ettirmiş, Melik Eşref'in yola çıktığını haber aldığı zaman, kendisi de Kayseri'den Sivas istikametinde yola çıkmıştır.¹²⁸

¹²⁵ Bu kişi, Erzincan'ın Selçuklu merkezine bağlanışından sonra Amasya valisi olmuştur (H. Hüsameddin, **Amasya Tarihi**, s. 358). Anadolu Selçuklularının yetiştirdiği en değerli kumandanlarından birisidir. Resmi bir vesikada babasının adı İshak olarak zikredilmektedir (O. Turan, **Selçuklular Hak. Resmi Vesikalar**, Ankara, 1958, s. 91). Nesevi'den anlaşıldığına göre bu İshak da Erzincan'da kadılık yapmıştır (A. Ateş, *And. Selç. idare Mekanizması*, **TAD, III / 4 - 5**, s. 30).

¹²⁶ Nesevi, s. 125; A. Ş. Beygu, **Erzurum**, s. 52 - 53; O. Turan, **Selç. Zam. Türk.** s. 388, 369 - 370.

¹²⁷ Abu'l Farac, s. 429; Nesevi, s. 342 - 343; İbn Bîbî, s. 384.

¹²⁸ Sultan Alaeddin'in o sırada Harizm ordusunun gücünü anlamak için casuslar göndermesi mümkündür. Sipehsalar, bu konuya ilişkin olarak aşağıdaki menkıbeyi anlatır: "... Muhammed Harzimşah'ın oğlu Sultan-ı

1.YASSI ÇİMEN SAVAŞI (1230)

Doğu Anadolu'da zulümlere kalkışan Celaleddin ve birlikte hareket ettiği Cihan-şah'a karşı Eyyubîlerle anlaşan Sultan Alaeddin, Sivas'dan hareket ettiği zaman kendisinin 20 bin, Melif Eşref'in de yaklaşık 10 bin askeri mevcuttu. Sultan'ın Eyyubîlere “düşmana karşı dayanacak kuvvetleri bunlardan ibaret olmayıp asıl güvendiğim adamlarm, alplerim, askerlerim şarktaadır.”¹²⁹ Derken, daha önce Kemaleddin Kamyar'ı Şam'a gönderdiği sıra

Sa'id Celaleddin'le İslâm Sultanı Alaeddin Keykubad arasında, düşmanlık yolu açıldı ve yazışmadan düşmanlığa geçildiği vakit, Sultan Celaleddin, tam manası ile techiz edilmiş, sayısız kalabalık ve silahlı bir ordu ile Meraga'dan hareket dizginini Rum'a çevirdi. Sultan Alaeddin Keykubad, kendi elçisi Beylerbeyi (Melik'ül-umera) Selahaddin'den merhametsiz Harizm askerinin Rum tarafına hareket ettiğini duymuştu. Kendi Muzaffer askerini toplayıp hazırlığını ve tertibini yaptı. Hazırlık bittikten sonra, yabancı askerlerin Rum ülkelerinde çapulculukta bulunmalarını için askerinin Ermeniyeye hududunda toplanmaları kararlaştırıldı. Sultan, hareket etmeye karar verdiği gün, Sultan'ul Ulema'nın huzuruna gelip, O'nun mübarek kalbinden himmet diledi. Uğurlu olması için de hareket davulunu oraya çaldırıp, atına bindi ve yola koyuldu. Erzincan yöresine ulaştınca, casuslar onların sayı ve hazırlıklarını sultana bildirdiler. Harizmlilerin çokluğundan, Rum askerinin içine bir kuruntu düştü. Sultan, casus olarak oraya gitmeyen Harizmlilerin sayı ve hazırlığını, savaştaki tasdiklerini öğrenmeye karar verdi. Bunun üzerine, Türkmenlerin (Terakime) kıyafetine girip, yel gibi giden birkaç dağlanmamış at seçti. Ve birkaç Türk'le birlikte dağ yolundan Türk kılığında, Harizmliler'in ordusuna katıldı. Harizimli bir emir, onları görünce durumlarını inceledi. Onlar'a. “Biz, bu nahiyenin Türklerindemiz. Eskiden dedelerimiz Amuderya soyundan idiler. Şu birkaç yıldır Sultan Alaeddin bize kızmış ve yardım dizginini bizden çevirmişti. Çeşitli isteklerle bizi sıkıntıya sokmuştur; daima muzaffer ordunun bekliyor ve bu vergi yüce Tanrı'dan diliyoruz. Şimdi ki, dua okumuz kabul hedefine vardı ve hükümdarın sancakları bu şehir ve ülkeleri şereflendirdi. Bunun şükranesi olarak Sultan hazretlerinin yanında bulunanların binmesi için birkaç beygir getirildi.” Dediler. Kapıcılar (hüccab), bu sözlerin tafsilatını en şerefli kulağa (hükümdara) ulaştırdıkları vakit, sultanlarının çok hoşuna gitti ve bunu hayırlı bir fal saydı. Buyurdu, özel sofrayı yaydılar. Sultanların töresine göre, bütün emirler, vezirler ve ordu erkânı, kendi yer ve makamlarında durdular ve onları huzura getirdiler. Sultan'ın çadırına yaklaştıkları vakit, sultanların töresince yer öptüler, dua ve aferinlerde bulundular. Ve atlarını sundular. Sultan onlara iltifatta bulundu ve iyi haberler verdi. Sultan Alaeddin, uzaktan onların savaş usul ve düzenini tetkik ediyordu. Devlet erkânı dağılınca, onlara bir çadır tahsis ettiler ve yiyeceklerini (ulufe) hazırladılar. Gece yarısı olunca, Sultan Harizmşah'ın hatırandan: “Sultan Alaeddin'in ülkesinden nereden geçtim ve halktan Sultan Alaeddin'den memnun buldum. Bu gelenler ondan niçin şikâyet ediyorlar? Kaldı ki birkaç gündür, Sultan Alaeddin'in bu havaliye geldiği de duyuluyor. Nasıl olur da bunlar, O'nun hizmetine girmişler. Eğer gitmiş olsalar, izin almadan nasıl ayrılırlar? Yarın daha iyi soruşturmak gerekir. Olmaya ki, casus olsunlar.” Diye geçti. Erzenu'r-Rum meliki olan Melik Mugiseddin'i çağırıp danışmada bulundu.

Harizmşah bunları düşünmeden önce, Sultan Alaeddin rüyasında Mevlana Bahaeddin Veled'i gördü. Bahaeddin Veled O'na: “Melik, uyku zamanı mıdır? Kalk atına bin!” dedi. Sultan Alaeddin uyanınca: “Yarın da tetkik eder, gece yola koyuluruz.” Dedi ve tekrar uyudu. Mevlana Bahaeddin Veled'i tekrar rüyasında gördü. Bahaeddin Veled, bir sopayı tahtın dibine vurup, taht üzerine çıkıyor ve göğsüne vurarak: “Ne uyumuşsun” diyordu. Uyandıği zaman, o halin heybetinden titriyordu. Arkadaşlarını uyandırdı ve: “Çabuk atlarınızı eğereleyin.” Dedi. Kendi atını da bizzat eğereleyip yola koyuldular. Gece bitmek üzere iken Harizmşah: “Bugün onların ahvalini sorup soruncaya kadar birkaç emir, onları gözetin.” diye buyurdu. Emirler Sultanı'nın emrini yerine getirip, sabaha yakın olunca, ne kadar aradılsa da, onlardan bir iz bulamadılar: Bir topluluğu kaçanların arkasından gönderdi. Sabah olunca da kendisi, bütün askerlerle birlikte ata bindi. Sultan Alaeddin, bir topluluğun arkadan geldiğini görünce, tam sür'atle dizginleri bırakıp kendi ordusuna katıldı. Arkasından gelen topluluk, Alaeddin'in kendi ordusunu katıldığını görünce, geri döndü. Sultan Alaeddin askerlerine iltifat edip, onları cesaretlendirdi.” s. 24 vd.

¹²⁹ Nesevi, s. 131 – 132

Erzincan'a geçitleri tutması için tahkim ettirdiği askerleri kastetmiştir. İbn Bîbî'nin Harizm ordusunu 100 bin olarak göstermesi, abartma olabilirse de, Selçuklu ordusunu 40 bin kişi belirtmesi doğru nitelendirilebilir. Geri tedbir olarak da Kızılırmak vadilerine, Eyyubî askerlerinden bir kısım kuvvet yerleştirilmiştir¹³⁰.

Nihayet Harput'tan kalkan Harizm ve Erzurum kuvvetleri Sivas'a doğru, Anadolu Selçuklu ve Eyyubî kuvvetleri de Erzincan'a doğru hareket ederler. Ağustos 1230 tarihinde hemen bütün kaynaklarda adı, aynı yer olarak geçen Erzincan Akşehri'nde Yassı Çimen'de karşılaşılır. Bu yer, Erzincan'ın otuz kilometre batısında, Erzincan – Refahiye arasında kalmaktadır. Ancak mevkiinin lokal olarak neresi olabileceği hakkında değişik tahminler yürütülmüştür.¹³¹

Yassı Çimen karşılaşmasının ilk gününde çatışma, Mübarizüddin Çavlı komutasındaki öncü kuvvetlerinin 24 Ramazan günü baskına uğramasıyla başlar. Bu baskın neticesinde, pek çok Selçuklu hayatını kaybetmiş, durumun vahim gözükmesi Alaeddin Keykubad'ı endişelendirmiş, hatta geri çekililerek geçit ve derbendlerde savunmada kalmayı dahi düşündürmüştür. Melik Eşref, öncü birliklerinin mahvından Sultan Alaeddin'i sorumlu tutmaya kalkmış olması da durumu hayli ağırlaştırmıştır. Daha önceden Erzincan'ın uygun mıntıklarına yerleştirilen 10 bin kişilik güç de gelip savaştaki yerini almış olmalı ki, ayrı olarak Erzincan'ın ova ve geçitlerinde herhangi bir çatışmadan söz edilmez.

İlk sarsıntıdan sora devam eden öncü çarpışmalarının Selçuklu lehine değişmesi, akşama doğru da Hınıs hâkimi Mansur'un bir miktar kuvvetle gelip Selçuklu ordusuna katılması, Selçuklu ve Eyyubî güçlerinin savaş sırasında bozulan morallerini düzeltmiştir. Ayrıca Harput hâkiminin oğlu Artuk-şah da aralarında bulunmaktaydı.

Ertesi gün saflar halinde yapılan savaşın ilk saldırısı, Selçuklu kuvvetleri tarafından gerçekleştirilmiş, Celaleddin Harizmşah ise aynı şekilde karşılık vermiştir. Sultan'ın idareyi elverişli bir tepeden gözlediği savaş, akşama kadar sürmüştür. Melif Eşref özellikle Harizmlilere ait mevzileri ele geçirmede, gerçekten başarılı olmuştur.

Gece yarısı, savaşın durakladığı bir sıra Celaleddin'e düşmanlarının yenilip geri çekildiği

¹³⁰ İbn Bîbî, s. 386 – 391; Abu'l Farac, s. 394 – 395; Nesevi, s. 132.

¹³¹ Konuyu mütalaa ederken, Osman Turan (**Selç. Zam. Türk.**, s. 371 – not: 76) Genceli Kirogos'tan hareketle, O'nun hem Yassı-Çimen ve hem de Köseadağ muhabelerini, Erzincan Akşehri olarak (**Türkiyat II**, s. 179) göstermesini; bu yerin bugünkü Suşehri'nin güneydoğusunda Gedük köyü hudutları da olması gerektiğini, özellikle Erzincan'a bağlı bölgelerde haritaların verdiği bilgiye göre yazmıştır. Ancak, Yassı-Çimen (veya Yassı-Çemen, Yas-Çuman) mevki adı mevcut olduğu gibi, Köseadağ adlı (ve aynı mıntıkanın 10 km. ötesinde) bir başka yer de Ekecik (Refahiye) Köyü arazisinde bulunmaktadır. Ancak, bazı kaynakların Kayseri – Sivas (İbn Bîbî, Aziz b. Esterâbâdî) ve bazı eserlerin Erzurum – Erzincan (Rochhill, **The Journey of W. Rubruck**, s. 276) olarak göstermeleri tamamıyla hatadır. Ali Kemalî (s. 44 ve not: 5) ve A. Ş. Beygu (s. 54 – 55)'da Yassı-Çimen'in Erzincan– Refahiye arasındaki Çimen Dağları mevkiinde olduğuna karar kılmışlardır. İhtimal ki Refahiye'nin kuzeyinde ve Yassı Çimen Dağlarının batısındaki Akşehir (ki kalesi ve harabeleri mevcuttur) ile bugünkü Suşehrine bağlı Akşar-abad yakınlıkları nedeniyle karıştırılmaktadır. Bizim kanaatimiz XIV. Yüzyıl sonlarına kadar ön planda olan yerleşim Çimen Dağlarının batısında olan Akşehir'dir. Mutahharten ve Kadı Burhaneddin arasında sürgit olan savaşlar sonrasında bu yerleşim tümüyle harab olmuş, eski stratejik önemi büyük ölçüde kaybedildikten sonra Suşehri- Akşehri ön plana geçmiştir.

haberi verilirse de; o, saldırıya ancak sabahleyin geçer. O gece hakikaten bir yenilginin olup olmadığı meçhul. Ancak, böyle bir vakanın olması halinde Celaleddin'in sabaha kadar oyalanmışlığı; Selçukluların tekrar toparlanmış olabileceğini mümkün kılmış olabilir.

27 Ramazan 627 (10 Ağustos 1230) Cumartesi günü sabahında, savaşın son safhası başlar. İlk çatışmada Alaeddin Keykubad'ın sol cenah kuvvetleri bozguna uğrarsa da, yine onları (Harizm tarafına esen şiddetli bir rüzgârın yağdırdığı toz kümelerinin de yardımıyla) geri püskürtmüşlerdir. Müteakip Selçuklu – Eyyubî saldırıları çatışması sonunda, sayıca üstün olmakla birlikte Harizmşah ordusunun tam anlamıyla bozguna uğramıştır.¹³²

Kaynaklarda üç veya beş gün olarak belirtilen savaşın son anlarına kadar Alaeddin Keykubad, her an bozguna uğramanın telaşı içinde olmalı ki, ani olarak kazandığı bu savaşın son durumuna adeta inanamayıp bir harp hilesi olabileceğini düşünmüştür. Akşama doğru durgunlaşmaya doğru varan savaştan geriye çok sayıda ölü, yaralı, tutsak ve ganimetler kalacaktır. Harizm ve Erzurum birleşik ordusundan pek çok da firari vardır. Cihan-şah, tutsak edilenlerin arasındadır. Celaleddin Harizmşah, Erzincan yoluyla kaçmayı başarır.

Savaş sonrası Harizm ordusunun binlerce mensubunun uçurumlardan düşerek hayatlarını kaybettiği, binlercesinin de güç bela dağlara, vadilere ve ormanlara sığındığı rivayet edilir. Yurtsuz ve başsız kalan Harizm askerlerinden bazıları kendiliğinden teslim olmuş, bazıları ise Canid (Canik) dağlarını aşarak Harizmşah'ı metbu bilen Trabzon – Rum ülkesi hudutlarına varmıştır. Ancak, bu gidenler çoğunlukla Rum ve Çan kavmi köylülerinin saldırıları sonucu imha edilip soyulmuşlardır.¹³³

Savaşın Sonuçları: a- Harizmlilerle işbirliği yapan Cihan-şah, Celaleddin ile aynı akibeti paylaşmış; kendisi tutsak edilirken yönetiminde bulunduğu alanlar Anadolu Selçuklularına kalmıştır. Böylece Doğu Anadolu'da ilhak edilen yerlerle birlikte Anadolu'nun bütünlüğü önemli ölçüde sağlanmıştır.

b- Ölçüsüzlüğün kurbanı olarak Celaleddin Harizmşah yenilmiş, ülkesi ortadan kalkmış, buna karşın Selçuklular, ürkütücü bir güç olarak algılanan Moğollara sınır komşusu olmuşlardır.

¹³² Bu savaştaki rüzgâr hadisesine dini kaideler çerçevesinde Sipehsalar ve ondan iktibasla Ahmed Eflaki (**Arifler'in Menkıbeleri**, I/53) yer vermişlerdir. Sipehsalar: "Savaş yeri olarak Erzincan'ın Yassı-Çimen mevkiini seçmişti. Askerini oraya yerleştirdi. Üçüncü gün her ik tarafın öncü kuvvetleri savaşa tutuştular. Üstünlük Harizmlilerde idi. Dördüncü gün, yine öncüler savaştılar. Bu sefer de üstünlük Rumlarda (Selçuklularda) idi. Beşinci gün, her iki taraftan askerler hazırlandı, sağ ve sol yanları tecrübeli askerlere bıraktılar. Davul, duhl, nefir sesinden, feryattan ve atların kişnemesinden feleğin kulağı sağır oluyordu. Yıldırım gibi koşan atların ayaklarından kalkan toz, o çimenliğin gökünü (yeşilini) karartmıştı. Birden bire yardım yeli, Tanrı velilerinin nefeslerinin estiği yerden esti. Rum askerlerinin bulunduğu toz ve toprağı alıp, Harizm askerinin gözlerine serpti. –Güç yetmeyen şeyden kaçmak- korkusu yüreklerine tesir etti. Sultan Alaeddin'in sancakları galip geldi. Askeri de Hicri 627 (1229)de zafere kavuştular. Nihayet, o zamanın kutbunun himmetinin uğuru ile böylesine heybetli ve hazırlıklı ordunun perişan olduğu, inananlara malum olsun. Yine şeksiz şüphesiz malum olsun ki, bu taifenin inayeti, din ve dünyada zafer ve iyi günü sağlayacak ve kurtulmaya sebep olacaktır." **Mevlana ve Etrafındakiler**, s. 26 – 27

¹³³ Nesevi, s. 131 – 132; İbn Bîbî, s. 392 – 406; İbn ül-Esir, XII, s. 190; Cüveynî, (Farsça metin), II, s. 180, 182; Sipehsalar, s. 26 – 28; Zehebi, **Tarih ul-İslam**, Topkapı (2917) XV. S. 293 – 295'a ve Ayasofya (3012) 238 a.

Moğollar, Harizmlileri takiple çok geçmeden Doğu Anadolu'da Eyyubî ve Artuklulara ait vilayetleri istila ederler (1231). Hatta Moğollar bir yıl sonra gerçekleştirdikleri bir ileri harekâtla Sivas yakınlarına kadar sokulmuş, bazı yerleşme merkezlerini ve hayvan sürülerini yağmalama cesaretini gösterebilmişlerdir. Bu nedenle Sultan, Kemaleddin Kamyar'ı derhal Sivas'a göndermiş ve konunun tetkikini istemiştir. Erzurum'a kadar varan Kamyar, Mübarizüddin Çavlı ile Moğolların amacını anlamaya yönelik izlenimlerle geri dönmüştür.

c- Savaş sonunda elde edilen ganimetlerin çokluğu nedeniyle; köle, at ve silah fiyatlarında bir hayli düşüş olmuştur. Örneği bir at beş dirhem ve bir cevşen (zırh) üç dirheme inmiştir.

d- Yassı Çimen Savaşı, herşeyden önce Türk'ün Türk'ü kırdığı olaylardan biridir. Bu bağlamda değerlendirilirse, Türk toplum tarihinin dramatik sayfalarından biri olduğu söylenebilir. Zehebî, savaşta tutsak edilenlerden birinin ağzından, o kişinin ilk baskında 50 Selçuklu katledebilecek bir fırsat edindiğini, Erzincanlı bir askerden Alaeddin'in 12 bin kişilik öncülerinden ancak yaralı ve firarilerin kurtulabildiğini ve onlardan da yine aynı vakanın doğruluğunu bizzat dinlediğini, bazı asker mektuplarında da hadisenin kesinliğine tescilen şahit olduğunu kaydeder. Diğer yanda, yine Türk olan Harizmliler de savaş sonunda büyük kayıplara uğramış, başbuğları esir edilmiştir.¹³⁴

Celaledin'in, Alaeddin Keykubad seviyesinde tutarlı bir siyaset belirleyip bunu kararlı biçimde götürebilen bir kimse olduğu söylenememekle birlikte, özellikle Moğollara karşı vermiş olduğu mücadelelerden anlaşıldığına göre kahraman yaratılışlı, mert ve cesur Türk başbuğlarından biridir.

e- Alaeddin Keykubad, Celaledin'in ordusunu yendikten sonra geri kalan Harizmliler komutanlara ve askerlere karşı iyi davranmıştır. Onlara, özellikle doğu hududunda dirlikler tahsis etmiş, aynı zamanda Moğol tehlikesi karşısında bu gücü muhafaza etmeyi düşünmüştür.

Savaş yılı içerisinde Van, Bitlis, Vastan, Adilcevaz, Sürmeri gibi Harizmliler egemenliğindeki kentler, Kemaleddin Kamyar tarafından zabt edilmiş, bu yerlerin sistem içinde düzenlenmesi için vezir (sahib) Ziyaaeddin Kamarslan ve maliye nazırı (müstevfi) Sadeddin Erdebili ve Erzincanlı Kadı Şeref'in oğlu Taceddin Pervane'yi görevlendirmiştir. Ahlat'a giden Taceddin Pervane ve Kaymaz gibi Selçuklu beyleri, Harizm beylerini ziyaret etmişler, aralarında yaptıkları ön uzlaşma sonrasında Erzurum'a birlikte gitmişlerdir. Daha sonra Erzurum ve Erzincan yörelerine dağılan diğer Harizm beyleri ve askerleri de toplanıp Selçuklu yönetiminde görev almaları hususunda anlaşmaya varmışlardır.

Yapılan anlaşma sonucu Erzincan Harizmlilerin en büyük beylerinden Kayır-Han'a,¹³⁵

¹³⁴ Celaledin Harizmşah'ın ölümü üzerinde değişik rivayetler vardır. Doğu Anadolu'da bir süre dolanıp giderek ruhsal konumu sarsılarak anormal bir şekilde gezinirken, Amid Dağlarında bir Kürt tarafından öldürüldüğü (Cüveyni, **Tarih-i Cihan-güşa**, II, s. 190; Brosset, I, s. 511; Nesevi, s. 157) söylenir. Güya bunu haber alan, o zamanki Erzincan hakimi, daha sonra Sultan olan Gıyaseddin Keyhusrev, öldüren kişiden çaldığı malları geri alıp, o Kürde bir miktar para vererek def etmiştir. (Brosset, I, s. 513).

¹³⁵ H. Hüsameddin, Emir Hüsameddin Berke Han adlı birinin, Erzincan'da görev alıp Amasya'ya vali olarak

Amasya, Larende, Niğde ise diğer beylere ikta olarak verilmiştir.¹³⁶

2. ALAEDDİN KEYKUBAD, MOĞOLLAR VE EYYUBİLER

Anadolu kentleri Alaeddin Keykubad'ın sağlığında Moğol tehlikesinden uzak tutulmaya çalışılmıştır. Erzincan, halkın güven ve refah içinde yaşadığı kentler arasındadır. Etrafı önceki yüzyıllarda surlarla çevrili olan kent, yetersiz görülen veya yıpranan yapı öğeleri tamir edilerek savunmaya elverişli konuma getirilmiştir.

Yassı Çimen zaferini takip eden yıllarda Cengiz Han ölmüş, yerine Ögeday geçmiştir. Keykubad, ona hediyeler göndererek dostluğunu kazanmıştır. Bu arada Harizmlilerce istila edilip başıboş kalan yerleri ülkesine katmak için seferler düzenlemiştir. Gürcistan ve Ermenistan'dan önemli ölçüde topraklar bu şekilde Selçuklu ülkesine katılmıştır. Ancak, Ahlat'ın alınması ise Eyyubî Sultanı Melik Kamil'le aralarının açılmasına neden olmuştur.

Daha öncesinde Ahlat'ın Eyyubîlere ait olduğunu ileri süren Sultan Melik Kamil, Doğu Anadolu'yu almak için büyük bir orduyla gelmişse de Selçuklu ordusu karşısında tutunamayıp geri dönmüştür (1234). Daha sonraları Melik Kamil ve Melik Eşref Anadolu'ya yeni askeri seferler düzenlemiş, dört ay içinde pek çok yerleşim alanını zapt etmişlerdir. 1236 yılının başlarında sona eren bu seferler sırasında birçok insan ölmüş ya da tutsak edilmiştir. Öte yandan Moğollar da durumdan istifade ile büyük bir güçle Erbil bölgelerine akın yapmışlar, Dicle'yi geçerek Sincar'a kadar girip yağmalarda bulunmuşlardır.

Melik Kamil ve kardeşi Melik Eşref'in kıyııcı hareketlerine karşılık Selçuklu Sultanı, Kadı Şerafeddin Erzincanî'nin oğlu Taceddin Pervane'nin komutasında bir ordu gönderir ki, bu sefere Erzincan'da bulunan Harizimli Kayır Han da askerleriyle birlikte iştirak etmiştir. Bunların hedefleri Amid'i (Diyarbakir) almaktır. Ancak Diyarbakir'i almak mümkün olmaz, zapt işi gelecek yıla bırakılır.

Sultan Alaeddin Keykubad, Diyarbakir seferi sonrasında ordusunu ve ülkenin ileri gelenlerini toplayarak Kayseri'de Ramazan Bayramı için şenlik düzenler. Bu merasimler sırasında devletin geleceğine ilişkin bazı kararlar alınır. Alınan kararlar içinde, anası Hıristiyan kökenli olan büyük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in tekrar Erzincan melikliğine gönderilmesi de vardır. Onun yanında da Şemsettin Altun-aba'yı atabey ve beylerbeyliği olarak tayin eder. Kayır-Han ise, ölen Fahrettin Ayaz'ın yerine Sivas valisi olarak ilan edilir. Küçük oğlu İzzettin Kılıç Arslan'ı da kendisine veliaht olarak gösterir. Fakat Sultan Alâeddin, devlet erkânına sunduğu sözlü vasiyetinden hemen sonra yediği bir av etinden zehirlenerek ölür. (Haziran 1237). Bunun bir suikast olduğu ve Gıyaseddin Keyhüsrev'inde alet ederek Saadeddin Köpek'in yaptığı sanılır. Sultan ölünce, vasiyetinin aksine, İzzettin Kılıç Arslan değil, Gıyaseddin Keyhüsrev hükümdar ilan edilmiştir. Yeni yönetimin belirlenmesinde Saadeddin Köpek'in etkin olduğu bilinmektedir. Merhum Sultan'a and

gittiğinde, yerine akrabası Kır-Han (Kayır Han) diye birinin emir olduğunu yazar. **Amasya Tarihi II**, s. 366.

¹³⁶ İbn Bibî (tpk. Bsm.), s. 434 – 435; O. Turan, **Selç. Zam.Türk.**, s. 377 – 378, F. Sümer, *And. Moğollar*, **SAD. I**, s. 5

içmelerine rağmen bu olay karşısında çekingen davranan diğer ileri gelen beylerin de sorumlu olduğu düşünülebilir.

Dönemin kaynakları yeni sultanın devlet adamlığı konusunda yetersiz olduğunu belirtirler. Bu nedenle politik konuların ipleri Saadeddin Köpek'in elinde kalmıştır. Sadettin Köpek yönetime ilişkin uygulamalarda kendine destek olmayanları görevlerinden alırken tehlikeli saydığı kimseleri öldürtecek kadar ileri gitmiştir.

Kendisine Erzincan'ın dirlik olarak verildiği Kayır-Han, Alaeddin Keykubat'ın ettirdiği yemine bağlı kalanlardandı. Ne var ki elinde önemli bir kuvvet de olmasına rağmen harekete geçememiş, belki de çıkabilecek karışıklıklardan çekindiği için Gıyaseddin Keyhüsrev'e biat etmiştir. Buna rağmen çok geçmeden de Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesindeki Zamantı Kalesi'ne hapsedilmiş ve orada hastalanarak ölmüştür.

Kayır-Han'a yapılanlardan ürken diğer Harizm beylerinin yeni sultana güvenleri kalmamıştır. Saadeddin Köpek'ten çekinen bu insanlar Selçuklu ülkesini terk ederek Urfa yöresine gitmişler, o yörede yol kesip soygunlar düzenleyerek halkın huzurunu kaçırıcı unsurlardan olmuşlardır.¹³⁷ Erzincan- Urfa arasında bazı toplulukların Harizmliler kökenli olduklarına ilişkin rivayetler, bu dönemde yaşanan olaylar ve buralarda kalan Harizmliler ailelerin varlığıyla izah edilebilir.

Sultan Alâeddin Keykubat, öncelikle tedbirli, tehlikeleri önceden gören, siyasi istikrar sahibi bir hükümdardır. Anadolu insanı onun döneminde kendini güvende hissetmiş, refah seviyesi yükselmiştir. O dönemde çeşitli merkezlerde sur, cami, medrese, han, hamam, türbe gibi pek çok bina imar edilmiş, ülkenin bayındır olması sağlanmıştır. Bilim adamları, edebiyatçı ve sanatçılar korumuş, bu alanlarda önemli gelişmeler olmuştur.¹³⁸

3. II. GIYASEDDİN KEYHÜSREV'İN SALTANATI SÜRESİNDE ERZİNCAN VE KÖSEDAĞ SAVAŞI

Selçuklu tahtına geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in henüz çocuk yaşta ve tecrübesizdir. Sadedin Köpek'in ihtirash tutumu nedeniyle çeşitli yersiz ve yanlış işler yapmıştır. Sultan olduğunda kendisine soğuk davranan yöneticileri kendisine meşru yollarla bağlanması mümkünken zora başvurmuştur. Kayır-Han'ın tutsak edilmesinin yanı sıra birçok devlet adamının yönetimden dışlanmasında tümüyle Sadedin Köpek'in etkisinde kalmıştır.

Alâeddin Keykubat'ın na'şısı henüz yerdeyken Keyhüsrev'in Er-tokuş yerine atabeyi olan Şemseddin Altun-aba, Erzincanlı Kadı Şeref'in oğlu Taceddin Pervane, Cemaleddin Ferruh Lala, Saadeddin Köpek ve Gürcü oğlu Zahir ül-Devle; Keyhüsrev'i derhal Kayseri sarayına götürüp, diğer taraftarlarla tahta çıkarmış ve el bağlama merasiminde bulunmuşlardır. Erzincan kadılığında bulunup o sıralarda Meşhed'de görev alan Kemalettin Kamyar önceleri

¹³⁷ İbn Bîbî. S. 458 - 459; Abu'l Farac, s. 402; O. Turan, **Selç. Zam. Tür.**, s. 383 - 389, **İ A. Keyhüsrev** madd.; F. Sümer, *And. Moğollar*, **SAD. I.**, s. 7.

¹³⁸ M. F. Köprülü, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti*, **Milli Tebebbular Mecmuası II**, 1331, no: V, s. 193 - 232; Ayrıca bkz. F. Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1976, s. 188.

tereddüt içinde kalmış, fakat sonraları Kayır-Han ve Hüsameddin Kaymeri'yi de yanına alarak yeni sultanı tebrik etmiştir.

Bu insanlara bağlılık yemin ettiren de daha sonra Sadedin Köpek tarafından öldürülecek olan Taceddin Pervane'dir. Köpek, Pervane'yi ortadan kaldırmadan önce, onu öteden beri Selçuklulara hizmetleri büyük olan Şemseddin Altun-aba'yı bertaraf etmede kullanmıştır.¹³⁹ Sadeddin'in bu yaptıklarının gelecekte çok kötü şeylere neden olacağını öngören Kemalettin Kamyar, Şemseddin Esfehânî'yi uyarırsa da bu büyük devlet adamının da sessiz kaldığı görülmektedir.

Taceddin Pervane, Saadeddin Köpek'le işbirliği yapmakla birlikte, ortadan kaldırılma sırasının kendini gelebileceğinden kuşkulananarak bir an önce başkentten uzaklaşmayı düşünür. İktâ'ı olan Ankara'ya giderek hayatını kurtarabileceğini ummuştur.¹⁴⁰ Ne var ki Sadedin Köpek, bir biçimde ona suç uydurmayı başarır ve ölümle cezalandırabilme imkânı bulur. Güya Taceddin Pervane Alâiyye'den Ankara'ya giderken Akşehir'de eski Harput-Artuklu hükümdarının bir cariyesini yanına alıp, onunla gayri meşru ilişkide bulunmuştur. Köpek, hemen din adamlarından bu konuda recm (taşla öldürme.) gereği hususunda bir fetva aldırıp 1238 baharının sonunda Kayseri'ye gelen sultana bunu tasdik ettirir. Elinde ölüm fermanıyla Ankara'ya giden Saadeddin Köpek, oradaki din yetkililerine fetva ve fermanı okumuş, Ankara meydanına getirilen Taceddin Pervane'yi taşlatarak öldürtmüştür.

İftiralarla ölümüne gönderilen Erzincanlı Taceddin Pervane'nin bütün mallarına el konulmuştur. Böylelikle Selçuklu ileri gelenleri arasında en çok çekindiği Pervane'yi ortadan kaldıran Sadedin Köpek, diğer devlet adamlarını rahatlıkla sindirmiştir.¹⁴¹

Birçok insanın yönetimden uzaklaşmasına, birçoğunun sindirilmesine ve bazılarının da canından olmasına neden olan Sadedin Köpek'in hırsı giderek artmış, büsbütün saltanata göz dikecek hâle gelmiştir. Nihayet 1239'da öldürülmüş ve önü alınmıştır.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Anadolu Selçuklu Devleti'nin nadir kazanımlarından biri, daha önce kuşatılıp alınamayan Diyarbekir'in zabtıdır. Böylece Suriye Eyyubî Devleti, Selçuklu egemenliğine katılmıştır (1240-1241).

1240'lı yıllarda Anadolu'ya doğudan yoğun göçler olmuştur. Moğol istilasından kaçan Türk kitleleri hiç kuşkusuz Anadolu'ya yeni renkler, farklı anlayışlar ve yaşama biçimleri taşımışlardır. Ancak, çoğunluğu göçebe olarak gelen bu insanlarla yerleşik halk aralarında uyumsuzluk yaşanmıştır. Yerleşik-göçebe çatışmaları bir yana, üretim hızla artan nüfusa paralel olarak artmamış, doğal olarak ülkenin gelir kaynaklarının fertlere düşen payları azalmıştır.

Orta Asya ve çevresinden gelen Türk topluluklarından bazı kesimlerin Anadolu'da yerleşik kurumlara sahip dini hayatla sorular yaşayabileceklerini anlamak da zor değil. İslâm

¹³⁹ O. Turan, **Selç. Zam. Tür.**, s. 404 - 405; "Altun-Aba vakfiyesi", **Belleten**, **XLII**, 1947, s. 197 - 200

¹⁴⁰ İbn Bîbî, s. 472,;473; Vincent de Beauvais, **XXXI**, s. 145.

¹⁴¹ O. Turan, **Selç. Zam. Tür.**, s. 410.

kaide ve kurallarıyla henüz köklü olarak bağdaşmaya zaman ve zemin bulamamış, bu konularda kararsızlık içinde bulunan kitlelerin konumu, siyasal ve ekonomik çıkarları için fırsat bekleyen bazı kimselere yeni imkânlar sağlamıştır. Bunlardan biri de Baba İshak'tır.

Baba İshak, ülkenin manzarası karşısında kendini kabul ettirmek isteyen Türkmen şeyhlerinden biridir. Yeni hayat şartlarına ve sisteme uyum sağlayamayan gruplar, onun etrafında birleşerek, bir süredir merkezi otoritede zafiyetin görüldüğü bir dönemde ciddi sorunlar yaratmışlardır. Kendine Amasya'yı merkez seçen Baba İshak, Selçuklu, Harizmli ve Eyyübîler arasında çıkan savaş yıllarından itibaren Türkmenlerin dini duygularını kendi anlayışı yönünde etkileme çabasında olmuştur. Çevresine topladığı güçlerle birçok köy ve kasabalara saldırılar düzenlemiş, pek çok insanın ölümüne neden olmuştur. Hatta bir ara üzerlerine gönderilen Selçuklu kuvvetlerini yenmeyi başarmış, daha sonra Sivas üzerine yürüyerek bu kenti zapt etmiştir. Güçlerini artıran Baba İshakçı asiler çevreye yayılarak Amasya-Tokat tarafına yönelmişlerdir. Daha önceden Amasya'yı alan Selçuklu askerleri üzerlerine ilk asi grubunu etkisiz hâle getirmekle birlikte, daha sonraki saldırıları engellemeyi başaramamışlardır. Amasya'ya ve çevresinde etkin olan Baba İshak taraftarları Kırşehir önlerinde girdikleri çatışmada düzenli Selçuklu gücü karşısında ezilecektir.(1242)

Moğolların Erzincan'ı İşgali: Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde yaşanan olaylar ülkenin siyasal ve ekonomik gücünü hayli sarsmıştır. Yalnızca merkezi yönetimde değil, toplum tabakaları arasında da meşru ve geleneksel anlayışlar ciddi anlamda sarsıntı geçirmiştir. İşte bu karışık dönem öteden beri kendilerini izleyen Moğollar için değerlendirilmesi gereken büyük bir fırsattır. Daha önceden Selçukluların Harizm ve Memlukluları yenmesinden dolayı uyandırdığı saygı ortadan kalkmış, geriye istilaya elverişli bir ülke kalmıştır.

Moğol komutanı Baycu Noyan, içinde Gürcü ve Ermenilerin de bulunduğu büyük bir ordu ile Erzurum'u kuşatır(1247). Yaklaşık 30.000 Selçuklu kuvveti şehri olanca gücüyle müdafaa etmişse de, komutanlardan birinin ihaneti nedeniyle zafiyet yaşanmıştır. Baskılara daha fazla dayanamayan kent, Moğolların Anadolu'daki ilk kurbanı olur. Moğol istilası demek katliam demektir. Erzurum'da bunun örneği yaşanmıştır. Moğolların o kış daha ileri gelmemelerinden yararlanılarak ülke çapında 80.000 kişilik olduğu ileri sürülen bir ordu oluşturulmuştur.

Erzurum ve havalisini tümüyle sindiren Moğollar, baharla Erzincan'a varırlar.(1243) Aynı günlerde II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ordusu da Sivas'a gelir. Erzincan'da 40.000 civarında olduğu sanılan Moğol ordusuna karşı direniş gösterecek bir güç yoktur. Ancak, Selçuklu ordusunun da aynı şekilde doğuya doğru ilerlemesi Moğolların bu kentte konaklayıp hazırlık yapmasını gerektirdiğinden, bir anlamda katliama fırsat bulunamamıştır.

Kösedağ Savaşı: Selçuklu ordusunun Sivas'ta bulunduğu zaman yöneticiler arasında savaş stratejisi üzerinde çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Siyasilerin genel görüşü, Sivas'ta konumlanıp Moğolların gelmelerinin daha uygun olacağını yönündedir. Ancak, sultanın yanında bulunan genç, heyecanlı ve savaş tecrübesine sahip olmayan komutanlar, *"Erzincan ve yöre halkı kılıçtan geçirilirken biz burada gereksiz olarak bekliyoruz."* gibi sözlerle

kışkırtıcı bir tavırda olmuşlardır. Gururu kamçılanan Gıyaseddin Keyhüsrev 80.000 kişilik ordusunu yürüyüşe geçirerek Erzincan yönünde ilerlemeye başlar. Moğollar da Erzincan ovasından geçerek Sivas'a doğru hareket etmişlerdir. Nihayet ordu, kaynaklarda genellikle "Erzincan yakınlarındaki", "Erzincan civarındaki" diye işaret ettikleri Köseadağ'da karşılaşır.¹⁴²

Selçuklu ordusu Köseadağ mevkiine geldiğinde yine ileri gelen devlet adamları ve tecrübeli komutanlar, yerin tahkime elverişli olması nedeniyle saldırının karşı taraftan yapılmasını; kendi kuvvetlerinin ise ilk iş olarak, çevre, sırt ve geçitleri tutmakla yetinmelerinin iyi olacağını belirtirler. Ancak tecrübesiz askerlerin aceleciliği bu teklifi de geçersizleştirir. Hatta kendilerine öylesine güvenmektedirler ki, "Allah bile Moğollarla birlikte olsa, yine onları yeneceklerdir. Aynı gece içerisinde sultan ve kışkırtıcı kesimi içki âlemi içerisinde yarınki savaştan gayet emin bir şekilde keyif çatarken, Mühezzibüddin Ali gibi akli başında devlet adamları kuşku ve hüznün içinde yalnızca umut etmeye çalışacaklardır.

Ertesi günkü savaşta emir-komutayı elinde tutacak olan zevatın hâli böylesine düzen ve disiplinden yoksundur. Sultan, az sayıda öncü bir kuvveti Akşehir düzlüğünü kaplayan Moğol ordusu üzerine sürdüğü zaman Moğollar da eski bir Orta Asya Türk savaş taktiği olarak bilinen bir düzende geri çekilmişlerdir. Selçuklu öncü komutanları bunu Moğolların bozgunu şeklinde değerlendirmiş ve hatta sultana bu haberi müjdelemekten geri kalmamışlardır. Onlar zafer sevincini tatmak üzereyken Baycu Noyan'ın geri dönen güçleri hızla ı şaşkınlık içerisindeki askerlerin çoğunu kılıçla doğranmışlardır. Sağ kalanlar da çareyi geri kaçmakla bulmuşlardır.

Öncü güçlerin bu şekilde ortadan kaldırılışı karşısında Sultan hiçbir şey yapmadan bekler. Gece bastırıldığında kimseye haber vermeden Tokat'a doğru kaçır, oradan da Konya yolunu tutar. Sultanın bu utanç verici hareketinden sonra bocalayan Selçuklu ordusu, bölükler halinde "savaş ateşi henüz kızmadan, soğumuşluğu içinde" uzaklaşırlar. O koskoca ve zamanının en büyük ordusu hiçbir şey yapamamış, savaş alanını Moğollara bırakmıştır.

Moğollar kendi tuttıkları sırtlardan Köseadağ yamaçlarındaki boş çadırları görünce, önce bunun bir hile olabileceğini düşünüp iki gün boyunca cesaret edip çadırların yanına yanaşamamışlardır.

Boş ordugâhı yağmalayan Moğollar önce Sivas'ı yakıp yıkmış ve yağmalamışlar, daha sonra Selçukluların başkent niteliğindeki diğer şehri olan Kayseri'yi de alıp Erzurum'a dönmüşlerdir.¹⁴³

¹⁴² Köseadağ mevki için bak. Bu bölümde not: 8.

¹⁴³ Ahmed bin Mahmud, **Selçuk-nâme II**, (çev. E. Merçil), s. 153 - 154; Ebu'l Ferec-ibn'ül ibri, **Tarihi Muhtasar üd'Düvel**, (çev. Ş. Yaltkaya), İstanbul 1941, s. 20; İbn Bîbî, s. 518 - 524; İbn-ül Adîm, s. 225; İbn Şeddât, **A'lak**, s. 83a; Kiragos, **Dulaurier, II**, (Trc. TM),. s. 179; Aksarayi, s. 130 - 143 - 142; Abu'l Farac, (Ö. R. Doğrul terc.) II, s. .

Erzincan'ın Yağmalanması, Mühezzibüddin Ali ve Moğollarla Anlaşma: Köseadağ Savaşı, Anadolu Türk tarihinde yaşanan büyük felaketlerinden biridir. Savaş yılına “Baycu yılı” ve karışıklıklarla geçen zamana “zillet ve inhitat” dönemi diye anılmıştır.

Köseadağ'da kolaylıkla kazandığı başarıdan sonra Baycu Noyan, Mugan'dan Tebriz'e gitmek için Kayseri'den geri dönerek Sivas üzerinden Erzincan'a varmıştır. Şehrin karşısına ordugâh kuran Moğollar haber göndererek eşraftan altın isterler. Fakat istedikleri olmayınca mancınıklar kurup şehrin surlarını yıkarak zorla içeri girerler. Tamamen yağma ve tahrip edilen şehirde pek çok insan öldürülür.¹⁴⁴ Hadiseyi nakleden Abul Farac, Sultan Gıyaseddin'in çeşitli hediyelerle elçi gönderip sulh istediğini belirtmişse de sultanın o ara böyle bir şey düşünmek veya yapmak fırsatına sahip olup olmadığını bilemiyoruz.

Moğollarla barış teşebbüsüne girişecek olan, o sırada Amasya'da bulunan Vezir Mühezzibüddin Ali'dir. Selçuklu büyükleri arasında iyi bir üne sahip olan bu insan, yanına Amasya kadısını da alarak Baycu Noyan'a Erzurum'da kavuşabilmiş, ancak Baycu Noyan onu Mugan yurdunda kabul etmiştir.¹⁴⁵

Selçuklu vezirinin Baycu Noyan'la barış sağlamak için öne sürdüğü gerekçeler genel olarak şunlardır: Tesadüfi kazanılan savaşta ancak 3 000 Selçuklu askeri öldürülmüştür. (Bunun yanında Moğollardan da asker helak olmuştur.) Oysa geride yaklaşık 100 000 civarında Selçuklu askeri vardır. Anadolu'yu bir başka milletin istilasına çok seneleri gerektirir. Zira Anadolu insanı başbuğ olarak Selçuklu hanedanı mensuplarını yeğleyecektir.

Anlaşma şartlarının gereği olarak Selçuklular Moğolların yılda 360 000 dinar para, 200 kadar çeşitli büyükbaş hayvan yükü tutan malların Erzincan'a kadar taşınma işlemi Selçuklulara, Erzincan'dan Mugan yurdunda kadar götürme işlemi de (Masrafları yine Selçuklular tarafından ödenmesi kaydıyla) Tatar elçilerine aittir.¹⁴⁶

Anadolu Selçukluları, Köseadağ Savaşı'ndaki bozgunundan sonra sınır kaybına uğramamıştır. Anadolu kent ve kasabaları Selçuklu yönetiminde doğal gelişmesini belli bir düzeyde sürdürmüşlerdir. Moğolların gelişi ve ilk yağmadan sonra yaklaşık otuz yıl süreyle her türlü istila hareketinden uzak kalan Selçuklu kentlerinde, çok geçmeden yıkılan anıtlar onarılmış, yeni imar çalışmalarına hız verilmiştir.

Erzincan, Moğol istilasının kurbanlarından olması nedeniyle kale surları ve tarihi yapıları hasar görmüştür. Kemah Kalesi kısmen tahribat görmüş, Moğollara karşı direniş göstermeyen Tercan ise her türlü yıkımdan kurtulabilmiştir.

¹⁴⁴ Abu'l Farac, s.

¹⁴⁵ İbn Bibî, s. 533; O. Turan, **Selç. Zam. Tür.**, s. 444.

¹⁴⁶ O. Turan, **Selç. Zam. Tür.**, s. 446.

V. MOĞOL / İLHANLI İŞGAL DÖNEMİ (1243 – 1343)

Gıyaseddin Keyhusrev'in, Köseadağ Savaşı'ndan sonraki önemsiz geçen üç yıllık saltanatı sırasında, Erzincan'da kayda değer siyasi bir gelişme olmamış, halk yıkımdan sonra açılan yaraların kapanması için uğraşmıştır. Gıyaseddin Keyhusrev'in ölümünden sonra, geriye üç oğlu kalmıştı: İzzeddin Keykavus, Rükneddin Kılıç Arslan ve Alaeddin Keykubad. Bunların zamanında ülkenin yönetiminde söz sahibi olan kimseler: Mübarizüddin Ali'nin yerini dolduran Şemseddin İsfehani (vezir), Celaleddin Karatay (naib), Şemseddin Has-oğuz (Beylerbeyi), Fahreddin Ebubekir (pervane) ve Bedreddin Ruzbe'dir (atabey).

Yukarıda saydığımız bu kimseler, İzzeddin Keykavus'u tahta çıkarmış, diğer kardeşleri de onun ikinci derecede ortağı kılınmışlardır. Saltanat yılları, ikili ve üçlü bir şekilde sürmüş, en uzun saltanat Rükneddin Kılıç Arslan'ın (1248 – 1266), en kısa saltanat Alaeddin Keykubad 'ındır.(1249 – 1254) Tahta ilk çıkan İzzeddin Keykavus ise on bir yıl (1248 – 1259) hüküm sürmüştür.

1. SİYASİ BÜYÜKLERİN MÜCADELELERİ VE ERZİNCAN SÜ-BAŞISI ŞERAFEDDİN MAHMUD

Asya'da en büyük hâkim güç haline gelen Moğollarda taht değişikliği olmuş ve Güyük Han hükümdar olmuştur. (1246) Tahta çıkış törenine Karakurum'da toplanacak olan kurultaya gelmeleri için bütün hükümdarlar davet edilmiş, bu nedenle Konya'daki Moğol elçileri İzzeddin Keykavus'a Moğolistan'a gitmesini telkin etmişlerdir. Ermeni – Rum tehlikesini ileri süren Selçuklu yöneticileri, II. Rükneddin Kılıç-arslan'ın, atabey tayin edilen Bahaeddin Tercüman'la beraber gitmesini kararlaştırmışlardır.

Şemseddin (Muhammed) İsfehani, Anadolu Selçuklu sarayında göze girmeyi başarmış, ayrıca Moğol hükümdarı Batu Han'dan aldığı güçle, ülkenin en etkili insanı olmuştur. Onun otoriter tavırlarına karşı diğer arkadaşları muhalefet etmişlerdir. Has-oğuz ve Ruzbe, işbirliği yapıp vezire karşı tavır alırken, diğer iki Selçuklu ileri geleni olan Ebubekir Attar ve Emir-i dâd Nusred ise vezirin yanında yer almışlardır. Sonra Şemseddin İsfehani yanlısı iki vezirin planları sonucu Has-oğuz ve Rûzbe öldürülmüş, ancak bu başarılarından sonra yaptıklarının verdiği büyüklük hissiyle İsfehani'ye karşı da umursuz bir tavra girmişlerdir.

Ebubekir Attar bu cinayeti, Akşehir ve Ilgın'dan getirip "gulamane"ye gizlettiği yiğitbaşlarına (Serveran'a) yaptırmış ve etrafa da işi vezir İsfehani'nin tertiplemiş gibi göstermiştir. O kadar değilse bile, hiç olmazsa cinayetin işlenmesine razı bulunduğu muhakkak bulunan vezir Şemseddin İsfehani, hele beylerbeyinin öldürülmesinde hususi bir maksat sezmiş olacak ki, hatasını çabuk anlamıştır. Onu tamir için de, Erzincan Sü-başısı Şemseddin (Şerafeddin) Mahmud'u, Has-oğuz'un yerine beylerbeyi atamak için Konya'ya

çağırır. Şerafeddin Mahmud, önemli bir askeri güce sahipti. Vezirin yazdığı tâlimat gereğinde, Erzincan'a tabi ümerayı iktalarından ve evlerinden kaldırarak onlarla birlikte başkente gelmiştir.¹⁴⁷

Vezir, Erzincan Sü-başısına, Sultan'la beraber Kayseri ve Sivas'a gidip memleket işleriyle uğraşmak arzusunda oldukları hâlde, diğer iki insanın Konya'daki adamlarına güvenerek burada kalmak istediklerini anlatır. Dolayısıyla daha önceki katliamda kendisinin fonksiyonunun olmadığını da ima eder. Bu şekilde Şerafeddin Mahmud'un güvenini kazanan vezir, Ebubekir Attar ve Emir-i dâd Nusret'i ayırmak için, Nusret'i Karakurum'a gitmekte olan Kılıç-arslan'ın yanına (Sivas'a) gönderir. Daha sonra devam eden olaylar sonucu, her iki kişi de yakalanıp hapsedilir. Yine öğrendiğimize göre, Moğolistan'a giden elçilik heyetinde yapılan değişiklik sırasında Erzincanlı Tercüman Bahaeddin bin Nuh adlı bir şahıs da kafiye katılanlar arasındadır.¹⁴⁸

Şerafeddin Mahmud'un Vezir Şemseddin İsfehan ile Tartışması ve Ölümü: Başta gelen muhalefet liderini etkisizleştiren Vezir Şemseddin İsfehani, siyasal gücünü artırmak için bu kez Sultan'ın anasıyla evlenmeye kalkışır. Olayı tahta karşı saygısızlık olarak niteleyen Şerafeddin Mahmud buna karşı çıkmıştır. Yönetimin iki güçlü adamı karşı karşıya gelmiş ve aralarındaki tartışmada her ikisi diğerine ağır ithamlarda bulunmuşlardır.

Konya'da kendisi için tehlikeli bir ortam olduğunu anlayan Şerafeddin Mahmud, kuvvetlerini toplayarak Erzincan'a hareket eder. Zira adam harcamada Vezir Şemseddin İsfehani'nin maharetlerine yakından şahit olmuştur. Şerafeddin Mahmud'un sinirli bir hâlde gidişinden korku duyan vezir, başı darda kaldığında yardımını istediği bu adamın teskin edilip gönlünün alınması için peşine adam takar. Vezir adına Şerafeddin Mahmud'la görüşen Taceddin Simcûri, Nizameddin Ali bin İl-almış ve Kadı Necmeddin, ona, Erzincan ve Niksar Subaşılığı'ndan başka 300.000 dirhem gümüş para verileceğini söylerler. Bu tekliflerle onun gönlünün alınmış olduğunu sanıp geri dönerler. Ancak, Şerafeddin Mahmud, bu insanlar gider gitmez, isyan niteliğinde bir hareketle yanına aldığı güçlerle birlikte Niksar üzerine yürümüştür. Şerafeddin Mahmud'un bu cüretkâr hareketinde vezire karşı kızgınlığının yanı sıra ülkenin o günkü istikrarsızlığı da etkili olmuştur.

Şerafeddin Mahmud, kalkıştığı isyan hareketinde başarılı olamamıştır. Üzerine gönderilen Şemseddin Yav-taş kumandasındaki 20.000 kişilik bir ordu, onu Niksar yakınlarında Huruni mevkiinde bozguna uğratmıştır.¹⁴⁹

Güçlerinin bir bölümü sıradan askerlerden oluşan Şerafeddin Mahmud Erzincanî, bu yenilgiden sonra Kemah Kalesi'ne kaçarak kendini burada savunmaya hazırlanır. Ancak, kaledeki halk bu hareketin Sultanlığa karşı olduğu düşüncesiyle ona destek olmak istememiştir. Diğer taraftan, merkezi devletin gücü her halukârda kaleyi fethedecek

¹⁴⁷ İbn Bîbî, s. 558 - 559.

¹⁴⁸ İbn Bîbî, s. 564.

¹⁴⁹ İbn Bîbî, s. 550; Houtsma, 251 - 62; Abu'l Farac, s. 647; O. Turan, *Selçuklu Devri Vakfiyeleri*, **Bulleten**, C. XI, S. 45, s. 29 - 30.

durumdadır. Bu yüzden bazı dost beylerin nasihatlarını dinleyen Şemseddin Mahmud teslim olduğunu bildirir. Sultan tarafından affedilme umudunu taşımaktadır. Ne var ki, merkeze götürülmekte olan Şerafeddin Mahmud, Kayseri'ye geldiklerinde, Sultan'ın emriyle hareket eden bir ulak tarafından oracıkta öldürülür.

Şerafeddin Mahmud Erzincanî'nin şahsiyeti hakkında bilgi veren kaynaklar, onun bilgili, erdemli, cömertliğiyle tanındığını ve sevildiğini beyan ederler. Ayrıca, Türkçe ve Farsça yanı sıra Almanca ve Fransızca bilmekteymiş.¹⁵⁰

2. IV. RÜKNEDDİN KILIÇ-ARSLAN'IN MOĞOLİSTAN DÖNÜŞÜ

Ülkenin otoritesini kuran Şemseddin İsfehani, kendi kişisel çıkarları doğrultusunda hareket etmiş ve bu yüzden cana kıymıştır. Ancak, vezirliği zamanında daha önceki yıllara oranla ülkede görece sükûnet yaşanmıştır. Bu sükûnet ortamını “Uç Türkleri İsyanı” bozacak ve Selçuklu yönetimini bir hayli uğraştıracaktır.

Şemseddin İsfehani'nin uç bölgelerdeki Türkmen ayaklanmalarını bastırmakla uğraştığı bir zamanda, Rükneddin Kılıç-arslan'ın yanında iki bin Moğol askeriyle birlikte Sultan olmak amacıyla Selçuklu ülkesine döndüğü haberi yayılır. Daha öncesinden Rükneddin Kılıçarslan'ın atabeyi Tercüman Erzincanlı Bahaeddin Yusuf b. Nuh, Karakurum'da iken Şemseddin İsfehani'yi şikâyet etmiş, onun kendilerine danışmadan İzzeddin Keykavus'u tahta geçirdiğini ve gayri meşru hareketler yaptığını, yani Moğollar'dan icazet almadığını söylemiştir. Bu tür bir şikâyet, Moğolların Anadolu iç işlerine filen karışmalarına ortam hazırlamaktır.

Güyük Han, Erzincanlı Bahaeddin'in söyledikleri karşısında (Sultan'ın gelmemesine zaten içerlemiştir) İzzeddin Keykavus'un tahttan indirilmesini, yerine Kılıç-arslan'ın geçirilmesini, Vezir Şemseddin'in de katledilip yerine Tercüman Bahaeddin'in getirilmesi hususunda yarlıklar düzenlemiştir. Bu olaylar üzerine vezir Şemseddin, Moğol Hanı'na elçi göndermek gereğini hissetmiştir. Bütün bunlar göstermektedir ki Selçuklu hanedanlığı Moğolların vesayeti altındadır ve siyasette var olmak Moğol Hanı'na yakın olmakla mümkündür.

Şemseddin İsfehani'nin gönderdiği elçi, eski Malatya sü-başısı emir'i arz'lığa getirilmiş Reşideddin'dir. Kendisi, yükte hafif bahada ağır pek çok değerli armağanlarla direk Moğol Hanı'na gitmek için yola çıkar. Ancak Erzincan'a vardığında Kılıç-arslan'ın ve Atabey Bahaeddin'in kendi yolu üzerinde pek yakın bir mesafede oldukları haberini alır. Erzincan'dan güneye saparak Kemah'a gelir. Canının korkusundan bütün altın ve değerli taşlardan mürekkep eşyayı Kemah Kalesi'ne teslim ettikten sonra, arkadaşıyla birlikte Halep'e kaçar.¹⁵¹ Bu zat, kaçmakla ölümden kurtulamamış daha sonradan kendisi çağırılarak Hafik Kalesi'nde ölüme mahkûm edilmiştir.

¹⁵⁰ İbn Bîbî, s. 558, 559; Abu'l Farac, s. 412; Vincent de, Beauvais. XXXII, s. 26, 27; ayrıca bkz. O. Turan, **Selç. Zam. Türk.**, s. 462, 463 ve not: II.

¹⁵¹ Abu'l Farac, s. 548.

1248/49 senelerinde bu gelişmeler yaşanırken, Moğol askeri eşliğinde Erzincan'a gelen Kılıç-arslan, daha sonra Sivas'a varmış ve 1249 yılında sultanlığını ilan etmiştir. Onun saltanatını ilk sırada Erzincan, Sivas, Kayseri, Malatya, Harput (Elaziz) ve Amid kentleri tanımıştır. Ülkede yeni bir yönetim kadrosu için başta Şemseddin İsfehani'nin yok edilmesi gerekmektedir. Şemseddin İsfehani'nin talebi, İzzeddin Keykavus'u alarak Anadolu'nun güney batısında bir yere iskân etmektir. Bu belirsiz ortamda dönemin bilge kişilerinden olan Celaleddin Karatay, ülkede yeni bir yönetim oluşturarak sultanlığa üç kardeşi atamıştır. Bu üçlü yönetim 1254 yılına kadar, yaklaşık beş yıl sürmüştür.

3. ERZİNCANLI BHAEDDİN TERCÜMAN

IV. Rükneddin Kılıç-arslan'a atabey olarak atanan Erzincanlı Bahaeddin Tercüman'ın, onunla beraber Karakurum'a gidişini ve dönüşte yaşanan olaylardaki etkinliğini yukarıda belirttik. Bahaeddin Tercüman'ın Şemseddin İsfehani'nin öldürülüşüne de (1249) karışmış¹⁵² olduğu bilinmektedir. Ayrıca o da Şemseddin İsfehani gibi otoriter olmaya (zira atabeydir) özenmiş ve bazı kimselerin düşmanlığını kazanmıştır.

Hakkındaki şikâyetler üzerine Bahaeddin Tercüman azledilip vezirliğe Nizameddin Hurşid atanmıştır. Mevkisi elinden alınan Bahaeddin durmunu kabullenmemiş ve çeşitli hizip hareketleri içerisinde rol almıştır. Hatta sultanlar arasında savaş çıkarmak için kışkırtıcılık yaptığı da bilinmektedir.¹⁵³ Anadolu'ya gelen Moğol askerleri ve bazı Selçuklu beyleriyle birlikte Moğolistan'a gitmekte olan Celaleddin Karatay'a –kuvvetli olduğu fikrini vererek- Kılıç-arslan'ın çevresindekileri al-aşağı etmesini söylemişse de Karatay onun sözlerine itibar etmemiştir.

Askerlerle birlikte ve yanlarında çeşitli hediyelerle Batu Han'a giden kafiide Mahmud Tuğrai, Şucaeddin, Reşideddin Cüveyni gibi isimler yer almaktadır. Bunlar Moğol Hanından yüksek makamlar kopararak Konya'ya geri geldikleri hâlde, Bahaeddin'in gelişine ilişkin bir kayıt yoktur. Şemseddin İsfehani'nin katillerinden oluşu nedeniyle Moğollarca öldürülmüş olabileceği gibi, 1277'de çıkan Cimri ve Karamanlıların çıkardığı isyan sırasında Konya'da da öldürülmüş olması da mümkündür.

4. ÜÇLÜ YÖNETİM DÖNEMİNDE ERZİNCAN'IN SİYASAL DURUMU

Moğol askeriyle Han'ın yanına giderek mevkii kazananlarla, ülkenin üçlü yönetiminde oldukça başarılı olan Karatay, Yav-taş, Arslan-doğmuş ve Nizameddin Hurşid arasında düşmanlıklar hasıl olmuştur. Geri gelenler, siyasi ihtiraslarına kapılarak sürekli olarak çaba gösterirken, diğerleri de onları liyakatsizlikle itham etmekteydiler.

Bu iç çekişmelere Erzincan'da da şahit olunmaktadır. Erzincan sü-başılığı

¹⁵² “Bu sırada Necmeddin Tüsi, Konya ahilerini silahlandırıp vezirin evini muhafazaya memur etti. Fakat Bahaeddin Tercüman ve Moğol elçileri gelip, Şemseddin İsfehani'nin yakalanması ve öldürülmesi emrini getirdiler.” O. Turan, **Selç. Zam. Türk.**, s. 466.

¹⁵³ İbn Bîbî, s. 593: Mevlana'nın CX II, mektubu da Bahaeddin (Melik al Savanil)'e yazılmış olup, lütufkar sözler başlığı altında ele alınmıştır. **Mektuplar**, (çev. Ve Haz. A. Gölpinarlı), İstanbul 1963, s. 168.

Mühezzibüddin Ali'nin¹⁵⁴ oğlu Muinüddin Süleyman'la Seyfeddin Torumtay arasında paylaşılmaz olmuş, her ikisi de Baycu Noyan'a gitmişlerdir. Genç ve kıdemsiz olmasına rağmen Erzincan Muinüddin Süleyman'a verilmiştir. Onun, Erzincan serleşkerliğini alabilmesinin temelinde, Baycu Noyan'ın 1243 yılı sulh görüşmeleri sırasında babasını yakinen tanıması yatmaktadır.

Moğollar, Köseadağ galibiyetinden sonra, Anadolu ülkesindeki önemli mevkileri kendi adamlarına tahsis etme yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle, Moğallara yakın olmak, bir takım çıkarlar elde etmenin kısa yolları arasındadır. Muinüddin Süleyman'ın serleşkerlik davasını kazanacağını bilen vezir Baba Şemseddin Mahmud (ki Mühezzibüddin Ali'nin yetiştirmesi ve Süleyman'ın akrabasıdır), Baycu Noyan'a götürmesi için onunla şifreli mektuplar gönderir. Bu mektuplar Moğollara karşı düşmanlarının şikâyet etmelerine tedbir olarak kendini temize çıkaran konuları içermektedir. Ancak bir gulam(köle)ın ihbarıyla mektuplar Muinüddin Süleyman'a varmadan Emir'i Arız Şemseddin Kaymaz tarafından ele geçirilip Celaleddin Karatay'a teslim edilmiştir. Karatay da onu hanedanlığa ihaneti nedeniyle hapsedirmiş, ancak Baycu Noyan'ın sayesinde kurtulmuştur.¹⁵⁵

Ülkedeki gidişatın Moğol çıkarları doğrultusunda yürümesinden sorumlu Moğol elçileri II. İzzeddin Keykavus'un Han'a gitmesi gerektiğini haber verirler. Zorunlu olarak yola çıkan Keykavus Sivas'a geldiğinde Karatay'ın Kayseri'de öldüğünün haberini alır ve geri döner (1254). Daha sonra ise kendisi gitmeyerek bazı bahanelerle yerine kardeşi II. Alaeddin Keykubad'ı gönderir.¹⁵⁶ İşin aslı, Karatay'ın ölümünden sonra, Rükneddin Kılıç-arslan'ın kendi yerini alacağından korkmaktadır¹⁵⁷.

Hediyeleriyle Moğolistan'a giden Keykubad, bu yolculuk esnasında ölmüştür. Onun ölümü veya öldürülüşüne ilişkin verilen bilgiler değişiktir. Keykubad'ın zehirlenişi, çeşitli suikast ve iftiralara ilişkin hayli tafsilatlı bilgi veren Baybars Mansuri, cesedinin Erzincan'a getirilerek defnedildiğini yazar.¹⁵⁸

5. BAYCU NOYAN'IN İKİNCİ ANADOLU SEFERİ

Anadolu Selçuklu ülkesi, Karatay'ın ölümünden sonra otorite boşluğunun sancılarını yaşamış, II. Alaeddin Keykubad'ın zehirlenişinden sonra diğer iki kardeş arasında da geçimsizlikler başlamıştır. Her iki taraf yandaşlar toplayarak birbirine karşı mücadeleye girişirler. Selçuklu ülkesinin içine düştüğü bu kaos ve keşmekeşlik Moğol kumandanı Baycu Noyan'ın müdahalesi için gereken ortamı sağlamıştır.

1248'lerdeki Ermeni kıyıdanışlarını, 1254 senesinde Ağaçerilerin ayaklanmaları izler.

¹⁵⁴ Köseadağ Savaşı'ndan sonra, Moğollarla anlaşma yapmaya muktedir olan zat.

¹⁵⁵ İbn Bîbî, s. 599; N. Kaymaz, **Pervane Mu'inü'd-din Süleyman**, s.34.

¹⁵⁶ İbn Bîbî, s. 608; Aynı, **İkdü'l-Cüman**, Veliyyüddin Efendi Ktb. No: 2391, s.377 - 378.

¹⁵⁷ O. Turan, **Selç. Zam. Türk**, s. 472.

¹⁵⁸ Bu konuda çeşitli kaynakların kıyaslanması ve tafsilatı için bkz. O. Turan, **Selç. Zam. Türk**, s. 474; S. V. Toğan, - Giriş, s. 464; not: 161.

Selçuklu veziri Kadı İzzeddin ve Yav-taş, Ağaçerili Türkmenlerin üzerine sefere karar verirler. Kayseri'ye geldiklerinde, Baycu Noyan'ın Anadolu'yu istila hareketine giriştiğini ve Moğol öncü kuvvetlerinin Erzincan'a girdiklerini haber alırlar. Bu durum karşısında Ağaçerili takibinden vazgeçilerek Moğol istilasına karşı hazırlıklara girişilir.

Baycu Noyan'ın ikinci kez Anadolu seferine gelişinin kendi açısından haklı nedenleri vardır. Büyük Kağan Mengü, 1256 yılında Hülagü'yü batı ülkelerinin ilhanlığına atamış, Baycu da iskân yeri olarak kendine en uygun Anadolu'yu seçmiştir. Bu nedenle, o yılın Ağustos'unda İzzeddin Keykavus'a haber vererek yaylak ve kışlak isteğini duyurmuştur. Ancak, onun bu arzusunun karşılıklı herhangi bir yer gösterilmemiştir.

1256 yılında Erzurum, Erzincan ve Aksaray 'a (Niğde) kadar olan kent ve kasabalar Baycu'nun göç ederken konakladığı ve bir anlamda istila ettiği yerler olmuştur. Moğollar geçtiği yerleri tahrip edilmiştir. Onlara karşı Selçuklu ordusu direnişe geçmişse de Aksaray civarında yapılan savaşta yenik düşmüştür. Kazandığı galibiyetten sonra Konya'ya varan Baycu, Selçuklu tahtına IV. Rükneddin Kılıç-arslan'ı getirir. İzzeddin Keykavus ise İznik'deki Bizans İmparatoru'nun yanına sığınmak zorunda kalmıştır.

6. IV. RÜKNEDDİN KILIÇ-ARSLAN

Moğol - İlhanlı hanedanlığını kuracak olan Hülagü, Bağdat Seferi'ne hazırlanırken Baycu Noyan'ı da çağırır. Onun Anadolu'yu terk edişinin hemen ardından Keykavus, Bizanslılardan aldığı yardımlar sayesinde tekrar geri dönerek Konya'yı 1257'de ele geçirir. Kılıç-arslan ise Kayseri'ye çekilmek zorunda kalır. Bu sırada ağabeyine gönderdiği elçileri de kendinin arkasından gelirler. Bunlardan biri Erzincanlı Taceddin'dir. İzzeddin Keykavus, Kayseri'de kardeşinin peşini bırakmayıp, onu yanındaki Muiüddin Süleyman'la birlikte Tokat'a çekilmeye zorlar.

Keykavus'un Orta Anadolu şehirlerini birer birer ele geçirilmesi karşısında Kılıç-arslan soluğu Hülagü'nün yanında alır. İlhan tarafından olumlu karşılanan Kılıç-arslan, saltanat yarlığını elde ederek geri dönerek Erzincan'a gelir.

Rükneddin Kılıç-arslan Erzincan'da güç toplayıp düzenleyerek, gelecek olan Baycu askerleriyle birlikte kardeşinin üzerine gitmek niyetindedir. Ancak, beklenen süre içinde Moğol güçleri gelmemiş, ayrıca kışın yaklaşmış olması nedeniyle Erzincan'da kalmıştır.

Kılıç-arslan, Erzincan köylerini kendi emirlerine ikta etmiş, eğer kardeşine galip gelirse, bu yerleri daha sonra onlara mülk olarak vereceğini vaad etmiştir.¹⁵⁹

Henüz genç olan sultanın tecrübesizliğinin veya çevresindekilerin baskısıyla aldığı geleceğe ilişkin kararlarının hem kendisi hem de halk için zararlı sonuçlar doğurduğu kanaati vardır.¹⁶⁰ Sultan'ın bu tutumu, tüm Anadolu'yu ele geçirdiği sırada da devam etmiştir.¹⁶¹ Oysa ki ülkenin merkezi otoritesini ayakta tutan "miri" toprak rejimini ve "askeri

¹⁵⁹ Baybars mansûri, V, 52 b-53 a; Ayni, s. 474.

¹⁶⁰ N. Kaymaz, **age**, s. 72

¹⁶¹ İbn Bibî, s. 632.

ikta” sistemini bozan bu yanlış tutum olmuştur.¹⁶²

Nihayet 1258 yılı başında Bağdat’ı zapt eden Hülagü Han, ilkbaharda Pervane’ye vaad ettiği yardımcı Moğol güçlerini gönderir. Bâyan adlı komutanın buyruğunda gelen askerler, ancak 1 000 kişiden ibarettir. Muinüddin kendi güçlerini de katarak Türk – Moğol karması askerlerle ikta-ı olan ve Keykavus güçlerine karşı direnen (karısı, naibleri, oğulları vs.) mahsur kalan Tokat’ın yardımına koşar. Ne var ki, Yıldız Dağı’na geldiği zaman, beylerbeyi Yav-taş’ın Tokat’tan Şah Melik kumandasında gönderdiği güçlerle karşılaşır ve savaşmak zorunda kalır. İki bin kişi civarında olan Selçuk – Moğol karma gücü mağlup edilerek tekrar Erzincan’a dönülür.¹⁶³

Ellerindeki güçlerin, Keykavus karşısında yetersiz olduğunu anlayan Kılıç-arслан ve çevresindekiler, Moğollardan yeniden yardım isterler. İstenen yardım Alıncak komutasında gönderilir. Rükneddin Kılıç-arслан ve Muinüddin Süleyman, onu karşılamaya Erzincan sınırına kadar gitmiş ve Moğol ordusunun her türlü araç ve gereçlerini temin etmişlerdir.¹⁶⁴ Alıncak komutasında gelen 10.000 kişilik güçlerle birlikte Niksar alınmış, burada IV. Kılıç-arслан, tekrar Sultan ilan edilip, Muinüddin’e de sü-başılık verilmiştir. Tokat da muhasara edilmiş ancak alınamamıştır.

Yukarıda yapılan mücadeleler kesin bir sonuca bağlanmamışken, dört yıl önce Alaeddin Keykubad’la birlikte Moğolistan’a giden Selçuklu elçileri, ellerinde yönetime değişik bir çehre verecek yeni tâlimatnâmelerle Anadolu’ya dönmüşlerdir.

Yıldız Dağı başarısından sonra İzzeddin Keykavus, Moğollar’ın Anadolu’daki tahakkümlerini kaldırmak için boş durmamış çeşitli yörelerde halkın örgütlenmesi için çalışmalara girişmiştir. Moğollardan hoşlanmayan binlerce insan, Sultan’ın cihat çağrısını olumlu karşılamıştır. Örgütlü guruplar Bağdat’a dönmekte olan Baycu Noyan’ın birliklerinin yıpratılması için çeşitli çabalarda bulunmuşlardır. Doğu’da kendileri sü-başılık verilen Şeyh Adi’nin oğulları, Moğollara karşı verilen yıpratma akınlarına öncülük etmişlerdir.

Erzincan o yıllarda Moğollar’ın üs olarak kullandıkları şehirlerden biri ve hatta en önemlisidir. Bir ara Şeyh Adi’nin oğulları Şerafeddin Ahmed ve Muhammed Erzincan’a girdiklerinde, halkın bu kimselerden korkup “Uzun- sūr” dağına kaçmalarına bakılırsa; Erzincanlıların en azından bir kesiminin Moğollarla uyum içinde olduğu düşünülebilir. Daha sonra Moğollar İzzeddin Keykavus yanlısı kuvvetleri ezerek tekrar Erzincan’a hâkim olmuşlardır. Moğol komutanlarından Engürek Noyan da Kemah’ı muhasara etmiş ve buranın halkını kılıçtan geçirmiştir.¹⁶⁵

Moğol güçlerinin baskı ve etkinlik alanlarını genişletmeleri karşısında Doğu Anadolu halk direniş hareketini Ali Bahadır adlı yeni bir lider üstlenecektir. Moğolların Bağdat

¹⁶² O. Turan, *Selç. Devri vakfiyeleri*, **Belleten**, C. XII, sayı: 47, s. 554; aynı müellif; *İkta* madd., **İA**.

¹⁶³ Baybars Mansuri, s. 52 – 53; Ayni, s. 474; İbn Bîbî, s. 628; Houtsma, s. 291.

¹⁶⁴ Aksarayı s. 157.

¹⁶⁵ Abu’l Farac, s. 563.

yöresindeki işgalleri ve sonrası meşgalelerinden fırsatla Keykavus görece bazı başarılar elde edip güç kazanarak kardeşine oranla otoritesini kökleştirmiştir. Bu kendine özgü siyasal gelişmeler 1259 yılında sonuçlanan ikili taksimata kadar devam etmiştir.

7. İKİLİ YÖNETİMDE ERZİNCAN

Anadolu'da devamlı olarak mücadele eden kardeşlerin sorunlarını kökten halletmek isteyen Mengü Kağan, Kızılırmak'ın batısını İzzeddin Keykavus'a, doğusunu da Kılıç-arslan'ın yönetimine vermişti. Böylelikle Erzincan, IV. Kılıç-arslan'ın yönetiminde kalacaktır. Bazı kaynaklar Mengü Kağan'ı taksime zorlayan nedenler arasında bugünkü Mama Hatun'daki (Tercan) Baycu'nun Kommenoslarla verdiği bir savaşla ilişkili olduğuna ilişkin bilgiler yer alır.¹⁶⁶

Taksimattan sonra siyasal olayların sükûnete kavuştuğu söylenemez. Taksimata işinde önemli rolü olan ve daha sonra Rükneddin Kılıç-arslan'ın vezirliğine getirilen eski Erzincan sü-başısı Muinüddin Süleyman, her an için İzzeddin Keykavus'un saltanatını da kendi Sultan'ına bağlamak için çabalara girişir.

O yıllarda Moğol Kaanlarına yarananların kârlı çıktıklarını bilen Muinüddin, fırsatını bulduğu bir sırada, İzzeddin'i Hülagü'ye şikâyet eder (1261) ve Hülagü İzzeddin'i yanına çağırır. Çağrıya rağmen İzzeddin kendisi gitmemiş, Yav-taş'ı göndermiştir.

Yav-taş'ın Erzincan'a gelmesi sırasında, tarihlerin kaydettiği bir bayrama şahit olunmuştur. Ermeni hıristiyanlarının kutladığı Gıtas (Epiphanie) adlı bu bayramın kaydı, bize o zamanki Selçuklu idaresinin değişik inançlara karşı olan hoşgörüyü ve Erzincan'da belli bir Hristiyan nüfuzunun varlığına işaret eder.

8. KEYKAVUS'UN SALTANATTAN ÇEKİLİŞİ, ERZİNCANLI NUREDDİN VE TÜRKMEN AKINLARI

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi Moğollar taksimata sonrasında sürekli olarak Keykavus'un aleyhinde bir tutum sergilemişlerdir. O ise bütün bunlara karşılık mücadele etmekten geri durmamıştır. Hatta Bereke Kağan'ın yönetimindeki Altınorda Devleti ve Baybars'ın yönetimindeki Memlûklularla birleşik olarak Moğollardan kurtulma çarelerini aramıştır.

Moğollara yenilip 1261'de Antalya'ya kaçan Keykavus, oradan da İstanbul'a gittiğinde, Bizanslılar tarafından 1262'de Enez Kalesi'ne hapsedilmiştir. Keykavus İstanbul'a gittiğinde yanında bulunanlar arasında Erzincanlı Nureddin adında bir kişi de bulunmaktadır.

Erzincanlı Nureddin'in İslâm kaynaklarında zikredilmesine neden olan gelişme, onun Hülagü'ye yaranmak isteyen Bizanslıların, Ayasofya'da yapmak istedikleri işkenceye karşılık vermiş olduğu sözlü mücadeledir. İşkenceye maruz kalan Nureddin onlara "Cennet İslâmiyet için, cehennem de sizin içindir" deme cüretini göstererek onlardan asla korkularının olmadığını dile getirmiştir. İlginç olan, gösterdiği cürete karşın takdirini

¹⁶⁶ Baybars Mansuri, 26 a; O. Turan, *Selç. Zam. Türk.*, s. 490.

kazandığı Bizanslılar tarafından öldürülmeyip serbest bırakılmasıdır. Ancak, Emir-i Ahur Uğurlu ve Ali Bahadır gibi diğer Keykavus yanlıları korkunç işkencelerden ve ölümden kurtulamazlar.¹⁶⁷

II. İzzeddin Keykavus'un yönetimden tümüyle uzak tutulmasına rağmen, öteden beri Moğollara dış bileyen Türkmenler, Rükneddin'in sultanlığına asla sıcak bakmamışlardır. Anadolu'nun pek çok yerinde kıyasıya mücadelelere girişen bu Türkmen boylarının en keskin vurucu güçlerinin başında uç gaziliği unvanı alan Mehmed Bey bulunmaktaydı. Ona bağlı Türkmenler, adı "*cennet gibi altından ırmaklar akan*" diye sıfat kazanmış Erzincan ve Bayburt civarında yerleşmişlerdir.¹⁶⁸

Erzincan yöresindeki Türkmenlerin oldukça süratli hareket etmeleri, halk arasında adeta polemik kaynağı olmuştur. Bu hırçın Türkmen gruplarına karşı, Toktu Noyan kumandasında güçlü bir Moğol ordusu hücumu geçmiştir, Erzincan'da bulunan Türkmenleri kılıçtan geçirmişlerdir. Korku ve dehşet içerisinde yerlerinden sökülüp ıssız alanlara giden halk, Türkmenler bölgeden çekildikten sonra yurtlarına dönmüşlerdir.¹⁶⁹ Daha sonra Batı Anadolu'ya giderek beylik kurma çabasında olan bu Türkmen reislerinden birinin adı da Salur'dur. Dolayısıyla bu beyliğin çekidek kadrosu Salur boyuna bağlı insanlardır. Bugün Refahiye ve Kemah'a bağlı bazı köyler Salur diye anılmaktadır.

9. MUİNEDDİN PERVANE DÖNEMİ (1262-1277)

Moğollardan güç alarak Selçuklu saltanatında yüksek makamlara erişen Muineddin, zekası sayesinde 1262'den sonra ülkenin sözü geçer adamı olmuştur. O'nun zamanında Erzincan yine pek çok siyasi hadiselerin vuku bulduğu bir yerdir. Diğer göze çarpan bir husus da, devletin yüksek kademelerine atanan bazı kimselerin Erzincan'lı oluşudur.

Erzincanlı Mecmeddin bin Hüseyin: Erzincanlı âlim diye tanınan Mecmeddin Muhammed, Muinüddin Pervane'nin damadıdır.¹⁷⁰ Rükneddin IV. Kılıç-arslan zamanında (1257 - 1264) müstevfilik (istifa=maliye vekâleti) makamına Necibüddin'in yerine getirilmiştir.¹⁷¹ Kendisinin kişiliği hakkında; ilim ve edebiyat alanında eşsiz bir sima, son derece cömert, yüksek ahlak ve fazilet sahibi, ince ruhlı ve nüktedan, Arapça ve Farsça'yı bilen, halk tarafından meziyetleri takdirle karşılanan biri olduğu söylenir.¹⁷²

Muinüddin Pervane, Sahib Fahreddin Ali'yi vezirlikten uzaklaştırdığı zaman,

¹⁶⁷ Baybars, 68 a; Aynî, s. 510; İbn Bîbî, s. 638 639.

¹⁶⁸ Reşideddin, **Mükâtebat**, (Nşr. M. Şefi), Lahor 1948, s. 273-278'den nakl. O. Turan, **SZT**, s. 516.

¹⁶⁹ Reşideddin, Mukatebat, s. 262, 265.

¹⁷⁰ İbn Bîbî, s. 566.

¹⁷¹ Aksarayî, s. 161.

¹⁷² Aksarayî, s. 161, 178. Farsça bir şiirinde: "Vezirler hakkında uzun dualara lüzum görmedim. Tanrı saadet içinde uzun ömürler versin dedim. Kısaca dilediğim şu dilekte düşünecek olursa; en geniş manalar toplanmıştır. Tanrı, senin şahsında dileği kabul olunan duaların hayır dualarını gerçekleştirsin." sözleriyle pek belîğ bir -icaz disali göstermiş, fazla bir şey söylememiştir., s. 178.

Mecmeddin Muhammed'i 1271 yılında bu göreve getirmiştir. Ancak, Fahreddin Ali hapisten kurtularak Toku Noyan'ın tasavvutu ile tekrar vezirliğine dönünce, Mecmeddin bu görevden alınmıştır. Saltanat için kendisine ihtiyaç duyulması nedeniyle müstevfililiği düşürülmeyip vaktiyle Celaleddin Karatay'ın olan atabeylik görevine getirilir. Atabeylik, hükümetin yüksek kademesinde hem hükümdarın mutemedi ve hem de şehzadelerin sorumluluğunu üstüne alan bir makamdır.¹⁷³ Mecmeddin Muhammed maliye nezaretine getirildiği zaman, onun kardeşi Kutbeddin Mahmud da Erzincan valisi olmuştur.

Mecmeddin Muhammed, görevi süresince Muineddin taraflısı olmuş, Baybars'ın Anadolu hücumlarında onlara karşı mücadele etmiştir. Hatiroğulları ayaklanmasında elinde fazla bir güç bulunmadığı için bir şey yapamamış, öldürülmek üzereyken etrafında bulunan emirlerin hediyeleri sayesinde kurtulmuştur.

1277'de Baybars'ın savaş başarısı üzerine Gıyaseddin Keyhusrev, bozguna uğramış Moğolların Türklerden intikam alabileceğini düşünerek pek çok efradıyla birlikte Tokat'a gittiğinde, yanına Mecmeddin Muhammed'i de almıştır. Mecmeddin Muhammed'in bir ara Moğol Hanı Abaka ile Aladağ'a (Van yöresinde) birlikte gittiği kaydedilir. Muinüddin Pervane'nin katlinden sonra kurtulabilen Mecmeddin Muhammed Sivas'a döndüğünde orada hastalanarak ölmüştür. Konya dönüşüne tekabül eden bu yolculukta onunla beraber olan Taceddin Mûtez ise H. 676 (M. 1277) Erzincan'da ölmüştür.¹⁷⁴ Baybars Tarihi'nde her ne kadar tutsak edilip serbest bırakılanlar arasında Mecmeddin Muhammed'in adı geçmişse de¹⁷⁵ bu yanlıştır.¹⁷⁶ Yine bunlar arasında Mecmeddin Muhammed'in kardeşi Kutbeddin Mahmud'un da adı geçer.

Mevlana'nın mektupları arasında Mecmeddin Atabey'e yazılmış altı mektup vardır.¹⁷⁷ Ayrıca; "*Fihî ma Fih*"de Mecmeddin Atabey'in Mevlana'ya karşı beslediği saygıyı gösteren bir paragrafta, dinlerin birleşmesi için kızlarını Tatarlara vermek isteyen Hristiyan kadınlarının bu fikirlerinin yanlış olduğunu ifade eden ve Mecmeddin'den nakledilen bir başka rivayet mevcuttur.¹⁷⁸ Sultan Veled Divanı'nda¹⁷⁹, hakkında yazılan bir muvaşşah

¹⁷³ İbn Bîbî, s. 656 – 659; Aksarayî, s. 176 – 177; Baybars, s. 56 – 57. Atabey Mecmeddin Muhammed'in istifa divanına tayinine dair bir mensur (takrir) bugüne kadar gelebilmiştir. Bkz., O. Turan, **Resmî Vesikalar**, s. 7 – 19, izahlar s. 3 – 7.

¹⁷⁴ Aksarayî, s. 197 - 198.

¹⁷⁵ Baybars Tarihi, s. 57.

¹⁷⁶ Ahmed Eflaki, **Ariflerin Menkıbeleri**, I. (çev. T. Yazıcı), -Önsöz- s. 57

¹⁷⁷ Mevlana, **Mektuplar**, VIII, IX, X, LIV, LXVI. CXXI.

¹⁷⁸ Mevlana, **Fihî ma Fih**, (çev ve Haz. A. Gölpinarlı), İstanbul 1959. Mecmeddin'in Mevlana hakkındaki lütufkar sözleri için bkz. böl: 7; Sipehsalar'da Mecmeddin Atabey için anlatılan bir menkıbe, O'nun Mevlana'nın, damadı ve müridi olduğunu da kaydeden Eflaki'de de nakledilir (3/37, 3/254). Sipehsalar: "Arkadaşları zümresinden olunan Mevlana Mecmeddin-i Atabek daima çileye girmek istiyordu. Bir gün, Hüdavendigâr Hazretleri'nden bu hususta ricada bulunmuştu. Hüdavendigâr Hazretleri, O'nun bu arzusunu kabul ettikten sonra, arkadaşı ile birlikte medresede birbirine bitişik iki hücrede çileye soktu. Bir kaç gün sonra, açlık Mecmeddin'e tesir etti, takatı kalmadı. Arkadaşına açlık sıkıntısını açtı. Söz birliği ettiler ve geceleyin hücreden dışarı çıkıp, bir dostun evine gidip açlıklarını anlattılar. O aziz kişi, onlar için kaz ve pirinç pilavı hazırladı.

(akrostiş) vardır. Yirmi üç beyitlik kasidenin ilk on yedi beytin ön sözcükleri “*Mecmeddin Aliyy ibn Muhammed*” biçimindedir. Bu kayıtlarla, Mevlana'nın Mecmeddin Atabay'le ilgili söyledikleri benzerlik aksettirmektedir. Buna göre, malumatların bir araya gelmesiyle Mecmedin Muhammed'in tam adının Mecmeddin Ali bin Muhammed el-Hasan el Erzincanî olduğu anlaşılır. Künyesi ise Ebu'l Mehami'dir.¹⁸⁰ Mecmeddin Muhammed'in babasının adı bazı eserlerde Hüseyin¹⁸¹, bazılarında ise Hasan diye geçer.¹⁸² Erzincan'daki “Atabek Medresesi”ni bu zatın yaptırmış olması mümkündür.

Zeynüddin Ahmed: Ülkenin üst yönetim kademelerine getirilenlerden biri de (1271) Erzincanlı Zeynüddin Ahmed'dir. Vazifesi Nazir-i Memalik olan zatın hayatı hakkında ayrıntılı bir bilgi yoktur.¹⁸³

Kıvamüddin Erzincanî: Muinüddin Süleyman Pervane 'nin aracılığıyla yüksek mevkiler elde edenler olduğu gibi yine onun marifetiyle çıkarları elinden alınan edilen kişiler de vardır. İzzeddin Keykavus taraftarlarını Konya'da saltanat sarayına topladıktan sonra onları yakalatarak Alıncak Noyan'a göndermesi, yaptığı sindirme hareketlerinden biridir. Moğol kumandanı gönderilen bu tutsakları hunharca katletmiştir.

İbn Bîbî'nin, haksız yere öldürüldüklerini söylediği kimselerin başında Müşrif-i Mülk Erzincanlı Kıvamüddin İzzeddin Esher bin Abdulhamid bin Muhammed vardır. Kıvamüddin, izzeddin Keykavus'un kardeşine baskın gelerek tek başına hükümdar olduğu zaman müşriflik (teftiş nezareti) makamına getirilmiştir.¹⁸⁴ Müşrif-i Mülk Kıvamüddin Erzincanî'den başka, Müstevfi Düleycanlı Necibüddin Ebu Bekir b. Hüseyin, Kadı Leşker Şerefhisarlı Celaleddin, Seyfüddin Has Kay-aba, Kerimüddin Alişir, Emir Silah Bedrüddin Gühertaş ve Üstadüddar Emüniddin Yakud da katledilenler arasındadır.

Kıvamüddin'den boşalan müşrifliğe Celaleddin Mahmud b. Emir'ül Hac b. Hüseyin getirilmiştir.

Yedikten sonra tekrar hücrelerine gelip kapıyı kapadılar. Sabah olunca adet olduğu üzere Hüdavendigâr, hücrenin kapısına geldi ve parmağını kapıya koyup, kokladı. Sonra: -“Arkadaşlarımız bu hücreden riyazet kokusu değil, kaz ve pirinç kokusu geliyor.” dedi: Her ikisi kalkıp Hüdavendigâr'ın mübarek ayaklarına kapandılar ve mağfiret dileyip: - “Böyle bir rahmet denizi varken, kendimizi halvet köşesinde harap etmek, mutsuzluk olacak.” dediler. s. 101 – 102.

¹⁷⁹ **Divan-ı Sultan Veled.** Feridun Naffız Uzluk bas. 1958, s. 143. Sultan Veled O'na, ilk onyedinci beytin ilk harflerinden “Necmeddin Aliyy İbn Muhammed” adı çıkan yirmi üç beyitlik müveşşah bir kaside de yazmıştır.

¹⁸⁰ İbn Bîbî, s. 656.

¹⁸¹ Aksarayî İbn Şeddat (V. 243, 157) ve Caca-oğlu vakfiyesinin İsklip yazmasında (A. Temir, Kırşehir *Emiri Caca-oğlu Nureddin'in 1272 tarihli Arapça - Moğolca Vakfiyesi*, Ankara, 1959, s. 65, 130).

¹⁸² İbn Bîbî, s. 656, 658; Yukarıda adı geçen vakfiyenin, Kırşehir yazmasında s. 76 - 137.

¹⁸³ İbn Bîbî, s. 656.

¹⁸⁴ İbn Bîbî s. 642; Aksarayî, s. 136; Kıvamüddin, Mevlana Celaleddin'in “Mektuplar”ı arasında geçen (mektup: CXXXIV) ve AtaBey Fahreddin'den nân-paresi istenen Kıvamüddin Eşher değildir. O. Turan, *II. İzzeddin Keykavüs'e ait bir Temliknâme*, Z. V. Toğan'a Armağan, 1950 - 1955, İst., s. 163.

Erzincan Depremi: H. 670 (M. 1271 – 1272) yılında büyük ölçekte bir depremin Doğu Anadolu'nun çok yerinde hissedildiği kaydedilir.¹⁸⁵ İhtimal ki bu 100.000 kadar insanın çeşitli şekillerde zarar gördüğü felaketten Erzincan da etkilenmiştir.

Erzincan'da Ermeni Hadisesi (1276): Moğol etkisi altına giren Anadolu Selçuklularının 1262 - 1277 yılları arası “Pervane Muinüddin Süleyman devri” diye anılmıştır. Pervane'nin yönetiminin son zamanlarının karakteristik bir yanı da, Memlûkluların Anadolu'ya olan ilgilerinden itibaren ortaya çıkan Memlûk - Moğol ilişkisidir.

Moğolların Baybars'a ilk yenilgilerinden sonra, Memlûklularla Moğollar arasında gelişen rekabet ve çatışmalarda Muinüddin Süleyman'ın kışkırtmacı bir rolünün olduğu bilinmektedir. Pervane'nin ikircikli politikası anlaşılınca her iki ülke yöneticileri de ona itimat edemez duruma gelirler.

Duruma göre Moğol veya Memlûk yanlısı politika güden Pervane, Moğol kumandanı Acay'ın halka karşı yapmış olduğu baskılar yüzünden Memlûklerle işbirliğine girmiş ve bu sayede Moğolları Anadolu'dan atmayı planlamıştır. Bu gelişmelerden şüphelenen İlhanlı hakani, Moğol komutanı Acay'ın yandaşlarıyla Pervane taraftarlarının yer yer mücadelelerinin nedenini anlamak için ileri gelen Selçuklu beyleriyle beraber Muinüddin Pervane'yi Tebriz'e çağırır. Ayrıca, Kılıç-arslan'ın kızını oğluyla evlendireceğini söyleyerek gelinin de getirilmesini ister.

Gelin alayının başında bulunan Pervane, Tebriz'e varıp Abaka'ya hesap verirken, onun bazı Moğollara uyguladığı baskının Memlûk ve onlarla işbirliğine kalkışmak isteyen Hatiroğulları tehlikesinin neden olduğunu, bu durumda Moğollarca baskı adlındaki halkın da onların saflarına geçme tehlikesinin olduğunu beyan eder. Abaka, Pervane Süleyman'a karşı itimadını yitirmiş olmakla birlikte, onu elde tutmak ümidiyle kumandanlarından Acay'ı Anadolu görevinden almış ve bunun yanı sıra herkesin Toktu Noyan'ın emrinde olması şartıyla Süleyman Pervane ve çevresini geri göndermiştir.

1276 Ermeni olayı, Moğol ve Selçuklu beylerinin geri dönüşleri sırasında Erzincan'a vardıkların sırada olur. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Ermeni topluluklarının bir kısmı Kilikya'ya (Adana - Hatay yöreleri) göç etmiştir. Azımsanamayacak bir Ermeni nüfusu da Erzincan ve Doğu Anadolu'nun çeşitli kentlerinde hayatlarını sürdürmeye devam etmişlerdir.¹⁸⁶ Bu topluluklar çiftçi, sanatkâr ve ticaretle uğraşp dini açıdan her türlü ibadet ve törenlerini rahatlıkla yapabilmekteydiler. Anadolu'nun Türklerce istila edildiği yıllarda ve sonrasında önemli bir sorun çıkarmadıkları hâlde, Selçukluların zayıflama dönemlerinde ayrılıkçı davranışlar içinde olmaktan geri kalmamışlardır. Egemenlikleri altında bulundurdıkları Anadolu'da, Müslümanlara karşı Ermenilere daha müşfik davranan Moğolların onların bazı eylemlere kalkışmalarına ortam hazırladıkları anlaşılmaktadır. 1276 yılı Erzincan Ermeni olaylarına yer veren Süryani tarihçisi Gregory Abu'l Farac, ayrıca

¹⁸⁵Ebul-ferec İbn'ül-libri, **Tarih-i Muhtasar'üd-düvel**, s. 50.

¹⁸⁶Marco Polo, **Seyahatnâme**- I. (çev. F. Dokuman), İstanbul 1977. s. 21.

Ermeni - Moğol birliğinin daha önceki yıllarına ışık tutan bazı vakalar anlatmıştır: “M. 1252 yılında, Kilikya kralı Haitum, Büyük Munga Han’a hizmet etmek üzere gitti ve haftanın beşinci günü Hayat Verme ayinine iştirak ederek İsa'nın sabolunmasına müsadif Cuma günü hareket etti. Kral, Rum diyarı umerasının kendisini arkadan vurmalarından korktuğu için Han'a bizzat gitmeyerek bir elçi göndermiş olduğuna dair rivayetler yaydı. Ve Han'dan izin aldıktan sonra yola çıkacağını ilan etti. Bundan başka Rum diyarının Sultanı'na bu mealde mektuplar da yazmıştı. Sonra kendi elçisi ile birlikte hizmetçi kıyafetiyle hareket ederek bir dizginlerini idare etti ve bu yolculuk esnasında pis paçavralar giydiği gibi, sefil bir hayvanın sırtına binmişti. Kral, Rum diyarının bütün şehirlerinden bu şekilde geçti ve bir kimse tarafından tanınmadı. Ancak Erzincan'a vardığı zaman çarşıdaki bir adam onu tanıdı ve: -Bu adam Kral Haitum'dur- dedi. Elçi, bu sözleri işterek atını çekmekte olan krala döndü, suratına bir tokat indirdi ve O'na hakaret ederek: -Budala adam, dedi. Sen buraya kral olmaya layıkmışsın ve burada kral olursan sevilecekmışsin.- dedi. Bu muamele yüzünden kralı tanıyan adamın şüphesi bertaraf oldu ve kral İberyahıların hududuna varıncaya kadar rençber elbiseleri kullanmaya devam etti. Ancak buraya vardıktan sonra kim olduğunu ifşa etti. Onun memleket haricinde geçirdiği müddet üç buçuk yıl sürdü. Daha sonra memleketine döndü.”¹⁸⁷

Olayın meydana gelmesinde başlıca rolü oynayan Merhasya (veya Bar Sergis) Erzincan'da oturmakta olan ve Ermeni Piskoposluğu görevini yürüten din adamıdır. Moğol hakanı tarafından iltifat gören insanlardan biridir. Abaka Han'ın kendine olan yakınlığından istifade edip, huzuruna birlikte gittiği Pervane'nin, Erzincan'ı Seyfeddin Toruntay'a ikta ettiğini ve kendilerine karşı düşmanlık ettiği yolunda şikâyetle bulunmuştur.

Merhasya, eğer Erzincan kendisine ikta olarak verilirse, Han'a her yıl beş yüz süvarilik bir birliği besleyeceği vaadinde bulunur. Ancak, Toktu Noyan, Papaz'ın bu fikrine karşılık olarak iktaların din adamlarına değil savaşçı komutanlara verilmesi gerektiğini söyler. O sırada, Pervane de, Merhasya'nın pek çok kimseye din adamı payesi verip vergiden muaf tutulduğunu, bu yolla vergi kaçakçılığına neden olduğunu ileri sürer. Ülkedeki vergi kaçakçılığı, öncelikle İlhanlı iktidarının gelirleri aleyhine olduğundan, bundan haberdar edilen Abaka Han, durumun bir an önce düzeltilmesini ister. Erzincan haricinde hiçbir yerin Hristiyanının Merhasya'ya bağlı olamayacağını da belirtir.¹⁸⁸

Merhasya Sergis'in Moğol hanıyla görüşmesi ve ona söyledikleri doğal olarak Pervane'yi kendine düşman yapmıştır. Abaka'nın Merhasya'nın dini yönetim alanını Erzincan'la sınırlandırması Merhasya'yı öldürmek düşüncesine giren Pervane Süleyman'a cesaret vermiştir de denilebilir. Kaldı ki Türklere karşı yaptığı kötü muamele ve fesatçılığı yüzünden Ermenilerle Türkler arasındaki barışçıl ilişkileri bozmaya çalışan Merhasya'ya karşı bütün Türk beyleri öteden beri zaten düşmanlık beslemektedirler.

Bazı kaynaklar Pervane'nin Memlük hükümdarı Baybars'ın tekrar Anadolu'ya geleceği

¹⁸⁷ Abu'l Farac, s. 555 - 556.

¹⁸⁸ **Baybars Tarihi-** II, (çev. Ş. Yaltkaya), İstanbul 1941, .s. 56 – 58,

umuduyla, Merhasya'nın öldürülmesine razı olmayacak Moğolların hışmından kurtulabilecek ümidinde olduğunu yazar.¹⁸⁹

Merhasya'yı fiili olarak ortadan kaldıran şahıs hakkında farklı bilgiler vardır. Baybars ve Zehebi, Süleyman Pervane'den aldığı mektup üzerine, onun Erzincan vali naibi Kudbeddin Mahmud tarafından öldürüldüğünü belirtirler. Kudbeddin Mahmud, Merhasya'yı öldürtmekle kalmamış, oğlu Hans'ı ve ailesinden yedi kişiyle birlikte otuz da yandaşını ortadan kaldırmıştır.¹⁹⁰ Diğer Mısır kaynakları ve Abû'l Farac ise ¹⁹¹ Merhasya'nın Zait (Hısn Ziyad = Harput) Kalesi Beyi Hüsameddin Baycar (aşlı Bayburtlu olup, Süryani şivesiyle Bişar diye anılır) tarafından öldürüldüğünü yazarlar. Harput Beyi Hüsameddin Baycar, ikiyüz kadar Türk atlı kuvvetiyle gelerek "Hosanna" bayramı için hazırlık yapmak üzere bir manastıra giden ¹⁹² Piskopos'u dönüşü sırasında yakalayıp yanındaki otuz sekiz kişiyle birlikte, Türklere reva gördüğü haksızlıkların bedeli olarak öldürürler. Oğlu ise Piskopos'un ziyaretinden döndüğü manastırda yakalanarak öldürülür.¹⁹³

Pervane Döneminin Son Zamanları

Muinüddin Süleyman Pervane, Moğol hanının yanından döndükten bir süre sonra Memlük hükümdarı Baybars'la ilişkiler içerisine girmiştir. Bazı ileri gelen kimseler de kendisiyle beraberdirler. Ancak, Atabey Mecdeddin Muhammed ve kardeşi Kudbeddin Mahmut ile Müstevfi Celaleddin, Memlüklularla yapılacak ittifaklara karşı olduklarını, dostluğuna bağlı olacaklarını belirtirler. Beylerbeyi Emir Seyfeddin Torun-tay ise olaylardan bitaraf olarak evinden çıkmamayı tercih etmiştir.¹⁹⁴

Muinüddin Süleyman'ın kışkırtıcılığının sonucu Baybars, Kayseri seferini düzenlemiş, Elbistan Ovası'nda Moğolları yenip başta kumandanları Toku Noyan ve Tudavun Noyanlar olmak üzere Moğol askerlerini kılıçtan geçirmiştir (1277). Bu savaş sırasında bazı Selçuklu ileri gelenleri bizzat Baybars tarafına geçmiş veya gönüllü olarak tutsat olmuşlardır. Savaşa katılmamakla birlikte Baybars tarafına iltihak edenlerden biri de Erzincan Valisi Kudbeddin Mahmud'dur.¹⁹⁵

Baybars'ın seferi gerçekleşmeden önce, Muinüddin Süleyman'ın Moğol Hanı'nı ziyareti sırasında Hatiroğlu Şerafeddin'in isyanı olmuş, Moğollar tarafından bastırılmıştır. Abaka'nın emriyle öldürülen Şerafeddin'in vücudu parçalanmış, başı Konya'ya; bir parçası Ankara'ya

¹⁸⁹ Baybars, s. 84.

¹⁹⁰ Baybars, s. 84; Zehebi, **Tarih'ul-İslam**, XXI.

¹⁹¹ Abu'l Farac, s. 596 – 597.

¹⁹² O dönemlerde ünlü olması gereken bu manastırın, bugünkü Erzincan'ın batısındaki Karadağ mevkiindeki manastır olması, ihtimaldir.

¹⁹³ Konu için ayrıca bkz. O. Turan, **Selç. Zam. Türk.**, s. 538, not: 53; C. Cahen, **Osm. Önce Anadolu'da Türkler**, s. 318 – 419, E. Gökbörü, *Selçuklular zamanında Erzincan – Ermeni Hadiseleri ve Ermeni Ayaklanmalarının Kaynağı*, **Mengüceli**, S. I, s. 10 – 11.

¹⁹⁴ Aksarayî, s. 61.

¹⁹⁵ Baybars, s. 87.

ve diğer parçası da Erzincan'a gönderilmiştir. Bu cezanın sonucu, Seyfeddin Kılavun, Alameddin Sancar, İsfahanlı Şemseddin'in katili ¹⁹⁶ Emir Şerafeddin Muhammed ve pek çok Türkmen ileri gelenleri de katledilmişlerdir. Sadece Seyfeddin Toruntay, Abaka'ya hayli miktarda para ve hediyelerin yanı sıra mühim vaadler vererek kurtulabilmiştir.¹⁹⁷

Resim 11: Süleyman Pervane Türbesi- Erzincan. Türbenin resmi Ali Kemalî'de (Erzincan, s. 45) yer almakla birlikte, kime ait olduğu belirtilmemiştir. Ancak, 1930'larda Erzincan'da bulunan veteriner hekim ve dönemin aydınlarında Dr. H. Atasoy bey tarafından esere şerh düşülerek bunun Süleyman Pervane'ye ait olduğu belirtilmiştir.

Elbistan bozgununu duyan Abaka Han, derhal Erzincan ve Divriği üzerinden savaş alanına gelmiştir.¹⁹⁸ Muineddin Süleyman, Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, oğlu Vezir Fahreddin Ali, Atabeyi Mecmeddin Muhammed gibi bazı devlet erkânı ve aileleriyle beraber Tokat'ta önce ihtiyatlı bir bekleyiş içine girmiştir. Ancak bunun fayda sağlamayacağını anlayıp Han'ın huzuruna gelir. Kendisinin onlardan haberdar olmadığını söylerse de, Han'ın ona artık kesinlikle itimadı yoktur ve onlardan sorumlu tutulmuştur.

Savaş alanını tetkik eden Abaka, oradan yedi gün içerisinde Erzincan'a varır¹⁹⁹. Daha sonra Kayseri'ye gitmiş ve dönüş yolu üzerinde olan şehirleri yağmaya girişmiştir. Tarihi kaynaklarda korkunç bir insan katliamı olduğunu vurgulanır. Bu vahşetin ancak Bayburt'ta karşılaştığı yaşlı bir adamın "yaptıklarının hiçbir büyük hakanın töresinde olamayacağı" meyanında ağır sözler söylemesinden sonra son bulduğu söylenir.²⁰⁰

Muineddin, Moğol güçleri onu teslim almak için harekete geçtiklerinde Şebinkarahisar ve Kemah Kalesi'ne sığınmak istemiş, ancak her iki kale kumandanı da bunu kabul etmemiştir. Abaka Han tarafından Tokat ve Şebinkarahisar'daki malları elinden alınan Muineddin Süleyman Pervane kılıçla başı kesilerek öldürülmüştür. Erzincan'da olan Türbesi 1939 depreminde yıkılanlar arasındadır.

Meşhur tarihçilerimizden Kerimüddin Aksarayı, İlhanlıların ülkesine götürülen

¹⁹⁶ Baybars, s. 81.

¹⁹⁷ Baybars, s. 81; İbn Bibî, s. 661 – 669.

¹⁹⁸ O. Turan, S. Z. T., s. 550.

¹⁹⁹ Baybars, s. 112; Aksarayî, s. 193.

²⁰⁰ O. Turan, S. Z. T., s. 551.

Pervane'nin Erzincan'dan geçirilirken, dostları tarafından ona kurtuluş teklifleri sunulduğunu, ancak onun her türlü kurtuluş çaresini reddettiğini yazar.²⁰¹ Bir taraftan Şebinkarahisar ve Kemah kalesine sığınmayı düşünen bir kimsenin diğer yandan kendine yapılan kurtuluş tekliflerini kabul etmemesi düşündürücüdür. İhtimal ki, son kurtuluş teklifleri yapıldığında artık iş isten geçmiştir.

Atabey Mecmeddin'in siyasi hayatına ve ölümüne daha önceki bir bahiste değinmiştik. O'nun diğer kardeşlerinden Erzincan valisi Kudbeddin Mahmud'dan başka, Nizameddin Yusuf ve Kudbeddin Ahmed de Baybars'ın Anadolu seferinden sonra ona tutsak veya ilhak olunanlardandır.

Daha sonraları Nizameddin Yusuf, Baybars tarafından Kahire Kalesi'ne hapsedilmiş ricalın içinde olmuş, ancak Baybars'ın ölümüyle yerine geçen Berke Han tarafından serbest bırakılmışlardır.²⁰² Mevlana'nın mektuplarında Nizameddin'le ilgili konulara da yer verilmiştir. Ancak iki ayrı Nizameddin bulunmaktadır. Biri, Kuyumcu Selahaddin'in damadı (ki Hattat Nizameddin diye de anılmakta), diğeri Çelebi Hüsameddin'in damadıdır. Erzincanlı olan Nizameddin'in hangisi olduğunu çıkaramadık. Mektuplardan, 11, 22, 59 ve 80. olanlar hariç, diğerlerinin bu iki şahsiyetten hangisine yazıldığı da belli değildir.²⁰³

Moğolların Anadolu'da etkin oluşlarından sonra Türkiye'nin yönetim teşkilatında, toplumsal ve ekonomik kurumlarında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Selçukluların askeri kadroları başlangıçta doğrudan doğruya asıl kurucuları olan Türk beylerinin elinde idi. Mengüçüklerin ve Anadolu Selçuklularının merkeziyetçi yönetimi sonrasında Moğol idarecilerinin yüzünden Türk unsurları bazı kilit mevkilerden arındırılırken, kölelikten yetişme "gulam" lar (Türkmen olmayan müslim veya gayri müslimler) onların yerini almaya başlamışlardır. Moğollar, sık sık yapılan yönetici değişikliğinde bir beis görmüyorlar, bunun karşılığında Karakurum'a, yahut Aşağı Edil'deki saraylarına gelen Selçuklu sultanlarına Kağan tarafından muhtar bir yönetim icazeti tanıyorlardı. Şu var ki, Moğollar Selçuklu ülkesinin merkezî teşkilat yapılanmasında köklü bir değişime gitmemişlerdir. Mevcut sistemden daha nitelikli bir sistem anlayışına sahip olamadıkları gibi; sistemin işleyişinden ortaya çıkan zenginlikten direkt olarak pay almak onlar için daha kârlı gözük müştür.

Baycu Noyan, çoğunlukla Doğu Anadolu kentlerinde kaldığı için buranın insanlarına hayli masraflı oluyor, öte yandan diğer Anadolu kesiminde uyguladığı vergi miktarı ise sembolik denilecek kadar az tutuluyordu (1243-1255). Hülagü'den sonra Selçuklu sultanlarına Karakurum'a gidip Kağan'a maruzatta bulunmak zorunluluğu kaldırılarak onları İlhan'ın tümen beyleri derecesinde birer Moğol generali gibi bir statüye indirmişlerdir.²⁰⁴

²⁰¹ Aksarayî, s. 196.

²⁰² İbn Şeddât, **A'lak ul-Hatıra**, vs. 103 (Yaltkaya terc. S. 81).

²⁰³ Söz konusu mektuplar: 19, 23, 27, 43, 52 no'ludur. Mevlana, **Mektuplar**, s. 254 – 255. Eserin açıklama çevirisini yapan Gölpinarlı, mevzunun karışıklığını belirtir. Ayrıca bak. "**XIII. ve XIV. Asırlarda yaşayan Erzincanlı Nizameddin(ler)**", **Mengüçeli**, C. I, sayı: 2, s. 18 – 20.

²⁰⁴ Z. V. Toğan, -**Giriş**-, s. 233, 234; N. Kaymaz, **age**, s. 34.

“Selçuklu miri toprak sistemi, daha Moğollar gelmeden önce vakıflaştırma hareketi yüzünden çeşitli tehlikelerle karşılaşılıyor ve sistemden taviz veriliyordu” iddiasında olan tarihçiler mevcuttur.²⁰⁵ Miri arazilerin vakıf kılındıktan sonraki bir aşamada da bazı topraklar genellikle ileri gelen büyükler tarafından malikâne hâline getiriliyordu. Bu nedenle devletin askeri gücüyle zayıflatmasına paralel olarak zirai üretimde de belli oranda gerileme sürecine girilmiştir. Tarlalardan alınacak hasılat, Moğol – Selçuklu veya Moğol - asi grupları (Cimri gibi)) arasındaki mücadeleler sırasında heder oluyor, üretim bu yüzden de geriliyordu.²⁰⁶ Moğol askerleri ve komutanlarının, özellikle Erzincan ve Tokat mevkilerinde yerleşmeleri, bu yörelerde olumsuz gelişmelere neden olmuştur. Dolayısıyla gelişmişlik Batı Anadolu kentlerine doğru kaymaya başlamıştır. Tüm Anadolu'da çıkan huzursuzluk yüzünden, Cimri ve Mehmed Bey gibi Moğollara karşı çıkan insanlar Anadolu halkı tarafından kurtuluş umudu olarak görülmüştür. Hatta bu yüzden zorbalığın kendileri için de olumlu sonuç vermeyeceğini idrak eden Moğollar, Türk insanını memnun etmek için ıslahat yapmayı dahi denemişlerdir.²⁰⁷

10. MOĞOL SİYASİ VE İKTİSADİ BASKISININ ARTIŞI (1277 – 1288)

Abaka Han'ın ölümü yanı sıra akliselim pek çok insanın şu veya bu şekilde gitmesi yüzünden 1243 - 1277 yılları arasındaki otuz dört yıllık Moğol etkisindeki Selçuklu dönemi sona ermiş, bir anlamda Anadolu –yetim ülke- durumuna düşmüştür. Pervane'nin ölümünden sonra yer yer çıkan ayaklanmalar Cimri hareketiyle zirveye taşınmış, saltanatı bütünüyle keşmekeşlik içerisinde geçen Gıyaseddin Keyhusrev, Cimri'nin önu aldıktan sonra da rahat yüzü görmemiştir. Kısa sürecek olan sultanlığı sırasında Moğollar, onun ülke ve variyetine el koyup Anadolu'nun birçok vilayetini, bizzat Moğol hükümdarının “incü”leri yapmışlardır.

Anadolu'yu kolaçan edip Erzincan'a gelen Abaka Han'ın yanında imparatorluk veziri Şemseddin Muhammed Cuveyni de bulunuyordu. Vezir, memleketin ehvab ul-mal yani kaynaklarının, vilayet tetkik ve gelirlerinin miktar ve oranlarının bilinmesinden sorumluydu. Ayrıca, bu işte İlhani vezirlerinden Tuğracı Baba Şemseddin Mahmud da vardı. Selçuklu saray ve divan naiblerinin, Moğollarca aşırı borçlu gösterilip bunun faizinin dahi ödenemeyeceği cihetiyle, Cuveyni, İlhanlı hazinesini ve Selçuklu hanedanının şerefini kurtarmak (!) bahanesiyle Erzincan ve mülhakatını Moğollar hesabına şer'i mübayaa usulü gereği satın alıp, İlhanlının diğer mal varlığına dâhil etmiştir.²⁰⁸ Sözde Selçuklu borçlarının hafifletilmesi gibi sonuç çıkarılan bu iş sonunda, Anadolu Selçukluları ekonomik açıdan da Moğol pençesine girmekte ve Selçuklu hükümdarları basit bir emir durumuna düşürülmekteydi.²⁰⁹

²⁰⁵ M. Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi- I**, s. 37, 39, 44.

²⁰⁶ M. Akdağ, **age**, göst. yerler.

²⁰⁷ M. Akdağ, **age**, s. 80, 82.

²⁰⁸ İbn Bîbî, s. 721 – 723.

²⁰⁹ O. Turan, **Selç. Zam. Türk**, s. 574; aynı müel., **Selç. Tar. ve Türk İsl. Med.**, s. 309; M. Akdağ, **age.**, s. 200; Z.

Sahib-i azam Şemseddin İsfehani, ülkede Moğol mali konularını yürütmekte, vergiler Moğol Kağanı adına alınmaktaydı. Selçuklular zamanında divanı ayakta tutan mensuplar, dönemin en yüksek medreselerinden yetişen müderrislerden ve âlim kimselerden oluşuyordu. Moğollardan sonra ise divan ricali arasındaki hiyerarşinin bozulması, onların sırf para talanı için gönderdikleri müstevfiler yüzündendir. Erzincan'ın Moğol Han'ına "has ve öncü" olarak verilmesi, yapılan icraatın tipik bir örneğidir. İlhanlı veziri Erzincan'ı ilhak ettikten başka, Anadolu'nun bazı kentlerindeki Türkmen ayaklanmalarının bastırılması hususunda gerekli emirleri verip Anadolu'dan öyle ayrılmıştır.

10. 1. III. GYASEDDİN KEYHUSREV'İN ERZİNCAN'DA ÖLDÜRÜLÜŞÜ (1284)

İzzeddin Keykavus ölünce, Kırım'da tutulan Gıyaseddin Mesud, 1280 yılında yanındaki maiyetiyle birlikte Sinop'a gitmiştir. Daha sonra Kayseri'ye varmış, ancak oradaki Moğol noyanları onu Abaka'ya göndererek taltif ve ikram görmesini temin etmişlerdir.²¹⁰ Abaka Han, Mesud'a Erzincan, Erzurum ve Sivas'ı tahsis etmiştir. Aynı yıl içinde Moğollar adına yetkili olan Taüceddin Mu'tez öldüğü için, Abaka, Anadolu'dan aldığı vergiler ve vilayetlerin yönetimi gibi işler için Taüceddin Mu'tez'in oğlu Mucirüddin Emir Şah'ı tayin etmiştir.

Gıyaseddin Mesud, kendine verilen yerlerde fiili bir yönetim imkânı bulamadan Abaka Han ölmüş, yerine geçen Ahmed Teküdar ise Anadolu'nun siyasi taksimatına yeni bir yön vermiştir. Ülke, vaktiyle Hülagü'nün yaptığı gibi iki kardeş arasında pay edilmiştir.²¹¹ Bu paylaşımından memnun olmayan Gıyaseddin Keyhusrev, yanına Fahreddin Ali ve Kongurtay'ı da alarak Han'a gitmeye karar verir. Ancak o sıralarda Teküdar ve Argun Han arasında saltanat mücadeleleri olmaktaydı. Sonunda Argun Han galip geldiği gibi, Keyhusrev'le beraber olan Kongurtay'ı işbirlikçisi olarak bildiğinden; Gıyaseddin Keyhusrev'i de tasvip etmeyecektir. Durum karşısında Keyhusrev, ülkenin yarısının da kendisine verilmeyeceğini düşünüp, Erzurum'dan Erzincan'a dönmüştür. Gerçekten de Argun Han, Mesud'u Anadolu Selçuklu Sultanı olarak ilan etmiş, diğer devlet büyüklerinin de Mesud'dan yana olmalarını istemiştir. Hatta müteakip bir zaman sonra, Keyhusrev'in katlini gerektiren bir ferman dahi çıkarılmıştır.

III. Gıyaseddin Keyhusrev, Erzincan'da hasta haliyle ümitsiz bir bekleyiş içerisindeyken, gönderilenler tarafından yayın kirisiyle boğdurularak öldürülmüştür.²¹² Abu'l Farac ise H. 683 (1284) yılında Gıyaseddin Erzincan'a gelince eşraf tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü; ayrıca yılın kış mevsimi içerisinde büyük bir depremin olduğunu

V. Toğan, -Giriş-, s. 236.

²¹⁰ Aksarayî, Mesud'un Sinop'dan Samsun yoluyla Erzincan'a varıp, burada Abaka Han'ın elini öperek iltifat ve sevgisine mazhar olduğunu yazar. s. 212.

²¹¹Aksarayî, s. 216.

²¹² Aksarayî, s. 217; H Uzunçarşılı, **Kitabeler- II**, İstanbul 1347/1929, s. 236; H. Hüsameddin, **Amasya Tarihi- II**, s. 422; O. Turan, *Keyhusrev*, **İA**.

kaydeder.²¹³ III. Gıyaseddin Keyhusrev'in Erzincan'da idamına neden olarak Hakan'ın kardeşi Kongurtay'ın öldürülmesiyle biten cinayette parmağının olduğu gösterilir.²¹⁴ Ancak bu zayıf bir ihtimaldir. Asıl neden II. Mesud ile olan taht mücadelesinde aranmalıdır.²¹⁵

Tebriz'de bekleyerek sultanlık yarlığını alan Mesud, Konya'ya doğru yola çıkar. Onu kutlamak amacıyla babası Taceddin Mutez'den saltanat naibliğini devralan Mucirüddin Muhammed Emir Şah, Erzincan'a kadar gelmiş, o sırada bir yolunu bularak Moğol hanına Anadolu'daki görevinin meşruluğunu tasdik ettirmiştir. Sahib Fahreddin Ali ise Selçuklu vezirliğinde bırakılmıştır. Böylece, Gıyaseddin Mesud, Mucirüddin Muhammed Emir Şah ve Fahreddin Ali, üçlü dayanışma içerisinde her biri görevlerinde kalma konusunda kendilerini teminat altına almışlardır.²¹⁶

10. 2. MOĞOL KUVVETLERİNİN YERLEŞME MERKEZİ OLARAK ERZİNCAN

Fahreddin Ali, Süleyman Pervane'den sonra giderek Moğol tahakkümünün arttığı Anadolu'da, bu gidişatın önünü almak için uğraşmıştır. Ne var ki yapılan tüm çabalar sonuçsuz kalmış, çöküşe doğru giden ülkeyi kurtarma girişimleri Selçuklunun son çırpınışları olmaktan öte gidememiştir

Moğollara karşı etkili direniş gösterebilme imkânı bulan en önemli güç, batıdaki Karamanlı Türkmenleridir. Ancak, Türkmenlerin kendi siyasi güçlerini Selçuklu hanedanlığının üstünde görmek istemeleri, Fahreddin Ali'yle sürtüşmelerine neden olmuştur.

Karamanlı Türkmen güçleriyle Selçuklu hanedanlığı ve yönetimi arasındaki ayrımcılık, ülkenin gelecek umudunu yıpratmış gibi halk arasında huzursuzluk yaratmıştır.

Anadolu'yu elinde tutmakta kararlı olan Argun Han, ülkede Somagar, Tuğrul ve Bulargu komutasında sürekli ve kalıcı Moğol tümenleri bulundurmaktaydı. Türkmen hareketlerini bastırmak amacıyla kardeşi Geyhatu ve yine şehzade olan Hülagü'yü 20.000 kişilik kuvvetle 1285 yılında Anadolu'ya gönderir. Bu güçler hem kışlık, hem de yaylak olarak Erzincan'a yerleşmişlerdir.

Moğolların zorla kabul ettirdikleri antlaşmaların gereği, askeri ihtiyaçlarını Selçuklu ülkesi karşılamak zorundaydı. Bu vazifeyi üstüne alan Fahreddin Ali'dir. Ancak, vaktiyle herhangi bir tedbir alınmadığı için ekonomik kriz oluşmuştur. Öyle ki, Fahreddin Ali'nin erzak için yaptığı araştırmalarda buğdayın “bir tagarını 70 dirheme bulmak bile kabil olmuyordu”. Saltanat naibi Mucirüddin Muhammed Emirşah ile beylerbeyi İzzeddin ise Fahreddin Ali'yi bu çabasında yalnız bırakmış ve ona para yardımı yapmamışlardır.

Hazinenin elli yıldan beri yığıldığı bütün altın, gümüş ve nakit paralar bu ağır masraf

²¹³ Abu'l Farac, s. 617.

²¹⁴ Necib Asım ve Mehmed Arif, **Osmanlı Tarihi**-I. s. 467; H. Hüsameddin, **Amasya Tarihi**- II, s. 433.

²¹⁵ M. Akdağ, **age.**, s. 208.

²¹⁶Aksarayî, s. 217.

nedeniyle ziyan olmuştur. Vezir Fahreddin'in kendine ait olup, Karahisar'dan getirttiği 400.000 dirhem para Erzincan'a ulaştırılmış ama bu bile şehzade, asker ve başbuğların harcamalarına yeterli gelmemiştir. Moğol ordusu için harcanan para yüzünden, ülke hazinelerinde bahara çıkacak kuruş kalmamıştır. Şehzadeler naib ve beylerbeyini Erzincan'a çağırıp sorguya çekerek, neden vezire yardım etmediklerini sorunca, onlar, bu görevin ancak vezirin icazetinde olduğunu söyleyip yükü ihtiyar Fahreddin Ali'nin üzerine yıkmışlardır.²¹⁷

Görülen o ki Erzincan 1285'ten 1286 yılına, Moğolların askeri karargâhı olmanın yükü altında girmiştir. Moğol vesayetinde tutulan bir ülkenin yönetimi ile ekonomisinin tartışıldığı bir yer olmak da bu kente hiçbir yarar sağlamamıştır. İlhanlı hükümdarından gelen emir üzerine Hülagü Erzincan'dan ayrılırken, Keyhatu'da o yılki çetin kış şartları içinde Sivas ve Kayseri üzerinden 20.000 kişilik ordusuyla Aksaray'a hareket etmiştir.²¹⁸ Keyhatu H. 691 baharında Anadolu'dan gittiği zaman; Selçuklu saltanatında Mesud hükümdar, Mucirüddin Emirşah naib, Hataylı Taştımur ise vezirdir.²¹⁹

10. 3. ARTAN EKONOMİK KRİZ, SİYASİ BUNALIM VE KARGAŞA

Erzincan, 1277 den sonra kısmen ve 1288 yılından sonra da bütün Anadolu'yla birlikte Moğol yönetiminin katı ve acımasız tahakkümüne maruz kalmıştır. Anadolu insanı, Moğolların umursuz bürokrasisinin fırsat verdiği soygun ve talancılardan yaka silker olmuştur. Bütün bunların yanı sıra Erzincan büyük bir tabii felaket geçirmiş, vuku bulan depremle ağır hasara uğramıştır.²²⁰

Yahudi asıllı Sa'duddevle'nin İlhanlı vezirliğinde kaldığı sürede, Moğolların halka karşı olan olumsuz davranışları çok daha yoğunlaşmıştır. Sa'duddevle, İslâm'a olan kını yüzünden halkın dini yaşamına düşman zihniyetleri yönetim mekanizmasının başına getirmiş, ülkenin her türlü değer ve varlıklarını, kendi anlayışı doğrultusunda kullanma yoluna gitmiştir. Selçuklu ekonomik yapısının temelini oluşturan sistem de (ikta) yozlaştırılmış, ülkede adaletsizlik ve aşırı gelir dağılımından doğan eşitsizlik eğemen olmuştur. Selçuklunun miri toprak rejimi sayesinde üretici niteliğinde olan ordusu dağılmış, yerine "incü" (Moğol han ve noyanlarının özel mülkü) sistemi getirilmiş, Erzincan'da bu sisteme sokulmuştur. Moğol sistemi, suistimal ve fazla vergi alımı yapılmasına müsaittir. Bu sistem tüketici niteliğindedir ve halktan palazlanan sömürücü bir ordu kurumuna alt yapı oluşturmuştur. H. 692 yılında Baydu Noyan incü'lerine tâbi vilayetlerinin, Hasan Bey de "dalay" sistemine bağlı vilayetlerin başına getirilmişlerdir.²²¹

²¹⁷ Aksarayî, s. 224.

²¹⁸ Aksarayî, s. 224.

²¹⁹ Aksarayî, s. 246.

²²⁰ Anonim Selçuknâme, s. 73 – 74; O. Turan, *Selç. Zam. Türk*, s. 595.

²²¹ O. Turan, *Proit terrien sous les Seldjoukides de Turque* (R. E. İstanbul 1948) s. 30 – 32; aynı müell. *Selç. Zam. Türkiye*, s. 614.

Moğollar, Çin ülkesinde uygulanan “çav”a (kâğıt para) özenerek altın ve gümüş parayı piyasadan çekip, bunu tedavüle sokmuşlardır. Ancak esnaf, tüccar ve halk arasında tepkiyle karşılanmıştır. Bu uygulama, iç ticaretle beraber ticari yolların işlerliğini de söndürmüş, giderek ülkeler arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle, İlhan Keyhatu çav uygulamasını kaldırmak zorunda kalmıştır.²²²

Keyhatu'nun Anadolu üzerindeki ekonomik külfeti sonunda ortaya çıkan sorunlar, halkın genel huzursuzluğunu iyice artırmıştır. Han'ın tedbir almada uyuşuk kalması da buhranların artmasına vesile olmuştur. Onun zaafından istifade ile Hanlığı ele geçiren Baydu'nun ise İslâm aleyhine tavrından cesaretle, diğer Moğol noyanları da zulümlerine hız vermişlerdir. Baydu'nun yönetimi, tutumu yüzünden ancak bir yıl sürmüş, yerine İslâm'ı kabullenmiş olan Sultan Mahmud Gazan Han hükümdar olmuştur (1295 – 1304). Onun İslâm'a yapılan edepsizliklere karşı son vermesi, genelde bir huzuru temin etmişse de, Anadolu'da beliren bazı olaylar, istenilen istikrarın yeterince sağlanamadığını göstermektedir.

Gazan Han'ın Selçuklu Türkiyesi ve sultanlığı hakkındaki düşüncelerinin olumsuz olduğu açıktır. 1297 yılında II. Mesud'u azledip yerine III. Alaeddin'i atadıktan sonra, bütün sultanlara karşı temelde değer vermediğini, Anadolu'nun pek çok yerinde kendi adına paralar basan darphaneler kurmasından anlaşılmaktadır.²²³ Kısa zaman sonra, tekrar II. Mesud ve III. Alaeddin adına da sikkeler çıkarılmıştır. Hatta 1311 tarihli bir paranın Gazan Muhammed ve Alaeddin Keykubad isimlerini birlikte taşıdığı görülür. Ülkenin kentlerinde İlhanlı paralarının bol miktarda basılması, bu paraların mübadele işlemlerinde işlerlik kazandığını isbat etmektedir.²²⁴ Gazan Han, Ergun Han zamanında iki mali bölgeye ayırdığı ülkeyi dört mültezime vermişse de Sülemiş Ayaklanması'yla bunlardan ikisi ölmüştür.

1299 yılı başlarında, Nizameddin Yahya, Moğollar hesabına Anadolu vilayetlerindeki mali ve vergi sisteminin nizamı için gelmiştir. Elindeki yarlıg hükmüne göre, kişisel masrafları karşılığı olarak da çiftçilerden ellerinde bulunan her çiftlik arazisi için geçer akça ile birer gümüş dinar alacaktır.

Nizameddin Yahya'nın yanında ona yardım amacıyla bir kfile yer almaktaydı. Bu kfile Erzincan'a vardığı zaman Sülemiş'in ayaklanmasından korkup Gazan Han'a giden Sultan Alaeddin Keykubad'la karşılaşır. Alaeddin'in yanında bulunan ve İlhan'a götürülmek istenen hediyeler bu Moğol heyeti tarafından zorla alınmıştır. Aynı heyet Erzincan vergi mükelleflerinin borçlarının tespiti gereği, tahkikata başlar. Yapacakları işi, usulün dışına çıkarak yağmacı bir duruma büründüren bu şahıslar, karar üzerine almaları gereken bir dinara mukabil (çiftlik başına) on dinara bile razı olmazlar. İki – üç bin dinarı tutması lazım gelen yerlerden tam elli bin dinara yakın para tahvil edilmiştir.²²⁵

²²² K. John, *İran'da Kağıt Para*, **Bellekten**, S. 23 – 24(1942), s. 269 – 309, O. Turan, **Selçuk Zam. Türkiye**, s. 615.

²²³ M. Mübarek, **Müze Meskukat Kataloğu (Mülûk-i İlhaniye)**, s. 44 vd.

²²⁴ A. Tevhid, **Katalog**, IV, s. 538; M. Akdağ, **age**, I, s. 209 – 210.

²²⁵ Aksarayî, s. 301 – 302.

1277 yılından sonra ekonomik soygun düzeni kurarak krizlere neden olan Moğolların Anadolu hegemonyası sırasında ülkenin dolaylı olarak Türkleşmesine katkıda buldukları da bir gerçektir. Moğolların önünden çekilen on binlerce Türkmen Anadolu'ya gelip yerleşmiştir. Bunlardan Azad Musa idaresinde bulunan altmış bin hanelik bir Türkmen kitlesi, Pasinler, Kuzey Karadeniz, Erzincan, Bayburt, Sinop ve Ayıntab'a kadar uzanan yerlerde hayat sürmeye başlamışlardır. Ancak bu Türkmenler Mehmed Bey'in liderliğinde yerli halkın varlığını yağma ettikleri gerekçesiyle Muinüddin Pervane tarafından Moğollara şikâyet olunmuşlar ve bunlar Denizli yöresine göç ettirilmişlerdir.²²⁶

10. 4. SÜLEMİŞ AYAKLANMASINDA ERZİNCAN (1298 – 1299)

Sülemiş, Moğolların Anadolu genel valisidir (Emir-ül Ümera/Emir ül-Leşker-i Rum). Mısır Memlûkleri üzerine sefere çıkan Gazan Han, Sülemiş'in de sefere katılmasını ister. Çeşitli nedenlerle Han'a kızgın olan Sülemiş bu emre uymayarak ayaklanır. Emir Taştımur ile birlikte Anadolu'ya komuta etmekte olan iki noyanı idam eder. Seferden vazgeçen Gazan Han 35.000 kişilik bir güçle birlikte Sülemiş'in üzerine Kuluğ Şah, Emir Çoban, Mulay, Sütay ve Başgırd gibi kumandanlarını gönderir. Baharda yola çıkan ordu, güç bela ilerleyerek H. 698 (1299) yılı Şaban ayı içerisinde Erzincan Ovası'na varabilir.²²⁷

Sülemiş, ayaklanma sonrasındaki çabalarıyla etki alanını genişletmiş ve bu arada Sivas'ı kuşatmıştır. Kent halkı bir ay boyunca direnmiştir. Moğol ordularının üzerine geldiği haberini alan Sülemiş kuşatmayı kaldırarak Erzincan yönünde geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu kez iki ordu, Erzincan Akşehri'nde karşılaşarak savaşa tutuşur. Savaş sırasında Sülemiş'in komutasındaki bazı askerler Han'ın tarafına geçer. Ayrıca, ayaklanma başlattığı zaman Sülemiş'in yanında yer alan Karamanoğulları da savaş alanını terk edip memleketlerine dönerler. Şartları kötüleşen Sülemiş yenilir, askerleriyle birlikte pek çok yakını katledilir. Kendisi ise bu savaştan canını zor kurtarmıştır.

Suriye taraflarına kaçan Sülemiş intikam için Anadolu'ya tekrar dönmüş, Ankara yolunda Emir Çoban tarafından yakalanarak Tebriz'e götürülmüş ve orada idam edilmiştir.

²²⁸

Sülemiş, ayaklanması sırasında çevresindeki dini ulemayı da yanına almak gibi bir politika gütmüş ve hatta kendisini aynı zamanda dini lider olarak da göstermiştir. Dini yanları ağır basan tarihçiler Gazan Han'ı “din düşmanı” diye nitelerken, Sülemiş'i İslâm'ın bayrağını

²²⁶ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 231 – 232.

²²⁷ Aksarayî, s. 292; O. Turan'ın kaydında bu ordunun Diyarbekir'den 16 Mart 1298'de sevk edildiğini (*Selç. Zam. Türk.*, s. 625), Bertold Spuler ise “Çok karlı bir kış, bu isyanın duyulmasına engel olduğundan Gazan Han ancak 15 Şubat 1299 (12 Cemazi I, 698) tarihinde general Kutluğ Şah'ı gönderebildi.” (İran Moğolları, s. 110) diye yazmışlardır. Erzincan'da vuku bulan savaşın tarihini O. Turan 1298 Haziran başları, B. Spuler ve Z. V. Toğan 22 Nisan 1299 diye kaydederler.

²²⁸Aksarayî, s. 292, O. Turan, S Z. T., s. 625; B. Spuler, a. ge. E., s. 110; F. Sumer, *Anadolu'da Moğollar*, *Selç. Arş. Der.*, I, s. 67 – 68.

taşımaya yetli bir zat olarak yazmışlardır.²²⁹ O dönemde azledilmiş bulunan III. Alaeddin Keykubad ve veziri Lakusi ilk önce iki İlhanlı grubu arasında hangisinden yana olacaklarını bilememiş, daha sonra Gazan tarafı olmuşlardır. 1300 yılında Gazan Han'a ayrıca bağlılığının devam edeceğine dair gerekli sözü vermek için giden III. Alaeddin, sadakatının karşılığını görüp Erzurum'dan Antalya'ya ve Diyarbakır'dan Sinop'a kadar bütün yerlerin sultanlığını aldığı gibi Şehzade Hülagü'nün kızını da alarak Han'a damat olmuştur.²³⁰

III. Alaeddin Keykubad döneminde (1297 – 1302) Erzincan ve yöresi, Moğol-İlhanlı merkez yönetiminin sıkça konakladığı, savaş kararlarının alındığı, bazen de bizzat savaşların vuku bulduğu talihsiz bir alandır. Konumu gereği soygun, yıkım ve talandan da kurtulamamıştır. III. Alaeddin'in yerine geçen II. Gıyaseddin Mesud'un (1302 – 1308) altı yıllık saltanatı tamamen sönük geçmiş, öyle ki ölümü bile sıradan insanlar gibi karşılanmış, hiçbir iz bırakmamıştır. 1308'den 1317 yılına kadar Erzincan'la birlikte tüm Anadolu, İlhanlı genel valilerinin yönetiminde olmuştur. Başlı bozuk hâlde giden bu yönetim, ancak Ebu Said Bahadır Han'ın zamanında, Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın Anadolu'ya gönderilmesiyle son bulacaktır.

10. 5. TİMURTAŞ DÖNEMİ (1317 – 1325)

Moğollar tarafından Selçuklu saltanatı tümüyle ortadan kaldırılarak ülke yönetim genel valilerin emrine verildikten sonra ülkede zulüm, baskı ve kargaşalık alabildiğine hız kazanmıştır. Moğolların baskıcı tutumu karşısında Anadolu'nun hemen her bölgesinde Türkmen ayaklanmaları baş göstermiştir. Türkmenler karşılarında yalnızca Moğol güçlerini değil, Türk olmayan toplulukları ve gayri Müslimleri de bulmuşlardır.

H. 714 (1314) senesinde Beylerbeyi Emir Çoban, İlhanlı hükümdarı adına üç tümeniyle Anadolu'ya gönderilir. Konya'ya kadar gelen Çoban'ın görevi Türkmen hâkimiyetine giren bölgeleri tekrar itaat altına almaktır. Türkmen güçleri Anadolu'da bulunan İlhanlı askerlerinden daha avantajlı ve baskın bir konumda görülüyordu. Ancak, Çoban'ın Anadolu'ya gelmesi dengeleri önemli ölçüde sarsmıştır. Türkmen beylerinin pek çoğu onun katına armağanlarla gelerek çıkan kargaşadan kendilerinin sorumlu olmadıklarını, bu nedenle suçlanmamaları gerektiğini arz etmişlerdir. Türkmen hanedanlıklarının en güçlüsü olan Karamanoğulları ise Moğol yönetimini ziyarete gerek görmemiştir.²³¹

Emir Çoban Konya'ya varıp burayı kuşattıktan bir süre sonra geri dönmüş²³² ülkenin

²²⁹ Al'Umari, Nşr. Taeschner, 24 – 27; Z. V. Toğan, Giriş, s. 300.

²³⁰ Z. V. Toğan, Giriş, s. 330; M. Akdağ, a. g. e., II, s. 213.

²³¹ Aksarayî, Emir Çoban'ın Ebu Said Bahadır zamanında (H. 716/7'lerde) bu seferi ikmal ettiğini ve ayrıca Anadolu'ya geldiğinde Karanbük'de (Erzincan) kışlayıp, Türkmen beylerini burada beklediğini kaydederse de, bunun yanlış olması gerektiğini F. Sümer, Kâşânî (207 b. – 208 a.) gibi kaynaklara dayalı olarak belirtir (*Anadolu'da Moğollar*, s. 81, not: 73); Ayrıca bak. İ. H. Uzunçarşılı, *Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş*, **Bulleten**, XXXI, s. 600 – 646.

²³² Aksarayî, s. 343.

genel valiliğine oğlu Timurtaş'ı atamıştır (1317). Timurtaş, getirildiği mevkide sürekli olarak siyasal olayların içinde olmuş, kendisini istemeyen beylerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ülkede barışı sağlamak uğruna bazı Selçuklu şehzadelerinin ve Türkmenlerin katledilmesine rağmen, mümkün olduğu kadar halka karşı iyi davranmaya, onları nicedir devam eden hengâmeden kurtarmaya çalışmıştır. Onun çabaları sonucu, Anadolu'da kısmen sükûnet sağlanmış, halk kendini güvende hissetmiştir.

Ülke genelinde gösterdiği çabalar, Timurtaş'ın hem ününü hem de gücünü artmıştır. Durumuna güvenle Anadolu'nun tek hâkimi ve hükümdarı olmak gibi bir fikre kapılmıştır. Onu bu fikrinden ve eylemlerinden ancak babası (yanına önemli bir kuvvet almak şartıyla) vazgeçirebilmiştir. Ayrıca oğlunun fevri hareketlerde bulunmasına vesile olan bazı kişi ve askerleri de öldürmekten çekinmemiştir.²³³ Babasının hatırına hürmeten ve taahhüdüyle İlhanlı hükümdarı tarafından tekrar Anadolu'ya vali olarak gönderilen Timurtaş, Türkmenlerle iyi geçinmenin yollarını da arayarak birlik ve düzenin sağlanmasına çalışır. Ne var ki, ülkede tedirgin olmadan iktidarını yönetebileceği bir noktaya gelmişken, babasının Ebu Said tarafından öldürülüşü, bütün işleri karıştırır. Emir Çoban'ın öldürülmesinde diğer oğullarının ve kızı Bağdat Hatun'un yaptıkları etkili olmuştur.

Timurtaş, Ebu Said Bahadır Han'ın aynı zamanda kendisini de ortadan kaldırmak istediği anlamış, karşı koyacak gücünün olmaması nedeniyle Mısır'a kaçmıştır (Ekim-1327). Mısır'a gittiği ilk zamanlar Timurtaş'ı sıcak karşılayan Memlük hükümdarı, daha sonra Ebu Said'in ricası ve onunla bozuşmamak için kendi rızasını alarak yanına sığınan Timurtaş'ı öldürtmüştür (1328).

10. 6. İLHANLI VEZİRİ REŞİDÜDDİN FAZLULLAH HEMEDANÎ VE ERZİNCAN

İlhanlı vezirlerinden hayır ve kültürel işler açısından en çok tanınan kişi ise Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'dir. Gazan Han ve Olcaytu Hanların yönetiminde yaklaşık yarım yüzyıl İlhanlı Devleti'nin hizmetinde bulunması nedeniyle yaşadığı dönemin en zenginlerinden sayılabilecek kadar servet sahibi olmuştur.²³⁴ İlhanlı ülkesine bağlı çeşitli yörelerde mal varlığı olan Reşidüddin'in 100 feddan (sürülebilir arazi, çiftlik) mülkü de Erzincan'dadır. O, servetinin büyük bir bölümünü hayır işlerine vakfetmiştir. Onun kurduğu vakfiyeler içinde amme hizmeti dışında, mesleği olan tabiplik gereği "darüşşifa" büyük önem taşımaktadır. Erzincan'da ise bir medrese kurmuştur.²³⁵ Reşidüddin'in Erzincan'a olan ilgisi, bu kent için "cennet gibi altında nehirlere akan" ifadesini kullanmasından da anlaşılmaktadır.²³⁶

²³³ W. Barthold / M. Halil Yınanç, *Ebu Said Bahadır* madd. İA.; Aksarayî, s. 348 – 352; F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 85 vd.; A. Şerif Beygu, *Erzurum*, I, s. 21; (Emir Çoban'ın Timurtaş'ı Sivas civarında mağlup ettiği hak.).

²³⁴ Ankhbayar Danuu, *İlhanlı Devleti'nde Vezaret*, (Doktora), Ank. Ün. Sos. Bil. Enst., Ankara 2016, s. 353-354.

²³⁵ Reşidüddin Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşidî*, Tashih Muhammed Şefih, Pencab Üniversitesi Press, Lahor, 1945, s.183.

²³⁶ *Mukâtebât-i Reşidî*. s. 273.

3. KİTAP

ERATNALILAR, ERZİNCAN EMİRLİĞİ, KARAKOYUNLULAR,
AKKOYUNLULAR, SAFAVİLER

I. ERETNALILAR

1. ERETNA BEY

Timurtaş Anadolu'dan ayrıldığında, kayın biraderi ve Moğol askeri kumandanlarından Eretna Bey'i vekâleten kendi yerine bırakmıştır. Timurtaş'ın gidişinden sonra Ebu Said Bahadır Han¹ Anadolu emirliğini ilk önce dayısı Uyrad Muhammed'e vermiştir. Ancak bu kişi daha mevkiinde kalma fırsatı bulamadan azledilip yerine Uyğur Esen Kutluğ oğlu Mahmut Beyi atamıştır. Onun da selefi Muhammed adlı biridir. Ne var ki bunların Anadolu'daki yönetimleri sırasında ne yaptıklarına ilişkin hiç bir bilgi olmadığı gibi, önemli bir etkinliklerinin de olmadığı sanılmaktadır.²

Celayir Şeyh Hasan: Ebu Said Han, Şeyh Hasan'ın elinden aldığı ve çok sevdiği için işlerine karışmadığı karısı Bağdat Hatun'la mektuplaştığı konusunda şayialar nedeniyle onu Kemah Kalesi'ne sürdürerek bu yerleşimde anasıyla birlikte (ki hükümdarın da halasıdır) oturmasını sağlar (H. 732 / 1331). Ertesi yıl Han'ın karısıyla mektuplaşma meselesinin iftira olduğu belli olunca Celayir Şeyh Hasan, Kemah Kalesi'nden çıkarılıp Anadolu'ya genel vali edilir.³ Şeyh Hasan'ın Kemah'ta olduğu bir sıra Anadolu emirliği Alğu oğlu Devlet Şah'a verilmiş ama o gelir gelmez vefat etmiştir.

Eretna'ya gelince, bazı beylerle Ebu Said Han'ın destekleyip mevkiisini yükselttiği bir beyin aleyhinde olmuş, fakat başarısız olunca Anadolu'ya kaçmıştır. Onun diğer ağabeyleri de bir ayaklanmaya katıldıkları için daha önceden öldürülmüşlerdir. Timurtaş Anadolu'dan kaçtığı zaman, Eretna, Sunkur Ağa ile beraber Karamanoğullarından Bedreddin Bey'in yanına gitmiştir.⁴ Onun İran'da olup-biten olaylara ne zaman gidip karışıp döndüğüne dair ayrıntılı bir bilgi yoktur. Yaptıkları nedeniyle Anadolu genel valisi Celayir Şeyh Hasan

¹ Ebu Said Bahadır Han, Emir Çoban'ı öldürttüktan sonra kızı Bağdat Hatun'u Celayir Şeyh Hasan'ın elinden alarak kendi eşi yapmış, fakat bu kadın mahareti sayesinde Han'ın devlet gücünü kendi elinde toplamıştır.

² F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, SAD. I. s. 92.

³ Şeref Han, **Şerefnâme II.** (çev. M. E. Bozaslan), İstanbul 1971, s. 41. "732 Yılı: Emir Şeyh Hasan bin Emir Hüseyin bin Akbuğa'ya iftira ettiler ve Sultan Ebu Sait'e bu emirin kendisini öldürmesi konusunda Bağdat Hatun'la haberleştiğini bildirdiler. Sultan da bu jurnallere kulak vererek emiri derhal öldürtmek istedi. Fakat emirin annesi –ki sultanın halasıydı- sultandan şefkat istedi. Sultan da sonunda kendisini affederek tutuklu olarak Kemah'a sürmekle yetindi. 733 Yılı: Sultan, Kemah'ta tutuklu bulunan Emir Şeyh'in serbest bırakılmasını emretti. Kendisini de Rum ülkesinin başına emir tayin etti. O da sultan, Allah'ın rahmetine kavuşuncaya kadar orada kaldı."

⁴ Şeref Han, s. 41.

tarafından Han'a rica olunarak affedildiği bilinmektedir. Zaten kısa bir zaman sonra da Ebu Said Bahadır Han ölmüş⁵ ve yerine Arpağan Han İlhanlı tahtına oturmuştur (1335).⁶

Anadolu'nun genel valisi olan Şeyh Hasan, ülkenin yönetimiyle doğrudan meşgul olmamış, bu işi sevip itimat ettiği Eretna'ya bırakmıştır. Böylece, Fırat'ın kaynaklarından Kızılırmak yayına kadar Doğu ve Orta Anadolu'nun önemli bir kesiminde İlhanlılar adına yönetiminden sorumlu kişi Eretna'dır. Şeyh Hasan elindeki imkânlarla Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü sonrası çıkan saltanat mücadeleleri sırasında Irak'taki hükümdarların tayin ve azledilmesi gibi işlerle uğraşmış, rakiplerinin bertarafı için çalışmıştır. Şeyh Hasan'ın merkezi yönetimle uğraşır olması, Eretna'nın Anadolu'da çok daha özgürce hareket etmesini sağlamıştır. Oldukça itiyatlı bir siyasetçi olan Eretna, yönetiminde bulunduğu yerlerin doğu ve güneydoğusundaki İran - Irak memleketlerinde cereyan eden olaylara karışmamayı tercih etmiştir. Merkezi yönetimin iç çekişmelerine dâhil olup tehlikeye atılmaktansa, kendi geleceği konusunda planlar kurmak ve olayları uzaktan takip etmekle yetinmiştir.

Sivas'tan geçen seyyah İbn Batuda'ya İran, Irak, İsfahan, Şiraz ve Kirman'daki beylerin hadiselerini sorarken; şüphesiz kendi açısından olayları öğrenmek amacını güdüyordu. İbn Batuda, akıllıca iş yaptığı zannıyla, cevaplarında beylerden şükranla bahsetmiş, Eretna'nın bağlı olduğu Şeyh Hasan'ı övmekle de iltifata nail olacağını sanmış olmalıdır.⁷

2. ERETNA DEVLETİ'NİN BAĞIMSIZ OLMASI / KARANBÜK SAVAŞI (1343)

Celayir Şeyh Han, İlhanlılara bağlı emirler arasında çıkan politik mücadelelerden başarıyla çıkmıştır. Onun için en büyük tehlike, Mısır'da öldürülen Timurtaş'ın dört oğlundan biri olan ve kendisiyle aynı adı taşıyan Şeyh Hasan'dır (diğer kardeşler: Melik Eşref, Melik Mısır). Bu kardeşler, Bağdat Hatun halaları olması nedeniyle İlhanlı hanlarının hışmına uğramamışlar, babalarından kalan mal varlığını ve köleleri kendi tasarruflarında tutabilmişlerdir. O ana kadar Erzurum'da kalan⁸ Şeyh Hasan, babasına benzeyen birini bulup Timurtaş'ın yaşadığını ilan ederek topladığı Türkmen güçleriyle birlikte Celayir Şeyh Hasan ve İlhanlılara karşı mücadeleye girişir. Hatta bir karşılaşmada Celayir Şeyh Hasan'a karşı Temmuz 1338'de Aladağ'daki Şehr-i Nevi yakınında bozguna uğratar. 1340 Haziranında ikinci kez yenerek durumunu güçlendirir. Bu sırada kukla durumunda olan İlhanlı Sultanı Küçük Şeyh Hasan'ı da kendi tarafına çeken Timurtaş oğlu Şeyh Hasan,

⁵ Moğol Han'ın ölümüne yakın zamanlarda bile Anadolu'nun siyasi ve gerekse mali konularıyla çok yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Tarafından 5 Zilhicce 735 (28 Temmuz 1335) tarihinde verilen arpalıklara ait bir vesikada; Erzincan'da Karay nahiyesi vergisinin İran ulemasından Hafız Ebu'l-Mahamid Muhammed'e idrâr - arpalık- olarak suyurgal edildiği "mal-ı mukarrer, cihat, kopçur, cizye, öşür ve başka müteveccihat"tan ibaret ve senede 8.000 dinar meblağ tutan iradların kethüdalar tarafından mumaileyh hafızın mutemetlerine teslim olunacağı belirtilmiştir. Tavzihât-ı Reşidî, **Topkapı Sarayı**, no:2300, vr. 43b'ye ek.

⁶ F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 91-94; İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi I**, s. 42, not: I.

⁷ İbn-i Batuta **Seyahatnamesinden Seçmeler**, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), İstanbul 1971, s.26.

⁸ **Camî'üddüvel II**. s. 717; A.Ş. Beygu, **Erzurum**, s. 71 - 73.

Erzurum'dan Mardin'e kadar olan yerlerin korku saçı tek hâkimi olmuştur. ⁹

Celayir Şeyh Hasan'ın diğer emirlerle olan mücadelelerine karışmayan Eretna, kendi yönetiminde bulunan topraklarda faaliyet gösteren Timurtaş oğlu Şeyh Hasan'la da kapışmamaya dikkat eder. Ancak, Celayir Şeyh Hasan'ı yenen Şeyh Hasan'dan zarar görmek kaygısı ile Memlük Sultanı'na elçi göndererek, onun vesayetine girmeyi istemiştir (1338/9). İsteği olumlu bulunmuş ve Memlüklülerden kendisine Anadolu ülkesinin valilik menşuru gelmiştir. Bu yıllar içinde Eretna'nın çözmesi gereken temel sorun, özellikle Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra gelişen Türkmen ayaklanmalarıdır.

Harita 1: Eretna Devleti (XIV. yüzyıl).

Siyasal etkinlikleri aynı ülke topraklarında devam eden Eretna ile Timurtaş oğlu Şeyh Hasan'ın karşı karşıya gelmeleri kaçınılmazdır. Şeyh Hasan, bir zamanlar babasının bu ülkenin asıl valisi olması nedeniyle bu ülkenin kendi yönetiminde olmasının meşruiyetini ileri sürmüştür. Kararlılığını göstermek için bir ara Erzincan'ı Şarkikarahisar'a kadar olan yerlerle birlikte işgal altında tutulmuştur. ¹⁰ Ancak, Şeyh Hasan diğer muhalifleriyle (Hacı Tugay gibi) meşgul iken, Eretna Erzincan'ı tekrar geri almıştır.

Timurtaş oğlu Şeyh Hasan, Tebriz'de kalarak kukla İlhanlı hükümdarlarından Süleyman Şah komutasındaki bir orduyu Eretna'nın üzerine gönderir. Eretna, yanına Memlük, Türk

⁹ F. Sümer, *agm*, s. 100.

¹⁰ F. Sümer, *agm*, s. 104; A.Ş. Beygu, *age*, s. 72 – 73.

ve Moğollardan topladığı bir kuvvetle onu Erzincan - Sivas arasında Karanbük 'de (Kerenbük) karşılar (Cumadel ula 744 / Eylül - Ekim 1343). Savaşın başında Eretna orduları bozularak geri çekilir. Bunun üzerine Süleyman Şah'ın taraftarları ganimet kaydıyla düzensiz bir biçimde kovalamaya başlayınca, bir tepenin ardını tutan Eretna tekrar hücum emrini verir. Bu ani saldırı karşısında Süleyman ve yanındakiler kaçmayı daha uygun bulurlar. Böylelikle savaş Eretna'nın galibiyetiyle sonuçlanır. Eretna'nın Karanbük'teki başarısı, onun gelecekte bağımsız bir devlet sahibi olmasını sağlamıştır. İki ay sonra Şeyh Hasan'ın bizzat kendi karısı tarafından öldürülmesiyle bu korkulu düşmanından tümüyle kurtulmuştur. Bu tarihten sonra Alaeddin Eretna adıyla hükümdarlığını ilan etmiş ve adına para bastırmıştır.¹¹ Timurtaş oğlu Şeyh Hasan'ın yerine geçen diğer kardeşi Erzurum yöneticisi Melik Eşref ise Eretna'nın egemenliğini kabul etmiştir. Eretna'nın kendi adına para bastırması ve hükümdarlık etmesinde, Memlük sultanı En-Nasır'ın ölmesinin (H. 740) ve Memlüklülülerin o ara kargaşalık içinde olmasının da payı vardır. Hatta bundan istifade ile Darende, Memlüklülülerin elinden alınıp Eretna Devleti'ne katılan yerler arasındadır.¹²

Sivas, Kayseri, Niğde, Aksaray, Develi, Karahisar, Amasya, Darende, Tokat, Merzifon, Samsun, Şarkikarahisar, Erzurum ve Erzincan yörelerini egemenliği altında tutan Eretna, aslen Uygur Türklerindedir.¹³ Genellikle Kayseri ve Sivas'ı yönetim merkezi yapmıştır. Kaynaklar, onun zamanında halkın güven içinde yaşadığını kaydeder. Kendisinin köse oluşu, hizmetlerinde adil ve şefkatli davranmasından dolayı "Köse Peygamber" diye anılmıştır. 1352 de ölen Eretna'dan hemen sonra ülkesinde karışıklıklar baş göstermiştir.

3. ERETNA DEVLETİ'NİN NİTELİĞİ VE BU DEVLETİN DAĞILIŞI

Anadolu'da çeşitli etnik (Türkmen, Moğol, Ermeni), din ve mezhepleri benimseyen, yaşama biçimleri farklı (göçebe-yerleşik) insanlar yaşadığı için, bu ülkede istikrar güçlü ve düzenli bir sistemin kurulması ve bu sistemi koruyacak karalı yapıların bulunması gerekmiştir. Eretna'nın kişilik özellikleri ve çabaları sayesinde barış içinde olan beldeler, onun ölümüyle çeşitli bölgelerde nüfuz sahibi olan beyler ile Eretna'nın varisleri arasında politik mücadelelere sahne olmuştur. Karamanoğulları başta olmak üzere Dulkadir Türkmen beyleri ve hatta Mısır Memlükleri dâhil ülke yönetiminde yıpratıcı bir tutum içine girmişlerdir.

Amasya'da gittikçe güç kazanan Hacı Kutluğ Şah ve oğulları bu yöreyi Eretna'dan ayırıp özerkleştirmişlerdir. Devletin payitahtı ise Kayseri ve Sivas olarak iki şekilde bölünebiliyordu. Zamanla Erzincan Beyi Mutahharten de bağımsız olarak hareket edenler arasındadır. Daha çok Orta Anadolu'da etkin olan Eretna Devleti, şehzade kavgaları iç ve dış baskılarla çöküşe doğru giderken, bundan gereği gibi yararlananlar Uç Türkmen Beylikleri olmuştur.

¹¹ F. Sümer *agm*, s. 105, 109; İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I. s. 42, NOT: 1; Yazıcıoğlu Ali, ypr. 446 a.

¹² F. Sümer, *agm*, s. 111.

¹³ İ. H. Uzunçarşılı, *Eredna* mad, **İA**; Ayrıca babasının Cafer adlı biri olduğu ve İslamlığı hakk. Bkz. Müneccimbaşı, **Cami'üd-düvel**, Esad Efn. Ktp.; 2103, vr. 558 b.

II. ERZİNCAN EMİRLİĞİ (1348 – 1410)

Eretna oğlu Mehmet Bey'in 1365 de ölümünden sonra, yerine geçen genç Alaeddin Ali Bey zamanında ülkenin çöküşü hızlanır. Alaeddin Ali Bey'in tahta çıkışından hemen sonra bazı Moğollar, Sivas'ı muhasara edecek kadar ileri gitmişlerdir. Karamanoğlu Alaeddin Bey ise Konya, Aksaray, Niğde ve Kayseri yörelerini zapt etmiştir. Güneyde Şam Türkmenleri ile Dulkadırlıların baskıları artmış ve Darende, Divriği, Memlûklülerin elinde kalırken Osmanlı güçleri 1362'de Ankara'yı almıştır. Bu olaylar sırasında Erzincan, Pir Hüseyin adlı bir emirin kendi inisiyatifi doğrultusunda yönetiliyordu.

1378'de vezirlik makamına gelen Kadı Burhaneddin bir süre için bu dağılışın hızını durdurmaya muvaffak olabilmıştır. Daha önceden Kayseri Kadısı olan Burhaneddin, Eretna'nın sultan ilan edilen torununa önce naib olmuş, bilahare onu ortadan kaldırdıktan sonra 1381'de kendisini hükümdar ilan ettirmiştir.¹⁴

1. AHİ AYNA BEY (1348 – 1362)

Henüz Eretna Bey ölmeden evvel, onun zamanına tekabül eden 1348 senelerinde Erzincan, Ahi Ayna (Gıyaseddin İne) Bey adında birinin yönetmindeydi.¹⁵ Zamanın kaynaklarında, Ahi Ayna (İne) Beyin Erzincan'a ne zaman geldiği, kentin emirliğine gelişinde kimlerin katkısının olduğu hakkında fazla bir bilgi yoktur. Adından hareketle, onun bölgesindeki güçlü Ahi liderlerinden biri olduğu tahmin edilmektedir.¹⁶

Aziz bin Erdeşir'i Esterâbâdî, Bezm u Rezm adlı eserinde Erzincan'ın Ahi Ayna Bey tarafından satın alındığını yazmaktadır: *“Sultan (Kadı Burhaneddin) dedi ki: - Emir in dedesinden beri epey bir müddettir bizim sizde bir emanetimiz vardır; halbu ki siz onu iade hususunda son derece kusur işlediniz. Şimdi hakkımızı sizden istemeye geldik. Eğer... gönül rızasıyla teslim ederseniz kavga ortadan kalkar. Aksi takdirde kılıç, adil bir hüküm ve işi halleden bir hâkimdir. Meseleleri halletmeye kadirdir; yakında hakkı layık olana ulaştırır.*

¹⁴ İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi I**, Göst. yer.; Aynı müell. **Anadolu Beylikleri**, İstanbul 1937, s. 50; M. Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi- I**, s. 93 – 94, 234, 2401241, 301; Z. V. Toğan, **-Giriş-**, s. 272; F. Sümer, *agm*, s. 125; O. Turan, **Takvimler**, Ankara 1954, s. 32, 48.

¹⁵ Panaretos Vekayi-nâmesi (nden nkl. Y. Yücel, *Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, **Bellekten**, 35 / 140, s. 666 , Alm. Terc., s. 51).

¹⁶ Mutahharten dönemiyle ilgili olarak derli toplu bir araştırma Yaşar Yücel tarafından yayınlanmıştır. Bak. *XIV – XV. yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar, I, Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, **Bellekten**, 35/ 140, TTK. Ankara 1971.

2. PİR HÜSEYİN (1362 – 1379)

Pir Hüseyin'le ilgili olarak bilgilerimiz Ahi Ayna Bey'den daha sınırlıdır. Ayna Bey'in ölümü üzerine Şarkikarahisar'dan Erzincan'a gelmiştir.

Pir Hüseyin'in gelişi ve emir oluşu (4 Şevval 763 = 28 Temmuz 1362) arasında çeşitli olaylar meydana gelmiştir.¹⁷ Kendisinin Anadolu'ya gelen Türkmen oymaklarından birine mensup olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraları çeşitli faaliyetleri görülen Celayir Sultan Ahmed dönemi emirlerinden Pir Hüseyin Karluğ ve Emir Şeyh Hasan Karluğ'un ön akrabalarından biri olması da mümkündür.¹⁸

Pir Hüseyin Erzincan'a geldiği zaman halk arasında ayrılıklar çıkmış ve kitlesel çatışmalar yaşanmıştır. Pir Hüseyin, bu iç savaşa yanında getirdiği kuvvetlerle birlikte dâhil olmuştur. Kentte kendine taraftar olanlarla birlikte muhalif olanları sindirmiş, ihtimalki kentin yerleşik zanaat erbabından olan bu aileleri Bayburt ve Tercan yörelerine göçe zorlamıştır.

Pir Hüseyin'in zor kullanarak kendini emir olarak kabul ettirmesi, o sıralarda Eretnalıların yönetiminde kalan bölgelerinde yaşanan yoğun karmaşayı göstermektedir. Bazı kentlerde iç çatışmalar yaşanırken, Eretna hükümdarı Mehmet Bey daha çok Kayseri yöresindeki ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Ayrıca, Orta Anadolu'da başgösteren kolera salgınının getirdiği telaş nedeniyle de özellikle Doğu bölgesindeki gelişmeler gözden ırak tutmuştur.¹⁹

Erzincan'ı yönetimini ele geçiren Pir Hüseyin, daha sonra Bayburt'a kadar olan yöreleri de emirliği altına alır.²⁰ Pir Hüseyin'in Eretna hükümdarının 1365 senesinde ölümünden sonra yerine geçen Alaeddin Bey zamanında da Erzincan Emirliği'ni elinde tutmuş ve hatta güçlendirmiş olacağı da mümkündür.²¹ Erzincan, 1379'da Pir Hüseyin'in ölümüyle kısa bir süre yönetim boşluğu yaşamış, daha sonra Mutahharten hükümdar olmuştur.²²

3. MUTAHHARTEN DÖNEMİ (1379 -1403)

Mutahharten yönetiminin ilk zamanlarına ait bilgiler oldukça sınırlıdır. Onun soyu ve ailesine ilişkin aydınlatıcı kesin kayıtlara tesadüf edilememiştir. Ancak, dönem ve sonrası kaynakların verdiği bilgiler, Mutahharten'in Neşri Tarihinde "Tatar" denilişinin aksine

¹⁷ O. Turan, **Takvimler**, s. 80.

¹⁸ F. Sümer, **Oğuzlar/Türkmenler**, İstanbul. 1980, s. 146.

¹⁹ Y. Yücel, , *agm*, s. 669-670.

²⁰ O. Turan, **Takvimler**, s. 80; Konya Mevlana Kütüp., 2111 no'lu mecmua. Bak. A. Gölpınarlı, **Fihî mâ Fih**, - önsöz-, s. XII.

²¹ 1336'da Alaeddin Ali Bey adına Erzincan'da kesilmiş olduğu görülen bir sikkenin (Ahmed Tevhid, **Meskûkat IV**, s. 437-439) varlığı, Pir Hüseyin'in serbest emirliği hakkında herhangi bir kuşkuya sebep bırakmaz. Zira bu hükümdarın dönemi, Eretnalıların iyice zayıfladığı ve hatta topraklarının daraldığı seneleri ihtiva eder. Ayrıca bkz. Y. Yücel, *agm*, s. 670.

²² **Bezm u Rezm**, s. 151.

Uygur Türklerinden olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgileri kısaca gözden geçirirsek:

1. Bezm u Rezm'de Mutahharten'in Uygur Türkü olan Eretna ile akrabalığına yer verilir.²³

2. Klaviyo, onun (diğer bazı Türkmen beylerinin yaptığı gibi) Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kızıyla evlendiğini yazar ²⁴.

3. Ebu Bekr Tihrani ise Akkoyunlu Türkmen Beyi Ahmed Bey'in damadı olduğunu belirtir.

4. Mutahharten'in el üstünde tuttuğu emiri Tuğrul (Bey) Celayir Türkmenlerindedir.²⁵

Zamanın kaynağı olmaktan çok uzak Neşri tarihinde “Tatar denmesi²⁶, Mutahharten'in Timur'la kurduğu işbirliği ve siyasal ilişkisinin yakınlığı olmalıdır. ²⁷

Mutahharten adı, dönemin kaynakları tarafından doğrulanabilmektedir. Mu-tahharten, temizlenen kişi, temizlenmiş anlamına gelir. Taharten, Tarihten, Tarahtan, Trotan gibi bazı adların kullanıldığı eserlerin pek çoğu, sonraki yüzyıllarda ele alınmıştır. İsmi son iki telafuzu ise Batılı yazarlara aittir. Ayrıca halk arasında kolay söylenmesi için Mutahharten'den “Mu”nun kaldırılarak kullanılmıştır. Dönem sonrası tarihçilerin bazıları da bu kolay kullanımı tercih etmiştir. ²⁸

Mutahharten'in Erzincan emiri olduğu yıl, Kadı Burhaneddin'in vezirlik makamında aktif olduğu döneme rastlar. Mutahharten'in Erzincan'da kalmasına tahammül edemeyen bazı Eretna ileri gelenleri, bu kentin Eretna ailesiyle olan yakın ilgisini ileri sürerek hükümdarı kışkırtmaktaydılar. Hatta kent halkının bizzat hükümdarlarının gelmelerini istediklerini ve bu iş için Şarkikarahisar emiri Kılıçarslan'ın da kendilerine destek olacağını ileri sürmüşlerdir. Bu baskı ve kışkırtmalar karşısında, henüz olgunluk düzeyine gelmeyen Alaeddin Ali Bey, sorunu ciddi anlamda tahlil etmekten uzaktır. İleri gelenler içerisinde konuya olgunlukla yaklaşan Kadı Burhaneddin olmuştur. O, hükümdarla olan karşılıklı olan görüşmelerinde: Erzincan'ın hükümdarlığı meşru olarak tanıdığını, diğer yörelerdeki kitleler gibi ülke bütünlüğünü fiilen parçalamaya kalkışmadıklarını bilmektedir. Ayrıca, Erzincan'dan önce, ele alınıp barışa kavuşturulmasının elzem olduğu yakın yöreler bulunmaktadır. Erzincanlılardan öğrenildiği kadarıyla Mutahharten'in kendisine (Alaeddin Ali Beye) karşı olduğuna dair herhangi kesin bir belgenin olmadığını ve Şarkikarahisar Beyi'nin de yardım vadinin şüpheli olduğunu belirtmiştir. Ne var ki; vezirin söyledikleri Alaeddin Ali'yi ikna edememiş, diğer ümeranın Mutahharten konusunda gösterdikleri

²³ **Bezm u Rezm**, s. 243; Hamdullah Kazvini, **Tarih-i Güzide**, Tahran 1339, s. 594.

²⁴ Klaviyo, **Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat**. (çev. Ö. R. Doğrul), İstanbul 1975, s. 69.

²⁵ Ebu Bekr Tihranî, **Kitab-ı Dıyar-Bekriyye I**, (Yayınlayan: N. Lugal – F. Sümer), Ankara 1964, TTK., s. 38.

²⁶ Neşri, **Kitab-ı Cihan-nüma** - I, (Haz: F. R. Unat – M. A. Köymen), Ankara 1949, s. 350.

²⁷ Y. Yücel, , *agm*, s. 671.

²⁸ Konuyla ilgili olarak bkz. İA., *Akkoyunlular* madd.; Y. Yücel , *agm*, s. 671-672; Mutahharten olarak yazılışı hak. **Bezm u Rezm**, s. 167 vd.; O. Turan, **Takvimler**, s. 80-81.

tutum daha etkili olmuştur. Sonuçta Eretna merkez ordusu Erzincan üzerine hareket kararı almıştır.

Eretna güçlerinin Erzincan üzerine harekete kalkışmasının kesinleştiği andan itibaren, söylendiği gibi Şarkikarahisar emirinin Alaaddin Ali Bey'e hiç bir yardımı olmamıştır. Kaldı ki ona karşı muhalefete dahi kalkışmıştır. Zira, Erzincan'ın alınması, onun da egemenlik sahasını daraltacak ve gelecekte o da tehlikeye girecektir. Bu gelişmeler karşısında Ali Bey'in savaş kışkırtıcıları mahcup ve güç durumda kalmıştır. Uyarılarının haklılığı kabul edilen Kadı Burhaneddin, Erzincan üzerine başlatılan hareketin tamamıyla kendi inisiyatifine bırakılması şartıyla hükümdarın yanında sefere iştirak etmiştir.²⁹

Eretna Ordusunun Erzincan Muhasarası (1379): Yaz mevsiminde Sivas'tan hareket eden Eretna ordusu, Erzincan'ın batı yakasına ulaşır. Başta Alaaddin Ali Bey olmak üzere, ileri gelenler kent halkının kendiliğinden teslim olacaklarını veya onlara misafirane bir kabul göstereceklerini ümit etmişlerken, durumun hiç de böyle olmadığını görülür. Savaş kaçınılmazdır.

Eretna karargâhında yapılacak taarruzun taktik ve stratejisi ele alınır. Toplanan savaş heyeti, Kadı Burhaneddin'in görüşüne uyararak, tahkimatı Erzincan Ovası'nın batı kesimindeki dağ yamaçları üzerinde yaparlar. Mutahharten ise kent merkezi üzerine yapılacak olan bu saldırıya karşı gereken askeri tedbirleri almış, ancak savaş esnasında ekili tahıl ve sair ekonomik kaynakların telefinden kaçındığı için hâla barıştan yanadır. Bu amaçla, güvendiği yakın adamı Celayirli Emir Tuğrul'u bir heyetle Eretna karargâhına gönderen Mutahharten, kentin tahrip edilmemesi, emirliğin kendinde kalmasını, buna karşılık hükümdarın meşru olarak hâkimiyetinin tanınacağını beyan etmiştir. Şimdiye kadar olagelen de budur. Anlaşma olduğu takdirde, bağlı bölgelerin merkez hükümete karşı görevlerini yapacakları, gereken vergi ve diğer yardımların da olacağı doğaldır. Bu ön teklif, Eretna hükümdarı Alaaddin Ali Bey tarafından da tasvip edilir.

Kesin anlaşmanın taraflar arasında hükme bağlanması için vezir Kadı Burhaneddin, Seyidi Hüsam ve Kılıçarslan'dan oluşan Eretna barış heyetini görüşmeler için görevlendirir. Fakat her nedense, yapılan görüşmeler sonunda anlaşma mümkün olmaz.

Savaş fiilen başlamıştır. Mutahharten kuvvetleri, kent surlarına kadar ilerleyen Eretnalıların o sırada düzensiz duruşlarından da istifade ederek yarma harekâtına girişirler. Karşılığında güçlü bir direniş görülünce şiddetli bir mücadele başlar. Görüşmeler zamanı içerisinde yorgunluğu giden ve kalabalık olan Eretna ordusu, kendini toparlamış ve Erzincan kuvvetlerine baskın gelmiştir.

İlk çarpışmada yenik düşen Mutahharten, halkın da direnmeye karşı olan duygularından hareketle artık Eretna vesayetini kabul etmemekte ısrarlıdır. Yapılacak iş, dışarıdan güç ve destek sağlamaktır. Bu amaçla Dulkadir oğlu İbrahim Bey'e ve Akkoyunlu Türkmen Başbuğ'u Kutluğ Bey'e çağrıda bulunur. İbrahim Bey ve Kutluğ Bey yardım isteğine,

²⁹ Yücel, **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti**, Ankara 1970, s. 34 vd.; aynı müell., *agm*, s. 674-675; **Bezm u Rezm**, s. 151-155.

güçlerini göndererek cevap vermişlerdir.

Eretna oğlu Alaeddin Ali, üzerlerine gelen Akkoyunlu Türkmenlerini karşılamak için ümerasından Cüneyd'i görevlendirir. Cüneyd, bu görevinde gafil davranır. Ani olarak Akkoyunlularla karşı karşıya gelen Eretna güçleri perişan edilmiş, Cüneyd ise tutsak düşmüştür. Bu gelişme Erzincan halkı üzerinde olumlu bir etki yapmış, direnişleri için psikolojik anlamda yarar sağlamıştır. Dışardan yardım gelinceye kadar kale içerisinde mahsur bir şekilde savunma veren halk, kale önündeki Eretnalılar üzerine saldırarak onları ağır kayıplara uğratar.

Eretnalıların bu ikinci kez yedikleri darbe sonucunda morallerinin iyice yıkıldığı sanılır. Savaşa devam edildiği takdirde uzun bir süre sonuç alınamayacağı gibi yenilme ihtimalleri de vardır. Bunun üzerine Alaeddin Ali Bey, ordusuyla Sivas'a geri dönmüştür.³⁰

Mutahharten, Eretnalıların ciddi bir neden yokken saldırmış olmalarına hayli gücenmiş olacağını tahmin etmek zor değil. Daha önemlisi, bu savaş yüzünden tarım arazileri büyük bir tahribata uğramıştır. Mutahharten emirliğinde kalmış, Akkoyunlularla uzun sürecek olan bir dostluğun temellerini atılmıştır.

Eretna ve Mutahharten Emirliği arasındaki husumet bitmemiş, aksine yeni gelişmelerle derinleşmiştir. Alaeddin Ali Bey'in ninesi İsfahan Şah Hatun'un Bağdat'tan Sivas'a geliş haberini duyulması Mutahharten için değerlendirmesi gereken bir anmış gibi gözükür. Öteden beri Erzincan'a bağlı görünümünde olan ve H. 781 (1379)'den itibaren bizzat Erzincan hâkimiyetinde bulunacak olan Erzurum emiri Ordu-şah'a emir vererek İsfahan Şah Hatun kafilesinin bütün ağırlıklarıyla beraber tutuklanmasını sağlar.³¹ Böylelikle Eretnalılara karşı cephe aldığı ortaya koyan Mutahharten, daha sonra gerilimi tırmandırmamış, konu barışla sona ermiştir.

Emirliğinin Başlangıç Senelerinde Mutahharten'in Siyasi Faaliyetlerine Toplu Bakış: 1379 Erzincan muhasarası ve İsfahan Şah Hatun hadisesinden sonra Mutahharten'in tam bir serbestlik içerisinde ve daha güçlü bir hükümdar olarak siyasi faaliyetlerde bulunduğunu görüyoruz.

Yöneticilerin belirleyici olduğu bir dönemde Mutahharten'in soğukkanlı, bulunduğu mevkide itidalli ve çok yönlü bir siyaset izlediği bilinir. Ancak, 1380'de ölen Alaeddin Ali Bey'in yerine küçük yaşta bir çocuğun geçmesi ve hükümdarın naibi olan Kadı Burhaneddin'in bütün bir devletin mukadderatına tek başına hâkim olması Mutahharten'i yeni sorunlarla karşı karşıya getirecektir. Kadı Burhaneddin hiç bir hükümdar hanedanlığına mensup olmamakla birlikte hükümdar yetkisiyle hareket etmekte kişisel yetenek ve zekâsıyla önüne çıkan güçleri ezmesini bilmektedir. Erzincan muhasarası sırasında onunla tartışma fırsatı bulduğu sanılan Mutahharten'in gelecekte en büyük

³⁰ **Bezm u Rezm**, 154, 156-167; M. H. Yınanç, **İA**, *Akkoyunlular, Celayirliler, Dulkadirliiler* maddeleri / A.S. Erzi, *Akkoyunlu ve Karakoyun Tarihi Hakkında Araştırmalar*, Belleten, 70 (1954), s. 179 vd.; Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 675-676.

³¹ **Kitab-ı Diyar-ı Bekriye**, I, s. 35; A.Ş. Beygu, **Erzurum**, s. 75.

düşmanı olarak gördüğü Kadı Burhaneddin'e karşı temkinli hareket etmesi gerekecektir.

Geleceği karanlık olan bir çocuk sultanın ortadan kaldırılabileceği ihtimali, Eretna tahtına aday olarak bir kaç kişinin aday olarak çıkması demektir. Bunlardan Kadı Burhaneddin'e muhalefet edenlerin en önemlisi Amasya emiri Hacı Şadgeldi'dir. İhtimal ki, Mutahharten bu zatla işbirliği yapma zemini aramıştır.³² Kadı Burhaneddin'in elinde güçlenmeye başlayan Eretnalılara karşı verdiği politik mücadelede; bizzat Kadı'nın Koyulhisar'a tayin ettiği Zünnun ve Şarkikarahisar'a tayin ettiği Melik Ahmed Mutahharten'in dostlarıdır. Kız kardeşini Zünnun'la evlendiren Mutahharten, Amasya emiri Şadgeldi'nin Tokat'a saldırdığı sırada, eniştesiyle birlik olup oda Eretna topraklarına taarruza geçmiştir. ³³ Ancak güçlerin başında bulunan Karahisar hâkimi, Zünnun'un 2.000 kişilik kuvvetiyle Sivas il hudutlarında talan ve yağmaya kalkışmış, bu düzensizlik karşısında o zamana kadar sessiz kalan Kadı Burhaneddin harekete geçerek: bu saldırganları tepelemiştir. Olay karşısında paniğe düşenlerin başında Hacı Şadgeldi vardır. Tokat'ın muhasarası sırasında Erzincan'a elçi gönderip Orta Anadolu ve çevresinde hükümdarlık kurmak isteyen Kadı'nın hem kendisi ve hem de Mutahharten için büyük bir tehlike arz ettiğini anlatılır. *"... O günlerde Zünnun, Emir Mutahharten ile sulh yaptı, onun kız kardeşiyle nikâhlandı. Birlikte fiili harekette bulundular. Sivas havalisine saldırılar düzenleyip tahribat yapıyorlardı. O zaman Zünnun, iki bin kadar atlı ile hücum etmiş, vilayeti yağmalıyo.. diye haber geldi."*

...Tokat Kalesi'nin muhasarasıyla: meşgul olan Hacı Şadgeldi, Zünnun'un saldırı hareketini duyunca endişe ve ızdıraba düştü. Emir Mutahharten'e (acele) haber gönderdi, ki: bu şahıs, Rum ülkesinin merkezi ve memleket şehirlerinin büyüklerinden olan Sivas'ı zorla galebe çalarak ele geçirdi ve Havik (Hafik) Kalesini fethetti. Şimdi Tokat'a iyice gözünü dikmiş Seydi Hüsam'ı oraya gönderdi. Günden güne memleketinin dairesini genişletmeye ve devletinin gücünü artırmaya son derece gayret eden; bu amaçla çevreye ganimetler dağıtmaktan çekinmeyen bir adamdır." ³⁴

Hacı Şadgeldi'nin Mutahharten'den istediği (Sivas üzerine taarruz etme fikri) şeyler, her ikisinin de lehine gözükmektedir. Bu nedenle Mutahharten'in de bu fikre katıldığı anlaşılmaktadır. Dostu ve eniştesi olan Zünnun'un uğradığı mağlubiyet, Mutahharten'i hayli üzmüş ve Kadı'ya karşı olan kinini artırmıştır. Kadı Burhaneddin'in Hacı Şadgeldi üzerine yürümesi de Mutahharten ile Hacı Şadgeldi arasındaki ittifakı güçlendiren nedenler arasındadır.

Sivas Üzerine Taarruz: Kadı Burhaneddin'in ileride iyice büyüüp tehlikeli bir hal olabileceği kuşkusunu, Zünnun'un akıbeti ve nihayet Amasya emirinin uyarıları sonunda Mutahharten, Sivas üzerine taarruz etmeye karar verir.

Erzincan'da son hazırlıklarını gören ordu, Sivas vilayetine varır. Mutahharten önce,

³² Y. Yücel, **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti**, s. 42, 163 vd.; aynı müell., *Mutahharten ve..s. 677.*

³³ **Bezm u Rezm**, s. 232-233, 236 vd.

³⁴ **Bezm u Rezm**, s. 236-240.

Celayirli Tuğrul'u Sivas sarayına elçi olarak gönderir. Resmi statüsü henüz naiblik olan Kadı Burhaneddin'den devletin yönetimine tahakkümden vazgeçip idareyi Alaeddin Ali Bey oğlu Mehmed'e teslimini ister. Adeta hanedanlığın hamisi gibi davranır.

Mutahharten'in Eretna adına hamî gibi davranmasının bir nedeni Kadı Burhaneddin Sivas halkı tarafından istenmediği kanaatidir. Kadı Burhaneddin Tokat üzerine yaptığı sefer dönüşünde, Sivas halkı ona kale kapılarını kalkışmış, kendisini istemedikleri yönünde tezviratıyla karşılaşmıştır. Mutahharten'in getirdiği ilk şartın, Sivaslılar tarafından da hüsn-ü kabul göreceği aşikârdır. Parçalanma emaresi gösteren Eretna yönetiminde Kadı'nın ikinci derece bir statüye inmesiyle Mutahharten'in naiblik makamına gelme ihtimali ortaya çıkacaktır. Bu ihtimal belki de Mutahharten'in Eretna hâkimi olabileceği umudunu da artırmıştır. Kadı Burhaneddin'in istenilen şartı yerine getirmesi (ki bunu yapması imkânsızdır) veya Mutahharten'in tam bir galibiyet sağlaması mümkün olursa, herhalde halka kendini sevdirebilme yeteneğine sahip Mutahharten için bu vazife daha kolay şartlar altında yürüyecekti.³⁵

Savaş riskiyle yüzyüze gelinen bir ortamda elçilerin karşılıklı gidiş-gelişi başlamıştır. Mutahharten'in adamı Tuğrul, Sivas sarayından döndüğü zaman, Kadı Burhaneddin de Emir Tuğrul'un damadını Mutahharten'in karargâhına göndererek Sivas'tan çıkarak kendisiyle görüşmek dileğinde olduğunu bildirmiştir. Yabancı olduğu bu kentten çıkabilmek için bizzat Mutahharten'den 1.000 kişilik bir kuvvetin gönderilmesi ricasında bulunmuştur. Aslında, Kadı'nın amacı zaman kazanmak ve kendi güçlerinin durumunu gizli tutmaktır.

Mutahharten, istenilen 1.000 kişi yerine 200 kişilik kuvvetle beraber tekrar Tuğrul'u Sivas sarayına gönderir. Kadı Burhaneddin bu kalabalık heyetin liderine, öncelikle Mutahharten'in tahakküm altına aldığı Erzincan ve Bayburt yörelerinin II. Mehmed'e (Alaeddin Ali'nin yerine geçen oğlu) teslimi gerektiğini, ancak bu yapılırsa kendisinin de istenilen şartı yerine getirmekte hiç tereddüt etmeyeceğini bildirir.

Mutahharten'in el üstünde tuttuğu Tuğrul, bunun mümkün olamayacağını söyleyince de, kinayeli bir şekilde: “*Öyleyse Kayseri, Amasya ve hatta bu da olmazsa Karaman ile Osmanlı topraklarından yerler alıp II. Mehmed'e bırakalım.*” der. Böyle bir şeyin o günkü şartlar içerisinde mümkün olamayacağını aşikâr olduğunu söyleyen Tuğrul'a, bu kez sinirlenen Kadı Burhaneddin, ters cevaplar vererek, Mutahharten'e karşı savaşağını ilan eder. Daha da ileri giderek Tuğrul'u gelenlerle birlikte tutuklatır.

Kadı Burhaneddin'in bu girişimleri, çıkabilecek savaşta olabildiği kadar avantaj sağlamaya yöneliktir. Heyet olarak giden adamlarının tutsak edilmesi ve karşısında gerçekten güçlü bir direnişle karşılaşacağından endişelenen Mutahharten bu kez barış için çaba gösterir. Elçi göndererek dost olmak dileğinde olduğunu bildirir. Bunun üzerine Kadı, Mutahharten'in elçisini serbest bırakır. Ona iltifat eder.

Geri gönderilme işlemi yapılan Emir Tuğrul, Kadı Burhaneddin'le olan son

³⁵ Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 678 – 679.

konuşmasında: Kayseri hâkimi Ömer oğlu Cüneyd'in Amasya hâkimi Hacı Şadgeldi'nin, Şam Türkmenleri ve Moğolların kendilerine düşman olduklarını bildirerek onun Mutahharten'le işbirliği yapmasının faydalı olacağını söyler. Kadı Burhaneddin de, en yakınlarında bulunan Hacı Şadgeldi'nin katledilmesinde hiç bir beis görmediğini ve hatta onun kesik başını bizzat Mutahharten'e yollayacağını söylemekten çekinmez. Kadı Burhaneddin bu söylediğini daha sonra gerçekleştirmiştir. 1381 sonbaharında Hacı Şadgeldi'yi ağır bir yenilgiye uğratan Kadı Burhaneddin, onun başını Sivas'tan Erzincan'a göndermiştir.³⁶

Mutahharten - Kadı Burhaneddin Mücadelelerinde Erzincan (1381–1387): 1379-1403 seneleri arasında Mutahharten'in Erzincan'da süren emirliği, daha doğrusu kendine özgü hükümdarlığı süresince, Kadı Burhaneddin'in de Erzincan'la olan ilişkilerinin önemi büyük olmuştur³⁷.

Kadı Burhaneddin Sivas'ın Mutahharten tarafından muhasara tehlikesini atlattıktan ve Hacı Şadgeldi'yi ortadan kaldırdıktan sonra, tam bir hükümdar gibi hareket etmiş, kendi adına hutbe okutup para bastırmıştır. Başta Mutahharten olmak üzere, yörenin bağımsız emirleri, onun siyasi nüfuzunu artırarak çevresindeki bölgeleri zapt edeceğinden kuşku duymuşlardır. Kadı Burhaneddin'in ülkesini genişletmesi girişimlerine karşı çıkacak en önemli güç kuşkusuz Erzincan emirliğidir. Bu nedenle, Sivas'ta bulunan Kadı Burhaneddin aleyhine girişilen suikastlardan Mutahharten'in önemli ölçüde parmağı olduğu sanılır.³⁸

Kadı Burhaneddin'in gdererek iktidarını sağlamlaştırması karşısında, başta Mutahharten, Moğol ileri gelenleri ve Amasya emiri Taceddin oğlu Ahmed Bey aralarında kurmuşlardır. Sivas üzerine yürümek ve kenti kuşatmak konusunda fikir birliği yaparlar³⁹.

Sivas üzerine hareket edileceğini açıklayan Mutahharten, kendisinden kuşkulandığı akraba ve tabisi Zünnun'u tutuklayarak Melik Ahmed'e teslim etmekten çekinmez. Bir müddet Şarkikarahisar'da tutsak olan Zünnun, başı kesilerek katledilir. Mutahharten bu hareketi karşısında, Koyulhisar yöneticisi Kılıçarslan'ın hizmetinde bulunmuş bazı askeri mevkii sahibi kimseler Kadı Burhaneddin'e giderek, ondan dert yanarlar. Zira Mutahharten, kendi eniştesinin ölümüne neden olmakla, Koyulhisar'da gözü olduğunun anlaşıldığını, oysa

³⁶ **Bezm u Rezm**, s. 243 – 249; Y. Yücel, **Kadı Burhaneddin ...**, s. 56, vd.; *Mutahharten ve ...*, s. 680.

³⁷ Kadı Burhaneddin: Aslı Oğuzlardan Salur boyuna mensup olan zatın, kendisinden önceki üç atası da Kayseri'de yerleşip, orada kadılık vazifelerini icra etmişlerdir. **Şerefnâme**'de (C. 2, s. 75) ve **Tacü't-Tevârih**'de (C. 5, s. 16) Erzincan kadılığında bulunduğu kaydedilir. **Osmanlı Müellifleri**'nde (C. I, s. 367, -A.f. yavuz terc.-) "Erzincanlı" olarak gösterilmesi hatalıdır. Kendisiyle ilgili olarak, devrinin en önemli kaynağı, bizzat kendine takdim için yazılan Aziz bin Erdeşir Esterâbâdî'nin **Bezm u Rezm**'idir. Ayrıca İbn Arabşah'ın Acâibu'l-Makdur'u ve Ebu Bekr Tıhrânî'nin **Kitab-ı Dıyar-ı Bekriyye**'si ona ilişkin orijinal bilgi veren eserlerdir. Kadı Burhaneddin'e ait günümüzdeki en geniş araştırma, Yaşar Yücel'e aittir. (Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti). Ayrıca İ. H. Uzunçarşılı'nın **İA. Sivas Maddesi**'nde ve İ. H. Danişmend'in **Osmanlı Tarihi Kronolojisi** 'inde yeterli bilgiler mevcuttur. Ayrıca kişiliği hakkında geniş bir bilgi verilen –önsöz- ve açıklamalar ihtiva eden "Divan"ı son olarak Ali Alparslan tarafından (**Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler**, Ank. 1977) neşredilmiştir.

³⁸ **Bezm u Rezm**, s. 263; Y. Yücel, **Kadı Burhaneddin ...**, s. 59-63.

³⁹ **Bezm u Rezm**, s. 263 – 264; Neşrî, I, s. 378 vd.; Y. Yücel, **Kadı Burhaneddin ...**, s. 65, not: 18-19; *Mutahharten ve ...*, s. 682.

ki bu yörelerin, ölen Kılıçarslan'dan sonra akrabası Şeyh Mahmud'a ait olması gerektiğini belirtmişlerdir.

Mutahharten'in egemenliğini genişlemek amacıyla olduğunu, yakınlarından birini Akşehir'e gönderip oradan Koyulhisar üzerine akınlar düzenletmesinden anlaşılmaktaydı.⁴⁰

Sivas üzerine ikinci yürüyüş ve Abdolvahhab Savaşı: Kadı Burhaneddin'e karşı saldırma kararı alanlardan Seyyidi Hüsam, Nebi ve Amasya emiri Ahmed Bey, Artukabad'da bir araya gelirler. 1382 senesinin bahar - yaz aylarında meydana gelen bu gelişmelerde Babuk oğlu Ali Paşa da Barambay ve Moğol cemaatiyle anlaşarak Sivas'a saldırıya geçenler arasındadır. Kadı Burhaneddin için bunlar Mutahharten'den ayrı olarak bir cephede görülen ikinci düşman gücüydü. Bu nedenle hem Mutahharten ve hem de diğerlerine karşı iki cephede savaş girmekten çekinerek sorunu zaman içerisinde çıkacak fırsatlara göre çözmeyi düşünmüş olmalıdır. 1383 ilkbaharına kadar yaptığı karşı saldırılarda Amasya, Tokat ve Osmancık bölgelerindeki güçlerle uğraşmış, Amasya emiri Ahmed, Nebi ve Seyyidi Hüsam'ın aralarında anlaşmazlık ve kopukluk olduğu görülünce, doğrudaki Mutahharten tehlikesine eğilmiştir.⁴¹

Kadı Burhaneddin'e karşı düşünülen ittifakın kısa sürede dağılması, Mutahharten'i yalnız ve desteksiz bırakmıştır. Yapılacak iş, Erzincan emirinin kendini koruyabilecek gerekli tedbirleri almaktır. Bu işte ona yardımcı olabilecek önemli bir güç, daha önce de olduğu gibi Akkoyunlu Türkmenleridir. Her ne kadar yazılı tarihlerde Mutahharten – Akkoyunlu işbirliğinin olduğu kaydedilmemişse de, aynı tarihte Akkoyunlu Kutlu Bey'in oğlu Ahmed bey ve Mutahharten'in Sivas'a saldırmış olmaları, bu anlaşmanın bir sonucu olduğunu gösterir.⁴² Kadı Burhaneddin, Akkoyunlu – Mutahharten saldırılarına karşı Emir Yusuf Çelebi'yi görevlendirir. Ancak Yusuf Çelebi, hasımlarıyla yaptığı bir çatışmada başarı sağlayamaz ve ölür.⁴³ Bu yenilgiye rağmen Kadı Burhaneddin soğukkanlılığından hiçbir şey kaybetmez. Hatta onun bu kayıtsız tutumunu payitahtta korkaklık olarak nitelendirenler dahi olmuştur.

Gelişmeler kendi lehindeyken Mutahharten'in olayları alttan alıp yatıştırma siyaseti de şaşırtıcıdır. Hatta Sivas'ın içinde meydana gelen bazı kargaşalıklar esnasında Şam Türkmenlerinin Sivas topraklarına karşı olan hücumları esnasında durumu hayli kötüleşen Kadı Burhaneddin'e karşı yumuşak davranmakta, ona mektuplar göndererek topraklarına tahribata girenlerle hiç bir münasebetinin olmadığını belirtmektedir.

Kadı Burhaneddin'in Moğolların çıkardığı karagaşalıkları önleyerek Şam Türkmenlerinin önünü almış ve Amasya hudutlarına kadar egemen olmuştur (1383-4). Yaz ayları içinde gelişen bu olaylardan Mutahharten hoşnutsuz olmuştur. Kadı Burhaneddin'in Kayseri

⁴⁰ **Bezm u Rezm**, s. 265; Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 683.

⁴¹ Y. Yücel, **Kadı Burhaneddin ...**, s. 65 – 74; , *Mutahharten ve...*, s. 684.

⁴² Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 683-684.

⁴³ **Bezm u Rezm**, s. 291-292.

civarında Karamanoğlu Alaeddin Bey'in hamiliğini yaptığı Cüneyd ile olan meşguliyetinden istifade eden Mutahharten, Sivas topraklarına kendisi saldırarak şehrin yakınlarına kadar sokulur. O ara, Fars kalesini teslim alıp, kumandanı Hızır Bey Çelebi'yi öldürür.

Sivas tehlikenin eşiğinde olduğunu haber alan Kadı Burhaneddin, bulunduğu Kayseri yöresinden geri döner. İki tarafın kuvvetleri Abdulvahab mevkiinde karşılaşır. Yapılan muharebede, Mutahharten yenilerek şehrin hudutlarını terke zorlanır.

Kadı Burhaneddin'in güçleri Mutahharten'i takip etmek kararındadır. Bu amaçla Erzincan Emirinin ardından Erzincan topraklarına girerler. Erzincan - Akşehir kalesine varıp kenti yağmalayarak yakıp - yıkarlar, kaleye hasar vermiş olmakla birlikte almaya muvaffak olamazlar. Yaklaşan çetin kış mevsimi ve askerlerin yorgunluğunu hesap eden Kadı Burhaneddin, daha ileri gitmeyerek geri döner (1384/5).⁴⁴

Harita 2: Erzincan Emirliği ve emirliğe bağlı yerler.

Antlaşma: Kadı Burhaneddin'in harekâttan vazgeçerek geri dönmesi sayesinde Mutahharten'in tehlikeye düşen emirliği kurtulmuştur. Akkoyunluların yardıma gelmemeleri, Sivas hükümdarı karşısında Mutahharten'in yalnız kalmasına ve yenilmesine neden olmuştur. İki taraf için yapılacak en iyi şey barıştır. Sivas sarayına gönderilen heyet

⁴⁴ Bezm u Rezm, s. 299-302; Y. Yücel, Mutahharten ve s. 684-685.

marifetiyle görüşmelerin yapılacağı yer belirlenmiş ve anlaşmaya varılmıştır. Buna göre;

1- Her iki tarafta karşılıklı olarak birbirlerini tanıyacaklardır.

2-Birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklar ve düşmanca hareketlerden kaçınacaklardır.

3-Erzincan Emiri (Mutahharten) gerektiğinde Kadı Burhaneddin'e asker yardımında bulunacaktır.

Yukarıdaki şartlar, Kadı Burhaneddin'in arzusu olduğu kadar, Mutahharten'in de lehine olmuştur. En önemlisi, öteden beri kendi başına hüküm süren Erzincan Emirliği'nin bağımsızlığına işaret eden bir içerik taşımaktadır.⁴⁵ Üçüncü madde olarak belirtilen 'asker yardımı' konusu “sözde” gibi durmaktadır. Kaldı ki, yapılan anlaşmaya rağmen Kadı Burhaneddin her an Mutahharten'in hücum ve saldırısından çekinmektedir.1386 yılında Kayseri Seferi'ne çıktığı zaman, seçkin emirlerinden Siraceddin'i, Koyulhisar yöresine gönderip Mutahharten - Melik Ahmed ikilisinin ittifakla burayı alma teşebbüslerinden duyduğu kuşkuyu gidermeye çalışmıştır. Yine aynı senenin kış ayları içerisinde imar işleri için Amasya 'da bulunduğu anda yönetim sahasının sınırında bulunan Kurtuluş Kalesi'ni tahkim ettirmiştir.⁴⁶ Bütün bunlar, Kadı Burhaneddin'in Mutahharten'e güvenmediğini ve ondan yardım isteme ihtimalinin çok az olduğunu göstermektedir.

Erzincan Emirliği'nin Egemen Olduğu Yerler ve Siyasi Sınırları: Mutahharten, yönetimi altında bulunan bölge içerisinde, iç işlerinde serbest olduğu kadar dış ilişkilerinde bağımsız hareket edebilmektedir. Ancak, her şeye rağmen bağımsız bir devlet olma niteliğinde olamadığını, dönemin “bağımsız devlet” olmasının göstergesi olan, örneğin adına hutbe okutup para bastırmak gibi bazı işlemleri yerine getiremediğinden anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak, bağımsız devlet işlemlerini icra edecek kurum ve kuruluşların oluşmadığı görülmektedir.

Esasında, XI – XV. yüzyıl Anadolu Türk tarihi süreci içinde ortaya çıkan “bağlı devlet”, “melik devlet”, “emirlik” ve “beylik” gibi siyasal formların nitelikleri, birbiriyle olan ilişkileri, zaman içerisindeki değişim ve dönüşümleri anlaşılmadan, bu dönemin konumunu kavramak zordur.

Anadolu'da, özellikle ülkenin doğusunda birbirine çok yakın bölgelerin içerisinde, değişik etnik zümreler üzerinde egemen olan bazı kimseler değişik unvanlarla çeşitli emirlikler içerisinde yer almışlardır. XIV. yüzyılın siyasal karmaşası içerisinde bu lokal yapıların emirliklerle olan ilişkileri oldukça değişken ve belirsizdir. Selçuklu'nun dağılışımdan Timur'un ülkeyi işgaline kadar geçen sürede her bölgenin köklü toplumsal ve siyasal kurumlar oluşturamadığı, yeni göçlerle yaşanan alt üst oluşların da bu istikrarlılığı körüklediği kesindir. Erzincan Emirliği böylesi bir ortamda yarım yüzyıl süreyle çeşitli iç ve dış siyasi gelişmelerde kendi başına hareket kabiliyeti olan özgün siyasal yapılardan biridir. Diğer Türk beylik ve emirleriyle olduğu gibi Trabzon Kommenleriyle de savaş veya barış

⁴⁵ Bezm u Rezm, s. 303; Y. Yücel, *Mutahharten ve s.* 685 – 686.

⁴⁶ Bezm u Rezm, s. 312 – 314, 324-329; Y. Yücel, *Mutahharten ve ..*, göst. yer.

ilişkilerinde bulunabilen, Anadolu tarihi içinde kendi varlığını kabul ettiren bir güç olduğu inkâr edilemez.

Bezm u Rezm'in çeşitli kısımlarında ve Kitab-ı Diyarbekriye'de toplu olarak Erzincan Emirliğine dâhil edilen kentler arasında şunlar bulunur: Erzincan, Tercan, Kemah (EğİN ve bilhassa bu yerleşme merkezinin güney bölümünün durumu meçhuldür. Orta çağ asırları içerisinde bu mıntıka yer yer güneydeki siyasi yönetimlerin elinde olmuştur. Mutahharten devrinde ve Alaeddin Ali Bey'in ölümüne müteakip zamanlarda, Darende ve Divriği'nin yanı sıra buranın da Memlûkluların -Şam Türkmenleri ve Dulkadirliler sayesinde- nüfuzu altında kaldığı sanılır.) Erzurum, İspir, Bayburt ve hatta Şarkikarahisar.⁴⁷ Bu memleketlerin yürölçümü Melik Mengüçik Devleti sınırlarına eşit hatta daha geniştir.

Timur'un Ortaya Çıkışı ve Erzincan Emirliğini Tanıması: Mutahharten'in Kadı Burhaneddin'le yapmış olduğu anlaşmadan sonra, doğudan gelen tehlike Anadolu'da etkinliği olan bütün yöneticilerin, hükümdar ve emirlerinin en büyük korkusu olmuştur. 1386 yılı başlarında Irak-ı Acem'e giren Timur, aynı yıl içerisinde Tebriz'e girmiştir. Yaz mevsimini orada geçirdikten sonra Doğu Anadolu'nun bazı kentlerini işgal etmiştir.

Azerbaycan yörelerini alan Timur, Doğu Anadolu'nun bütününe işgal etmek için gereken hazırlıkları 1387 kışında ordugâhını kurduğu Karabağ'da yürütmeye başlamıştır. O yılın baharında Doğu Anadolu'ya yürüdüğü zaman ona direnecekler arasında Karakoyunlu hükümdarı Nasirüddin Kara Mehmed (1380-1389) bulunuyordu. Nahçıvan üzerinden Doğu Bayezid'e gelen Timur, burayı zapt ederek kalesine varır. Timur, Avnik'in zabtını tamamlamadan Erzurum üzerine yürümüş ve kenti zapt etmiştir.

Timur'un Erzurum'a gelişiyle Erzincan'da büyük panik kopmuş, halk ve idareciler arasında korkulu gün ve saatler yaşanmıştır. Kentin işgal edilme riski nedeniyle Mutahharten ailesini ve önemli ağırlıklarını kendine bağlı emirlerden olan Şarkikarahisar hâkimi Melik Ahmed Bey'in yanına gönderir. Şehir halkı, özellikle gayri müslimler Erzincan merkezinden uzaklaşarak çevre köy ve kasabalara göç ederler. Endişeli bekleyiş, Timur'dan gelen bir haberle sona erer.

Timur'un Erzurum alındıktan sonra Çapakçur Suyu'na vardığı sırada Erzincan'a gelen elçisi Mutahharten'e: *Timur'un himayesini kabul şartı ile kendilerine hiç bir şey yapılmayacağını* söyler. Timur'a gereken itaatin ve bağlılığın gösterileceğini söyleyen Mutahharten, gelen elçiye bazı hediyeler takdim ederek onu geri gönderir.

Elçiler aracılığıyla yapılan görüşmeler Erzincan Emirliğinde yaşayan halkın endişesini önemli ölçüde ortadan kaldırmıştır. Timur'un gelişinden memnun olanlar arasında Kadı Burhaneddin'in göz açtırmak istemediği düşmanları da vardır. Ancak, ülkenin diğer bey, hâkim ve sultanları için endişe devam etmektedir. Bunların başta gelenlerinden biri de Kadı Burhaneddin'dir;

Mutahharten, Timur'la dostluk bağlarını sağlamlaştırmak için ikinci bir girişimde

⁴⁷ Ebu Bekr Tıhrânî, *Kitab-ı Diyar-ı Bekriye* I, s. 35.

bulunur. Timur, Ahlat'ı zapt ederek Van'a vardığı sıra Mutahharten'in elçisini kabul eder. Elçi, hediye takdimi yanı sıra Mutahharten'in saygılarını iletir. Erzincan Emirliğini tanıdığını belirten Timur bir müddet sonra Karakoyunlu beldelerinden ayrılarak İran'a döner.⁴⁸

Karakoyunluların Erzincan Bölgesine Sığınmaları ve Mutahharten'in Kadı Burhaneddin Üzerine Seferi / 1387 – 1388: Oğuz Türklerinden olan Karakoyunlu hanedanlığı, kendisine bağlı İğdir, Yıva, Kınık, Baharlu boylarından biriyle veya akrabalık ilişkileri içerisinde bir kaçıyla aynı soydan gelmektedir.⁴⁹ Karakoyunluların tarih sahnesine çıkmaları, Moğol hâkimiyetinin çöküş dönemine rastlar. Doğu Anadolu, Hülagü zamanında Diyarbekir ve Ahlat- Van bölgesi olarak ayrılan siyasi bir eyalet halindeyken, Karakoyunluların mensubu bulunduğu boyların her iki taksimat içerisinde de varlıklarının olduğu iddia edilmektedir. Ancak, Karakoyunluların çok önceki tarihlerde Anadolu'ya gelip başta Erzincan ve Sivas yörelerinde yurt tuttıkları söylenirse de (ki bu rivayetler Osmanlı mürevvihlerinden öteye varmaz) bunun aslı yoktur.⁵⁰ Onların siyasi sahada önem kazanıp, Anadolu'da nüfuz sahibi olmaları hakkındaki bilgiler Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle başlayan gelişmelerden itibaren açıklık kazanır.⁵¹

Bayram Hoca, Karkoyunluların önderi olarak bu topluluğun siyasi güç kazanmasında önemli bir yere sahiptir. 1375- 76 'da şartların uygun olmasından faydalanarak bazı yerlerle birlikte Erzurum, Avnik, Hasan Kalesi civarlarında yurt tutan Bayram Hoca ve bağlı boylar Erzincan Emirliğinin doğu komşusu olmuştur.⁵²

Bayram Hoca'nın 1380 senesinde ölümü üzerine Karakoyunluların başına Kara Mehmed geçer (1380-1389). Kara Mehmed özellikle Celayirlilere karşı verdiği mücadeleleri ve başarılarıyla Karakoyunluların geleceği için önemli atılımlar atmıştır. Karakoyunluların Mutahharten'in yönetimindeki Erzincan Emirliği ile ilk siyasi ilişkileri bunun zamanında olmuştur.

Mutahharten öteden beri Kadı Burhaneddin'e bağlı topraklarda nüfuz sahibi olmak istemekte ve bu iş için önüne çıkan fırsatları değerlendirmekteydi. Timur'un Doğu Anadolu'ya girişiyle pek çok Karakoyunlu Türkmen batıya doğru kaymış ve Erzincan bölgesine sığınmışlardır. Timur'la aralarında barışçıl ilişkiler kuran Mutahharten, bu göçmen Karakoyunlu güçlerini de yanına alarak o sırada ülkesinin kuzeyinde çıkan sorunlarla uğraşan Kadı Burhaneddin'in topraklarına girer ve Sivas sınırlarına dek sokulur. Bunun üzerine kuzey bölgelerindeki Türkmenlerle uğraşmaktan olan Kadı Burhaneddin geri

⁴⁸ Timur, Timurlular hakk. toplu bibl. için bak. Mustafa Kafalı, **İA. Timur** mad.; Hams R. Roemer, *Timurlular* mad.

⁴⁹ F. Sümer, **Karakoyunlular I**, Ankara 1967, s. 14; Z. V. Toğan, **U.T.T. Giriş**, 363-365; İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri**, İstanbul 1937, s. 59.

⁵⁰ F. Sümer, **Karakoyunlular 1**, s. 15, 33 – 35.

⁵¹ F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 35.

⁵² F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 43.

dönerek Sivas'a varır. Mutahharten'e haber salarak bu hareketinin nedenini öğrenmek ister. Mutahharten ise anlaşma gereği yardıma gelmiş olduğu cevabını gönderir. Hatta kendisi böylelikle yardımda bulunmaya razıyken, Kadı Burhaneddin'e: Niksar'a yaptığı seferden kendisine niye haber verilip çağrılmadığını söylemeyi de ihmal etmez. Mutahharten inandırıcı olmaktan uzaktır ve Kadı Burhaneddin onun asıl amacını bilmektedir. Mutahharten'e karşı yürüyüşe geçmek için karar alır (1387/8). Mutahharten onunla savaşmayı göze alamaz ve Erzincan'a döner.⁵³

Mutahharten'in geri çekilmesinde, kış şartlarından ayrı olarak Karakoyunlu Türkmenlerinin onu terk etmiş olması da etkili olmuştur.⁵⁴ Onu takip etmeyen Kadı Burhaneddin ise, o kışı, Mutahharten üzerine yapacağı seferin hazırlıklarına hasreder. Mutahharten'in Kadı Burhaneddin'le ilgili tedbir ve saldırı planlarının uygulama işinde yaptığı girişimlerden en önemlisi: Memlük hükümdarı Berkuk'u ona karşı kışkırtması olmuştur. Öyle ki, 1388 yılı Kadı Burhaneddin üzerine yapılan seferde, Amasya emiri Ahmed Bey, Kayseri kalesi sahibi Cüneyd ve Hacı Emir oğlu Süleyman'dan başka, Memlüklülerde saldırılarda bulunmuşlardır.

Erzincan Beyliği – Akkoyunlular ve Karakoyunlular: Akkoyunluların ile Anadolu'ya gelişi ve bu ülke içerisinde etkinliklerinin artması Karakoyunlularla aynı dönemde gerçekleşmiş olmakla birlikte, Akkoyunluların Doğu Anadolu'daki siyasi faaliyetleri Karakoyunlulardan daha önceki yıllara dayanmaktadır. Akkoyunluların Erzincan Erzincan Emirliği ile olan ilişkileri ise daha önce belirttiğimiz gibi Trabzon Rum İmparatorluğu'na karşı yapılan akınlar sırasında Ahi Ayna Bey'e kadar uzanmaktadır.⁵⁵ Kadı Burhaneddin, Eretna hükümdarı Alaeddin Ali Bey'le Erzincan'a muhasaraya geldikleri zaman Mutahharten, Akkoyunlu Beyi Kutluğ Bey'den yardım ricasında bulunmuş ve o da oğlunu göndermişti.

Kutluğ Bey'in adına bir camii ve kendi mezarı, bugün Gümüşhane iline bağlı Sinor köyündedir.⁵⁶ Kutluğ Bey'den sonra yerine geçen oğlu Ahmed zamanında ise Mutahharten'le Akkoyunlularla araları açılmıştır. Kutluğ Bey 1389'da vefat ettiğinde Mutahharten batı komşusu Kadı Burhaneddin'den istediği tavizleri koparamamış, bu eski dostunun yönetiminde olan Türkmen kabilesinin dağıldığı doğu ve kuzeydoğu ülkelerine göz dikmiştir. Bu amaçla yöreye akınlarda bulunarak Akkoyunluların mal ve hayvanlarını yağmaya kalkışmıştır. Onun bu hareketine karşı fazla tahammül edemeyen Akkoyunlular sert bir tepki göstererek oldukça kalabalık bir güçle Mutahharten'in üzerine yürümüşlerdir. Çatışma sonunda Erzincan Emiri yenilmiş ayrıca vuruşma esnasında yara da almıştır.

⁵³ **Bezm u Rezm**, s. 336-339; Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 688-689.

⁵⁴ Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 689.

⁵⁵ Akkoyunlularla ilgili olarak bkz. M. H. Yınanç, *Akkoyunlular*, **İA**. mad.; A. S. Erzi., *Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar*, **Bulleten**, 70 (1953), B. S. Baykal, *Fatih Sultan Mehmed – Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi*, **Tarih Arş. Der.**,II / 2-3, s. 69-70 ve not: 12; Z. V. Toğan, **Giriş**, s. 366; İ. Kafesoğlu, **Türk Dün. El Kit.**, s. 884.

⁵⁶ B. S. Baykal, *agm*, s. 70, not: 12; Ali Kemalî s. 243-245; A. Şerif Beygu, **Erzurum**, İstanbul, s. 255-256.

Kaynaklar, Mutahharten'in Akkoyunlulardan yediği darbe nedeniyle saygınlığının sarsıldığını, bunun intikamını almak için uğraştığını kaydeder. Ahmed Bey'in reisliğinde yaylarından indiği bir sırada Akkoyunluların üzerine saldırmayı düşünür. Ancak, Akkoyunluların caydırıcı güçleri karşısında bu niyetinden vazgeçip onlarla barışmayı uygun bulur. Bu amaçla Emir Yelman'ı antlaşma yapılması için görevlendirir.

Akkoyunlular, Mutahharten'in çekingenliğinden güç alarak barışa yanaşmamışlar, ona iyi bir ders vermek için askeri hazırlıklara girişmişlerdir. Savaş için yeteri kadar hazırlanan Akkoyunlu kuvvetleri Mutahharten'in üzerine yürüyerek onu tekrar mağlubiyete uğratırlar. Zor durumda kalan Mutahharten, onlar gibi savaşçı bir topluluk olan Karakoyunlu beyi Nasirüddin Kara Mehmed'den yardım ister.⁵⁷ Öteden beri Akkoyunlularla aralarında husumet olan Karakoyunlular bu yardıma hazırdır. Kara Mehmed'in emrindeki Karakoyunlu güçleri ve Mutahharten'e bağlı güçler Akkoyunluları dar bir geçittekten sıkıştırıp onları bozguna uğratırlar. Mutahharten-Karakoyunlu ittifakı karşısında hezimete uğrayan Akkoyunlular Kadı Burhaneddin'e sığınmak ihtiyacı duymuşlardır.⁵⁸

Mutahharten, Karakoyunlularla yaptığı iş birliğine güvenerek Kadı Burhaneddin ülkesine karşı eylemlere girişme cesareti göstermiştir. Buna karşın Kadı Burhaneddin kendine bağlı olan Akkoyunlu beylerini (Ahmed Bey ve kardeşleri Pir Hüseyin, Kara Yülük Osman, Dulkadirilerden Osman Bey, Bozdoğan oğullarından Sad'ül Mülk ve Ziyau'l Mülk gibi) Erzincan Emirliği'ne, çevresindeki diğer düşmanlarına ve hatta ülkesinde yaşayan Moğollara karşı kullanmıştır. Ne var ki daha Kadı Burhaneddin'in ölümü de Akkoyunluların elinden olmuştur.⁵⁹

Kadı Burhaneddin, Anadolu Türk tarihinin ilginç simalarından biridir. Şair olan hükümdarı orijinal yazma divanı Erzincan'ın merkez köylerinin birinde bulunmuş ve Başbakanlık Arşivler Genel Müdürlüğüne gönderilmiştir. Eretna hanedanlığının elinden almış olduğu ülkenin iç yapısının ve çevre faktörlerinin durumu dolayısıyla sürekli mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Kadı Burhaneddin, çevresindeki siyasi yönetimlerle giriştiği savaşlar sonunda kırılğan ve köksüz antlaşmalar yapmıştır. Erzincan Emirliği ile olan ilişkileri çoğunlukla Mutahharten'in yüzünden hep sorunlu olmuştur. Kendisine karşı Karakoyunlularla ittifak kuran Mutahharten'i bertaraf etmek için yeni bir sefere hazırlanır. Mutahharten yine endişeye kapılır ve elçi göndererek dost olduğunu ve dost kalmak istediğini bildirir. Kadı Burhaneddin, Mutahharten'in Burtuluş Kalesi'ne yaptığı tahribatın karşılığı olarak, onun bir kısım arazilerini almak şartıyla 1389 senesi Mart ayında barışa razı olur.⁶⁰

Mutahharten, Kara Mehmed'in ölümünden sonra da Karakoyunlularla olan iyi ilişkilerini

⁵⁷ Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 690; F. Sümer, *Karakoyunlular*, s. 49; *Bezm u Rezm*, s. 369 – 370.

⁵⁸ *Bezm u rezm*, 370.

⁵⁹ F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, *Selçuklu Arş. Der. I.*, s. 127-128.

⁶⁰ *Bezm u Rezm*, 370.

ve ittifakını devam ettirerek Akkoyunlularla mücadele etmiştir. Karakoyunluların başına gelen Kara Yusuf (1389 - 1420), Mutahharten'e haber ileterek Akkoyunlu mintıklarına birlikte sefere çıkmak istediklerini söyler. Bu teklifi olumlu karşılayan Mutahharten büyük bir savaş hazırlığına girer. Kara Yusuf'un kardeşi Mısır Hoca'da Sad'lu boyu beyleriyle sair Karakoyunlu Beylerine mektuplar göndererek bunların da desteğini sağlamıştır. Ancak, Endris'te meydana gelen vuruşmada Kara Yusuf tutsak düşmüş, Mutahharten ise canını zor kurtarabilmiştir.⁶¹

Son yenilgi, Mutahharten'in, Akkoyunlulara ve özellikle Ahmed Bey'in kardeşi Kara Yülük Osman Bey'e' karşı kinini iyice artmıştır. Öç için yalnızca kendi emirliğinin askerlerini alarak mücadeleye karar verir. Şamsat'ta savaş hazırlığı yapar. Gülüşker'de iki karşı kuvvet buluşurlar. Murat Irmağı'nın bir yakasında Mutahharten, diğer yakasında Akkoyunlular vardır. Ahmed Bey, kızını Mutnhharten'e vermiş olduğundan barış yapılmasından yanadır. Fakat kardeşi Kara Yülük Osman Bey buna karşı çıkar. Savaş yapılır ve Mutahharten yine mağlup olur ve geri çekilir.⁶²

Akkoyunlulara yenildikten sonra yaklaşık dört yıl (1389-1393) ülke içerisindeki gelişmelerle meşgul olan Mutahharten, yaptığı savaşlar sonucu ortaya çıkan sorunların çözümü için çalışmıştır. Onun yerli yersiz saldırganlığı ve savaşçı tutumu zamanla nüfuzunda bulunan tebasını da bıktırmış olmalıdır. Kaybetme tehlikesiyle karşılaştığı otoritesini yeniden kurmak için ülke içi sorunlarla uğraşması kaçınılmaz olmuştur. Kadim mühim düşmanı Kadı Burhaneddin'in Osmanlılarla uğraşmak zorunda olması, Mutahharten'in ülkesinde yapacağı toplumsal ve ekonomik etkinliklere fırsat yaratmıştır.

1394 yılı Mutahharten - Timur ilişkileri: Mutahharten savaşlardan uzak, ülkesinin iç sorunlarıyla uğraşırken Timur'un Irak-ı Arap üzerinden tekrar Anadolu üzerine geldiği haberi alınır. Bu, Mutahharten dâhil birçok yöneticiyi ve doğal olarak toplulukların çoğunu ister istemez tedirgin etmiştir.

Timur'un saldırması hâlinde, Mutahharten'in onun karşısına çıkarabileceği ordu beş bin askerden oluşmaktadır. Kadı Burhaneddin, diğer liderlere önerdiği gibi ona da haber göndererek Timur'a itaat etmek gerekliliğini belirtmiştir. Kadı Burhaneddin düşman komşularının ittifak yaptığı bir gücün oluşması ihtimaline karşı, kendisinin de içinde olacağı bir blok içinde olmayı düşündüğünü sanıyoruz.

1387 de yaptığı gibi Mutahharten Timur'la iyi ilişkilerini sürdürmek ister. Bu vesileyle harekete geçer. Timur, Avnik'in zabtını tamamlamak için Üç Kilise'de konakladığı bir sırada Mutahharten, yanında muhteşem bir alay ve zengin hediyelerle onun yanına gidip, bağlılığını arz eder (1394). Kendisine gösterilen bağlılığını kabul eden Timur, Mutahharten'e ikramda bulunmuş; hil'at, kemer ve külah ile onu taltif etmiştir.

Timur, Avnik üzerine yürüyüşe geçtiğinde Mutahharten'i de yanında götürmüştür. Mısır

⁶¹ **Kitab-ı Diyar-ı Bekriye I.**, s. 35-36.

⁶² **Kitab-ı Diyar-ı Bekriye**, göst. yerler.

Hoca'nın yönetiminde olan Timur'a karşı büyük bir direniş göstermiştir. Timur'un elçilisi konumunda Mısır Hoca'nın yanına giden Mutahharten ona teslim olmasının en akıllı yol olacağını, zira Timur'un çok güçlü olduğunu telkin eder. Ancak Mısır Hoca, Mutahharten'in laflarına kulak asmamış, kırk üç gün süreyle kalesini korumaya çalışmıştır. Fakat kırk beşinci gün (17 Ramazan) susuzluktan iyice bunalan Mısır Hoca, oğlunu Timur'a göndererek bağışlanmasını diler. Kendisi de kaleden inip teslim olunca bağışlanır.

Bezm-u Rezm'de bu olaylara yer verilmiştir. Ancak, Kadı Burhaneddin'in özel tarihçisi olan Esterâbâdî'nin Mutahharten'in Timur'la yakınlığını hayli abarmış ve onun hakkında küçültücü ifadeler kullanmıştır.

Timur, Avnik'in zaptından sonra dostu olarak gördüğü Mutahharten'i Erzincan'a geri göndermiştir.⁶³

Mutahharten ve bazı yöneticilerin Timur'la yakın iş birliği ve dostluk kurma politikasını benimsemelerine karşın, Kayseri- Sivas Kadı Burhanddin, Osmanlı hükümdarı I. Bayezid, Mısır- Memlûklu Sultanı Berkuk ve Altın-orda emirlerinden Tuy Hoca oğlu Tokdamış ona cephe almışlardır. Bu cephe, doğal olarak Timur'a karşı bağlılık gösterenlere ve özellikle Mutahharten'e de karşı tavır almışlardır. Timur Altın-ordaüzerine yürümek için Gürcistan üzerinden Anadolu'yu terk edince, Mutahharten Anadolu'da bulunan diğer hükümdarlara karşı yalnız kalmıştır.

Kadı Burhaneddin ve Berkuk, Mutahharten aleyhine diplomatik girişimlere başlamışlardır. Oysa ki Mutahharten, Timur'un gelişinden sonra kendi ülkesinin mevcut sınırları içerisinde kalmış, önceleri defalarca yaptığı gibi Kadı topraklarına bir süredir saldırıda bulunmamıştır. İhtimal bir saldırıya caydırıcılık olsun diye Timur'un Anadolu'dan çıkmadığı meyanında haberler yaydığı söylenir. Ancak bütün bunlar Kadıyı etkilemekten uzak girişimlerdir.

Kadı Burhaneddin'in Erzincan Emirliğine Saldırması (1394/5):

Yukarıdaki beyit, Kadı Burhaneddin'in hükümdarlığı süresince mücadele ettiği Erzincan Emirliğine ilişkin duygularının ifadesidir. Mutahharten ve Karamanoğlu Alaeddin Bey'in her ikisi de Timur'dan cesaret alarak Sivas - Kayseri hükümdarının topraklarından pay koparmayı tasarlayacak kadar işi ileri götürmüşlerdir. Bunlara karşı gerekli cezayı vermek kararında olan Kadı Burhaneddin, Timur Anadolu'yu terk edince Karamanlılar üzerine yürüyerek onu susturduktan sonra 1394/5 bahar başlarında Erzincan ülkesine saldırı başlatır.⁶⁴ Kadı Burhaneddin, şimdiye kadar yapmadığı ölçüde yıkım ve yağmaya girişir.

Kadı Burhaneddin'in özellikle yakıp yıktığı üç yerleşim: alanının başında Erzincan Emirliği'nin batsında yer alan Ezdebir (bugünkü Ezbiber), Sis ve Burtuluş'tur. Bu yerleri

⁶³ **Bezm u Rezm**, s. 449 vd.; Nizameddin Şami, **Zafernâme**, (N. Lugal terc., s. 187-190), s. 153 vd.; Şerafeddin Ali Yezdi, **Zafernâme I**, s. 691 vd.; İbn Hacer, **İnba ul-gumr, I**, Veliyüddin Efn. Ktp. Nr. 2340 – 2341, vr. 129 b.

⁶⁴ **Bezm u Rezm**, s. 473-480; M. H. Yınanç, **Akkoyunlular İA** ; Y. Yücel, **Kadı Burhaneddin.**, s. 138 ve not: 258.

zapt ve yağma eden Kadı, geri çekilerek Sivas'a döner dönmez harekete geçen Mutahharten, tarafından atanan muhafız komutanlarının da kolaylık sağlamasıyla buraları tekrar geri alır.

Mutahharten'in bu karşı taarruzuna karşı, Hacı Yusuf komutasında ilk öncü kuvvetini gönderen Kadı Burhaneddin, arkasından daha güçlü bir orduyla geri döner. Mutahharten, bu kuvvetin karşısında dayanamayacağını anlayarak, payitahtı Erzincan'a doğru çekilmeye başlar. Bu gelişmeler olurken Timur'un, I. Bayezid'a gönderdiği mektupta Kadı Burhaneddin'e karşı kin ilan edilmekte ve onun cezalandırılacağı ifade edilmektedir. Ancak, bu sert diplomasiden Kadı Burhaneddin'in ne oranda etkilendiği bilinmemektedir.

Kadı Burhaneddin, Erzincan Emirliği toprakları üzerinde ilerlerken Mutahharten'in aleyhine yeni bir olay daha gelişir. Kadı Burhaneddin mensubu olduğu Varsak ulusuna bağlı Bozdoğanlı Türkmen kabilesinin lideri Sa'd ul Mülk, tebasıyla Suriye üzerinden gelerek Kadı Burhaneddin'e bağlılığını sunmuştur. Sa'd ul Mülk'ün bu jestine karşılık Kadı Burhaneddin ona hil'at giydirerek kendisine Erzincan Akşehir'i ve Suşehri'ni ikta eder. Savaş yolu üzerinde olduğu için, onu da yanına katıp Erzincan Emirliğine bağlı Koyulhisar'ı muhasara eder. Emirliğin batısındaki kale ve kasabaları alan Kadı Burhaneddin, yayla mevsimi içerisinde Köseadağ eteklerine gelir. Niyeti ve planları Erzincan Emirliğini bütünüyle ortadan kaldırmaya yöneliktir.

Kadı'nın Erzincan Emirliği'ni sıkıştırmasına eş zamanlı olarak Akkoyunlular da yakın geçmişte aralarında gerginlik yaşadıkları ve savaşmış oldukları Mutahharten'e saldırmak için hazırlık yapmışlardır. Bu amaçla iki müttefik arasında elçi gidiş gelişi olur ve Erzincan Emirliğini toptan ortadan kaldıracak gibi gözükten bir saldırı anlaşmasına yapılır. Yazılı olarak yapılan bu anlaşmanın hükümlerine göre; Sivas-Kayseri hükümdarı Erzincan Emirliği topraklarına yürüdüğü sırada, Akkoyunlu hükümdarı Ahmed Bey Erzincan hududunda kendine katılacak ve saldırıyı birlikte gerçekleştireceklerdir. Gerçekten de öyle olur. Kadı Burhaneddin ve Akkoyunlular Erzincan Ovası'nda bir araya gelirler. O sırada Kemah valisinin gelip Kadı Burhaneddin'e sadakat sunması da Mutahharten için durumun ne kadar kötü olduğunun derecesini göstermektedir.

Erzincan, Sivas - Kayseri ve Akkoyunlu güçleri tarafından bir ay süreyle yağmalanır. Yerleşim alanları tahrip edilirken pek çok insan bu saldırılarda kıyıma uğrar. Yapılan bu şiddetli saldırı ve işgaller sonunda Bayburt'a kadar olan topraklar Akkoyunlu lideri Ahmed Bey'e ikta edilmiştir.

Kadı Burhaneddin, Mutahharten'den intikamını aldığından emin bir şekilde Sivas'a geri dönmeye hazırlanırken Kemah valisini yanı sıra bazı bölge idarecileri de onunla yaklaşmanın yollarını aramışlardır. Bunlardan Şarkikarahisar valisi Melik Ahmed, Mutahharten'den yüz çevirip oğluyla birlikte Kadı Burhaneddin'e çeşitli hediyeler göndererek bundan böyle kendisine asla karşı çıkmayacağını, her zaman onun emrinde olacağını bildirir.

Kadı Burhaneddin ve Akkoyunlular ülkeyi terk ettikten sonra, Mutahharten açılan yaraları sarmaya başlar. Bir süre sonra da kendisinden kopan yönetici ve bölgeleri tekrar

kendine bağlamak için çalışmalara koyulur. Bu amaçla, ilk olarak Kemah'a karşı kuvvetleri salarak orayı tekrar kazanmayı düşünür. Ancak, , Kemah valisi Kadı Burhaneddin haber göndererek yardım ister. Kadı Burhaneddin tekrar Erzincan üzerine gelmek için harekete geçtiği sırada Kemah valisi Hacı Hasan'dan ikinci bir haber gelir. Bu habere göre; Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey, kardeşi Ahmed Bey'e karşı isyan edip ayrı bir yol tutmuş ve onun müttefiki Kadı Burhaneddin'e bağlı Kemah'a hücumu kalkmıştır. Bunun üzerine Kadı Burhaneddin yönünü Kemah'a çevirir.

Kadı Burhaneddin'in geliş haberi, Kara Yülük Osman Bey'i Kemah'ı muhasaradan caydırmaya yetmiş ve bölgeden geri çekilmiştir. Kemah sorunu çözülünce Kadı Burhaneddin Erzincan üzerine yürüyüşüne devam eder. Akşehir üzerine geldiği zaman Kemah'tan gelen bir elçi dördüncü haberi iletir. Kadı Burhaneddin'e karşı savaş hazırlığı yapan Mutahharten'in Şarkikarahisar hâkimi Ahmed Melik'le tekrar birleşip müttefik olmuşlardır. Görünüşe göre, Akkoyunluların kendi aralarında birliklerinin bozulması ve Kadı Burhaneddin'le artık bir araya gelemeyecekleri anlaşılınca, Mutahharten bu durumdan yararlanmasını bilmiştir.⁶⁵

Pulur Savaşı (1395): Kadı Burhaneddin Akkoyunlu yardımından ve Şarkikarahisar hâkimi Ahmed Melik'in iş birliğinden mahrum olmasına rağmen Erzincan topraklarındaki yürüyüşüne devam eder. Erzincan Emiri, üzerine gelen kalabalık ordu karşısında dağlık arazilere doğru çekilerek, yüz yüze bir savaştan kaçınmaya çalışır. Bu nedenle Kadı'nın kalabalık ordusunun Mutahharten'i yakalaması güçleşmekte ve yorucu olmaktadır. Onunla karşılaşma imkânı bulamayan Kadı Burhaneddin, duruma fazla tahammül edemeyerek kuvvetlerini ikiye ayırıp birini kendi komutasında Bayburt üzerine, diğerini de Erzincan ilini yağma ve tahrip için yürütür. Böylece payitahtının yağması karşısında Mutahharten'in ovaya inerek savaşa gireceği umulmuştur. Ne var ki Erzincan şehrinin istila edilip yakılıp yıkılmasına rağmen Mutahharten karşı çıkma cesareti gösterememektedir. Onun bu hareketi, tutum ve tavrı, yanındaki emir ve askerlerinin arasında endişeye yol açmakta; hoşnutsuzluk giderek büyüyüp, halk arasındaki endişeyi de körüklemektedir. Kaldı ki aylar öncesinden beri Erzincan ova merkezine yakın köylerin bütün hububat ve sair ürünleri mahvolmuş, şimdi ise elde avuçta kalan varlıklar da elden gitme tehlikesinin eşiğine gelmiştir.

Köylülerin erzak ve ürünü, esnafın eşya ve dükkânları, tüccarın malı yanı sıra bizzat idareci mekanizmanın elinde bulunan servetin hebasına karşı seyirci görünümünde olan Mutahharten'e karşı yukarıda sayılan her kesim kitlelerden velvelenin kopmasına sebep oluyordu. Harabe olmaya doğru giden kentin bu vahim manzarası karşısında niçin beklenildiğine dair itiraz ve feryatlar yükselmeye başlamıştır. En sonunda emirler Mutahharten'e ciddi şekilde muhtıra verecek kadar ileri gitmek zorunda kalırlar. Artık elden gitmekte olan ülkenin kurtulması, huzurun ve can güvenliğinin yeniden sağlanması için beklemenin bir yararı olmayacağı söylenir.

⁶⁵ **Bezm u Rezm**, s 473-480; M. H. Yınanç; *Akkoyunlular*.

Mutahharten bu baskı ve uyarılar karşısında savaşa karar vererek Pulur sahasına iner. Erzincan kuvvetleri uzak savunmadan vazgeçip, yakın muharebe için aşağıya inince, Kadı Burhaneddin, maiyetinde bulunan Bozdoğan oğlu Sa'ul Melik'in tavsiyesiyle Pulur mıntıkasına yürür. Pulur'a varan Kadı, ilk etapta öncü kuvvetlerini salar. Böylece ani bir baskında bulunmak ister. Üzerine gelen kuvvetler karşısında Erzincan Emirliğinin asker ve komutanları kararlı olarak direnmeye hazırdırlar.

Pulur mevkiindeki vuruşmalar devam ederken, bu esnada Sivas askerleri arasında Kadı Burhaneddin'in Mutahharten'in yenililerek kuvvetleriyle kaçtığı haberi yayılır. Bunun üzerine ganimet kaygısına düşen Kadı Burhaneddin'in adamları savaş nizam ve disiplinini terk ederler. Bilahare Kadı Burhaneddin'in bütün çabalarına rağmen önlenemeyen kargaşa Mutahharten için son derece ehemmiyetlidir. Erzincan kuvvetleri, bozgun halindeki sürüleşen kalabalık karşısında son derece azami bir gayret ve düzen içerisinde savaşıyor, savaşın akıbetini her geçen zaman içinde kendi lehlerine doğru çekiyorlardı. Hatta bir ara Kadı Burhaneddin'in oğlu Ali Çelebi dahi Mutahharten'in askeri arasında çembere alınmış bir vaziyette sokulur. Bütün bu olanlar karşısında hezimete uğratılacağını anlayan Kadı Burhaneddin, her taraftan, yapılan saldırılar karşısında, ricat etmeye başar. H. 798-Muharrem (M. 1395 Ekim).

Kadı Burhaneddin'in yenik ordusu, harp alanını terk ile Sivas'a doğru bitkin bir vaziyette yol alırlar. O sıra bunların yenilgisini haber alan Şarkikarahisar hâkimi, yanında bir kısım kuvvetlerle gelip onun yolunu keserler. Fakat Kadı Burhaneddin askerleri her şeye rağmen Melik Ahmed'in yanında bulunan güçlerle baş edebilecek durumda olacaklarından onları savuştururlar.

Mutahharten, Kadı Burhaneddin'e karşı kazandığı savaşın coşkusu içinde onları takiple Akşehir'e kadar gider. O sırada daha önce Sivas'tan gönderip bir süre yanında alıkoydukları elçiyi de bitkin ve perişan bir vaziyette iade eder. Onun Sivas hükümdarına karşı takındığı tehditkâr tavırlarda, Sa'd ul Mülk'ün kardeşi Ziya ul-Mülk'ün büyük payı olmuştur. O sırada Sa,'d ul Mülk ise, Kadı Burhaneddin tarafından Akşehir ve Suşehri muhafızlığına atanmış idi. Mutahharten'in gelişi üzerine buraları terk edip Sivas'a çekilir.⁶⁶

Mutahharten, buraları tamir edip Ziya ul Mülk'e vermek amacındadır. Ancak, kış şartlarının baş göstermesi ve Kadı Burhaneddin'in tekrar gelmek üzere sefer hazırlıklarına başladığının duyulduğu üzerine Akşehir Kalesi'nin tamiratı yarıda bırakılır.

Kadı Burhaneddin, her ne kadar tekrar Mutahharten üzerine gelmeye niyetlense de, ona başka bir müşkülat çıkar. Acilen uğraşmak zorunda kaldığı Şeyh Müeyyed hadisesi patlak verir. Bu meselesinin halinden sonra asıl gayesi Mutahharten'e sefer yapmak olduğundan, bütün güçlerini doğuya yöneltmek için hazırlanır.

1395/96 kışında bu amaçla askeri faaliyetlere girişen Kadı Burhaneddin, bir taraftan kendi askeri güçlerinin durumuyla uğraşırken, diğer yandan da Erzincan kuvvet damarlarını

⁶⁶ **Bezm u Rezm**, s. 480-483; O. Turan, **Takvimler**, s. 80-81; Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 698-700.

kesmek amacıyla Sa'd ul Mülk'ün yanına yardımcı kuvvetler gönderip, Akşehir kalesinde Mutahharten'in tahkim ve tamirat çabalarını önlemeye çalışmıştır. Nihayet bahar geldiğinde ayrı kumandanın başkanlığında bir öncü kuvveti, Erzincan üzerine yürütür. Öte yandan, Mutahharten'in kararsız tutumlar içinde olan bir şahsiyet olması sebebiyle Ziya'ul Mülk onu terketmek noktasına gelmiştir. Bu iki vaka Mutahharten'i Erzincan'a çekilmeye sevk etmiştir. Geri çekilirken de Kadı Burhaneddin'in gözünü korkutmak amacıyla, Timur elçisinin Erzincan'a geldiğine dair yalan haberler yaydırmıştır. Akşehir kalesine gelen Kadı Burhaneddin, burayı kendi adına tamir etmeye başlar. Beri tarafta Mutahharten'le işbirliğinden vazgeçen Ziya ul-Mülk, Kadı Burhaneddin'le dost olmak için oğlu Emir Kasım'ı kıymetli hediyelerle onun yanına gönderir. Arkasından da bütün kabile ve efradını alarak bizzat kendisi yanına gider. Kadı Burhaneddin'e itaatini sunar. Karşılığında ikram görmüş bulunan Ziya ul-Mülk, ayrıca tamir işi biten Akşehir kale muhafızlığı kendine tevdi edilir.⁶⁷

Erzincan Emiri Mutahharten, gelişmelerin kendi aleyhine döndüğünü görünce sulh ve yatıştırma siyasetine girer. Kendisine bağlı Şarkikarahisar hâkimi Melik Ahmed aracılığıyla Kadı Burhaneddin'e anlaşma teklif eder. O sırada Kayseri civarında Kadı Burhaneddin aleyhine gelişmeler olduğu için Mutahharten'in teklifini olumlu karşılamıştır. Mutahharten adına gelen Melik Ahmed'in elçisine: Erzincan Emir'inin Pulur mevkiinde vuku bulan savaşta aldığı ganimetlerin tekrar iade edilmesi, bundan böyle Mutahharten'in gelip toprakları üzerine saldırmaması şartını ileri sürer. Fakat Kadı Burhaneddin'in Kayseri dolaylarında müşkülâtı olduğunu bilen Mutahharten, anlaşmanın olması için getirilen tekliflerin bazı şartlarına nazlanma gösterir. Böyle olunca yapılmak istenen anlaşma sekteye uğramıştır. O sırada Kadı'nın Kayseri yöresine gitmek zorunda olması, elçisi Erzincan'a gelen Timur'un tekrar Ön Asya'da gözükmesi, Mutahharten üzerine sefer yapmak konusunda niyetli olan Kadı Burhaneddin'in durumunu tersyüz etmiştir. Mecburen payitahtına geri döner.

Timur Elçilerinin Erzincan'a Gelişi / Kadı Burhaneddin'in Yeni Askeri Girişimleri (1396 – 97): Timur'un Ön Asya'ya gelişi ve elçilerinin Erzincan'a uğraması Erzincan ve komşu ülkelerde yeni hareketlenmelere neden olmuştur. Timur'dan cesaret alan Mutahharten, Kadı Burhaneddin'e karşı cüretkâr bir tavır alır. Karamanoğlu Alain Bey, Kayseri üzerindeki iddialarının gerçekleşmesini gündeme getirir. Kadı 1396/97 yılında Erzincan üzerine yürüyen Burhaneddin ise hududa kadar gelmişken geri dönmek zorunda kalır.⁶⁸

Timur'un elçi ve adamlarının Erzincan'a gelmesi, bir ordu gücünün Sivas üzerine yürüdüğü şeklinde bir habere dönüşür. Olayın ne olduğunu araştırmayan Kadı Burhaneddin, Timur'un düşmanı Memlûklu Sultanı Berkuk'dan yardım ister. Memlûklu askerlerinin Malatya'da olduğu bir sıra, Halep askeri de Erzincan'a kadar bir keşif hücumu

⁶⁷ Bezm u Rezm, s. 486-492.

⁶⁸ İbn Hacer, **İnba ul-Cumr I.** Veliyy. Ef. Kıp. Nr. 2340 – 2341, vr. 149 a.; Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 702; **Kadı Burhaneddin.**, s. 143.

yaparlar. Bu hücumu Şam valisi Tanam'ın da katıldığı ve Erzincan'dan pek çok ganimet elde ettiği rivayet olunur. Timur'un henüz Erzincan civarında olmadığını gören bu güçler süratle geri dönmüşlerdir.⁶⁹

Timur'un henüz icra edilmemiş saldırısı bu şekilde atlatıldıktan sonra (!)Kadı Burhaneddin, Akkoyunlu Ahmed Bey'le birleşerek Melik Ahmed'e ait toprakları yağma ve tahrip etmiş, Kemah Kalesi'ni almak için bizzat kendisi Çit mevkiine kadar inmiştir.

Akkoyunlu Türkmenleri tarafından yönetimi altında bulunan yerlerin yağmalandığını gören Melik Ahmed, Kadı Burhaneddin'e elçi göndererek bu yağmanın önlenmesini rica eder. Kadı Burhaneddin ise onun Mutahharten ile ilişkisini kesmesi ve Pulur savaşından sonra geri dönüşü sırasında önlerini kesip elde ettiği değerli eşyaları geri vermesi şartıyla onunla anlaşır. Şartların Kadı Burhaneddin lehine olarak geliştiği bu süreç sonunda Erzincan'a yeni bir sefer yapılacağı ihtimali de artmıştır. Ancak Şeyh Müeyyed ayaklanması iktidarına karşı ciddi bir tehlike olarak ortaya çıkınca, Kadı Burhaneddin Çit'ten daha fazla ileri gitmeyerek Sivas'a dönmek zorunda kalmıştır

Mutahharten, Kadı Burhaneddin'in geri dönmesi ve onun Kayseri civarındaki sorunlarla uğraşmasını fırsat bilip Akşehir'e gelir. Buraları tekrar itaat altına almak için askeri girişimlerde bulunur. Kadı Burhaneddin, genel koşulları göz önünde tutularak ikisi arasındaki sorunların geleceği konusunda uzun bir mektup gönderir. 1397 yaz ortalarında gelen ayrıntılı mektupta, kendisinin başında belaymış gibi gözükken Şeyh Müeyyed sorununun halledildiğini, diğer hudut problemlerini çözdüğünü ve kendisinin de artık aşırı hareketlerden kaçınmasının lazım geldiğini belirtmiştir. Ayrıca, o dönemde Timur'a karşı güçlü muhalif sultanlardan olan Memlük Sultanı Berkuk'la çok iyi anlaşmalar içinde olduğunu, bu nedenle Timur'la olan dostluk ilişkilerini kesmesinin iyi olacağına söyleyerek ona uyarılarda bulunmaktadır. Aynı türde mektuplar, Şarkikarahisar hâkimi Melik Ahmed Bey'e, Karahisar hâkimi Bayezid'a ve Kemah valisine ulaştırılmıştır. Bu son üç yerin yöneticilerinin kendine itaat etmelerini belirtmişse de hiç birinden olumlu bir cevap alamamıştır. Erzincan'dan gelen elçi ise, Akşehir'in Mutahharten'e verilmesi halinde, barışın mümkün olacağını belirtmiştir.⁷⁰ Bu habere ziyadesiyle sinirlenen Kadı Burhaneddin, gelen elçiyi tutuklatır. Mutahharten'e karşı, kesin sonuç almaya yönelik yeni bir askeri sefer için hazırlıklara girer. Anlaşma içinde olduğu Şarkikarahisar hâkimi Melik Ahmed'ten Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey için uygun bir kalenin onarımını isterken, Bozdoğan oğlu Sa'd ul- Mülk'e de Kemah valisini cezalandırması haberini gönderir. Böylelikle Mutahharten, kuzey ve güney yönlerinden kuşatılmış olacaktır.

Mutahharten, yeni gelişmeler karşısında elçi ve mektuplar göndererek Kadı Burhaneddin'den istemiş olduğu şartları kabul eden bir anlaşmanın yapılmasını kabul bildirir. Anlaşmaya göre; Mutahharten, Akşehir yörelerinden vazgeçecek artık Kadı

⁶⁹ Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 702-703; **Kadı Burhaneddin...**, s. 130 ve not: 230; Ş. Tekindağ, **Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı**, İstanbul 1961, s. 99.

⁷⁰ **Bezm u Rezm**, s. 528-529.

Burhaneddin'in topraklarına saldırmayacak, her sene hazinesinden bir miktar para ve gerekirse asker yardımında bulunacak, Pulur savaşında elde ettiği tutsak askerlerle birlikte eşyaları iade edecektir.

Mutahharten'in zor durumda barış isteyip sonradan fikir değiştirmesi yüzünden, Kadı Burhaneddin artık ona güvenmemektedir. Erzincan'a bağlı Bayburt yöresini işgal eden Kadı Burhaneddin buranın yöneticisi, Mutahharten'in kardeşi Pir Mehmed ile onun değerli emirlerinden Ali Ağa'yı tutuklayarak Sivas'a gönderir. Bir müddet o yörede kalan Kadı Burhaneddin, merkeze dönüşünden bir süre sonra barışı kabul ettiğini açıklar. Barışın şartları gereği, Pulur savaşında tutsak olan Emir Said ve askerleri, alınan eşyalarla birlikte Sivas'a gönderilmiştir.⁷¹

Kadı Burhaneddin'in ölümü (1398): Akkoyunluların siyasi hayatının asıl kurucu ve tesis edicisi olacak olan ve "Kara Yülük (Yölük, İluk, Yuluk, Yölek)" lakabıyla anılan Osman Bey, kardeşleri Ahmed ve Pir Ali Bey'lere ters düşerek onlardan ayrılmış, Kadı Burhaneddin'in maiyetine girmişti. Senelerce hizmetinde bulunduğu Kadı Burhaneddin'i öldürmesinin sebebi hakkında, Şeyh Müeyyed mevzusunun ilgisi olduğu kaydedilir.

Şeyh Müeyyed, Kadı Burhaneddin'in kardeşinin oğlu, yani yeğeni olup, ona karşı isyan ettikten sonra Kayseri kalesine sığınmış, Kadı ise onu orada muhasara altında tutmuştur. O esnada Kara Yülük Osman'a da haber gönderip, teslim olduğu takdirde canının bağışlanacağına söz verir. Ne var ki, Şeyh Müeyyed teslim olmasına rağmen, Kadı Burhaneddin sözünde durmayıp, yeğenini idam ettirir. İşte bu tarihten itibaren Kara Yülük Osman'ın Kadı Burhaneddin'e karşı çıktığına dair rivayet vardır⁷². Bir başka kayda göre, Kara Yülük Osman, kendisine tahsis edilen yıllık vergi ödemediği için Kadı Burhaneddin'le araları açılmış ve bilahare aralarında meydana gelen bir vuruşma sırasında onu öldürmüştür.⁷³ Diğer bir kaynak ise, Kara Yülük Osman'ın Kadı Burhaneddin'den istediği yaylak konusunda ağırdan alındığı için onu bir baskın sonucu öldürdüğünü ifade eder⁷⁴.

Kadı Burhaneddin'i öldürdükten sonra Sivas'a gelen Kara Yülük Osman, şehrin teslim olmasını ister. Fakat buna yanaşmayan Sivas hükümet erkânı, Osmanlı tarihlerinde "Zeyn-ül Abidin" diye geçen oğlu Alaeddin Ali Çelebi'yi Kadı'nın yerine geçirerek onu hükümdar ilan ederek şehri müdafaaya başlarlar. Şehrin muhasarası esnasında, Moğollar'ın bakiyesi olarak ülkede bulunan Kara Tatarlar'dan bir kısım kuvvetler de Sivaslılara yardım için Akkoyunlu Bey'ine saldırmışlarsa da mağlup edilmişlerdir. Bunun üzerine her türlü ümitleri yitip, direnme güçleri tükenen Sivaslılar, Osmanlı hükümdarı I. Bayezid'a (Yıldırım) haber iletip yardım istemiş ve şehri kendilerine teslim edeceklerini söylerler. Bu teklifi kabul eden Osmanlı hükümdarı, derhal oğlu Şehzade Süleyman Çelebi'yi Sivas üzerine gönderir.

⁷¹ **Bezm u Rezm**, 532-536.

⁷² **Kitab-ı Diyar-ı Bekriye I**, s. 44-45; İ. H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, İstanbul 1947, s. 117-118.

⁷³ İbn Arabşah, **Acaibu'l-Makdur**, s. 83-84.

⁷⁴ Hans Schiltgerger (den nakl. Y. Yücel, **Kadı Burhaneddin...**, s. 158).

Yapılan çarpışmalar sonunda Osmanlılar galip gelerek Sivas'a hâkim olurlar ⁷⁵.

Sivas yenilgisinden sonra Kara Yülük Osman Bey, daha önce düşmanca ilişkiler içinde olduğu Mutahharten'e iltica etmek zorunda kalır. Bu vakadan sonra Erzincan Emirliği ve Akkoyunlular arasında yeni bir gelişme dönemi başlar. O zamana dek aralarında husumet olan Kara Yülük Osman Bey'e yardım kollarını açan Mutahharten, zannedilir ki, Kadı Burhaneddin'in öldürülmesi olayından duyduğu memnuniyetten dolayı bu şekilde davranmıştır. Onu fevkalade bir hürmetle karşılar. Ancak şu var ki, Kara Yülük Osman Bey'in Mutahharten'e sığınması, diğer taraftan Mutahharten – Bayezid ilişki ve rekabetinin başlangıcı olup iki hükümdar arasında mevcut olan soğukluğu ortaya çıkaran düşmanlığı zuhur ettirecektir.⁷⁶ Zira Canik bölgelerini itaat altına alan I. Bayezid, Sivas, Tokat, Niksar, Kayseri ve Kırşehir'i de alarak Kadı Burhaneddin'in yerine Mutahharten'in hudut komşusu olmuştur. Mutahharten, yalnız başına Osmanlı gücüne karşı koyacak durumda değildir. Bu sebeple Kara Yülük Osman'dan yardım göreceğini ümit etmiştir. Fakat Mutahharten'in hizmetinde fazla kalmayan Kara Yülük Osman Bey, Memlük Sultanına başvurarak onun tabiyetine girer.

1399 yılında Memlük sultanlığında taht değişikliği olur. Bundan faydalanan I. Bayezid, Memlüklüler'e dâhil topraklara inerek Elbistan, Malatya, Darende, Divriği, Kahta, Behisni'yi kendi topraklarına ilhak eder. Böylece Erzincan Emirliği kuzey, batı ve güneybatı kesimleri Osmanlı hâkimiyet sahası tarafından kuşatılmış oluyordu. ⁷⁷

Erzincan'ın Timur yönetimine girmesi (1400) : Gelişmelerin seyri, Osmanlı güçlerinin Erzincan Emirliğini de ortadan kaldıracığı izlenimini vermiş, Mutahharten ise o sıra Timur'un Hindistan civarlarında olmasından dolayı kuşku ve yeis içinde bekler olmuştur. Fakat bir süre sonra Erzincan Emirinin üzüntüsünükuşkusunu giderecek yeni haberler gelmeye başlar. Timur, Hindistan meselelerini hallettikten sonra batıya yönelmiş, Azerbaycan'a gelmiştir. Timur'un tekrar gelişyle Ön Asya ve Anadolu'da yeniden telaş ve endişelenmeler başlamıştır. Meseleden lehine istifadeyi düşünen Erzincan Emiri Mutahharten, bir an evvel Timur'la ilişki kurma çareleri arar. Bu amaçla yola koyulup Karabağ'da Timur'un huzuruna çıkar. Timur'a sadakat ve itaatkarlığını bildiren Mutahharten karşılığında izzet ve ikram görmüş, çeşitli değerlerde donatılıp (tuğ, alem, hil'at, külâh, kemer vs.) memleketine gönderilir. Böylelikle Mutahharten'in Timur himayesi altına girerek ondan yana kendini güven içine aldığı açıktır. Bundan aldığı güçle, Mutahharten, I. Bayezid'dan gelen ihtar ve tabiiyet vergisini vermesi hususundaki haberine sırt çevirmiştir. Özellikle Erzincan ve Erzurum adına istenen vergiyi vermesinin mümkün olduğunu bildirmekle beraber, toprak bütünlüğüne aykırı gelen Kemah gibi bir yerin ona

⁷⁵ İ. H. Danişmend, *age*, göst. yerler.; Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin ...*, s. 158 vd.

⁷⁶ *Kitab-ı Diyar-ı Bekriye*, I, s. 46; Y. Yücel, *Mutahharten ve...*, s. 706.

⁷⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 299-300; M. H. Yınanç, *I. Bayezid, İA*; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 13-17; Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 706-707; Şerefhan, *Şerefnâme*, II, s. 77; Aşıkpaşa, s. 82; İ. H. Danişmend, *age*, I, s. 125; Hoca Sadedin, *Tacü't-Tevârih*, I, (çev. İ. Parmaksızoğlu), İstanbul 1974, s. 229-231.

verilmesinin mümkün olamayacağını açıkça ifade eder. Ayrıca Timur'a bu gelişmelerin seyrini bildirmiş, Timur da I. Bayezid'a nasihatvari mektup yazma gereği hissetmiştir.

Timur'un yazdığı mektuba Bayezid'ın sert bir cevap vermesi, ilerideki Timur – Bayezid çarpışmasının ilk emaresi olarak kayda değer. Mutahharten'in bu dönemde Timur'la ilişkilerini sıklaştırması yanı sıra, vaziyete Akkoyunlu Bey'i Kara Yülük Osman'ı da çekmesi ilginçtir. Memlük sultanlığından yüz bulamayan Kara Yülük Osman, Mutahharten'e Timur'la arasında ittifak kurması için arabuluculuk teklif etmiş, bunu kabul eden Mutahharten, onu alarak Gürcistan Seferi'nden Avnik'e dönen Timur'un yanına gitmişlerdir. Bu iki şahsiyet, Timur'un Anadolu'ya gelmesine bahane üretmiş, hatta onu bizzat tahrik etmişlerdir.

Nihayet Timur, I. Bayezid'dan gelen mektubun peşine ordusunu Anadolu'ya yürütür. Erzincan Emirliği'ne bağlı Erzurum'a ve oradan da Erzincan'a gelir. Mutahharten onu şehir hududunda karşılar. Bundan sonra Timur, Sivas üzerine doğru yürür. Mutahharten ve Kara Yülük Osman Bey (kuvvetleriyle birlikte) Timur'a hem kılavuz ve hem de Sivas muhasarasında destek olmuşlardır (Ağustos 1400). İsteyerek yada istemeyerek de olsa, Mutahharten, kendi hükümdarlığını korumak için Timur'la birlikte Sivas'ta direniş gösteren Osmanlı askerlerini öldürmekte tereddüt etmez. Sivas'ın alınışından sonra Kara Yülük Osman, Timur'la birlikte güneye yönelip Erzincan'a geri dönmüştür.⁷⁸

Erzincan'ın I. Bayezid Tarafından Alınması (1401): Erzincan Emiri ve Kara Yülük Osman'ın Timur'dan yana olan hareketleri, I. Bayezid tarafından izlenmekteydi. Timur'un Sivas'tan sonra güneye yönelmesi, Osmanlıların doğuya yapacakları seferin zamanına, zemin teşkil etmiştir.

Timur'a sığınanların yanı sıra onunla anlaşamayıp Yıldırım Bayezid'a sığınan kimseler de mevcuttur. Bunlardan Celayir Ahmed ve Karakoyunlu Kara Yusuf, kendi güçleriyle beraber Osmanlı ordusunun yanında H. 803'de (1401 – Temmuz) Erzincan üzerine yürüdüler. Bu muhasarada her iki tarafta zorlu bir mücadele olmuştur. Çarpışmanın geliştiği bir sırada, Mutahharten'in naibi Mukbil, Kara Yusuf'un adamlarının eline tutsak olarak düşer. Savaşın aleyhine cereyan etmesi sonunda Mutahharten iç kaleye çekilmiş, fakat karşı durmanın imkânsız olduğunu görünce teslim olmuştur.

Erzincan, Kemah ve daha başka şehir ve kasabalar Bayezid güçleri tarafından işgal edilmişlerdir. Mutahharten yenilip, Erzincan ve havalisi Osmanlı gücü tarafından sindirildikten sonra, Bayezid kentin amirliğine Kara Yusuf'u getirir. Ancak halkla uyuşamayan Kara Yusuf'un bu görevi on altı gün sürer. Bunun üzerine Bayezid, şehir halkının Celayir Ahmed'in ve gerekse Kara Yusuf'un ricaları neticesinde Erzincan'ı, kesin tabiiyetinin kabulü ve Kemah'ın direk Osmanlı'ya bağlanması şartıyla Mutahharten'e bırakmıştır. Ayrıca, gerek Bayezid'in Mutahharten'e karşı duyduğu menfi duyguları ve

⁷⁸ Nizameddin Şami, s. 214-220; **Kitab-ı Diyar-ı Bekriye**, I, s. 47 vd.; İbn Arabşah, s. 87-88, 141,149; Şeşarfeddin Ali Yezdi, II, s. 233-260, 263 vd.; Klaviyo, **Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat**, s. 72-73; İ. H. Uzunçarşılı, **Osm. Tar.**, I, s. 303, 304; M. Halil Yınanç, **Bayezid İA**; Y. Yücel, **Mutahharten ve ...**, s. 708 vd.; **Şerefnâme**, II, s. 78.

gerekse tabiiyetinin temininin bekası için Erzincan Emiri'nin ailesini rehin alarak Bursa'ya yollatır (H. 803-Zilhicce) ⁷⁹.

Mutahharten - Bayezid – Timur: Mutahharten'in haber iletmesiyle Timur, Erzincan ve Kemah'ın akıbetinden tamamen haberdardır. Kendi hamiliği altında kalan bu yerlerin işgali, iki hükümdar arasındaki düşmanlık uçurumunu derinleştirmiştir. Timur Osmanlı hükümdarına mektup yazarak onun Erzincan'ı almasını kınamış ve Mutahharten'in ailesiyle Kemah'ın iadesini istemiştir. Bayezid'in mektubu getiren Timur'un elçisine davranışları ve mektuba verdiği cevap son derece ağır hakaret ve cümlelerle doludur. Bu ahval üzerine Timur, oğlu Şahruh'u göndererek, kendi yapacağı asıl seferden önce, Bayezid'in daha fazla istilalarda bulunmamasını engellemeye çalışır. Şahruh, Doğu Anadolu'nun batı kesimlerine yaklaştığı sıralarda, Mutahharten'in barış sağlanabilmesi için Timur'la Bayezid arasında arabuluculuk çalışmalarına girdiğini görmekteyiz. Öyle sanıyoruz ki, her iki sultanın aralarında çıkacak fiili bir mücadelede ailesinin akıbetini düşünüyordu.

Timur ordusuyla Nahçıvan'a geldiği bir sırada, Mutahharten'in yeğeni Şeyh Ali de, Avnik'teki Şahruh'a artık Bayezid'in cesaretinin kırılarak bölgelere zarar veremeyecek bir durumda olduğunu telkine uğraşıyordu. Daha sonra Şahruh, Şeyh Ali'yi babasının yanına gönderir; kendisi de bir müddet orada kalır.

Yeğenini önceden gönderen Mutahharten, Timur'un Alıncak Kalesi'ni fethettiği sıra yanına vararak onun Bayezid'e karşı olan kızgınlığını giderici çabalar sarf etmiştir. Hatta Bayezid'in barış tarafı olduğu (belki de Bayezid zaman kazanmak dileğiyle bu yollu bir tutum göstermiştir) ona anlatmıştır. Bu gelişmelerin akabinde, Bayezid, önemli adamlarından seçtiği bir elçilik heyetini, Karabağ'a giden Timur'a göndererek barış yanlısı gözüken mektubunu göndermiştir. Karabağ'dan gelen elçilerle mülakat yapan Timur, Osmanlı hükümdarının özellikle Karakoyunlu liderini korumasına gücendiğini belirtir. Onları ülkelerine gönderen Timur, cevabi mektubunda barışın tarafı olduğunu, bunun olması için de öncelikle Kara Yusuf'un idam veya başka bir metotla ortadan kaldırılmasının gerekli olduğunu yazar. Şifahen de, giden elçilere: Baharda Anadolu hududuna geldiğinde, hükümdarlarının kesin kararını öğrenmek isteyeceğini belirtir. Mutahharten ise bu görüşmeler sırasında Timur'un yanında bulunmaktaydı. ⁸⁰

Mutahharten, yapmış olduğu arabuluculuk çalışmalarında nispi bir başarı kazanmış, en azından çıkacak olan bir muharebeyi geciktirmiş sayılır. ⁸¹ Ancak, gerek Yıldırım Bayezid'in ve gerek Timur'un, Türk Cihan Hâkimiyeti'nin teessüsünde her birinin kendi adına

⁷⁹ Şerafeddin Ali Yezdi, II, s. 371 vd; Klaviyo, s. 73; Neşri, **Cihannûma**, I, s. 334; Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, **Osmanlı Sultanları Tarihi**, (çev. İ. Hakkı), İstanbul 1947, s. 348; Şükrullah, **Becet'üt Tevârih**, (çev. Atsız), İstanbul 1947, s. 57-58; Dukas, **Bizans Tarihi**, (çev. VL. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 34-35; Hoca Sadedin, **Tacü't-Tevârih**, I, s. 243; İbn Kemal, vr. 148b, 149a.; F. Sümer, **Karakoyunlular**, s. 63; İ. H. Uzunçarşılı, **Osm. Tarihi**, I, s. 305; İ. H. Danişmend, **Kronoloji**, I, s. 127.

⁸⁰ Şerafeddin Ali Yezdi, II, s. 373 vd.; M. H. Yınanç, **I. Bayezid**, **İA.**; Nizameddin Şamî, s. 249; Hafız Ebru, vr. 328b., 331b., 332a.

⁸¹ Y. Yücel, **Mutahharten ve ...**, s. 712 vd.

çabalarının olması, kati bir anlaşmanın yapılmamasında önemli olan faktördür. Bayezid, Timur'a verdiği cevapta, Karakoyunlu Kara Yusuf ve Celayirli Ahmed ile ilgili isteği reddeder. Timur ise bu konuda ısrarlı olmuştur.

Timur'un Erzincan'a gelişi ve Kemah'ın Zaptı (1402): Osmanlı ülkesine seferin kaçınılmaz olacağı hesabıyla dönen Timur, kışı geçirmekte olduğu Karabağ'da gereken askeri hazırlıklarla meşgul olur. Buradan ayrılp, Şemkur'e geldiği vakit, yine Bayezid'a elçi göndererek, ondan Kemah'la, ailesinin Mutahharten' e iadesini ve Kara Yusuf'un hallini tekrarlar. Bayezid ise bu isteklere cevap vermemiştir.

Bayezid'dan hiçbir cevap alamayan Timur, Erzurum'a ve oradan da Erzincan'a gelir. O sırada Yıldırım Bayezid'ın orduları da iki ayrı koldan Ankara istikametinde ilerlemekteydiler. Erzincan'a gelen Timur, Osmanlı askerleri tarafından zapt edilip tahkim edilen Kemah Kalesi'nin fethini emreder.

Kemah Kalesi'nin alınması için, Timur'un torunu Maverünnehir yöneticisi Sultan Muhammed Mirza gönderilir. Gayet sağlam ve iyi tahkim edilen kalenin muhasarası on, on iki gün kadar sürmüştür. Erzincan'da üç - dört gün kalan Timur, kaleyi görmek için kendisi de oraya varır. Buraya geldiği zaman, Bayezid'ın elçileri de ulaşmış bulunuyorlardı. Onların, ordusunun Osmanlı kuvvetlerinden daha çok ve güçlü olduğunu görmesini temin eden Timur'un şöyle dediği rivayet olunur:

“Yıldırım Han'a diyesisiz ki, bazı küçük meselelerde bize yardımcı olmayıp, dilek ettiğimiz istekler ona uygun düşmeyip, hışımla dolu, sert ve ağır haberler göndermek; ona layık ve bizimle anlaşmazlık ve düşmanlık etmek, devletine uygun değildi. Biz alçaktan aldıkça, O sertlik yolunu tuttu ve sabrımızı, ağırbaşlılığımızı yele verdi. Gururla davranmak, sonu düşünenlerden, gelmez. Yere batasıca kafirin çapaklara bulanmış gözünde bir tiken gibi oturan kafirlere ateş saçan kılıçları altında zelil eden, hor bırakan, Rum topraklarını törelerince adaletle yöneten bir yer kılan, cihad törelerini izlediği için karşısına çıkıp, kılıç çalmayı utanç bilerek, yumuşaklık yolunda işleri istemiş ve barış düzlüğüne inmeyi candan istemiştik. Defalarca iyilik isteyen sözlerimizi ona bildirdik. Her defasında da öfkeyi bastırarak bir haber gelsin diye bekledik. Düşündüklerimizin tersi çıktı. İstedığımız üç şeyden biri de: Şu Kemah kalesiydi. Gayet rahat ve kolay bir şekilde sonuçlandı. Öteki ikisi de konuşmaya değmez fakat bununla beraber ettiği huzursuzluk ve verdiği sıkıntının da artık fazla geldiğini söylemek yerinde olur. Eğer keremli oğullarından birini bu tarafa, özrünü açıklamak, yaralı gönlümüzü düşmanlık kuşkularından kurtarmak için gönderseydi, bu fitne ateşini söndürmeye yeteri kadar çekilen sıkıntıların tozunu bastırmaya elverirdi. Göndereceği şehzadeye evladımızdan daha fazla ilgi gösterilirdi. Böylece dostluk ve birlik anlaşmaları bağlanır, zıtlıklar kaynaşmaya döner, anlayışın saf pınarından akan su ile yüreklerdeki kırgınlık tozları bastırılıp her yön dümdüz olurdu.” Daha sonra Timur, Yıldırım Bayezid'ın elçilene dönüş izni vermiş ve kendisi de kalabalık ordusuyla Ankara üzerine yürümüştür ⁸².

⁸² Hoca Sadedin Efendi, **Tacü't Tevârih**, I., s. 258-260; Ayrıca bkz. Hafz-ı Ebru, vr. 333a.; Nizameddin Şami s.

Timur'un Ankara'ya gidişi sırasında Mutahharten de ona eşlik etmiş, savaş esnasında ise bizzat onun yanında merkez kolunun sağ cenahında bulunan Miranşah'ın idaresi altında muharebeye iştirak etmiştir.⁸³ Hatta savaşta Bayezid'in yanında bulunan Tatarların Timur tarafına geçmesinde çabaları olduğu gibi, bir ara Rumeli askerinin arkasını çevirerek onlar üzerine başarılı bir saldırı yapmıştır. 27 Zilhicce 804 (28 Temmuz 1402).⁸⁴

Ankara Savaşından Sonra Erzincan Emirliği ve Mutahharten'in Ölümü (1403): Ankara Savaşı'nın Timur tarafından kazanılması, Mutahharten'in de büyük ölçüde yararına olmuştur. Bayezid artık bir kâbus olmaktan çıkmıştır. Timur tabiiyetinde olmak kaydıyla, yine eski toprakların hükümdarı olmuş, ailesine kavuşmuştur. Timur, yürüyüşünü batı istikametinde sürdürürken, Mutahharten geri dönüp payitahtı Erzincan'a gelir. O senenin kışını Anadolu'da geçiren Timur, Gürcistan'a gelişi sırasında (Temmuz 1403) Erzincan Emirliği'nin merkezi olan Erzincan'a uğramıştır.

Timur'u şaşalı bir şekilde ağırlayan Mutahharten, hükûmet ricaliyle birlikte onu iki menzil mesafe kadar da yoklamıştır. Hil'atını yenileyen Timur, ölünceye kadar kendinin resmi tabiiyetini kabul eden Mutahharten'i şehrine gönderir.

Şimdiye kadar yazılanlardan anlaşılacağı üzere, Mutahharten, Erzincan Emirliği'nde bulunduğu yirmi beş yıla yakın bir süre (1379 - 1404) içerisinde, çoğunlukla savaşmış, sık sık anlaşmalar ve büyük sultanlar arasında arabulucuk yapmıştır. İktidarda kalmak uğruna müttefiklerine yer yer sırt çevirmiş, bütün bu hadiseler içinde bazen cesur, bazen korkak ve bazen de kararlılık içinde olmuş bir lider vasfı ortaya koymuştur. Zamanın şartları karşısında daha ziyade siyasi faaliyetlerde bulunmuş olmakla beraber toplumsal ve ekonomik faaliyetlere de önem veren bir yöneticidir. Zanaat ve ticarete hayli önem atfetmiş, bu nedenle şehirdeki Hristiyan ahaliyi, maharetlerinden dolayı el üstünde tutmuş, hatta bu yüzden Timur Erzincan'a geldiği (Ağustos 1400) sırada ona Müslüman tebaa, Hristiyanların aşırı kayırlmalarından muzdarip olduklarını söylemişlerdir.⁸⁵ Bilim ve eğitimi önemseyen Mutahharten'in bu nedenle bazı binalar inşa ettirdiği bilinmektedir. Kendisinden sonra onun adıyla anılan Taharten (Mutahharten) Medresesi bunu kanıtlayan öğeler arasındadır.

Mutahharten'in ölüm tarihi hakkında kesin bir ay ve hatta yıl kaydı da yoktur. Timur, 1403 senesi yaz aylarında Erzincan'a geldiği vakit Mutahharten sağdır.⁸⁶ Ancak 1404 Mayıs ayında, Erzincan'a uğrayan Klaviyo'dan onun ölmüş olduğunu öğreniyoruz.⁸⁷ Buna göre; 1403 yılının son ayları veya 1404 senesinin ilk aylarından birinde Mutahharten'in öldüğü

252 vd.; Şerafeddin Ali Yezdi, II, s. 406.

⁸³ Şerafeddin Ali Yezdi, II, s. 424; Nizameddin Şami, s. 256; Hafız Ebru, vr. 355b.; Neşri, I, s. 350.

⁸⁴ Neşri, I, s. 350.

⁸⁵ Klaviyo, s. 72.

⁸⁶ Şerafeddin Ali Yezdi, II, s. 216-218.

⁸⁷ Klaviyo, s. 68-69.

söylenebilir.⁸⁸

Mezarı: Her ne kadar Mutahharten'in mezar taşı ve eğer varsa kitabesine tesadüf olumamakla birlikte, mezarının Erdene köyü mezarlığında olabileceğine ilişkin bazı kaynak ve araştırma bilgileri mevzuttur. Hadîdî'nin Tevâhir-i Âl-i Osman'ın da:

“Der Sıfat-ı Bahâr Azm-i Sefer-Kerden-i Yıldırım Han ve Feth-Şüden-i Amâssiye ve Sivas ve Malâtiyye ve Behisni ve Erzincan” başlığı altında şu manzum mısralar da;

*“Ol iklimi tamâm itdi musahhar
Pes andan sürdi Erzincan'a leşger
Beg Erzincan'a Tâtâr'idi ol hîn
Hem anun adıyidi Tâhire'd-dîn
Meger Tâtâr'dan gelmişdi bir hân
Gazâ idüp hem ider Rûm'ı seyran
Ecel irişdi kodı kâr ü bârı
Henüz Edrene'de vardur mezârı ..”* denilmektedir.⁸⁹

Konuyla ilgili olarak Kenan Mutlu Gürses “Erzincan Emiri Mutahharten'in Mezarı Erdene Köyünde” adlı makalesinde: “Erzincan Emîri Mutahharten'in mezarının günümüzde Erzincan-Erdene köyünde bulunduğunu göstermektedir” diye kanaatini belirtmiştir.⁹⁰

Gerek kaynakların sunduğu bilgilerden ve gerekse yapılan bu çalışmadan hareketle biz de aynı kanaatteyiz.

4. ŞAH ALİ

Mutahharten'in ölümünden, 1400 senesinde Karakoyunlu Pir Ömer'in Erzincan'a vali

⁸⁸ Ayrıca bak. Emrah Kılınc- **Yukarı Fırat Havzası Beyi Emîr Taharten**, Hacettepe Ün. Yüksek Lisans, Ank. 2017. Tezi.s. 201 vd.

⁸⁹ Necdet Öztürk, **Hadîdî- Tevâhir-i Âl-i Osman** (1299-1523), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 113-115.

⁹⁰ Kenan Mutlu Gürses, *Erzincan Emiri Mutahharten'in Mezarı Erdene Köyünde*, <http://ggurses.com/>

oluşuna kadar geçen yedi yıllık süre zarfındaki siyasi şahsiyet ve hadiselerle ilgili olarak açık ve teferruatlı olmamakla birlikte iki kaynaktan malumat vardır. Bunlardan Klaviyo ⁹¹ Erzincan yöneticisi olarak Şah Ali ve P.Ali Bey (Pitalipet) adlı iki isim ve özellikle ikincisine ilişkin uzun bir bilgi vermekte; Hafız Ebru ise 1410'larda; Erzincan hâkiminin Mutahharten'in torunu Şeyh Hasan olduğunu ⁹² kaydetmektedirler.

Şah Ali, Mutahharten'in kız kardeşinin oğlu yani yeğeni olup, onun kendi yerine meşru bir varis bırakmamasını fırsat bilerek Erzincan hükümdarlık makamını zapt etmiştir. Ancak, Anadolu'yu henüz terk etmeyen Timur, Mutahharten'in hayatta olduğundan bu zatı ve ona yardım eden iki asilzadeyi tutuklatır. Bilahare iki yardımcısını serbest bırakmakla beraber, ileride mesele çıkaracağından kuşku duyduğu Şah Ali'yi beraberinde Semerkant'a götürür. Böylelikle, süresini kesin olarak bilmediğimiz Şah Ali'nin hükümdarlığı belki bir ayı bile bulmadan sona ermiştir.

5. P. ALİ BEY (1104 - ?)

Şah Ali'nin uzaklaştırılarak Timur'un tavassutuyla gelen bu kişi Mutahharten'in gayrimeşru oğludur. Konumu hakkındaki söylentiler nedeniyle olsa gerek Şah Ali dayısı Mutahharten'in yerine oturma cesaretini gösterebilmiştir.

1404 yılı Mayıs ayı başlarında Erzincan'a giren İspanyol elçisi Klaviyo,⁹³ Erzincan Valisi P.Ali Bey'le olan görüşmeleri sırasındaki izlenimlerinde şunları kaydeder: "...Öğle üzeri şehrin valisi bize atlar göndererek kendisini ziyaret etmemizi istedi. Şehir haricinde bir meraya doğru ilerledik, Vali alçakça bir sedir üzerine oturmuştu. Altında ipekten bir şilte vardı. Valinin etrafında mühim bir cemaat oturuyordu. Bizi gördükten sonra, birçok asilzade ilerleyerek bizi karşıladı. Ve bizi valinin bulunduğu yere götürdüler. Vali, yerinden kalkarak bizi karşıladı. Bize elini uzattı. Sonra bizi yanı başında oturttuk ve hakkımızda çok iltifat gösterdi. Sırtında ipekten, mavi renkli, altın sırmalarla işlenmiş bir elbise; başında mücevherli, yüksek bir şapka vardı. Şapkanın tepesinde at kuyruğundan bir sorguç bulunuyor ve bu sorguç valinin ensesine sarkıyordu. Bu serpuş, Timur tarafından icat ve kabul olunmuştu.

Güzel yüzlü bir adam olan vali, kırk yaşlarında var, yoktu. Rengi esmerce idi ve sakalı siyahtı. Evvela metbuumuz olan Kastelya Kralı'nın sıhhatini sordu.

Hizmetçiler sırtlarında tahtadan sandıkları taşıyan hayvanları getirdiler. Bunların içinde, yemeğe dair eşya ile seyyar ocaklar bulunuyordu. Yükler indirildikten sonra sofralar kuruldu. Etler, sinilere konuldu. Aşağı yukarı yüz tencere çıkarıldı. Bunların hepsi de yuvarlak ve derindi. Etler sinilere konulduktan başka, tencerelerde et ve pirinç ile dolduruldu. Her tabağın manzarası başka idi. Vali ile bizim karşımızda kurulan sofranın örtüsü ipektendi. Sofralar kurulduktan sonra herkes bunların etrafında toplandı. Herkesin et

⁹¹ Klaviyo, s. 70.

⁹² Hafız Ebru, vr. 457a.; Karş. İçin bkz. F.Sümer, **Karakoyunlular**, I, s. 69; Y. Yücel, *Mutahharten ve ...*, s. 717.

⁹³ Klaviyo, s. 66-70, 75, 76.

kesmek ve yemek yemek için bir bıçağı ve bir tahta kaşığı vardı. Valinin yanında, onun yiyeceği eti kesecek bir hizmetçi bulunuyordu. Vali, karşısında oturan asilzadeyi kendisiyle birlikte yemek yemeğe davet etti. Nöbet pilava gelince, bu üç zat tek bir sahanda yemek yediler.

Biz yemek yiyorken genç bir Türk geldi. Gelen gencin yaşı belki yediden fazla değildi. Maiyetinde on kişi vardı. Hepsi de atlı idiler. Bizzat vali, bu çocuğu merasimle karşıladı ve onu yanına aldı. Bu çocuk, Sinop'taki İsfendiyar'ın yeğeni idi. Timur'un karargâhında avdet etmekteydi. Timur, İsfendiyar'a ait araziden yarısını, onun hemşirezadesi olan bu çocuğa vermişti. Aynı zamanda yine Timur'un ordugâhında Erzincan eşrafından iki zat da avdet etmiş bulunuyordu. Bunlar (Mutahharten'in ölümü üzerine Şah Ali ile işbirliği eden iki kişidir) evvelce Timur tarafından esir alınmış iken kendisi bunları serbest bırakmıştı.⁹⁴...Erzincan valisinin bize verdiği ziyafet hitam bulduktan sonra, müsaade isteyerek ikametgâhımıza gittik ve vali ile maiyetini yalnız bıraktık.

Ortalık karardıktan sonra, vali bize birçok yemekler gönderdi. Birçok hizmetçi, bize gelerek, hizmet ettiler. Ertesi günü bir ziyafete davet olunmakla birlikte, bize ihtiyacımıza sarf olunmak üzere tahsis olunmuş parayı gönderdiler. Çarşamba günü, vali bizi yemek vaktinde davet etti. Bizi, ortasında bir fıskiye olan holde kabul etti. Yanında eşraftan birçokları bulunuyordu. Konak hakikaten güzeldi ve devlete bir şekilde ve asil bir zevkle döşenmişti. Vali içeri girince, bize eğildi, sonra bizi kendine yakın bir yere oturttu. Bize, sonra bol, bol etler, pilavlar, çorbalar getirdiler. Biz de evvelce anlattığımız şekilde yemek yedik. Et bittikten sonra bize üzüm ve armut sundular, bal getirdiler. Valinin ismi "Pitalibet" idi. Ziyafet akşama kadar devam etmiş, akşamleyin iki arkadaşıyla birlikte ikametgâhımıza avdet etmiştik."⁹⁵

Kara Yusuf'un Erzincan'ı Muhasarası (1406): Timur'un yanına varan Klaviyo, aynı yol üzerinden geri dönmüştür. 25 Ağustos 1406 tarihinde Huy (Hoy) civarına geldiği vakit, Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf'un kendine bağlı Türkmenlerle isyan edip on bin atlısıyla beraber Huy civarını tahrip ettikten başka, Erzincan'a giderek bu şehri kuşattığı haberini almıştır.⁹⁶ Yollarını değiştiren bu heyet, üç gün sonrada Kara Yusuf'un muhasarayı kaldırdığını haber almıştır.⁹⁷ Ancak, bu muhasara esnasında Erzincan hâkiminin ismi zikredilmemektedir.

Erzincan Depremi: H. 810 (M. 1407/8): Şiddetinin derecesi, can ve mal kaybının çok olup olmadığı konusunda malumat edinilemeyen bir deprem de Hicri 858 senesine ait olarak tutulan bir takvimde kaydedilmektedir.⁹⁸

⁹⁴ Bu ara kısım, yukarıda değinilen Şah Ali'nin valilik makamını zaptı anlatılır, s. 70.

⁹⁵ Klaviyo, s. 68-70.

⁹⁶ Klaviyo, s.205.

⁹⁷ Klaviyo, s. 206. Bu vaka, bizim kaynaklarımıza kaydedilmiştir. Bkz. F. Sümer, **Karakoyunlular**, I. s. 69

⁹⁸ Atsız, N. 558. *Yılına Ait takvim*, **Selçuklu Arş. Der**, IV, s. 250. Ayrıca bkz. O. Turan, **İstanbul'un Fethinden Önce Yazılan Tarihi Takvimler**, Ank. 1954, s. 15.

6. ŞEYH HASAN (?- 1410) VE ERZİNCAN EMİRLİĞİ'NİN SONU

Erzincan Emirliği'nin son hükümdarı olan Şeyh Hasan, Mutahharten'in torunu(P. Ali Bey'in oğlu)'dur. Bu vazifeye hangi tarihte geldiği bilinmemektedir. Klaviyo, 1404 senesinde Vali P. Ali Bey 'in kırk yaşlarında ancak olduğunu belirtmişti. Belki 1406 yılındaki, Kara Yusuf'un Erzincan muhasarası veya daha büyük bir ihtimalle 1407/8 tarihindeki Erzincan depreminde onun ölmüş olabileceğini varsayarsak, Şah Ali'nin de bu zamanlar içerisinde Erzincan hâkimi olmuş olabileceğini ileri sürebiliriz.

H. 813 (M. 1410) yılı başlarında Aladağ'a ve oradan Avnik'e gelen Kara Yusuf'a, birçok kimseler gelerek Erzincan hâkimi Şeyh Hasan hakkında şikâyetle bulunurlar. Bunun üzerine kente gelen Kara Yusuf, kırk beş gün süreyle burayı muhasara eder. Bir hayli direnmiş bulunan Şeyh Hasan, nihayet teslim olmak zorunda kalır. O'nu Erzurum civarındaki kalelerden birine veren Kara Yusuf, şehrin idareciliğine güvendiği adamlarından Pir Ömer'i tayin eder.⁹⁹

⁹⁹ Hafız Ebru, **Zubdet'üd-Tevârih**, vr. 457.

III. KARAKOYUNLULAR VE AKKOYUNLULAR (1410 - 1502)

1. KARAKOYUNLULAR VE ERZİNCAN

Pir Ömer (1410 - 1420): Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un en fazla güvendiği ve ona en çok bağlı emirlerinden olan Pir Ömer, Nasireddin lakabını taşımaktadır. Erzincan valisi olmadan önce Kara Yusuf'un naibi olan Pir Ömer; onun Şam'da hapiste olduğu sıra bu kentte sakalık yapıp hizmetinde bulunmuştur. Kara Yusuf'un Savaşlarına katılmış, büyük yararlılıkları olmuş, zamanın en büyük savaşçılarından biri olarak tanınmıştır. Eski müverrihlerin Pir Ömer'i, Kara Yusuf'un, eski nöker'i olduğunu yazmaları; onun belli bir asaleti olmayan herhangi bir aileden geldiğine işarettir.¹⁰⁰

Erzincan'a vali olması: Karakoyunlu Devleti'nin asıl kurucusu, en büyük hükümdarı ve Türk tarihinin de en mühim simalarından olan Kara Yusuf, H. 813 (M. 1410) senesinin ilk aylarında yazı geçirmek için Aladağ'a gitmiş ve oradan da Avnik'e gelmişti. Burada bulunduğu bir sırada birçok kimse, Erzincan hâkimi olan Şeyh Hasan'ı, ona şikayette bulunmuşlardı. Bunun üzerine kuvvetlerini alarak Erzincan üzerine yürüyen Kara Yusuf, kendi hâkimiyet sahasına aldığı Erzincan'a¹⁰¹, Pir Ömer'i verir. 1410 yılının ilk aylarında vaki olan bu hadiseden sonra, on yıllık bir süre Karakoyunlular'ın meşru yönetim devresi açılır.

Pir Ömer – Akkoyunlu mücadelesi: Karakoyunlu ve Akkoyunlular, Anadolu'da tarih sahnesine çıkışlarının ve siyasi varlıklarının sonuna dek birbirleriyle devamlı olarak mücadele etmişlerdir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleriyle, Erzincan havalisi bu iki Türkmen gücünün mücadele ve savaş sahası olmuştur. Kara Yusuf, Erzincan'la meşgul olduğu sırada bunu fırsat bilen Celayir Sultanı Ahmed, Bağdat'tan gelip Karakoyunluların elinde bulunan Tebriz üzerine yürür (17 Mayıs 1410). Bunun üzerine Kara Yusuf, Erzincan'dan Tebriz'e yönelerek eski dostuyla savaşmış ve yenilgiye uğratmıştır (30 Ağustos 1410). Bu zaferini müteakip, Celayir Sultanına ait Irak-ı Arab'ı, oğlu Gıyaseddin Şah Mehmed'e ve Azerbaycan'ı da diğer oğlu (ki bu zat aynı zamanda Sultan Ahmed'in manevi oğludur) Pir Budak'a verir. Daha sonradan tekrar Akkoyunlularla mücadeleye dönen Kara Yusuf'un önemli rakibi Kara Yülük Osman Osman Bey'dir.

H. 814 yılı sonlarını Aladağ'da geçiren Kara Yusuf, H. 815 (1412)'de oğlu Pir Budak'ın –

¹⁰⁰ F. Sümer, **Karakoyunlular I**. Ankara 1967, s. 103.

¹⁰¹ Hafız-ı Ebru, vr. 475a ve A. Semerkandî, s. 173 (den nakl. F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 82-83.)

sultanlığı- için Muş yazısında büyük bir “toy” vermiş, buradan Mardin’e gitmiştir. Daha sonra Amid – Ergani üzerlerine yürüdüğü sıra, karşısına çıkan Kara Yülük Osman Osman’la savaşmış onu bozguna uğratmıştır. Ancak bu sırada Timur’un oğlunun Tebriz’e geldiğini duyan Kara Yusuf, Kara Yülük Osman’le fazla meşgul olmayarak ülkesine döner. Onu bir süre takip eden Kara Yülük Osman ise bilahare Erzincan taraflarına doğru yönelir¹⁰².

Karakoyunlulara ait Sincan’ı yağmalayan Kara Yülük Osman, Musul kabilelerini soymakta; bazı emirlikler üzerine saldırıp mal talanlarına girişmekteydi. Bunları duyan Kara Yusuf, ona barış teklif etmişse de, Akkoyunlu Beyi buna yanaşmamıştır. O sırada Karabağ’da bulunan Kara Yusuf’un askerleri arasında çıkan kolera, durumunu daha da kötüleştirmiştir.

Harita 3: Karakoyunlu Devleti.

Yukarıdaki bilgileri veren Makrızı, Timur’un oğlu hükümdar Şahruh’un, Kara Yusuf’a karşı giriştiği hareketlere mütenasip olarak, Kara Yülük Osman Osman Bey’in H. 819 Cumade’-ahire (1416 Temmuz / Ağustos) tarihinde Erzincan’ı kuşattığını yazar¹⁰³. Pir Ömer, vilayet hudutları içerisinde bazı yerlerin yağmalanması ve merkezi olan Erzincan’ın kuşatılması karşısında yetersiz gücü olması sebebiyle tabisi olduğu Kara Yusuf’a haber göndererek yardım ister.

Bunun üzerine Kara Yusuf, oğlu İskender Bey’i Akkoyunlular üzerine gönderir¹⁰⁴. İskender’in gelişi üzerine Kara Yülük Osman Osman Bey kaçmış ve bu arada yağmaladığı malları da onlara bırakmıştır.

Erzincan Depremi H. 821 (1418): Bu sene vuku bulan deprem hakkındaki kayıtlara tesadüf olunmaktadır. Neşri’de: “Erzincan aşağı geçti” diye tanımlanan bu hadise, Bursa’ya

¹⁰² Markızî, *Kitab us-sulûk*, Fatih Ktp., nr. 4385-89, 362a, 370b, 371a; F. Sümer, *Karakoyunlular I*, s. 91.

¹⁰³ Makrızî. Nr. 4389. vr. 107b., B. S. Baykal, *Fatih S. Mehmed – Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi, TAD*, S.2-3; s. 70, not: 12. Aynı makalede adı geçen mezarın resmi neşredilmiştir.

¹⁰⁴ F. Sümer, *Karakoyunlular I*, s. 93; Erzincan’da yazılmış bir Ermeni kolofonunda 1416 yılına ait katliam hareketlerinden bir cümle bahsedilir. İhtimal ki, Kara Yülük’ün yağması anlatılmak istenmiştir. Bkz. H. D. Andreasyan, *XIV ve XV. yy. Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar, Tarih Dergisi*. S. 101.

kadar uzanan Anadolu mıntıklarının bazı yerlerinde de hissedilmiştir.¹⁰⁵

Pir Ömer'in Ülkesini Genişletme Faaliyetleri: ŞarkiŞarkikarahisarKuşatması: Karakoyunlular hükümetine bağlı olarak Erzincan vilayeti: Erzincan, Tercan, Bayburt, İspir, yörelerini içine almaktaydı. Pir Ömer, vilayet hudutlarını genişletmek amacıyla ŞarkiŞarkikarahisar üzerine taarruzda bulunur. H. 821 (1418). ŞarkiŞarkikarahisar, Melik Ahmed oğlu Hasan Bey'in hâkimiyetinde bulunuyordu. Kuşatma üzerine Hasan Bey, Osmanlı oğullarından Amasya valisi Şehzade (Sultan) Murad'a başvurarak, daha önceki hizmet bağlılıklarını vesile ederek, onun yardımını ister. Kendisine yapılan teklifi kabul eden şehzade Murad, Pir Ömer'in üzerine yürümüş ve onu H. 821 Cumade'eahir (1418 Temmuz / Ağustos) senesinde büyük bir bozguna uğratmıştır¹⁰⁶. Böylelikle Pir Ömer, ŞarkiŞarkikarahisar'ı almak arzusuna erişemez.

Kemah Kuşatması: Osmanlı kuvvetleri karşısında başarı elde edemeyen Pir Ömer, H. 823 (1420) senesinde, hudutları içerisinde kalan Kemah kalesi üzerine yürür. O sırada Kemah - Eğin yörelerinin hâkimi, Kara Yülük Osman Osman Bey'in oğlu Yakub idi. Pir Ömer'in kuvvetleriyle Kemah Kalesi'ni muhasara edilmesini haber alan Yakub, kalede bir miktar kuvvetle İnak - Hasan adlı adamını bırakarak, kendisi asıl güçleriyle Erzincan valisini dışarıda karşılar. Yapılan Savaş sonunda Yakub yenilerek, Pir Ömer'e tutsak düşer. Daha sonra Kemah Kalesi'nin önüne gelen Pir Ömer, kalede bulunan İnak - Hasan'a tutsak, şehzadelerini göstererek kaleyi teslim etmelerini ister. Ancak İnak - Hasan bu teklifi kabul etmemiştir.

Elindeki güçlerle buranın fethinin çetin iş olacağını gören Pir Ömer, Erzincan'a döner. Kemah üzerine yaptığı taarruz ve Yakub'u tutsak edişinden dolayı Kara Yülük Osman Osman'ın muhtemel bir hücumundan çekinen Pir Ömer, elindeki tutsaki Tebriz'e göndermiş ve metbusu Kara Yusuf'dan yardım istemiştir. Kendisine gönderilen Yakub'u hapseden Kara Yusuf, 823 baharında divan beyi Bayram Bey'i, Baba Hacı Bey-i Gaverudi'yi, Bayezid Bey-i Ayınlı'yu ve Emir İlyas-ı Hacılı'yu yirmi bin kişilik bir ordunun başında Pir Ömer'e yardım için gönderir. Kendisi de, ona karşı gelen emiri Şah Mehmed'e dersini vermek amacıyla Bağdat'a gider¹⁰⁷.

Hevik (Tercan) Savaşı ve Pir Ömer'in Öldürülmesi (1420): Pir Ömer, Kara Yusuf'tan talep ettiği yardımın yola çıktığını duyarak, onları karşılamak için kendisi de kuvvetlerini alarak Aladağ'a gitmek için yola çıkar. O sırada Akkoyunlu lideri Kara Yülük Osman Osman Bey, efradıyla birlikte yaylada bulunmaktaydı. Kendisine yeğeni Kiği hâkimi Pilten Bey'den vaziyet hakkında haber iletilir. Bunun üzerine Kara Yülük Osman tez elden hazırlıklarını

¹⁰⁵ Neşri, (Tarihi) **Kitab-ı Cihannûma**, II, (Neşr. F. R. Unat – M. A. Köymen), Ankara 1957, s. 539. O. Turan, **Takvimler**, s. 57.

¹⁰⁶ Markizî, nr. 4389, vr. 186b.; Hoca Sadedin Efendi, **Tacü't-Tevârih- II**, s. 95-96; F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 98.; İ. H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, s. 178.

¹⁰⁷ Ebu Bekr Tıhrânî, **Tarih-i Diyarı Bekriye I**, s. 69; Hasan-ı Rumlu, 25a.; F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 30, 101, 102.

yaparak, Pir Ömer ve Kara Yusuf'un gönderdiği emirler birleşmeden evvel saldırı yapmayı planlar. Böylelikle, oğlunu tutsak edip gönderen Pir Ömer'den intikamını da almak fırsatını ele geçirmiş olacaktı.

Yanında aile çevresi ve akrabaları da bulunan Pir Ömer, Tercan'a bağlı Hevik mevkiine geldiği bir sırada Akkoyunluların ani hücumuna uğrar. Aralarında amansız bir çatışma başlar. Yapılan çarpışma neticesinde, kuvvetleri kifayetsiz kalan Pir Ömer mağlup edilerek, oğulları ve diğer yakınlarıyla, toplam yirmi dört kişi tutsak edilirler. Kara Yülük Osman Osman için, o zamana kadar Karakoyunlularla yapmış olduğu mücadelelerin en sevindiricisi bu galibiyeti olmalıdır. Zira Pir Ömer'e karşı aşırı derecede kin bağlayan Kara Yülük Osman, Kara Yusuf'un elinde bulunan oğlunun hayatını hiçe sayarak Pir Ömer'i savaşın üçüncü gününde katledip, başını keserek Mısır - Memlük Sultanına göndermiştir. H. 823 - Recep (1420 - Temmuz).

Pir Ömer'in ölümüne Kara Yülük Osman Osman büyük bir sevinç duyarken, haberi aynı yılın ortalarında Sehend yaylağında öğrenen Kara Yusuf da en az onun kadar müteessir olmuştur. Şimdiye kadar kendisine büyük bir sadakatle bağlanmış, vefakar dostu ve diğer emirine reva görülenin karşılığı olarak, aynı şeyi elinde bulunan Kara Yülük Osman oğlu Yakub'a o da yapmak ister. Ancak buna fırsat bulamaz. O sırada Beylerbeyi olan Emir Karaman, Timur oğlu Sultan Şahruh'un üzerlerine gelmekte olduğunu, bu tutsağın öldürülmesinde şimdilik büyük mahzurların olduğunu söyleyerek, ona mani olur ¹⁰⁸.

Pir Ömer, devrinin kahraman yaratılışlı ve büyük savaşçısı olarak bilinmektedir. On yıl süreyle Karakoyunluların Erzincan (Tercan, Bayburt, İspir) emiri olan Pir Ömer'e ait Eski Erzincan'da "Çeribaşı" adlı bir mahallede mezar olduğu ve bunun "Pir Ömer Dede" olarak halk arasında saygıyla addolunarak geldiği söylenmektedir ¹⁰⁹. Ayrıca XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı kayıtlarında geçen adıyla anılan bir zaviye yaptırmıştır.

Ebu Said: Pir Ömer'in öldürülüşünden sonra, Kara Yusuf, en küçük oğlu Ebu Said'i Erzincan valiliğine tayin eder. Ancak onun valiliği bir yılını doldurmadan sona erer. 13 Kasım 1420'de, Tebriz yakınlarında vefat eden Kara Yusuf'un ölüm haberi Erzincan'a geldiği vakit, şehir halkı istemedikleri Ebu Said'i kent dışına sürmüşler, yerine Mutahharten'in torunu Yar Ali'yi getirmişlerdir¹¹⁰. Daha sonra Ebu Said'in nerede nasıl hayat sürdüğü bilinmemektedir. Kara Yusuf'un yerine geçen ağabeyi İskender Bey'in emrinde, ona verilen herhangi bir muhitte ikta edili bir yerde yaşamış olmalıdır. Ancak İskender Bey, haris bir kişidir. Bu sebeple onun hareketlerine tahammül edemeyen Ebu Said, 833(1429 / 30)'de Karabağ'da bulunan Şahruh'un yanına varıp, bağlılığını sunmuş ve hüsnü kabul görerek kendisine Azerbaycan hâkimliği verilmiştir. Ne var ki bir ara Azerbaycan'a gelen İskender

¹⁰⁸ **Tarih-i Diyarı Bekriye I**, s. 69-70; H. Rumlu, 25a-b.; Makrızî, Ayasofya Ktp. Nr. 3372, vr. 83b.; F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 102, 103, 116.

¹⁰⁹ Ali Kemalî, s. 78, not: 2.

¹¹⁰ **Tarih-i Diyarı Bekriye I**, s. 76; Hasan Rumlu, 27a.; F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 103, 111, 117.

Bey, onu öldürdüğü¹¹¹ için, bu görevi ancak beş - altı ay kadar sürebilmiştir.

Yar Ali (1420 - 1422): XIV. yüzyılda Türkmenler'in Anadolu'daki kesafetinin yoğunlaşmasından sonra, Erzincan halkının özellikle Karakoyunlulara karşı hoşnutsuzluk gösterdiklerine şahit olunmaktadır. Bunun önde gelen sebebi, göçebe bir kültür yapısından tecrit olamayan Türkmen idarecilerinin icraatıyla, yerleşik şehir halkının isteklerinin uyuşmamasıdır. İkinci olarak da, bilhassa Karakoyunluların şehir içerisinde azımsanmayacak bir kalabalığa sahip Hristiyan unsurlara karşı pek değer vermedikleri ileri sürülebilir. Önceden değinildiği gibi, daha Yıldırım Bayezid'in Erzincan'ı alışı sırasında burayı Kara Yusuf'a vermek istemiş, ancak halkın karşı çıkması yüzünden bu görevde ancak on altı gün bırakılmıştır. Buna rağmen, Mutahharten ve soyu, Erzincan halkıyla gereken uyumu sağlamayı başarmıştır.

Yar Ali, Akkoyunlu nüfuzu altında, Karakoyunlu Bey'i İskender'in gelişine kadar; Erzincan valiliğini bir kaç yıl sükun içerisinde ifa etmiştir. Valilik hayatının bir kesiti de, Timurlular'ın tabiyetinde geçmiştir. Erdebil - Mugan yoluyla 4 Ocak 1421'de Karabağ'a gelen Çağatay hükümdarı Şahruh, kışı buralarda geçirdiği sıralarda çeşitli yörelerden emir ve elçiler katına gelerek ona bağlılıklarını sunmuşlardır. 14 Mart 1421'de buradan ayrılan Şahruh mayıs başlarında Karakömek denilen konağa ve oradan da Ketme-i Gıyasi konağına vardığı sırada, Erzincan hâkimi Yar Ali'nin elçisi gelip ona saygılarını iletip, kabul görürler.

Diğer yandan da, Kara Yülük Osman Osman, Kara Yusuf'un ölümünden hemen sonra Karakoyunluların hâkimiyetinde olan Mardin'e saldırmış, ancak babasından daha acımasız çıkan İskender Bey tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. (Mart 1421)¹¹².

Akkoyunlu Kara Yülük Osman, Karakoyunluların ve bilahare Memlûkluların baskılarına rağmen Diyarbekir ve Erzincan havalisinde tutunabilmeyi başarmış, Şahruh'un Doğu Anadolu'ya gelişiyile de, onunla mutabık olduğu için kendi lehine neticeler elde etmiştir. Valiliğinin ilk yılında Akkoyunluların nüfuz sahasında ve 1421'den itibaren Şahruh'un tabiiyetinde valiliğini sürdüren Yar Ali, bu yıl içinde Akkoyunlularla her hangi bir sürtüşmeye girmemiştir.

Şahruh, kendisine elçiler gönderdiği halde, samimiyetine inanmadığı Türkmen beylerinden İskender'in kardeşi İspend'in elinde bulunan Bayezid Kalesi'ni fetheder. Bunu Van Gölü çevresinde bulunan kaleler (Adilceviz, Ahlat, Erciş) izler. Oradan Aladağ'a giden Şahruh, Tebriz'e dönmek için hazırlıklar görürken, İskender ve İspend'in Azerbaycan'a yürümek için Ahlat ve Adilceviz havalilerine geldiğini öğrenir. O sırada yanında bulunan Akkoyunlu Kara Yülük Osman da, O'nu Karakoyunlular üzerine kışkırtmaktadır.

30 Temmuz 1421 tarihinde Eleşkirt yakınlarında bulunan Yahşi mevkiinde savaş olur. Çağatay ordusu ve diğer yandaşlarının toplamıyla birlikte Karakoyunlulardan dört - beş

¹¹¹ Şerefhan, **Şerefnâme, II** (Osm-İran Tarihi), (çev. M. E. Bozarslan), İstanbul 1971, s. 95; F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 132.

¹¹² Hafız-ı Ebru, 563b., 564a.; A. Semerkandî, s. 438, 444; **Tarih-i Diyarı Bekriye I**, s. 77-82.

misli fazla olmalarına rağmen onları güçlkle yenebilmişlerdir ¹¹³. Savaş sonunda tutsak edilen Karakoyunlu askerlerini serbest bırakma büyüklüğünü gösteren Şahruh, Tebriz'e ve oradan da Herat'a gider.

Aşağıda tafsilatı verileceği üzere, Şahruh'un gidişini müteakip, Erzincan, Kara Yülük Osman tarafından 1422 senesinde alınarak, kendi tabiiyetine sokulmuştur. Erzincan Emirliği elinden alınan Yar Ali, daha sonraki senelerde Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından Koyulhisar hâkimi yapılmıştır. Daha önce burası Hüseyin Bey isminde birine aitti. Uzun Hasan, onu yenerek burayı Yar Ali'ye vermiş, ancak bilahare Fatih'in Trabzon üzerine yürüdüğü sene içerisinde, Gedik Ahmet Paşa tarafından kale zapt edilerek, Yar Ali'nin elinden alınmıştır ¹¹⁴.

2. AKKOYUNLULAR VE ERZİNCAN

Bayındır, Oğuzların başat kollarından biridir. "Bayındırıyye" ya da "Akkoyunlu"¹¹⁵ diye anılan devletin çekirdeğini bu topluluk oluşturmuştur. X. yüzyılda Sir-i Derya boylarında hüküm süren Oğuz Yabgu Devleti'nde önemli rolleri olmuştur. Uzun süre Orta Asya'nın güney batısında yaşadıkları anlaşılan bu topluluğun adı, onları tarih sahnesine çıkaran efsanevî başbuğları *Bayındır Han*'dan gelmiştir.¹¹⁶ Anlatılarda Oğuz neslinden (Kün/Gün Han, Kayı Han,) *Dib Yavkuy Han* zamanında birçok boy onun yanındadır. Bunlardan biri Bayındırlı *Tülü Hoca* adlı bir bilgedir.¹¹⁷ Sonraki dönemde *Dönker* ve onun oğlu *Erki* de Oğuz illerinde önemli mevkilerde bulunmuşlardır.¹¹⁸ Oğuz Destanı'yla ilgili yapılan yorumlar,

Resim 2: Taşlardan biri üzerine kazılı Oğuz-Bayındır damgası.

¹¹³ Devletşah, **Tezkiretü's-Şuara- III**, (çev. N. Lugal), İstanbul 1977, s. 457; Hafız-ı Ebru, 565b.-573a.; Semerkandî, s. 434-444, 458-463.; **Tarih-i Diyarı Bekriye I**, s. 83-88; F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 118-123.; **Şerefnâme- I**, s. 109, II, s. 87-88.

¹¹⁴ İbn Kemal, **Tevârih-i Âli Osman**, s. 198; İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi- II**, s. 53, not: 1.

¹¹⁵ Ak-Khun/Hun olan Akkoyunlu kullanımı (Z. V. Togan), Bayındır boyunun siyasi güç olarak Doğu Anadolu'da (Yukarı Fırat Havzası) egemenlik alanlarının netlikle belirlendiği Kutluğ Beg'den itibaren (J. E. Woods) yaygınlaşmıştır.

¹¹⁶ Oğuzların geleneksel/mitolojik soy kütüğü sıralamasında Bayındır Han, Gündüz Han'dan Oğuz'a bağlanır. Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2001, s.31.

¹¹⁷ Reşideddin Fazlululah, **Oğuz Destanı (Oğuzların ve Türklerin Tarihi)** - Z. V. Togan, **Oğuz Destanı/Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, İstanbul 1972, s. 54. Erzincan'a bağlı Refahiye ilçesinin batısındaki köylerden birinin adı da Tülü'dür.

Bayındır Boyu'nun IV. ve V. yüzyıllarda Van Gölü ve Gökçeğöl arasında bulunabilecekleri yönündedir.¹¹⁹

XI. yüzyıl Oğuz Destanı'nın Doğu Anadolu (Erzincan-Bayburt) Bayındırlı anlatımlarında "Saka (İskit) Devleti'nin güçlü olduğu zamanlarına ait çeşitli rivayetler yaşanmıştır. İhtimal ki bu rivayetler Türkler arasında İslâmiyetten önce yaşayan alfabelerle yazılmış idiler."¹²⁰ Söz konusu alfabelerin neler olacağı konusunda, genelde Hayaşa Bölgesi, özelde Erzincan ve çevresi pek çok unsur barındırmaktadır. Bunların bir kısmı okunabilir iken henüz okunmamış, bazılarının okunabilmesi ise zaman alacak gibi görünmektedir.

XI. yüzyılda adları yaygınlıkla anılan Bayındırlıların Orta Asya'da yükselişe geçtikleri Hacı Bektaşî Veli'nin *Vilayetnâme'sinde* vurgulanmıştır. Bayındır Han'ın kurduğu egemenlik alanında, *Salur Kazan*'ın komutan, *Dede Korkut*'un (Korkut Ata) danışman olduğu anlatılarının gerçekliği, *Uzun Hasan Bahadır*'ın 1470'te Osmanlı şehzadesi *Bayezid'e* yazdığı mektupla da teyit edilir.¹²¹

XI. yüzyıl, Türkmenlerin Azerbaycan, Irak, İran ve güneyde Diyar-ı bekriyye'ye kadar uzanan sahada etkin oldukları bir dönemdir. Bayındır boyu mensupları da bir biçimde bu yüzyılda şöyle ya da böyle varlık göstermiş olmalıdırlar. Nitekim, *Ebu'l- Gazi Bahadır Han*, bu yüzyılın yarısından XII. yüzyıl yarısına kadarki zaman diliminde Bayındır egemenliğinden bahseder.¹²²

Oğuzların ünlü Dede Korkut destanlarının bazı bölümlerinde Bayındır Han'ın Orta Asya bağlantısı ve bazı anlatılarında Kuzey Doğu Anadolu, ve Azerbaycan¹²³ yanı sıra özellikle Erzincan- Bayburt bağlantısı bulunur. Bu; destanın menşeyinin Orta Asya'daki gelişmelerle ilişkisini, Azerbaycan-Nahcivan esintisini¹²⁴ ve yazıya geçiş sürecinde evrilen

¹¹⁸ Reşideddin: " *Dönker'in oğlu Erki büyük bir aş tertiplemişti. İki göl (navur) yapıp birisini yoğurt(ayran) birini de kıymızla doldurmuş; öylesine çok at, sığır ve koyun eti toplamıştı ki bunlardan birkaç dağ olmuştu. Ne kadar memleket varsa onlardan insanlar yuğa gelmiş; hepsine aş vermişler; onlar beraberlerinde götürmüşler, lakin yine de artmıştı.*" der. (s. 55). Z. V. Togan ilgili aş verme töreninde geçen ifade biçiminin Göktürk Anıtlarıyla benzeştiğine dikkati çekmektedir. Not: 631a.

¹¹⁹ Z. V. Togan, *Oğuz Destanı'nın Yazılış Yeri- Tarihi ve Yazılış Şartları, Oğuz Destanı/Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, s. 118.

¹²⁰ Z. V. Togan, *Oğuz Destanı'nda Bahis Konusu Olan Hükümdarlar, Sülâleler, Şahıslar ve Hâdiseler, Oğuz Destanı/Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, s.145.

¹²¹ **Menakıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli**, (Haz.Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul 1995, s. 71; John E. Woods, **Akkoyunlular**, (çev. Sibel Özbudun, Ek yazı ve açıklamalar: Necdet Sakaoğlu), İstanbul 1993, s. 69.

¹²² J.E. Woods, **age**, s. 69. Ebu'l Gazi Bahadır, Bayındır Han'ın hizmetinde olan Salur Kazan'ın torunlarından Oğurcuk'un (Uğurcuk/Öğircik) onu dinlemediğinden ve aralarının bozulduğundan bahseder. Bayındır Bey'den korkan Oğurcuk, yanına 900 çadır (evlik) Salur ile 100 çadır Karkın mensubunu alarak Irak'tan Kırım'a, oradan da İtil'i geçip Yayık Suyu civarlarına gittiğinden bahseder. Ebu'l- Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, (Hazırlayan: Muharrem Ergin), İstanbul, Tarihsiz, s. 85 (vr. 67).

¹²³ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı I**, Ankara 2008, s.26.

¹²⁴ Şamil Cemşidov, **Kitâb-ı Dede Korkud**, (Türkiye Türkçesine aktaran: Üçler Bulduk), Ankara 1990, s. 24 vd.

hâlinin ise Doğu Anadolu'daki gelişmelerle ilgisini göstermektedir. Bayındır üzerinden¹²⁵ Erzincan-Bayburt yöresi bölgesinin Orta Asya bağına kanıtlayan sair unsurlar ise arkeolojik verilerdir.

XIV. yüzyılda Akkoyunlu Türkmenleri ve Rumsaray Köyü:

Moğolların XIII. yüzyılda doğudan batıya doğru gelmeleri çeşitli nüfus hareketlerine, bazı toplulukların eski yurtlarını terk etmelerine neden olmuştur. Bayındır topluluğu başta olmak üzere, ilerde Akkoyunlu egemenliğini kuracak olan çeşitli Türkmen aşiretlerinin İlhanlı hükümdarı *Argun Şah* (1284-1291) zamanında Horasan'dan Azerbaycan'a geldikleri ve XIV. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu'da etkin oldukları görülmektedir.¹²⁶

Doğu Anadolu'da Akkoyunlu Türkmen kitlelerinin XIV. yüzyıl içinde dağılıp egemen olmaya çalıştıkları saha, Erzincan-Bayburt hattından, doğuda Van Gölü, güneyde Palu ve Ergani'de yoğunluklu olmak kaydıyla Âmid'e (Diyar-ı bekr) kadar uzanmaktaydı.¹²⁷ Rumsaray, Bayındır boyunun çekirdeğini oluşturan ailelerin seçtiği önemli stratejik bölgelerin başında gelmektedir. Nitekim, yüzyılın başında Akkoyunluları

Resim 3: Tur Ali Bey'e ait mezarının çevresine sonradan yapılan taş duvarlar. Karşıda görülen köy Rumsaray'dır.

örgütleyerek onları siyasî etkinlik seviyesine çıkaran, Doğu Anadolu'da önemli bir güç hâline getiren lider *Tur Ali Bey* bu mevkiyi yurt tutmuş, başta Trabzon olmak üzere, çevredeki güçlerle yaptığı mücadeleleri bu üs merkezinde kalarak yapmıştır. Bunun en önemli kanıtı, Erzincan'da vefat ettiğini kaydeden yazılı kaynaklar yanı sıra bölgede pek çok Bayındır mensubu insanların ve Tur Ali Bey'in mezarının burada oluşudur.¹²⁸

¹²⁵ Dede Korkut hikâyelerinde Kamgan oğlu Bayındır, tüm Oğuz ülkesinin hükümdarı olarak olayların kahramanları arasında olmaz, manevî bir güç olarak arka planda görülür. M. Ergin, s. 23. O, muhayyel bir iktidarı, dirlik ve düzeni, toplumsal birliği temsil etmektedir.

¹²⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1988, s. 188; M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular" Mad. İA (MEB), İstanbul 1965, s. 252- 253.

¹²⁷ J. E. Woods, *Akkoyunlular*, s. 71.

¹²⁸ Ebu Bekr-i Tihranî, Adem'den başlayıp Tur Ali Bey'in torunu Kara Osman Bey'e kadar 68 kişinin adını ve haklarında bilgiler verir. Bu ad ve açıklamalar geleneksel anlatım ve rivayetlere dayalıdır. Ancak, soy kütüğünün son halkalarının tarihsel gerçekliği konusunda çeşitli kaynaklarda yeterince bilgi bulunmaktadır. Tihranî'nin Tur Ali Bey'in babası olarak işaret ettiği Pehlivan Beğ'in *Kitab-ı Diyarbekriyye*,de vurguladığı olaylardaki rolü tartışmalı olsa da, kişi olarak varlığı ve onun döneminde Amid'den Kelkit Vadisi arasındaki topraklarda kısmen ve oldukça gevşek bir Türkmen örgütlenmesinin olduğu kabul edilebilir. Ancak, Bayındır mensuplarının gerçek

Pehlivan Bey (Melik Esen): Tur Ali Bey'in babasıdır. Çeşitli Türkmen gurupları gibi Anadolu'ya gelen Bayındırlılar, liderleri Pehlivan Bey'in idaresinde Âmid'e yerleşmiştir. Cesareti ve gücü nedeniyle hep "Pehlivan" diye anıldığı için esas isminin unutulduğu söylenir. Ancak, A. Ş. Beygu, İstanbul Tapu Dairesi Evkaf Defteri (Lia-i Erzurum, sahife: 73,dolap: 3, göz:1) derkenarında bulunan kayıttaki yazıyı "*Melik Esen veledi Dur Ali Bey..*" biçiminde okuduklarını belirtir. Buna göre; Tur Ali Bey'in babasını gerçek adı Melik Esen'dir.¹²⁹

Nahcivan'daki Alıncak Kalesi de Pehlivan Bey'in idaresi altında olmuştur.¹³⁰ Hem Nahcivan'da hem de Âmid bölgesinde egemen konumda olması, onun döneminde Bayındır topluluklarının iki bölge arasındaki topraklarda yaylak kışlak hayatı sürdürdüklerini, siyasi bir yapı kurmasalar da Doğu Anadolu'da belli bir güce sahip olduklarını akla getirmektedir. Nitekim Tihranî'nin verdiği bilgiye göre; *Hülagü Han*'ın öncü birliklerinin komutanı *Curmagun Noyan*'la yapılan çatışmada onu bozguna uğratmış, *Acem Şir*'in¹³¹ oğluyla birlikte Bursa sınırında Bizanslılarla savaşmıştır.

Tur Ali Bey: XIV. yüzyılın ilk yarısında genelde Anadolu, özelde Erzincan ve çevresi siyasi ve toplumsal karmaşanın yaşandığı bir dönemdir. Ebu Bekr Tihranî'nin verdiği bilgiye göre; bu yüzyılın başında babasının yerine geçen Tur Ali Bey, 30 000 kadar çadırın lideri olarak İlhanlılarla ittifak yapmıştır. Onun güney ülkelerdeki siyasi faaliyetleri sonucu, Mısır ve Suriye'de adı ünlenmiştir. ¹³² Memlûk kaynaklarında, diğer Türkmen boyları yanı sıra Bayındırlılardan bir grubun da XIV. yüzyılın ilk yarısında Memlûk Devleti'nin kuzey sınırlarına yerleştiğini kaydeder.¹³³

Uygur asıllı *Eratna*'nın egemenliğinde olan Erzincan, Anadolu'da pek rastlanamayan bir vakaya şahit olmuş, daha *Eratna*'nın sağlığında *Ahi İne Bey* (AynaBey) adlı biri tarafından

anlamda örgütlenmelerinin Erzincan- Bayburt (Mans ve Tercan dâhil) arasında olduğunu hem arkeolojik hem de yazılı belgeler kanıtlamaktadır. Ayrıca bak. J. E. Woods, *age*, s. 74.

¹²⁹ A. Şerif Beygu, **Erzurum I**, İstanbul 1936, s. 249-251.

¹³⁰ Ebu Bekr-i Tihrani, s. 22. **Alıncak Kalesi:** Nahcivan'ın doğusunda Culfa şehri yakınındadır. Hanağa kasabası yakınında, Alıncak Çayı'nın sağ yakasındaki bir tepe üzerine kurulmuştur.

¹³¹ F. Sümer, bunun Germiyanolu Ali Şir oğlu, olduğunu belirtir. Ancak, Erzincan Ovası'nın güneyinde, Munzur Dağı eteklerinde, kitabesinde "Aceb Şir Gazi" olduğu belirtilen bir türbe yıkıntısı bulunmaktadır. Mezarı halk arasında "Sultan Seydi Türbesi" olarak anılan zatın zaviye vakfiyesinde "Aceb Şir Gazi efradının Belh ve Buhara'dan geldikleri, kiminin şehid kiminin gazi" oldukları vurgulanır. 1289 (1872) tarihli bir salnâmede bu ziyaretin yeri "Cezvini (Cırzını) Dağı'nda Ali Kerim el-hisal Nefidin Aceb Şir Gazi" biçiminde zikredilir.

¹³² Ebu Bekr-i Tihrani, her ne kadar Tur Ali Beğ'in Gazan Han'ın Suriye seferine (1299/1300) katıldığını söylese de, bu bilgi Tur Ali Beğ'in yaşıyla ve bu bağlamda Panaretos'un 1348 tarihli kayıtlarıyla çelişmektedir. Onun, Pehlivan Beğ'den sonra Âmid yöresinde büyük bir güç olduğu, hatta güneye seferlere katılmış olması da doğru olabilir. Ama bu seferlerde İlhanlı hükümdarı Gazan Han değil sonraki hükümdarlardan biri olmalıdır.

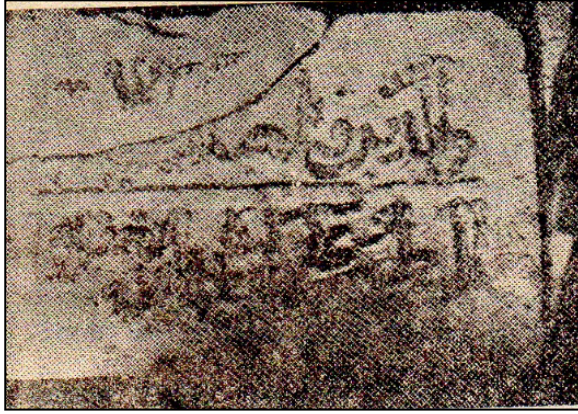
¹³³ J. E. Woods, *age*, s. 70.

satın alınmış ve onun idaresinde olmuştur (1348).¹³⁴ Panaretos, Ahi İne Bey'in önde gelen siyasal faaliyetleri arasında, onun Trabzon Rumlarına karşı verdiği mücadelelerden bahseder.

1348 senesinde Ahi İne Bey kumandasındaki güçler, Akkoyunlu Âmid Türkmenlerinin başbuğu Tur Ali Bey ve Bayburt emiri *Mahmud Rikabdar* (Mehmed Erkebratis) ile birlikte Trabzon üzerine yürümüşlerdir. Trabzon Rum Devleti'nin sıkıştırıldığı kente kesintisiz üç gün taarruz edilmiş, ancak başarı sağlanamamıştır. Durum karşısında Türk güçleri bazı zayıatlar vererek geri dönmüşlerdir.¹³⁵

Bayındırlıların Trabzon Rumlarına karşı yapılan seferleri durmamıştır. Bunun önünü almak isteyen İmparator III. Alexsios, 1351'de tahta geçtiğinin ertesi yılında barış görüşmelerine başlar. Kız kardeşi *Despina Maria'yı* (Maria Kommene) Tur Ali Bey'in oğlu *Kutluğ Bey'e* vererek düşman müttefiklerinden hiç değilse birini kendi tarafına çekmeye çalışmıştır.¹³⁶ Bu olay, ilerde Akoyunlu- Trabzon Rum devleti arasında gelişen hısımlık ve barış ilişkilerine de başlangıç teşkil edecektir.

Resim 4: Bayburt'un Sinor köyünde Kutluğ Bey'e ait mezarın kitabesi.

Dede Korkut hikâyelerinde *Kanlı Koca'nın* oğlu *Kan Turalı* ile Trabzon kralının kızı *Selcan Hatun'un* arasındaki gönül ilişkileri, bu tarihsel olayların edebî iz düşümü gibi görünmektedir.¹³⁷

İhtimal ki, Tur Ali Bey bu yıllarda Erzincan-Bayburt arasını yurt tutmaya karar vermiş ve bu bölgede kalmıştır. Tahminen 1363 yılında vefat eden Tur Ali Bey'in, Ahi İne Bey'in Gürcüstan seferlerinde ona eşlik etmiş olması da mümkündür.

Tur Ali Bey, Doğu Anadolu'ya gelen Akkoyunlu Türkmenlerinin ilk ünlü başbuğudur. O, başta Bayındır, Döğer, Salur, Bayat ve Çepni gibi Oğuz boylarından oluşan kitlenin lideri olarak Trabzon-Rum devletine karşı bir

¹³⁴ Aziz b. Erdeşir-i Esterabâdî, *Bezm u Rezm*, (Kilisli Rifat neşri), İstanbul 128, s. 160. "*Panaretos Kroniği'nin Türklerle İlgili Bölümleri*", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 143, İstanbul, s. 63-68; İbrahim Telliöğlü, *Panaretos Kroniğinde Türkler*, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, S. 509- 510, Eylül- Ekim 2005, s. 263- 270.

¹³⁵ Panaretos, (Alm. Terc.), s. 51.

¹³⁶ M. H. Yınanç, *Akkoyunlular*, **İA**; Adnan S. Erzi, *Akkoyunlu ve Karakoyun Tarihi Hakk. Arş.*, **Belleten**, S. 70, s. 189-190; Yaşar Yücel, *Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, **Belleten**, C. 35, S. 140, Ankara 1971, s. 667. Paneratos, s. 56.

¹³⁷ Dede Korkut'taki Kanturalı'nın Tur Ali Bey olduğu hakkındaki tezin önde gelen savunucularından biri, bu destanlar üzerinde yaptığı çalışmalarla bilinen Ettore Rosi'dir. E. Rossi, **Kitab-ı Dede Qorkut**, Citta del Vaticano, 1952, s.29-32. Ayrıca bak. O. Ş. Gökyay, **Dedem Korkudun Kitabı**, İstanbul 2000, s. LVIII vd.; Metin Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi**, İstanbul 1981.

dizi akın yaparak onları çok zor durumda bırakmış, Erzincan- Bayburt arası topraklarda Bayındır ve diğer toplulukların yerleşik ve kalıcı olmasının temellerini atmıştır. Âmid ile Yukarı Oğuz illeri (Erzincan-Bayburt) arasında kurduğu Türkmen egemenliği, onun ilk soy kurucusu olarak anılmasına neden olmuştur. İkinci kurucu ise Kara Yülük Osman Osman'dır.

Tur Ali Bey'den sonra yerine geçen Emir Kutluğ Bey döneminde

Erzincan ve çevresinin yönetimi önce *Pîr Hüseyin*'in (1362- 1379) daha sonra *Mutahharten*'in elindeydi. Erzincan- Bayburt arasındaki Bayındır egemenlik sahası, Kutluğ Bey döneminde daha güneylere doğru genişletilmiştir.

Bu süreç içerisinde Tercan ve Mans yöresinde Bayındır nüfusu artmış ve Munzurlara kadar egemen olunmuştur.¹³⁸ 1379'dan sonra Mutahharten'in genel yönetiminde olan bu bölgenin hemen doğusunda Karakoyunlu egemenlik sahası bulunmaktaydı.¹³⁹

Tur Ali Bey'in Mezarı: Tur Ali Bey adına ilişkin üç yapıdan bahsedilebilir. Bunlardan ilki, Osmanlı tapu kaydından anlaşıldığı gibi *Tur Ali Bey Zaviyesi*'dir. Bu

zaviye, bugünkü Terzibaba Mezarlığı karşısında bulunmaktaymış. Söz konusu alan Akkoyunlu Mezarlığı diye de anılan yerdir. Şehrin güneyine yapılan yol, kanal vb. çalışmalar sırasında bu alan tümüyle yok edilmiş, ortaya çıkan mezar taşları tarafımızdan bulunarak Erzincan Müzesi'ne nakli gerçekleştirilmiştir.

İkinci eser ise *Tur Ali Medresesi*'dir. Bu yapının varlığını A. Şerif Beygu'nun sayesinde bilmekteyiz. 1924'te çıkarılan Tevhidi Tedrisat Kanununun 2. Maddesi gereği işlevselliği yiten dinî yapılar yok olmakla yüz yüze gelmiş, hatta bazılarının hafriyatı yapılmıştır. A. Ş. Beygu, 25 Aralık 1928 yılında hazırladığı araştırma raporda bazı

Resim 5: Rumsaray köyü "Eski Mezarlık" bölümünden görüntüler.

Resim 6: Rumsaray köyünün doğusu. Eski "Eşek Meydanı".

¹³⁸ "Bütün bu havali Türkmenlere aittir." Klaviyo, **Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1975, s. 78.

¹³⁹ Tahir Erdoğan Şahin, **Erzincan Tarihi I**, Erzincan 1985, s. 368 vd.

yapılar yanı sıra bu medresenin de adını vermiştir. Yukarıdaki tapu kaydında Rumsaray köyünün gelirlerinden bu zaviye için ayrılmasına ilişkin konuyu içermektedir. İhtimal ki bu gelir Tur Ali Bey Medresesi için de kullanılmıştır. Üçüncü yapı *Tur Ali Bey'e ait mezar*dır. Rumsaray köyünün kuzeyindeki toplu mezarlıktan ayrı olarak bugünkü Mecidiyeköy'ün (Rumsaray) 1 km. kadar doğusundadır. Tur Ali'nin mezarının da Erzincan'da olduğuna ilişkin mühim bir kayıt yine A. Şerif Beygu tarafından neşredilmiştir.¹⁴⁰

Tur Ali Bey ve bu adla ilişkilendirilen yapılar konusunda, biri Pehlivan oğlu Tur Ali Bey ile bu yönetici ailenin fertlerinden biri olan Mansur Bey'in üç oğlundan biri olan Tur Ali Bey'i¹⁴¹ karıştırmamak gerekir.

Tahminen 1363 yıllarında vefat eden 17 Tur Ali Bey'in nasıl olup da Erzincan'da metfun olduğu ve ayrıca adına zaviyenin kurulmuşluğunu izah etmek güçtür. Biz ehemmiyetine binaen, tamamıyla Erzincan'ı ve Akkoyunluları ilgilendiren kaydı aşağıya aynen kaydettik¹⁴².

“...Akkoyunlu devletini Dur Ali Bey'in Sinyur'da doğduğu bilinmiyorsa da, öldüğü yer Erzincan'ın içindedir.

İst. Tapu Dairesinin eski kayıtlarında görülen malumat, ehemmiyetine binaen buraya yazıldı. –(Erzincan'da, Dur Ali Zaviyesine meşrut olan Rume-saray (Rumsaray köyü) nam kariye hasılatının müsnesna evkaf adadına dâhil olmadığı beyanı ile hükümet mahalliyece bedelen tesfiyesi ciheti iltizam olunmakta olup, bu suret müşkilatı ve zaviyenin harabını müsteizim olacağından bahisle zaviye-i mezkure vakfının müstesna evkafa ithalile hasılatı meşruyanın kemafi sabık aynen tesfiyesi hakkında zaviye-i mezkure Postnişini Erzincanî merhum Fehmi Efendi zade Ahmed Fevzi Efendi müracaat etmiş, neticede müstesna evkafa idhal ile hasılatının aynen tefsiye edilmesine 27 Zilhicce 1299/12 Ekim 1882. Evkaf Nezaret Kalemi). Bu meşruhattan anlaşıldığı üzere, Erzincan'da medfun olan Tur Ali Zaviyesine ait bugünkü Rumsaray köyünün a'şarı iltizama verilmeyerek, aynen zaviyedarlara teslim edilmesini amirdir.

Yine bu eski kayıta, ehemmiyete şayan bir derkenar daha var ki tarihlerde adı olmayan (Çimşid, Uğurlu Yusuf, Kaya, Emre Hasan) gibi zatlardır. Bunlardan başka, Uğurlu Mehmed Yusuf, Uzun Hasan'ın oğludur. Binaenaleyh Akkoyunlu ailesine beş zatın ilave edilmesi lazım ki, bunlar bu ailenin tarih sahasına çıktığı hengamedeki adlar olması dolayısıyla ehemmiyeti kat kat artar.

Defterdeki derkenara geçelim: -Defter-i evkaf Liva-ı Erzurum, sahife, 73, dolap, 3. göz, 1.

-“Rum saray tabii nahiye-i mezbure tamamı malikane Melik Esen Velidi Tur Ali mezkurun kadimden mülkü olup, şimdiki halde merhum Rüstem padişahiden elinde olan mukarrernâmesini ibraz edip, dergah-ı alaya arzolandukta zikrolan kariyenin malikanesi

¹⁴⁰ M. H. Yınanç, **İA**, *Akkoyunlular* madd.

¹⁴¹ Enver Konukçu, **Otlukbeli Meydan Savaşı**, Ankara 1998, s. 395.

¹⁴² A. Şerif Beygu, **Erzurum I**, s. 249-251.

giri kemakan mezbure emre olmağın muktezası emri ali defteri atik kemakan kaydı defter olundu. Kariye-i mezburenin hududu hüccette mesturdur. Şimdiki halde sülüs malikanede der tarafruf “Kaya Veledu Emre Hasan bin Tur Ali Bey” mucibi defteri atik kariyei mezbure derbend olup, Erzincan ile Baybur ve Kelkit yolu üzerinde vaki olmakla avarızı divaniye ve tekalifi örfiyeden emin olmaları defteri cedide kaydolundu.”-

Kariye-i mezburenin hissesi ile hisesine ilhakan kılınan zaviyede it'amı taam olunmak şartıyla bu irade-i seniyeimülukane şeref sudur buyurulmuş olmağın sadır olan ferman mucibince tashih olundu. Sene 1228 (M. 1813). Tur Ali Bey'in zaviyesi, yani kabri Erzincan'ın içinde, Terzi Baba'nın mezarı yakınında imiş. Şimdi yeri arsadır. Ancak oğlu Kutluğ Bey, din ismiyle beraber Kutluğ Fahreddin Bey, Sinur'da ölmüştür...”

Mansur Bey, Kara Yülük Osman Osman Bey'in torunlarında Hurşit Bey'in torunudur. Erzincan merkezinde bulunan zaviye ve medrese, Mansur Bey'in oğullarından Tur Ali Bey'le ilgilidir. Rumsaray'daki XIV. yüzyıla ait yapı kalıntıları ve “Tur Baba” diye anılan mezar ise ilk Tur Ali Bey'le ilişkilidir. Nitekim, Akkoyunluların Erzincan'daki varlıkları, tarihsel süreç, çeşitli olay ve anlatılar bunu teyid etmektedir.

2.1. ERZİNCAN'IN AKKOYUNLU EĞEMENLİĞİNE GİRİŞİ

Erzincan ve havalisi, Doğu Anadolu'da Akkoyunlular'ın yurt tuttıkları önde gelen alanlardan birisidir. Akkoyunlu oymak, cemaat ve ileri gelen pek çok aile ve efradından kimselerin Erzincan'la olan ilgileri ziyadesiyle fazladır. Hatta ilk atalarının bir kısmının da bu yerlerle yakinen ilgileri mevcuttur. Bunlardan Tur Ali Bey, Kara Yülük Osman Osman'ın dedesi olup, daha önce değinildiği gibi, Ahi Ayna (İne) Bey(1348 – 1362)'le Trabzon'a seferlere katılmıştır. Tur Ali'nin oğlu Kutluğ Bey'in mezarı ise, bugün Sinor (Gümüşhane / Erzincan – Bayburt arasında ve Bayburt'tan 21. km. mesafe uzaktadır) köyünde bulunmaktadır ¹⁴³.

Akkoyunlu – Karakoyunlu Mücadeleleri ve Yakup Bey (1402 / 1439): Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Osman Bey, döneminin en dikkate şayan Türkmen liderlerinden biri, gözü pek bir savaşçı ve yılmak bilmez bir kuvvetli şahsiyete sahip kimsedir. Akkoyunlular. adına ilk kez Erzincan'dan Urfa'ya kadar olan yerler arasında beylik kurup, Memlûklular'ın Şam beyliğinin elinden Afşar, Bayat ve İnallu Türkmen boylarını da alıp, bunları Suriye'den getirerek kendi ordusuna katmış; Erzincan, Harput, Kemah, Çemişgezek, Mardin, Erzurum, Bayburt ve Çoruh havzalarını elde ederek buraların Türkleştirilmesinde büyük yararlılıkları olmuştur ¹⁴⁴.

Kara Yülük Osman Osman Bey'in Erzincan'ı Akkoyunlu topraklarına ilhak edişini,

¹⁴³ B. S. Baykal, *Fatih S. Mehmed – Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi*, **Tarih Arş. Der.** Sayı: 2-3; s. 70, not: 12. Aynı makalede adı geçen mezarın resmi neşredilmiştir.

¹⁴³ F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 93; Erzincan'da yazılmış bir Ermeni kolofonunda 1416 yılına ait katliam hareketlerinden bir cümle bahsedilir. İhtimal ki, Kara Yülük'ün yağması anlatılmak istenmiştir. Bkz. H. D. Andreasyan, *XIV ve XV. yy. Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar*, **Tarih Der.** S. 101.

¹⁴⁴ F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 132; Z. V. Toğan, **-Giriş-**, s. 366.

Erzincan'da 5 Eylül 1422 tarihinde yazılmış bir kolofondan öğreniyoruz ¹⁴⁵. Eser yazıldığı sırada bu vaka yeni olup bitmiştir. Ağustos'un yarılarında Erzincan'ı muhasara altına alır, Kara Yülük Osman, üç hafta süreyle şehrin teslimi için kuşatmayı sürdürür. Bu zaman içinde yiyecekleri azalan şehir halkı arasında yiyecek hiçbir şeyi kalmayanlar vali tarafından kale dışına çıkarılmıştır. Korunmasız halka dokunmayan Kaka Yülük, onların diledikleri yere gitmeleri için izin vermiştir.

Kara Yülük Osman Osman Bey'in Erzurum Muharasası, Akkoyunlularla Çarpışması ve Ölümü: Yahşi yenilgisinden sonra Karakoyunlular, kendilerini çabuk toparlamışlar ve hâkim oldukları toprak sahalarda tekrar eski otoritelerini sağlamışlardır. İskender Bey'in pek çok yerlerin yanı sıra Şirvan ve Sultaniye'yi de zaptı üzerine (1427/8) Çağatay hükümdar ikinci kez onun üzerine yürümüş ve Selmas Ovası'nda mağlup etmiştir. Bu yenilgiden sonra İskender, Van'a gelmiş, takip üzerine Erciş'e ve oradan da Erzurum taraflarına yönelmiştir. Bilahare Şahruh 'un çekilişi üzerine, İskender tekrar duruma hâkim olur. Bu arada İskender'in oğlu Yar Ali, bir sebepten dolayı babasından korkup, Şirvan Şah Şeyh İbrahim Halilullah'a sığınmıştı (1431/32). Halilullah da, O'nu İskender'e yollayacağına Şahruh'a gönderir. Bunun üzerine İskender 1434 yılı ortalarında Şirvan üzerine yürümüş ve etrafı dehşet içerisinde bırakmıştır. İskender Bey'in yağma ve yıkım faaliyetleri karşısında onunla baş edemeyeceğini anlayan Halilullah, Çağatay hükümdar Timur oğlu Şahruh'dan ve ayrıca Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Osman Bey'den yardım ister.

Diyarbakir'den kalabalık bir güçle hareket eden Kara Yülük Osman Osman, Erzurum önlerine gelip şehri kuşatır. Erzurum, Akkoyunlu hükümdarı İskender Mirza Bey adına Duharlı Pir Ahmed Bey'in yönetimindeydi. Pir Ahmed, var gücüyle şehri savunmuşsa da, sonunda teslim olmak zorunda kalmıştır. Erzurum'u kendi oğullarından Şeyh Hasan'a veren Kara Yülük Osman, ayrıca muvaffakiyetini Şahruh'a bildirir ¹⁴⁶.

Halilullah'ın yardım talebi ve Kara Yülük Osman Osman'ın Erzurum'u alması neticesinde Şahruh'un İskender üzerine yeniden sefere çıkmasını gerekli kılar. Onunla baş edemeyeceğini anlayan Tebriz'den ayrılarak Erzurum'a doğru kaçır. Onun bu istikamette gideceğini anlayan Şahruh, Kara Yülük Osman Osman'ın haber iletir, İskender'in önünün kesilmesini ister. Bu havalide bulunan Kara. Yülük, ordusuyla Erzurum'un kuzeybatı kesimindeki Karaz kesiminde İskender'i sıkıştırır. İskender Bey'in arkasından da Şah-ruh'un gönderdiği kuvvetler onu takip etmekteydiler. Yanında yeterli kuvveti olmayan İskender, Kara Yülük Osman Osman Bey'e haber gönderip yol vermesini ister. Tabii bu mümkün değildir. Nihayet iki Türkmen arasında çetin bir vuruşma başlar.

Savaşta Karakoyunluların asker sayısı az olmakla birlikte her zaman Akkoyunlulardan savaş sanatını daha iyi bilmiş olmaları ve başlarındaki İskender Bey'in olağanüstü gayretiyle, kahramanlıkları sayesinde onları mağlup ederler.

Bu çatışma, oğlu Bayezid ve adamlarından başka seksen yaşlarında bulunan ihtiyar Kara

¹⁴⁵ H. D. Andreasyan, *Kolofonlar*, S. 104-105 (Simeon-1, 289, 290/Erivan, 9248).

¹⁴⁶ Diyarbekriyye, I, 107-108, O. Turan, Takvimler, s. 29.

Yülük Osman Osman'ın da ölümüne sebep olur. Savaşta ağır yaralanan Kara Yülük Osman Osman, Erzurum'a götürülmüş ve orada vefat edince (30 Ağustos 1435) toprağa verilmiştir. Ancak Akkoyunlu askerleri yenilgilerinden dolayı burayı terk edip gittiklerinde, buraya gelen İskender, onun naşını mezardan çıkararak başını kesip, diğer bazı başlarla beraber Memlük Sultanı Melik ul-Eşref Bars-Bay'a gönderir ¹⁴⁷.

İskender, Saruh'un oğlu Mirza Muhammed Cuki kumandasında bulunan Çağatay kuvvetlerinin üzerine gelmesiyle, Erzurum'dan ayrılarak, tebaasıyla birlikte Osmanlı ülkesine gitmek için Erzincan'a gelmiş, buradan Tokat'a doğru yürümüştür.

Karakoyunlular'ı takip eden Çağatay ordusu, onlara ait bazı eşyaları almakla birlikte, kendilerini sadece izlemiş ve Akşehir'e kadar peşlerinden gitmişlerdir. Buradan tekrar Erzincan'a gelen Mirza Muhammed Cuki, burada Kara Yülük Osman Osman Bey'in kızını alarak evlenir. 12 Rebiulvvel 839 (1 Ekim 1435) ¹⁴⁸.

* * *

Tokat'a varan İskender Bey, Osmanlı hükümdarı II. Murat'ın konuğu olarak bir müddet buralarda konaklamış, ihtimal ki, kendine ikamet için gösterilen yerlerin kifayetsizliği sebebiyle etrafa bazı akınlarda (ki bu akınlardan Ermeni yerleşme merkezleri üzerine olması akla yakındır) bulunmuştur. Bunun üzerine Osmanlı hükümdarının istek ve tazyikiyle Sivas'a, oradan da Malatya'ya gitmiştir. Buraya geldiğinde Kara Yülük Osman Osman'ın yeğeni Palu hâkimi Kılıçarslan ve onun kardeşi Pir Hüseyin Beyleri de yanına alıp, Kara Yülük Osman Osman Bey'in Ali Bey'e ait Harput'u kuşatır. Ancak kale kumandanı Pehlivan Seyidi Ali'nin çetin karşı koyuşu sebebiyle muhasaradan vazgeçen İskender Bey, buradan Kiğı'ya gider.

Kiğı'ya gelen Karakoyunlu Beyi, ayrıca Erzincan ve Tercan yörelerini de yağmaladıktan sonra Erzurum'a gitmiş, oradan H. 841 (1438) kışını geçirmek için Sürmeli Çukur'a varmıştır ¹⁴⁹. Daha sonra Sürmeli Çukur Konağı'ndan Tebriz'e gitmekte olan İskender, kardeşi Cihan Şah tarafından sıkılaştırılarak Alıncak Kalesi'ne sığınmaya mecbur kalır. Burada mahzur kalan İskender, adam gönderip Memlük Sultanı'ndan yardım ister. Haberi alan Bars – Bay, Emir Silah Korkmaz komutasında, mühim bir kuvveti, dostunun kurtarılması için gönderir. Bu Memlük ordusu, Malatya yoluyla Erzincan'a gelirler. Buradayken Melik ul-Eşref Bars-Bay'ın ölüm haberi gelir (13 Zilhicce 841 = 1438). Bunun üzerine gelen Memlük ordusu geri döner. Zaten çok geçmeden Nisan 1438 tarihinde İskender gafil bulunduğu bir sıra, bizzat oğlu Şah Kubad tarafından öldürülür ¹⁵⁰.

¹⁴⁷ **Tarih-i Diyarı Bekriye I**, s. 111-114; F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 134-136; M. H. Yınanç, **İA. Karakoyunlular**, s. 137.

¹⁴⁸ F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 137.

¹⁴⁹ **Tarih-i Diyarı Bekriye I**, s. 126-128; F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 138-139.

¹⁵⁰ Atsız, *H. 588 Yılına ait Takvim*, **Selçuklu Arş. Der. IV**, s. 204. Takvimdeki kayıta Mısır askerlerinin İnak Hasan Hisarı'nı tahrip edip, Erzincan – Sivas üzerinden döndükleri yazılır. IV. sütun (168); F. Sümer, **Karakoyunlular I**, s. 140-141.

Diğer bütün kaynaklar, İskender'in Alıncak kalesinde mahzur kalıp, orada öldürüldüğünü beyan ederken; bir diğer Ermeni kaynağı, onun Sivas yörelerinde tahriplerden sonra Cihan Şah'ın üzerine gelmesiyle kaçıp, Erzincan Kalesi'ne kapandığını ve burada öldüğünü yazmaktaysa da, bu hakikate uygun düşmemektedir¹⁵¹. Kaldı ki o yıllara ait diğer Hristiyan kaynaklar da Alıncak Kalesi'ni işaret ederler.

İskender'in ölümünden sonra başa gelen Cihan Şah'ın döneminde Karakoyunlular, en parlak dönemlerini yaşamışlardır.

Yakub Bey (1422 - 1439) : Kara Yülük Osman Osman Bey'in adı zikredilebilen on dört oğlundan biri olan Yakub, daha önceleri Kemah hâkimi iken Pir Ömer, tarafından tutsak edilip Kara Yusuf'a gönderilmiş, ancak daha önce değindiğimiz bir vesile sonunda, ölümünden kurtulmuştu. Daha sonraki senelerde O'nun (yaklaşık 1422/3 senelerinde) babasına tabi olarak Erzincan hâkimi olduğunu görmekteyiz. Babasının sağ olduğu senelerde, hâkimiyet sahasına yakın civarlarda vuku bulan siyasi hareketlere iştirak etmiştir. Kara Yülük Osman Osman 1435 senesinde vefat ettiği zamanda yine Erzincan hâkimi olup, diğer kardeşlerden Mardin, hâkimi Hamza Bey ile mücadele etmiştir.

Akkoyunlular'ın başına, veliaht olarak Ali Bey seçilmişti. Ancak onlardan baskın çıkan Hamza Bey, hem Şahruh'dan ve hem de Mısır Sultanından menşur olan Ali Bey'i sıkıştırarak, onu önce Osmanlılara müracaat etmek zorunda bırakmıştır. Müteakiben de Mısır'a sığınan Ali Bey, ölünceye kadar Suriye'de kalmıştır.

1439 senesinde Kemah'da Dzinanarzi adlı bir manastırda yazılan ve yazarı belirsiz bir Ermeni kaynak, Yakub Bey'i Erzincan – Kemah hâkimi olarak zikredip; onun faziletli bir yönetici olduğunu kaydeder¹⁵². Yine Erzincan Avak Vank Manastırı'nda ele alınan bu tür bir kaynaktan, 1439 senesi için: “Khul, 100 bin askerle geldi ise de tahribat yapmadı, ancak kendisinden sonra gelen Aykhanlı (Akkoyunlu) pek çok tahribat yaptığundan...” ibaresi mevcuttur¹⁵³. Hadiselerin oluş seyrine göre, verilen sene, 1438 olmalıdır. Khul'dan maksat Cuki (Mirza Muhammed) olması mümkündür. Bilahare, Tokat - Sivas – Harput - Kiğı üzerinden Erzincan'a gelen Akkoyunlu Bey'i Alıncak Kalesi'ne kapanmadan evvel buralarda yağma ve kıyımda bulunmuştu.

Hamza Bey'in Erzincan'ı alması / Şeyh Hasan Bey / Mahmud ve Cihangir Bey (1439 - 1450): Kardeşi Yakup Bey'in elinden Erzincan'ı da alan Hamza Bey, babasının hükmünde olan bölgeler üzerine 1444 senesine kadar hükmünü tevarüs ettirmiştir¹⁵⁴. Hamza Bey

¹⁵¹ H. D. Andreasyan, *Kolofonlar*, s. 115 (Sarkis, I, 486/Erivan). Karş. İçin bkz. Neşri, II, s. 631; F. Sümer, *Karakoyunlular I*, s. 140-141.

¹⁵² H. D. Andreasyan, *Kolofonlar*, s. 116 (Siemon, I, 496/Viyana, 7). Kara Yülük Osman, Tercan'ı da kardeşi Musa Bey'e, Bayburt'u diğer kardeşi Kutluğ Bey'e, Ruha'yı Tur Ali Bey'e vermişti. Erzincan Akşehir iktasına da Emir İnak Hasan sahipti. 820 (1426/7) senesinde ise Mehmed Fazıl diye ilmi kelim sahibi bir zat, Kemah'ın emirliğinde bulunmuş, A. Ş. Beygu, s. 170.

¹⁵³ H. D. Andreasyan, *Kolofonlar*, s. 116.

¹⁵⁴ M. H. Yinanç, **İA**. *Akkoyunlular* mad.

1444'deki ölümüne kadar Erzincan'ı kendine tabi kıldıktan sonra buraya kimi tayin ettiği ve Yakub Bey'in akıbetinin ne olduğu hakkında bir malumat edinemedik. Şu var ki: Hamza Bey'in ölümü üzerine, kardeşi Ali Bey'in oğlu Cihangir, hâkimi bulunduğu Urfa'dan gelerek Hamza Bey'in nüfusunda olan bölgelere hükmeder. Ancak, hükümdarlığı süresince devamlı olarak Karakoyunlularla (bilhassa Cihan Şah ile), amcaları Mahmud, Şeyh Hasan ve Kasım Bey'ler ile diğer amca oğullarıyla mücadelede bulunmuştur. Aşağıda vereceğimiz bir kayıttan görüleceği gibi amcaları (Kara Yülük Osman Osman'ın oğulları) Mahmud ve Şeyh Hasan'ın Erzincan idareciliğinde buldukları söz konusudur.

Cihangir'in hâkimiyeti; 1452/53'de küçük kardeşi Uzun Hasan tarafından sona erdirilmiştir. Uzun Hasan'ın henüz hâkimiyetini teessüs edemediği seneler zarfındaki hadiseler içerisinde Erzincan'da meydana gelen dikkati çekici vakalar olmuştur. 1446 senesinde Erzincan'da, Sarkis adlı bir müellifin ilginç kaydını aşağıya veriyoruz:

“İşbu Ephemgerides, 1446 senesinde Erzincan şehrinde yazıldı. Bu acıklı zamanda, yüreği katılaştıran Erzincan Emiri, danışmanları ile müzakere ederek şehrimiz ve köylerimizdeki kilise ve manastırları yıkmaya karar verdiler. Kendisi bir çok askerle beraber Kemah Kalesi'nin üzerine yürüdü. Kendisi kaleyi zapt edince kiliseleri yıkmalarını mollalara tembih etmişti. Ancak Allah, Hristiyan kullara acıdı ve kiliseleri kurtardı, çünkü o (Emir Şeyh Hasan) geceleyin kaleye yaklaşınca bir iple bağlanıp, yukarı çekildi ve hapsedildi. Kaçan askerleri ise şehre (Erzincan'a) gelerek onun oğlunu (?) kendilerine emir olarak tanıdılar ve tekrar kiliseleri yıkmaya karar verdiler.

Bu vakadan bir ay sonra, yirmi kişi ile beraber uzak bir memleketten gelen Şeyh Hasan'ın bir kardeşi (Mahmud Bey), yapılan talanları ve Hristiyanların başlarındaki mavi alameti görünce, yirmi adamı ile beraber saraya gitti, emirin oğlunu tuttu ve kendisi şehrin hâkimi oldu; Hristiyanlarda başlarındaki mavi işaretini çıkarıp ayinlerini serbestçe icra etmeleri emir olundu.

Birkaç gün sonra Kemah Kalesi'nin hâkimi (?), Şeyh Hasan'ı serbest bıraktı. Şehrimizdeki mollalar ona, şehre gelmesini, kendilerinin kapıyı gizlice bildirdiler. Bundan haberdar olan Mahmud Bey, onları hep birden yakaladı. Baş molla'yı astı, diğerlerini işkenceye maruz etti, mallarını müsadere etti, kendilerini de memleketten kovdu.

Az zaman sonra, Şeyh Hasan, Kemah'tan çıkarak, kendi memleketi olan Tercan'a giderken, O (Mahmud) arkasından asker sevk ederek kendisini tuttu ve hapsedti.

... Bu olaylar, sonbahardan ilkbahara kadar geçen zamanda vuku buldu. Yazın ise, Mahmud Bey'in kardeşinin oğlu ... Cihangir pek çok askerle beraber gelerek şehrimizi ayın 27'sinden 10 Ağustos'a kadar (1447) muhasara altına aldı. Erzincan bölgesini alt üst etti, bütün köyleri yaktı, civar bölgeleri de tahribata uğrattı.”¹⁵⁵

Yukarıdaki alıntı düzenlenip, hülâsa edildiği zaman: Şeyh Hasan'ın Tercan yöneticisiyken Erzincan'a gelip burada hüküm sürdüğü, başarısız bir Kemah muhasarasında

¹⁵⁵ H. D. Andreasyan, *Kolofonlar*, s. 125 (Sarkis, I, 601-602/Pirgalemya, 145-151).

bulunduğu (1446), o sırada kardeşi Mahmud'un gelip, onun elinden Erzincan'ı aldığı anlaşılmaktadır. 1447 yılının Ağustos'unda ise Akkoyunlu hükümdarı olan Cihangir, amcası Mahmud'un elinden buraları da alarak bölgeyi kendi yönetimine katmıştır.

Karakoyunlu Cihan Şah'ın Tercan, Erzincan ve Kemah üzerine seferi (1450): Ülkesini çeşitli alanlarda genişletmek isteyen Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah, Doğu Anadolu'nun batısına yönelir. Kaynakların birinde, Cihan Şah'ın yanında 60 bin asker yazılmışsa da, bunun abartma olduğu sanılır ¹⁵⁶. Cihan Şah, İç tercan'ı, Yukarı Tercan'ı, Baber(Bayburt)'i, Geği'yi (Kiği), Kocak'ı, Kayl Irmağı (Kelkit Çayı) yörelerini, Siryan'ı (Şiran), Sadağ'ı hâkimiyet altına almış, Erzincan'ı Türkmenlerden¹⁵⁷, kendisine itaat etmeyen Kutluğ Bey'den aldı. Erzincan hâkimini kırk kadar emiriyle yakalayıp, bilahare doğu tarafına döndüğünde onları öldürür. Erzincan'ı aldıktan sonra Kemah'ı da muhasara etmiştir. ¹⁵⁸ Buraların zaptından ayrı olarak Amid, Ağrı (Ergani) ve Mardin muhasara edilen yerleridir. ¹⁵⁹

Bu tarihten iki sene sonra (1452) Cihan Şah'ın tekrar Erzincan'a gelerek şehri üç ay boyunca muhasara ettiği, ancak hiçbir tahribat yapmadığı kaydına da tesadüf edilir. ¹⁶⁰ Ancak bunun doğruluğu meçhuldür. Nitekim diğer kaynaklar bunu teyit etmezler.

Sonraki seneler içerisinde, Cihan Şah – Uzun Hasan arasındaki mücadeleler esnasında, Erzincan'ın da bu kargaşalardan etkilendiği ve kararlı bir idareciye veya idari yönetime kavuşmadığı anlaşılıyor.

Karakoyunlu Arab Şah (1450 – 1456): Bu zatın 1450 yılında Karakoyunlu Cihan Şah'ın Erzincan'ı almasından sonra, ona tabi olarak Erzincan valiliği yaptığı, 1456 - 57 yılında vuku bulan bir hadisenin kaydında “Erzincan Valisi” diye anılmasından anlaşılmaktadır.

1456 senesinde Amid'den dönen Uzun Hasan, Cizre'yi alarak oradan Mardin'i muhasaraya gider. Onunla baş edemeyen Cihangir Mirza, Cihan Şah'a giderek kendisine askeri yardımda bulunmasını ister. Cihan Şah da, Hasan Bey karşısında kötü bir vaziyete sokulan Cihangir Mirza'ya Erzincan'a gitmesini ve Erzincan'daki valisi Arab Şah'la birlik olup Hasan Bey üzerine gitmelerini söyler.

Erzincan'a gelen Cihangir Mirza, durumunu Arab Şah'a arz eder. Ancak Arab Şah, Cihangir Mirza'nın Erzincan'da kalmasına razı olmakla beraber, Uzun Hasan'ın üzerine gitmeye cesaret edememiş, metbusu Cihan Şah'ın yanına gitmiştir. O sırada Arab Şah'ın peşine düşen Uzun Hasan ve kuvvetleri ise onu takipten vazgeçerek tekrar Amid'e dönmüşlerdir.

¹⁵⁶ H. D. Andreasyan, *Kolofonlar*, s. 125 (Piskopos Davit, Yazılar yer: Harput/ “Toros Ağbar”, II, 279-281 (II. 31).

¹⁵⁷ H. D. Andreasyan, *Kolofonlar*, s. 122 (Gazar, I, 646/ “Toros Ağbar”, I, 223-225).

¹⁵⁸ Not: 31, 32.

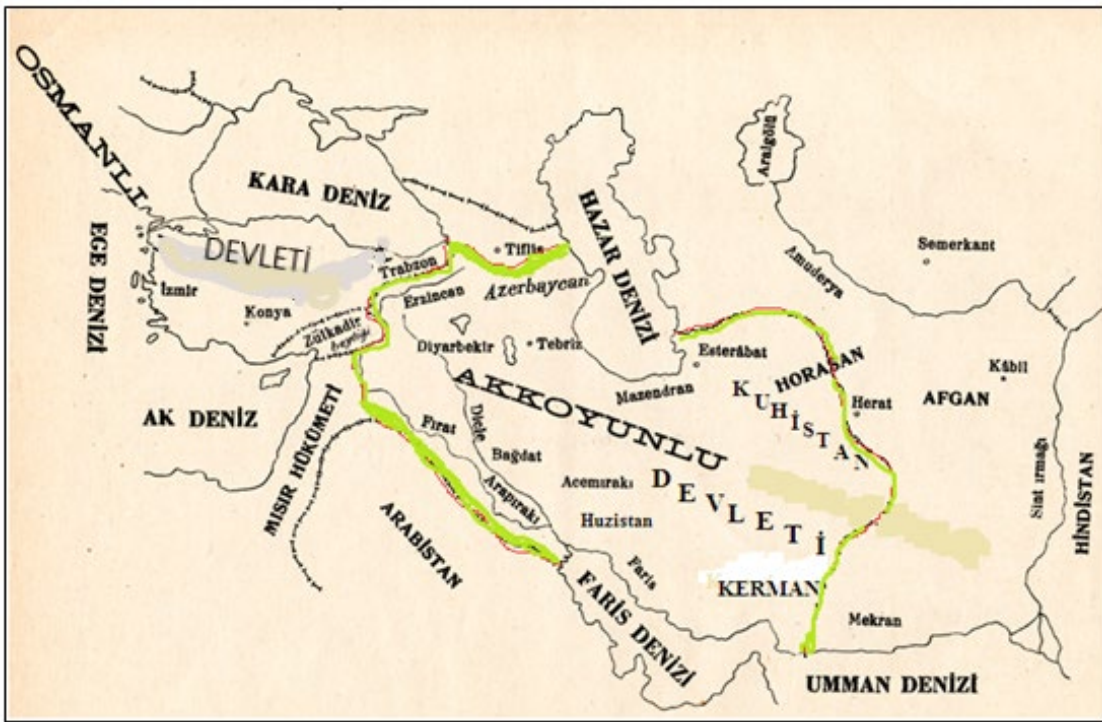
¹⁵⁹ Not: 32. Ayrıca bkz. S. G. mkl. S. 88, 90, 95.

¹⁶⁰ H. D. Andreasyan, *Kronolojiler*, s. 88 (Sivaslı – Anonim / Erivan, Madenataran, no: 2151).

Uzun Hasan'ın karşısında yalnız kalan Cihangir, kardeşinin Arab Şah'ı takibinden istifade ederek gizlice Erzincan'dan ayrılır. Oğlu Murad Bey'i orada bırakarak Mardin'e gider.¹⁶¹

Ertesi sene, Arab Şah'a güvenmiş olan Cihangir Mirza, kardeşi Üveys Bey'i Cihan Şah'a göndererek şikayette bulunur. Bunun üzerine Arab Şah'ı hapseden Cihan Şah, Cihangir'e yardım etmeleri için Turhan oğlu Rüstem'i, Ali Şeker Bey ile oğlu Ali Mirza'yı, Savalan Bey'i ve Piri Bey'i gönderir. Yanına başka beyleri de Cihangir Mirza, gelen komutanlarla birleşerek Amid yakınında Uzun Hasan ile Savaş ederse de yenilirler. Savaşta, Cihangir ve Piri Bey canlarını zor kurtarırlar. Rüstem Bey yakalanıp, öldürülür. Ali Şeker ile oğlu Ali Mirza yanı sıra Savalan Bey tutuklanarak hapsedilirler.¹⁶²

Harita 4: Akkoyunlu Devleti.

Arab Şah'tan sonra (Cihan Şah'ın hapsediği bu zat; bilahare oğlu Hasan Ali tarafından kurtularak onun hizmetine girmiştir). Erzincan'da Karakoyunluların ilişkileri tamamen kesilmiş, tekrar Akkoyunluların hâkimiyet sahası içine girmiştir.

Erzincan Depremi (1457): Bu tarihte vuku bulan tabii afet, "Erzincan şehri tamamen alt üst oldu ve sular altında kaldı." İbareleriyle tanımlanır. Aynı depremde Geği (Kiği) kalesi de yıkılmıştır.¹⁶³

¹⁶¹ H. D. Andreasyan, s. 91 (Mardinli David/yaz. Yer: Mardin).

¹⁶² Not: 36.

¹⁶³ Not: 36, 37. Bu zelzele A. Kemal'de 18 Cemaziyelevvel 861 olarak kaydedilir. Bir öğlen üzeri kısa süren

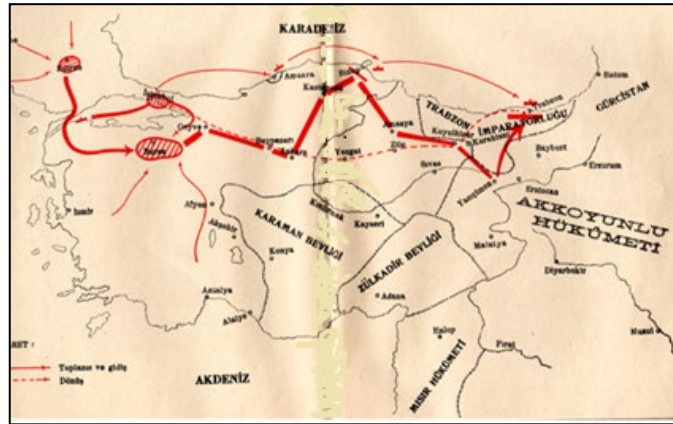

2.2. AKKOYUNLU UZUN HASAN BAHADIR ZAMANINDA ERZİNCAN (1457 – 1473)

Karakoyunluları ve onlarla müttefik olan kardeşi Cihangir Mirza'yı 1457 senesinde yenen Uzun Hasan, aynı yıl içerisinde Erzincan'ı ülkesine katıp; savaş, yağma ve depremlerle yıpranan kentin bayındır hale gelmesi için tayin ettiği Hurşid Bey'e ve adamlarına emir vermiştir. Kendisi ertesi yıl (1458), Fırat'ın kuzey kesiminde bulunan Tarmuk Yaylası'nda topladığı güçlerle Atabekler'in eline geçen Çoruh boyu topraklarına girmiş ve buradan Gürcistan üzerine yürümüştür.¹⁶⁴ Bu tarihten itibaren Osmanlılarla sınır olan Akkoyunlu Uzun Hasan Bey, doğu bölgesindeki düşmanlarından ayrı olarak ve onlardan çok daha güçlü olan Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'le siyasi mücadelelere başlayacaktır.

Ön Asya'da büyük bir imparatorluk kurmak isteyen Uzun Hasan, hem Ön Asya ve hem Avrupa'da aynı gayede olan hasmı Osmanlılara karşı, çevre ve ülke hükümdarlarıyla ittifaklara girer. Bunlar Anadolu'da Karamanoğlu ve İsfendiyar oğlu Beylikleri, Avrupa'da Venedik (Geneviz) Cumhuriyeti olurken; Anadolu'nun kuzeybatı kesiminde de Trabzon Rum İmparatorluğu'dur.

Akkoyunlularla Trabzon Rumları arasındaki ilişkiler Tur Ali Bey'e kadar gitmekte ve özellikle bu ilişkiler Trabzon Rum Krallığı'nın Türkmen liderlerine kız vermeleri sebebiyle de dostça gelişmekteydi. Uzun Hasan, aynı kanalla bu gayri müslim hükümdarlıktan kız alıp, gerekirse onlardan hem askeri destek alacak ve gerekse onlar adına zevcesinin çeyizi olarak Orta Anadolu'nun bazı kesimlerinden pay

Harita 5: II. Mehmed'in Trabzon Seferi (1460). A. Seim, Otlukbeli, İst. 1933.

koparabileceğini ummuştur. Bu amaçla Kalo Yohannes'in kızı Katherina'ya talip olur. Ancak bu evlilik henüz olmadan imparator vefat eder (1458). Yerine, yapılan anlaşmada aksaklık çıkarmadığı gibi, Uzun Hasan'ın daha iyi kullanmasına yarayan David, küçük yaşta Trabzon hükümdar olur. Yeni kral tahta geçer geçmez kız kardeşini Uzun Hasan'a göndermiş ve ondan, Osmanlılara verdiği vergiden kurtarılmasını rica etmiştir. Uzun Hasan da, 1459 senesinde İstanbul'a gönderdiği elçi vasıtasıyla bu keyfiyeti bildirdiği gibi, daha da ileri gidip Timur'un ölümünden bu yana, yaklaşık altmış yıllık bağışların tutarının toptan Diyarbakir'e

deprem –azim hasara ika etmiştir.-

¹⁶⁴ **Ahsenü't Tevârih**, Yazma. 77a, 85a.; W. Hinz, s. 32; F. Kırzioğlu, **Osm. Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)**, s. 8-9; Dukas, **Bizans Tarihi**, s. 209.

gönderilmesini ister. Elçileri dinleyen Fatih, doğuya yürüyeceğinin bir belirtisi olarak şu sözleri söyler: “Haydi siz rahatça gidiniz, ben gelecek sene gelip, efendinizin benden istediği şeyleri beraberimde getireceğim” der.¹⁶⁵

Koyul Hisar Meselesi ve Fatih'in Trabzon Seferi: Akkoyunluların Osmanlı sınırları bitiminde yer alan Erzincan'dan sonra, Koyulhisar, iki ülke arasında stratejik bir ehemmiyet kesbetmekteydi. Bu mevkiinin ehemmiyeti her iki ülke içinde bilinmekte ve ilk dönemde herhangi birinin kati alanına girmemekteydi¹⁶⁶. Uzun Hasan, İstanbul'a gönderdiği elçilerin eli boş olarak dönmelerinden hemen sonra, 1459 / 60 kışı, bu kale üzerine oğlu Uğurlu Mehmed'i, Melet kalesi üzerine de Halil Tavlacı adlı adamını gönderir. Bunlar yöreyi yağmalamaya başlarlar. O sırada Osmanlı'nın iki bin kişilik bir birliği zuhur edince Uğurlu Mehmed, zabta muvaffak olamadan çekilir¹⁶⁷. Bizzat kendisi hareket eden Uzun Hasan, 1460 yılı baharında, Osmanlılara “külli intisabı” olan Koyulhisar'ı, yöneticisi Hüseyin Bey'in elinden alır, yerine daha önce bahsi geçen Mutahharten'in torunu Yar Ali'yi komutan yapar.

Bu kez Osmanlılar kalenin geri alınması için Rumiye-i Şuğra valisi Şarabdar Hamza Bey'i, eyaletinin bir miktar askeriyle göndertmiştir. Ancak Hamza Bey, kalenin fethini başaramaz. Askerleriyle birlikte çevredeki köy ve kasabaları yağmaladıktan sonra geri döner¹⁶⁸. Osmanlı Paşası'nın bu hareketi, Akkoyunluları durdurmak yerine, onların daha ileri giderek bazı saldırılarına sebep olmuştur. Bir kısım adamlarını gönderip, misilleme niyetiyle Tokat - Amasya yörelerini yağmalatan Uzun Hasan¹⁶⁹, bu karşılıklı saldırılar neticesinde, çeşitli arazilerin harap olmasına sebep olmuştur. Bu sebepten çiftçi, tarlasını ekmekten imtina edip, arazinin çoraklaşmasını yeğlemiştir¹⁷⁰.

Nihayet Fatih, Trabzon'un alınmasıyla neticelenecek olan seferine çıkar. Bu seferin rahat olması açısından, ilk iş Koyulhisar'ın alınmasıdır. Amasra, Kastamonu ve Sivas'ı alan Osmanlı ordusu, Trabzon'un alınacağı zehabının uyanıp: Uzun Hasan – Trabzon Rum İmparatorluğu birliğinin olmaması için sahil yolundan alınıp, Sivas yolundan yürütülmüştür (1461 yazı). Gelibolu Sancak Beyi (ve Kaptan-ı Derya) Kasım Bey komutasındaki kuvvetler, Trabzon üzerine gönderilirken, Gedik Ahmed Paşa ve Mahmut Paşa ise Tokat üzerinden

¹⁶⁵ Dukas, **Bizans Tarihi**, s. 309; Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. B. S. Baykal, *F. S. Mehmed – Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi*, AÜDTCF. **Tarih Arş. Der.**, sayı: 2-3, s. 67-80.

¹⁶⁶ Tursun Bey, **Tarih-i Ebu'l Feth** (Fatih'in tarihi), A. Tezbaşar nşr., s. 87.

¹⁶⁷ **Tarih-i Diyarı Bekriye I**, s. 382.

¹⁶⁸ **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, s. 178; Kitab-ı Diyarbekriyye'de, Uzun Hasan'ın kaleyi alışı sırasında, Osmanlıların Muş Ali adlı elçisinin gelerek sulh teklifi yaptığı kaydedilir. Bu sırada Uzun Hasan, bazı Osmanlı askerlerini de esir etmiştir. Bunlar görüşme neticesinde serbest bırakılırlar (s. 382-365). Aynı şekilde Uzun Hasan, kendisine gelen Muş Ali'ye kendi adamı Hurşid Bey'i (Bu zatın Erzincan'ın Uzun Hasan tarafından alındığında, şehrin bakımını üstlendiği de söz konusudur) katarak İstanbul'a göndermiştir. Ortada çelişik gözükten ikili durum, Osmanlı'nın o senelerde diğer meselelerle meşgul olması göz önüne alınırsa, bu tür uygulamaya (yani hem elçi, hem de Uzun Hasan'ın mevkide kat'i hâkimiyetine engel olma girişiminde bulunmak gibi) girmesi normaldir.

¹⁶⁹ **Müneccimbaşı Tarihi, II**, Çev. İ. Erünsal, İst. S. 324.

¹⁷⁰ **Tacü't-Tevârih III**, s. 48.

Akkoyunlu topraklarına gönderilirler. Fatih'de bu kuvvetlerin arkasından yürümektedir. Yapılan harekatta Uzun Hasan'ın Trabzon'a yapabileceği herhangi bir müdahalenin bu şekilde önünün alınabileceği düşünülmüştür.

Osmanlı ordusunun Sivas'a geldiği sırada, Uzun Hasan, Erzincan arazisi içinde Kemah Dağları çevresi üzerinde savunma ve gerekse ani baskın için kendi güçlerini hazırlamakla meşguldü. Gedik Ahmed Paşa'nın topraklarına girmesi üzerine, Uzun Hasan, Erzincan'a tayin ettiği amcası oğlu Hurdiş Bey'i onların üstüne salar. Ancak, yapılan çatışmada Akkoyunlu öncü birlikleri, Osmanlı öncülerine yenilirler¹⁷¹. Daha sonra üç günlük bir muhasaradan sonra Koyulhisar'ı alan Fatih ve ordusu, Erzincan üzerine doğru hareket ederler.

Resim 7: Uzun Hasan. Batılılar tarafından çizilen bu portrenin, onların algısını yansıttığını gözden ırak tutmamak gerekir. (1632'de yayımlanan *Res Turciae adlı eserden*)

Paşa'ya ulaştırdı. Elçiler varıp, şefaet dilemesi ve ara bulması için Paşa'nın karşısında el bağladılar.

Paşa merhum, Uzun Hasan'ın tövbe ve aman dilemesi haberini Fatih Sultan Mehmed Han'a

¹⁷¹ Müneccimbaşı, göst. yer.

¹⁷² Tursun Bey, *Tarih- Ebu'l Feth*, s. 87; Kemal Paşa zade, vr. 99; Aşıkpaşa, s. 179; *Tacü't-Tevârih*, III, s. 48-51; Müneccimbaşı, s. 325; Neşri, II, s. 751-753 (210a.).

¹⁷³ Aşıkpaşa, s. 179. İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osmani*, VII, defter. (Hon. Ş. Turan), Ank. 1957, s. 193.

¹⁷⁴ *Tacü't Tevârih*, III, s. 51.

sebabından ve yapmış olduğumuz kutlu yürüyüşümüzden ve olgunluğu takdire şayan anamız dahi bu seferde yanında buluna. “Onlar da bu emre boyun eğip, hareketlerini ona göre tanzim ettiler”¹⁷⁵.

Bu görüşmeler neticesinde, gerek Mahmud Paşa'nın etkisi ve gerekse Fatih'in asıl amacının Trabzon kuşatması olduğundan; Akkoyunluların Osmanlılara ait topraklara saldırmamaları ve Trabzon İmparatorluğu'na herhangi bir yardım yapmamaları şartıyla anlaşmaya varılır¹⁷⁶. Gelen elçilik heyetinden, anlaşmayı Uzun Hasan'a iletmesi için bir kişi bırakılmış, Sara Hatun ve yanındakiler tedbir maksadıyla rehine sayılıp, ala konmuşlardır. Daha sonra buradan kalkan ordu, yönünü kuzeydoğu istikametine çevirip, Kelkit Çayı vadisiyle Keşiş Dağları arasından (Pulur Dağlarının vadi ve eteklerinden) ilerleyerek, Gümüşhane - Bayburt arasından Trabzon'a gitmiştir.

Fatih Trabzon'un fethiyle meşgul olduğu aynı sene içinde, Uzun Hasan, Osmanlıyla barışa yanaştığı asıl sebep olan Karakoyunlu meselesini halletmek için doğuya yönelip, ikinci Gürcistan Seferi'ne hazırlanmıştır. Bu havalide başarılar kazanmış, Dulkadir oğlu Arslan Bey'in elinden Harput'u almış, Cihan Şah'ı yenerek onu maktul düşürmüş (1467) ve Karakoyunluları tamamen çökertmiş (1469), Timurîlerden Ebu Said Han'ı mağlup edip öldürmüş, nihayette Horasan'dan Sivas'a kadar olan yerler üzerinde güçlü bir imparatorluk kurmuştur.

Uzun Hasan, hamiliğini yaptığı Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Osmanlılar tarafından alınmasına karşılık, Venedik - Karaman - Akkoyunlu ittifakının tahakkuku için çalışmıştır¹⁷⁷.

Fatih'e karşı Karaman - Venedik işbirliği daha önceki senelere gitmekteydi. Daha sonra Venedik senatosu, Karaman - Akkoyunlu işbirliğini temin etmek için özel elçi heyeti göndermiştir. Aleyhine girilen bu teşebbüslerden haberdar olan Fatih de boş durmayarak, Venedik'e barış teklifinde bulunduğu gibi, ölen Karaman -oğlu İbrahim Bey'in yerine geçen İshak Bey'in kardeşi, Pir Ahmed Bey'i destekleyip, onun başa geçmesini sağlamıştır. Bunun üzerine Uzun Hasan, İshak Bey'e destek olmak amacıyla, Erzincan'dan hareket edip¹⁷⁸, 1464 senesinde yaklaşık üç ay süren Karaman Seferi düzenlenmiştir. Bu sayede Pir Ahmed'e ve diğer kardeşlerin ellerinde bulunan topraklar alınarak İshak Bey'e tevdi edilir. Ancak 1465 baharında Fatih, Pir Ahmed'e verdiği askeri destek sayesinde tekrar O'nu Karaman tabiatına oturtmuş ve İshak Bey'i de Akkoyunlu sarayına sığınmaya mecbur etmiştir.

Uzun Hasan o senelerde Cihan Şah ve Ebu Said'le meşgul olması yüzünden batıdaki gelişmeler 1470 yılına dek durgunluk devresine girer. Nihayet bu seneden sonra batı siyasetine tekrar yönelen Uzun Hasan, kendine iltica eden Pir Ahmed ve Kasım Bey'lere

¹⁷⁵ Tursun Bey, s. 87.

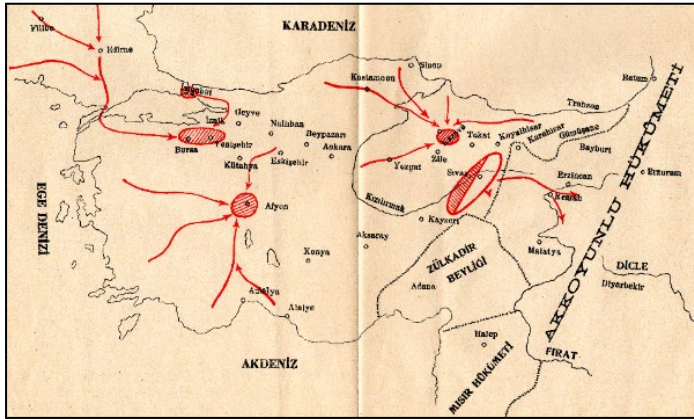
¹⁷⁶ Fallmerayer, s. 266; Müneccimbaşı, II, s. 325.

¹⁷⁷ Ş. Turan, *Fatih Mehmed – Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik*, AÜDTCF. C. III sayı: 4-5; İ. H. Uzunçarşılı, *Osm. Tar.*, II, s. 93 vd.; M. H. Yinanç, *İA. Akkoyunlular* madd.

¹⁷⁸ Aşıkpaşa, s. 188-189. İbn Kemal, s. 238.

mühim kuvvetler vererek önce Tokat yörelerine sonra Karaman taraflarına baskın yaptırır (11472). Bu faaliyetlerin başında ileride Erzincan emiri olacak Emir Bey'in emrinde Karaman oğlu Pir Ahmed ve Kasım Bey'den başka, Uzun Hasan'ın kardeşinin oğlu Yusuf Mirza ve Kızıl Ahmed Bey de bulunmaktaydılar. Bunları Erzincan'da buldukları sıra, Amasya valisi olan Şehzade Bayezid'a haber gönderip “Dulkadıroğlu Kılıç Arslan'ı ata yurduna götürmek istiyoruz.” şeklinde mektup yazıp, ondan yol istemişlerdi. Ancak, elçiler Bayezid'e varmadan Tokat'ta oturan Rumeli Beylerbeyi Şarabdar Hamza Bey'le görüşmüşler, o da gafil davranıp bu kuvvetlere yol verip, Tokat'ı müdafaasız bırakmıştır¹⁷⁹. Bunun üzerine Uzun Hasan orduları Tokat'ı yağma etmişlerdir. Tokat'ın yağmasından sonra Emir Bey, Yusufca Mirza'yı on bin kişilik kuvvetle Karamanoğullarına katıp Anadolu ortalarına göndermiş ve kendi Diyarbekir'e dönmüştür¹⁸⁰. Yusufca Mirza kuvvetleri bir hayli baskın, yağma, saldırı ve zapt işleri gerçekleştirmişlerse de sonunda yenilerek, Yusufca Mirza tutsak olmuş ve diğerleri güçlkle Uzun Hasan'ın yanına gelebilmişlerdir.

Harita 6: Osmanlı Ordusunun toplanması ve savaşa hazırlanışı. A. Selim, Otlukbeli, İst. 1933.

ordunun sağ kolunda Şehzade Bayezid (emrinde Rumeli Beylerbeyi Has Murad Paşa ve kırk sancak beyi ile birlikte) yirmi bin Rumeli azabının başındadır. Sol kolunda Şehzade Mustafa (emrinde Anadolu Beylerbeyi Davud Paşa ve yirmi dört sancak beyi ile birlikte) yirmi bir azeb askerinin başında; ortada Fatih, sipahi ve silahdar bölüklerinin başındaydı. Davud Paşa'yı arkasına alan Has Murad Paşa ise öncülere komuta etmekteydi¹⁸¹.

Kemah'a Osmanlı Akıncılarının Hücumu: Fatih, sefere karar verip henüz kesin yürüyüşü yapmadan önce, özellikle Tokat'a yapılan tahribatın acısını almak ve Uzun Hasan'ın bulunduğu mevki ve güçlerinin anlaşılması için Sivas valiliğine tayin ettiği Mihaloğlu Ali Bey'e, Gedik Ahmed Paşa kanalıyla, bu yetki verilir. Mihaloğlu Ali Bey, Kayseri Sancağı'na

¹⁷⁹ Müneccimbaşı, s. 342; Aşıkpaşa, s. 181-189; Oruç Bey, s. 123; Tursun Bey, s. 135.

¹⁸⁰ Müneccimbaşı, s. 342.

¹⁸¹ 56- **Tacü't-Tevârih**, III, s. 119; Oruç Bey, s. 124; Aşıkpaşa, s. 202; Müneccimbaşı, s. 343.

tain ettiği kardeşi İskender ve Niksar subaşılığa getirdiği Bali Bey'ler kendi güçleriyle birlikte Rumeli akıncılarını da alarak Akkoyunluların batı sınırında bulunan Erzincan, Kemah ve Bayburt yörelerine saldırırlar. Bu saldırılarda Kemah çevresini vuran Osmanlı akıncıları, yağma ve talan ederek Akkoyunlu taraftarı olduklarından bir kısım Ermenileri de tutsak etmişlerdir ¹⁸².

ŞebinŞarkikarahisar Çatışması: Osmanlı akıncılarının, Akkoyunlulara ait sınır memleket ve civarlarına baskınlar düzenledikleri sırada, onlara mani olmak isteyen Uzun Hasan, oğlu Uğurlu Mehmed komutasında 100 bine yakın bir süvari kuvvetini gönderir. Bu kuvvetler, Amasya Sancakbeyi Şehzade Bayezid tarafından gönderilen üç bin kişilik orduyu tabii olarak bozdukları gibi, yardımcı gelen Mihaloğlu Ali Bey'in akıncılarını da ağır zayıyata uğratırlar. Bu başarı hem Uzun Hasan'a güven vermiş ve hem de mektup gönderdiği Kasım Bey'i sevince boğmuştur. Bu vakadan sonra Uzun Hasan, üç saf halinde Erzincan'a varıp, Fatih'i orada karşılama karan alır. Önde 100 bin kişilik süvarinin başında Ömer oğlu Emir Bey, onun arkasında aynı sayıdaki kuvvetlerin başında oğlu Uğurlu Mehmed Bey ve onların peşinde kendisi asıl güçleriyle yürüyecektir.

Uzun Hasan planladığı bu fikir üzere, Urfa'dan kalkıp Erzincan istikametinde yürümekteyken Fatih ona “boşa ümitlendiği” meyanında bir mektup yazıp, arkasından İstanbul'dan hareket etmiştir.

Orduların Hareket Yolları: Uzun Hasan 1 – 10 Temmuz arasında Erzincan'a varmış, 300 bin civarındaki ordusunu burada toplama ve disipline sokma işiyle uğraşmaya başlamıştır. O, Haziran ayının son haftasında Harput önlerindeyken, Fatih, Sivas'tan kalkıp Niksar – Koyulhisar - ŞebinŞarkikarahisar yolu üzerinde ilerlemektedir.

Akkoyunlu hükümdar Erzincan'dayken gelen bir Osmanlı elçisi, Fatih'in gönderdiği nâmeyi getirir. Uzun Hasan'a verilmek istenen mektup, İstanbul'da iken gönderilen veya aynı mahiyette ikinci kez yazılan bir mektuptur. Uzun Hasan, elçiyi huzuruna kabul etmeyip, Fatih'le bir anlaşmanın mümkün olunmayacağını belirterek, elçinin kendine söylenen sözleri şifahen hükümdarına iletilmesi istenerek geri gönderilir¹⁸³. Tursun Bey'den naklettiğimiz Fatih'in mektubunda yazılı olanlar şunlardır: *“Bundan önce ananın ricası ile pençe gazabından kurtulmuşsun. Biz de seni ıslah olmuş ve semt-i salaha yönelmiş kabul etmiştik. Halbuki senin gibi imansızın benim zamanımda saltanat davasında bulunması haramdır. Senin, kendin gibi bir kaçına galip gelmene, kendi topraklarında gösterdiğin gurur ve azametini ve hatta bütün kudret ve şevketine bizim müsaade ve müsamahamız sebep oldu. Buna rağmen gururlanarak ve kendinden geçerek padişahanem hukukunu unutarak adaletli idaremiz altında rahat yaşayan Tokat'a ve sonra da Karaman ülkesine askerler göndererek ahaliye zulmettiğin bir takım şiddetlere başvurduğun ve rezaletlere sebep olduğun malumumuzdur. Onun için cezanı vermek üzere bu yılın ilk baharında*

¹⁸² Aşıkpaşa, s. 202; Müneccimbaşı, s. 343; **Tacü't-Tevârih**, III, 120; Tursun Bey, s. 139.

¹⁸³ Mihaloğlu Ali Bey'in saldırılarından, Fatih'in gönderdiği mektup mevzusuna kadar olan hadiseler için bkz. Ş. Turan, *a g m.*, s. 107-117.

harekete karar verdik. Seni affetmek katiyen düşünülmemektedir. Beyhude zahmet çekme. Sen vilayet yıkmayı padişahlık mı zannettin? Çekinmeden, korkmadan topraklarımıza tecavüz ettiğin için kılıcımız senin göksünde kana bulanmalıdır. Er isen, meydana gel. Kadın gibi delikten deliğe girme. Hazırlıklarını yap, 'haber verilmedi', deme. Zira ki vücudu habisin, arza-i telefdür ve bu bapta özür ve bahane bertarafır.”¹⁸⁴

Her iki ordu da yürüyüşleri sırasında karşı taraftan tutsak alınanlardan veya casuslarından yek diğeri konusunda bilgi almaktaydılar. Bu casus ve tutsakler sayesinde Fatih, özellikle yol ve su gibi konular hakkında önemli bilgi alırken, Uzun Hasan da Osmanlı ordusunun silah gücü konusunda bilgi alıyordu. Yine Uzun Hasan, Erzincan'da ordugâhına gelen Osmanlı elçisine yakaladığı bazı Osmanlı casuslarının kesik başlarını vererek, bunların da Fatih'e götürülmesini istemiştir. Yine yakalanan bu casuslardan Fatih'in bütün güçlerle mücehhez bir şekilde kendi bizzat ordunun başında olmak kaydıyla, tereddütsüz bir savaş yürüyüşünde olduğunu öğrenmesi sebebiyle; daha itinalı ve ürkek davranan Uzun Hasan, o ara önceki üç kademeli savaş planını de terk etmiştir.

Uzun Hasan'ın Erzincan'da bulunduğu sırada, onun moralini düzelterek hadiselerden biri: Venedik donanmasının Sigin, Görgüs ve Silifke'yi zabtı haberi (12 Temmuz); diğeri ise: Memlüklü Sultanı Kayıtbay'ın sulh dileğinde bulunmak üzere elçisini göndermiş olmasıdır (27 Temmuz).

Öte yandan Sivas'tan Niksar yöresine gelen Osmanlı akıncıları bir kısım Akkoyunlu kuvvetleriyle karşılaşp onları geri atmışlardır. Bilahare Koyulhisar'dan ŞarkıŞarkikarahisar önlerine gelinmiştir. Burada vezir-i Azam Mahmud Paşa, Akkoyunluların eline geçen Şarkikarahisar'ın alınmasını teklif etmişse de, Fatih bir an önce düşmanın asıl ordusuyla buluşmasının gereğini söyleyip, bu teklifi reddetmiştir. Ordu Erzincan önlerine yaklaşırken; Uzun Hasan'ın beş bin kişilik kuvvetiyle karşılaşmış, ancak Turhan oğlu Ömer Bey'in idaresindeki aynı sayıya yakın öncü karakol (karavul) kuvvetleri tarafından mağlup edilerek kaçırılmışlardır.

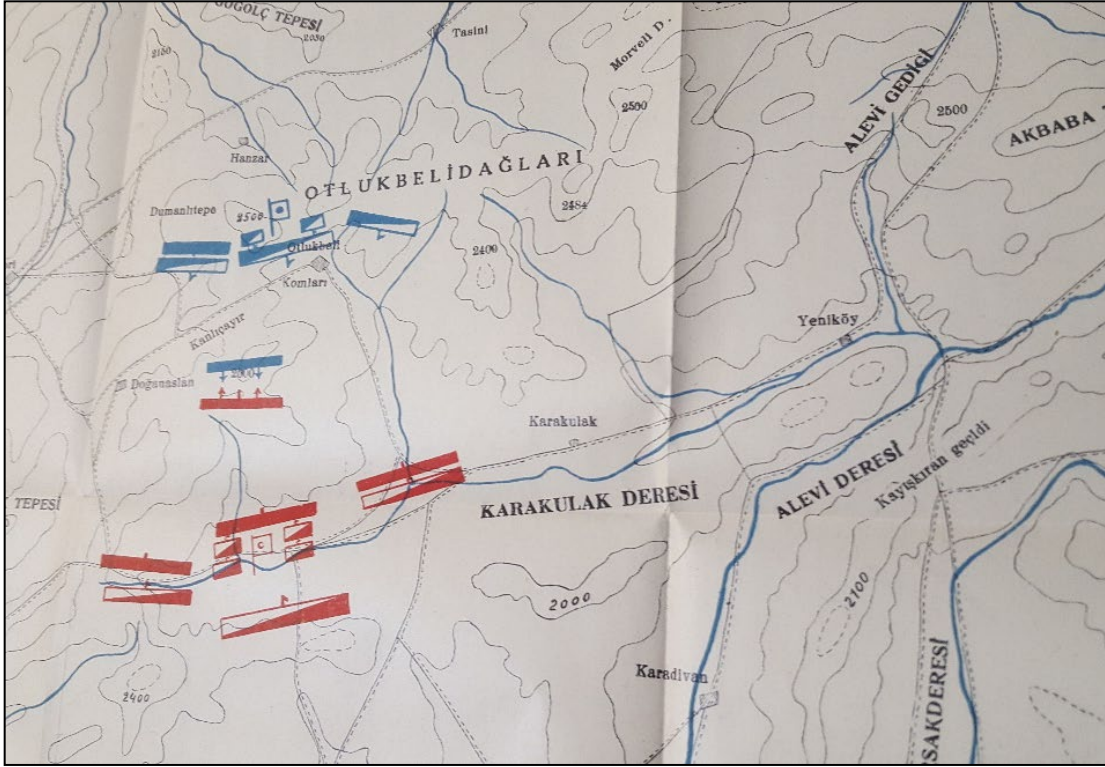
Erzincan'ın batısında yer alan dağ eteklerine varıldığı halde, Akkoyunlu ordusuyla henüz karşılaşmamıştı, zira Uzun Hasan, Memlük elçisinin gidişinden sonra Fatih'le Tercan'da karşılaşacağını tahminle 28 Temmuz'da Erzincan'ı terk edip Tercan'a doğru ordusunu yürütmüştür.

Fatih - Uzun Hasan mücadelesini yazan devrin tarihi kaynaklarından anlaşılmaktadır ki: Osmanlı ordusu Erzincan ovasına uğramamış, bir müddet Kelkit vadisinin güney yakasını izleyen ordu, bugünkü Çimen ve Eşence (Sipikör - Keşiş) Dağlarıyla Pulur Dağları arasındaki vadi ve yamaçlardan Tercan mıntıkasına inmişlerdir. Bu arada civardaki dağlara sinmiş bazı insanlar gelip Osmanlı ordusuna teslimiyetlerini bildirirler. Büyük bir ihtimalle, Osmanlı kuvvetleri Mans - Tercan arasında Miadin ve Pekerç düzlüklerinde tahkimat edip düzen aldığı sırada; Uzun Hasan da Kırdım Dağı ve deresinin kuzeyindeki Kargın düzlüğüne gelmiştir.

¹⁸⁴ Tursun Bey, s. 136.

Has Murad Paşa'nın Bozgunu: Karasu, Uzun Hasan ve Osmanlı kuvvetleri arasında bulunuyordu. Harekatın sonunda Uzun Hasan'ın, ırmağın bazı kesimlerindeki yukarı yerlerin birinden karşıya geçeceği beklenmekteydi. Onun, yukarı düzlük alanlara en azından disiplinli bir biçimde geçmemesi amacıyla, Mahmud Paşa'nın sancak ettiği Rumeli Beylerbeyi Has Murad Paşa komutasındaki kuvvetler güneybatı istikametinde ilerlediler. Vardıkları yerdeki suyun karşı kesiminde Uzun Hasan'ın ancak bir bölüm kuvvetleri bulunuyordu. Burada yapılan yer yer çatışmalarda Akkoyunlu güçlerinin kaçma emareleri göstermesi, suyun ötesinde bu kuvvetlerin üzerine gidilip - gidilmemesi hususunda Osmanlı Paşaları arasında ihtilafa yol açar. Bunlardan genç ve atılgan Has Murad Paşa, Mahmud Paşa'nın yerinde ikazlarına rağmen (belki de çevresindekilerin "Mahmud Paşa bu tavırla, zaferi kendine mal edecek" gibisinden söz ve izahların etkisiyle) ileri atılır. İleri yürüyen

Harita- Kroki 7: Akkoyunlu ve Osmanlı kuvvetlerinin savaş düzeni.

Has Murad Paşa'yla yerinde kalan Mahmud Paşa'nın birlikleri arasında mesafe oluşur.

Uzun Hasan'ın güçleri, Osmanlı askerinin saldırısına karşı gösterememe izlenimini vererek geri çekilir. Nihayet Akkoyunlu askerleri müsait gördükleri bir alanda çevrede pusuda yatan diğer güçlerle beraber Has Murad Paşa'nın birliklerini çemberleyerek saldırıya geçerler. Murad Paşa, sonradan duruma vakıf olmuş, ancak iş işten geçmiştir. Yapılacak tek şey kıyasıya vuruşmaktır. Beri yanda Mahmud Paşa, düşman güçleri arasında çaresiz çırpınan Osmanlı güçlerine yardıma gitmemiş, olduğu yerde kalmayı tercih etmiştir. Hatta o

sıra, Has Murad'la ilk planda ileri hareket eden Mihaloğlu Ali Bey, Mahmud Paşa'ya yardıma gitmesi gerektiğini söylemesine rağmen, Mahmud Paşa, bu işten çekinerek rıza göstermez. Emniyette olan bu yerden Mihaloğlu Ali Bey de dâhil, ters yüz edip, Osmanlı karargâhına dönerler.

Has Murad Paşa ve yanındaki seçkin kumandanlarla askerler, kendilerinin fevkinde; saha avantajına sahip karşı taraf kuvvetleri karşısında iki - üç saat direnebilmişlerdir. Bir kısmı ani durum karşısında gereğince kılıç kullanmamış, bir kısmı panik içerisinde suda boğulmuş, bir kısmı öldürülüp diğer kısmı da tutsak edilmişlerdir. En az on iki bin kişinin zayı olduğu Osmanlılardan Has Murad Paşa da vardır. Ayrıca Turhan oğlu Ömer Bey, Hacı Bey ve Fenar oğlu Ahmed Paşa gibi değerli şahsiyetler de tutsak düşmüşlerdir (3/4 Ağustos 1473).

O günün gün batımında ordugahlarında çalınan trampetlerin toplantıyı duyurduğu saatlerde, Uzun Hasan küçümsenmeyecek bir galibiyetin sahibidir.¹⁸⁵

Fatih'in Geri Çekilişi ve Elçi Göndermesi: Has Murad Paşa'nın tedbirsiz hareketi ve Uğurlu Mehmed'in komuta ettiği Akkoyunlu kuvvetlerinin başarılı taktikleri neticesinde vuku bulan çarpışmanın sonucunda Osmanlı ordusu hayli sarsılmıştır. Hatta bu yenilgiden dolayı, Fatih, Has Murad Paşa'ya yardıma gitmediği için Mahmud Paşa'ya içerlemiş ve ona bunun sebebini sormuşsa da; savaş zamanı ona kızgınlığını saklı tutmayı uygun görmüştür.¹⁸⁶ Bu çatışmanın ertesi sabahı Fatih ordusunu geri çekip kuzey istikametinde yürütmüştür. Ordunun çekilişi altı gün sürmüş, o güne kadar Uzun Hasan'ın kuvvetleriyle karşılaşmamıştır. Bu da Osmanlıların lehine olmalıdır. Hattı zatında Uğurlu Mehmed, babasına vakit geçirmeden Osmanlı ordugâhına hücum olmasını söylemiş, Uzun Hasan da bu teklifi yerinde kabul etmiştir.¹⁸⁷ Aynı çatışmayı müteakip, Fatih zaman kazanmak amacıyla olsa gerek, sü-başlarından birini barış yapılması için Uzun Hasan'a gönderir. Ancak Uzun Hasan barışa yanaşmamıştır¹⁸⁸.

Orduların Savaş Düzeni: Uzun Hasan, Osmanlı elçilerinin gelişinden sonra harekete geçip, Akkoyunlu askerleri Otlukbeli'ne geldikleri zaman, Osmanlılar da Üçağız (veya Başkent/Şimdiki Örenşehir) diye anılan mevkiye varmış bunuyorlardı. Bu alanlar düzlükler yanı sıra sarp dere ve tepelerle örülü yerlerdir. İki ordu buldukları yerlerden birbirlerini rahatlıkla izleyebiliyorlardı. O sıra Otlukbeli'nin sarp dere ve tepe aralarında alaylar belirlediği zaman, Osmanlılar onları, çevreyi kolağan etmekle görevli ve ordudan ayrı yürüyüşte olan Mihail oğlu Ali Bey zannetmişlerse de, çok geçmeden böyle olmadığını

¹⁸⁵ Tursun Bey, s. 137, 140-141; Aşıkpaşa, s. 202-204; Neşrî, II, s. 809; Müneccimbaşı, s. 343-345; **Tacü't-Tevârih**, III, s. 120 vd.; Reşit rahmet, *Fatih S. Mehmed'in Yarlığı*, **Türkiyat Mec.** VI, s. 284 vd.; S. Tansel, **Fatih Sultan Mehmed**, s. 314 vd.; Ş. Turan, , *a g m.*, s. 101-121; B. S. Baykal, *Uzun Hasan'ın Osm.lara Karşı Kati Mücadele Haz. Ve Osm. – Akk. Harbinin Başlaması*, Belleten, C. XXI. Sayı: 82, s. 284 vd. Yapılan bu çatışmanın Hoylik Köyü karşısındaki Engice mevkiinde olduğunu sanıyoruz.

¹⁸⁶Tursun Bey, s. 141; Angiolellos, s. 68(den nkl, S. Tansel, **a. g. e.** S. 317.)

¹⁸⁷**Ahsenü't-Tevârih**, vr. 115(den nkl. İ. H. Uzunçarşılı, **Osm. Tar.**, II, s. 100).

¹⁸⁸C. Zeno'nun 18 Ağustos tarihli mektubu: (Guglielmo Berchet, La Repubblica di Venecia a la Persia, Vecia, 1866, (Kronik)'den (nkl. Ş. Turan, ag. Mkl., s. 121).

anlamışlardır. Artık iki ülkenin geleceğinde önemli olacak mücadelenin yapılacağı kesinleşmiştir.¹⁸⁹ Her iki tarafta o sırada savaş düzenini almış bulunuyordu. Osmanlı ordusunun sağ kesimine Şehzade Bayezid komuta ediyordu. Karşısında ise Akkoyunlu ordusunun sol kesim komutanı Mirza Uğurlu Mehmed bulunmaktaydı. Osmanlı sol kesimin komutanı Şehzade Mustafa'nın karşı muhatabı da Uzun Hasan'ın diğer oğlu ve o ordunun sağ kesim komutanı Mirza Zeynalabidin'di. Merkezler ise her iki hükümdarın emir komutasına bağlanmıştı.

Resim 8-9: Otlukbeli savaş alanı.1977.

edilen düzlükte tekrar savaş düzeni almıştır. Gavur İshak, karşılaştığı dirence dayanamayıp, ona ordunun ana gövdesine çekildiği zaman, Davud Paşa karşısında Akkoyunlu ordusunun cenah komutanı Zeynal Bey'i bulmuştur.

Bu süre zarfında Osmanlı'nın asıl ordusu bulunduğu dereден kurtulup bu düzlüklerde ferah bir savaş nizamı oluşturmaya fırsat bulmuştur. Savaşın ikinci önemli merhalesi, o andan itibaren başlar. Düzlüğe çıkan Şehzade Mustafa ve komutasındaki birlikler, Davud Paşa'yla beraber olanca güçleriyle Zeynal Bey'in (Kör Zeynal) kuvvetlerine yüklenirler. Savaşın en zorlu anları yaşanmaya başlar. Çok geçmeden çevredeki dağ yamaçlarından hızla Osmanlı ordusuna saldırmak için binlerce Akkoyunlu süvarilerinin sel gibi aktığı görülür. Kayıtlara göre; görülen manzara müthişti; yerden kalkan toz içerisinde ölen insan ve at kanları birbirine karışmaktadır. Akkoyunluların "kurt gibi" saldıran hafif süvarilerinin önlenmesinde Osmanlı'nın zırhlı azeb askerlerinin büyük fonksiyonu vardı. Bunlar her iki

Büyük Çarpışma ve Neticesi (11 Ağustos 1473): İlk hücum, Fatih'in görevlendirdiği Davud Paşa ve Mahmud Paşa'nın karşı tarafın ön kesiminde bulunan Gavur İshak'a saldırmasıyla başlar. Uzun Hasan'ın Osmanlılara gözüken ilk kumandanı Gavur İshak, Otlukbeli'nin en önemli stratejik mevkielelerinden birini tutmuştur. Osmanlı güçlerinin burayı zapt etmeleri elzem gibi gözüküyordu. Zira Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu dereде ön, sağ ve sol olmak üzere üç yandan sarılmış olması ihtimali çok güçlüydü. Bunun içinde Uğurlu Mehmed, Zeynal Bey ve Bayındır Bey saldırıya geçmişlerdir. Bu şartlar içerisinde Davud Paşa, olağan üstü bir gayret gösterip, Gavur İshak'ın kuvvetlerine saldırarak onları buldukları

tepeden inmeye zorlamıştır. Bu çatışmada tepeye Osmanlı kuvvetleri hâkim olmuş, elde

¹⁸⁹ Aşıkpaşa, s. 204; Neşri, II, s. 813; Tacü't-Tevârih, III, s. 128-129.

taftan saldırının hızını kesip, onları hırpalamaya çalışıyorlardı. Her iki tarafın şehzadeleri aynı şekilde savaşın içinde kıyasıya vuruşmuşlardır. Hatta bir ara, bizzat Uzun Hasan, atının üzerinde vuruşmaya iştirak etmiştir.

Çatışmanın göz dolduran komutanlarından olan Zeynal Mirza Bey, kendini azeb askerleri arasında bulur. Vuruşmada öldürülür ve kesilen başı azeb ağası Mahmud Ağa tarafından şehzade Mustafa'ya götürülür. O da süngüye takılan kafayı teşhir ile Sultan'a gösterir. Zeynal Mirza Bey'in ölümü savaşın üçüncü aşamasına başlangıç olmuştur. Akkoyunlu ordusunun sağ cenahı çökertilmiş ve orta cenaha, yani Uzun Hasan'ın emir komutasında bulunan kuvvetlere yüklenilmeye başlanmıştır.

Resim 10: Otlukbeli savaş alanı. 2021

Osmanlı'nın top ve tüfek ateşi, Akkoyunlu süvarilerinin karşısında en büyük unsur olmuştur.

Akkoyunlu ordusunun sol cenahında bulunan Uğurlu Mehmed ise; eğer Osmanlı bozulacak olursa, onların önünü alıp öldürecek veya tutsak edecektir. Kendileri bozgun olursa, bu kez Osmanlıyı arkadan vuracaktır. Ancak, yapılan tahminler umdukları gibi olmamış, Şehzade Bayezid'in önünden çekildiği zaman yerine geçen Mehmed Bakır, üzerine hücum eden Osmanlı askeri karşısında gereği gibi mukavemet edememiştir. Böylelikle Uğurlu Mehmed ne Osmanlıyı arkadan çevirmeye ve ne de babasının bulunduğu cenaha gidebilmiştir. Yaptığı iş, Osmanlıların etrafında kalan bir derenin müdafaasından ibaret olmuştur.

Artık savaş Osmanlı - Akkoyunlu eşitlik safhasını yaşamaktadır. Uğurlu Mehmed'den yardım görmeyen, Zeynal'in ölümü karşısında hüznlenen Uzun Hasan'ın Karamanoğlu Pir Mehmed'e dönerek “*Karamanoğlu, hanedanın harap olsun, beni bir beni bir ciğerparemden bunca dilaverden çıkarub bed-nam olmama sebep oldun. Benim Osmanoğlu ile ne işim vardı?*” söylediği nakledilir. Savaş şartlarında Uzun Hasan'ın bu tür bir konuşma yaptığının kaydedilmişliği pek doğru görülüyor. Eğer bu tür bir beddua varsa, bu bedduayı, daha büyük ölçüde hak eden hiç kuşkusuz Venedik politikasıdır(!). Nitekim Türk'ü Türk'e kırdıran savaşlarda şu ya da bu şekilde Avrupalıları görmek, dönemin kaynaklarından açıkça izlenilebilmektedir.

İstanbul Fatihi, yanında maiyeti ve yirmi beş bin kişilik bir kuvvetle savaşı tepelerin birinden izlemiştir. Akkoyunlu Türkmen başbuğu ise doğal olarak oğlunun ölüm haberinin verdiği moral yıkıntısı yanı sıra diğer oğlunun yardımına edememesi ve kendilerinde olmayan teknik güçlerin karşısında gerilemek zorunda kalmıştır. Fatih'in yanında bulunan yıpranmış yirmi beş bin kişilik taze güçleri de devreye sokuşundan sonra, Osmanlı mağlup olmaktan güçlükle kurtulacaktır.

Orta kanatta Davud ve Mahmud Paşaların kuvvetleri karşısında mücadele veren Uzun Hasan'ın geri çekilmekten başka çaresi kalmamıştır. Bu noktadan sonra şanslı olduğu tek husus varsa o da: Alpagot Pir Mehmed Bey adlı birinin, son derece kendisine benzemiş olmasıdır. Onu kendi yerine koyan Uzun Hasan “o can kurtaran boz atına” atlayıp; savaş alanının gerisine gider. Çekilen babasından ve ölen kardeşinden haberdar olan Uğurlu Mehmed de, geri çekilir. Kuşlukta başlayan savaş, akşam güneşinin battığı sırada anlaşmayla sona ermiştir. H. 878, 16 Rebiülevvel (M. 1473, yılı Ağustos Çarşamba).¹⁹⁰

Savaşın bitiminde ölenlerin Akkoyunlu savaşçıları yanı sıra Osmanlı'nın tutsak aldığı

Resim 11: Otlukbeli/Karakulak- Otlukbeli Akkoyunlu Mezarlığı.

¹⁹⁰ Aşıkpaşa, s. 205; Tursun Bey, s. 142-144; Kemal Paşa-zade vr. 190, 192, 196; İdris-i Bitlisi, vr. 149; Neşri, II, 813 vd.; **Tacü't-Tevârih**, III, s. 127 vd.; Münecimbaş, s. 346 vd.; Oruç Bey'de anlatılan hadiselerin kaynağında değişiklik noktaları vardır, s. 124-125; Karamanlı Nişancı Paşa, s. 357; İ. H. Uzunçarşılı, **Osm. Tar.**, II, s. 100-101; S. Tansel, **Fatih...**, s. 320-321; Ş, Turan, *a g m*, s. 121-123. İbn Kemal, VII. Defter. S. 340; Ancak bu kaynaklar, Osmanlı'nın kesin galip geldiğini yazarlarsa da hakikat, savaşın anlaşmayla bitmiş olmasıdır. Ayrıca bak. S. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye**, I, s. 104.

komutan ve asker de vardır. Bunların içinde Kadı Mahmud Süreyhi, Uzun Hasan'ın nişancısı Seyyid Mehmed Mürsi ve imamı Mevlana Kadı Ali gibi ilim ehli olanlar Fatih tarafından affedilmişlerdir. Affedilenler arasında Karakoyunlu hanedanlığından olanlarla, Timurîlere mensup Mirza Mehmed Bakır, Mirza Zeynal ve Mirza Muzaffer gibi zatlar da bulunuyordu. Uzun Hasan'ın yerine yakalanan Alpagot Pir Mehmed ise serbest bırakılmayanlardandı.

Sinan Bey oğlu Dirbey öldürülür. Uzun Hasan maiyetiyle birlikte doğu yönünde çekilmiştir. Kendilerine tutsak düşen Turhan oğlu Ömer Bey esaretten kurtarılmıştır.¹⁹¹

Savaş sonunda elde edilen üç binden fazla tutsak zincire vurularak İstanbul'a gönderilmiştir. Savaş bittikten sonra herhangi bir katletme hareketi olmadığı sanılır. Üç gün kalınan savaş sahasından Tebriz'e doğru giden Uzun Hasan'ın kendilerini Osmanlı'ya karşı savunamayacağını anlayan Anadolu Türkmenleri onu terk ederler. Anadolu'nun gelecekteki hâkiminin, Osmanlı olacağı anlaşılmıştır.

Şarkikarahisar'ın zaptı sırasında; Uzun Hasan adına elçi olarak gelen devrin büyük alimlerinden Mevlana Ahmed Begürçi'nin Fatih'le olan konuşmaları ve savaş alanında bulunduğu sıra, Mahmud Paşa'nın Uzun Hasan'ın takip edilememesi konusundaki ısrarı da söz konusudur. Hatta bu yüzden Mahmud Paşa hakkında bazı ileri geri dedikodular da olmuştur.

Uzun Hasan'ın alim elçisi Mevlana Ahmed Begürçi, Fatih'e: Aslında Uzun Hasan'ın barış tarafıysyken, Osmanlı'nın onu küçümsemesi yüzünden bunun gerçekleşmediğini; Müslüman - Türk olan tutsakların karşılıklı olarak serbest bırakılmasında fayda olacağını, Osmanlıların Akkoyunlulardan istediği şartların yerine geleceğini taahhüt etmiştir. Teklifle gelen elçinin dilek ve şartları Osmanlılar tarafından makbul karşılanıp, kabul görülmüştür.¹⁹²

Osmanlı Ordusunun Geri Dönüşü ve Şarkikarahisar'ın Zaptı (29 Ağustos 1473) : Sultan Mehmed'in Tercan'a girişi sırasında Mahmud Paşa'nın, alınmasını teklif edip de, reddedildiği Şarkikarahisar Akkoyunlular'a ait ve Kemah'a bağlı bir yerler arasındaydı.¹⁹³ Geldiği yoldan geri dönen Fatih; yolu üzerinde bulunan Şarkikarahisar'ın alınması için muhasara edilmesini emreder. Kale oldukça sağlam ve emin bir mevkiye bulunuyordu. Valisi olan Darab Bey, Osmanlı güçlerinin kararlılığı üzerine, fazla karşı koymak lüzumu görmeden burayı teslim edeceğini duyurur. Fatih'e gelip biat edeceğini bildirmesi üzerine, kendisine mükâfat olarak Edirne yakınındaki Çirmen Sancağı tevdi edilir.

Otlukbeli Savaşı'nın ardından, demir sülfat madenine sahip bulunan Şarkikarahisar'ın kolaylıkla alınmasından sonra, Fatih bu mevkidен çeşitli yörelere fetihnâmeleri gönderir. Kale donatılmış, bir çok tutsak ve köle azat edilmiş, savaşa katılan askerlerin daha önceden

¹⁹¹ Aşıkpaşa, s. 206; Münecçimbaşı, s. 347-348; **Tacü't-Tevârih**, III, s. 154; İdris-i Bitlisi, s. 151; Neşrî, II, s. 815 vd.

¹⁹² Topkapı Sarayı Müz. Arş., no: 3130; İbn Kemal, **Tevârih-i Âli Osmani**, VII, 368.

¹⁹³ Aşıkpaşa, s. 206.

hazineden aldıkları yüz yük (yaklaşık on milyon gümüş para) Osmanlı dirhemi bağışlanmıştır¹⁹⁴.

Şarkikarahisar'ın bağlı bulunduğu Kemah'a gelince, buranın hâkimi de Darab Bey gibi hareket edip şehri Osmanlılara vermek istemişse de, Çemişgezek Beylerinden Hacı Rüstem Bey buna mani olmuştur. Daha sonradan bu sebeple, Yavuz Selim'in, Kemah'ın dedesi Fatih'e değil de; Şah İsmail adamlarına teslim edilmesine sebep olan bu adamı öldürdüğü rivayet edilir.¹⁹⁵ Yıldırım Bayezid'dan sonra Kemah, ancak Yavuz zamanında (1515 de) Osmanlı hâkimiyetine girecektir.

2.4. OTLUKBELİ SAVAŞI'NDAN SONRA ERZİNCAN

Fatih'le Uzun Hasan'ın yaptığı savaştan sonra, Osmanlı sınırları doğuda Şarkikarahisar'ı içine almış; bu yerin güneyinde bulunan Kemah'la Erzincan bundan muaf tutulmuşlardır. Eğer Osmanlılar Otlukbeli'nde kesin zafer elde etselerdi Erzincan'ın ilk planda Osmanlıya ilhakı gerekirdi.

Emir Bey (1473/4-1478) : Tokat Bayındırlı diye tanınan Emir Bey, Şerefnâme yazarı Şerefhan Bitlisi'nin ana tarafından ulu dedesi ve Uzun Hasan'ın ünlü kumandanlarından. Kendisine Erzincan ve dolaylarının yönetiminin verilmesinde, Şerefhan'ın açıklamalarına (ki daha önce zikredildiği gibi bu zatın adı başka kaynaklarda da geçmektedir) göre, Uzun Hasan'ın yapmış olduğu savaşlardaki başarıları görüldüğündendir. Yine aynı müellifin verdiği malumatta, o günlerde hala ayakta olan camii, medrese ve çeşitli eserleri Erzincan'da inşa etmiştir.¹⁹⁶ 1472 senesinde Akkoyunlu kuvvetleri Tokat üzerine yürüdükleri sırada bu ordunun başında Oruç Bey'in "(Uzun Hasan'ın) Beylerbeyi" diye¹⁹⁷ ve Hasan'ı Rumlu'nun "Bektaş Muslu Bey oğlu Emir"¹⁹⁸ diye kaydettikleri şahsiyettir. Her halukârda bu zatın Şerefhan'ın ana taraf şeceresinde zikrettiği "Emir Han Musullu bin Gülabi bin Emir Bey" şeceresiyle ilişkisi olduğu kesindir. Karşımıza "dede" veya "torun" olarak çıkan Emir Bey'lerden hangisinin Erzincan yöneticiliğine geldiği meselesi mevzunun izahını güçleştiriyor gibi görünse de, Gülabi Bey'in Uzun Hasan'ın oğlu döneminin emir olması ve Emir Han'ın da Şah İsmail'e iktisap etmiş olması; ayrıca, gerek -tarihleme- ve gerekse

¹⁹⁴ Tursun Beş, s. 145; Aşıkpaşa, s. 206; Münecimbaşı, s. 348-349; Topkapı Saray Müz. Arş. No: 8306, 9606; Neşri, II, **Tacü't-Tevârih**, III, s. 135-136.

¹⁹⁵ Şerefhan, **Şerefnâme**, I, s. 191-192.

¹⁹⁶ **Şerefnâme**, s. 514.

¹⁹⁷ Oruç Bey, s. 123.

¹⁹⁸ Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârih**, vr. 114b. Bu dönemin çağdaşı olmayan Münecimbaşı'nın "Veziri Ömer Bey bir Bektaş lafzında "Emir" yanlı olarak "Ömer" geçse gerekir. Ancak, İ. H. Uzunçarşılı "Emir Ömer Bey" demeyi tercih etmişti. Bkz. **Osm. Tar.**, II, s. 93. F. Sümer (**Safevî Devl. Kur. Türkmenlerinin Rolü**, s. 102, not: 181). Ömer Bey'i silsilenin en başına koymuş, sırayla: Ömer Bey, Emir Bey (Tokat Bayındırlı diye anılıp, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın emirlerinden. Biz onun Erzincan idarecilerinden olduğu kaydını koyduk), Gülabi Bey (Yakub Bey devri emirlerinden. Erzincan'da ikamet ve idarecilik yapmış olduğu kanaatinde olduklarımızdan), Emir Han (Şah İsmail'in mühürdarı, Tahmasb'ın Lalası ve Herat Beylerbeyisi), Muhammed Bey, Emir Han. Silsilenin son üç şahsiyeti Erzincan Tarihi seyrinin dışındadır.

Şerefhan'ın anlatımı, adı zikredilen, yani “dede” durumundaki Emir Bey'in olması lazım gelir.¹⁹⁹

Emir Bey, 1473 tarihinde Şarkikarahisar mevkiinde Osmanlı güçlerini yenmede önemli rol oynamıştır. Bunu bizzat, 5 Mayıs 1473 tarihli bir mektubu, zaferi kutlamak kaydıyla Uzun Hasan'ın Kasım Bey'e gönderdiği açıklamalarından bilmekteyiz. Mektubun baş kısmındaki ifade şöyledir: “*Kardeşim ve akrabam; bilesin ki şimdiye kadar Birecik muhasarasında idim; şimdi de Urfa'ya gidiyorum. Malum ola ki, Osmanlı'nın oğlu Bayezid, üç bin süvari ile Şarkikarahisar'a gelince, oğlum Uğurlu Mehmed, Emir Bey ile birlikte, 100 bin süvariyle ona karşı yürüdü ve Şarkikarahisar'da onu hezimete uğrattı. Bundan sonra Osmanlı şehzadesinin yardımına gelen Mihaloğlu'nu ve arkasından Beylerbeyi'ni yenerek bana bin tane kesik baş gönderdi. Şimdi bu kuvvetler, Şarkikarahisar'da ve Sivas'ta benim oraya gitmemi bekliyorlar.*”²⁰⁰

Şeref Han'ın, ulu dedesinin Otlukbeli Savaşı'na katıldığını da belirtip, onun ayrıca “Bayındırlı” diye tanındığını söylemesi, Emir Bey'in bu savaşa katıldığını kaydeden diğer kaynaklar tarafından teyit edilir. Otlukbeli Savaşı sırasında, 4 Ağustos günü zaferinden sonra Üçağızlı denin yere gelindiğinde, Uzun Hasan, Emir Bey oğlu Zeynal Bey'le birlikte Osmanlı'nın iki tarafını sarmaya memur edilmiştir.²⁰¹

Emir Bey, Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Uzun Hasan ve Uğurlu Mehmed Bey gibi sağ kalanlardan olmuştur. Erzincan'a hangi tarihte idareci tayin edildiğini bilmek zor. Ancak 1477'de bu görevde Uğurlu Mehmed'in olduğunu “Uğurlu Mehmed Vakası”ndan anlıyoruz.

Uğurlu Mehmed Vakası: Uğurlu Mehmed, Otlukbeli Savaşının ertesi senesi, babasına karşı, varisliğe kendisinin değil de diğer anadan üvey kardeşlerinin namzet gösterdiği için isyan eder. Şiraz Valisi olarak hüküm sürdüğü zamanlarda, babasının sevgili karısı ve Halil ile Yakub'un anneleri olan kadın, mütemadiyen söylenerek onu Uzun Hasan'ın gözünden düşürür. Bunun üzerine Memlük hükümetiyle işbirliği yapan Uğurlu Mehmed, burada başarılı olmayıp, Fatih Sultan Mehmet'e sığınmıştı. Ona iltifat eden Fatih, kızın ona vermiş, Sivas beylerbeyi yapmıştır. Beri yanda, Uğurlu Mehmed'in Akkoyunlularla hudud olmasından kuşku duyan Selçuk Begüm Sultan, onu hile tasarılarıyla ortadan kaldırmayı düşünür. İhtimal ki, Erzincan emiri Bayındırlı Emir Bey ile bu konuda müşavereliydi. Nihayet Uğurlu Mehmed'e haber gönderilerek ona hükümdarlık vaadi yapılır.

Uğurlu Mehmed, bu habere kanarak ailesi Fatih'in kızı Gevherhan Sultan ve henüz küçük yaşta olan oğlu Ahmed'i (daha sonra Göde Ahmed diye anılacaktır) alarak Erzincan'a varır. Buraya gelen Mehmed Bey, Bayındırlı (Emir Bey) tarafından yakalanarak

¹⁹⁹ Musullu Türkmen cemaatinin önde gelenlerinden biri olan Emir Bey'in Uzun Hasan'ın önde gelen komutanlarından biri, babasının (sehven “Taş” olarak yazılan) Bektaş, Tokat'ı yağmalayan ve Gülabi Bey'in babası olduğu 1591605 yılları içerisinde yazılan, ancak yazarı belirsiz bir kitapta apaçık belirtilmiştir. **Kızılbaşlar Tarihi- Tarih-i Kızılbaşan** , (çev. ve notlara: Tufan Gündüz), İstanbul 2015, s. 42.

²⁰⁰ Lettere di G. Barbaro(dan nkl. Ş. Turan, *a g m*, s. 108).

²⁰¹ Gulielmo Berchet, *La Repubblica*, a. g. metin (den nkl. Ş. Turan, s. 121).

öldürülmüştür (1477). Mehmed Bey'in ölümü İstanbul'dan duyulduğunda Fatih, kızıyla birlikte torununu İstanbul'a getirtir ²⁰². Taş ve mezarına tesadüf olunmayan mezarını, eski Erzincan şehrinin Fethullah Mahallesi'nde olduğu rivayet edilmiştir ²⁰³.

Uzun Hasan'ın 1478 senesi başlarında ölümü üzerine yerine oğlu Halil Bey geçtiği zaman, Uğurlu Mehmed'in kanına girenlerden kardeşi Maksud Mirza'yı öldürtmüş, kardeşi Yakub'u anasının hatırına Bayındır Bey'le birlikte Diyarbekir'e göndertmişlerdir. Ancak, Halil Bey'in hükümdarlığı kısa sürmüş ve Yakub Bey, tahta oturmuştur. 1481'de Yakub Bey'in önde gelen komutanlarından olmasına rağmen, isyana kalkışan Bayındırlı Bey, yapılan bir çarpışmada yenilerek öldürülür ²⁰⁴.

Erzincan Depremi H. 883 (M. 1478 / 9): O yıl Amasya'nın Sunisa adlı bir kasabasının da yıkıldığı depremde, Oruç Bey'in Erzincan için kullandığı "Erzincan aşağıya geçti" tabiri, bu felaketin dehşet derecesini göstermektedir ²⁰⁵.

Gülabi Bey (1478 ? – 1486 ?): Erzincan ve havalisi Şah İsmail taraftarlarının istilasına kadar geçen devrede, Bayındırlı Türkmen boyunun mensupları tarafından idare olunmuştur. Erzincan'ın kuzeydoğu kesiminde Bayburt'la arasında bulunan yerlerde, Osmanlıyla aralarında tampon durumunda olan Torul Beyliği, H. 884 (1479) senesinde Amasya Valisi Şehzade Bayezid tarafından zapt olunmuş, ²⁰⁶ ancak Erzincan'a ilişilmemiştir. Torul Beyi, Bayezid tarafından üzerine gönderilen Rakkas Sinan Bey'in karşısında duramayacağını anlayıp kaçtığında, Erzincan'a sığınmıştır.

Şerefnâme'de verilen şecerde adı geçen (Emir Han Musullu bin Gülabi Bey bin Emir Bey) Gülabi Bey hakkında açıklayıcı bir malumat yoktur. ²⁰⁷ Onun Sultan Yakub (1478 – 1490) devrinin emirlerinden olduğu kesindir. ²⁰⁸ Erzincan'daki hüküm sürmüşlüğüne daha ziyade, banisi olduğu eserler şahitlik ederler. Yine onun adına yapılmış, Kemah'taki eserleri göz önüne alınırsa: Yaklaşık 1455 – 1478 senelerinde Kemah idarecisi ve 1478 – 1486 senelerinde de Erzincan idarecisi olduğu söylenebilir. "Tarih-i Kızılbaşan"da büyük emirlerden olduğu kaydedilir. Gülabi Bey'in oğullarından Muhammed Bey'in oğlu, yani Gülabi Bey'in torununun adı da Emir Bey'dir. Bu zat Safevî hizmetinde Tebriz valisi olmuştur. ²⁰⁹

1516, 1520 ve 1530'da tutulan tahrirlere dayanılarak, bu senelerdeki Tercaneyn (Tercan-ı Ulyâ ve Tercan-ı Süflâ) köy sayıları ve nüfusları tablolarda belirtilmiş; ilaveten

²⁰² H. D. Andreasyan, *agm*, s. 90; **Tacü't-Tevârih**, III, 3331.

²⁰³ Ali Kemalî, s. 83.

²⁰⁴ **Tacü't-Tevârih**- III, s. 332; M. H. Yinanç, *Akkoyunlular*, **İA**.

²⁰⁵ Oruç Bey, s. 128, notu: 245.

²⁰⁶ Müneccimbaşı, s. 360; İdris-i Bitlisî, *Heşt-i Bihişt*, s. 157b.

²⁰⁷ **Şerefnâme**, s. 514.

²⁰⁸ F. Sümer, **Safevî Devl. Kur. And. Türklerinin Rolü**, s. 30, 55, 102, not: 181; aynı müell., **Oğuzlar**, s. 225.

²⁰⁹ **Kızılbaşlar Tarihi- Tarih-i Kızılbaşan**, s. 42,

köy adlarının yer aldığı listede de, her köyün durumu çıkarılmıştır.

	KÖY	MEZRA	HARABE	VANK	YILLAR
<i>Tercan-ı Ulyâ</i>	87	-	40	-	1516
	107	24	-	1	1520
	94	42	-	1	1530
<i>Tercan-ı Süflâ</i>	79	-	70	-	1516
	68	27	-	-	1520
	76	76	-	-	1530

TABLO 1: Yerleşme merkezleri.

Müslüman		Hıristiyan				Muaf %	
Sene	Hane	Mücer red	Hane	Mücer red	H	M	
1516	96	24	-	516	89	40	16.5/83.5
1520	854	-	921	381	322		45/54.9
1530	237	229	-	934	886	429	26.1/73.9

TABLO 2: (Tercaneyn) Müslüman ve Hıristiyan dağılımı.

Sene	Müslüman	Hıristiyan	Toplam
1516	696	2663	3364
1520	7286	5051	12337
1530	3724	5020	8744

TABLO 3: Ortalama hanede 5 kişi üzerinden tahmini nüfus.

Uzun Hasan döneminin kanunları ve bilahare bu kanunlar üzerinde yapılan değişikliklerle Osmanlı Dönemi'nde Tercan'daki üretim oranında düzenli bir vergi sistemi vücut bulmuştuR.

Haslar: Tahrir defterlerine göre (Tercan(eyn))'ın hasları padişah ve sancak beyine aittir.

Padişah Hasları: Nahiyedeki bir kısım vergi ve resimlerle bazı köylerin haslatından müteşekkildir. İlk tahrir defterinde (1516/18) yekün 38.000 akça iken 1520 yılında bunun 134.802 akça olduğu görülür. Aradaki 96.802 akça fark, 1520'lerde Türk – Osmanlı idare ve disiplinin yöredeki ağırlığını koymasından, buralardaki üretimin normal seyrine geçişinden doğmuştur.

1516 tahririnde padişah haslarına ait Tercaneyn gelirinin büyük bir kısmı gayri Müslimlerden alınan cizye (12.000 akça) ve adet-i ağnam (3.000) resimlerinden teşkil di. Geri kalan gelirlerin durumu ise Tercan-ı Süflâ boyahanesinden (3.000 akça) beytül-mal ve mal-ı gâib (5.000 akça), memliha(tuzla)lardan (10.000 akça) vs. alınanlara bağılıydı.

İlk tahrirde padişah haslarına bağılı köy yoktur. Buna mukabil ikinci tahrirde 16 köy olup, bunlar: Mırcıka (4.500 akça), Tolos-ı ulyâ (6080 akça), Viranşehir (4.000 akça), Zağyeri (5.887 akça), Pağnik (3.416 akça), Sarıkaya (7.281 akça), Kâcık (5.972 akça), Mezgek (2.401 akça), Şirni (5.000 akça), Bulanık (2.000 akça), Kağısna (2.000 akça), Kömürkışla (2.000 akça), Akviran (2.590 akça), Mağara (1055 akça), Keli (1.400 akça), Hanege'dir (530 akça).²¹⁰ Padişah hassına dâhil meralar ise (Bayburt Sancağı'nda sadece Tercaneyn kazasında vardır): Mallar (400 akça), Babanku (330 akça), Kömür (969 akça), Virangelür (1.000 akça), Viran – Sarıkaya (100 akça), Vartik (400 akça), Hüseyin (855 akça), Ruvasağılı'dır (100 akça).²¹¹

1520 tahririne göre koyun resmî 2.887 akça, beytül-mal ve mal-ı gâib ve mal-ı mefkûd (vergisi bulunmayan mallar) ve abd-i abık (Kaçak – Kaçkın) 2.500 akça, boyahane mukataası 15.000 akça, nısfarûsâne ve bâdihava 3.785 akçadır.

Sancakbeyi hasları: 1520 tarihli tahrirde Sancak beyi hasları İdris Bey'e ait olarak gözükyor; 500 akçadır. 1530 tarihli tahrirde de yine aynı şahsa ait olmak üzere 550 akçadır. Her iki defterde yer alan bu hassın sadece Bayburt hassında azalma gözükyürken, Tercaneyn kazasında 50 akçalık artış olmuştur.

Zeametler: Tercan ve yöresine ait zeamet sahiplerine 1516 / 18 tarihli Tapu – Tahrir defterinde, 1522 – 25 tarihli İcmal ve 1520 tarihli Tımar Tevcih defterlerinde rastlanmaktadır.²¹²

1516'da Akkoyunlu beylerinden Ebul Kasım, geliri 23.000 akça olup, Tercan-ı Süflâ'dan dört köye tasarruf etmektedir. Yine Akkoyunlu beylerinden Mehmed Emirze 60.000 akça; Tercan-ı Ulyâ'dan dokuz köye mutasarrıftır. Hüseyin Çelebi 52.000 akça; Tercan-ı Ulyâ'dan üç köye tasarruf etmektedir. Akkoyunlu Rüstem Bey Toharlu 20.500 akça; Tercan-ı Ulyâ'dan üç köy.

1522 – 1525'de Rüstem Bey Toharlu'nun adı geçmekte olup, 20.500 akça olmak üzere Tercan'da bir köye mutasarrıftır.

1530'da zaîmlerin adedinde yükselme olmuştur. Diğer iki deftere nazaran gelirleri daha da artan zeamet sahipleri şunlardır: Akkoyunlu Beylerinden Bayındır oğlu Mehmed Bey 40.055 akça; yedi köy (ikisi Bayburt, biri Kelkit ve biri Erzurum – Âbâd) üçü Tercan-ı Ulyâ'da ve üç mezra (Tercan-ı Ulyâ'nın Karakilise köyüne bağılıdır).

Hoca Hasan 20.326 akça; Tercan-ı Ulyâ'da bir köy (üç köy Bayburt'tan). Tercan,

²¹⁰ BA. Tapu; 387, s. 859.

²¹¹ İ. Miroğlu, *age*, s. 134 – not 706.

²¹² BA. Tp. Df. 60, 95, 154; İ. Miroğlu, *a.g.e.*, s. 136.

Erzurum ekrad taifesi miralayı Hüseyin 62.300 akça; Tercan-ı Ulyâ'dan iki, Tercan-ı Süflâ'dan bir (ayrıca Güney Erzincan'da bir, Erzurum'da bir) köy, Tercaneyn nahiyesinin bâdihava ve arûsiye resmîlerinin yarısı da ona aittir. Akkoyunlu beylerinden Veled Bey oğlu Mirza Mehmed 45.476 akça; Tercan-ı Ulyâ'dan altı ve Tercan-ı Süflâ'dan iki köy. Seydi Ahmed oğlu Rüstem 21.366 akça; Tercan-ı Ulyâ'dan bir, Tercan-ı Süflâ'dan bir (ayrıca altı köy başka kazalardan) köy.

Mahmud oğlu Ali 25.042 akça; Tercan-ı Ulyâ'dan iki Tercan-ı Süflâ'dan iki (Erzurum'dan bir) köy. Akkoyunlu Mansur Bey oğlu Hüseyin Çelebi'nin 30.000 akçalık zeamet geliri içerisinde Tercan-ı Ulyâ'nın Mans (Çayırılı) Köyündeki bir çiftliğin, senelik geliri de vardır. Has ve zeametler dışında bir çok tımar vardır ki, bunların bir kısmı da yine Akkoyunlu ümerasına aittir ²¹³. Toplam olarak 1516'da 15, 1522 yılında 96, 1530 yılında 97'dir ²¹⁴.

1520 ve 1530'da avâz-ı dîvaniye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olanların müfredatı:

<i>Tercaneyn</i>	<i>1520</i>	<i>1530</i>
Sipahi	154	152
Sipahizâde	104	101
Nöker	130	116
Nökerzâde	103	111
Zaviyedarzâde	22	54
Zav. Şeyh ve evl.	21	-
Pirifâni	16	17
İmam	20 (şehirde)	19
Hatip	2	3
Müezzin	6	7
Sâdât	6	-
Berat sahibi	1	-
Zâim	3	4
Çeşitli muaflar	156	1
<i>Yekün</i>	<i>738</i>	<i>581</i>

TABLO – 4:

²¹³ Kafsilat için bkz. İ. Miroğlu, *age*, 147 vd.

²¹⁴ İ. Miroğlu, *age*, s. 150 – Tablo: XVIII.

IV- EĞİN; TÜRK HÂKİMİYETİ DÖNEMİ SİYASİ TARİHÇESİ

İlk Çağ ve sonraki yüzyıllar içerisinde Eğin'in çevresine ilişkin bilgiler ve tarihi gelişimi kitabın kronolojik sistemi içerisinde ele alınmıştır. Eğin'in çevresinde bu dönemlere ait yerleşme merkezlerinin sabit olmasına karşın, bizzat kaza merkezinin uzun bir geçmişinin olduğunu ispatlayacak tarihi bir kayıt veya kalıntı mevcut değildir. Bu itibarla, XI. Yüzyılda kurulduğuna dair ileri sürülen iddialar, gerçeği yansıtabilmekte ve aksi ispat edilmediği sürece bu şekilde kabulü hiçbir beis taşımamaktadır.

Eğin ismi hakkında Ermenice menbağ demek olan “ağn”(akn)dan geldiği ²¹⁵ veya Vaspurakan Ermenilerinden bir cemaat tarafından ilk kez kurulduğu ²¹⁶ gibi yabancı araştırmacıların kayıtları, asılsız yakıştırmalardır.

İlk kez 1057/58 senesinde Türkmen akınlarının yapıldığı Eğin ve havalisi, yoğun bir Türkleştirme faaliyeti içinde olmuş, uzun seneler Mengüçik emirlerinin idaresinde kalmıştır. Kanaatimizce birbirine pek uzak olmayan civar köycükleri bu yüzyılda Eğin mahallinde cazibe merkezi oluşturarak buranın sistemli ve hızlı bir şekilde şehirleşmesini sağlamış; adını da Türkmen boylarına bağlı bir cemaat adından almıştır.²¹⁷

Malatya, Harput / El-aziz, Mardin yörelerinde Artukoğulları kesafetinin olmasına rağmen; onların ancak XII. yüzyılda siyasi hâkimiyet teessüs etmesi; Mengüçikler'e Eğin, Dersim ve Kığı civarlarına kadar yayılma fırsat ve imkanı vermiştir. Ayrıca Orta Anadolu'daki batı komşuları Danişmendliler ile Selçuklu merkez güçleri Malatya, Kudüs, Urfa, Antalya civarlarına gelen Haçlılarla mücadele ederlerken; Mengüçikler bu hadiselere pek karışmadıkları için, güney sınırlarında kararlı bir hâkimiyet kurabilmişlerdir.

1101 senesinde Artukoğlu Muiniddîn, Hısn-ı Keyfâ'da yerleşip ilk kez siyasi bir beğliğin temelini atmıştır. 1023 senesine kadar devam eden bu Artuklu siyasi birliği Sökmenliler

²¹⁵ C. Texier, *Küçük Asya-III*, s. 113.

²¹⁶ G. Saint Martin, *Memoire sur (l'Arménia)*, I, Paris, 1818, 189.

²¹⁷ Osmanlı arşivlerinde yer alan Eğirler / Eğerler Türkmen Cemaati Şarkî Karahisar Sancağı ve yöresinde, yine bu cemaata yakın olan Eğirman / Eğerman (lı-fu) Maraş Eyaletinde; Eğrek / Erkek Şarkî Karahisar, Erzincan ve Kığı kazalarında Eğceli/Eğrelü/Eğre adlı cemaatlarda Malatya Sancağı yörelerinde ikamet etmişlerdir. Bak. C. Türkay, *BA. Ves. Göre Osm. İmp.da Oymak – Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 1979, s. 343 – 344. Dikkat olunursa Eğin, bu havalilerin merkezinde bulunmaktadır. *Dede Korkut Hikâyeleri*, (Haz: O. Şaik Gökyay), İstanbul 1976, s. 205. Oğuz lehçesinde “Eğel” – “Eğlek” – “Eğrek” = Konak yeri, anlamına gelip, hala Eğin – Refahiye arasında kalan yerleşme merkezlerinin pek çoğunda kullanılmaktadır Kelime hakkında bkz. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi'ne Giriş*, I, Ankara 1978, s. 326, 381, 478; “Eğin”in aynı adla bir Türkmen oymağı olarak zikredildiği hakk. bak. M. Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, İstanbul 1982, s. 183. Yine eski Türkçe'de “Eğil” = sırt, boyun anlamına da gelmektedir. Örn. “Emgek eğinde kalması” = Sıkıntı sırtta kalmaz. *Divan-ı Lügat-it Türk*, (Haz: A. Çiçekli), İst. 1970, s. 236.

veya Hısn Keyfâ Artukluları adıyla anılır. O sıralarda Harput'da da Çubuk'un oğlu Mehmed adlı bir kimse mintıkanın idarecisiydi.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Diyarbekir'i alıp, Fahrüdevle Cehir'i buraya vali tayin edince, o da Harput'u Çubuk Bey'e verdi. Çubuk, 300 süvarisiyle gelip bu şehir ve idaresini ele geçirmişti. 1107 senesinde bu Türkmen Çubuk, Harput'dan başka Palu, Çemişgezek ve Arapkir ile Eğin'e de hâkim olmuştur. ²¹⁸ Fakat Eğin yöresinin bilhassa Kemah Kalesi'nin müstahkem mevki ile olan yakın alakası, onun Mengüçiklerde kalmasını kolaylaştırmaktaydı. İhtimal ki gerek Çubuk'un ve gerekse yerine geçen oğlu Mehmed zamanında Eğin civarının bu idareyle bağı çok zayıftı. Kaldı ki, 1113'de Çubuk'un beğliğini alarak kendi beyliğini kuran Belek, Kılıçarslan'ın dul karısıyla evlendiği zaman yöre Mengüçiklerin elindeydi. Mengüçik hükümdarı Eğin – Dersim havalisini zaptetmişti. Fakat çok geçmez, Belek, amcası İlgazi ile 1118'de Haçlılar'a karşı mücadelelerle meşgulken; Mengüçik oğlu İshak'ın aldığı bu yerleri ertesi sene tekrar alınmıştır. Belek'in yaptığı karşı harekât Kemah'a kadar uzamıştır. Müteakibinde ise Danişmendli Emirgazi ile birleşip Gabras'la birlik olan Emir İshak'ı Şiran'da mağlub etmişlerdir (1120).

Belek'in kumandasındaki Türkmenler 1122'de Urfa'yı kuşatıp Hıristiyanları mağlubiyete uğratmakla şöhret kazanmıştır. Daha sonra Ermenilerle de mücadele eden Belek, hattızatında eşkıyalıktan uzak kalan gayri Müslimlere iyi davranan bir zattır. 1124'de Haçlılar üzerine yürüyüp, Menbiç'i kuşattığı sırada şehit olur (Mayıs 1124).

Belek'den sonra yerine geçen İlgazi'nin oğlu Timurtaş, onun yerini dolduracak güç ve dirayet sahibi değildi.

Hüsameddin Timurtaş daha Belek'in cenazesinden dönerken, kardeşi Süleyman Harput ve Palu yöresine hâkim olur. Ancak kendisi kısa bir süre sonra ölmüş, bu yöre yeğeni Davud'un (Davud Sökmen'in İbrahim Yınal'dan sonra yerine geçen oğlu Rükneddin Davud -1108 – 1144-dur.) eline geçmiştir.

Belek'in ölümünden sonra uzun seneler bu yörelerin istikrarlı bir idareye kavuşamayıp, daima el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bugünkü Eğin kaza merkezinin XII. yüzyılda Mengüçiklere olan tabiyetinin, bu beyliğin inkırazına kadar devam ettiği söylene bile, güneyindeki mintıkların bu siyasi statünün dışında kaldığı sanılmaktadır.

Rükneddin Davud enerjik ve saldırgan tutumu nedeniyle Artuklu hükümdarlık beldelerine sık sık saldırmıştır. O'nun özellikle Türkmen kitleleri arasında büyük bir nüfuzu vardı. Öldüğünde oğlu Fahreddin Karaarslan (1144 – 1167) Harput – Palu yöresine; diğer oğlu Arslandoğmuş da Mizgirt (Mazgirt) civarına sahip olmuştur.

Davud'un ölümünden sonra bölgelerin en kuvvetli idarecilerinden olan Hüsameddin

²¹⁸ İbn'ül-Esîr, s. 149; O. Turan, **DATDD**, s. 162. not: 81.

Timurtaş da 1154'de ölünce, yerine oğlu Necmeddin Alp (1154 – 1176) hükümdar olur. Necmeddin Alp zamanında, Mengüçüklerle aralarında kalan mıntıklarda önemli hadiseler cereyan etmiştir. 1163'de bazı nedenlerden dolayı çevreye hücum eden Sivas hükümdarı Yağbasan, Harput ve Çemişgezek bölgelerinde Kızan, Kesren ve Tellpatrik beldelerini yağma, Şumuşki kalelerini zapt eder. O, Artuklu memleketlerinde köyleri ıssızlaştırarak, yüz bin kişiyi de Kemah yolu ile kendi memleketine sevkeder ²¹⁹. Artuklular onu Sivas'a kadar takip edip, anlaşmayla geri dönerler.

Necmeddin Alp, 1176'da ölünce yerine oğlu Kutbeddîn İlgazi Mardin'de tahta çıkar. Bu kişi, Selahaddîn Eyyûbî ile takışmıştır. Selahaddîn Eyyûbî 1183'de Artuklu ülkesini istilaya başladı. 1185 senesinden itibaren on yıl süren bir siyasi ve toplumsal kargaşa (Türkmen – Kürt mücadeleleri) Orta Asya'ya kadar yayılmıştır. 1183'de Selahaddîn Eyyûbî'nin ölümünden sonra da Eyyubiler Artuklu memleketlerine saldırmış ve buraları kendi tabiyetlerine sokmuşlardır.

Eyyübîlere daha uzak kalan kuzey – batı kesimleri (Adıyaman – Kâhta – Çemişgezek) 1226 senesinde Alaeddin Keykubad zamanında alındığı vakit, buralar son Hısn Keyfâ/Amid Artuklu hükümdarı Melik Mes'ud'un elinde bulunuyordu. Eyyübîleri de yenen Sultan, bu tarihten itibaren bu mıntıkları da ülkesinin bütünlüğüne dâhil etmiştir. ²²⁰

XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra, diğer Anadolu kentlerinin pek çoğu gibi, Eğin ve yöresi de Moğol tahakkümü altına girmiştir. Bilhassa XIV. Yüzyıl başlarında vuku bulan Moğol – Memlûk mücadelelerinden de bilhassa bu mıntıkların etkilenmiş olduğu kesindir. Bu yüzyılın ikinci yarısında buralarda da zuhur eden Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen kitleleri giderek etkinlik göstereceklerdir. XV. yüzyılın başında Timur hareketi da sona erince, yörede Akkoyunlu nüfuzu ön plana geçer. Bu yüzyıllarda Eğin ve yöresi Kemah / Erzincan tarihiyle aynı siyasi seyrin içinde kalmıştır.

Doğu Anadolu'da Akkoyunlu hâkimiyet gücünü kıran Şah İsmail, Dulkadir (ki siyasi unsurun özellikle XIV. Yüzyılın son çeyreğinde Harput – Malatya ve hatta Darende civarlarına yaptığı askeri tazyiklerinin olduğunu, Eğin'in siyasi tarihinin gelişimi bakımından gözden ırak tutmamak gerekir) hükümdarı Alâüddeve ile savaşmak için 1508 senesinde bu mıntıklara inmiştir. Safevîlerin gelmesinden evvel Alâeddin Davud Şah oğlu Şeyh Emir Hasan, Çemişgezek ve yöresinde hüküm sürüp, Kemah – Ovacık – Hozat ve Eğin yörelerine kadar ülkesini genişletebilmişti. Nur Ali Halife buralara geldiği zaman Şeyh Emir Hasan'ın torunu Hacı Rüstem burada hüküm sürüyordu. Ve mücadelesiz olarak idaresindeki yerleri ona devretmiştir.

²¹⁹ İbn-ul Erzak, s. 192b – 193ba; Suryani Mihael, s. 320; Bar Hebraeus, s. 400

²²⁰ İbn Bîbî, s. 274 – 275; İbn'ul-Esir, XVII, s. 177 – 179; O. Turan, **age**, s. 173; aynı müell. **İA.**, *Keykubâd* madd.

Kısa süren Safevî hâkimiyeti Çaldıran Seferi'yle neticelendirildiği zaman, Kemah alınmış; Karaçin oğlu Ahmed Bey buraya tayin edilmişti. Ahmed Bey, Kemah'ın güney kesimlerini, Eğin – Harput civarlarını Safevîlerden arındırmıştır.

* * *

Eğin yöresinin Osmanlılarla olan siyasi münasebeti daha önceki senelere varır. Yıldırım Bayezid 1399 senesinde Malatya'yı, Adıyaman'ı, Kâhta - Dârende – Besnî ve Divriği'yi Memlûkların; Elbistan'ı Dulkadırlılar'ın elinden aldığı zaman, Eğin'in de bunlarla birlikte Osmanlılar'a ilhakı kaçınılmaz olmuştur.

Çelebi Mehmed, Ankara Savaşı'ndan sonra meydana gelen kargaşayla uğraşmış, diğer taraftan Bayezid zamanında kazanılan yerlerin ülke bütünlüğünden çıkmaması için vargücüyle çalışmıştır. Evliya Çelebi, Timur'un gidişinden sonra burayı yine Osmanlı topraklarına katmış olduğunu yazarsa da,²²¹ Yıldırım'ın fütühatı gibi, bu zabtın uzun süre bölgenin Osmanlılarda kalışını sağlayamadığını sonraki hadiselerden anlamak mümkün.

Yavuz Sultan Selim'in doğudaki zaferlerine müteakip, tamamen Osmanlı idaresine giren Eğin'in yönetim organizasyonu Arapkir Livası'na dâhil olarak Diyarbekir'e bağlı biçimde yapılmıştır.²²² Diğer pek çok Doğu Anadolu kentlerinde olduğu gibi, Arapkir yöresi için tutulan tahrir de Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e ait olup, Osmanlılar XVI. yüzyılda bu kanunlar çerçevesinde işlem yapmışlardır.³³⁰

²²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*-, III, s. 860.

²²² BA. Tp. Dr., 64, s. 671 – 714.

V. SAFEVÎLER (1502 – 1514)

XVI. yy. başlarında kurulan “Safevî” hanedanlığı adını Şeyh Cibrail Eminüddin (ölm. 1258)’in oğlu olan Şeyh İshak Ebu’l Feth Safiüddin’den almıştır. Türk kökenli bu aile tasavvufi eğilimleriyle tanınmıştır²²³. Safiüddin, H. 650 (M. 122/3)’de Güney Azerbaycan’ın Erdebil kasabasında doğmuş, İbrahim Zahid Geylanî’ye intisap etmiş (1277), 12 Eylül 1334’de (Hac dönüşünden kısa bir süre sonra) ölmüştür. Safiüddin’in eşi Bîbî Fatıma ise Şeyhi (Geylanî)’nin kızıdır.

Safiüddin ölünce, oğullarından Sadrüddin Musa (1305 – 1393), Erdebil şeyhi olur. Bunun oğlu Alaeddin Ali ve onun da oğulları: Şeyh Alaeddin Ali Sultan, Şihabüddin ve Cemalüddin’dir. Cemaleddin’in kızı, amcasının oğlu Şeyh İbrahim ile evlenmiş ve bu izdivaçtan Şeyh Cüneyd doğmuştur²²⁴. Şeyh Cüneyd’e kadar bu aile, Safiüddin’in “Halvetiyye” ve “Kalanderiyye” tarikatlarının usullerini birleştirerek kurduğu “Safaviyye” veya “Erdebiliyye” adlı tarikatın faaliyetlerini siyasi mecralara sokmamışlardır. Özellikle Şeyh Sadrüddin Musa zamanında tarikatın kendi seyirindeki etkinliği bir hayli yaygınlaşmış, bilahare hacca gittiğinde, oradaki Medine Hâkimi’ne kendilerinin altıncı ataları Zerrin – Külâh Firuz Şah’ın soyunu İmam Musa’l-Kazım’la bağlılığını tasdik ettirip döndükten sonra “seyyidlik” iddiasında da bulunmuştur. Aslında bu, pek çok tarikatlarda rastlandığı gibi, sadece halk arasında etkinliğin artırılması amacıyla yapılan, biyolojik gerçeklikten uzak (ırkçı temayülleri /soy kutsamayı akla getiren) geleneksel bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şeyh Cüneyd: Şeyh İbrahim öldüğü vakit, onun yerine geçmiştir. Ancak siyasi amaç ve faaliyetleri sebebiyle oğlu Şeyh Haydar’la birlikte Erdebil’den uzak kaldıkları için, kasabadaki tarikat sorumluluğunu amcaları Şeyh Cafer üstlenmiştir. Şeyh Cafer, Timur’un oğlu Ebu Said’le teşrif-i mesaisi olan bir zattır. Oğlu Seyyid Kasım, Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah’ın kızıyla evlenmiştir.

Şeyh Cüneyd, “seyyid”lik yanı sıra “şah”lık payesini de ilave edip, Karakoyunlu ülkesi içerisinde siyasi faaliyetlere giriştiği zaman, Cihan Şah onu ülkeden sınır dışı etmiştir. Bundan sonra Anadolu’ya gelen Cüneyd, buradaki Türkmen Alevilerinin desteğini kazanmak için uğraşmış, o zamana kadar Sünni iken, kendine Şii süsü vermiş ve zamanla bu

²²³ Y. Öztuna, **BTT- II**, s. 193 vd.

²²⁴ İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi- II**, s. 225 vd.; Y. Öztuna, **age**, s. göst. yerler; A. Gölpinarlı, **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiflik**, İstanbul 1979, s. 172 vd.; Ayrıca karşı. İçin bak. F. Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976, s. 1, 2, 15 vd.; Köprülüzade Mehmed Fuad, **Anadolu’da İslamiyet, Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, sayı: 5.

mezhebin propagandası sebebiyle Sünni Türk muhitinde nefret uyandırdığı gibi, yardım istediği II. Murad'dan da yüz görmemiştir. Etrafına topladığı kalabalık Türkmenlerle Trabzon – Rum İmparatorluğu'na karşı mücadele veren Cüneyd, sonradan Uzun Hasan'ın yanına varmış; Diyarbakir'de üç yıl misafir olmuştur.

1458'de Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hadice Beğüm'le evlenen Cüneyd, 1460'da Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da savaşırken ölmüştür. Öldüğünde, eşi küçük oğlu Şeyh Haydar'a hamile olduğu bilinmektedir. Bir süre dayısı tarafından büyütülen Şeyh Haydar, Erdebil'e gitmiş, 1477'de on yedi yaşındayken dayısının kızı Halime Beğüm ile evlenmiştir. O sırada Uzun Hasan, bilahare damadı da olan yeğeninini taraftarlarını kendilerinininkinden ayırmak için bir rivayete göre onlara kızıl külah giydirmiş (ya da külahlarına kızıl puşu taktırmış) ve bundan sonra bu dini – siyasi hareketin mensupları, “Kızılbaş” diye anılmışlardır.²²⁵

Resim 12: Şah İsmail portresi. Venedikli bir ressam tarafından çizilen resim, Florence'nin Uffizi Galerisi'nde sergilenmektedir.

Şeyh Haydar: Şeyh Haydar, babasından çok daha siyasi hırslara sahip bir kişidir. Gürcistan ve Şirvan Şahlarla mücadelelerinden ayrı olarak, Uzun Hasan'ın halefi Yakub'la da tartışıp, onun Şirvan Şah'ı Ferruh Yesar'a yardım olarak gönderdiği Süleyman Bey'le yaptığı savaş sırasında ölür. (H. 893/1488). Şah İsmail, işte bu Haydar'ın, Uzun Hasan'ın kızı Halime Begüm Hatun'un izdivacından doğmuştur. Anası ve diğer iki kardeşi ile birlikte Akkoyunlular için tehlikeli görüldüklerinden, Güney İran'ın İstahr kentinde, Safevî tarikatı üyelerinin koruyuculuğunda 1493 yılına kadar mecburi olarak beş sene kadar burada kalmışlardır.

Şeyh Haydar'dan sonra şeyhlik, büyük oğlu Sultan Ali'nin olmuştur. Nihayet Akkoyunlu Yakub'un ölümü üzerine çıkan saltanat mücadelelerinden faydalanmak isteyen Rüstem bin Maksud Mirza, bu ailenin Erdebil'e gelmelerine müsaade eder. Geldikleri yörede Şiilik faaliyetleri hayli yol kat etmiştir. Bu ailenin faaliyetlerinden kuşku duyan Rüstem, Şah İsmail hariç diğer kardeşlerini ortadan kaldırır (1494). Şah İsmail ise Erdebil müritleri tarafından kaçırılarak Geylan'a götürülmüştür.

Şah İsmail: Şah İsmail, 1499 senesinde on iki yaşında bulunduğu sıra, Akkoyunlu tahtı için mücadeleler olmaktadır. Uzun Hasan'ın torunlarından Yakub Bey'in oğlu Murad ile Yusuf Bey'in oğlu Elvend savaşıyorlardı. Bunlar 1500 senesinde anlaşarak Irak, Fars, Kirman Murad'ın tasarrufunda; Azerbaycan, Erran, Güney Doğu Anadolu ve Doğu Anadolu ise

²²⁵ Hammer, *Osmanlı Tarihi- I*, s. 226.

Elvend Bey'in olacak biçimde Akkoyunlu ülkelerini iki idari bölüme ayırmışlardır. İşte bu kargaşalık sırasında Şah İsmail Geylan'den ayrılıp, bir kısım müritleriyle beraber Hazar İç Denizi'nin batı ucundaki Deylem'in Tarum kasabasına, oradan Halhal'a ve oradan da Erdebil'e geçmiştir. Ancak şehrin valisi ona yüz vermeyince buradan Astara yöresine gitmiştir. Civardaki bir kısım müritler de yanına toplanırlar. O kış içerisinde biri Kılıç oğlu Hamza olmak üzere, ulaklarıyla haberler göndererek Anadolu'daki müritlerinin Erzincan'da toplanmasını ister. Kendisi ise yanındakilerle H. . 905 baharında Erdebil'i ziyaret edip, oradan Gökçe Deniz(Göl)'e, oradan Sa'd Çukuru'na, oradan Kağızman'a, Erzurum'a ve nihayet Tercan'a gelir. ²²⁶

Safevî Devleti'nin siyasi anlamda vücut bulması, her şeyden önce Anadolu'dan giden Türkler'in sayesinde. Bunlardan misal olarak bir grup, Moğol tahakkümüne karşı gelip Erzincan - Bayburt yörelerinde iskan etmiş olan (1277 önceleri) Türkmen beylerinden Şemseddin Mehmed Bey'in mensubu olan insanlar da söz konusu edilebilir. Ayrıca 1336 senesinde Moğolların Diyarbakir Uryat valisi Ali Padişah'ın İlhanlı hükümdar Arpağun'da yenilişinden sonra da kalabalık bir Türk ve Moğol kitlesi İran'a girmişlerdir. Aynı yılda Moğollar'ın Anadolu umum valisi Celayir Şeyh Hasan'ın idaresinde Orta Anadolu'dan hayli Türk ve Moğol kitlesi onları takip ettiği gibi, XV. yüzyıl içerisinde çeşitli şekilde muzdarip olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu göçleri vakidir.

Anadolu'dan giden bu Türkmenler Şii değillerdi. Şeyh Cüneyd, Doğu Anadolu'ya geldiği zamanda, gerek Akkoyunlu hanedanlığının ve gerekse II. Bayezid'in politik tutumu sebebiyle, yüz yıllardır gerekli olan devlet özen ve korumasından uzak, dini düşünce ve davranışların kazanımını mektep - medrese öğrenimi dışında kalan insanlar üzerinde kolay etki etmiştir. Türkmenler arasında, onların dini ve toplumsal hayatlarına yön veren ve bir tür "kam" geleneğini sürdüren dedeler, kentlerde biçimlenip gelişen eğitim kurumlarından ayrı, büyük mikyasta Orta Asya inançlarını yansıtan göçer gelenekleri içerisindeydiler. Toplumdaki bu yapısal ayrışımın Safevîlik hareketinin Anadolu'da kolaylıkla yayılabilmesinin sebepleri arasında görülür. ²²⁷

XV. yüzyılın ikinci yarılarında Anadolu Türkmen zümrelerinin İslam dairesi içerisinde yaşamış oldukları inançların şekil ve kaideleri hakkında teferruatlı ve açık bir bilgi olmamasına rağmen; ilk olarak Safevî tarikatına hayli yatkın bir yapıda oldukları kuvvetle muhtemeldir.

Şeyh Cüneyd'in faaliyetleri neticesinde Safevîliğe iktisap eden bu insanların giderek kademeli olarak siyasallaşan Şiiliğe doğru kaymalarının siyasi, ekonomik ve sosyal sebepleri olduğuna kuşku yoktur. Ancak kesin olan şu ki: Şah İsmail, Anadolu Kızılbaş Türkmenleri sayesinde İran'daki Türk - Sünni zümrelerini, diğer İranlı Şiilerinden ayrı bir yapıda

²²⁶ F. Sümer, *Safevî Devl.*, s. 14, 18; İ. H. Uzunçarşılı, *Osm. Tar.*, II, s. 227; Y. Öztuna, *age.*, s. 106.

²²⁷ Konuyla ilgili olarak bkz. Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 1983, s. 187 vd.; Ayrıca eserde bu konulara ilişkin bazı izahat ve eklemeler için bkz. T. E. Şahin, *İslam Tasavvufunun Meseleleri Üzerine İnceleme*, Doğu Gazetesi, 1985.

Şiileştirmiştir. Bunun yanı sıra daha önceden Osmanlı'nın karşısında Cihan hâkimiyetini kendilerinin tesis etmesini amaç edinen Akkoyunlular hanedanlığından ayrı olarak, Safevî hanedanlığı, bu hâkimiyetin oluşumunda kendilerine tabi zümrenin dini vecibeler açısından da bir fark doğması için çalışmışlar ve bu amaçla Şeyh Cüneyd'den itibaren Şiiliği koz olarak kullanmışlardır. Her ne kadar bu hareketlerinde istedikleri ayrımı başarmışlarsa da, farklılık meydana getirilemeyen kültürel bağlar hem çok ve hem de köklüdür.

Dil, ırk gibi temel bağların yanı sıra “Köroğlu”, “Dede Korkut” destanları; “Kerem ile Aslı”, Arzu ile Kamber”, “Aşık Garib”, masalları; “Ali Şir Nevai” , “Fuzuli” gibi şiir üstatlarına duyulan yakınlık, Hz. Ali sevgisi vs. Türklerin hâkimiyetinde olan bölgelerde Şii – Alevi - Sünni Türkleri arasındaki müşterek değerler olarak yaşanması, okunması, terennümü günümüze kadar kopmadan gelmiştir ²²⁸.

Erdebil tarikatının geçirdiği değişim seyrine karşı olan kimseler içerisinde, bizzat bu tarikata önceden intisap eden bazı ileri gelen kişiler de vardır. Hoca Saadeddin Efendi tarafından zikredilen Şeyh Abdurrahman Efendi, bu hareketin en belirgin şahsiyeti olarak kendini gösterir.

Şeyh Erzincanlı Abdurrahman Efendi : Büyük üstat Erdebili Safiyüddin hazretlerinin en tanınmış halifelerindendir. Anadolu'ya döndükten sonra Amasya yörelerindeki dağlarda ikamet etmiş, halk arasında büyük bir üne kavuşmuştur.

Kendisine keramet ehli olan bir makam sahibi olduğu atfedilir. Bununla ilgili olarak: “Bir gün müritlerine, bir konuğunu ziyaret edeceğini söyleyerek yemek hazırlamalarını istedi. Özlerini bulma yolunda dünya ile ilişkilerini kesen erenlerse, böyle bir sofraya için hazırlayacakları malzeme imkanlarının olmadığını bildirirler. Bunun üzerine ol velilik tacını giymiş olan Eren, hücrelerinden çıkıp çevreye şöyle bir göz attı. Birkaç dağ ceylanının koşarak gelmekte olduklarını gördü. Yanındakilere bu ceylanlar konduğumuza toy olmak için böyle koşup geliyorlar. Bunlardan birini yakalayıp ve boğazlayın, diye buyurdu. Bu buyruk üzerine müritler, ol başı boş hayvanlara doğru seğirttiler ve en önde koşanı yakaladılar.”

Şeyh Abdurrahman Efendi'nin Şeyh Cüneyd ve Haydar konusundaki tepkisini izah eden hadisenin, nakli ise şöyledir: “Bir sabah, Şeyh hazretleri hücrelerinden keder ve hüznle çıktı. Yakınları sebebini sorduklarında şöyle dedi: “Şimdiye değin Erdebil sofuları uygunsuz işlerden kaçınan, temiz inançlarıyla tanınan ve bid'atlerin çirkefine düşmeyen kişilerdi. Ama işte şeytan onlara dahi yol bulup, bunları dinimizin önde gelenlerini yolundan saptırdı, diye cevaplandırdı.

Gerçektende çok zaman geçmeden Şeyh Cüneyd oğlu Haydar, padişahlık sevdasına kapılıp, onları Şeyh Safiyüddin'in çizdiği doğru yoldan ayırıp siyasi çıkarıya dayalı amaçlara yöneltmiştir ²²⁹.

²²⁸ Konunun tamamına ilişkin ilmi bir çalışma ürünü olarak yazılan pek çok değerli araştırma mevcuttur. Özellikle Faruk Sümer'in kitap ve makaleler şeklinde neşrettiği yazılar anılmaya değer. Ayrıca F. Kırzioğlu, M. Rıfvanoglu, M. Eröz gibi çeşitli araştırmacılar olarak zikredilebilir.

²²⁹ Tacü't-Tevârih-V. S. 49.

Şah İsmail'in Erzincan'a İlk Gelişi H. 905 / M. 1500

Şah İsmail'in Gökçe Deniz'den batıya yönelerek Tercan'a gelişi sırasında hiçbir zorlukla karşılaşmamıştır. Zira o sıralarda Akkoyunlu hanedanlığı, kendi toprakları içerisinde karşı faaliyetlerde bulunan kitlelerle uğraşamayacak kadar güçsüzdü. Diğer taraftan II. Bayezid'in yönetiminde olan beylerbeyi ve sancak beylerinin çoğunluğu doğuda gelişen olaylar karşısında öngörüsüz ve kayıtsızlık içindeydiler. Öyle ki, bizzat kendi taabiyetindeki topraklar üzerinde yapılan Şii propagandaları karşısında hiçbir ciddi tedbirleri olmuyordu. Diğer taraftan II. Bayezid, Modon ve Kuron fethiyle meşgul olup doğrudan doğruyla ilgilenmeye fırsat bulamıyordu.

XV. yüzyılın ilk yarısında Akkoyunlular, Karakoyunlular'ı saf dışı edip, Anadolu ve Erzincan yöresinde sulh ve sükun devri açmışlardı. Fakat Otlukbeli Savaşı'ndan ve Uzun Hasan'ın ölümünden sonra, bu ülke kargaşalıklar içine düşmüştür. Bir taraftan mezhep farklılıklarının giderek artıp, bağnazlıktan kaynaklanan iç mücadeleler, bir taraftan Akkoyunlu beylerin birbiriyle olan üstünlük mücadeleleri, yörenin yer yer harap olmasına sebebiyet vermiştir. Otoritenin gittikçe zayıfladığı bu sahalarda Şah İsmail, kolaylıkla siyasi – politik hareketlere girişme fırsatı bulmuştur. Ateşli müritleriyle beraber Akkoyunlular'ı Azerbaycan gibi sahalara sürerken, çeşitli tahrip hareketleri de mümkün olabiliyordu. Bölgeyle ilgili XVI. yüzyıl başlarına ait tahrir kayıtlarında bile, yakılıp yıkılan maddi kültür değerlerinden bahsedilir. Safevîlerin saldırıları 1514'lere kadar sürmüş 1530 yıllarına doğru harap olan yerleşme merkezleri, tekrar eski canlılığına kavuşabilmiştir.

1500 yılı bahar sonunda Tercan'a gelen Şah İsmail, buradan Saru-kaya Yaylağı'na varır. Onu burada Ustacalu Türkmen oymağı karşılamış, Ustacaluların Çavuşlu oba reisi oğlan Emet konuk etmiştir. Bin kişiye yakın müritleriyle yaklaşık iki ay buralarda kalan Şah İsmail, aynı zamanda çeşitli yörelere adamlar yollayarak yandaşlarının gelmelerini ister. O sırada, bölgede insanların kendisinden çekindikleri bir ayıyı okla vurup öldürmesi, müritlerinin takdir ve hayranlığını kazandıran bir jest olur.

Nihayet Tercan/Saru-kaya Yaylağı'ndan kalkılarak, aynı rahatlık içerisinde Erzincan'a gidilir. Şah İsmail'in gelişi Anadolu'daki bütün müritleri arasında hesapsız bir sevince yol açar. Hatta Dulkadir ilinden bir gencin gerdeğe yeni girmek üzereyken, çağrı haberini alır

Resim 13: Anadolu, Azerbaycan Ve İran Halk Hikâyelerinde Şah İsmail'in Önemli Bir Yeri Vardır. *Anadolu ozanlarının dilinde söylenegelen "Şah İsmail Hikâyesi" birçok cönkte de yer almıştır.*

almaz, Erzincan'ın yolunu tuttuğu söylenir. Ki mevzunun, bu insanlar arasında hangi mertebede önem kesbettiği gayet iyi anlaşılmalıdır.

Resim 14: Sarıkaya Yaylası.

Şah İsmail'in yanına gelenler, başta Ustacalu, Şamlu (Sivas,Tokat, Amasya yöresi Türkmenileri); Dulkadirli (veya Dulkadirli/Maraş yöresi), Avşarlu, Varsaklu (İçel yöresi ve Tebriz Arası) Karacadağ Türkmenleri dâhil, yaklaşık yedi ila on - iki bin kişi arasında bir sayıya varmışlardır. Ustacalu Mirza Bey oğlu Muhammed Bey, Erzincan'a iki yüz atlısıyla birlikte gelmiştir. Kendisi bilahare Çaldıran'da Safevîlerin sol kanat

kuvvetlerinin komutasını alan zattır.

Şamlu Abdi Bey'de üç yüz atlısıyla kalabalık gelenler arasındaydı. Karaman ilinden gelenlerin de olduğu söylenir²³⁰. İşte, Safevî Devleti'nin kurucularının büyük bir kesimi bu Türkmenlerdi. Erzincan'a gelip asıl gövdeyi oluşturan bu kitle “baş” etrafında birleşmişti. Devrin Osmanlı müellifleri de bu birleşmenin Anadolu Türklerinden meydana gelişinde müttefikler. Lütfü Paşa şunları kaydeder: “Bu Acem feterârında Şah İsmail ki Şeyh Haydar'ın oğludur. Gilan'dan huruc edip, Erzincan'a gelip mekan edindi. Erzincan'a gelecek dedelerinin ve babalarının müritlerinden ve muhiblerinden Rum, vilayetinde nihayeti olmamağın varub Erzincan'a Şah İsmail'e mülakâ oldular. Kimi at getirüp, kimi silah getirüp, Şah, İsmail dahi bunlara kim: “Benim mühimim vardır bana muavenet ider mi siz?” deyicek ol gelenler dahi iki-üç bin adem olup didiler kim: “Şeyhimiz oğlusun, yoluna can ve baş terkideriz, himmed buyurun.” dediler²³¹.

Kemal Paşazade'de ki kayıt ise şudur: “Ol esnada Şeyh Haydar'ın kiçi oğlu Şah İsmail fırsat bulup huruc etti. Üç yüz miktar ademle, doğru Erzincan'a indi. Ol bed-nihanın ecdadının hülefa-yi bed rayi ile Anatoli'nin ekser yerleri doluydu. İştiten çıktı gitti. Ol zamanda merhum Sultan Bayezid, İnebahtı ve Motun ve Korun fethine ihtimam eder idi. Anatoli vilayetinin asker-i zafer rehberin ile olup gider idi. Mezkur diyar-ı mamurun havalis kalub durur idi. Anın için bir müddet ol nahiyette ikamet etti. Yanında hayli adam cem' olup

²³⁰ F. Sümer, *Safevî Devl.*, s. 19, 44, 51; Aynı müell. *Oğuzlar/Türkmenler*, İstAnbul 1980 (3. bsk.), s. 152; F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi*, s. 94; İ. H. Danişmend, *İzahlı Osm. Tar. Kronolojisi- I*, 413.

²³¹ İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osmani*. (Yay. Ali) İstanbul 1341, s. 198.

sıyt u sadası aleml tuttu. Beyt:

*Her ne yerde isen bir bed nihad,
Müfsid u mülhid mubahi itikad
Vardı ol bed kişe itti ittibâ
Oldu Erzincan'da hayli ictima.*

Hayl-i cerrar her taraftan selyvar akub vardı. Habab-ı pür-tab gibi bir damla şişib kabardı. Ol bed-fialin hilal-i bahtı evc-i ikbalde kemal buldu.”²³²

Erzincan'da bulunduğu bir sıra, Ustacalu boyu efradının Osmanlı ülkesinde kalmalarına müsaade edilmesi için mektupla II. Bayezid'e ricada bulunan Şah İsmail, yanında binlerce varan kuvvetlerle birlikte, Şirvan ülkesine hareket eder. Amacı, baba ve dedesinin intikamlarını almak, böylelikle tabiiyetindekileri felaha çıkarmaktır (Temmuz – Ağustos 1501 = Koyun yılı)

Akkoyunlu Elvend Bey'in Askeri Faaliyetleri ve Şah İsmail'in İkinci Kez Erzincan'a Gelişi (1502)

1501 yılı güzünde Erzincan'dan ayrılan şah İsmail, Şirvan hükümdar Ferruh Yesar'ın üzerine varıp, onu mağlup etmiş, daha sonra Nahçıvan Şurûr (Şerur) mevkiinde de kendisinden sayı ve teçhizatça üstün olmasına rağmen Akkoyunlu hükümdar Elvend'i yenebilmiştir. Muharebe alanını terk eden Elvend, Diyarbekir'e gitmiş, oradan Erzincan'a gelip, Şah İsmail kuvvetlerine karşı asker toplama girişimlerine başlamıştır. Şurûr zaferinden sonra Tebriz'e giden Şah İsmail, burada Şahlık tahtına oturup, “on iki imam” adına hutbe okutur. Para bastırıp, tayinler yapar. Onun fiilen yaptığı hareketler tamamen Akkoyunlular arazisinde olmaktadır. Diğer taraftan Osmanlı'nın fiili bir müdahalesi olmamakla beraber, Trabzon'da bulunan Şehzade Selim hadiseleri izlemekten geri durmamıştır. Şah İsmail'in Tebriz'i işgalinden sonra kaçan Akkoyunluların bir kısmı, onun tavassutuyla, Trabzon – Rize havalisine yerleşmişlerdir²³³.

Elvend Mirza'nın Erzincan'a gelip burada Şah İsmail'e karşı asker toplaması yanı sıra, aynı zamanda onun tarafına geçecek olan Anadolu Türkmen güçlerini de önlemiş oluyordu. Oysa ki, Şah İsmail'i ayakta tutacak olan güçler bu kesimdeydiler. Bu sebeple harekete geçen Şah İsmail Erzincan'a taraf yönelir. Aladağ'a geldiği zaman, Evlend de Tercan güneyindeki Saru-kaya'daydı. Durumu öğrenen Şah İsmail, süratle Elvend'in üzerine yürümüş ve bozulup kaçan Akkoyunlu kuvvetlerinin bütün ağırlıklarını yağmalatmıştır. Mağlup olan Elvend, Tebriz – Hamedan yoluyla Bağdat'a kaçarken, Şah İsmail de Tebriz'e dönmüştür.²³⁴

Bu yılki hadislerde Osmanlıların ne yaptığı hakkında açık seçik bir bilgi yoksa da; Hoca Saadeddin ve Münecimbaşı'nın ifadelerine bakılırsa; Sultan II. Bayezid, Şah İsmail, Erzincan hududuna gelince Anadolu Beylerbeyi Yahya Paşa'yı Amasya valisi Şehzade

²³² İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osmani*, vr. 29b, 30a.

²³³ F. Kırzioğlu, *Osm. Kafkas. İll. Fet.*, s. 84-85.

²³⁴ F. Sümer, *Safevî Devl.*, s. 22-23.

Ahmed'in idaresinde hadiseleri takipte görevlendirmiş; bunlar da Şah İsmail ile Elvend'in savaşıp bölgeyi terk etmelerinden sonra yapılacak bir şey olmadığı kanaatiyle ileri bir harekatta bulunmamışlardır.²³⁵

Şah İsmail, ertesi yıl (h. 908 / 21 Haziran 1503) Elvend'in iktidar ortağı ve acem Irak'ı, Fars ve Kirman toprakları sahibi Akkoyunlu Sultanı Murad Bey'i de Hamedan yakınında (Alma Kutağı adlı beldede) yenince, artık Akkoyunlu ülkesinde ona karşı koyabilecek hiçbir ciddi rakip kalmamış oluyordu. Bu ülke içerisinde 1501 senesinde başlattığı istilacı hareketleri, 1508'lerde bütün Akkoyunlu ülkesi Safevîlerin olacak biçimde sona ermiştir.

Akkoyunlular'ın yerine Osmanlılar'a Erzincan'ın batı kesimlerinden itibaren sınırdaş olan Şah İsmail, Osmanlılarla mümkün olduğu kadar siyasi bir çatışmaya girmemeye çalışmış, sadece kendini yer yer muzdarip eden hareketlerde bulunan Selim'i, babası II. Bayezid'e şikayetlenmiştir. Osmanlı hükümdarına gönderdiği mektuplarda, ona "baba" diye hitap etmiş ve Şehzade Selim'in yaptıklarının karşısında masum gözükmeye çalışmıştır. Gönderdiği mektuplarda, Anadolu'da bulunan müritlerinin kendini serbestçe ziyarete gelmelerinin sağlanması için de ricada bulunmuşsa da, bu isteği, olumlu karşılanmamıştır.

Harita 8: Safevî Devleti.

Şah İsmail, 1508 senesi içerisinde, Dulkadirli ülkesini istila etmek için Erzurum –

²³⁵ Tacü't-Tevârih, III, s. 345; Müneccimbaşı, s. 417; Şah İsmail'in Alaüddövlö üzerine yürüdüğü sırada (1518) Osmanlılar Ankara'ya kadar gelmişler ancak daha ileri gitmemişlerdir.

Erzincan yolunu seçmiştir. Bu sayede Anadolu'nun uç kesimlerine yakın olup, buralardan tarikatının mensupları O'na katılma fırsatını bulmuş olacaktı. Daha sonra, Sarız yolundan Elbistan'a varan Şah İsmail, Turna Dağı'nda Dulkadir hükümdarı Alaüddevle Bey'le savaşmış, onu yenmiştir. Harput, o ara ellerinden alınmış, dönüşlerinde ise baba ve dedesi Erzincan'da Akkoyunlular'ın tabiiyetinde çalışmış, Erzincan'a çok hizmetleri olan Musullu Emir Bey, kalabalık olan efradıyla beraber, hâkimi olduğu Diyarbakir'den gelerek Şah İsmail'e iktisap etmiştir ²³⁶.

Şehzade Selim'in Erzincan'ı İstilas (1508)

Şah İsmail'in her türlü dini – politik hareketlerine karşı tahammülü kalmayan Şehzade Selim, öteden beri Kızılbaş Türkmenlerine karşı gereken tepkiyi vermek fırsatını bulamamıştı. Babası da, oğlunun tavırlarını aşırı bulup onu itidale zorlamış olmalıdır. Nihayet H. 914 yılında, Şah'ın Dulkadirli üzerine yaptığı sefere müteakip, elinde bulunan gençlerle Erzincan üzerine yürür. Bazı kaynaklar Selim'in Erzincan'ı, Yıldırım Bayezid'in fethine dayanarak kendi ülkelerinden olduğunu ileri sürdüğünü ve çeşitli musibet kimselerin elinde olmamasının lazım geldiği kanaatini belirttiğini yazarlar. Bu itibarla ansızın şehre inen Şehzade Selim, Erzincan'daki Kızılbaşları tart ederek iyice bir korku salıp, Trabzon'a dönmüştür. Kendine yakın olan Bayburt yörelerinde ise Şah İsmail taraflarının zaten korkulu bir rüyası olmuştur. Bu yöreleri yağmalatmaktan imtina etmemiştir. ²³⁷ Çeşitli kaynaklardan anlaşılacağı üzere, Şah İsmail, Erzincan – Bayburt muntıkalarının intikamını almak, buralara tekrar kendi adamlarını hâkim kılmak üzere kuvvetler gönderir. Amacı, fırsat olduğu bir zamanda, Trabzon vilayeti ve çevresini yağmalatmaktır. Ancak, bu gayeye gelen Safevî güçleri, geçit mahallerin birinde Şehzade Selim'in güçleri tarafından (bir rivayete göre Selim, gönderilen Kızılbaş askerini Erzincan'da buldukları sırada baskına uğratmıştır) bozguna uğrattılar. Bu vakada Şah İsmail'in kardeşi de dâhil, bir miktar esir Trabzon'a götürülmüştür .

Şehzade Selim'in bu Erzincan taarruzu, bir kısım Safevîleri dağıtıp, Erzincan yöre ve kasabalarına yeni bir düzen verme çabası, kısa bir müddet Safevî hareketlerinin hızını kesmiştir. Hatta, Kemah önlerine kadar da gitmesi (bazı kaynaklar Kemah'ın istila edildiğini yazarsa da bu mümkün görülmemektedir), Bayburt –Erzincan -Kemah sırası üzerindeki kitleler üzerinde çeşitli yankılar uyandırmıştır. Fakat Yavuz'un dönüşünden sonra, bu yerlerin yeni şeklinin tekrar Safevîler tarafından kendi bildikleri hale koymaları çok sürmemiştir. Alınan yerlerin Safevîleri tarafından kolaylıkla ele geçirilişinin sebebi ise II. Bayezid olmuştur. Şah İsmail'in Selim'i şikayet için gönderdiği elçi, İstanbul'a' vardığında Safevîlerin her zaman Osmanlılarla dost olmak istediklerini, yaptıklarının ancak Dulkadirli aleyhine olduğunu bildirince; II. Bayezid, gönderdiği haberle oğlunu ikaz edip,

²³⁶ Tacü't-Tevârih, III, s. 350; Şerefnâme, II, s. 144, 145.

²³⁷ Tacü't-Tevârih, IV, s. 6; Müneccimbaşı, s. 421; Hammer, s. 227; İ H. Uzunçarşılı, Osm. Tar., II, s. 238; F. Kırzioğlu, age, s. 94-95.

aldığı yerlerin terkini istemiştir. ²³⁸

H. 915 Rebiulahir – Salı (Gecesi) /M. 1509 - Ağustos Depremi:

İstanbul ve Edirne'nin de sarsıldığı bu depremde, özellikle, Amasya, Tokat, Sivas ve Çorum havalisinde tahrip olmuş; kırk beş gün artçı sallantı devam etmiş, halk iki ay dışarıda çadır ve örtülerde barınmıştır. İhtimal ki, Erzincan'ın bilhassa kuzey - batı kesimi bu depremden etkilenmiştir.

Tekeli Şah-kulu Baba İsyanı

Şah-kulu veya Osmanlı tarihlerinde Şeytan-kulu diye sıfatlanan bu adam Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın halifelerinden Hasan Halife adlı birinin oğludur. Bulunduğu Antalya ili ve civarında aldığı icazet doğrultusunda faaliyet yapmaktaydı. Zamanla bir hayli taraftar edinen bu zat, Şah İsmail'in adına dini perde altında politik işlerini yoğunlaşınca, ülke içerisinde büyük huzursuzluklar baş gösterir. Bir ara Şehzade Korkut'un yolda götürülmekte olan hazinesini de vurup talan etmiştir. Nihayet Osmanlı güçleriyle çetin mücadelelere girişen Şah-kulu öldürülür, adamları ise İran'a doğru çekilir ²³⁹.

Osmanlı ülkesinde dini farklılıklarını asilikleriyle özleştiren talan ve şiddetten kaçınmayan olamayan bu gruplar, liderleri Şah-kulu ölünce; doğuya doğru kaçıp, panik içerisinde Erzincan'a varmışlardır. Başlarındaki ikinci sınıf liderlerden Zeynel, Erzincan Kalesi'ne girer. Diğer Şah Ali adlı biri de Kelkit'e gitmiş, çevrelerindeki karyelere hücum ve talanlara başlamışlardır.

Erzincan yöresinde bulunan isyancılar, o sıra Tebriz'den Anadolu'ya gelen beş yüz kişilik bu kervanı da vurup, mallarını yağma ederler. Bu kervanda bulunup da, öldürülenler arasında “Enbiya-nâme” nin müellifi ünlü düşünür Şeyh İbrahim Şebüsterî de bulunuyordu.²⁴⁰ Onların bu kanlı cinayetleri büyük bir tepki uyandırmış, Anadolu insanının nefretine yol açmıştır. Buralarda artık barınamayacaklarını anlayan bu Kızılbaş-gruplar, müşkül durumda Şah İsmail'in yanına varırlar. Fakat, Şah İsmail, ileride kendi başına da gailer açacağından kuşkulandığı bu insanların ele başlarını, bir fırsatını bularak öldürür (H. 917). ²⁴¹

Safevîli Erzincan Valisi Nur Ali Halife (1512 – 1514) Erzincan, 1502 senelerinden sonra Safevî Devleti'nin etki ve gücü altında, Şiilerin Anadolu'daki başta gelen propoganda merkezi olmuştur. Nasıl ki Şah İsmail ilk kez bu havaliye 1500 senesinde gelip Safevî müritleri ve bu tarikata yakın Türkmenleri toparlamış; 1512'de Yavuz Sultan Selim'in tahta

²³⁸ S. Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, s. 246 vd. F. Kırzioğlu, **age**, 99-100; Hammer, s. 9; Şükri, **Selimnâme**, Esat Efn. Ktb., no: 2148.

²³⁹ Eski Osmanlı kaynaklarında ve son zamanlardaki araştırmalarda bu konuda geniş bilgiler mevcuttur. Bk. **Tacü't-Tevârih- IV**. s. 42 vd.; Müneccimbaşı, s. 247 vd.; Ş. Tekindağ, **Şahkulu Baba Tekeli İsyanı, Belgeler**, T. T. Der., sayı: 4; İ. H. Uzunçarşılı, **Osm. Tar.**, II, s. 230 vd.; F. Sümer, **Safevî Devl.**, s. 32 vd.

²⁴⁰ Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârih**, (Yay. C. N. Seddon), Baroda, 1931, s. 126.

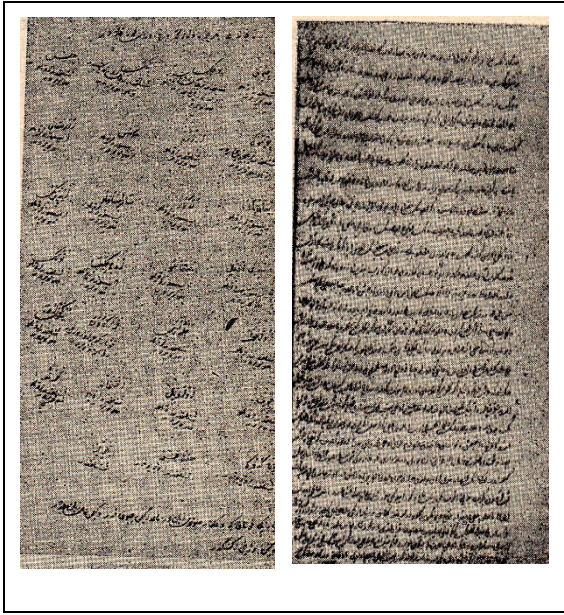
²⁴¹ Not: 17'de göst. kaynak ve yerler. Ayrıca, **Şerefnâme II**, s. 150.

çıkışıyla birlikte bir şeyler yapılması umuduyla Erzincan'ı karargah seçip buradan bazı faaliyetlerin yapılmasını Nur Ali Halife'ye tevci etmiştir. Bu halifeler bir müddet Erdebil'de tarikat usul ve prensiplerini öğrenip, kitlelerinin başına getirilen Şii lider kadrolarıdır. Başlıca görevleri mezhep ve tarikat usullerini öğretip yaymak, yaygınlaştırmak; taraflar temin etmek, "nezir" adı altında vergi toplayıp İran'daki merkeze göndermektir. Baş halifeye "halife'ül-hülefa" denmekteydi.

Nur Ali, Şah İsmail'in itibar, ettiği başta gelen halifelerdendi. Hangi yıl Erzincan'a tayin olduğu konusunda kesin bir şey söylenememekle birlikte, 1512 yılında Anadolu'da ki faaliyetleri için başlatıldığı seneyi aynı zamanda Erzincan valiliğinde tayin tarihi kabul edebiliriz.

Nur Ali, Sivas (Koyulhisar – Şebinkarahisar) – Tokat – Amasya yörelerinde yaşayıp Şah İsmail'in tarikatına iktisap eden Rumlu Türkmenlerindendi. Şah İsmail ona, Anadolu'daki müritlerini toplaması için emir verdiğinde, O da: Sultan Selim ile kardeşi Sultan Ahmed'in mücadele ettiği o yıl içerisinde kalabalıklarla faaliyet gösterip, Sivas, Şebinkarahisar, Amasya ve Tokat civarı Türkmenlerinden üç – dört bin evlik bir topluluğu kendi yanına kadar. Toplanan bu kitle isyan bayrağını açarak, söz konusu bölgede tedhiş ve talan hareketlerine girişirler. O sırada, Amasya'da bulunan Şehzade Ahmed'in oğlu Sultan Murad, bu kitleyi kullanmak amacıyla olsa gerek, Kızılbaşlık tacını giyer.

Resim 15: Şah İsmail, İran ve Alâüddevlâ hakkında bilgi veren vesika. Topkapı Sarayı Müzesi- Arşiv No: 5674; Resim 129: Erzincan'dan Tebriz'e kadar olan menzilleri gösteren vesika. Topkapı Sarayı Müz. Arşiv No: 5465.

Tokat civarında Osmanlı Paşası Faik Bey'i yenen Nur Ali'yle, Kazçayırı (Kaz Ovası) denen yerde birleşirler. Nur Ali, Faik Paşa'yı yendiği sıra, Tokat ileri gelenleri onları sayıp, Şah İsmail adına hutbe okuttuklarından, kente dokunmamıştı. Fakat, Kazçayırı'nda oldukları sıra, Tokatlılar'ın muhalefet ettikleri haberi üzerine, şehre varıp etrafı ateşe verdiler.

Öte yandan Sultan Ahmed, oğlunun Kızılbaş olup, onlarla birlikte çirkin hareketlere girişmesinden hoşnutsuz olmuş; Amasya halkının ricasıyla lalası Yular Kasdı Sinan Bey(Sinan Paşa)'i Karaman'dan yanına kuvvetler verip, onların üzerine yollamıştır. O sırada oğlu Murad, İran'a varmak için gitmiş; Nur Ali Halife ise, Erzincan'a dönmek için yaklaşık on bin adamıyla yola koyulmuştur.

Yular Kasdı Sinan Bey, Koyulhisar'ın Ayuyazı (Eyüyazı) mevkiinde onlara kavuşur. Burada yapılan muharebede ağır bir

yenilgiye uğrayıp, kendi canını zor kurtarabilmiştir (H. 912 / M. 1512). Böylelikle Şah İsmail'in emri üzerine vazifesini ifa eden Nur Ali Halife, Erzincan'a dönmüştür ²⁴².

Sultan Selim'in baskısı karşısında, Divriği Kalesi'ne gelen Sultan Ahmed, buradayken oğlu Murad'dan bir mektup alır. Bu mektupta Sultan Murad, babasına Şah İsmail'e bağlı yirmi bin kişilik bir kuvvet vererek bununla gerekirse Üsküdar'a kadar gidebileceğini bildiriyor, ayrıca kendini de Erzincan'a davet ediyordu. Ancak, saltanat uğruna ülkesinin temel esaslarına karşı olan Kızılbaşlarla ve oğluyla işbirliği yapmak tenezzülünde bulunmayan Sultan Ahmed, bu teklifi reddettiği gibi, mektubu da paralamıştır. Kısa bir süre sonra Sultan Selim, Ahmed ve oğullarını bertaraf ederek tahtını sağlamlaştırmıştır. Murad ise kendisine Şah İsmail'in vaad ettiği dirliğe varmak için İran'a giderken yolda ölmüştür (1513). Çemişgezek'in Şah İsmail'e ilhakında da etkisi olun Nur Ali Halife, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Haziran 1515 senesinde Dersim'e bağlı Ovacık'ın Tekir Yaylağı'nda Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yenilerek öldürülmüştür. ²⁴³ "Tarih-i Kızılbaşan"da Çemişgezek'te ölüm tarihi 922/ 1517'dir.²⁴⁴

Safevîli Kemah Kalesi Kumandanları

Varsak Yusuf: Varsaklılar Tarsus yöresi Türkmen oymaklarından olup, Şeyh Cüneyd'in faaliyetleri sırasında Safevîliğe iktisap etmişlerdir. Şah İsmail, Doğu Anadolu'da kuvvet kazandığı zaman Nur Ali Halife'yi Çemişgezek vilayetinin istilasına göndermiş, o da buralara vardığı zaman, yöre hâkimi Rüstem Bey, buraları çatışmasız olarak Nur Ali'ye devretmiştir. Gidip Şah İsmail'den kızıl başlık tacını giyip Çemişgezek yerine Irak'a bağlı yörelere idareci yapılır. Hacı Rüstem, aynı zamanda Akkoyunluların güçsüzleştiği son dönemler içinde Kemah civarlarında da sözü geçen bir kimseydi. Bir ara Kemah Kalesi yöneticisi, kaleyi Uzun Hasan'la savaşıyan Osmanlılara vermeyi dilemiş, fakat O mani olmuştu. Şah İsmail'in adamlarının almasına ise, kendi ülkesinde yaptığı gibi ses çıkarmamıştı. İşte, Varsak Yusuf'un Kemah komutanı olması da bu dönem içinde mümkündür. Çaldıran Seferi'nden sonra Haziran 1515 senesinde yapılan savaşta Bıyıklı Mehmed Paşa'nın karşısında ve Nur Ali'nin yanında bulunmuş, yenilgisinden sonra kaçmayı başarmıştır ²⁴⁵.

Varsak Muhammed: Varsak Yusuf'la aynı oymaktan, ihtimal ki ona akraba bulunan Muhammed bir süre onun kumandanlığında yardımcısı olmuş, daha sonra Varsak Yusuf'un yerine geçmiştir. Kemah Kalesi'nin Osmanlılar tarafından muhasarası sırasında, yanmada üç yüz kadar Varsaklı olan Muhammed ölene kadar savaşmıştır.

Safevîli Tercan İdaresici Ahmed Bey

²⁴² **Tacü't-Tevârih**, IV, s. 84 vd., Münecceimbaşı, s. 435-436 (Bu kaynakta Nur Ali, "Nureddin" diye zikredilir); Ananomi Tarih-i Şap İsmail, British Museum, or. 3248(den nkl. F. Sümer, **age**, s. 34); Ç. Uluçay, *Yavuz Selim Nasıl Padişah Oldu*, TD., sayı: 10, 130 vd.

²⁴³ F. Sümer, **Safevî Devl.**, s. 39; **Şerefnâme**, I, s. 191. Bugün Yalnızbağ – Sarıgöl köyleri yönünden gelen bir ark, hâla "Nur Ali Arki" diye söylenmektedir.

²⁴⁴ **Kızılbaşlar Tarihi-Tarih-i Kızılbaşan**, (çev. ve notlar: Tufan Gündüz, İstanbul 2015, s. 50.

²⁴⁵ **Şerefnâme**, I, s. 191-192.

Bahsedilen bu Ahmed'in, Safevîlerin Erzincan yöresine hâkim oldukları sürenin, son Tercan idarecisi olduğu kesindir. Fakat kendisinden önce kimin bulunduğu ise müphem. Şah İsmail Erzincan'a ilk gelişinde onu Ustacalu Türkmen oymağından Çavuşlu Obası karşılamıştı. Ahmed Bey, bunlara mı mensuptu bilemiyoruz. Yavuz Sultan Çaldıran'a gittiğinde, Erzincan'a gelindiği sırada esir edilerek Osmanlı hükümdarının önünde sorgusu yapıp idam edilir²⁴⁶.

PARALAR

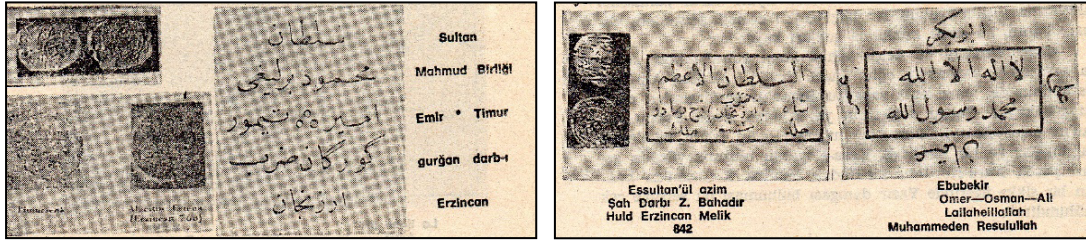
Eretnalılar'a ait olanlar:

H. 743/M. 1342/3 Gümüş olup, Alaeddin Eretna adına kesilmiştir²⁴⁷. Uygur harfleriyle yazılıdır.

H. 760/M. 1359 Gümüş. Gıyaseddin Mehmed adına.

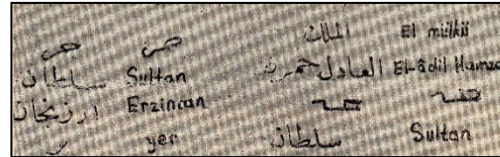
H. 761/M. 1360 Gümüş. Gıyaseddin Mehmed adına.

H. 762 Gümüş. Gıyaseddin Mehmed adına²⁴⁸.

Resim 16- 17.

H. 768/M. 1366/7 Gıyaseddin Mehmed'in yerine Eretna hükümdarlığına gelen Ali Bey'e ait basılan, 768 tarihli paranın basım yeri Erzincan olup, bu paranın üzerine müteakip yıllarda Timur oğullarından birinin adına yeni bir zarb işlemi olmuştur²⁴⁹.

Resim 18.

Timurlular'a ait olanlar:

H. 842/M. 1438/9 Timur geldiğinde basılmış olabilir²⁵⁰. Ayrıca yine Timur adına

²⁴⁶ Haydar Çelebi Ruznâmesi, (Haz: Y. Senemoğlu), İstanbul. Tarihsiz, s. 69; Tacü't-Tevârih- IV, s. 189; Müneccimbaşı, s. 460.

²⁴⁷ Ali Kemalî, s. 214. Tarif yok. Resim silikliğinden dolayı okunamadı. Burada verilen tarih 740'dır. Ancak, metine dayanarak bunun matbaa hatası olabileceğini kabul ettik.

²⁴⁸ Ali Kemalî, s. 47. Resim altında bulunan not. la birlikte, kime ait olduğu belli değil. s. 217. Ayrıca aynı hicri yıla ait bir başka paranın da kime ait olduğu belirsiz, s. 217.

²⁴⁹ Ali Kemalî, s. 214.

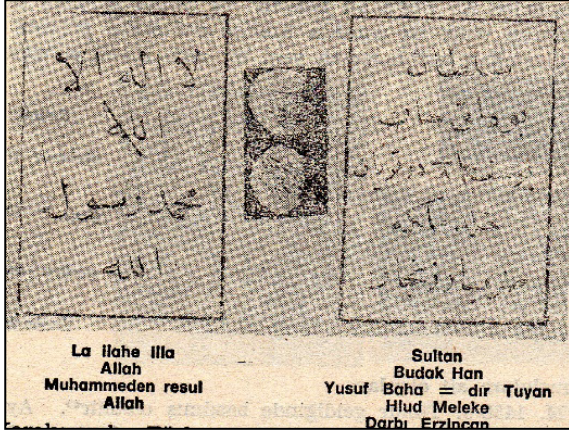
²⁵⁰ Ali Kemalî, s. 214 – 215. Resim, s. 218-5.

Mutahharten tarafından basılanlar da vardır²⁵¹.

Karakoyunlulara ait olanlar:

Kara Yusuf'un oğlu Pir Budak, babasının sağlığındaiken, onun tarafından Azerbaycan ve Doğu Anadolu yörelerinin yönetiminde tavassuta sahipti. O sıralarda Karakoyunlular adına Erzincan valiliğinde bulunan kişi ise Pir Ömer'di. Pir Budak adına Erzincan'da kesilen tarihi belirsiz parada, "Baha" ve "Tûyân" terimleri arasındaki -yazır- damgasını, Ali Kemalî; "kravata benzer bir nakış" diye tarif etmiştir. ²⁵²

Resim 19: İlhani parası.

tirmişlerdi. Karakoyunlu Pir Budak namına Erzincan'da basılan bir sikke üzerinde Yazır damgası bulunması bu sebeple çok önemlidir". ²⁵³

Akkoyunlulara ait olanlar:

Erzincan'da darp edilen bir kısım paraların üzerinde, bilhassa Akkoyunlu ulusunun çoğunluğu oluşturan Bayındır damgası dikkati çekmektedir. Ayrıca, Akkoyunlulara ait mezarlarda da bu damgaların varlığı göze çarpmaktadır. Hamza Bey, Mardin hâkimi iken 1439'larda Erzincan'ı kardeşi Yakub Bey'den almış, 1444 yılına dek hükmünü tevarüs ettirmişti. Erzincan'da onun adına basılan sikkelere tesadüf olunmuştur. Birinin tarifi ve bugünkü harflerle yazılışı şudur: ²⁵⁴

Başköy(Tercan)'de bulunan Bayındır damgalı bir paranın da darp yeri Erzincan'dır²⁵⁵. Aynı yörelerde yapımları Akkoyunlulara ait çeşitli paralara hayli tesadüf olunur ki, bazılarının üzerinde çeşitli ongunlar da resmedilmiştir.

²⁵¹ Ali Kemalî, s. 216. Resim, s. 218-4.

²⁵² Ali Kemalî, s. 215 – not: 1. Resim, s. 218 – 6.

²⁵³ O. Turan, **Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İst. 1969, s. 47 – 48.

²⁵⁴ Ali Kemalî, s. 216-217.

²⁵⁵ Ali Kemalî, s. 217.

EKLER: BAZI KİTABE, TEMLİK, VAKFİYE SURETİ VE KANUNNAMELER.

Kutluğ Bey oğlu Ferahşad Bey: Tur Ali Bey'in torunu ve Kutluğ Bey'in oğlu olan Ferahşad Bey, önceden bahsedildiği gibi, birdenbire Safevîlerle mücadele eden Türkmen beylerinin en önemlilerindedir. Türkçe güzel şiirler söyleyen, bazı yerlerdeki eserlerin bânisi olmuş bir zattır.

Akkoyunluların son hükümdarı Murad'ın veziri iken, 1501 senesinde Tebriz'in işgali üzerine Trabzon'a gidip Şehzade Selim'e sığınmıştır. Bu mıntikalarda bulunan Ferahşad Bey, Yavuz Selim'in Çaldıran Seferi'ne çıkarken ona katılmak için harekete geçmiştir.

“(Ferruh – Şad Bey)... üç yüz kadar bahadur atlu olup, Erzincan'dan binüp, Geçüd Deresi'nden Khaçud Hanı'ndan geçüp, Büyük Khay'ın önünden dere ile varup, Zelhe Deresi'nden pusuya görüp, gözcüler koyup, Tercan yolun gözetüp, bir gün bir gece yattılar. Erzincan-cânib, Şah İsmail, Sultan Selim'in üzerine geldüğün işüdüp; Veziri Mirze – Şah – Hüseyin derlerdi anun oğlu Ahmed Sultanı'yi dil almaya göndermiş idi. Tercan'a gelüp, andan yüz kadar atlu idi. Zelhe'yi aşup geldüğünü, gözcüler gelüp Ferruh – Şad Bey'e haber verdiler. Zelhe Deresi önünde pusudan çıkan Ferruh – şad kolu gafil gelen kızılşaşla vuruştı. Ferruh Şah'ın kethüdası Bayram Bey, Ahmed Sultanı'ye yetişüp atından yıktı.

Ferruhşad Bey üzerine havale olup, bağladılar. Bayram Bey'in on beş kimesne ile anda şehid eylediler. El'an Zelhe Deresi'nin önünde medfundur. Otuz nefer baş kestiler. Mâbâki Kızılbaş kaçtılar.

Erzincan'a getirilen bu “dil”i Pâdişah konuşturunca dedi ki: “-Şah, Ucan Yaylasu'ndadır. Senin geldüğün işidüp, beni dîl almağa gönderdi. Devlet Padişah'un, beni tuttular. Şah senünle uğraşmak mukarrerdir. Ahmed Sultan idam edildi. Ferruhşah dört yüz akça ile Müteferrika edüp, bin altın ve bir hil'at bahşış çıktı.”²⁵⁶

Ferahşad Bey'in Osmanlılar için göstermiş olduğu yararlıkla üzerine kendisine geniş timârlar verilmiştir. Tur Ali Bey'le ilgili bir vesika daha önce belirttiğimiz gibi Abdurrahim Şerif Beygu tarafından da zikredilmiştir.

Kutluğ Bey'in mezarı Bayburt'a bağlı Sinor köyündedir. Hacı Bey diye de tanınan bu zatın burada camii ve zâviyesi vardır. 1530 tarihli tahrir defterinde (no: 1999) Sinor köyünden başka Erzincan'a bağlı Akdağ Köyünün 1/2 malikanesinin hasılı (2258 akça), Büyük Köşünkâr Köyü'nde 5 kilelik bir bağın hasılı (30 akça), Vavgird köyünde 15 kilelik bir

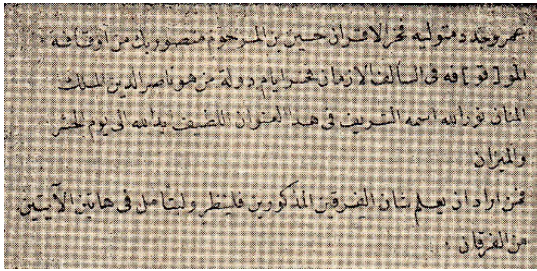
²⁵⁶ Osman, *Tevârih-i Cedîd-i Mir'at-il Cihân*, s. 14 – 18; F. Kırzioğlu, *Osm. Kf. İl.Fethi*, s. 105.

zeminin hasılı (1.000 akça) da bu camii ve zaviyenin evkafı arasındadır.

H. 955 (M. 1548)'de İran Şah'ı Tahmasb, Erzurum - Bayburt - Tercan - Erzincan yörelerini yağmalayıp pek çok kıyımlar yaptığı sırada Sinor köyündeki bu camii ve zaviyeleri de yakmışlardır. Daha sonra caminin mütevellisi Mansur oğlu Hüseyin, evvelce Melik Nâsuriddîn'in vakfettiği emlakın geliri ile burası yeniden tamir edilir. 957 (M. 1550)'de yapılan bu tamir Halil oğlu Hüsameddîn nezareti altında bitirilmişti. Bu hâdiselerin anlatıldığı kitabe metinlerini, Ali Kemali²⁵⁷ ve A. Ş. Beygu²⁵⁸ tanıtmışlardır.

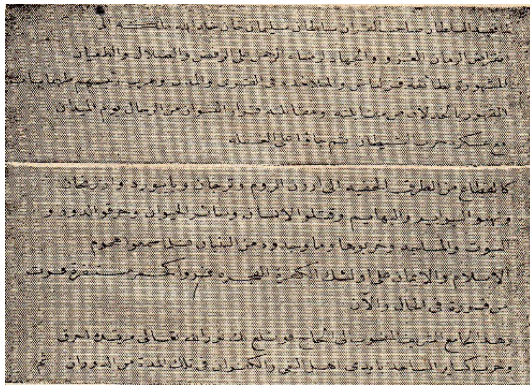
Ali Kemali'de tanıtılan kitabe metni:

Tercüme: - *Ne zaman ki sahib'ül Kur'an Sultan Süleyman Han Allah onun sultanlığını (saltanatını) gaza ve cihad zamanlarının bitimine kadar ebedi kılsın.- Rahmanın rızası için Rafizilere cehaletde olanlara ve azgınlara haddini bildirmeye karar verince, ki bu azgınlara Kızılbaş taifesi*

diye meşhurdur. Genellikle hem köy ve hem de şehirlerde yerleşen bunlar reis olarak da korkak tahmasb'ı tanır. Allah onu yaptığı şeyin karşılığı ve döktüğü kanın (cezası olarak) kahretsin. Bunlar, şeytan harbiyle harbeden askeriyle beraber meydandan erkeklerden kadınların kaçtığı gibi kaçan kimselerdir. Sonra "Guff" denilen yere gelmişlerdir.

Yollarda gizli kesiciler gibi Erzurum'a ve Tercan'a ve Bayburt'a ve Erzincan'a yayıldılar. Yaylalardaki hayvanları ve kışlalardaki besi hayvanlarını yağma ettiler. İnsanları ve diğer hayvanları da öldürdüler. Yurtları ve evleri yaktılar. Mescitleri bina ve cinsinden buldukları her şeyi yaktılar. Harab ettiler. (Fakat) İslam'ın ve imanın bu kefare-i fecerler üzerine hücumunu duyunca...

Bu camii şerif de Hacı Kutluğ Beg'e mensubdur. Allah onun kabrini nurlandırсын. Diğer meccidler gibi devam eden bu müddet içerisinde azgın ve kafir ehli elleriyle yakıldı ve harab edildi.

Sonra asrının iftiharî Hüseyin bin merhum Mansur Beg'in evkafından mütevellî olan ve uzun zaman devrinin öncü ve vaktin mütevellisi Melik Nasuriddîn (o camii) imar

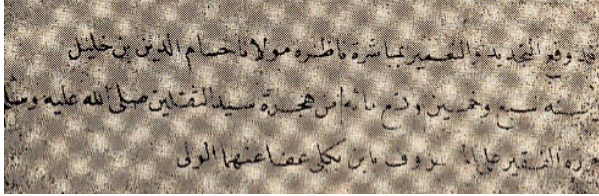
²⁵⁷ Ali Kemali, s. 244 - 245.

²⁵⁸ a- Resimler, mezarı 1959'da enkaz ve kitabesini çıkaran Prof. A. Erzi tarafından çekilip, B. S. Baykal'a verilmişlerdir. Biz TAD (AÜDTCF), sayı: 2 - 3, s. 81'deki baskıdan faydalandık.

etti ve yenilettirdi.

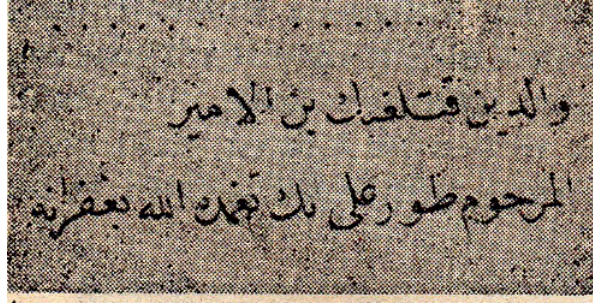
Allah onun ismini şerifini bu ince lütufla kendi inayetiyle haşr ve mizan gününe kadar aydınlatsın.

- Kim bu zikredilen iki fıkranın işini bilmek isterse (Kur'an'dan) aşağıdaki iki ayeti kerimeye baksın ve düşünsün: (Ayetler yazılmadı)...

Mübaşeret nazırı Mevlana

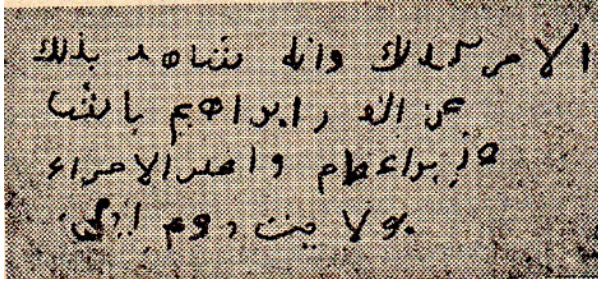
Hüsameddin İbn Halil tarafından Hz. Muhammed'in hicretinden 957 senesinde tamiri ve yenilemesi gerçekleşti.

Kutluğ Bey'in mezar kitabesi. Emir merhum Tur Ali Bey oğlu Kutluğ Bey (Allah'ın mağrifet ve koruması ona olsun).

EK 3: FERAHŞAD BEY AİLESİNE İLİŞKİN TEMLİKNAME

Yavuz'dan sonra Kanuni'nin de tasdik ettiği temliknamenin bir sureti 1939 depreminden evvel Erzincan Evkaf dairesinde mevcut iken A. Şerif Beygu tarafından kaydedilir ki, şudur ²⁵⁹:

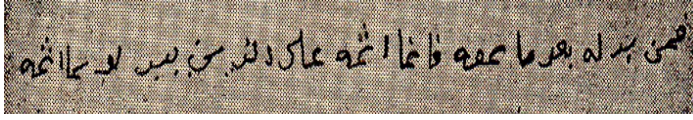
“...Erzincan nahiyesinde Everek (Şimdi Tercan'a bağlı köy) nam karyeki 15.000 akça Veradik karyeki 6.000 akça ve ağabeyke nam karyeki 1.000 akça ve vakıf Mehmed Bey demekle maruf bir çiftlik zemini 500 akça Kelkit nahiyesinde nam karyeki 1.000 akça yerler ceman 23.500 akçalık olur.

Halefü'l-ülema ve ekâbir şerefi kübera velmafahîrilmuhtas bimezidi avatıfi haliki ibâd Ferahşad Beğ danı izzenin mülki olup, sbika velayeti mezbureyi yazn ümera defterine kayıt etmeğın merhum babam Selim Han aleyphürrahman velgufran muazzez deyumin cemi vucubu mülkiyet üzere mutasarrıf olan bu nişanı hümayun erzani kılımış imiş ve öyle olsa seriri saltanat ve selâtini maziyyeden müyesser oldukları merhum babam ihya ettiği hükmü şerif pâyei seriri âlâm arzolmağın muazzem kılınıp ona göre hükmü şerif ihsan olunmuşu

²⁵⁹ A. Ş. Beygu, *Erzurum*, s. 253 – 254.

imiş ve hâlâ defteri beyan olundukta zikrolunan karyeler iki arzı mezbur sehven defteri hakaniye kayıt olunmamağın haliya müşarünüleyh zikrolunan ahkâmı şerifei erkân üzere iktidarına göre zikrolunan karyeler ve zemini her defteri hakaniye ahkâmı şerif mucibince mülk kaydolanması babında istidayı inayet eylediği sebepten ulû-u himmeti şahane... riayeti Pâdişahanemden zikrolunan karyeler ve zemin defteri vechi üzere mülk kayıt olmağın müşarünüleyh defteri hakaniye göre hükmü cedid taleb eylediği ecilden iş bu hükmü şerifi âlem ârayı verdim ve buyurdum zki badelyeum dahi sabıka ihsan olunan ahkâmı şerife iktizası ve defter mucibi amel olunup müşarünüleyh zikrolunan karyelerin ve zemin defteri hakaniye kaydolanduğu üzere mülkiyet tarikiyle mtasarraf olup dilerse sata ve diler ise bağışlaya ve isterse vakfeyleye o babda benden sonra emcat ve akap ve ensabımdan vüzerai izam ve ümara ikiram vesair ayam ve erkânı mübaşirin amal ve zabitin ve mevaiiden mütehassıl hiç ferdi aferide efraddan kâinat min kânel-vechî minelvücu ve sebeben minel esba mani ve müdâhili ve dahi ve münazi olmaya dahl ve taarruz kalmaya dahl etmek isteyenleri dahi hâkimül vakt olanlar men ve def eyliyeler ve her kim tebdil ve tağyir ederse; zümresinden madut ve mahsur ola şöyle bileler alâmeti şerifei âlem araya itimat ve itikat kılalar tahriren Fîevahiri şehri Ramazan ül mübarek sene salisin ve tis'emi.

Bu temliknâmeden anlaşıldığı üzere, Yavuz Selim'in ihsan ettiği köyleri, Kanunî Sultan Süleyman'ın da tasdik etmesi ve iki köyün defterhanede, Ferahşad Bey'in mülkü olarak görülmediğinden bunların o yolda tashihi ile defterhanede bu ihsan olunan köylerin Ferahşad Bey'in mülkü olarak yeniden kaydedildiğini anlatmaktadır.

Aşağıda tercüme suretleri sunulan vakfiye metinleri, bir vesileyle Üzümlü Belediye Başkanı Lütfü Akkuş tarafından getirilen örneklerin kopyası alınarak neşredilmiştir.

EK 4: BAYBURT KAZASINA TÂBİ PULUR KARYESİNDE KAİM FERAHŞAD BEY VAKFİYESİ TERCÜME-İ SURETİDİR

Elhamdülillahillezi ref'ülkütübelhuldere ve vade Sahib'ül hayrat velhasanat, diyar-ı şark'ın eşrafi ümerası hasebi bahir ve nezbi Tahir sahibi hicazı mağfireti tırazın terki haliyesinde vefat eden Bayenderi (Bayındır) Korkmaz Beğ-zade merhum'ul mağfur Ferahşad Beğ ve fanarkim balada zikrolunan halatı tefekkür etti se, acelinin hülulundan evvel ileten fevtettiği şımar tedarik emek muradıyla hali hayata ve kemali sıhhatta bir cami-i şerife ve bir imareti münüfe bna ederek mezkûr cami-i şerif ve imareti münüfe için atıyızzikr tertib üzere bazı emlak ve akarat vakfetmiştir. Tafsilat beyan olacağı veçhile veresel kibarının ikrarıyla sabittir.

Ancak, hali hayatında mecel olmayan vakitnâmesi dahi tahrir olunamayan emak ve akaratı mevkuftan dolayı kaffe-i vereseden bazıları bilasâle ve bazıları bilvekâle Meclisi Şer'îşerife hazır olup, merhumu mumaileyhin evladı zükuru olan Yakub, Yusuf, Mehmed ve Ali Beğ'lerden esaleten; Bayenderi Hüseyin Beğzâde Murad Beğ (ki mumaileyp Ferahşad

Beğ'in damadı olup, kerimesi Kes Hâtun tarafından), Mahmud Beğzâde Uluğ Beğ (ki bu da Ferahşad Beğ damadı olup, Mahmud – Timurzâde diye meşhur kerimesi Hadice Hâtun tarafından) ve yine diğer damadı Lalaşah Kulu bin Mahmud (zewcesi Abdulhacı kızı Şeker Hatun tarafından), ayrıca zevci Hacı Emîr bin Asareddin vekaleten; vakıfı mümaileyhin diğer kerimesi Sultan-ağa ve diğer zevcesi yanında Yusuf Celil kızı Zeyyat Hâtun taraflarından mayelzîkr vakıfı mümaileyhin mahmudumu Yusuf Beğ camii ikrar ve itiraf ettiler ki: Mümaileyh Ferahşad Beğ hali hayatında ve kemali sıhhatında Bayburt kanasına tâbi Pulur kariyesinde merhum mağfur Korkmaz Beğ'in türbe ve kabri şerifi civarında eytam ve subyenin kıratına mahsus bir kab mektup ki muhasin evsafının tahririnden camii lisan aciz kaldı. Taş – kireç (horasan) ile mamul ve molla sınıfı olarak bir bsap imareti münife ve nezafette cinane müşabih evsaf ve kemali üstihman üzerine bir camii şerif bina ve inşa ettiği ittisalinde merhumu mağfur Korkmaz Beğ'in kargir tabir olunan kurşunlu kubbesi önünde hiyme şeklinde mermer direkler üzerinde camii mezkûrun hizasında diğer bir bap mektup mitaphane ismile müsamma birkaç hücreden ibaret misvirini istirahatına mahsus bir bap amaret ve bir bap değirmen ve anbarıyla beraber bir bap fırın ve bir bap kilar ve mutbah ve misafirinin hayvanatının istirahati için bir bap ahır ve dari talimi mezkûrun kurbunda vaki pederinin üzerine bir türbe bina eyledi. Ve bani mümaileyh ebniyeyi menşiyeyi meskurun cemi tevabii ile ve levahiki ile şul şart ile vakfetti ki, mezkûr kubbe ve sayfiyesi evkat hammadde salatı mevruzanın odasına mahsus mescit Cuma idinin odasına mahsus camii şerif olan hitamı sübyanın talimi kıratın mahsus mektebden maadası ibna ve sebin istirahatına mahsus emaret ve zabiye olan ve bani mumaileyh balada zikrolunan camii şerif ve emaret zâviye ve mekatip ve istediibl vesairenin ihya ve mesalih ve levazımatı için yine hali sıhhatinde ve evkafi kesire ve mevkufatı azize vakfedüp ezcümle hududu malume ile mahdut ve Pulur kariyesinin câmisi ve yine hududu malume ile mahdut Müyadun kariyesinin zemiisi ve yine Hasan - viran ve Mahmud - ağalı mezarası ile beraber Ane – veren kariyesi ve kuruluk mezaasıyla beraberikçe kariyesi ve Ahurcuk ve Urşudi kariyesi ve Hindi kariyesi ve Habik (Hayik)-ülya kariyesi ve Nahne-i arziye kariyesi Viran ve Hamus mezaraları ile beraber Zarkedi kariyesi ve mezkûr emarete muttasıl iki saf üzerine vakıfı mumaileyhin bina ettiği ebniyelerin camisi ve camii şerife muttasıl olan hamam ve hamamın karşısında inşa ettiği boyacı dükkânının büyük kazgan ki değirbaş boyacı alatile beraber ve kariyeyi meskurede birbirine muttasıl diğer iki bap değirmen nefsi Bayburt kasabasında vaki Çirgişin mahallesinde bir bap hamam ve Şingah mahallesinde vaki diğer bir bap hamam ve Yoncalık namile mevsuf arazi haliyenin kaffesi ve yine Bayburt'da tabi Ebnaha kariyesinde vaki bir bap değirmen ve Kelkit kazasına tabi Biriç kariyesinin camisi.

Erzincan kenarında Şeyhekre mezarası ile Veledok il İlge kariyelerinin camisi ve yine nefsi Erzincan'da bir gün Vagirt hadisesinde cari hakkı sürp ile beraber otuziki kıt'adan ibaret olan Mehmed Bey mezarasının camisi ve yine Erzincan'da Aşçılar Çarşısı'nda vak ibir bap aşçı dükkânı veabi meskurun kesretinde haftada üç gece efsat halinde iki gece ve killet zamanında bir gece hakkı şurbile beraber günü Erzincan canibinde ve Vagirt kariyesi hududunda, grup ve bahçelerin cemisini fakfi merhum bu zikrolunan emlak ve akar ve arazi mevkufiye kaffei hukuk ve hudut ve tevabi ve lühuk ve keffe-i merasim mürafik ve masalik

turuk ve şubeler ve tepeler ve dereceler ve dağlar ve bahçeler ve enhar ve taş ve ezkarî müsmüre ve gayri müsmüre mer'alar ve curum ve mezzalar ve mamureler ve harabeler ve ormanlıklar ve bal arısı yaylağın ve Agnan ve Garasagır mer'aları ve kapuları ve ebniyeleri ve amereleri ve mermer taşları vesair taşları ve cümle konakları ve haneleri ve odları ve sığır ve atları ve atların rüğüp ve koşu meydanları ve zikrolunan olunmayan ve tesmiye olunan olunmayan sair muzaffat ve mensubatın küllisini kendi mülkünden vakfetti. Ve bu hususta şerhi şerif mucibince katudası Kemal İbni Gıyaseddin'i vakıf kendi nefesine kaymakam hasbederek evkafı mezkûrenin güllüsün ki kethüdayı mümaileyh teslim etti ve muamele ile muameyhe teslim ve tesellüm sahibi şeri mucibince evkafı mezkûrenin cemisini kabul ve tesellüm edip vakifi mumaileyh ol veçhile şart etti ki; veçhi helâl ve enfenava sittiklâl ile ammede mevkuhatı mezkûreyi istiklâl ve mütevellî eli ile cemi güllesi zabtolusunun şul şart ileki şerif ve kanunun münif ve dertleri cedidi hakkani mucibince adeti kadimeyi müstemire cariyeye veçhile aşar ve sair rüsümü as oluna. Ancak, amereti mezkûrenin canibinde vaki ve İslam yedinde bulunan arazi-i haliyesinden ve rüsümü alınmayıp ve ancak narhı mezkûrun iki cenibinden karşı geçesinden ve yine amereti mezkûre canibinden vaki arazisinden malikâne ismi ile müsamaha yalnız âşrû şerisi alınıp divani ismi ile müsamaa olan rusufların atanmaya ve evkafı mezkûrenin mahsulatından beher gün cami mezkûrun dâhilinde Kur'an-ı Azîm'in beher güzünden bir süzünü dilaveceden hanları her birine birer dirhem vazife itia oluna. Ve şöyle şart eyledi ki: Camii meskur dâhilinde onbeş cüzü selatin ve ecrin akibinde ve onbeş cüzün selatı yüzyıldan sonra decvit ve tenzil ve icrayı mezkûreye nazar ederek müştemi oldukları halde kıraat edile ve vakfi mumaileyh hali hayatında vakıf camiyi şerife vaz ettiği eczayı şerifeyi beher yevm iki defa kuayı mezburu huzuruna ihzar ve cem ve zabt ve badel tilâve hafs ede. Kendine yevmi bir dirhem verile ve beher gün sabah ve ikindi vakıtlarında ikişer cüz'i şerif dilavet etmek şartı ile camii mezkûrda hatip olan kimseye yevmi üç dirhem mezkûr iki vakitte eczayı şerifeden iki cüz'i şerif dilavet şartı ile imam olan zate mezkûr hatip müsüllü üç dirhem verile. Nasai mezkûr üzerine iki cüz'i şerif dilavet şartı ile mektebde itam ve cibane talim eden muallime iki dirhm verile. Camii mezkûrda münavebetten hizmet ve yami cumada müştemian mafilde bulunmak ve mümvali mezkûr üzere ikişer cüz'i şerif okumak şartı ile tayin olunan iki nefer müezzinlerin her birine başka birer buçuk dirhem verile. Yine ikişer cüz'i şerifi berhi muharret evkati mezkûrda kıraat etmek şartı ile mahfilinde kura ve hazlara ve iz olan kimesneye bir dirhem verilerek, şu şart ile ki her Cuma günü camiyi mezkûrun mafilinden kurayı mezkûranın cemicem olanlar ve Cuma günleri sabah namazı akabinde eczayı mekura kıraat olunmayıp sair camilerin adedi veçhile sabah eczasında mahfeli şerif okuyanlar. Ve yine aczayı mezkûreden iki cüz'i şerif okumak şartı ile kurayı mezkûrenin tilaveti akabinde neaiti şerif okuyın huşhan denilen kimseye bir dirhem verile. Yine eczayı mezkûreden ki cüz'i dilavet etmek şartı ile mafelden kıratı kuran ne nati şerifin akebinde dua okuyan ve maaruf denilen kimesneye bir dirhem verile. Ve camiyi şirefi feth ve sededen ve tanzim ve tenkis ve talhi eden ve camiyi şerifin mum ve kandilleri tenvir eden Fethiye iki dirhem verile. Ve mezkûr kandillerin yağ babası olarak bir dirhem verile. Ve camiyi şerifde leyali şerifede ibkad olunacak bal mumu fiatına beher sene 100'er dirhem verile. Bundan sonra imaret-i

mezkûreden yevmiye iki defa taphı amolunmasını vakıfı mumaileyh şu veçhile rafettiği imareti mezkûreye vurut eden bilcümle misafirane ve komşu ve sair hatemesine kifayet edecek miktarı taam oluna ve tabh olunacak taam beher sabah kuşluk vakti ve beher gün bedel aşur akşam vakti ki misafirlerin toplumsal vesar ı kisanum huzuru zamanıdır camiye zamanında vaktini mezbureyi de kendine şurbası tabh olunan ancak Cuma gecelerinde mezkûr çorba yeter olmayup, zerde ve piriñç pilavı tabh oluna. Mezkûr ve ve piriñç pilavı leyleyi ragayib ve berat müsilli leyalı mübarekede dahi gendime çorbasına ilaveten tabh olunan ve fi cümle leyalı Ramazan şerifte kazalık mezkûr çorbaya ilaveten piriñç pilavı ve yahut keşkek tabholuna. Ve pilav ve keşkek dahi münavebetten tabh oluna ve vakıfı mümaileyh tayin ettiği her bir misafirin taamı için beher yevm 20 dirhem lahum tabh olunan ve yine beher gün iki simar buğday tahsis edip bir simarı sabah ve bir simarı akşam etmek tabh olunan ve beher için tabh olunacak pilav için 12 şerkiye piriñç ve zerde piriñç için başkaca altışar kıya piriñç tahsis etmiş ve mezkûr pilav ve zerde için her defasında cem'an 4 kişiye yağ tahsis edip zerde olmadığı takdirde dahi kazalık olumiktar dâhil yağ, sarf oluna ve zerde için her defasında beş kiye bal sarf oluna. Ve bu ramazan ı şerif leyalesinde mezkûr 25 dirhem Lahammuş'un dirhemi mezkûr çorba için ve 0 dirhemi dahi ilaveten tabh olunacak taam halt oluna ve zeikrî olunan kiye hesapları maruf olan 400 dirhemden ibaret olan kiyeyi şehriye olan ve Ramazan ve Kurban bayramlarında birer sığır kesilip nifs ile keşkek ve nasfi ahir ile ekşi aşk tabh oluna. Zira mezkûr bayram günlerinde keşkek ve eşki aş damları ile beraber 6 kişiye piriñç ve bir kiye sade yağ ve 5 kiye baldan mamul zafranlı zerde tabh oluna ve mezkûr taamların muhassitanı için hasten tecrübe kafi bazı levazımat sarf olunup ezcümle bir sene zarfında tabh olunacak zerde evi 200 dirhem zafran sarf oluna ve beher yevm topholunacak et, taam için begerine birer dirhem düz ve misafirin ve hayvanatının ulufeleri için beher, hayvana günde bir simarın 8'de bir şiiirlerine bu şart ile ki misafir kim olursa olsun, hiçbir misafir imareti mezkûre yevmiezelden men olunmaya ve imaretin mezkûrenin şerhine 3 dirhem ve aşçısına iki dirhem ve ekmeçisine 1 dirhem kılarcasına, 1,5 dirhem ve ambarcısına keزالık 1,5 dirhem ve mezkûr buğday tenfih edip ögüdan kimesneye yevmi bir buçuk dirhem ve vekil harca iki dirhem ve ferhaşına iki dirhem ve tavhibine bir dirhem ve mezamencisine bir dirhem ve araba ile mezkûr imaret hatip seveden arabacıya yevmi bir dirhem verile şul şart ile ki mezkûr imaretin mahsulatından bir adet ester ve bir adet manda iki adet manda iki adet öküz ile beraber iştira olunup daimi surette hazır bulunarak mezkûr arabacıya tecdii birle hifz zabdı mazbur arabacının uhdesinde oluna ve mezkûr öküzlerin mesarifi ve arabanın tamir tecdidi mahsulatı evkaftan ola ve odun kırıcı ve mutbah kablarnı tethir eden kimesneye yevmi bir dirhem verile ve vakıfı mumaileyhin vakfetmiş olduğu kablarnın kalaylanması çuval vesair islahı ve kilara vaz olunması ve bu mezzatın hıfz ı kılarcının uhdesinde ve aşçının nezaretinde olarak camii şerifin hyüzyıllarına ve emaneti mezkûrenin odalarının hasulatına yevmi iki dirhem ita oluna ve muhatabı mezkûrun demirbaş evdatının tavsiline gelince, haruruni namı ile maruf üç adet kebir ve bir adet sagır muhas kazgan ve yirmi adet bakır sahan ve yirmi adet bakır tepsi ve yirmidört adet bakır tas ve on iki adet nühas dıkskı bu he hücre için ikişer adet olmak üzere ve iki adet müteva ve beş adet mühas bakraç ve iki adet

nuhas süzgeç ve altı adet nuserački beher hücreye bir adet olmak ve mezkûr saraç için beher adedine nısf dirhem zibet yağı verile şu şart ile ki nısf dirhem kırayet etmediğinden camii şerif ve kandilleri için tayin olunan yağdan noksanı ikmal edile ve vakfi mezburenin mütevellisine yevmi on dirhem tayin ederek şul şart ile ki tevliyeti mezkûr vakfın kendi evladı zukurunun en eslahına tevci olunan her ne kadar insatahi olur ise ve vagıfı mumaileyhen nesli küllüyen mükaris olur ise hâkimin bihtiyar edeceği ve evsafı, matlubeyi haiz ve müenmen ve Salih olan kimesneye verile ki evvela suluha ve akarib eden ehliyeti olan kimesneye ve beda emnayı ecanipten bir kimesneye verile ve vakfi mezkûre nazır olan yevmi beş dirhem verile vagıfı mumaileyhin hali hayatında müteveli nabettiği kehüdas istehabi mumaileyh kemal bin kıyasettin ola ve beda vefat mumaileyh kemalde eslahi evladı sukuru ola vebeda evladının evladı zukurunun eslahı olup ol veçhile bedel inkıras hâkimi vaktin münasip gördüğü bir kimesneye ola ve vakıfı mezkûrun katibine yevmi üç dirhem verile ve müsatakin ve emin olmak şartı ile iki nefer cabileri her birine yevmi ikişer dirhem verile ve bundan sonra vagıfı mumaileyh şart etti ki beher gün müstemi olan misafirinin beyninde etamii mezbureden bir şey olmayıp ancak misafirhaneden fazlasını alalar ve ondan sonra bunların her birisi de imareti mezkûrede bulunan çepçe ile hissei mugadderi meskurenin imareti meskureye meşrut ve muayyen olan ikişer ekmek ile beraber alalar ve mezkûr ekmeklerin her bir adedi seksen dirhem ola ve bunlardan fazlaları taam ve etmeği komşuların fukarasına vesair mühtacına ita oluna ve veyinevagıfı mumaileyhin şart ettiği, erbabı cihetin ve eshabın vazifeleri sene de iki taksit ile verile ve camii şerif ve mescidin tamir termimi vakfın gallei hasılatından ola vekallei mevkufat ve sarfiyat ve tamir ve temrin için yevmi on dirhem vakti ihtiyaca degin müteveli yedinde hıfsoluna ve zuhur ihtiyaçta tamir ve temim umuruna intimam müsaraat oluna ve yine şart ettiği fazlai hasılat ve zevaidin kaffesi müteveliye terk oluna ve eshabı vazifenin icrai vazifelerinde ihtimam edeler tekasül ettikleri halde evvela tenbih ve nasihat saniyan tehdit salisen azil olunalar ve eshabi vezaiten birisi ehliyetsiz olarak gasp olunduğundan dolayı azle müstehak olduğu halde sefahat ve rica kabul olunmaya ve zevaidi mahsulat hiçbir zamanda şartı vagıfın gayrisine sarf olunmaya ve yine vagıfı mumaileyh şartı etti ki müteveli ve nazır ve Bayburt mescidinin imam ve müezzinden maada Pulus kariyesinde vaki camii şerif ve imareti mezkûrenin haricinde iskanları sebebi azilleri ola ve mütevelliden sadir olan tasarrufatın cemisi nabirin marifet ve malumat ve tecviz ve kabulüne menuh ola ve müteveli ve nazır beyintlerinde asla bir günah muhalefet olmaya ve bu vakfiyenin esnayı siturun da zirk olunan dirhemden murat halis gümüş olarak raici filvakit olan mezkûreyi Osmaniye dirhemi ola ki gehabi hak devletini müebbet kıla, devreten mumaileyhin ikrar ve itirafı sahibi şer'i ettiklerinde müteveli ve nazır vicahen ve şifahen mumaileyhin neski mezkûr üzere ikrar ve hattı mestur üzere itiraf ve evgafi nezburanın vakfiyesine ve seraiti mezkûrenin lüzumunu kabul ettiler ise evvela evgafi mezkûr mülkiyetten istirdat ve saniyen murisi müteveffa müşarüleyhin ruhu için hayret saffi murat ettiklerini nebi aleyhisselam şuuru ene semane ve selasine ve tis'e mieh.

EK 5: HACI FERAHŞAD BEY VAKFININ MÜLKNAME SURETİDİR

Beratışerifi Alişanı sultanı ve tuğrayı hamireyi kiti sitani-i hakanı bilevrinab bani velmennüssemedenî hükmü oldur ki çun hudavendi vehibilmezîp ameli mevhibe mevhibetüşşen mekarım nişanımı şerifi hilafet (velakadistafeyne fitdünya) ile Mükerrerem ve muhterem edip menaşiri ikbal ferhunde falımı ala vefkilbel tevekki meserretmekel (ve yütümme nimetuhu aleyka) ile muazzez ve müfehhem eylemiştir. Heza minfazlillahi latifün biivedihi ve hüvel atüğrrauf lacerem bu mü'meni aley saadeti celilenin eserümlamel itirahat ve şükranıdır. Ve amme menate vetteka ve sataka bilhüsna feseniye sirubullilyüsse muktezasınca havas ve evam ve bilmecmuu enam umumen ammei satshpehru ihtişam mukarrabanı hazret velmekam hususen cümle murad ala hasabiliradatihim vasılı vüsu asıl olmak ve icabeti süneni kezekari ve müfterizatı minhacil şehriyarı olduğu sebeden hasılımsal bimisal lazimulimtisal ve nakili fermanı aleyyüşşan mekremetmekal halefülümere velekabir mü stecmeü cemiul meali vel mefahir zilkadri velfahrilmahfuz bisunufilavatıf halikilibad (Ferahşad Bey) Dameizzehunın Riyazi muradat ve mürabii iradatı ile nesimi giyayı şamile ve kartıabı atayayı Kâmilem faizi ve cari olup, Bayburt nahiyesinde Pulur nam karye 4000 akça ve Hindi nam karyeki 5000 akça ve Tumna nam karyeki 7000 akça ve Zergidi nam karyeki 3500 akça ve Orisidi nam karyeki 3500 akça ve Hayik-i süfla nam karyeki 4000 akça yazar ve Tumlacık nam karyeki 1500 akça Vartan nam karyeki 6000 akça yazar cem'an 30500 akçalık olur mukad ema emlaki olup sonra bezarihihumayun ihsan eylemiş idim emzikrolunan milk karyeleri sabikan cebelü ettirmek tarikile tevcih olunduğunda kendisinin asıl mülkü olup deftere 8000 akça yazan Hayik-i ülyâ nam karye sehiv ile bile yazılmayup anın yerine Tumlacık Vartan ve Hayk-i süflâ nam karyeler deftere 7500 akça yazar bile ihraç olunmuş imiş.

Halen zikrolunan karyelerden feragat edip ve anabedel kadimden mülkolup deftere 8000 akça yazan mezkûr Hayik-i ülyâ 500 akça ziyadesi ile cem'an 31000 akçalık olur avatıhaliyyei şahane ve avarifi celilei padişahanemden cebelülerin refi edip dahi zikrolunan Hayik-i ülyâ ve Hindi ve Pulur ve Tumna ve Orrsidi ve Zergidi nam Altıpare karyeleri kadılmileyamdan ilayevmina haza amel oluna gelen muayyen ve mümtaz sınırları ve hududu ve tevabı ve levahiki ve hududunda dahi olan nev asi ve kavçunu ve beytelmeali ve gaibi ve mali makudi ve resmî cera... ve cinayati vesair badihavaları ve tayyaratı ve rüsümü agnanu ve aletli ve baki müteveccihatı ve mahsulatı biacümle kaffei hukuki şeriyye ve arifi rüsümü arfiyyei aliyelerile serbest memnuulkalem ve maktugul kidem tarihi hicret risalet menziletlenle aleyyi fazlûselat senete selasin ve tis'a miete ramazan'ül mübarekin 14. gününden müşaruileyhe temellük ve tahsis eyleyüb iş bu mülk namei humeyun mekramet meşmunımı verdim ve buyurdum ki badelyevm zikrolunan kariye kariyeler müşaruileyhin mülk mahzi ve bakı sırfı olup neslen bade neslin feran bade aslin ebeden ve sermeden (enyerisalhülarda ve menaleyha ve hüva hayrülvarisin) sair mülk emlaklarında ne veçhile mutasarrıfla ise müşarünileyh ol veçhile mutasarrıf ola diler ise bağışlaya ve murat ediverir ise vakfeyleye ol babta rüsul secerei keyani ve furui devlet hüsrevani benim evlat emcat saltanet Nihat ve ensap akap hilafet intisabımdan ve vücerai azam ve ümarayı feham ve arkan velmekam ve ayan zevlihtiram vesair hüddam encümi ihtişamımda vebaki mutasarrıfını emval ve mübaşirini emalden mütehasılan hiç ferdi efrad aferididen kane

menkane biveçhi minelvücuhu ve sebeden münelesbab mani ve defi verefi ve münazi olmaya dahlü taarruz kılmaya ve her kim tagyir ve tebaib veya tahrif ve tebtıl etmek isteye kalallahuteala hasmuhu mübeddülarda gayrelarda ve nassı mühkem (femenbeddelehu bademesemياهو feinname ismihu allelzine yübeddilunebu muktezasınca adedi mücriminden amdüt olarlar şöyle bileler ve bu hükmü cihan mutag vacibülittibamı turgayı alem agramla mücelle ve mühalla görenler mazmunu meymunu muhakkak ve musatdat bilir itimat kılalar cerazelike ve harrere fievasıtı Ramazanül mümarek ve münselik fisuhuri selasin ve tis'a mieh.

Elemrü kema zübire fihazel kitabı sülteni harrerehülfakir/ Mustafa Paşa, elvezir.

Elemruzalike ve ene şahüdün bizelika nemekahülfakir/ Ayas elvezi Tamğa

Darüssaltabete Konstantiniyye el-mahruse

İbrahim Paşa, El-vezirülazam

ve emmürülümera bivilayeti Rumeli

Elamruzalike ve eneshahidün bizalike nemekahülfakir

İş bu mülkname sureti Bayburt'a ait vakfiye kaydı defterinin 32. sahifesinden yazılı olduğu gibi çıkarıldığı tasrik olunur. 19/9/951

Trabzon Vakıflar Müdürü Hasan Yalçın Resmî Mühür ve İmza

EK 6: HACI FERAHŞAD BEY VAKFINA AİT SINIRNAME SURETİ

Nişanı şerifi alışanı sultanı tuğrayı garayı kiti siyani hakani bilavnirab bani velmennüsemadani oldur ki.

Rafii tevkii refii vacibülimtisal velazimülittibağ ferhundeyi fani halefülemacit velekabir şerefül tübera velefin elmultassuh hanezidin inayeti hulukul ibat Feraşad Bey vema ulvenin Bayburt nahiyesinden Zargidi (Zergidi) ve Tumna ve Hindi ve Rüştü ve Hayik-i ülyâ ve Pulur nam kariyelerinin ve Erzincan'da olan Abge ve Raduk kariyeleri ve Vakıf Mehmed Bey demekle maruf bir çiftlik zemin ve Ürek nam mülk kariyeleri ve Vakıf Mehmed Bey demekle maruf bir çiftlik zemin ve Ürek nam kariyelerinin dahi mümtaz ve muayyen sınırları tayin ve tesbit olunmak babında süddei saadetim en mukaddema Bayburt ve Erzincan kadılarına hükmi hümayununun verilmiş idi haliya mezkûran kadılar emrişerifim iktisasınca müşarünilahın mülk kariyelerinin muayyen ve namülümbih olan mümtaz sınırları etrafında vaki olan kura sahipleri mazharlarında teftiş edip bildip ve zuhul bulduğu üzere mümzi hüccetlendirip mumaileyh ol hüccetleri atabeyi gerdun medarime geçirip anlara göre sınınameyi hümayunum talebe etmegin süddeisaadetinde olan defteri cedidin hakaniye nazar olunup vakia zikrolunan kariyeler ve mezbur çiftlik mumaileyhin mülkiyet üzerinde mestur ve mukayyet bulunmadığın sınınameyi hümayunu vecdimki zikrolunur. Mesela mezkûr kariyei Zargidi'nin hadd-i evvel canibi şarkisinden Aşura nam kariye haddinde vaki olan Karaburun eteği ile doğusuna Devletsiz Tepedi'nin Harise Çukuru'na ve andan sırt ile Ekizce Dere'ye ve andan Kabak depe başında Momol Oyuğu'na ve andan Namazgâh'tan mürur edip tapusu bendinin üstündeki Sarıkaya ve andan kıran ile

katırölen sırtından keçikırana ve andan gelincik makberesine ve andan mışıkoyuğuna ve andan sırt ile barhardağından gelen tarikiamme muttasıl olup köşmer demekle maruf yerdeki su akarı Tat Ömer olup andan yol ile Ovacık nam mevzia müntahi olup hatt-ı garbisi Değirmi Çayır'a andan Mohoç demekle meşhur mevzia andan Haç Deresi demekle maruf kariye andan çaydan çekilip Dikili taş demekle malum taşa andan Şah Ali oğlu (Şahaloğlu ?)Ali Tarlası demekle maruf yerde vaki olan suların çekilip andan nehre muttasıl olup andan bir Baba oğlu viranı demekle maruf harabe münted olup andan kariyei mezbur haddine varıp andan müntehi olup.

Ve mezbur kariyei tumnanın dahi haddi evveli varzihan namkariyeden gelen ırmağın yanında vaki olan Bapoğlu Tarlası demekle maruf yerden kerim Zimmi Tarlası demekle meşhur yere varıp andan Tuank silki nam cevele andan yalnız makbereye andan hınza vererek nam kariye tohumuna andan Arduç Köprüsü demekle meşhur köprüye andan mazbur kariyyeli Yazarhan'dan cari olan nehre mümtet olup andan su sıra Pinçirge nam kariye mukabelesinde vaki olan Yoğun Tump demekle meşhur arzdan Sığır Ekreği demekle maruf mevzuhe müntehi olur. Vemezbur kariyei Hindi'nin dahi haddevveli Temerkaya demekle meşhur olan yerden çekilip Gedik nam mevzua andan İki çorak arası nam yerin ortasına andan haceri mansube andan dört yol cem olduğu yerde vaki olan İçme Su'ya andan Eski kilise'yi andan Şartoğlu nam mevzie andan Silke demekle meşhur mevzie andan Karadere nam Vardiya andan nam kariye tumbuna , andan Büyük Güney'e andan Sarıyar'a andan mazbur Tennurkaya'ya mümted olup andan müntehi olur. Ve merkum Kariyye-i Rüştü'nün dahi haddi evveli için İçme Su demekle müsemma olan çukurda yol sıra tumba nam arza andan Çorak'a , andan Sittiroz nam kariye görünen dağa, andan Ketütel Tarlası ortasına, andan Vartik Tarlası ortasına, andan bu tumba nam kariye giden yola, andan Kariyye-i Çorak tumbuna, andan Yoğuntumb'a, andan nahre, andan Geçüt'e, andan Çatak'a ve andan su ile Harap Değirmen'e, andan su sıra Taşlıburun'a ve andan Kızılkaya'ya andan Koşapınar'a, andan Lağu nam dan yola andan yol ile Aktaş'a, andan Sarıtaş'a ,andn vadiye, ve Deresıra tariki Hassa'ya, andan Kethüda Tarlası'na, andan mümted olup Cığar nam kariyeye giden yola, andan mebûr Hindi köyünün tumbuna varup andan müntehi olur.

Ve mezbur Hayik-i ülyâ'nın dahi haddievvel kıble canibinden Nahiyey-i Tercan'a tâbi Sınışka nam kariye ile kariyeyi mezbure ortasında vaki ve .. ayında olan armut ağacından mezbur kariyeyi Sınışka'dan gelen nam kariyyeden cari olan sular arasında burunda vaki olan harabe, andan Sorkun'a, andan Seydi Yakup Dağı'na andan Seydi Yakup Kıranı'na, andan mecrayı ma ile dağ eteğinde vaki olan armut ağacından Kanlıburun demekle maruf mahalle mümted olup andan mezbur burnun şarki cenubisinden Köşkerkayası demekle maruf baki olan daşın tarafı şimalisinde olan Sarıburun Dağı'nın eteği sırasında olan nehre, andan nehir ile mümted olup dağ eteğinde olan aluç çalısına, andan mümtet olup Karakaya nam daş altında vaki olan , andan çekilip Yoğuntumb'a andan Kızılburun demekle müsamma tepeye müntehi olur. Ve mezbur kariyeyi Pulur'un dahi haddi evveli şarki canibinden Eymur Gediği'nden sırt ile Eymur'e giden yola andan Bahçecik ardında vaki olan oyuklara andan Ovacık demekle meşhur yerin şarki canibinden sırt ile Alakilise

Dağı'nın başına andan Hoşgeldi Yurdu'nun şimali tarafından sırt ile Ağgi gediğine andan sırt ile Kırklar demekle mağruf mevziye, andan sırt ile Hamşi nam kariye gediğine ,andan Akçalın Kulesi'ne, andan sırt ile Arduçlu Dağı'nın vadi başına, andan dere ile gidip Kütüdü Değirmeni önünde olan Çorağ'a, andan dağ başında olan Haraphisarlık'a, andan sırt ile Kötüdü makberesine ,andan kariyye-i- Hasan Viranı'nın garbi tarafından Uzungüney'in başına, andan sırt ile Gelinpertek Gediği'ne, andan sırt ile Teknecik nam mevziin tepesine, andan Tekneciğin şimali tarafından sırt ile gidip Gökşürbe Viran'ın şimali tarafından andan mürür edip Akpınar'ın kulesi tarafından sırt ile Ahurcuk Dağı'na , andan sırt ile Eğni nam kariye dağının başına, andan sırt ile gidip Öksücur dere başının üzerine, andan Taşlıcaburun ile tariki andan geçüp doğrusuna çayır içindeki tepeciğe, andan Karnıyarık demekle maruf dere ile gidip Eğmir Gediği'ne münthehi olur. Ve merkum kariye-i İlec'in dahi haddi şarkısı Yanıksöğüt'ten doğrusuna Sarıkaya'ya. Andan sırt ile Reissekisi'nin şarkı tarafından yola varup ve andan yol ile gidip Reissekisi'nin garbi tarafından vadi başına ve andan dereden geçüp Sarıgüney ortasından Arduçluburun sırtıyla mihrap canibine inüp ve andan doğrusuna dağ başında olan Harap Hisarlığa ve andan sırt ile Susuzviran nam kariye tumbuna ,ve andan sırt ile Güllükhisarı'na, ve andan doğrusuna Küçükağaç başının garbi tarafından sırt ile Büyükağaç başının sırtına ve andan sırt ile Ernek nam mezranın kiblesi canibinden yine sırt ile İğdiş nam kariyyeden gelen yoldan geçüp doğrusuna dağ başına ve andan mukabelesinde olan Büyükdağ'ın başından doğrusuna dere ile Yanıksöğüt'e, andan Büyükdağ'ın başından doğrusuna dere ile Yanıksöğüt'e varup anda münthehi olup ve mezhur kariyyei Apke'nin (Abge) dahi haddi evveli Zamagüd Tepesi'nden Kabaarduç'tan canibi şimale gidip Kesik Dere'den sayya yolu ile müsemma Güder Deresi'nin başına muttasıl olup ve canibi garbisi Zamagüd Tepesi'nden mezkûr Kabaarduç'tan canibi kibleye gidüp Varitarlası'nın şarkı tarafından mürür edip Arpaçukuru Gediği'nden Sokutaşı' na, andan canibi şarka müteveccih olup Eski Surperan'ın (Sörperan/Surbe-han) üzerine havale olan Çağılıltepe'den ... edüp Abge Suyu'ndan Gülüsuyu Deresi'yle gidip Göl'e mülhak olup andan Keşan (Kureyşan ?) yolu ile gidiş Hınzoru haddine muttasıl olup andan depeye varup andan Hınzoru Gediği'nden Edirneli Gediği'ne ve andan Yolluca Gediği'nden geçilip Baba Ziyareti'ne ve andan Gökburun'a ve andan Sayırçimen (Sarıçimen ?) başındaki sırttan Yurt altındaki Büyükçiğ Deresi'nden beraberli Değirmenarlası'na ve şimali Değirmenarlası garbindeki Gökparmak'tan çıkan sırt ile Çümlüyurt'a ve garbisi Kayınbaşı'na ayrılan Oduncu yoluyle büyük yoldan Büyükarduç'tan yol ile dereden Makabir-i müslimin'e (Müslüman Mezarlığı) inip andan Keşan yolu ile Samıgüder Deresi'nin başına münthehi olur. Ve mezkûr kariye-i Raduh'ın dahi haddi evveli Raduk makberesinin (mezarlık) garbi tarafından cari olan meslek ile güdüp Çayağl'ın garbi tarafından gürrür edip arğa muttasıl olup arkla gidüp Harpuş'ta arkına muttasıl olup zikrolunan arkla gidüp Ocan garbinde olan Göl yanına ki tarik-i azama ulaşip ve mezkûr Göl'den şimal tarafına gidüp kariyye-i Cimin tumbuna muttasıl olup andan kariyye-i Raduk Tepesi civarında olan Nasraniye yerinde tepeye muttasıl olup ve mezkûr tepenin kible tarafından dibi ile gidüp Kazanfen yerlerinin şarkı tarafından mürür edip Sezsenveren Tarla'nın (Seksenveren ?) başından Yücetump ile gidip Yumrukaya'dan dere.

EK 7: H. 922 (1516) TARİHLİ BAYBURT KANUNNAMESİ ²⁶⁰

Defter-i Mahsulât ve Müfredât-I Vilayet-i Bayburt.

Tafsîl-i kanun-namei vilayet-i Bayburt mahsulât-ı kûra bur-mucebi kanun-ı Osmanî ve bâc-ı tamga ber-muceb-i kanuni Hasan Padişah:

1- Evvel vilâyet-i mezkûrda vâki olan re'aya ki Müslüman dururlar. Anların kim çifti olup ve bir çiftlik zemin ziraatine kadir olanların gibiden resm-i çift deyu ellîşer akça-i Osmanî alalar. Ve anların kim çifti olmaya veya bir hânedede tekrar müzevves ola, anların gibiden onikişer akça resm-i bennâk alalar ve anlar kim mücerred olalar. Atalarına hizmet eder olmayup alâ-hazîhi kendü öz kârlarında olalar anlardan altışar akça resm-i caba bennâ alalar.

Ve keferetâifesinden bu zikrolan rûsum alunmayup ammâ ber hârac-güzâr başına yiğirmi beşer akça ispençe alalar.

Ve çift olmayup bennâk adında olan kimesnelerün ki Müslüman vardur, birer mikdâr ziraatleri olsa ziraatlarına göre hisâb edüp her iki dönümüne bir akça-i Osmanî alalar.

Bu zikrolan rûsum ki takrîr olundu. Eğere ve Müslüman ve ger keferetâifesidür. Bunların alunmalarının mevsimi evvel bahar evâil-i martdadur. Ol vakit alalar; anadan mukaddem almayalar.

2- Ve ziraatlerinde eğer Müslüman ve ger keferedür. Hums üzere alalar; öyle muakkaytdür.

3- Şehir Müslümanlarından aslı şehrlüdü, bennâk ve mücerred alınmaya nesne kayd olmayubdur.

4- Ve resm-i arîsiye kız oğlandan her ne yerde nikâh olursa olsun atası ne yerün raiyeti ise anun sahibi ala ve dul avret ne yerde nikah olsa anda alına.

5- Ve resm-i asel hâsıl olan baldan öşrt üzere alalar.

6- Ve resm-i âsiyâb her âsiyâbdan ayda beşer akça hisâbı üzere alalar ki yıllık altmış akça olur.

7- Ve âdet-i ağnâm her iki koyuna bir akça alalar.

8- Ve resm-i yaylak her yaylakçı olan kimesnelerden ki çârpâsı ola her hânededen birer nevgi yağ alalar iki dirhem ola.

9- Ve cerayim-i hayvanat için hahi at ve sığır ekine girüp ziyanlık eylese her davan başına beşer akça cürmün alalar. Ve davar sahibine siyaset için beşer akça dahi uralar. Bu husus için her hanede maktû akça almayalar.

²⁶⁰ Bayburt'a bağlı olduğu için, Tercan'ı da alakadar etmesi sebebiyle ek bölümlere dâhil ettiğimiz bu kanunnâme, Ö. L. Barkan, Kanunlar, s. 181 – 188'de yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. İ. Miroğlu, *age*, s. 161 – 164.

Ve gallavatın kıymeti husus dahi İstanbul kilesi üzere hesap olunup ki yirmi vakıyye olur; sekiz akça buğday kilesi ve altı akça arpa ve darı kilesi hisâbı üzere hâsıl bağlanupdur. Amma sahib-i tımar olan kimesneler heman aynıyle behresin alup dahi kendüsü bey'ede zâyid ve noksan her ne vâki olsa kendünündür; re'ayâdâr akçasın tâleb etmeye kanun değildir.

10- Ve vilayet-i Bayburt ve kurâsından ki behre alınırmuş. Ankadım tüstür bu ki on üç kilede dört kile alınurmuş. Üçü divanî ve birisi malikâne imiş ki bazı kurânın malikânesi nefsi-i şehri-i Bayburt'da mesâcid ve medarise vakfolunup nakit alınır imiş. Hâhyâ vilâyet-i mezkûreyasaup defter oldukda hums üzere galevâtları kaydolup ba'de ez-an onüçte bir dahi mâlikâne hissesinden vakf için kaydolup mesâcid ve medaris ve medaris vazifesine tâyin olundu.

Tafsîl-i kanun-nâme-i tamgâ-yı siyah ve bac-ı büzürk'i Bayburd ber-mûceb-i kanûn-ı Hasan Padişah.

Evvel batman oniki nevgidür ve her nevgü iki yüz dirhemdür pes her batman on iki bin dörtyüz dirhemdür ki Hasan Padişah kanunudur. Mesela keten yükünden ki satılsa her pâreden iki Osman akçası ve geçüp gitse her yükten otuz akça tamgâ-i siyah alurlar imiş. Ve çivitten her batmanda, yarım nevgi ki yüz dirhem ola. Demirden ve puladdan ve lökden dahi buna göre alunur imiş. Mis yükünden ki ma'mul ola altmış akça ve eğer kurs ola elli akça ve penbe yükünden her mende iki yüz dirhem ve sabun yükünden buna göre iki yüz dirhem alına. Meyve cinsinden iki huşk, olan ana göre iki yüz dirhem alına. Kepenek yükünden kırk akça kalay her mende iki yüz dirhem alına ve keçe yükünden yirmi bıçak yükünden kırk akça alına. Ve yünden her mende yüz dirhem alına. Ve sof yükünden yüz yirmi akça, çuha yükünden geçüp gitse girü yüz yirmi ve satılsa yükte yüz seksen ve çılkaya yükünden dahi yüz seksen akça alına. Balık ve havyar yükünden yirmi akça alına.

Sağrı yükünden kırk akça alına. Bastırmadan her mende iki yüz dirhem alına. Birinçle her mende iki yüz dirhem mazudan ve şebden ve kızıl boyadan ve mumdan ana göre alına. Ve eğer geçüp gitse her mende yüz dirhem alına. Hamr nefsi-i şehirde ve nahiye her yükte on akça alına. Kuzu postu ki tahta ola her yükte kırk akça gön yükünden ki ham ola otuz akça, sahtiyan yükünden kırt ve meşin yükünden yirmi akça alına. Dülbena yükünden iki yüz akça alına.

Ve dibağat olunmuş gönden dahi dört akça alına ve nefit yükünden geçüp gitse altmış akça ve tutya yükünden iki yüz akça alına. Kurt kulağı yükünden yüz akça, miskden ve incüden kırk miskalden bir miskal alına. Her elli akça alına. Kasmı ve aksaksız yükünden ellişer akça alına. Şirhuşt yükünden elli akça alına... Yüzde beş akça alına. Kasabhaneden camış sığırında sekiz akça ve kara sığırda öküzüne altı ve ineğe dört ve iki koyuna bir akça alına. Şeker yükünden her mende yüz dirhem alına. Her at bahasından yüzde dört akça alına bâc-ı büzürk geçen yükde ikişer akça alına.

Tafsîl-i bac-ı büzürk-i kanun-ı Hasan Padişah.

Harîr yükünden geçüp Rûm'a gitse yüz yetmiş akça alına. Ve terâkime kavminden yüz elli alına ve eğer açıla her mende sekiz akça alına ve âcem akmişasi ki harir-i baft ola her yükünden eğer geçüp gitse iki yüz otuz akça alına. Ve çuka yükünden ve firengi kumaş yükünden ve Rûm yükünden eğer geçüp gitse her yükte üçyüz yirmi akça alına ve kisaî ve sendâz ve iznikî yükünden yüz yirmi akça alına ve... amma harir ve kırmız yükünden dahi yüz yirmi akça alına. Ve sekûhî ve necmekî ve tafsile yükünden dahi yüz yirmidür. Ve murabbâ ve sitte aşeri ve muhayyer ve sof atlas ve bunlar gibiden her yükden yüz on beşer akça alına.

EK 8: H.937 (M.1530) TARİHLİ BAYBURD LİVÂSİ KANUNNÂMESİ ²⁶¹

Kanûn-Nâme-i Bayburd

Tafsîl-i icrâ-i şer'yye-i müte'amele ve kavânin-i rûsûm-i müte'arefe makâl-i defâtir-i osmaniyye ve me'haz-ı sultaniye ki vilâyet-i mezbûrenin kitâbet olunan defter-i atikde mestur ve mukayyet olup Hasan Padişah kanunun deyu icrâ olunan kavânin-i müte'amele kabâyî-i re'aya ve tevâif-i tüccar ve ahâli-i memâlikî mahrusa mütehammil olmayup cenâh-ı hüsvânının zılal-ı adâlet ve sâye-i merhametbahşları tahtında ahâli-i vilâyet-i mezbûre tavâif-i merkûme mütezallil ve müreffehü'l-hâl olmaları ki mûcib-i revam-ı devlet ve bâ'is-i nizâmı memleket olmağın ber-mektezâ-ı emr-i âli bazı maddeler rif ve bazı hususlar tahfif olundu. Bu mucebce ki zikr olunur:

1- Resm-i çift, üzerine tamam çiftlik kaydolan ra'yyetden elli akça ve nîm çiftten yirmi beş akça ve bir mikdâr yer tasarruf eden ekinlü bennâkden on sekiz akça ve caba kayd olunan kimesnelerden ki ez'af re'âyaya himâmet olunmak, emr-i müstahsendir; kanûn-ı kadim üzere on iki akça alınır.

2- Ve defter-i hâkanîde çift veya nîm veya ekinlü bennâk kayd olunan re'âyâdan biri fevt olup, birkaç oğulları kalsa, yeri, mücerredlerine kayd olunup evlülere caba kayd olunup ve resm-i caba ile yer dahi birikdürölüp bi-kader-i hissesinin resmlerin edâ edüp, yeri müşterek tasarruf ederler. Zira caba bennâklık raiyeti atası yerinden men etmez. Filhakîka mülk-i mevrûsu gibidir; bu cihetten tamamn müşterek kayd olunup kesret-i te'amül için nizâm-ı re'aya bunun üzerine muntazam olup adâlet-i padişahî üzere meşkûr kılınup defter-i cedîd-i hâkâniye kayd olundu.

3- Ve bir ra'yyet fevt olup sağır oğlu ve çiftliği kalsa, asgîr çiftliğin hakkından gelmeyecek atan deyu sipahi resm-i çift üameh eyleyemez. Sagîr, yararınca emânet tarîkiyle âhara verüp, ziraat etdürüp kulluğun çekdirmek, kanûn-padişahîdir. Ve yetim yetişüp ziraata kâdir olup, atasından kalup ekânete verilen yerîn talep etse, teslim olunur. Sipahî andan tapu almak yoktur.

4- Ve bir ra'yyet fevt olup, müte'addid oğullar kalup, ataları yerine müşa' müştereklik tarîkiyle mutasarrıf iken, cümleden biri vefat eylese, oğlu kalsa, hissesi oğluna intikal eyler ve oğlu kalmasa karındaşın yeri kartndaşa intikal eylemez. Anun gibi vâki olsa,

²⁶¹ Bu kanunnâmenin nşr. İ. Miroğlu **age**, s. 164 – 174.

müteveffâ'nını hissei ecnebiye verülmeyüp, il verdiğü akçayı karındaşı giri karındaşına vermekde ehl'i hibre ma'rifetleriyle hakk-ı kararın ala ve muvâza'a ile ziyâde nesne almaya. Meğer ki kararın ala ve eylemeye ve ol vaktin sâhib-i timarı, kime dilerse vire.

5- Ve bir ra'yyet ki defterde bütün çift veyahud nîm çift yazılmışdır, ol ra'yyetin oğlu var ve oğlunun oğlu var; ol ra'yyetin oğlu fevt olup bade'hu kendü fevt olup, oğlunun oğlu kalsa, dedesinin yeri oğlu oğluna intikal eylemez Karındaş yeri karındaşa intikal etmediği gibi. Ammâ hakk-ı karar ile alup, ol isterken ecnebiye verilmeye,

6- Ve kefere tâifesinin dahî yerleri atalarından intikal edüp, ber-vech-i iştirâk dutasarrıf olmakla ve etâmı ziraata yarayınca ataları yeri emânetde durmakta ve karındaşı ve dede yeri oğlu oğluna intikal etmekte kezâlik.

7- Ve livâ-i mezbûre keferesi haracların edâ etdikten sonra rûsum-ı çiftten bedel sipahîlerine her araç-güzâr başına yirmi beşer akça ispençe vaz' olunmuşdur. Edâ ettikten sonra zemînlerinden resmî çift ve resmî dönüm virmezler.

8- Ve bundan evvel livâ-i mezbûre kitâbet olundukda vâki olan evkaf re'ayası onda iki deyu dîvanî sipahîlerine edâ ettikten sonra, on üçde bir dahî vakfa vermek kayda olunup ilâ hâzi lifi-ön edâ eyler imiş. Bu husus, dergâh-ı âlempenâh hazretlerinin cânib-i re'âyaya nizâm-ı intizâm için merhametleri mukârin olup, vilâyet-i rûm üslûbu üzere onda iki ta'şir olunmak emr olunmağın ber-mûceb-i emr-i münîf, divnîsi sipahîye verilüp ve mâlikânenen kifâyet mikdârı evkafa verilmek üzere kayd olundu.

9- Ve livâ-i mezbûrede ba'zı Müslümanlar mülkiyet tarîkiyle mutaarrıf oldukları bağ ve bahçe çemînlerinin öşrlerin ve sâlâ riyyelerin verirler; ber-mûceb-i hücec-i şer'iyye ve defter/i atık.

10- Ve ba'zı sipahî tâifesi ve sipahî-zâde ve nöker ve nöker-zâde, ellerinde kadîmlik ber-mûceb-i hücec-i şer'iyye çiftliklikleri ve zemînleri olup öşr vermek üzere kayd olunmuşdur. Ve lafz-ı nöker ve nöker-zâde demek, sipahî ve sipahî-zâde olur şarklu arasında.

11- Ve kefere tâifesinden dahî şehirde ve kurâda mutasarrıflarında ba'zı irsle müntakil olmuş ve ba'zı kendüler satun almış mülk bağ ve bahçeleri ve zemînleri ber-mûceb-i temessükât-ı ümerâ-i maziye-i şarkî ve hücec-i şer'iyye bi-emr-i pâdişah-ı âlem-penâh öşür ve sâlâriyye verilmek üzere kayd olundu. Ve bilcümle defter-i cedîde öşr kayd olmuş kimesneden öşr ve sâlâriyye alınup ziyâde nesne alınmaya. Ve hums verenler sâlâriyye vermezler.

12- Ve avret tasarruf eylediğü yeri boz komayup hakkından gelüp behresün ve rûsumün verdikten sonra, elinden alınmak kauna muhâlifdir.

13- Ve tekrar öşr sol ra'yyetden alınur ki kendü sipahîsinin tîmarında ziraate salih çiftliğin terk edüp gayri yerde ziraat eyleye; iki öşrt alınmak kanûn-ı ma'rûfedir. Ammâ sipahînin tîmarında ziraata kabil yer olmasa veyahud sipahînin tîmarında ziraata kabil yer olmasa veyahud sipahînin toprağında olan ziraata Sâlih yerlerin bi't/temâm ekdükden sonra, varup âharun yerinde ekse olvakit âhar yerde ekdüğünden tekrar öşrt alınmak havf-ı

sarıhdır ve kadir olduğu takdirce her ne yerde ekerse men' yokdur.

14- Ve re'aya tâifesi ki elinde yeri olup, müteferrika olsa, sipahî göçürüp yerine getürmek kanûndur. Ammâ on yıldan ziyâde varup bir yerde mutavaatın olan kimesneyi göçürüp getürmek memnû'dur.

15- Ve ra'yyet oğlu ra'yyet'dür madâm ki âhara kayd olunmaya. Âhara kayd olunduktan sonra, kayd olunduğu üzere ma'müldür. Ve bir şehirde re'âyâ tâifesinden on – on beş yıl mutavvatın olsa bâ-husûs defter-i re'âyâda mukayyed olmasa, ânun gibi kimesneler şehre ilhak olunur.

16- Ve defterde kayd olunan Müslüman mücerredlerden nesne alınmaz. Ve mücerred olan tehhül etse caba resmî alınur. Ve caba ekinli olsa ekinli resmî alınur, caba resmî alınmaz. Ve çift kayd olunmayanlar çiftliğe mâlik olsalar, resm/i çift alınur ve bu bâbda i'tibâr, çiftlik mikârına dâirdir. Ve çiftlikten ziyâde yer dutsa tasarruf eden kimesne, ziyâdeye nisbet hâric ra'yyet gibi resm verir.

17- Ve sipahîden çiftlik dutan hâric ra'yyetden tamam çift resmîn ve nîm çiftlik nısf resmîn alup ve nısfdan ekall olan yerlerden ekinli bennâk resmîn alurlar ve bu zikr olan dâhil ra'yyetdedir. Ve hâric ra'yyet dönüm hakkın verir. Eğer a'la yer olup her yıl ekilürse iki dönümüne bir akça ve eğer ednâ olursa üç dönüme bir akça alınmak, kanûn-ı kadîme mutâbıktır. Zîra hâss yerden seksen dönüme ve mutavassıt olan yerden yüz dönüme ve ednâ yerden yüz otuz dönüme bir çiftlik i'tibar olunur. Ve dönüm dahî hatavât-ı müte'ârefe ile tûlen ve arzen hatve ve dönüm dahî hatavât-ı müte'ârefe ile tûlen ve arzen hatve yerdir.

18- Ve resmî çift dahî mart ayında alınur.

19- Ve re'âyâ hâric kurâda ekdüğü mahsulünden, sipahî harman hakkı talep eder imiş. Üzerine hâsil kayd olmadığı sebebden ref' olundu; nesnelere almayalar.

20- Ve re'âyânın ziraata kabil yerlerinden bilâ ömr üç yıl için sâhibinin elinden alınup gayrı kimesneye tapuya vermek câizdir. Ammâ dağ ve bayır yerler olup veyahud su basmayup her yıl ziraata kabil olmayup boz kalsa, alınup gayra vermek memnûdur. Ve ra'yyetin çifti ve davarı maslahatı için harman yeri için birkaç dönüm yer boz koyup mer'a edinmek memnû değildir.

21- Ve kadî-mü'z-zamandan şehrlünün ve ehl-i kurânın davarları örüsü ta'yin olunan mer'alarının ekilmesi, korunulması memnûdur.

22- Bağdan ve bağçeden behre alınmak ve şer'a mutâbıktır. Animâ re'âyânın telhîs-i öşrde muzâyaka çeküp ref'-i muzâyakadır. Zîra zikr olan sancak halkının ekserinin mülkü bağ ve bağçe ve zemînleri ve havlu ve haremeleri içinde, evlerine muttasıl vâki olup, kadîmü'z-zamandan ber-mûceb-i temessükât-ı ümerâ'i mâziye-i şarkî maktû' viregelüp zindegâni eylerler imiş. Şöyle ki maktû' olmaya nizâm/ı intizâmlarına nev'-i ihtilâf vâki' olduğu, dergâh-ı mu'allâya arz olundukda, külliye zemînlerinin mukâta'aları ref' olunup bağ ve bağçelerinin ber-karar-ı şâbık maktû' olması emr olunmağın ber-mûceb-i emr-i hümayûn maktu kayd olundu.

23- Ra'yyetler, hisâr erlerinin ve sipahinin öşrlerini, akreb bazara iletmek ve hUâricden gelüp ziraat edenler, köylerde daha anbara iletmek kanûndur.

24- Ve harman vaktinde re'âyânın galâtın ta'sîr olunduktan sonra, sâlâr olanlar tavakkuf göstermeyüp fi'l-hâl olan harmanı ta'sîr erüp te'hîr etmeyüp re'âyâyı ta'cîz ve tazyîk etmeyeler. Ve eğer kesret-i edüp hıdmetden irişmeyüp veya ta'arruz ve ihmâl edüp üç gün te'hîr olmağla zarar müretteb olursa, def'i zarar için köyün imamı ve kethüdası ma'rifetleriyle ölçüp behresin ifrâz edüp, sâhibi gelicek teslîm eyleye.

25- Ve bir hâssa çiftliğe bağ dikilse, rub' hâsılı sâhib-i tîmarındır.

26- Ve re'âyânın hums mahsulünden ve defterde kayd olunan rüsûmundan zâyid eshâb-ı tîmara çift yazılan kimesneden her yılda birer günlük ırgadiyye deyu kulluk ve yılda harman resmi deyu birer arpa ve birer cenâh tavuk ve birer part otlukların alup ve zamanun dah' öşrün alurlar imiş. Bu hususlar bid'-ı ma'rûfeden olup, defterde hâsıl kayd olunmadığı sebebden adâlet-i pâdişahî üzere ref' olundu.

27- Fasl-ı Resm-î Âsiyâb: Ekser memâlikde harman vaktinde alınmak kanûn olmuşdur. Ve resm-î âsiyâb deftere de kayd olunduğu üzere alınup, ziyâde alınmaya.

28- Fasl-ı Kışlak: Bir kimesne bir sipahînin tîmarında hışlarsa, evli olsa, resm-î kışlak altı akça alına. Ve mücerred olup, tütünü olsa resm-î dûd üç akça alına. Ve kışlayan kimesne dahî kışladığı yerde ziraat eder olsa resm-î zemîn verüp, resm-î kışlak vermeye. Ve kışlakçı olan kimesne dahî üç yıla de resm-î kışlak verüp üç yıldan ziyâde olursa, resm-î bennâk alına.

29- Fasl: Yerlüde resm-î ağnâm iki koyuna bir akçadır. Ve koyun ile kuzu bile sayılmak kanûn olmuşdur. Ve haymana ve yüzdecinin koyunu kırulup hiç kalmasa veyahud resm-î ganem, resm-î caba mikdârınca olsa ânun gibilerinden caba resm-î alınur, ziyâde alınmaz. Ve yüzdecinin her yüz koyunun da kırk akça alınmak vaz' olunmuşdur. Ve rüsûm-ı ağnâm dahî abril ayında alınmak mukarrer olmuşdur.

30- Fasl: Ve ağıl resmî, kışladığı takdirde resm-î yatak deyu her sürüden mutavassıtı'l-hâl bir koyun alınmak, kanûnu mukarrer olmuşdur. Âna binâen defter-i cedîd-i hâkânide kayd olundu.

31- Fasl: Ve öşr'i aselden bedel a'lâ kovandan iki akça ve ednâsından bir akça alına.

32- Ve bir tîmarda ki, kovan ve koyun ve bağ ve bağçe ve âsiyâb olmayup, sonradan hâris olsa, öşrü ve rüsûmu sâhib-i tîmara müte'allikdir.

33- Fasl: Ve rüsûm-ı arûsâne dahî hâssa-i hümâyûnundan ca mîrlivâ hâsırlarından ve ze'ametlerden ve sâir serbest olan tîmarlardan, bakire kızdan altmış ve seyyibe avretten otuz akça, mezkûrûnûn zâbitleri alup ve sâyir erbâb-ı tîmarın nisf arûsânesin ağaları alup ve nisf-ı âharı sancağa kaydolunan sancak zâbitleri ve ze'amete kayd olunan ze'amet zâbitleri alurlar. Ve bakire kızın arûsiyyesin her ne yerdensgöçse, atası kimin ra'yyeti ise âna verür. Ve seyyibe toprak ağasına vermek, kanûn-ı mukarrerdir. Yörük ve yüzdeci tâifenin mekân-ı mu'ayyeneleri olmadığü sebebden atasına tâbi olmakda, bakire, seyyibe beraberdir. Zü'emâ

ve erbâb-ı tîmarın kızlarının resm-i arûsâneleri, sancağa kayd olunan sancağa ve hâssa-i hümâyûna kayd olunan hâfsa-i hümâyûna kayd olunan hâssa-i hümâyûne alınur.

34. Fasl: Ve livâ-i mezbûrede, dutulan abd-i abık ve kenizek ve ecnâs-ı devvâb, her kim dutarsa getirüp hâssa-i hümâyûn emînlerine kanûn üzre müjdegönîsinin alup, teslim eyleyeler. Ve sâhibleri zâhir olmayup müddet-i örfiyyesi tamam olduktan sonra, vilâyet kadısı ma'rîfetleriyle bey'-i men-yezîd edüp, behâsın mîrî için zabd eyleyeler. Ve müddet-i örfiye dahî kulda ve câriyede, üç ay saklamakdur. Ve çâr-pâ cinsini bir ay saklamakdur. Ve sâyir esbâb ve kumaş ve halı ve kilim ve bunun emsâli nesneleresalar, ümenâ-i mezbûreye teslim eyleyüb saklamıyalar ve eğer saklarsalar mücrim olalar.

35. Fasl: Ve cerâim-i hayvanât dahî re'âyânın atı veyahud ve sığırı ve bi'l-cümle çâr-pâ cinsi, birbirünün ekinine ziyanlık etse, ekin sâhibinin zararın tazmîn etdürüldükten sonra, davar sâhibine beş değnek vurulup, her davar başına beş akça cerîme alına. Ve sipahî ile re'aya mabeyninde hânedan hâneye beş akça maktû' vaz' edüp, deşt-bânî deyu nesnelere almayalar.

36. Fasl: Akmişe-i muhtelif ve emtia-i mütenevvi'anın mukaddemâ gelüp satılanından bugasi ve alaca yükünden kırkar akça ve sof yükünden yüzyirmi akça ve çuka yükünden yüz seksek akça ve dülbend yükünden iki yüz akça alınurmuş. Ve taftadan ve kehhâlden ve sâyir bunu nemsâli kumaşlardan yüzde beş akça alınur imiş. Ve kepenek yükünden kırk akça ve keçe yükünden yirmi akça alınurmuş. Ve penbeden ve sabundan her mennde iki yüz dirhem ve şekerden her mennde yüz dirhem, miskden ve incürden kırk miskâlde bir miskâl ve çivitden ve lökden her mennde yarım nevgi; mazudan ve şebden ve kızıl boyadan her mennde iki yüz dirhem, birinçden ve mumdan dahî her mennde iki yüz dirhem alınurmuş. Ve kurd kulağı yükünden yüzer akça, kasmı ve ak sakız yükünden ellişer akça ve şîr-i huşt yükünden altmış akça ve bıçak yükünden kırk akça alınurmuş. Ve pulad ve demir yükünden her mennde yarım nevgi alınurmuş. Ve ma'mûl olunan mis yükünden altmış akça ve kursundan elli akça alınurmuş. Ve kalaydan her mennde iki yüz dirhem ve tutya yükünden iki yüz akça ve çilkaya yükünden yüz seksen akça ve kuzu postu tahta olsa her yükde kırk akça ve Bulgar yükünden elli akça ve sağırı yükünden kırk akça ve ham gön yükünden otuz akça ve tabakat olunmuş gönden dört akça ve sahtiyân yükünden kırk ve meşin yükünden yirmi akça alınurmuş. Bu zikr olan husûsiyyât derâh-ı mu'allâ'ya arz olundukda bida-ı ma'rûfeden olmağın ref' olunur, satılsa yüz akçada iki akça ve 'ubûr etse, at yükünden ikişer akça ve deve yükünden dört akça alınmak emr olundu; emrden ziyâde nesne alamaya. Baldan ve yağdan ve yaş ve kuru meyve cinsinden ve byüzyılmadan ve birinçden her mennde iki yüz dirhem alurlar imiş; her yükde ikişer akça alına ve kapanda vezn olunsa at tayından bir akça ve deve tayından ikişer akça alına ve bi'l-cümle kapan davarından bu uslûb üzere alınup, ziyâde nesne alınmaya. Ve esir bey' olunsa elli akça alınurmuş; bid'at-ı fâhiş olmağın ref' olundu; dört akça alandan ve dört akça satandan alına. Ve her at behâsından yüzde dörder akça alınurmuş; iki akça satandan ve iki akça alandan alına. Ve katırdan, câmusdan ve kara sığırdan dâhi iki akça satandan ve iki akça alandan alına ve himardan satandan ve alandan birer akça alına. Ve kasab-hânedan câmusdan sekiz akça ve

kara sığırdan altı akça alınurmuş; câmusdan dört akça alınup, kara sığırdan iki akça alına. Ve iki koyuna bir akça alınurmuş kemâkân girumukarrer olup, iki akça alına.

Ve dahî livâ-yı mezbûrede nefsi Bayburd'dan ve İspir'den ve kaza-yı Tercan'dan gayrı hâriç yerde kasabât ve bâzâr-gâh olmayup, tavâyif-i re'âyâ birbiriyle muamele eyledikleri atdan ve katırdan ve deveden ve sığırdan ve kotundan ve gayrinden üslûb-ı şehîr üzere tamgâ tâbitleri teftiş edüp, yemîn-i örfiye ile tamgâ alurlar imiş. Bu husûslar dahî dergâh-ı mu'allâya arz olundukda, bida'-ı ma'rûfeden olmağın ber-mûceb-i emr-i münîf ref' olundu.

37. Fasl: Ve livâ-yı mezbûrede kâdî olanlar, taht-ı kazalarında vâki' olan keferenin âyin-i bâtılaları üzere nikâhlarına ve rûsûm-ı kısmetlerine, sabi ve sabiye ve sâhibi gâyib olanlardan gayriye madâmki talep eylemeyeler, ellerinde olan hükm-i şerîf mûcebiyle âmil olup, hilâf-ı emr-i şerîf nikâh akçacı ve resm-î kısmet deyu nesnelere almayalar. Ve livâ-yı mezbûrede ba'zı marhasalar vardır ki, karabaşlar demekle ma'rûflardır. Her birinin taht-ı yedinde birer vankı olup olvank nedeniyle üzerlerine marhasa akçası deyu hallü hâlince ber-vech-i maktû' birer mikdar akça kaydolunur, mîrîye ta'yin olunduğu üzere edâ eyledikten sonra, mukâbelede ispençelerin vermeyüp ve âyin-i bâtılaları üzere mabeynlerinde vâki, olan rûsûm-ı nikâhlarına ve beytü'l-mallarına, ellerinde olan ahkâm-ı şerîflerinin muceb-i münîfiyle mutasarrıf olup, kimesne mâni olmaya. Ve kefereden biri gelüp zikr olan vankların birine hizmetkâr olup ve âyin-i bâtılaları üzere tahsîl eyleser olsalar, kadîmî sipahîsine ispençelerin edâ eyledikten sonra, vank sipahîsi bir ispençe dahî talep eylemeye. Ve mezbûrûn marhasalar vanklarında eküp biçdikleri zemînlerinin behrelerini verürler. Ve mezkûrların vanklarına vakf olmuş âsiyâbdan ve bağdan ve bağçeden ve zemînlerden, defter-i cedîd-i hâkânîde kayd olunandan ziyâde nesnelere almayalar ve sipâhileri hilâf-ı kanûn, talep ederlerse hâkimu'l-vakt olanlar men' eyleyeler.

38. Fasl: Ve bâc ve bâzâr-ı gale, buğday ve arpa şehre gelüp satılsa, her müdde buçuk kile alına ve sâyir hubûbat dahî böyledir. Ve bâzâra un gelüp satılsa, her yükde altı kile takdirce, satandan yükde iki akça alına. Ve müddün haddi dahî İstanbul'un yirmi kilesi bir müdür.

39- Ve şehirde muhtesib olanlar, şehirden hâric kurâlarda çıkup gezüp ve bostanlarda vâki' olan sebzevâtan ve karpuzdan ve sâyir fevâkih-i mütenevvi'adan hilâf-ı kanûn nesnelere alup her karye ki, kaç bin akça yazarsa her binde bir akça ve her âsiyâbdan ellîşer akça ve her bezirhânedan yirmişer akça, şehir muhtesibi, ihtisâbiyye deyu alur imiş. Bu husûslar bida'ı ma'rûfeden olmağın ber-mûceb-i emr-i âli ref' olundu.

40. Fasl: Ve livâ-yı mezbûrede merci ve mütedâvil olan batman on iki nevgi ve nevgi, iki yüz dirhem olup ki, bir batman acrahim (?) hesâbı üzere iki bin dört yüz dirhem olup, min-kâdîmi'l-eyyâm ilâ-hazihi'la'yâm bir minvâl üzere ma'mul olmağın giru vechi meşrûh üzere amel olunup, bir dirhem ziyâde ve noksan olunmaya. Ve ihtisâbiyye dahî eksik satılan nesneden dirhem ile kaç def'a narh verilürse bir mikdârca hıdmet verürler imiş; yine kemâkân kay olundu. Ve dirhem başına bir akça alınan cerîme, dirhem ile satılır kıymetde ercah olmaktadır. Ve şoy nesne ki, az kıymetli ola ânun gibilerden ma'rîfet-i kâdî ile satduğu metâ'a göre alına. İncir ve üzüm ve erik ki kuru meyve cinsindedir. Ve sâyir ya

mevye cinsinden dahî bakkal niçeye alursa onu on bir üzere darh veriler. Ve arpa niçeye alınursa her müdde beş akça ziyâdeye narh verile. Ve arpa müd dedüğümüz, İslâmbol'un yirmi kilesidür. Bal ve yağ ve şîr-rugan (susam yazı) ve peynir alur satar olsa onu on bir üzere narh verile. Ve kuzu eti ki iki yüz dirhem bir akçaya ola, koyun eti iki yüz elli dirhem satılup ve keçi eti üç yüz dirhem ve kara sığır eti üç yüz yetmiş beş dirhem ve su sığırı eti dört yüz dirhem narh verile. Ve sâyir ehl-i birefin dahî vâki' olan noksanını ve bi'l-cümle ihtisâbiyyeye müte'allik umûru görüp ve gözedüp ta'dâd eylemekdir. Ve livâ-yı mezbûrda re'âyâ mabeyninde isti'mâl olunan kile ve nevgi ve arşun, şehirden ayarı alınup isti'mâl olunmuş. Ve muhtesib mehûb-ı eki maslahatıyçün yılda birkaç defa çıkup yoklayup noksanınız var deyu hilaf-ı kanûn nesnelere alınmış. Bu dahî bida'-ı ma'rûfeden olmağın ref' olundu minba'd şehirden gayri ihtisâbiyye deyu nesne alınmaya.

41. Fasl: 'Asesiyye şehirde vâki' olan ehl-i mu'âmele dükkânlarından her ayda ikişer akça ve ehl-i hiref dükkânlarından birer akça alına. Ammâ zikr olan ehli mu'âmele ve ehl-i hiref dükkânlarından a'lâ şe evsat ve ednâ i'tibârî âzere ta'dâd olunup cem'ül-mecâmiinde ehl-i mu'âmele dükkânlarına her dükkân başına ikişer akça ve hel-i hiref dükkânları başına birer akça hesâbı üzere alınup, artık alınmaya.

42. Fasl: Hakk-ı şürb: Ve livâ-yı mezbûrede ba'zı harklar olup, câri olan suyla kurâsının zira'atı suvarılup intifâ, ederler imiş. Bundan evvel vilâyet-i mezbûre kitâbet olundukda, zikr olan harkların suyu her karyeye ve her mezârî'a mütehammil olduğu üzere tevzî' olunup defter-i atîk-ı hâkâniye kayd olunmuş ve temmuz aylarında sular azalup, menziline yetişmeyüp ba'zı nevbetlü olan kimesnenin hakk-ı şürbü mezbûr sudan muskâ olan arazisine erişmediği ecilden karîb olan karyelerin ahâlisine muradı üzere suyu ziyâde satup re'âyâyâ zulm ve hayf eylerler imiş. Zikr olan su, hakk-ı şürbdür. Kimesnenin mülkü değildir; satılmak hilâf-ı kanûndur. Hâkimu'l-vakt olanlar men ü def' eyleyeler. Ve ba'zı harkların câri olan suları, ba'zı kimesnelere mülk veya kay olup, mâlikâne mutasarrıflar imiş. Sonra vilâyet-i mezbûre müceddeden kitâbet olundukta ahvâl-i hark tetebbu' olunup, livâ-yı mezbûrede vâki' olan kurânın ba'zı şenliği harâb ve ba'zı harabı şenelüp yine her karyeye kifâyet mikdârı tevz' olunması ve ba'zı harkın sâhib-i mülkleri veya vakıfları, câri olan suya ihtiyacı olan kimesnelere ağniyasının ba'zı kimesneye gece nevbetin ve ba'zı gündüz nevbetin tamam muradı üzere satup ve re'âyâdan ba'zı, kurânın ziyade kıymetin vermeğe kudreti olmayup tarlası susuz kalup ziraatları harâb ve yebâb olup zulm ve hayf olduğu, dergâh-ı mu'allâya arz olundukda, nevbetleriyle yine sâhiblerine kayd olunup isti'mâl eyleyü-gelmiş re'âyâyâ ecr-i misli üzere ta'dâd emr olunmağın ber-mûceb-i emr-i münîf yine isti'mâl eylemesi emr olunup kanûnnâme-i cedîd-i hakâniye kayd olundu.

43- Ve livâ-yı mezbûrede olan kal'anın ve sancak beylerinin mehterleri, yılda birkaç defa içine çıkup gezüp oğul everdünüz ve kız çıkardunuz ve bi'l-cümle em'iyet eyledünüz; bizim beşer akçamız vardır âdet üzere deyu hilâf-ı bi'l-gasb nesnelere alurlar imiş. Ve kurâ sâzendelerine dahî bizim ma'rifetimiz olmaksurun varup köylerde düğün çalarsuz deyu tutup cerîme alurlar imiş. Anlar dahî bida'-ı ma'rûfeden olmağın ref' olundu. Min-ba'd eylemeyeler; eğer eylerlerse hâkimu'l-vakt olanlar men' ederler.

44. Fasl: Nefs-i Bayburd ve nâhiyesinin ekser halkı zimmî olup ve kazâ-yı mezbûrede bağ olmamağın hamr hâric yerlerden gelüp ve zimmîler dahî isti'mâl-i hamrden hâli olmayup muttasıl at ve katır ve himâr yükleri ile getirülüp, müstakil meyhane olmamağın defter-i atıkde şehre ve kurâya gelen hamrden her yükde onar akça alınmak üzere kayd olunup, hâliyâ kazâ-yı mezbûre zimm'leri şürb-i hamre müdâvemmet edüp her vakitte hamr yükü geldiği bâ'isden bir bâbda tâyife-i mezbûre ahvâl-i ber-karar-ı sâbık mukarrer kılınup at ve katır yüklerinden giru onar akça alınup ve at ve katır yükleri nisfından beşer akça ve himâr yükü nisfından üç buçuk akça alınmak üzere defter-i cedîd-i sultanîye kayd olundu.

45- Ve livâ-yı kazâ-i Kelkid'de kasaba ve bâzârgâh olmayup, tamğâ-yı rah deyu geçüp giden koyundan iki koyuna bir akça ve Erzincan ve gayri cevânibden gelüp, geçüp giden keten ve penbe ve yemiş ve bunun emsâli yüklerden ikişer akça alınur imiş; ve nevâhi-i mezkûrede vâki' olan karyelerden her yük başına birer akça ve birbirine sattıkları arpadan ve buğdaydan ve âhar yerlerden gelüp, karyelerde satılan demür ve pulad ve penbeden, sâbika vilâyet kâtibi ihtisâbiyye vaz' eylemiş.

Bu husûslar dergâh-ı mu'allâya arz olundukda bida'-ı ma'rûfeden olmağın ber-mûvem-i emr-i münîf ref' olundu. Haman geçüp giden ve gelen keten ve akmişe ve çuka ve ânun emsâli olan yüklerden hassâ-i hümâyûn için ikişer akça alına.

46. Fasl: Ve harâmiye ve kaniuya ve sâyir hırsuzlara bi-hasebi'l-merâtib siyaset eylemek medâr-ı nizâm-ı memleket, atlu sancağı beğînidür. Ammâ bir nedenle şer'an ve örfen afv olunsa bedel-i siyaset deyu akça alınması kanûn-ı kadîme mahâlifdür. Ve siyaset olan kimesnelerden cürm alınmak yokdur. Ammâ afv olunduğu takdirde cürmlemek sâhib-i ra'yyetindür.

47- Cürm dahî bi-gayr-ı hakkın katl-i nefis eden kimesnenin uhâsından (?) dört yüz akça ve mutavassitu'l-halden iki yüzer akça ve ednâdan yüz akça.

48- Ve zina eden ki evli olsa a'lâ hallüden üç yüz evsatdan iki yüz elilli ve ednâdan iki yüzer ve zina eden eğer ergin olursa bu i'tibâr üzere iki yüz ve yüz elli ve yüz akça alına.

49- Ve göz çıkararı ve el düşüren kimesneden cürme nefsdür.

50- Ve baş yarup söküük çıksa ve diş çıksa ve kılıç ile ve çomağla ve baki âlet-i harp ile mecrûh olup döşeğe düşse, yüz akça ve bunlardan mâdûn cerîme ki ta'zir ve te'dib lâzım ola otuz akça ve kara bereden on akça cürm almak örf-i ma'rûfdur.

51- Ve cürmü olan kimesne teftiş olunmadan veyâhud üzerine zâhir olan şenâyi' üzerine varmadan sancak beyi subaşları ve âdemleri nesnelere alup memnu'dur. Ve ill^kendüler mahall-i töhmet olan âdemleri mücrim ve müstehakk-ı itab olur.

52- Ve her mücrimin ve mütthemmin cerîmesi, vilâyet kadısı katında veya müfettiş huzûrunda sâbit ve zâhir olup ehl-i teslim etmeden dutub siyaset etmek şer'a ve kanûna muhâlifdür ve maddidür. Ammâ mücrim ve mütthem olan kimesne mütemerrid ve mu'annid olup mahkemeye gelmekden imtinâ' eylerse bu takdirce cebr ile mahkemeye götürmek memnû' değildir.

53- *Ve bi'l-cümle kazâyâ-yı örfiyyeden her kaziye ki vâki' olur kudât-ı vilâyet ma'rifetleri ile ümerâ-i izâm re'yün ve hudâm-ı hüdâvendigâr-ı âmilun yasağı ile mûceb-i şe'a mutî ve muktezâ-yı örfe münkâd menâzır-ı tenîz-i ahkâm-ı hükkâm ve tekmîl-i şart-ı ri'âyete intizâm beyne'l-havvâss ve'l-avâm.*

EK 9: 924 (M. 1518) TARİHLİ ARAPKİR LİVÂSİ KANUNNÂMESİ ²⁶²

Defter-i Yasahâ-i Livâ-i Arapgir

1- *Tafsîl-i kanunnâme-i livâ-i Arapgir ber-muceb-i kadîm an ümerâ-i hod.*

2- *Evvel kurâda vâki olan reâyadan anın kim çifti olup dabir çiftlik zemin işlemeğe kadir ola anlardan her çift başına yiğumi dört Osman akçası resm-i çift alınır imiş ki alınmasının mevsimi evvel bahar nevrûzda imiş. Girü evvel üzere mukarrer kılındı.*

3- *Ve şahnelik diyü her müdd-i Arapgir'deki dört İstanbul kilesidir bir çeyrek Arapgir'i alınır imiş ki hisapta otuz ikide bir düşer. Bunun dahi alınmasının mevsimi vaktindedir. Girü evve üzere kaydoldu.*

4- *Ve iki müdd-i Arapgirî gale alındığı yerde bir harar saman dahi alınır imiş ol ref' olundu.*

5- *Ve harman çağında düsturcek derler imiş âlâca ola kurâdan ikişer baş koyun ve daha aşğarlık kurâdan bir koyun alınır imiş.*

6- *Ve bağlarından dahi bağ haracı diyü nakit akçaya kesip beşte bir nisabı üzere alınır imiş. Bunun alınması mevsimi şire ve üzüm vaktindedir.*

7- *Ve âdet-i ağnâm her koyun başına bir Osman akçası resm alınır imiş. Girü evvel üzere mukarrer kılındı. Bunun dahi alınmasının mevsimi evvel bahar nevrüzdadır ol vakit alalar.*

8- *Ve resm-i âsiyâb yıl tamam dönen âsiyâbdan... Arapgir kilesiyle gale alınır imiş ki sekiz İstanbul kilesi olur. Nisfi buğday ve nisfi arpa imiş.*

9- *Ve erâmine (Ermeni) tâifesinden dahi ve her neferden üçer gün ırgatlık alınır imiş. İşledirler imiş. Bunun dahi alınmasının mevsimi nisfi bahar ekin vaktinde ve nisfi dahi olarak vaktindedir.*

10- *Ve her petekten bir nügi-i Arapgirî bal alınır imiş. Balı olan yerden.*

11- *Ve resm-i mevâşî her inek başına üçer Osman akçası alınır imiş. Bunun dahi alınmasının mevsimi nevrüzdadır. Ammâ bazı kurâ dahi var imiş ki viregelmemişler. Anlar dahi müfredat-ı defterde mukayyettir.*

12- *Ve şehirde olan çulha tâifesinden dahi her birinden yılda yiğirmi dörder Osman akçası alınır imiş. Ammâ kurâdan alınmaz imiş. Bunun dahi alınmasının mevsimi nevrüzdadır imiş.*

²⁶² BA. a.g. defter. Bu kanunname Ö. L. Barkan tarafından neşredilmiştir. *Uzun Hasan Bey'e ait Kanunlar, Tarih Vesikaları*, 1941s. 196 – 197.

13- Bu zikrolunan hususlar külliye girü olduğu üzere mukarrer kılındı.

14- Ve bayramcek diyü şehirde olan kefer hanelerinden birer hane ... alınır imiş. Ol husus dahi ref' oldu.

15- Ve vilâyette dört beş pâre kurâ vardır ki ziraatlerinden nısıf virürler imiş. Ve resm-i çift alınmaz imiş. Ve tohum ve saban demirin beğlik câniminden virürler imiş. Ve koyun hakkı ve bağ hakkı dahi virmezler imiş. Bu zikrolunan kurâ ehalisinin ziraatleri dahi sâyir reâya gibi hums üzere ve rüsûmları dahi anlar gibi kaydoldu. Gayrılar ne virürler ise bunlar dahi ol düstûr vireler. Defteri cedîde ol üzere kaydoldu. Ve besâtinden ve burçaktan yedide bir alına.

16- Ve bac-ı tamga hususu dahi ipek yükü olandan her yük başına ikişer Şami Eşrefi alınır imiş ki kıymette kırkar akçadan seksen Osmanî akça olur. Ve keten yükünden ve ana nisbet yükten yirmişer akça bac alınır imiş. Ve sabundan ve penbe yükünden geçip gitse her yükten üçer Osman akçası alınır imiş. Ve ger satılsa ikişer nügi penbe ve ger sabundur alınır imiş.

17- Ve şehirden davar boğazlansa her koyun başına üzer akça tamga alınır imiş.

18- Ve şehirde olan pabuççu ve başmakçı işlemek için... kestikleri gönden her gön başına bir geyim gön alırlar imiş. Ki kıymette üç Osman akçası olur imiş.

19- Ve şehirde olan aşhâneleri dahi amelde imiş. Ol husus ref' oldu.

20- Ve resm-i arûsiyye her tehhül eden kimesnelerden birer koyun alınır imiş.

Bu husûslar ki takrir olundu. Ref' olandan gayrı ber karar-ı sâbık mukarrer kılınup defter-i sedîde hasıl bağlandı.

4. KİTAP

OSMANLILAR DÖNEMİNDE ERZİNCAN

I. XVI. YÜZYILDA OSMANLI SİYASİ HÂKİMİYETİ

Erzincan, 1514 yılından itibaren aralıksız dört yüz yıl süreyle Osmanlı yönetiminde olmuştur. Her ne kadar bu tarihten önce yörede çeşitli siyasi ilişkilere girilmiş ve hatta Yıldırım Bayezid ve Fatih Sultan Mehmed zamanında Doğu Anadolu'da Osmanlı rüzgârı esmişse de bunların hiç biri Erzincan'ın bu dünya devletinin bünyesine kesin ilhakını sağlayamamıştır.

1. KAYILAR VE ERZİNCAN

Osmanlılara ilişkin olarak yazılan en eski kaynakların hemen pek çoğu Ertuğrul Gazi ve efradının, Osmanlı Beyliği vücut bulmadan önce Kayı boyuna bağlı topluluk olarak Erzincan'da bir müddet kaldıklarını ve bu yörelerde sürülerini otlattıklarını haber verirler. Bunun yanı sıra Osmanlı atalarının Süleyman Şah'la soy bağının kurulması ve Caber Hadisesi ise tamamen uydurmadır. XIII. yüzyılda Kayıların Merv yöresinde bulunan Mahan Yaylağı'ndan ayrılarak Anadolu'ya geldikleri ve Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a Yassıçemen Savaşı'nda (10 Ağustos 1230) yardımcı olduklarına dair yazılanların da gerçek olup olmadığı bilinmemektedir. Bunlar, Osmanlı hanedanını yüceltme gayretlerinin bir sonucu olarak ortaya atılmış rivayetler olabilir. Ancak, Kayıların Erzincan'da bulunmuş olmalarını reddetmek için geçerli hiçbir neden yoktur. Nitekim kaynakların başka bir yer değil de, ittifakla Erzincan üzerinde durmaları herhangi bir tesadüfe bağlanamayacağı gibi, bugün Erzincan'a bağlı "Kayı" adlı yerleşme yerinin olması, bu boya mensup toplulukların bu yöreyle ilişkilerini kanıtlaması açısından önemlidir.

Kayıların Erzincan'da ikamet ettiklerine yer veren çeşitli araştırmalar doğru ise; Yassıçemen Savaşı'nda Erzincan yakınlarında Alâeddin Keykubad'ın saflarında Celâleddin Harizmşah'a karşı vuruşan ve zafer kazanan Kayı oymağının başında mutlaka otuz dokuz-kırk yaşlarında olan Ertuğrul Bey olmalıdır. Babası Gündüz Alp'in ise yaş ve zaman göz önüne alınırsa bu yıllarda hayatta olmadığı söylenebilir. Caber vakası ve Caber Kalesi'ne ilişkin anlatılar, Kayıların dışında bir gelişme olsa da, Kayıların Ahlat'tan Erzincan'a gelmiş olduğu konusunda hiçbir tereddüt yoktur.

Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sürecinde Kayı boyu da diğer Oğuz boylarıyla birlikte Anadolu'ya gelmiş, Doğu Anadolu'nun çeşitli yörelerinde ve özellikle merkez ile kuzey bazı sahalarında yarı göçebe hayat sürmüşlerdir.¹ Erzincan'a XIII. yüzyıl ortalarına

¹Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu/ Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri*, İstanbul 1981, s. 306 – 307. (Makalenin aslı Belleten, sayı: 28 (1943'de yayınlanmıştır) Kanunun farklı bir

doğru gelip bu yüzyılın sonlarına kadar yörede yaşadıklarını söylemek mümkün. Bir süre buralarda kalan Kayılara bağlı Karakeçililer topluluğu önce Ankara'nın batısındaki Karacadağ'a ve oradan da Söğüt- Domanıç- Ermeni Derbendi (Pazarcık- Bozöyük arasında) yöresine yayılmışlardır.² Aşirete bağlı olan insanlardan bu yörelerde kalanın olup olmadığı bilinmemektedir.³

2. ÇALDIRAN SAVAŞI VE ERZİNCAN'IN OSMANLILARA BAĞLANMASI (1514)

Safevîlerin doğudaki sınırlarını genişletme çabalarını izleyen Osmanlılar, onların talep ve hareketlerini Anadolu Selçukluları Dönemi'nde niteliksel bütünlük kazanan Anadolu siyasal ve toplumsal bütünlüğüne karşı sorun olarak görmüştür. Yavuz Sultan Selim'in henüz Trabzon'da vali iken, gelişmekte olan Şîi-kızılbaş siyasal hareketlerine karşı belli bir duyarlılığının olduğu bilinmektedir. Nitekim tahta geçer geçmez Anadolu'da geniş kapsamlı bir kovuşturma başlatmıştır.

Osmanlı – Safevî mücadelesi, her iki gücün öncelikle dönemin önde gelen “dünya devleti” olma yolundaki rekabetin ve İpek Yolu'na egemen olma isteğinin bir sonucudur. Bu rekabette İpek Yolu'nu kontrol etmek önemli bir noktadır. Ancak, her iki ülke topraklarında büyük çoğunluğu Müslüman olan halklar yaşamakta ve her iki devletin yönetiminde Türkler bulunmaktadır. Bu nedenle, her iki yönetim, tebaalarını iktidar mücadelesine hazırlayabilmek için İslâm dininin egemen olduğu topluluklara dini dayanakları olan ideolojik yeni bir anlayış kazandırmayı gerekli görmüşlerdir. Özellikle İran, Hz. Muhammed sonrası gelişen çeşitli tarihsel olay ve düşünceleri dini nas seviyesinde kabul edip buna uygun kişi (imam-molla) merkezli anlayışla hareket ederek zamanla İslâm adı altında farklı refleksleri olan kitleler üretmiştir.

Yavuz, Şah İsmail'in yürüttüğü dini-ideolojik ve siyasal kuralları inanç olarak kabul edenlerle birlikte, Şah'a askeri güç olarak veya parasal yardımda bulunanları, aktif propaganda yapanları, yine Şah adına casusluk edenleri tespit ettirip haklarında yasal işlem

değerlendirilmesi için bkz. P. Wittek, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu**, (çev. F. Arık), İstanbul 1946. Osmanlı kurucu kabilesinin Erzincan yöresinde bulunuşlarına dair ilk kaynak eserlerden Ahmedî, **Destan ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman**, (Haz Atsız), s. 8 (Yazılış Tarihi: 1410); Şükrüllah, **Behçetüttevârih**, (çev. Atsız), s. 51-52 (Yazılış tr. XV, yy. yarısı); Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, **Osmanlı Sultanları Tarihi**, (çev. Konyalı İbrahim Hakkı), s. 344 (Yazılış tr. Fatih devri); Bayatlı Mahmud oğlu Hasan, **Câm-ı Cem-Âyin**, (Sadeleştirilen, Kırzioğlu Fahreddin), s. 394 (Yazılış tr. 1482). Bu eserler “Osmanlı Tarihleri” adı altında topluca neşredilmişlerdir, İstanbul 1947; **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, (çev. Adsız), İstanbul 1970 (Yazılış tr. 1476), s. 7 – 8; Neşrî, I, s. 12 vd.; Tacü't-Tevârih, I, s. 25 – 26; Münecimbaşı, s. 52 – 54; Oruç Beğ Tarihi, s. 21 – 22; Konuyla ilgili olarak bkz. İA, “Ertuğrul” mad, “Osmanlılar” mad. (Her iki maddede de geniş bibliyografya verilmiştir). Yine Osmanlılar Tarihi konusunda otoritelerden İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, I**, s. 97 – 102 ve notlar. Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi, II**, s. 243. Öteden beri tarihçileri Artukluoğulları'nın Kayı'dan değil, Döğer kabilesine mensup olduğunda haklı olarak ısrarlıdır. Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1973, s. 137, 138.

² İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi- I**, s. 100, not: 2, s. 101 – 102, not: 12, 103.

³ “Kayı” adındaki köy, Refahiye – Alakilise bucağına bağlı ve bucağın kuzey kesiminde bulunmaktadır.

yaptırmıştır. Verilen cezalar suç derecesine göre düzenlenmiş, bazı insanların fiilleri, ihanet sınırına dayandığından idam edilmiş ya da hapsedilmişlerdir. Verilen ceza ağırlıklı olarak Rumeli tarafına sürgün etmek olmuştur.⁴ Ülke içerisindeki ayrılıkçı faaliyetlerin önünü alan Yavuz, sefer için gerekli hazırlıkları başlatacaktır.⁵

Yavuz, ordusuyla İzmit'e geldiğinde Şii halifelerinden Kılıç adlı birinin aracılığıyla Şah'a Farsça olarak ilk mektubunu gönderir (27 Safer 920 / 23 Nisan 1514). Bu mektupta özetle; Şah İsmail'in İslâm'a aykırı davrandığı, mezalime neden olduğu ve katlinin şer'an fetvasının alındığından bahs edilir. Mektup, Şah İsmail'e Hamedan'da iken teslim edilmiştir. Şah'ın cevabı ise mektubu getiren Kılıç'ı öldürtmek olmuştur.

Yavuz, ikinci mektubunu Kayseri - Sivas arasında iken göndermiştir. Çıkabilecek bir Kızılbaş ayaklanmasını önlemek, ordunun ric'at hattını tutmak ve Şah İsmail'in Diyarbekir ve batı sınırları komutanı Ustacalu oğlu Mehmed'in tahriplerine karşı gerekli savunmada bulunması amacıyla kırk bin kişilik bir ihtiyat kuvveti İskender Paşa komutasında burada alıkonulmuştur.

Yavuz'un Çaldıran Seferi'nde takip ettiği yol, genellikle geçmişte ve sonraki Osmanlı – İran mücadelelerinde kullanılan tarihi İpek Yolu'yla birçok yerde örtüşmektedir. Sivas'tan sonraki konak, menzil ve güzergâhlar gösterilen kaynaklar ve bugünkü konumları belirtilerek aşağıda açıklamalarla verilmiştir.⁶

29 Haziran 1514 Perşembe / 5 Cumâdeulâ 920: Osmanlı Ordusu, Sivas'ın Kızılırmak yakınındaki Kehnem (Hekîm) Çayırı konağına gelir. Burada beş gün kalınır. Ertesi gün (30 Haziran Cuma) Sinop Sancak Beyi Karaca Paşa, beş yüz sipahisiyle beraber Erzincan tarafına

⁴ Bazı Osmanlı tarihçileri Yavuz'un Çaldıran Seferi'ne çıkmadan evvel, tehlike olarak gördüğü kırk bine yakın kızılbaşı öldürdüğünü yazarlar ki, bu hiç aslı olmayan, aşırı bir mübalağa ve uydurmadan öteye gitmez. Kaldı ki böyle bir durumun büyük yankılarının olması gerekirken, hiç öyle olmadığı gibi, en çok güvenilir vasfa haiz Arşiv Vesikaları da sadece bir kısım elebaşlarının suç derecelerine göre idam, hapis veya sürgün olduğunu kaydederler. Bak.. M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, s. 154; F. Sümer, Safevîler, s. 36. Osmanlı'nın temel olarak kabul ettiği nizamda insan unsuru, hayli titizlikle ele alınan ve şer'i adalet karşısında hassasiyetle üzerinde durulan bir konudur. Bu yönüyle de binlerce insanın kısa sürede katledilmiş olması, Osmanlı gerçeği karşısında şaşırıcı olur. Ayrıca, gerek Haydar Çelebi'nin Ruznâmesi'nde gerekse Celâl-zâde Mustafa'nın Selimnâme'sinden öldürülen Türkmen Kızılbaşların sayısı yaklaşık biçimde tespit edilebilir. Bu sayı birkaç yüz civarındadır; ve öldürülen ise direnen ya da Osmanlı Devleti'ne ihanet edenlerle sınırlıdır.

⁵ Yavuz, tahta çıktığında şehzadeler problemiyle de karşılaşmış, bu meseleyle de meşgul olmuştur. Kardeşi Alâeddin'in son olarak Yavuz'un elinden zorla kurtulup Kemah'a sığındığı söylenirse de (Hammer); bunun aslı yoktur. Malatya yoluyla Memlûklere sığınmıştır. Gelişmelerin aslı şudur: Yavuz'un Kasım 1512 Ankara'dan Bursa'ya gittiği tarihte, Şehzade Ahmed Amasya'yı zapt ederken Kemah ve Niksar yörelerine geçici seferlerde bulunmuştur..

⁶ Haydar Çelebi, Ruznâme, (Haz. Y. Senemoğlu), İstanbul, s. 67 – 75; Ferîdun Beğ, Münşeâtü's-Selâtin'i Osmaniye-I, İstanbul 1274, s. 398 – 401. Bizim esas aldığımız bu iki eserden başka Tâcîzâde Câfer Çelebi, Münşeât, Mevlânâ Mûz. Ktp. Nr. 2253, 109 b- 110 a-; Celâl-zâde, Selimnâme, Hazine Ktp. Nr. 3333, Şehabettin Tekindağ, Yeni Kaynak ve Vesikaların ışığı altında Yavuz S. Selim'in İran Seferi, TD, XVII, S. 22, (1967), s. 58 – 71; F. Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi, s. 100 vd. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi- II, s. 260 vd.; S. Tansel, Y. S. Selim, s. 43 vd. vb.

gönderilmiş; daha ertesi Cumartesi günü yoklama yapılmıştır. Bu zamanda etraflıca, yapılan harekât ele alınmış, daha önce değinilen kırk bin kişilik ihtiyat kuvvetinin Sivas önlerinde bulundurulması kararlaştırılmıştır. Daha sonra birer gece konaklanarak Rahat köyü – Koçhisar (Hafik) Kaz köyü – Öşküncü Kayası (Kunduz Suyu yakınında olan bu yere 9 Temmuz Pazar günü gelindiği vakit, askere cephanesi dağıtılır) gelinir. Buradan Koyulhisar karşısındaki Şahni'ye (Şahne hamni, Şahdir = Kelkit Çayı boyunda) ve oradan Akşehir sahrasına varılır.

Akşehir'in "Güzeller Çayırı" konağında Anadolu Beylerbeyi tarafından karakollar (heberciler) tayin edilir. Buradan yine Akşehir Sahrası içinde kalan Ezdebir (Ezbider) konağına ve oradan 20 Cemaziyelevvel / 13 Temmuz Perşembe günü Suşehri Çayırı konağına,⁷ bu mahalden ayrılan ordu o zamanlarda Kemah'a tabi bulunan (bugünkü Zevker karşısında) Gökseki'ye gelir.

Gökseki'de iki gün kalınır. İlk gün (14 Temmuz), Erzincan kethüdası (muhafızı) Gülgen gelerek affedilmesini dilemiş, orduya zahire temin etmek için Erzincan yöresine gitmesi karşılığında bağışlanmıştır. Ertesi gün aynı yerde sancakbeylerinden Faik Bey, yanına bazı sipahi ve topçular verilerek Kemah Kalesi'nin keşfine gönderilmiştir.⁸

16 Temmuz Pazar / 23 Cemaziyelevvel: Yine Kemah'a bağlı Aktepe havalisi içinde kalan Büyük Yurt konağına gelinir.⁹ Burada bulunduğu sıra dört Kızılbaş (ihtimalki casuslukla görevli) neferi yakalanarak katledilir.

17 Temmuz Pazartesi günü, Erzincan'a tabi Kurtlutepe Yaylağı yakınında (Yassıçemen'e bağlı) Hasan Bey Pınarı konağına gelinir.¹⁰ Buraya varıldığında, daha önceden Kılıç adlı Şîî halifesiyle gönderilen mektubun haberi alınır. O sırada Trabzon beyi adamlarının otağa gelerek, Şah'a giden adamın elbisesine tamah edip onu öldürdüklerini itiraf ederler. Bunun

⁷ Bu mevkiinin Suşehri ile aynı tutulması mümkün görülüyor. Suşehri merkezi Ezbider'in ziyadesiyle batısında kalmaktadır. Safevî sınırının başlangıcı olarak kaydedilen (Haydar Çelebi, s. 68) bu mahallin, bugünkü Ağvanis adlı kasabanın civarı olduğu kanaatindeyiz. Bilahare 14 Temmuz günü Gökseki'ye (Refahiye) geldiğinin kaydedilişi de bunu teyit eder. Bu itibarla bazı araştırmacılarımızın Osmanlı – Safevî sınırının, Koyulhisar – Suşehri arasında olduğu görüşlerine katılmıyoruz. O günkü yarı resmi sınır, hemen hemen bugünkü Sivas – Erzincan (yalnızca Ağvanis Safevîler'e dâhil olmak kaydıyla) sınırının geçtiği yükseltilere tekabül etmekteydi. Yine aynı mevkiye Haydar Çelebi "Çaysu" demektedir.

⁸ Kaynaklarda Faik Bey'in Kemah'a gidişinin hangi yerlerden olduğu belirtilmemişse de, bu güzergâhın Gökseki'den Çatalçam ve Cengerli yakınından Kömür Çayı vadisiyle Kemah'a ulaşmış olduğu en akla yakın olanıdır. Nitekim vadi içerisinde kale surları yıkmak için kullanılan yuvarlak biçimde, yaklaşık 60 cm. çapında fırlatma taşları bulunmuştur.

⁹ Selçuklular devrinde Çimen Dağlarından Suşehri'ne kadar olan yerler "Akşehir" sahrası olarak biliniyordu. Sonraki dönemlerde (XV – XVI yy.) Akşehirin şası Suşehri'nden Gökseki'ye kadar olan yerleri kapsamıştı. Gökseki'den Çimen Dağlarına kadar olan mahal "Aktepe" sahrası ve Çimen Dağlarının hâkim olduğu sahayı Sipikör Dağlarına kadar "Yassıçemen" Sahrası olarak kabul etmek mümkündür. Yassıçemen'de yer alan Kurttepe Yaylağı ise Erzincan'a tabi yerlerin batı sınırının olduğu noktayı teşkil ediyordu.

¹⁰ Hasan Bey Pınarı'nın yerini noktasal olarak tespit edemedik. Ancak "Hasanlı" olarak anılan bölge içerisinde olması gerekir.

üzerine Trabzon beyinin adamı gözaltına alınır. Ertesi gün (18 Temmuz) Kerman (Kermene = bugünkü Kırmana) Çayırı yakınındaki Tepebaşı Konağı'na geldiğinde Şah'ın elçisi gelerek Şah İsmail'in namesini verir. Yalan konuştuğu anlaşılan Trabzon Beyi'nin adamı o gün idam edilir.

Şah İsmail'in, Akay-ı Bevey Nuker adlı elçisiyle gönderilen Farsça namesinde: Yavuz'un bu sefere çıkışındaki sebepler araştırılıyor, Dulkadirliyle husumette bulunulmadığı, gerek Sultan Bayezid zamanındaki ve gerekse kendisinin Trabzon valiliği sırasında iki devletin dostça geçindikleri söyleniyor, şimdi ise pek malum olmayan nedenlerle (!) Osmanlı'nın düşman olduğu; bu gidişin sonunda Ankara Savaşı'na benzer bir olayın yaşanacağı (!); kendilerinin (Şah İsmail'in) böyle bir şey arzu etmedikleri ima edilmektedir. Ayrıca, Yavuz adına gelen mektupları yazanların afyon etkisiyle yazmış olduklarını sandıklarını, bu mektubun İsfahan'da -av sırasında- buldukları bir sıra yazıldığı, eğer hüsn-ü kabul göstermeyip Osmanlı ordusu savaştan vazgeçmez ise kendilerinin de savaşa hazır oldukları belirtilmiştir.

Mektupla beraber Yavuz'a takdim edilen afyon doldurulmuş altın bir macun kutusu bulunmaktadır. Mektuptaki ifadeler ve gönderilenlere hayli sinirlenen Yavuz, daha önceden Safevîlere iltica eden yeğeni Murad'ın geri iadesi için gönderdiği elçiye yapılan muameleyi de göz önünde tutarak, Şah'ın bu elçisini idam ettirir. Gelen mektuba cevap teşkil eden Türkçe bir mektup yazar. Mektuptaki ifadeler şöyledir:

-İsmail Bahadır. Allah durumunu islah etsin. Uyulması gerekene bu buyruk sana ulaşacak, bilesün ki: İslâm'ın namus perdesünü yırtmağa kalkıştuğun (ve) gerçek ölçülere irişüp, yaratılışındaki kötülük fitnesüdür-ki fitne, fesadın kaynağıdır (çıkardığın açıktır). Onu zaman defterinden, hançerin tırnakları ve parlak kılıçla kazmak, bütün hüküm sahibi sultanların ve kudretli hakanların hepsinin boynuna borç olduğuna (Allah, kıyamet gününe dek bu yoldakilerin sayılarını artırsın) bilgin imamlar fetva vermişlerdir.

Allah'ın selamı üzerine olsun. Peygamber'in sünnetini yaşatmak ve Muhammed'in sünnetini üstte tutmak için düşmanını avlayan sayısız askerle, senün kaskına, doğu ülkelerine şanlı yönelişi eyledük. Deniz geçüldüğü zamanda beğenilir bir mektup gönderüp, onun kıymetli muhtevasında, baskı sonucu hükmün altında kalan yer ve iller Padişahlığının mutlu gölgeliği altında gölgelenilecek; er isen meydana gelesin. Hak Sübhanehu ve tealanın çizdiği yol ve kararı neye yönelik olmuş ise ortaya çıka deyu buyurmuştum. Pes bundan gaye şu ki: Birkaç ay ve gün öncesinden sen de uyarılmış olasun. Tedarükin idesin. -Gafil bulundum. Elim altındaki askeri toplamağa zaman el virmedi- deyu özür ve bahane itmiyesün. Ama uzun bir süre ve epeyce bir vakittir ki, dökülen at nallarından yeryüzü demire bürünmüş, dizginlerin şakırtısından cihanın kulağı çınlayıp dolmuştur. Bu arada gizli, açık, iyi ya da kötü senden cesareti belirtir bir davranış görülmedi. Ola ki, şimdiki hâlde gökleri andıran Azerbaycan yöresinde olan dağ ve tepeler muzaffer ordunun katırları nallarıyla hilallerle dolmuş göğe benzemişken senden ne ad, ne san peyda olmuş, ne de varlığından bir iz ortaya çıkmıştır. Öyle bir gizlenmiş hâldesin ki, varlığınla yokluğun denktir.

Kılıç kuşanma davasının idenlerin siper gibi belalara göğüs germek dayim kaygusu ve başbuğluk sevdasında olanların ok ve kılıç yarasından korkusu olmamak, her an düşüncesi olmak gerekir.

Selamet kaygusuyla perde gerisinde oturmayı seçenlere erlik adı hatadur. Ölümünden korkan kimselere ata binmek ve kılıç kuşanmak yaraşuk değildir. İmdi bu derecede gizlenmenin, bu biçimde sessizlik köşesine çekilmenin nedeni yakın ihtimalle kıyaslanamayan askerlerimin çokluğundan duyduğun korku ve kaygu olmaktadır. Şimdi bu ürküntüyü gidermek için zaferleri rehber edinen askerden kırk bin er ayırılıp onların Kayseri ile Sivas arasında beklemeleri buyrulmuştur. Düşmana at oynatması ve başı boş meydan bulması bu denli olur. Bundan artuk olmaz. Eğer özünde her ne çeşitten gayret ve yiğitlikten iz varsa, gelüb zaferleri kovalayan askerlerime karşı olasın. Ezelden yazılı olan her ne ise gün yüzüne çıkmış ola. İnşa'Allahuteala ve selamlar doğru yolu tutana.¹¹

Bu nameyle birlikte Şah'a hırka, çar, sed (kuşak) ve misvak gönderilmiştir.

19 Temmuz Çarşamba / 26 Cemaziyelevvel: Tepebaşı konağından ayrılan ordu Erzincan Ovası'nın batı kısmında, Fırat Irmağı kıyısına konaklar. Buraya varıldığında Akkoyunlu Korkmaz Bey oğlu Ferahşad Bey, tutsak ettiği Tercan Safevî muhafızı Emîr Ahmed ile birlikte Osmanlı otağına bağlılığının kabul edilmesi için gelir.¹²

20 Temmuz Perşembe günü çevreye giden bazı askerler Kemah ve Bayburt yörelerinde akınlarda bulunmuş ve çok miktarda ganimetlerle dönmüşlerdir. Ertesi gün aynı konakta (Fırat kıyısında) bulunurlarken, Mısır Sultan'ı Kansu Gavri'nin elçisi elindeki nameyle gelir. Onun adına ziyafet verilir. Dünden (Perşembe) itibaren "Kızılbaz geldi" diye ortaya bir laf atılmış, bunun üzerine Yavuz, askere harp nizamı vermek zorunda kalmıştır. Ancak haberin aslı olmadığı anlaşılınca, lafın çıkış kaynağı araştırılarak sorumluları idam edilmiştir.

23 Temmuz Pazar: Mısır'dan gelen namenin cevabı yazılarak elçi ülkesine gönderilir.

Ağırlıklarıyla birlikte eski arpa emini Mehmed Çelebi, Trabzon'a gönderilerek otağ-ı hümayunun ağırlıkları ve paşaların çadırları ile yola çıkılarak toplayacağı zahireyi orduya göndermesi emri verilir.¹³

24 Temmuz Pazartesi: Erzincan şehir merkezinin yanına gelinir. O gün ordu içerisinde şikâyetçi olan zümrenin hoşnutsuzluklarını dile getirdiği görülür. İstanbul'dan ayrılan ordu, bütün ağırlıklarıyla beraber üç ay süreyle yer yer yiyecek sıkıntıları çekmiş, geçilmesi

¹¹ Tacü't Tevârih, IV. s. 186 – 187.

¹² Ferruhşad Bey'le ilgili bilgi için bkz. C.2, II/3.

¹³ Osmanlı ordusunun bu ilerleyişi sırasında en büyük zorluk zahire darlığı ve sıkıntısı olmuştur. Onlarla mücadele etmeye gözü kesmeyen Ustaculu oğlu Mehmed Bey, Sivas'tan sonra Safevî ülkesinde kalan güzergâh ve çevresindeki araziye tamamen harap etmişti. Öte yandan Yavuz, sefer sırasında Dulkadir beyi Alâüddeve'ye de name gönderip bu sefere katılmasını istemiştir. Alâüddeve bu teklifi kabul etmediği gibi, zahire kollarını vurmakla Osmanlı'nın sıkıntısını çoğaltmıştır. Ordunun ana gıda malzemesi, daha önceden tanzimi kararlaştırılan Trabzon üzerinden hayvanlarla gelmekteydi. Bunu takviye etmesi için Gürcü kralına dahi name gönderilmiştir.

müşkül arazilerden aşmış ve Temmuz'un boğucu sıcağı altında devamlı yürümek zorunda kalmıştır. Bu kadar zaman sonunda Şah İsmail'in hâlâ ortalarda gözükmemesi büyük bir usanç meydana getirmiştir. Öteden beri politik hayatı içerisinde propagandayı takdire şayan bir beceriyle kullanan Şah'ın, Osmanlı ordusu içinde de bozguncu dedikoduların zeminini hazırlayan casuslarının olması doğaldır. Osmanlı devlet erkânından bazıları, Selim'in bu savaşa kesin kararını bilmelerine rağmen, merkezden hayli uzaklaşmanın yılgınlığı içine düştükleri anlaşılmaktadır. Şah'ın savaş fikrinde olmamasını bahane ile hükümdarı ikna edebileceklerini ummuşlardır.

Savaş yolunda yapılan dedikodular özellikle Yeniçeriler arasında yayılmaktadır. Osmanlı'nın kuruluş döneminde yararları olan yeniçeri zevatı giderek zararlar verecek bir sürece girmiştir. Yavuz'un onlardan faydalanmaya devam ettiği kadar, güvenmediği de görülmektedir. Ordudaki homurdanmaların farkında olan hükümdara, henüz hiç kimse fikrini açıklamak cüretini gösterememiştir. Yavuz, gerek vezirlere ve gerekse diğer ümeraya karşı kesinlikle "alttan almak" gibi herhangi bir tavra girmemiş, azami kırk menzil olan bir yol taslağı çizerek, onlara konuşma zemini dahi vermemiştir. Yaptığı menzil listesinin son konağı Tebriz'dir.

Yavuz'un Erzincan'dan Tebriz'e kadar kırk konak planını açıklaması üzerine,¹⁴ artık daha fazla ilerlemenin aleyhinde olanlar Karaman Beylerbeyi Hemdem Paşa'yı ikna ederek onu hükümdara gönderirler. Görünüşe göre, Selim Han'a en yakın bulunan ve öteden beri onunla samimi ilişkileri olabilen tek kimse odur. Şimdi ise bu zatın sözünü dinleyip teklifini kabul edeceği umulmuştur. Hemdem Paşa konuyu açarak, menzili malum olmayan bir yolda ilerlemek yerine geri dönmenin makul olacağını belirtince, yapılan hesaplar boşa çıkar. Ülke geleceği açısından nazik bir durumda bulunan konuda tezelden hükmünü veren hükümdar, derhal Hemdem Paşa'nın katlini emreder.

Çocukluk arkadaşını gözden çıkarmakta hiçbir beis görmeyen Yavuz'un hareketi karşısında ürperti duyan asker, içlerindeki "geri dönüş" umut ve niyetlerini geri plana atarak bir hayli yol daha kat etmiştir.

İdam edilen Hemdem Paşa'nın yerine erkândan Zeynel Paşa tayin edilir. Ordunun o günü Erzincan'da beklemesinin nedeni ise Trabzon'dan gelecek zahiredir. O sırada çevreye çeşitli öncü birlikler gönderilmiştir. Dulkadiroğullarından Şehsuvar oğlu Ali Bey, Bayındırlı Ferahşad Bey (Tercan yöresini iyi bildiği için bu muntikalara gönderilmiştir), Mihaloğlu Mehmed Ali Bey ve Bali Voyvoda bazı keşiflerde bulunup haber ve ganimetler elde etmişlerdir.

25 Temmuz Günü: Yine Fırat kenarında bulunan Çubuk¹⁵ konağına gelinir. Buradayken Bali Voyvoda'nın yakaladığı iki Kızılbaş elçi olarak Şah'a gönderilir. Kendilerine çember, çadır, seraguş, ve peçeyle birlikte; daha önceden Şah'a gönderilen üç mektupta yer alan

¹⁴"Erzincan'dan Tebriz'e varınca vaki olan konaklardır" başlıklı vesika, Topkapı Saray Müz. Nr. 5465'de kayıtlıdır.

¹⁵ Çubuk = Çermük. Hoca Sadeddin, Müneccimbaşı.

sözlerin bir hülasası olan ve tahrik edici cümlelerle donatılan mektup¹⁶:

- *“İsmail Bahadır;*

Allah (c. c.) durumunu ıslah etsin. Cihan halkının uyması gereken bu yüce emir ve boyun eğilmesi şart olan bu açık yarlığı sana ulaşacak. Bilesün ki, mutluluğun dokunduğu otağıma mektup gönderüp korkmadığını belirten sözler idüp yürekliliği artırmaya yarar nesne yollandı ki, gelmekte acele idesiz.

Biz de beklemekten kurtulmuş olalum deyu bildirmişsiz. Bilindi. İmdi biz önümüzdeki yaradılış ve cibilliyetümüzde olan yürekliliği denemeye getirüb uzak ilden senün kasdına zaferlerle bezil ağır bir ordu, zafer ve fetih ayetleri yazılı sancaklarla konak ve yollar aşub da senin idarende olan ile girdük. Hüküm sahibi sultanların töresinde kudretli hakanların kaidesinde, padişahların hükmü altında olan topraklar nikâhlıları gibidir. Erlikten danesi, fütüvvetten nasibi, belki yüreğinde bütün bütün erliği olan kimesne kendünden gayrı kişinin ona el uzatmasına dayanması mümkün değildir. Öyle olsa bunca gündür ki zaferleri izleyen askerler yurduna girmiş olup, toyumluklar iderler. Henüz senden ne ad, ne işaret peydadur ve varlığından bir iz görülmiştir. Yaşadığınla öldüğün denkdür. Ödünçten yürek tutmağın gerek.

Kimde var idüğüne göre hal tamam tanıktır. Olan iş budur ki, şimdiye değin senden bir davranış görülüş değildir. Ki andan yiğitliğin, merdaneliğin anlaşıla. Ortada hallerin baştanbaşa hile ve düzendir. Şüphe yoktur ki, ödünç yürekle elde edilen ürün yaramazlık ve edepsizlik olur, gayri olmaz. Tuttuğun derdin davasın hele bilir imişsin. Pek çok denemiş olduğunu kullanmakla ola ki, karşı çıkmağa ve yüreğin koymağa imkân bulasın. Bu yakadan da sana ne denlü yardım edildüğünü bilürsün ki ölçüden artık taşar olmuştur. Senin yüreğindeki zayıflığı gidermek için zaferleri rehber edinen ordunun kırk bin erini ayırdıp, onlara Sivas ile Kayseri arasında durmaları buyurulmuştur. Düşmana mürüvvet ancak bu denlü olur. Eğer bundan sonra da eskisi gibi korku ve kaygu köşesine sinesin erlik sana haramdır. Tolga yerine tepelik, zırk yerine çar giyüp başbuğluk ve şahlık sevdasın bırakub geçesün. Yaptığın işten sen değil, işlediğin övünmeli. Ve selamlar doğru yolu tutana.”

Çubuk (Derbend ağzı, Pınarbaşı, Karahanlı) konağından sonra, 26 Temmuz Perşembe günü Tercan'a bağlı Dadedye'ye (Orta Viran = veya Ada Tepesi) gelinmiş, fakat köprü zorluğundan dolayı ordu bu derbend önünde biraz beklemek zorunda kalınmıştır.

Ertesi günü Hacme gedüğü / Zon Hanı konağına varılmıştır. Osmanlı ordusu, Safevî güçlerine yaklaşmış olabileceği ihtimali ve yörenin şartları göz önüne alınarak daha tedbirli bir yürüyüşe geçmiştir. Bu derbende iki yüz kişilik bir sipahi, iki komutanın emrine verilerek öncülük yapmaları istenmiştir.

28 Temmuz Cumartesi: Tercan'a tabi Kağızman Konağı'na varıldığında, Bayezid ve İshak Beyler (kendilerine otuzar, adamlarına ise toplam beşer yüz akçe ihsan ile) ileri gönderilmiş, ordu tedbir amacıyla ikiye ayrılmış olarak konaklatılmıştır.

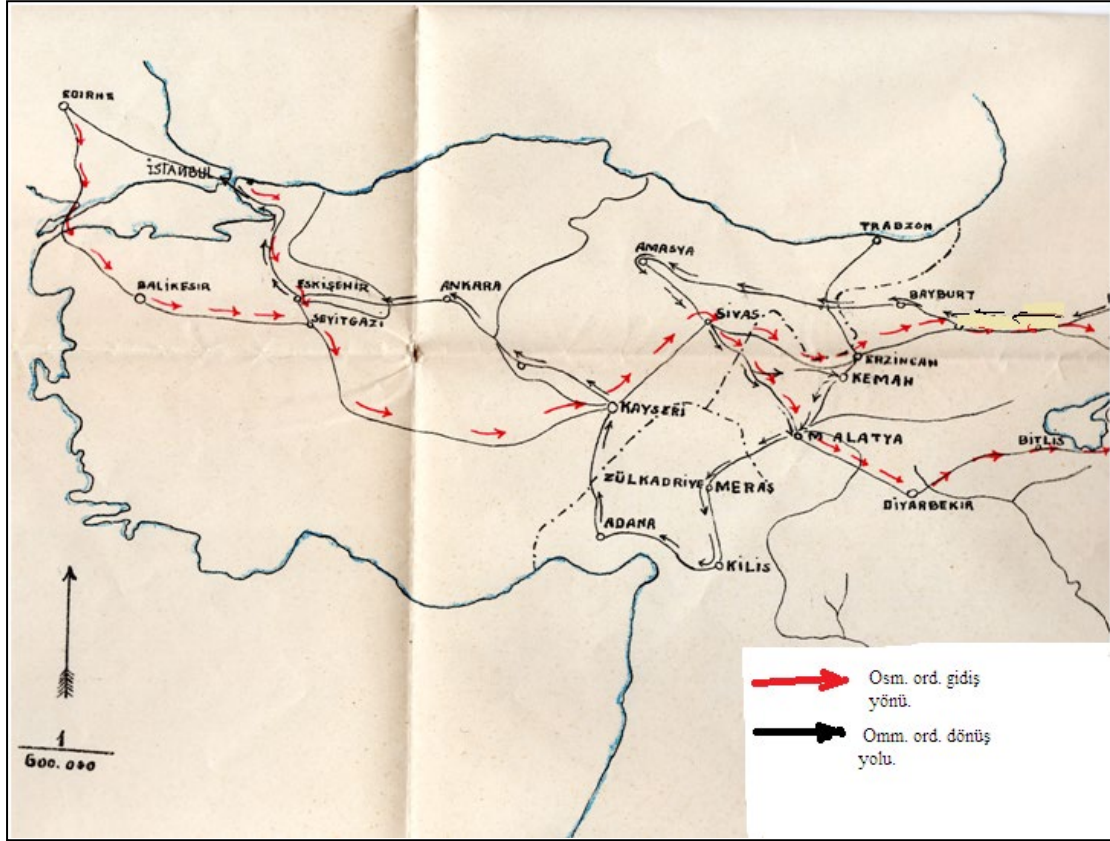
¹⁶ Tacü't-Tevârih, IV, s. 190 – 191; (üçüncü mektup olarak), Haydar Çelebi, s. 47 – 49.

29 Temmuz Pazar: Götürü Kalesi Konağı'na (Kötür) ve ertesi gün Tuzla Suyu boyunca bulunan Mama Hatun Kervansarayı'ndan geçilerek Eskidere (Eşkinçi- Eksinci) konağına gelinir. Buradayken Yanya yöneticisi Mustafa Bey ile Trabzon Bey'i (Bıyıklı) Mehmed Bey, Bayburt'un fethine gönderilmişlerdir. Aynı yerde Gureba taifesinin yoklaması yapıldıktan sonra yürüyüşe devam edilir.

31 Temmuz Salı günü Tercan'a (Mama Hatun) tabi alanlar geçilmiş, Erzurum'a tabi Benak (Tercan- Aşkale sınırında bulunan Penek) geçilip Hınıs (Cinis) konağına¹⁷...

Erzincanlı Şeyh Ahmed: 16 Ağustos Perşembe günü Fora Suyu Konağı'ndan Sakallı adlı harap vaziyetteki konağa gelindiğinde Yeniçeri arasındaki fitne ve edepsizlik görünür ölçüde vuku bulmuş, ancak onların bu hâline ses çıkarılmayıp görmezden gelinmiştir..

Harita 1: Osmanlı ordusunun Çaldıran Seferi yol güzergâhı.

Ön karakol giden Şehsuvar Bey'in yakaladığı bir kısım Kızılbaş askerini tepelemesinden ayrı olarak, şu hadise kaydedilir: Ferahşad Bey'in adamlarından olup casuslukla görevlendirilip Şah İsmail'in otağına kadar girmeyi başaran Erzincanlı Şeyh Ahmed¹⁸

¹⁷ Haydar Çelebi, s. 71.

¹⁸ Haydar Çelebi, s. 73.

önemli haberlerle dönmüştür. Şehsuvar oğlu Ali Bey'in gönderdiği esirlerden, Şah İsmail'in Çaldıran mevkiî yakınlarına geldiğini öğrenen Yavuz; bunun akabinde casusluk için Şah İsmail'e gönderilen Şeyh Ahmed'e döner. Şeyh Ahmed, Safevî kuvvetlerine yaklaştığı zaman yakalanıp Şah'ın huzuruna çıkarılmıştır. O da, kendisinin Selim'in ordusunda bulunan Safevî yanlısı Türkmenlerden olduğunu ispata yarayan ve bu Türkmenlerin Şah'dan yana olarak savaş günü yardımcı olacaklarına değinen düzmece mektupları gösterir.¹⁹ Şah'ı bu şekilde ikna eden Şeyh Ahmed, Yavuz'a şifahi olarak şu malumatı verir:

-“Ocan yaylağında Şah İsmail ile buluşup dedim ki: - Beni bir Türkmen taifesi Anadolu ve Rumeli umerası hizmetinde olan sofiler ve Şeyh Erdebil hanedanını mühibbeleri (sevenleri) gönderdiler. Eğer padişah size taarruz ederse, hepsi size tabi olacaklar. Şah, sözüme inandı. Bana ikram etti. Huy'a kadar beni beraberinde getirdi. Beni sofilere gönderdi. Sözüme güvenle, mutlaka buluşmamızı söyledi.”²⁰

Şeyh Ahmed'in bu hareketi sonucunda üç yarar sağlanmıştır. Birincisi; uzun yoldan gelmekte olan Osmanlı ordusunu bir an önce karşılamak için Şah İsmail istek duymuştur (hatta bizzat Şeyh Ahmed bunu telkin etmiştir). İkincisi; karşı taraftan kendisine geçecek Osmanlı tarafındaki Türkmenlerin büyük avantajı olacağını düşünen Şah İsmail, bazı tedbirlerin alınmasında yeterli titizliği göstermekten imtina edecektir. Üçüncüsü; bu haber Osmanlı karargâhına yayılınca, menfi hareketlerde bulunan Yeniçeriler sükût etmişlerdir.

Şeyh Ahmed'den duyduklarından memnun kalan Yavuz, ona 15 atça ulufe tayin eder.

Nihayet 25 Ağustos (2 Receb) Çarşamba günü Osmanlılar ve Safevîler karşılamışlar, Osmanlı ordusu galip gelmiştir.

2. 1. ÇALDIRAN DÖNÜŞÜ

Bayburt ve Kiğı'nın fethi – Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Erzincan'a vali tayin edilmesi (26 Ekim 1514).

Çaldıran'da Safevîleri yenen Yavuz, Tebriz'e kadar varmış, 15 Eylül 1514 tarihinde geri dönmüştür. 16 Ekim'de Çermik ve Ilıca'yı geçip, Tenger Yurdu'na konduğu vakit, Bayburt ve Kiğı'nın fethedildiği haberi alınmıştır.²¹

Bıyıklı Mehmed Paşa 30/31 Temmuz günü Mama Hatun'a gelindiği zaman Bayburt'un zabtı için vazifelendirilmiştir. Burayı zabtı sırasında ettiği zaman (27 Şaban Salı), takındığı sert tutum, Kiğı ve çevresindeki bazı merkezlerin koruyucularının korkmalarına yol açmış ve buraların alınması kolay olmuştur.

24 Ekim (4 Ramazan) Bayburt tevabinden Danişmend karyesi yakınına gelindiği gün,

¹⁹ Müneccimbaşı, s. 416; Hoca Sadeddin, IV., s. 195 – 196; Kemal Paşazâde, Defter 9, vrk. 50 b- 51 b; Feridun Bey, s. 401.

²⁰ Haydar Çelebi, s. 73 – 74, 141.

²¹ Haydar Çelebi, s. 85 (Sinor – Senur sahrasında Akkoyunlulardan Hacı Bey ve Karabölek Kara Yölük Beğ'in zâviye ve ticarethanesi vardır. Mamur bir karyedir. Ziraatı bol bir yerdir.); İbn Kemal IX, 235 a; Hoca Sadeddin, IV, s. 226, Solakzade Tarihi, s. 273; Müneccimbaşı, s. 468; Şükrî, s. 22 b; Ali, 242 a.

Mehmed Bey (Baş Mirahur Bıyıklı Mehmed Paşa = aslı Akkoyunlu Türkmenlerindendir), Trabzon ve Şarkıkarahisar sancak beyi yapılır.

26 Ekim’de Bayburt’un Sinor köyüne varan Yavuz Selim, bayram gününde orada bulunduktan sonra, kışı geçirmek için 18 Nisan 1515 tarihine kadar ikamet edeceği Amasya şehrine gider.

2.1.1. KEMAH’IN ALINMASI (19 MAYIS 1515)

Osmanlı ordusu Çaldıran’da en güçlü düşmanını yenmiş olmakla birlikte Doğu Anadolu’da Kemah gibi güvenlik açısından hâlâ önemini koruyan kale henüz Safevîli kuvvetlerden alınamamıştır. Ayrıca, güneydeki Dulkadirli Alaüddeve ve hatta Kölemenler tehlikesi ortadan kalkmış değildir. Yavuz Selim, Amasya’da bulunduğu Kasım ayının son günlerinde, Şah İsmail’in Abdülvahhab adlı elçisiyle teklif ettiği barış teklifini reddetmiş, doğudaki müttefik kent hükümdarlarından İdris’e de, Kemah’ı gelip alacağını, Alaüddeve’nin ortadan kaldırılacağını bildirmiştir.

Osmanlılara dost olan Bitlis hâkimi Şeref Heyzan, Şirvan ve Sasun Beyleri ve İdris, fırsat buldukça Safevî güçlerinin üzerine saldırmasına karşın, Kemah’ı elinde tutan Safevîli güçler de buldukları mıntikalara saldırmaktaydılar. Kemah Safevî yanlısı güçlerin özellikle kış ayları içerisinde Erzincan’a yer yer hücumlar düzenlemeleri halk arasında sürekli endişe yaratmıştır.²² Hatta Erzincan’da ikamet eden Bayındırlı Uzun Hasan’ın efradından bazı kimseleri öldürmüşlerdir. Bu saldırılara karşı her ne kadar Erzincan’daki muhafızlar mümkün olduğunca mukabele edip bazen onlara baskınla cevap vermişlerse de (bu, Kurban Bayramı’na tekabül eden bir günde olur) saldırıların önü alınamamıştır.

Kemah’taki Safevîli askerlerin hücumları esnasında, çoğunlukla koruyucusuz köylerin zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Amasya’da bulunan Yavuz Selim, Kemah’ın durumunu haber aldığı anda, burası alınmadan Erzincan - Bayburt yörelerinin de emniyeti sağlanamayacağından dolayı, Bıyıklı Mehmed Paşa’ya haberci göndererek durumun önüne geçilmesini istemiştir. Hükümdarın bizzat kendisi, baharda Kemah üzerine varmadan önce, Mehmed Paşa tarafından hiç değilse Kemah muhafızları kontrol altına alınıp sürekli saldırıları önlenmiştir. Asıl ordunun gelmesine kadar yapılan taarruzlar da zabtın kolaylaşması sağlamıştır.²³

XVI. yüzyıl ortalarına kadar stratejik ehemmiyetini koruyabilen Kemah Kalesi için Hoca Sadedin şunları kaydeder:

- “Kemah Kalesi ki, gök kubbeye ulaşmış bir ulu sarayı andırır. Kuleleriye yıldızlarla başa baştır. Burçları, mazgalları, burçlar halkasına çıkmış ve bu güçlü yapıyı yapan mimar, “Onda hiç gedik yoktur” (Kur’an/El-Kaff. L-6) hükmüne bir misal vermiştir. Feleklere değen bir dağ üzerine sağlamca oturmuş olup, yücelikte başı göğe ermiş ve bağlar, bostanlarla çevrilmiştir. Eteğinden derin bir dere akar ki, hayal ipiyle bile ol derenin dibine inmek bir

²² Solakzâde, s. 374; Âli, 243 a;

²³ Hoca Sadeddin, IV, s. 231.

boş hayaldir. Dibi o denli derin ki, uzaklık tasavvuru bile bunda noksan kalır. Ne hisarının ucuna akıl merdivenleriyle çıkmak mümkün, ne de eteklerindeki derenin dibine zannın adımlarıyla inmek düşünülebilir.

Bir iri kayanın düzü tek parça
Hisardan yanıysa daracık bir gemi
İnce uzun bir dev eteklerinde
Daracık sanılır geniş meydanı
Bahçeleri kıyısından hep Fırat akar
Cenneti andırır, hem cana can katar.”²⁴

19 Nisan 1515 (5 Rebiyülevvelin 921) tarihinde Amasya’dan hareket etmiş olan Yavuz, Sivas – Merzifon üzerinden Kemah’a yönelmiştir.²⁵ Amasya’dan Kemah’a kadar bir ay zarfında gidilmiştir. Orduya, bu ara yolda bazı takviye kuvvet ve harp araçları (Tokat’tan getirilen toplar) katılmıştır.²⁶ Osmanlı ordusunun bu ağır gidişinde, Şah İsmail ile ittifak eden Dulkadiroğlu Alaüddeve’nin Memlûk güçlerinin ani bir hücumunun olabileceği düşüncesi etkili olmuştur²⁶. Ancak, her hangi bir saldırıyla karşılaşılmamış, sadece Karacabey mevkiine geldiğinde Memlûk hükümdarı Kansu Gavri’nin elçisi, Kayseri ve Bozak’la ilgili bir name göndermiş, o da sert bir cevap ile karşılaşmıştır.²⁷

14 Mayıs 1515 günü Kemah’a tabi Çıt Hanı Konağı’na gelen Yavuz, ertesi Rebiyülahir’in ilk gününde Ağarmi Yurdu Konağı’na, 16 Mayıs Çarşamba günü Yoğun Pelid’e, 17 Mayıs Perşembe günü Gördeneç’e ve 18 Mayıs Cuma ise Elmalı Yurdu Konağı’na varır.

19 Mayıs Cumartesi: Bugün Yavuz’un emrindeki kuvvetler, Kemah Kalesi önüne gelmiş ve aynı gün içerisinde kale uygun yerlerden çevrilerek güçlü bir top ateşine tutulmuştur. Daha sonra ikindiye doğru kaleye Osmanlı askerleri çıkmaya muvaffak olup bayrak çekilmiştir. Kale kumandanı Varsak Mehmed üç yüz adamı ile ölünceye kadar direnmiştir. Nihayet akşam vakti olduğu saatlerde karşı koyacak hiçbir asker kalmamış, kaledeki diğer çocuk, kadın ve ihtiyarlar tutsak alınmışlardır.

Kalenin fethinden sonra askerlere yaptıkları işler sayesinde terfi ve ihsan dağıtımı olmuştur.

Ertesi gün, kale içine gelen Yavuz, 27 Mayıs’a kadar burada kalmış, kaleyi onartmaktan başka bir burç ilave ettirmiştir. 27 Mayıs günü “umerâ-i pesendi de râ-i zümerasından” Karaçin oğlu Ahmed kalenin muhafazasına memur edilmiştir.²⁸

Kemah’ta on gün kalan Yavuz Selim, gelmiş olduğu konaklardan geri dönmüştür. (Kemah

²⁴ Hoca Sadeddîn, IV, s. 232.

²⁵ Haydar Çelebi, s. 88 – 89, 150; Sadedîn, IV, s. 233; Feridun Bey, I, s. 413; Âli, 243 a; Keşfi, 53 b; Şükri, s. 26 a.

²⁶ Keşfi, 54 b.

²⁷ Solakzâde, s. 374; Hoca Sadeddîn, IV, s. 233 – 234.

²⁸ Hoca Sadeddîn, IV, s. 234 – 235; Solakzâde, 375; Haydar Çelebi, s. 90, 150; Feridun Bey, I, s. 413, 464 – 465; Münecimbaşı, s. 470.

– Gördenç – Yoğun Pelit – Karye ağzı – Çit- Sivas vs...²⁹

Yavuz'un Şah İsmail'e karşı taviz vermeden Doğu Anadolu'daki müstahkem yerleri alması karşısında, Şah, önce Ucan'a ve daha sonra Erdebil'e çekilmiştir. Sivas'a varan Yavuz, 5 Haziran 1515'te Dulkadir Beyliği üzerine ser asker tayin ettiği Sinan Paşa'yı göndermiş, o da Alaüddeve Bozkurt bey'i Elbistan'ın güneyindeki Turna (Nurhak) dağı havalisinde yenip ortadan kaldırdığı gibi yakınlarını da esir ederek sahip oldukları toprakların Osmanlılara ilhakını sağlamıştır. 17 Haziran.

Doğu Anadolu'da henüz alınamayan bazı yerlerin ve Osmanlı aleyhine girişilen faaliyetlerin önlenmesinde Erzincan Valisi Bıyıklı Mehmed Paşa ve ona bağlı Kemah Kalesi muhafızı Karacin oğlu Ahmed Bey önemli işler başarmışlardır.

Kemah'ın alınışından sonraki Haziran ayı içerisinde Erzincan yöresinde sorunlara neden olacağından endişe duyulan Rumlu Nur ali Halife, Tekir Yaylağı'nda (Dersim - Ovacık yöresinde) yenilerek ortadan kaldırılmıştır.

Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Erzincan valiliği döneminde yapmış olduğu siyasi faaliyetler arasında Diyarbakir dahil Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bazı kentlerinin alınışı vardır. Doğu ve Güneydoğu'nun Osmanlılara bağlanmasında dönemin ünlü bilim adamlarından İdris-i Bidlisî'nin önemli ölçüde katkılarının olduğu bilinmektedir.³⁰ Şah İsmail, Çaldıran savaşı sırasında ölen Ustacalu Mehmed'in yerine, kardeşi Karahan'ı Diyarbakir'e gönderir. O da, Çapakçur yolunda beş bin kişilik bir kuvvetle Diyarbakir'i muhasara eder. O sırada İstanbul'da bulunan Yavuz, kaledeki direnişçilere yardımcı olması ve buraların Safevîlerden alınması için Bıyıklı Mehmed Paşa'yı görevlendirip Amasya – Sivas Beylerbeyisi Şadi Paşa'yı da ona yardımcı atamıştır.³¹

Mehmed Paşa, görevi gereği askeri hazırlıklara girer. İdris-i Bidlisî (Molla İdris) ise Kürt beylerini bir araya getirmeye çalışır. Erzincan yolundan Çemişgezek'e varan İdris-i Bidlisî, bölge yöneticisini ve ona bağlı olanları özellikle Palu hâkimi Çemişid Bey'i Çapakçur beyleriyle ilişki kurar. Bidlis, Hasankeyf, Hızan, Cizre ve Sason beylerine haber gönderip Osmanlı yönetimine, yani Bıyıklı Mehmed Paşa'ya katılmalarını istediklerini duyurur. O esnada Safevîlerden Kurt Bey, bir fırsatını bulup Çapakçur'a saldırmış ve ele geçirmiştir. Bunun üzerine İdris-i Bidlisî, Kasım Bey'le Çemişid Bey'i Çemişgezek askerleriyle beraber Kurt Bey'in kuvvetlerinin yollarının kesilmesi için önemli geçitleri tutturur. Mehmed Paşa'ya da haber verilmesi için Erzincan'a ulak gönderir. Mehmed Paşa ise Kürt beyleriyle buluşma yeri olarak Kiğı'yı seçmiştir. Gelen haberler üzerine Çapakçur'a varılır. Yapılan mücadelede başarısızlığa uğrayan Kurt Bey, adamlarıyla birlikte Erciş – Adilcevaz yolundan kaçmak zorunda kalmıştır.

²⁹ Haydar Çelebi, s. 90 – 91.

³⁰ Erzincan'da ikamet etmiş bulunan İris-i Bidlisî, doğudaki siyasi faaliyetleri esnasında Bıyıklı Mehmed Paşa'ya danışmanlık yapmıştır Hoca Sadeddîn, IV, s. 255..

³¹ Münecimbaşı, s. 472, 473; Hoca Sadeddîn, IV, s. 252 vd.

Bıyıklı Mehmed Paşa, Diyarbekir'e gitmek için Semasek'e geldiğinde Şadi Paşa da beş sancak beyi ve beş bin atlısıyla gelir. Bu kuvvetler, Diyarbekir yakınındaki Karaköprü'ye vardıklarında Karahan muhasarasından vazgeçilip Mardin'e doğru yollanmıştır. Bıyıklı Mehmed Paşa, hiçbir engel ve mukavemet olmaksızın Diyarbekir Kalesi'ne girmiştir. 19 Eylül 1515 / Şaban 921.³²

Mardin'e varan Kurt Bey ise adamlarının bir kısmını orada bırakıp Sincar'a gider. Daha sonra Mardin, İdris-i Bidlisî'nin görüşmeler yapması sonucunda Osmanlılara teslim olur. Kurt Bey'in adamları ise iç kaleye çekilmişlerdir. Buranın muhasarasına muhalefet eden Şadi Paşa görevinin sadece Diyarbekir'in alınması olduğu bahanesiyle kuvvetlerini alarak kentten ayrılmıştır. Osmanlı paşalarının aralarında anlaşmazlığını olduğunu haber alan Karahan, tekrar harekete geçerek Mardin'i geri almayı başarır.

İdris-i Bitlisî, Diyarbakır ve çevresinde gelişen olayları Sultan Selim'e haber vermek zorunda kalmıştır. Şadi Paşa'yı cezalandıran Yavuz, Bıyıklı Mehmed Paşa'ya yardıma gitmesi için Kaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa'yı, ayrıca İstanbul'dan da Sipahi oğlanı ve Silahatır bölükleri ağaları olan Sinan ve Bali Ağa'yı sorunların çözümü için bu yöreye gönderir.

Bin kişilik yeniçeriye de bu sipahilerin önüne katmıştır. Bu güçlerin Harput ve Ergani üzerinden Diyarbekir'e geçmeleri gerekiyordu. Ancak bu yöre henüz Safevî yanlılarının elindedir. Harput Kalesi, Çerkez Hüseyin Bey tarafından kuşatılmış ve çevresi alınabilmişse de, asıl kale alınamamıştı. O yaz başında İstanbul'dan gelen yeniçeri kuvvetleri Kemah Bey'i Karaçin oğlu Ahmed Bey'in teklifiyle muhasaraya girişmiş, üç günlük bir çatışma sonunda iki kale de Osmanlı güçlerinin eline geçmiştir.³³

Yörede bulunan Osmanlı güçleri toplanarak Mardin'in 16 km güney batısında bulunan eski Koçhisar'ın yakınında Kazgandede mevkiinde Safevî ordusuyla savaşa girerler. Osmanlı güçlerinin üstünlük elde ettikleri bu çatışmada Safevî güçleri komutanı Karahan öldürülenler arasındadır. Daha sonra yöredeki önemli kale ve merkezler ele geçirilmiş, sadece Karahan'ın kardeşi Süleyman Bey'in elinde bulunan Mardin bir yıl daha Safevîlerde kalabilmiş, daha sonraları Mehmed Paşa burayı da almıştır.³⁴

Diyarbekir başarısından sonra 4 Kasım 1515 (27 Ramazan 921)'de Bıyıklı Mehmed Paşa, burasının Beylerbeyiliğine getirilmiştir. Erzincan ise Bayburt ve Trabzon'la birlikte altı yüz bin akçe ile Kızıl Ahmetli oğlu Mirza Bey'e verilmiştir.³⁵

³² Hoca Sadeddîn, IV, s. 257, 258.

³³ Hoca Sadeddîn, IV, s. 474, 475.

³⁴ Hoca Sadeddîn, IV, s. 263 – 268; Müneccimbaşı, s. 476

³⁵ Haydar Çelebi, s. 165.

EK : KEMAH KALESİ'NİN FETHİYLE İLGİLİ METİNLER

I. Kemah Kalesi'nin Fethi İçin Söylenmiştir:

“Ol gönüller açıcı ülkenin (Kemah'ın) çeşitli garip özellikleri vardır. Tabiatın tuhafıklarından biri budur ki, ilk yaz günlerinde gökleri düzenleyen kudretiyle yağmurlu gece gündüzlerde buhar bulutlarından serçeyi andırır yeni kanatlanmış kuşçuklar (bildircin) düşer ve ol günlerde Kemah bayırları keyif ehlinin durağı olur. Memleket halkı toplanıp ilahi sofradan ve sonsuz nimetlerden nasiplerini alırlar. Kapalı kaplara koyup, tuzlayıp ekmekle azıklarını çıkarmış olurlar. Biçimde selvaya, tada ise helvaya benzer. Bu arada yakalanmayıp kalanları, birkaç gün içinde kanatlanıp uçmaya başlarlar.”³⁶

II. Cemaziyülevvel Ortası Kayseri'de Şehzade Süleyman'a Yazılan Kemah ve Zülkadir Fetihnamesi

“Sahibi olduğum saltanat tacının ve memleketimin kıymetli şehzadesi, yüksek hilafet incisi oğlum Süleyman Şah:

Bu fermanı alınca bilmiş ol ki, bu senenin (Rebiyülahır'ının 5'i) 19 Mayıs 1515 Cumartesi günü Kemah üzerine yürüdü. Her taraftan ejder ağızlı toplarımla gök gürültülü ve yıldırımlar gibi ateş açarak kale bedenlerini dövdürdü. Kale içindeki Kızılbaşların başına kıyamet alametleri gibi ateş yağınca, muharebe etmekten bile aciz kalarak sersemlediler. Askerlerim hiç telaşsız hücum ederek kale burçlarına çıkıp İslâm bayrağını diktiler. İkinciye yakın fetih tamamlanarak kötülerin başı kesildi. Kale içindeki ehli İslâm malum olduğundan, dinsizlerden temizlendi. Kale beyi ve dizdarlar tayin edildi.

Sivas'a döndüm. Çaldıran seferinde iken rikâb-ı hümayuna hizmet etmekte fenalığı (ihmali) görülen Zülkadir hakimi Alaüddeve'nin ihanetleri, kızıl başa yardımları tamamen anlaşılmuş olduğundan O'nun zararsız hale getirilmesi bir din icabı oldu. O zaman Rumeli Beylerbeyi, halen Vezir-i Azam olan Sinan Paşa'yı on bin kişilik seçme bir kuvvetle ve bir miktarda Yeniçeri ile üzerine gönderdi. Bir gün sonra da biz hareket ettik. 21 Mayıs 1515 Pazartesi günü Zülkadir mülküne bağlı Çini kalesine konuldu. Bir gün burada ikamet edildiği sırada Sinan Paşa düşmanlarla karşılaşmış harp etti. Galip geldiği haberi ulaştı.

921 Cemaziyülevvelin (13 Haziran 1515) bir Çarşamba günü idi ki Alaüddeve'nin dört oğlu ve otuz komutanını başları birkaç neferin terkisinde olarak otağ-ı hümayunun önüne yere bırakıldı. Bu zaferden dolayı Allah'a şükredip, Şehsuvar oğlu Ali Bey'i kale muhafızlığına bırakıp oradan Kayseri'ye döndü. Yakında İstanbul'a avdeti şahanem olacağını bilesin. İnşallahu-teala. Bu sevinçli haberi sana ulaştırmak için kullarımdan Çeşniğir Bali'yi sana gönderiyorum. Gerektir ki fermanımı alınca Allah'a şükredip bu fetihnameyi vezir ve diğer devlet büyükleri yanında okutup, şenlik yaptırasın./Cemaziyülevvel 921 ortası (1515 Haziran sonu) – Kayseri.”³⁷

³⁶ Hoca Sadeddin, IV, s. 236; Münecimbaşı: “Bu bölgede her yıl garip bir endişe meydana gelir. Bahar yağmurlarıyla gökten selva denilen bir kuş yağar. Halk bu kuşları toplayıp tuzlar ve bir müddet yer.” s. 470.

³⁷ Haydar Çelebi, s. 92 – 94.

III. Yavuz Sultan Selim'in Ferhan Han'a Yazdığı Kemah ve Zülkadir Fetihnemesi

“Bilinmiş olsun ki, bu bahar 5 Rebiyülahır 920 (30 Mayıs 1515) Salı günü Kemah üzerine yürüdüm. Her ne kadar kalenin en boyu derin ve geniş, istihkamları kuvvetli ise de bunlara bakmayıp, toplarım ve yeniçerilerim ile yıldırım yağdırır gibi mermi yağdırdım, içindeki Kızılbaşlar kıyamet alameti sanıp serseme döndüler. Kale üzerine çıkıp İslâm bayrağını diktim. Kötülerin başlarını kestirip kaleyi İslâm ahali ile doldurdum. Sivas'a avdet ettim. Çaldıran Seferi'nde Zülkadir hakimi Alaüddevle hizmetinden dönüp ihanet ederek kızılbaşla birleşti. O vakit, Rumeli Beylerbeyi olup halen Veziri Azam olan Sinan Paşa'yı on bin seçme asker bir miktar yeniçeri ile üzerine gönderdi. Ben de bir gün sonra hareket ederek Çini Kalesi önüne kondu. Ertesi gün Alaüddevle'nin başı ile dört oğlunun ve otuz beyinin başları bir çavuşun terkisinde getirilip, ayağımın ucuna bırakıldı. Buna karşılık, onun akrabası olan Şehsuvar oğlu Ali Bey'e devlet vererek Kayseri'ye geldi. İstanbul' döneceğimi bildirmek üzere kullarımdan Mehmed Bey'i size gönderdi. Huzurunuzda varınca bu fetihnameyi bütün vilayetinizde okutup şenlik yaptırınız.

*Devletime dua ettirip padişahlık merasimlerini yerine getiriniz./ 29 Cemaziyülevvel ortası - Kayseri Şehri.*³⁸

IV. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Karahan'ın başı ile sultan selim'e gönderdiği fetihnemenin hülasası

“Amîd'den çıkıp Berda'ya vardığımızda, fermanının gereği Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Anadolu ve Rumeli Beyleri bir yeniçeri ile gelip bize katıldılar. Oturup konuştuktan sonra sözbirliği ederek hükmü hümayununuz gereğince imdada yetecek kadar yeniçeri ve benim Kethüdam İznikli Ali kulunuz ile hemen kızılbaşı def etmek amacıyla Mardin'e hareket edildi. Tekrar bir sancakbeyi daha imdada geldi.

Karahan askerlerimize karşı çıktı. Karakollar savaşa tutuşunca bendeniz de muharebeye girdi. Sağ kolda Hüsrev Paşa ve bazı meşhur kumandanlar, sol kolda Kemah Beyi Karaçin Ahmed ve bazı Kürt beyleri kahramanca alay bağladılar.

Kuşluktan ikindiye kadar şiddetli vuruşmalar oldu. Her koldan ve taraftan düşman safları üzerine süvari hücumları yapılarak göz açtırmadık. Karahan'ın başı kesildi, diğerleri kaçtı. Çoğu esir oldu ve bir kısmı öldürüldü.

Bu zaferden sonra Mardin Kalesi'nin fethine çalışıldı. Bazı Kürt beyleri ve yeteri kadar yeniçeri, Çenkit Kalesi'nin fethine gönderildi.

Kemah Beyi, kulunuz Karaçin oğlu Çermik Kalesi'nin muhasarasına yollandı. Bütün bu savaşta yoldaşlıkları görülen kumandan, hakimler, beyler ve sipahilerle kul taifesi ve yeniçerilerin isimleriyle hak kazandıkları durumu gösteren defter ahz olunur.” Mehmed.”

39

³⁸ Haydar Çelebi, s. 94.

³⁹ Haydar Çelebi, s. 119 – 121.

3. ERZİNCAN VALİLERİ MİRZA BEY VE NASUH BEY

Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbekir Beylerbeyiliği'ne atanması üzerine; Erzincan, Trabzon ve Bayburt yörelerine 1515'de vali yapılan Kızıl Ahmedli oğlu Mirza Bey özellikle Gürcülerle (Gürcistan Beyi o zaman Menvcehr idi) uğraşmıştır.

1516 Mart'ında Gürcüler üzerine yürüyen Mirza Bey'in, onları zor durumda bıraktığını, Selim Han'a gönderdiği bir ulağın, "Gürcüstan Beyliğine Menucehr Çap'ın yerine Besane diye birisinin önerilmesinden" anlamaktayız.⁴⁰ Mirza Bey'e Erzincan ve Bayburt'tan başka Tercan'ın da kesin olarak bağlı bulunduğu 10 Ağustos (15 Zilkade 922) divan toplantısı kararından öğrenilmektedir.⁴¹

Arşiv kayıtlarındaki bilgiler aynı zamanda 1516 – 18 yılları Osmanlı – Safevî sınırını net olarak ortaya koymaktadır. Buna göre Osmanlı sınırları, Tercan – Aşkale arasındaki Otlukbeli (Maryam) Dağlarının doğusuna geçmemekte; fakat, Aşağı Tercan (Tuzla Suyu boyu) Osmanlı sınırında kalmaktadır.⁴²

Mirza Bey 1517 yılında Şah İsmail tarafından kışkırtılan ve destek gören Gürcü Bey'i Kuarkuare ile yaptığı bir savaş sırasında İspir Beyi ile birlikte şehit olmuştur.⁴³

Kızıl Ahmed oğlu Mirza Bey'in yerine, bir müddet sonra Nasuh Bey adı geçen yerlere atanmıştır (1517). Gerek Mirza Bey ve gerekse Nasuh Bey, serhat niteliğindeki vilayetlerin doğusundaki Gürcülere karşı mücadele etmek zorunda oldukları için çoğunlukla Bayburt kazasında ikamet etmişlerdir.⁴⁴

Gürcülerle yapılan mücadelelere Kemah Beyi de iştirak etmiş ve katkıda bulunmuştur.⁴⁵

4. KANUNÎ'NİN DOĞU SEFERLERİNDE ERZİNCAN

Erzincan, Yavuz'un Çaldıran Seferi'nden sonra Osmanlıların egemenliğine girmiş ve bu yönetim altında hukuki bir statü içine sokulmuştur. Kanunî'nin saltanatı süresinde ise gerek İmparatorluğun sınırlarının giderek doğuya kayması ve gerekse bu genişlemeye bağlı yürütülen seferler sırasında; siyasi ve toplumsal hareketlerin bir hayli yoğunluk kazanmıştır.

Daha Yavuz Sultan Selim'in son yılları ve Kanuni saltanatının ilk yıllarında Türkmen – Kızılbaş ayaklanmaları var ki, bunlar siyasi, sosyal ve ekonomik temelleri açısından devlet düzeniyle alakalı "Celâlî Ayaklanmalarından" ayrı olarak; sadece fiziki yönüyle "kalkışma" karakteri taşımakla birlikte daha çok dış (İran) dini ve siyasi kaynaklı hareketlerdir.

⁴⁰ Haydar Çelebi, s. 174 – 175.

⁴¹ Haydar Çelebi, s. 193.

⁴² BA. Tapu 60, s. 4; F. Kırzioğlu, Osmn. Kafkas İl. Fethi, s. 119.

⁴³ Haydar Çelebi, s. 218.

⁴⁴ İ. Miroğlu, XVI, yy. Bayburt Sancağı, s. 24.

⁴⁵ Haydar Çelebi, "(Şam'da iken) 7 Kasım 1517 Cuma; Kemah Beyi Kara Yahya oğlu Ahmed Bey bir oğlu ile Gürcü beylerinden birinin gelip bütün Gürcü beylerinin itaat ettiklerini bildirerek serasker (komutan) istedi.", s. 114; Hoca Sadeddîn, IV, s. 495.

Erzincan'ın kültür hayatında meydana gelen çeşitli sarsıntılara, kentlin o dönemdeki etnik ve dini yapısının ortam hazırladığını da gözden ırak tutmamak gerekir.

Celal'in isyanı, kendisinden sonraki iç isyanların başlangıcı olmaktan çok, daha önce sözü edilen (Tekeli Şah Kulu olayında açıklanan) ayaklanmaların son örneklerinden biri olduğu kanaatindeyiz. Her iki ayaklanmada da liderlerin öldürülerek meselenin fiili yönünün halledildiği yerin Erzincan arazisinde olması, tesadüf olmaktan ziyade, Erzincan'ın etnik, kültürel yapısının gerçeğini dile getirir.

Ön Asya'da ortaya çıkan Alevi – Sünni sorunu, esas olarak bir ırk ayrımcılığı temeline dayanmaz. Olaylar, toplumsal değişimler sürecinde dinin ameli kurallarının algı farklılığı ve uygulanmasından kaynaklanmış, taraf olan insanların oluşturduğu kurumsal kümeler içinde giderek yapılanmıştır. Zaman içerisinde keskin ayırım çizgilerine sahip olan farklı dini merkezli dünya görüşleri bazı tartışma ve çatışmalara neden olmuştur.

Bozok Türkmenlerinden ve dirlik sahibi olan Celal, etrafında Safevî Devleti'ne manevi sempaticileri olan bir kitleyi alarak Tokat havalisinde ayaklanmıştır. Ancak, devlet güçleri karşısında mağlubiyete düşeceğini anlayınca İran'a doğru çekilmeyi düşünür ve Akşehir'e (Erzincan) gelmiştir. Celal'in İran'a kaçma teşebbüsü yarıda kalmış, Elbistan valisi Şehsuvarzâde Ali Bey tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Böylece, 1518 yılında ortaya çıkan ayaklanma yine bu yıl içinde son bulmuştur.

4. 1. BİRİNCİ İRAN SEFERİ (1534)

Yavuz ve Kanunî karşılaştırılmasında, her ikisinin zaman ve imkânları göz önüne alınarak çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Kanunî'nin doğu politikalarında Yavuz kadar vizyon sahibi ve uzak görüşlü olmadığı düşüncesi ağırlıktadır. Ancak Kanunî de doğu tehlikesine karşı boş durmamış ilk önce barışçı yollardan soruna eğilmiştir. Ne var ki, karşılığında gereken cevabın gelmesi bir yana, aksine menfi tavırlarla karşılaşmıştır.

930 / M. 1524 yılında Safevî Devleti'nin ünlü hükümdarı Şah İsmail'in vefatından sonra yerine on bir yaşındaki Şah Tahmasb geçer. Yapılan taht değişikliği Osmanlı hükümdarlığına resmî olarak duyurulmamıştır. İran, bu diplomatik nezaketsizliğin dışında, Kanunî'nin fiilen İran'a yönelmesini gerektiren tutumlarını devam ettirmiştir. Safevî merkezi yönetiminin otorite zafiyeti yüzünden zaman zaman kendi sınırları içerisindeki bazı yerel yöneticilerin iç çekişmelerinin önlenmesi güçleştirmiştir. Bu yerel yöneticilerden bazıları kendi iktidar ve çıkarları için Osmanlı Devleti'nin müdahale etmesinden yana olmuşlardır. Ayrıca, merkezi yönetimin Şia eksenli politik yapısına karşı olan Sünni kesimler arasında da huzursuzluklar vardır. İran'ın genel siyaseti Osmanlılar tarafından sürekli düşmanca algılanmıştır. Bu nedenle Gilan yöneticisine destek olunacağını beyan eden ve onu cesaretlendiren bir mektup yanı sıra Şah Tahmasb'a tehditnâme gönderilmiştir. Olayları izleyen Diyarbekir Beylerbeyi Hüsrev Paşa ise doğuya yapılacak sefer için hazırdır. (1525)

Bu ilk sefer 1526 yılı baharında düşünülmüşken Avrupa yakasındaki işler nedeniyle ancak 1534'te gerçekleştirilebilmiştir. Haziran ayında İstanbul'dan ayrılan Kanunî, Kütahya

– Konya – Kayseri üzerinden 8 Ağustos 1534'te Sivas'a varır. Bundan sonra ordu, hemen hemen Fatih ve Yavuz'un izlediği güzergâhlar üzerinden yürüyüşüne devam eder. Koçhisar (Hafik), Koyulhisar'dan Aktepe'ye ve oradan da Büyükyurt'a ve Kermane (bugünkü Kırmana köyü) üzerinden 10 Safer 941 / 20 Ağustos 1535 gününde Erzincan'a varılır⁴⁶.

Son yüzyılda yaşadığı siyasal alt üst ve siyasal belirsizliklerin getirdiği huzursuzluktan kurtulan, sosyal ve ekonomik refah seviyesi yükselen Erzincan'a ilk kez gelen hükümdar ve ordusu için büyük bir karşılama töreni yapılır.

*“Zikrolunan Erzincan ki, Azerbaycan memleketlerinin büyüğü ve Şirvan Gürcüleri'nin ticaret yeri ve İran – Turan memleketlerindedir. İdare sanatına muktedir olan padişah hazretleri, dağ gibi büyük, deniz gibi kalabalık bölük bölük askeri ile Fırat Irmağı kenarında yeşil bir yere yıldızlar gibi sabit ve parlak olan otağını kurdu. Konakladığı yerin süslü, şekilli olan tabiatı huzur nuru ve güzellik sevincinin şefkatini verecek kadar mükemmeldi. Tam bir insaf ve yaygın bir ikram ile yakın ve uzaklarda olan kendi idaresi altındaki zümrelerin kalplerini gelin yüzü gibi parlak, doymayan güzel gözler gibi ketip edip, süleyici günler geçirildi...”.*⁴⁷

Kanunî ve ordusu Erzincan'da üç gün kalırlar. İlk gün Şirvan Şahı'nın (II. Halil) elçisi gelir. Bağlılıklarını arz eder. Dördüncü günde Erzincan'ı terk eden ordu Çubuk Yurdu Boğazı'na, oradan Düzün Hanı'na ve nihayet soğukların yavaş yavaş artıp dağların yüksek eteklerinde kar yağdığı bir zamanda Tercan'a varılır. 26 safer / 5 Eylül'de ise Erzurum'a ulaşılır⁴⁸.

Osmanlı ordusu ve uleması Tebriz'e varmadan önce, Tebriz – Kazvin yolundaki Sultaniye'de bir müddet kalmış, bu süre içinde, genişleyen ülke toprakları bir kez daha gözden geçirilerek yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenleme göre, merkezi Erzurum olan Kuzeydoğu Anadolu eyaleti kurulmuştur. Erzincan bu tarihten itibaren, 1520'den bu yana bağlı olduğu Rum (Sivas) Beylerbeyliğinden alınarak başına Dulkadirli Şahrüh Bey oğlu Mehmed Han'ın atandığı bu yeni eyalete bağlanmıştır. Otuz iki sene, yani 1566 yılına dek Kemah Sancağı'nın bir kazası olarak Erzurum eyaletine bağlı kalmıştır. Bu yıldan sonra Kemah'ın sancaklığı kaldırıldığı için çevresiyle birlikte doğrudan Erzurum'a bağlanmıştır.

4. 2. İKİNCİ İRAN SEFERİ (1548)

Kanunî'nin II. İran Seferi'nden sonra Osmanlı – İran (Safevî) barışı yine mümkün olmamıştır. Her iki taraf da birbirlerinin iç işlerine karışmıştan geri kalmamıştır. Osmanlılar daha çok Safevî içindeki bölge yöneticileriyle ilişki kurarak onlar üzerinden etkili olmaya çalışmıştır. İran yönetimi ise geleneksel mezhep kışkırtıcılıklarına devam etmiştir. Çeşitli Şia propagandistlerinin Erzincan da dahil çeşitli kentlerde yürüttükleri faaliyetler giderek

⁴⁶ Ferîdun Bey, I, s. 540 vd.

⁴⁷ Nasuh-üs Silâhi (Matrakçı), **Beyan-ı Menâzil/i Sefer/i irakeyn**, Tıpkı bas. (Neşr. H. G. Yurdaydın), Ankara 1976, s. 225.

⁴⁸ Ferîdun Bey, I, s. 585 – 587.

etkisini artırmış, Osmanlılara göre bu tutum yıkıcı hareketlere ortam hazırlamıştır.

Kanunî'nin batıyla olan meşguliyeti ve doğudaki sınır boylarındaki Osmanlı kuvvetlerinin yetersizliği sebebiyle İranlılar bazı sınır kalelerini zapt etmeyi başarmışlardır.

Kanunî çıktığı ikinci seferde, Üsküdar – Eskişehir – Konya – Kayseri üzerinden 25 Mayıs 1548'de Sivas'a ve oradan da İran'a varmıştır. Anadolu'da her an çıkması mümkün bir Kızılbaş ayaklanmasını önlemek amacıyla Şehzade Mustafa Amasya'da ve Şehzade Bayezid ise Konya'da görevlendirilmişlerdir. Sivas'tan sonra yine eski yol üzerinden (Koçhisar – Koyulhisar – Akşehir – Suşehri – Kirmane) Erzincan'a gelmişti. On iki sene sonra ikinci kez Erzincan'a uğrayan hükümdar, yöre topraklarında bir iki gün yol alıp Tercan'dan Erzurum'a varmıştır. Bir hafta Erzurum'da eğleşilip diğer Anadolu kuvvetleri de gelince Tebriz'e yürünmüştür.

Azerbaycan'a yaklaşıldığı vakit Ulama Paşa ve Karaman Beylerbeyi Pirî Paşa, Safevîlerin istilasına uğrayan Van'ı almaları için buranın yeniden fethiyle görevlendirilmiştir. Osmanlı ordusu, Şah Tebriz'i boşalttığı için kolaylıkla zapt edilen kentte dört gün kalmıştır. Buradan Van'a gelmiş ve dokuz günlük bir muhasaradan sonra kaleyi muhafızı Çepni Şah Ali'nin elinden alınmıştır.

4. 3. SAFEVÎLERİN ERZİNCAN'I VE DOĞU ANADOLU'YU YAĞMALAMALARI

Van'ın alınmasına tepki olarak Şah Tahmasb, Erciş, Adilceviz, Ahlat çevrelerini yağmalar⁴⁹. Diğer taraftan oğlu İsmail Mirza'nın emrine verdiği kuvvetlerle Kars Kalesi'ni imar ile meşgul Osmanlı askerlerinin üzerine gönderir. Bu kuvvetler Osman Çelebi komutasındaki Osmanlıları hezimete uğratarak Kars'ı yağmalamışlardır.

Beri yanda, önüne gelen yerleşme merkezlerini acımasızca yağmalayan Şah Tahmasb, Tercan'da olduğunu haber aldığı Ulama Paşa ve yanındaki güçlerin peşine düşer. Paşa, daha evvel Rum (Sivas) ili sancaklarının birinde vali iken, Kanunî II. İran Seferi'ne çıktığında onu Erzurum Valiliği'ne getirmişti (1548).⁵⁰ Şah'ın yaklaşmakta olduğunu haber alan Ulama, Tercan'ı da terk eder. Gerek Tahmasb ve gerekse İsmail Mirza ile Safevî kuvvetleri çeşitli yöreleri yağmalayarak ilerleyip Erzincan'ın doğusunda birleşirler.⁵¹ İsmail ve Behram Mirza, Bayburt yöresine gönderilip tahribatın alanı Trabzon yukarılarına kadar uzatılırken, Şah'ın başındaki kuvvetler Muş – Bitlis taraflarını yağmalar. Bizzat ordugâh kurduğu Erzincan'ı ateşe verip yakan Tahmasb, buradan çevreye asker göndererek etrafın yağmalanıp yıkılması için ne gerekse yapmıştır. Bu tahribatın şiddeti karşısında camii ve mescit gibi binalar da bulunmaktadır.

Yıkılan evler, yakılan binalar, kırılan insanlar ve sürülüp götürülen hayvanların sayısının

⁴⁹ Peçevî Tarihi, I, Çev. M. raz, st. 1968, s. 148.

⁵⁰ Münecimbaşı, s. 558 vd.; İskender Münsî, *Tarih-i Âlem-ârây-i Abbâsî*, Esat Efn. Ktp. Nr. 2088, vrk. 58 a-59 a.

⁵¹ Ahmet Asrar, *Kanunî Devrinde Osmanlılar'ın Dini Siyaseti ve İslam Âlemi*, İstanbul 1972, s. 138, not: 90; F. Sümer'de "Erzurum", bkz. Safevîler, s. 66; F. Kırzioğlu'da "Pasin", bak. *Osm. Kafkas. İl. Fethi*, s. 192 geçer.

çokluğu; Anadolu insanında uzun seneler unutulmayacak acı bir hatıranın izini çizmiştir. Tahmasb, Doğu Anadolu'daki bu hareketleri, belki Osmanlıyı barışa zorlamak, onu doğunun bu mahallerinden uzak görüp güven içinde yaşamak gayesiyle yapmıştır. Ancak, yapılan zulümle barış temin olunamadığı gibi, nice tarihi ve sanat eserlerinin mahvı, masum insanların hunharca kanlarının akıtılması hoş görülecek gibi değildir.

Kanunî, Tebriz – Van – Muş istilalarından sonra, kışın yaklaşması sebebiyle Eylül ayı içerisinde Diyarbakır'a gelir. Burada kaldığı zaman da, ancak Tercan – Erzincan havalisinin Şah Tahmasb tarafından vurulduğu haberi gelir. Bunun üzerine Vezir Ahmed Paşa, emrine verilen kuvvetlerle önden gönderilir. Hükümdarla birlikte ordu da arkasından Erzincan'a doğru yol alır.

4. 5. OSMAN PAŞA VE KEMAH / ERZİNCAN GECE BASKINI (2 EKİM 1549)

Ahmed Paşa, Erzincan'a varmak üzere yola çıkıp Kemah'a yaklaştığı sırada Malatya Sancak Beyi Osman Paşa'yı öncü keşif kolu olarak ileri gönderir. Yanında çok az bir asker bulunan Osman Paşa, tarihte eşine az rastlanır trajedi-komik bir hile neticesinde Dulkadirli Kara Halife adlı kumandan ve çerilerini Kemah Vadisi'nde sıkıştırıp ani bir bozguna uğratar. Anlatılanlara göre, Osman Paşa (Safevîler, Osman Çelebi Rûmî diye anarlar) Kemah ve civar köylerden bulduğu pek çok kazan ve sair kapları, ürkütülen (at- katır) hayvanlara bağlatarak Kemah – Erzincan arasındaki vadilerin birinde Safevî kuvvetleri üzerine salar. Şah'ın bulunduğu merkez üzerine yönelen bu çok sesli yürüyüş ve yer yer parlayan Osmanlı kılıçları, İranlılar arasında "Osmanlı bastı" paniğine neden olur. Padişah güçlerinin geldiğini sanan Şah'ın kuvvetleri, çadırlarını kaldırma fırsatı dahi bulamadan kaçmak zorunda kalırlar. O gece boyunca kaçışanlar bir gün içinde soluğu (Erzincan'dan aşıp) ta ki at binip Karabağ'da almışlardır.

Ertesi gün hadisenin olduğu yere gelen Ahmed Paşa, gördüğü manzara karşısında yapacak hiçbir şeyin kalmadığını anlayınca, Pertek'e kadar gelen Kanunî'ye haberci salıp geri döner. Hükümdar, daha ileri gitmeyip, buradan Diyarbakır'a dönmüştür. Osman Paşa, bu başarısından dolayı taltif edilip Halep Valiliği'ne getirilmiştir.⁵²

4. 6. GELİŞEN DİĞER SİYASİ OLAYLAR VE III. İRAN SEFERİ

Kanunî'nin 1548 senesi seferiyle Van, Erciş, Adilcevaz, Ahlat ve bu merkezlerin civarları kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girmiş bulunuyordu. Hükümdar ise 1548/49 kışını Halep'te geçirip Tahmasb'ın Azerbaycan'a sıkışıp kalmasından dolayı 6 Haziran 1549'da Diyarbakır'a dönmüştür.

Bu sıralarda cereyan eden hadiseler içinde, Osmanlı – Gürcü muharebeleri önemlidir. Onlara karşı Erzurum Beylerbeyi (Mehmed, Ahmed ve İskender Paşa) gereken karşı saldırılarda bulunmuş, yeni seferler yapılmıştır. Vezir Ahmed Paşa'nın Gürcistan'a sefere gönderilip, muvaffakiyetle dönüşünden sonra Kanunî o yılın Aralık ayında İstanbul'a

⁵² Peçevî, I, s. 148 – 149; Müneccimbaşı, s. 559 – 560; Celâlîzâde (Koca Nişancı Mustafa Çelebi), **Tabakat-al Memâlik ve Daracât al-Masâlik**, s. 194; **Ahesnü't-tevârih**, s. 333 vd.; **Kühü'l-Ahbâr**, yp. 68b – 69a.

dönmüştür.

III. İran'a Seferi'nin neticelenişinden sonra ancak bir yıla yakın süre iki ülke arasında bir çatışma olmamış, 1551 senesinde Tahmasb, çeşitli sebeplerle yeniden harekete geçerek bazı yerleri (Erciş, Adilcevaz, Bargiri, Ahlat Kaleleri vs.) ele geçirmeye çalışır. Oğlu İsmail Mirza da Erzurum yörelerinde İskender Paşa ile vuruşmaktan çekinmemiştir. Hatta bir ara Erzurum Safevîlerin eline düşmek tehlikesine girmiş, İskender Paşa'nın yanında Erzincan, Tercan ve Kemah Sancak Beylerinin de bulunduğu pek çok yerin yöneticilerinin direnmeleri sayesinde bu tehlike atlatılmıştır. Sıcak savaş ve çatışmaların yanı sıra İran'ın Osmanlı idaresi içinde kalan yerlerdeki politik gayretleri de durmuş değildir. Zaten öteden beri Tahmasb, Anadolu'daki Kızılbaşlara çeşitli yazılar ve ajanlar gönderip, onların "Erdebil Ocağı'na" ve "Tebriz Tahtına" olan bağlarının kopmamasına çalışmaktaydı. Tercan yörelerinde ikamet eden Abdallu kabileleri gibi, diğer Anadolu kentlerindeki bazı Türkmenler arasında "nezir", "sadaka" diye adlandırdıkları para toplama kampanyaları sayesinde İran'a paralar akıtılmış, hatta yer yer İran'a göç edenler olmuştur.

Bir yabancı elçinin kaydına göre, Erzincan'dan giden Türkmen Ali adlı biri, Şah'ın yanına sekiz yüz kadar eviyle birlikte varmıştır (Ağustos 1539). Altı yüz kadar silahlı asker durumunda olan bu kalabalık Türkmen kafilesi, Şah'ın etrafında "Allah, Allah" diye bağırışmış ve sonra hepsi teker teker kabul görmüştür. Şah'ın yanına her giden kimse, onun ayağını öpmek suretiyle tâc almak lütfuna mazhar olmuştur. Bilahare hediyelere kavuşan bu müritler, Horasan, Şirvan, Aras mıntıklarına yerleştirilmişlerdir.⁵³

Kanunî, ülkesine yapılan fiili ve politik saldırılar karşısında II. İran Seferi'nden sonra Erzurum, Kars, Van yörelerinde yeni idari ve sosyal tedbirler almak zorunda kalmıştır. Son tecavüzlerden sonra tehdit haberleri gönderen hükümdar, III. İran Seferi'ne çıkar (Ağustos 1553). Bu kez Diyarbekir'den Erzurum'a geçen Kanunî, Kars üzerinden İran'a gitmiştir. Fakat Şah'ın yine gözükmemesi üzerine Erzurum'a dönmüştür. Erzurum'da iken Tahmasb'dan bir elçi gelerek elindeki barış isteğini bildiren nameyi verir. İyi karşılanan elçiye, müspet cevap yazılarak gönderilmiştir.

Daha sonra Sivas yoluyla Amasya'ya varıldığında da Şah'tan elçi gelmiş ve burada 28 Mayıs 1555'de, yirmi beş sene kadar devam edecek olan antlaşma imzalanmıştır.

⁵³ Michelle Membe, **Refazione di Persia**, 1542, Belleten, 36, s. 112. Tanıtanı M. H. Şakiroğlu.

II. XVI. YÜZYIL SONLARI / İRAN SAVAŞLARI

(1578 – 1590)

II. Şah İsmail'in ölümünden sonra İran'da merkezi otoritenin gücü belli ölçüde azalmıştır. Safevî Devleti zayıflamış, ülke, iç karışıklıklar nedeniyle ciddi sarsıntılar içine düşmüştür. Osmanlı yönetimindeki bazı vezirler İran'ın uzun yıllar Osmanlıya husumetinin olduğunu ileri sürerek yüzyıllık sorunun halledilebilmesi için bunun bir fırsat olduğunu düşünmüşlerdir. Osmanlı ümerası içinde oluşan kışkırtıcı tutumun baskın gelmesi sonucu 1577 yılında sefer için karar alınır.

Osmanlı- İran Savaşları, bazı ileri gelenlerin mevkii problemlerinin düzelebileceği zannı ve ümidinin Osmanlı adına askerî siyasete talihsiz bir yansıması olmuştur. Bu savaşlar, o günkü Osmanlı'nın konumu açısından oldukça gereksiz ve riskli bir girişimdir. Yüzyılın ikinci yarısından sonra özellikle Osmanlı kurumlarının, artan toplumsal ihtiyaçlara cevap vermesi için yeniden yorumlanıp yapılandırılması gerekli olmuştur. Ancak, bu yapılmadığı gibi yersiz uygulamalarla bu kurumlar daha da hantallaşmış ve işlevlerini yeterince icra edememişlerdir. Bunun içindir ki, İran politikası gerek ekonomik ve gerekse toplumsal açıdan toplumun zararına yol açmıştır.⁵⁴

XVI. yüzyıl başında çıkarılan kanunnâmeler daha bu yüzyıl bitmeden etkinliğini ve işlevselliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Bu durum, onların uygulanmasıyla ilgili mali yönetim ve kontrol sistemini de bozmuştur. Yanlarında binlerce levend besleyen beylerbeyiler, Paşa Sancağı halkından topladıkları “salmalar”la idare edemedikleri gerekçesiyle bütün sancaklardan çeşitli yollardan gelir toplamaya başlamışlardır. Onların maiyetleriyle birlikte sancakları dolaşması yükünden, sancak beyi veya mirlihanın güvenlik işinden temin ettikleri “serbestî”ye zarar verdiği için sızlanmalarına neden olmuşlardır. Bu konuda merkeze şikâyetler de olmuş, fakat köklü bir sonuç elde edilememiştir.⁵⁵ Yine bu yüzyılın sonlarında ve II. Selim zamanında “suhte”, “levend” ve “sekban”ların sayıları (bilhassa bürokrasi ve ümeranın kendilerini küçümsemek istemeleri yüzünden) artmış, bunlar bazı hukuki kisveler altında köylerde yolsuzluklara karışmışlardır. Onların taşkınlıklarına karşı mahalli koruma birlikleri ortaya çıkarılınca, pek çok levend gruplar halinde ayaklanma çıkarmış ve bu olaylar levendlerin “celâlî” olmalarına ortam hazırlamıştır.

⁵⁴ Bütün olayları ekonomik faktörlerin yapısı ve türü doğrultusunda ele alarak sorunları yalnızca bu şekilde görmeyi itiyat haline getirenlerin aksine, tarihin bu kesitinde iktidar teşkilatının öngördüğü politika nezdinde ekonomik ve diğer sosyal olayların yönlendiğini görmek mümkündür. Politikaların boyutları ve etkinliği hakkında ayrıca bak. R. Aron, **Demokrasi ve Totalitarizm**, (çev. V. Hatay), İstanbul 1976, s. 12 vd.; İran Savaşlarının Osmanlı askeri ve mali nizamına yaptığı tesirler için bak. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunda Kültür ve Teşkilat*, TEDFK, s. 987; XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı toprak sistemindeki değişimler için geniş bilgi, M. Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celalî İsyânları)**, Ankara 1975, s. 88 vd.; aynı müell. *Tımar Rejiminin Bozuluşu*, DTCFD, C. III, S. 4, s. 419 – 431; *Genel Çizgileriyle XVII. yy. Türkiye Tarihi*, TAD (DTCF), C. IV, S. 6 – 7, s. 202; Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Ankara 1978, s. 107 vd.

⁵⁵ M. Akdağ, **age**, s. 88.

Erzincan Sancakbeyi Yusuf'la Şarkîkarahisar Kadısı Mehmed'in yönetim anlaşmazlığı: Aralarındaki sürtüşmeden dolayı Erzincan Sancakbeyi ile Şarkîkarahisar Kadısı birbirlerini İstanbul'a şikâyete girişirler. Kadı iddiasında şunları ileri sürer:

Resim 1: Osmanlı- İran Savaşlarını tasfir eden bir minyatür.

-“ Sancakbeyi mahkemeye başvurmaya ihtiyaç duymaksızın, kethüdasını ve subaşısını suçlu aramaya çıkarıp; davacı yoğiken fukarayı haksız yere hapsedip, mahkemeye getirüp (ahvalleri görülsün deyu muhzur yollandıkda kulak arkası ederek) suçlandıklarının mallarını alıyor. Hatta şehir subaşısını olan Musa, mahkemeyi basıb, naibe hançer çektiği halde sancakbeyi hiçbir işlem yapmamış, aslında kendisi de ehl-i şe'in adüvvü olmağla.../Evvelki kadı Müslihiddîn'i kış ortasında Ramazan günü tutuklayıp, kaleye hapsettirip, kapusuna bekçi dikmiştir vs.” Buna karşılık Erzincan Sancakbeyi Yusuf da kendi iddia ve şikâyetlerini bildirmiş; sonuçta Akşehir ile Erzincan Kadıları bu iki görevlinin teftişi ve suçlunun bulunup yargılanması için görevlendirilmişlerdir.⁵⁶

1575'de meydana gelen bu şikayetleşmeden anlaşılmaktadır ki, sancakbeyleri kadılarla mücadele içinde olmakta ve bu mevzulara da bilhassa sancakbeylerinin kanundışı (mülk ve para yıgmak, sekban yetiştirmek için) eylemleri rol oynamaktaydı. Kadılar da, kendi çıkarları için diğer memur zümresinden çok daha faziletli davranıyor olduklarını söylemek zordur. Bazı kadıların kendilerine ait resmî faaliyetleri sırasında yolsuzluklara girişmekten çekinmedikleri bilinmektedir.

Savaşlar: Kısaca değinilen bu sosyal gerginliklerin olduğu bir dönemde (bu durum Anadolu'nun hemen her yerinde vâkidir) 1577 kışında savaş hazırlıkları bitirilip İran üzerine varması için Lala Mustafa Paşa 1578 baharında Üsküdar'dan Erzurum'a doğru hareket eder. İran'a yapacağı seferde, Erzurum Beylerbeyi Behrâm Paşa da (diğer Anadolu Beylerbeyileri gibi) katılacaktı. Serdar yardımcısı (kurmay başkanı) olarak Diyarbekir'de bulunan Özdemir oğlu Osman Paşa, Aşkale yakınlarındaki Cinis köyünde kendisine katılacaktır.⁵⁷

⁵⁶ Mühime – 27, s. 272 (Bolu ve Çağa kadılarına 983 yılı – günü hüküm./ M. Akdağ, **age**, s. 259.

⁵⁷ Lala Mustafa Paşa emrindeki ordu, büyük bir ihtimalle Suşehri – Zara – Ezbider – Dikmenbel Dağı – Kurdağa

Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan – Kafkasya askeri maceraları ancak Ocak 1580'e kadar sürmüştür. Bazı başarısızlıkları dolayısıyla (ve bilhassa can düşmanı Sinan Paşa'nın çabalarıyla) serdarlıktan azledilmiştir. Yerine, ufak bir başarı sağlamak bir yana; haset ve kıskançlığı nedeniyle Özdemiş oğlu Osman Paşa'nın da bazı başarılarına engel olan Sinan Paşa tayin olmuş, fakat o da bir buçuk sene sonra bölgeden çektilmiştir.

1578 – 1584 yılları arasında kazanılan başarılar ve fethedilen yerlerin fatihi Özdemiş oğlu Osman Paşa'dır. Sinan Paşa'dan sonra Rumeli Beylerbeyi Ferhad Paşa, 1583'de serdar olarak doğuya gelmesi sonucu, Osmanlı aleyhine olan başarısızlıklar ve kargaşalıklar önlenmiş; geri gelip Erzurum'da kışladıktan sonra, ertesi yıl tekrar doğuya yönelik Gürcistan akınlarında bulunmuş ve sonra İstanbul'a dönmüştür.

Ferhad Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonra vezir-i âzamlıkta bulunan Özdemiş oğlu Osman Paşa, serdar olarak İran'a gönderilir. Yapılan savaşlarda başarılar elde edilmekle beraber, 29 Ekim 1585'te Paşa şehid olunca, durum Osmanlı'nın aleyhine seyreder. Ancak, ikinci kez serdar tayin edilen Ferhad Paşa, bir an önce yetişip zor durumda kalan Tebriz'i kurtarmış, İran güçlerini bozmuştur (1586/87). Öte yandan Bağdat valiliğine gönderilen Çağal oğlu Sinan Paşa da kendi kuvvetleriyle Nihavend'i almıştır. Nihayet Ferhad Paşa, İran Şahı'nın barış için gönderdiği bir sefaret heyetiyle, muzaffer bir şekilde İstanbul'a dönmüştür (1590). On iki yıl süren savaşın sonunda 12 Mart'ta Osmanlı – İran antlaşması imzalanmıştır.

Erzincan Depremi - 6 Cemaziyelâhir 991 Pazar (27 Haziran 1583): XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren arızlar peydahlayan Osmanlı nizamında bu olumsuz gelişme, İran Savaşları nedeniyle giderek daha da artmış, maliyede apaçık bir dengesizlik belirlemiştir. Doğuya gelen ve savaş içinde bulunan ordunun gerekli ihtiyaçlarının temini bilhassa yöredeki vilayet ve sancaklara ağır yükler bindirir. Daha önceden sadece savaşlar esnasında toplanan vergiler (avarız-ı divaniye) her sene daimi olarak toplanan nakdî bir vergi hâline gelmiş, enflasyonlar sonucu akçanın değeri hızla düşmüş (1583'de bir altın 60 akça iken, 1584'de iki katına çıkmıştır), 1580'lerden sonra Avrupa'dan içeri sokulan ucuz gümüş akını, durumu daha da kötüleştirmiştir.

Ülke içerisindeki kötü gidişatın yanı sıra Erzincan daha önceki asırlarda olduğu gibi yeni bir doğal felaketle de yüzyüze gelmiştir. O dönemlerin teknolojisi, iç ve dış olaylarla birlikte ele alınırsa; bu çok ciddi olarak kayda geçen depremin her türlü maddî ve manevî hasarının ancak on – on beş yıl kadar bir süre zarfında normale döndürüleceğini tahmin etmek güç olmayacaktır.

Tarihçi Ali'nin anlatımı içinde yer alan: “... *Bu yıl Erzincan'da müthiş bir zelzele oldu. Tarihin kaydettiği büyük depremler bunun yanında ancak, bazen insanın vücudunda ârız*

– Germirü – Sökmen – Louri – Chacuk Köyü – Acıdağ (sarp bir yapıdadır) – Şogayn Deresi – Aşkale üzerinden Ciniş'e varmıştır. Tarihte bu yol, mühim derecede işlek olanlar arasındadır. Bilhassa kış ayları içerisinde Erzincan Ovası'ndan geçilmesi biraz da mevsim gereği olmaktadır. Adı geçen köyler için bak. J. B. Tavernier, **XVII. asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, (çev. E. Gültekin), 1980, s. 28.

olan ürpermeler gibi kalır” cümlesinden, bu doğal afetin ne kadar yıkıcı bir etki yaptığı açıktır.

Bu deprem sırasında bir Hristiyan çocuğunun kurtarılışı şöyle hikaye edilir: *“Yeni buluğa varan bir Hıristiyan veledi 7 – 8 ekmek koltuğunda olarak fırından çıkıp evlerinin dehlizine vardığında, enkaz altında kalmış ve hadisenin üzerinden tam 18 gün geçtikten sonradır ki aile ve akrabalarından kurtulabilenlerce yapılan enkaz temizlemesi sırasında, çocuğun iki direk arasında sağ kaldığını ve elinde ancak yarım bir çörek kaldığını sevinçle görmüşlerdir. Kazazâde, karnı acıktıkça ekmekleri yemiş, elinde kendisini ancak bir gün daha yaşatacak ekmeği kalmıştır.”*⁵⁸

⁵⁸ Âli, Kühü'l-Ahbâr, Nurosmaniye Ktp. Yz. No: 349 – ypr. 350.

III. XVII. VE XVIII. YÜZYILDA SİYASAL VE TOPLUMSAL GELİŞMELER

1. CELALİ HAREKETLERİ VE 1603 – 1612 OSMANLI – İRAN SAVAŞLARI

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nde yönetimden ekonomiye kadar tüm alanlarda ortaya çıkan genel sorunlar giderek ağırlaşmış, toplumun hayat standardında gözle görülür gerileme olmuştur. Önceki dönemlerde lokal ölçekte ortaya çıkan hareketler XVIII. yüzyılda oldukça etkili toplumsal tepkilere dönüşmüştür. Dönemin bütün olumsuzluklarına ve kanlı kavgalarına genel olarak “Celâlî” adı verilir.

Birçok tarihçinin ittifakla belirttikleri gibi; yönetici kadroların seçiminde, rüşvet ve iltimasın etkisiyle ehil olmayan sıradan kişiler önemli mevkileri işgal etmişlerdir. Bu kimseler ülkenin genel konumu ve gidişatını anlayamadıkları gibi kendi bireysel çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu tür girişimler doğal olarak halkı yoksullaştıran sonuçlar ortaya çıkarır. Tarım kesiminde üretim faaliyetlerini terk edenlerden ortaya çıkan “çiftbozan” reâyânın “levend” adıyla serkeşliğe başlamalarında, gerek kadıların ve gerekse onlar tarafından tayin olunan naiblerin suistimalleri etkili olmuştur. Çiftini bozup levend ve sekban olanların haricinde vilayet ve kasabalara yerleşen bir de kapıkulu süvarisi mevcuttur.

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren uygun şart ve niteliklere sahip olmayan bazı kimselerin topraklı sipahi olmaları, bu ocağı da yozlaştırmıştır. Hile ile berat tevcih ettirmek, babaları ölen yetimlerin tımarlarının başkalarına verilmesi, beylerbeyilerin bu mevzulardaki ihmali ve hatta kendilerinin de irtikâbları, bozulmayı ileri noktalara vardırır. Bunların yanı sıra vergi adaleti özellikle III. Murad'ın son senelerinden itibaren sarsılmış, halka ağır yükler getirmiştir.⁵⁹

Uzun süren Doğu ve Batı (Avusturya) Savaşlarının yanı sıra on üç – on dört yıl devam eden Celâli Ayaklanmaları, Anadolu'nun her yerinde asayışı sarsmış, ekonomik üretimi kötü duruma sokmuş, ticari hayatı durgunlaştırmıştır. Köylülerin birçoğu yurtlarını terk ederek şehir ve kasabalara sığınmış, buna bağlı olarak ziraî darlık meydana gelmiştir. Kervansaraylar ıssız, köyler mamur olmaktan uzak kalmıştır. Bu durumların düzeltilmesi için çıkarılan devlet fermanları da soruna gerekli çözüm getiremez olmuştur.⁶⁰

Devlet otoritesi üzerinde ürkütücü bir güç olup halk arasında garip kıyafetleri ile de dikkati çeken Celâli eşkıyasının zulmü altındaki bazı topluluklar, ümitsizliğe düşüp mezhep ve mesleklerine taarruz olmaması şartıyla İran'a dahi göç etmiştir. Bu gelişmeler Şah Abbas'a

⁵⁹ Mühimme – 27, s. 13 – 54; 78, s. 317 – 334, 371; İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, III / I**, s. 282, 308 – 309; M. Akdağ, **Celâli İsyânları**, s. 60, 83, 99.

⁶⁰ H. R. Tankut, **Köylerimiz**, 1939, s. 22 vd.; Ö. L. Barkan, *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri* (Konf.), İstanbul 1963, s. 35 vd.; M. Akdağ, **Celâli İsyânları**, s. 113; aynı müell. *Genel Çizgileriyle XVII. yy. Türkiye Tarihi, TA. Der. C. IV. sayı: 6-*, AÜ/DTCF, s. 203 vd.

cesaret vermiş, I. Ahmed'in cülusu sırasında Azerbaycan'ı zaptetmeye kalkışmıştır.⁶¹

Savaşlar nedeniyle iç güvenlik gücünün zayıfladığı zamanlarda, devlete karşı husumet içinde hareket eden suhte bölükleri ve merkezî yönetimin müsaadesi olmadan taşra yöneticileri tarafından kurulan levend – devriye bölüklerinin toplum zararına etkinlikleri hı kazanmıştır. Ayrıca, hükûmetin artan suhtelere karşı teşkilini ön gördüğü sekban ve levend bölüklerinden ayrı olarak (bütün bunları Celâlîler adı altında topluyoruz) “Köroğulları” denen bir hareket daha vardır ki, onların konum ve toplum konumundaki nitelikleri daha değişik olsa gerekir.

Köroğlu adıyla günümüze kadar halk arasında efsane ve destanları anlatılan tipler, genel Celâlî hareketi içerisinde ve fakat halka karşı “zenginden aldığı fakire dağıtan” bir yol üzerinde hareket etmişlerdir. Erzincan'ın birkaç yöresinde (Refahiye, Tercan vs.) Köroğlu diye anılan mevkiiler, eski kervan yolu güzergahlarının yakınında ve stratejik noktalarda yer almaktadırlar. Şifahi olarak haklarında anlatılanlar –bazı istisnalar dışında- hemen hemen ortak bir metin çerçevesinde terennüm edilmektedir.⁶²

İran Savaşlarında en büyük ağırlığın Anadolu tımarlı sipahilerine verildiği, bütün seferlerde görülmektedir. Bunlar devletten ayrıca bir meblağ almayıp geçim ve savaş teçizatları da dirliklerinin gelirin dayanıyordu. Savaşların ve iç kargaşanın neden olduğu üretim düşüklüğü tımarlı sipahilerin zararına olmaktadır. 1578'den itibaren bu kesimin seferlere karşı itirazları olmuş, bazı seferlerden kaçmak teşebbüsünde bile bulunmuşlardır. Ayrıca doğuya atanan serdarlara, tımarların tevcihi ve geri alınması yetkilerinin geniş tutulması, Anadolu tımar düzenini daha da karıştırmıştır.⁶³ Özellikle 1584 yılı sonrasında kapıkullarının da iç kargaşalıklardaki fonksiyonları iyice güçlenmiştir. Yeniçerilerin ve başka kapıkullarının halka ait topraklara saldırdıkları, onlara ağır faizlerle para verdikleri, ortakçılık ettikleri ve zorbalıkla bazı vergi kaynakları üzerine tamah ettikleri görülmüştür. Halkın her zaman olduğu gibi, en çok şikayetçi olduğu ve tiksindiği kesim bu üretime katkısı olmayan, aksine üretimden palazlanıp yine ona karşı tavır almaktan geri durmayan askeri zümrelerdir.

Kapıkullarının fiilen manevra sahalarını geniş tutmaları nedeniyle, onlarla rekabet edemez olan esnaf – tüccar – müstahsil bir hayli zarara uğramıştır. Uzun süren İran Savaşları boyunca İstanbul – Tebriz arasındaki askeri yolların üzerinde bulunan kasaba, köy ve kentlerde yer yer kırıcı çatışmalar olmakta ve birçok yeniçeri, fırsatı buldukları öldürülmekteydi. Sivas'tan itibaren Refahiye – Erzincan – Tercan ve Erzurum çevreleri hep ordunun kışlık bölgesi seçildiğinden, buralardaki yerleşme merkezleri askerlerin zulmüne dayanamayacak hale gelmişti⁶⁴. Bu nedenle kapıkullarına karşı ilk ayaklanma Erzurum'da

⁶¹ Hayrullah Efendi Tarihi, (Haz. M. Hunsâri), İstanbul 1972, C. VII. s. 50 – 51.

⁶² T.E. Şahin, *Tarihi Seyri İçinde Erzincan'ın Siyasî, İktisadî ve İçtimai Farklılaşması*, MD: S I, s. 4; M. Akdağ, *age*, s. 280, 298, 299.

⁶³ M. Akdağ, *age*, s. 308 – 320.

⁶⁴ Mühimme Df. 66, s. 66, 82; 64, s. 66 / M. Akdağ, *age*, s. 323. vd.

çıkılmış, kısa sürede Tercan ve Erzincan'a sızramıştır. 1590 senesinde İstanbul'a çağrıldığı halde gitmeyen yeniçeriler halkın haklı baskınlarına uğradığı gibi, İstanbul'a şikayet de edilmişlerdir. Ancak, hükümetin yeniçeri taifesini tutması, hükümetle halk arasında yeni bir dargınlığa neden olmuştur.

Kapıkullarının ve hatta tımarlı sipahilerin yoklamalarda bulunmamaları (seferden kaytarmış olmaları) sadece bu yıllarda (1594) görülmüş bir olay değildir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi'nde de vakidir. Zira Kemah'ın fethi esnasında yapılan bir yoklama, bunu teyit etmektedir. Birçok tımar erbabının sefere gelmediği, bir kısmının da yerlerine başkalarını gönderdiği ve bazılarının ise "bedel" ödediği tespit olunmuştur.⁶⁵

Değindiği gibi, yeniçeri belasına karşı yapılan baskın ve haklarındaki şikayetler, kısa sürede Erzincan, Tercan ve hatta Amasya'da görülür. Halkın şikayetleri şu hususlara dayanıyordu: Müslümanların ırzlarına tecavüzlere yeltenilmektedir; evlerine yerleşilmektedir; "ehl-ü eyallerine" cebren tasarruf etmektedirler. Pazarlara el konulup herkesin malının satışı önlenilmektedir; faizle para verilmektedir.⁶⁶ Gerek vilayet yöneticilerinin ve gerekse kadıların kapıkullarına karışma yetkilerinin olmayışı, onların serbest hareket etmelerini kolaylaştırmıştır. İran savaşlarına az sayıda kapıkulu katılmış, geri kalan kaçkınılar için yol güzergâhlarına yakın köy ve kasabalar soyulmaya müsait, kolay elde edilir kazanç kapıları olmuştur. Erzurum ve Erzincan kışlaklarında ahalinin toprak ve evleri zapt olunmuş, ülkenin çeşitli yörelerinde elde ettikleri kazançlarıyla bu kapıkulu güruhunun bir kısmı yerleşik hayata geçerek rahat bir hayat tarzı temin etmişlerdir. Adı geçen şehirlere bağlı yörelere yerleşenler, bilhassa "altı – bölük halkı"; buralara muhafız olması gayesiyle gönderilen ümeranın götürdükleri "levandat" ile veya kalelere "ibtidadan ulûfe ile" yollanan Anadolu kale erenleriyle birleşerek Anadolu'daki düzensiz hayatı buralara da sıçratmışlardır.⁶⁷

1603 senelerinde Ahıska'da Sağ Gureba ağası Yusuf Ağa, Altı bölük sipahilerine hükmetmesi sayesinde, bütün o yörede otorite sayılmıştır. 1602'de Celâli Deli Hasan üzerine gitmek için Hüsrev Paşa'nın emrine yollandığı zaman, bütün Erzurum çevresindeki kulların başında bulunan Yusuf Ağa, Erzurum'a geldiğinde sipahilere izin verilmiş, bu kentte büyük bir soygunculuk olmuş; Erzurum, Bayburt, Erzincan ve Kemah tarafları adeta celâli işgalinde kalarak zarar görmüştür.⁶⁸

Türk Köy Yerleşimleri ve Kargaşa Dönemlerinde Kurulan Yeni Köyler:

Celâlilerin neden olduğu karışıklık ve kaçkınılık sırasında yerleşme merkezlerinde değişiklikler olmuştur. Zorbalara ve eşkıyalara karşı korunması zor olan mahallelerdeki köyler, daha ıssız ve erişilmesi zor olan ücra yerlere basit meskenler yaparak oralarda iskân

⁶⁵ Topkapı Müz. Arş. Edremit Şeriyeye Sicil. No: 1, yer 36.

⁶⁶ Mühimme – 60, s. 17349, s. 40; Selanikî, s. 328; M. Akdağ, *age*, s. 324, 325.

⁶⁷ M. Akdağ, *age*, s. 368.

⁶⁸ M. Akdağ, *age*, s. 433.

olunmuşlardır. 1609 senesini izleyen düzensizlik yıllarında da bu yeni mıntikalara giderek eski yerlerin imarını terk etmişlerdir. Bugün için sözü edilen “a köyü” ve onun biraz uzağındaki “eski a köyü” veya “yeni a köyü” gibi yerleşimlerin bazıları eski kaçkıncılık dönemi acılarının birer anısı olarak kalmıştır.⁶⁹ Bu tip yerlerde eski bina ve mezarlık kalıntılarına hâla tesadüf etmek mümkündür.

Ancak, bazı yerlerdeki “Eski A Köyü”, “Yeni A Köyü” veya “Aşağı A Köyü”, “Yukarı A Köyü” yahut da “Büyük A Köyü”, “Küçük A Köyü” gibi aynı ad altında birbirine yakın bulunan yerleşim merkezlerinin meydana gelmesi; bazı köylerin yakınlarındaki ıssız yerlerin köy adı altında anılması sadece bu dönemin etkisiyle oluşmamıştır. Türklerin Anadolu’ya göçleri sonrasında, iki aynı ada sahip yan yana bulunan iki köy, göçebeliğin terki ve yerleşik hayata geçişle de ilgilidir. Bazı göçebe Türk boy veya aşiretlerinin tespit ettikleri ilk alanlar, onların o dönem yaşama biçimleri için uygun iken; daha sonra tarım – ziraat yapma gereği, onları daha açık ve düz arazilere çekmiştir. Bu türde vücut bulan köylerin ayırıcı bir özelliği, o köyün ismi veya arazisindeki bütün yöre adlarının tamamen Türkçe olmasıdır.

Üçüncü olarak; bu tip ikiz köylerin ilk kez geçici olarak kurulan yayla veya meralarda, daha sonra bazı ailelerin köklü olarak kalıcılığı sonucunda vücut bulmuştur. Her hangi bir köylü topluluğunun köy arazisini geniş tutmak amacıyla gerekli bazı alanlarda yeni haneler bina etmesi de düşünülebilir.

Dördüncü bir şekil; bir köy içerisindeki anlaşmazlığın yeni bir köyün ihdas edilmesidir. Yeni kurulan bu köy, ayrıldığı veya en yakını olan köy adı “küçük”, “büyük” veya “yeni” sıfatı dâhil aynı adla anılmıştır.

Beşinci bir neden ; doğrudan Türklerin kurduğu yeni köylerden iki veya daha fazlasının aynı boy, oymak veya cemaata bağlı grupların, bağlı bulunduğu bu şecere adını kurduğu köye vermesinden doğmuştur. Bu açıklamalara örnek teşkil edecek köy adları mevcuttur.

Başka Vilayetlere Yapılan Göçler

1593’den itibaren on yıl kadar devam eden Osmanlı – Avusturya Savaşları ve Anadolu’daki Celâli hareketleri İran hükümdarını cüretlendirmiş ve 1603 senesinde Osmanlı’ya karşı saldırma fırsatını vermişti. O sıralarda Osmanlı hükümdarı III. Ahmed’in yerine I. Ahmed geçmiş bulunuyordu. Bu savaş 1612 yılına dek kısa aralıklarla sürmüş ve nihayetinde Osmanlılar’ın aleyhine olarak bitmiştir. Ancak üç sene süren bir barış devresinden sonra İran Savaşlarına yeniden devam olunmuş ve 1618’deki bir anlaşmayla sona erdirilmiştir. İşte, bu karışıklıklar ve savaşlar sırasında çeşitli korku, talan ve tazyikler sebebiyle Anadolu’nun pek çok yerlerinden yerini yurdunu terk edip çeşitli uygun taraflara göçler olmuştur. Göçenlerin büyük bir kesimi köylülerden müteşekkildi. Bu büyük kaçkın devresi 1603 yılına, Kuyucu Murad Paşa’nın Anadolu’daki Celâli temizliğinin sona erdiği zamana kadar sürmüştür.

⁶⁹ M. Akdağ, *age*, s. 496.

1607 senesi başlarından itibaren Anadolu'daki Celâlîler meselesini fiili olarak halletmeye başlayan Kuyucu Murad Paşa 1608 Eylül'ünde de Erzincan, Bayburt, Giresun, Suşehri arasındaki yörelerde bulunan Uzun Bölükbaşı Meymûn'un, 6.000 Celâlisini de Şebinkarahisar havalisinde imha edip, 18 Aralık 1608'de İstanbul'a varmıştır. Müteakip yıl içerisinde de Celâli temizliği yapılmış, bunun üzerine I. Ahmed yayınladığı fermanla, yurtlarından başka kentlerde yığınak yapan göçmenlerin üç ay içerisinde asıl yurtlarına geri dönmelerini (tehcirini) emretmiştir. Yine bu meyanda kaçan köylülerin borçları ele alınmış, bu borçlar için üç yıl tehir ettirildiği açıklanarak alacaklılara teminat karşılığında gerekli uyarılar yapılmıştır.

Bu gelişmelerden sonra Edirne ve İstanbul'da bulunan Erzincan - Kemah yöresi halkından 7.000 kişilik bir katile, Üsküdar'dan ayrılarak yola koyulur. Bu katile içinde ayrı ayrı vilayetlerden olanlar, yürüyüş esnasında bölük bölük ayrılmışlardır. Ancak kalabalık olan bu katile, ister istemez yem ve yiyecek sıkıntısı içinde bir yolculuk yapabilmıştır⁷⁰. Hattı zatında o seneler içerisinde bütün Anadolu'ya hakim olan bir kıtlık vardı. Özellikle yol kenarlarına yakın olan yerleşme merkezleri giderek ıssızlaşmış, devrin kervansarayları da bu ani hadiselerin getirdiği külfeti tezelden karşılamayacak bir duruma düşmüşlerdi. Hiç şüphesiz hükümetin sağa - sola gidenleri, borçlarının ertelenmesi gibi cazip tekliflerle yurtlarına göndermesinin asıl sebeplerinden biri de, duran üretimin eski haline gelmesini temin etmektir.

Yurtlarına dönmekte olan katileler, yer yer Celâli artıklarına tesadüf etmekteydiler. Artık bu güruhun saldırı ve talan etme mecali kalmamıştır.

Yukarıda sözü edilen yedi bin kişilik katile Tosya üzerinden gelip, Niksar'a vardığında, buradan başka yerlere dağılımlar olur. Kafilede yekûnu teşkil eden Kemahlı Türk ve Ermeni olanların yolculuk hikayesini anlatan Rahip Grigor şunları yazar: "... Biz Kemahlılar da ayrılıp hiçbir kaza ve belaya uğramadan Kemah'a varıp, herkes kendi köyüne dağıldı. Şehrin karşısına düşen Marek denilen bir köy vardır ki, içimizden birçoğu oralı idi. Köyde Erevan, Hazarşah, Parunak ve Kutluş adlı cesur ve toksözlü adamlar vardır ki, bunlar celâli çatışmaları sırasında beni üç yıl barındırmış ve korumuşlardı. Bizi karşılamaya gelen bu zatlar beni alıp zorla kendi köylerine götürdüler. Köyde kalmış olanlar hizmetinde bulunmuş oldukları Şirin Bey'in (Celâli isyan hareketlerinin bastırılışı sırasında Kuyucu Murad Paşa tarafından öldürülen Kemah Kalesi sahibi) himayesi altında servet ve şöhret sahibi olmuş, eskisinden daha çok refaha kavuşmuşlardı. Böylece baba ocağındaymış gibi onların yanında iyice dinlendik.

Birkaç gün sonra papazlar ve devletlû adamlar gelerek bizi hürmetle alıp Kemah'a götürdüler. Üç gün sonra da şehrin kadısına giderek emirnâmelerin kaydını yaptırıp, dini kaidelerimize, kilise ve manastırlarımızın tamirine kimsenin karışmamasına dair yüksek fermanı (âli mensûr) herkese ilan ettirdim. Buradan sonra da başsız cemaatimizin gelişigüzel

⁷⁰ H. D. Andreasyan, *Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi*, İ. H. Uzuncarşılı'ya Armağan, Ankara 1976, s. 47 vd.

gidişatını inceledim. Onlar, gelir ve giderleri birbirini tutmadığından başka, kimi erkek iki, kimisi üç karı almış olduğundan, bilhassa kadınlar sefil bir halde idiler. Onları zorla boşattım (!). Bu işleri yalnız Kemah'ta değil, aynı zamanda bütün kış mevsimi süresince dolaştığım Divrik, Eğin ve Erzincan bölgelerinde de aynen yaptım".⁷¹ 1609 / 10'da olan tehcir hareketi 1635 senesinde de yapılmıştır. Her iki tehcir hareketinde de bir kısım insanlar ise eski yerlerine dönmeyip, buldukları İstanbul, Rumeli - Trakya veya İzmit - Yalova şehirleri civarlarında kalmışlardır.⁷²

Abaza Mehmed Paşa İsyanı

H. 1030'da (M. 1621) Erzurum Beylerbeyisi olan Abaza Mehmed Paşa, daha Sultan Osman'ın 18 Mayıs 1622 tarihindeki katlinden evvel, bu hükümdarın kapıkullarına karşı olan soğuk tavrı ve belki de ondan aldığı gizli bir emirden cesaret bulup, Erzurum Kalesi'ndeki yeniçerileri def edip, yerlerine sekban askeri yazmıştır. Kendisi İstanbul'a getirilmek istenmişse de; o, buna karşı çıkıp Kars ve Ahıska paşalarına da emir verip kalelerindeki yeniçerileri çıkarttırmıştır.

Böylelikle Abaza Mehmed Paşa, II. Osman'ın katline müteakip istemediği tayini de fırsat bilerek otuz bin kadar sekbanla ihtilal hareketine girişir ⁷³. Abaza hareketini İstanbul'daki bazı üst düzeyde bulunan kimseler ve kapıkullarından el-aman çeken halk, hararetle desteklemiştir. Bu kuvvetler tarafından Şarkîkarahisar alınmış, Sivas zapt edilmiştir. Bu esnada ele geçirilen kapıkulu ocağı mensubu askerler amansız bir biçimde takip olunup öldürülürler. Erzurum tamamen bunlardan arındırıldığı zaman, kaçabilenlerin bir kısmı, Erzincan - Kemah yörelerine, bir kısmı çeşitli dağ ve vadilerin ıssız kesimlerine varıp, daha sonra kılık - kıyafet değiştirip, ayrıca Ermeni adlar takınıp İstanbul'a kendilerini zor atmışlardır ⁷⁴.

Abaza, Sivas'tan sonra Ankara'nın zaptına da girişmiş, fakat burayı alamamıştır. O sıralarda Sivas ve İç Anadolu'daki Türkmen kitleleri ve hatta Konya'daki Mevlevî şeyh ve müritleri bile Abaza'dan yana olmuşlardı.

Ankara'dan ayrılan Mehmed Paşa Bursa'ya ve oradan da baharı geçirmek için Niğde'ye gider. Onun üzerine Vezir Çağal oğlu Mehmed Paşa gönderilmişse de, Beypazarı'na kadar gelen Paşa, buradan Bursa'ya geri dönmüştür.

1623 - 1624 kışını Niğde'de geçiren Abaza Mehmed Paşa, Anadolu'nun büyük bir kesiminde kendi emirlerini dinletecek kadar güç kazanmıştır. Nihayet üzerine Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Çerkes Mehmed Paşa gönderilir. Konya'da yirmi gün kalan Sadrazam iyilikle

⁷¹ H. D. Andreyan, agm, s. 48 - 49.

⁷² H. D. Andreyan, agm, s. 49, 52.

⁷³ Geniş bilgi için bak. **Peçevî Tarihi**, (Haz. M. Uraz), İstanbul 1969 C. II, s. 391 - 498; **Hayrullah Efendi Tarihi**, C. VII, s. 122 - 123, 142 - 146; Katip Çelebi, Fezleke, s. 3 vd.; Nâima Tarihi, (Haz. Z. Danişman), İstanbul 1968, s. 980 vd.; **Solakzâde Tarihi**, s. 725 - 734; H. D. Andreyan, *Abaza Mehmed Paşa* (Rahip Grigor'un eserinden terc.) TA. XVII/22, İstanbul 1967, s. 133 - 138.

⁷⁴ H. D. Andreyan, *Abaza Mehmed Paşa*, s. 135.

uyuşamadığı Abazay'la Kayseri / Karasu Köprü'sü yakınında 5 Eylül'de çatışıp, onu Erzurum'a doğru çekilmeye mecbur eder ⁷⁵.

Abaza Mehmed Paşa'nın başarısızlığı, Sivas Beylerbeyi Tayyâr Mehmed Paşa ile Şarkıkarahisar Sancakbeyi'nin onu terk edip karşı tarafa geçmesi yüzünden olmuştur.

Niğde'de aile efradı tutuklanan Abaza Mehmed Paşa yanındaki kuvvetlerle Erzurum'a kaçarken, onu takip eden Vezir-i azam da Tercan'a kadar gelebilmiştir. Ancak Tercan Ovası'na varıldığında kış şartları kendini göstermiş ve kar düşmeye başlamıştır. Bunun üzerine barış yapmak daha uygun görülüp, Erzurum Beylerbeyliği yine Abaza'da kalmak karşılığında, ondan yeniçeri düşmanlığına son verip, ayrıca iki bin yeniçeri de kabul etmesi şartıyla anlaşma yapılır. Abaza, Anadolu içlerine girdiği sıralarda IV. Murad tahta çıkmış, beri yanda Bağdat ise İranlılar tarafından zapt edilmiş bulunuyordu (1624).

Tercan'dan geri önen Sadrazam Erzincan'dan Tokat'a varmış, baharda Bağdat'a gitmek için orada kışlarken 28 Ocak 1625'de vefat etmiştir.

Çerkez Mehmed Paşa'nın yerine serdar olan Hafız Ahmed Paşa ise yaptığı İran Seferi'nde Şah Abbas'a karşı başarılı olmayıp, Bağdat muhasarasını kaldırmak zorunda kalmış, 1 Aralık 1626'da görevinden azledilmiştir. O sırada Abaza Mehmed Paşa ikinci isyan hareketini başlatmış bulunuyordu (1 Kanunievvel 1036/M. 1626).

Birinci kez yapılan affından ve barış anlaşmasından sonra, Abaza yeniden kendi adına hükümler çıkarıp, mal müsademesine ve yeniçeri katliamına girişir. Hafız Paşa'nın yerine getirilen Halil Paşa, vakti zamanında Abaza'nın canını kurtarıp onun velinimeti olması sebebiyle, onu yola getirecek sanılıyordu. Ancak yapılan müzakereler boşuna olmuş, o sıra Erzurum Kalesi'ne gidip Abaza'ya katılacağı söylenen sekiz yüz yeniçerinin suikast tertipleyecekleri anlaşılınca öldürülmüştür. Yine Abaza üzerine gelen Anadolu Beylerbeyi Dişlek Paşa'yı da mağlup edip ölümüne sebep olur. Diğer taraftan uzun müddet Safevilere karşı mücadelesinde yardım göremeyen Ahıska Kalesi de onların eline geçmiştir.

Doğu'ya gönderilen Halil Paşa, Adana, Halep, Diyarbekir üzerinden Erzurum'a varıp burayı kırk bir gün muhasara altına almış (15 Ekim – 25 Kasım) sonunda başarısız bir vaziyette, zor şartlar altında Tokat'a dönebilmiştir.

Abaza Mehmed Paşa'nın gün geçtikçe devlete ters düşmesinin aşırı boyutlara varmasından ürken bir kısım taraftarları, onu terk edip hükümete dehaletе karar verirler. Bunlardan Erzincan Beyi Pir Solak ve Bayburt Beyi Ataullah Efendi, adamlarıyla birlikte Tokat'a gidip itaatlerini sunarlar. Bunların her birine bir bölük verilerek taltif edilmeleri, diğer Abaza yakınlarını da cesaretlendirmiş, hükümete gelip pişmanlıklarını arz ederek serdara bağlılıklarını bildirmişlerdir ⁷⁶.

Tokat'ta Serdar olarak Halil Paşa'nın yerine Hüsrev Paşa bulunuyordu. Burada bir ay, yirmi bir gün kalmıştır. Rumeli Beylerbeyi İlyas Paşa ve Anadolu Beylerbeği Zor Paşa

⁷⁵ Mehmed Halife, **Tarih-i Gilmanî**, (Haz. Ö. Karayumak), s. 24.

⁷⁶ Nâima, II, s. 981.

Maraş, Sivas, Karaman eyaletleri askerleriyle önceden Erzincan'a gönderilmişlerdir. Vardıklarında, Erzincan'a kapanan Abaza taraftarları çıkarak itaatlerini bildirdiler. O sırada "Adamlarının kendisini terk edip ona sığınacağı; ona haber gönderdiği" şayiye yayılır⁷⁷. Bunlar olmaktadır Abaza, kendine muhalefet eden Hasan Kalesi muhafızı Arnavut Yusuf'la meşguldür. Hüsrev Paşa'nın üzerine yürüyeceği haberini alır almaz muhasarayı bırakıp, Erzurum'a döner. 22 Temmuz 1628'de Tokat'tan ayrılan Paşa ise, umulandan önce Erzurum'a gelir. Politik davranan Hüsrev Paşa, çeşitli casuslar aracılığıyla Abaza taraftarlarını kendi yanına çeker. Nihayet yapılan muhasaraya on dört gün direnen Abaza Mehmed Paşa, teslim olup, Hüsrev Paşa'yla birlikte İstanbul'a gider.

Bilahare, IV. Murad tarafından affedilen Abaza Mehmed Paşa, Bosna Beylerbeyi yapılmıştır.

Abaza'dan sonra Tayyar Mehmed Paşa, Erzurum Beylerbeyi olmuş, bu karışıklıklardan istifade ederek burayı almak isteyen İran ordusu, Kars Beylerbeyi Safer Paşa tarafından imha edilmiştir.

IV. Murad'ın Revan (I. İran Seferi (1635): Saltanatının ilk senelerinde ülke içerisinde bulunan kargaşanın düzene konulması, zorbaların temizlenmesi sonunda IV. Murad, Mart ayı sonunda sefer hazırlıklarını bitirerek Üsküdar'dan Doğu'ya hareket eder.

III. Ahmed'in Avusturya ve II. Osman'ın da Lehistan Seferi hariç, Sultan Süleyman'dan sonra Osmanlı hükümdarları seferlere gitmemeyi ihtiyat haline getirmişlerdi. IV. Murad'ın uzun seneler terk edilen bu geleneği, tekrar devam ettirmesinin olumlu neticeleri olmuştur. Yine bu seferler esnasında Anadolu'nun çeşitli kentlerinde başta inzibatî olmak üzere yeniden disipline edilmiş, silah zorbaları ve mütegalibe adı verilen zümrelerin artıkları da temizlenmiştir⁷⁸.

Konya'dan Sivas'a gelen hükümdar ve ordusu Kızılırmak – Koç Hisar – Oğuzözü – Ayaş Yaylası – Güzeller Çayırı (Akşar – Yargazi Konakları üzerinden) 28 Zilhicce Perşembe günü Çemen Yaylası'na gelir. Cuma günü Küçük Çemen ve 1 Muharrem Cumartesi de Yassı Çemen'e varılmıştır.

2 Muharrem Pazar (17 Haziran)'da Palohor'a; 3 Muharrem Salı günü Cebreönü'ne ve 5 Muharrem Çarşamba günü de Sinurovası'na⁷⁹ gelinmiştir.

Daha önceden gönderilen Vezir-i azam Mehmed Paşa, Diyarbakir'de kışlarken seferin Bağdat'a değil, Revan'a olacağını haber alıp Erzurum'a gelmişti. Erzurum valisi o sıralarda değerli kumandanlardan Demirkazık Halil Paşa idi. Hükümdarı Bayburt – Tercan arasında karşılayan Mehmed Paşa, Sancak'ı Şerif'i ona teslim eder.

⁷⁷ Nâima, II, s. 985.

⁷⁸ Revan Seferi'ne ilişkin pek çok kaynakta bilgi verilmiştir. Ayrıca bak. S. Ünver, *IV. Murad'ın Revan Sef. Kronolojisi*, **Bulleten**, XVI/64 (1952), s. 547 – 576; İ. H. Uzunçarşılı, **Osm. Tar.**- III/I, s. 150 vd.; aynı eser III/2, s. 586; İ. H. Danişmend, **İzh. Osm. Tar. Kronolojisi**- III, s. 325 vd.; M. C. Baysun, **İA**. IV. Murad madd.

⁷⁹ Peçevî'de "Sütur çayı" diye geçer, II, s. 491.

Sinur'dan kalkan ordu, 6 saatte Tercan'a bağlı Hayık köyü Konağı'na ve buradan 4 saatte 11 Muharrem Salı günü Tuloslar'a; 3,5 saatte de ertesi gün Tercan mıntıkasına ve 6 saatte Perşembe günü Mama Hatun'a; Cuma günü 5,5 saatte Niy'e gelir. Cumartesi Cens'de olan ordu, bilahare Erzurum'a varır.

6 Rebiülevvel'de Revan'a gelen ordu on bir gün devam eden muharebeden sonra 8 Ağustos'da burayı alır. Revan Mustafa Paşa idaresine verilip, daha sonra Tebriz tarafları vurulmuş; Aras Irmağı civarlarındaki Zeyneli aşiretinin de bin kadar nüfusunun Erzincan – Tercan – Pasin yörelerine iskân konusu da bu esnada karara bağlanmıştır.

Revan Dönüşü: İran meselesini halleden IV. Murad, ordusuyla Erciş – Ahlat – Bitlis üzerinden Diyarbekir'e gelir. Oradan 1 Cumadelâhır Pazartesi (12 Kasım) günü Malatya'ya; oradan Badırık'a ve buradan 19/20 Kasım günü Hekimhanı'na gelinir. Daha sonra Sivas'a ve nihayet İstanbul'a dönülmüştür.

IV. Murad'ın Bağdat (II. İran) Seferi (1638): Revan Seferi tamamlanıp dönüldükten sonra çok geçmemiş, İranlılar tekrar saldırıya geçerek Güney Azerbaycan, Hoy ve Selmas'ı geri alıp; Revan'ı da 3 ay, 7 günlük muhasarayla zapt etmişlerdir. Çetin kış şartları hüküm sürdüğünden Osmanlılar bu saldırıların önlenmesi için gerekli yardımcı kuvvetleri gönderememiştir.

Nihayet İmparatorluğun doğusunda vücut bulan bir – bir buçuk yıllık olumsuz hadiselere son verilmesi amacıyla hükümdar, Mayıs 1638 senesinde İstanbul'dan ayrılır. Konya – Ereğli – Payas – İskenderun – Halep'ten Urfa'ya ve Diyarbekir'e gelir. 24 Aralık 1638'de Bağdat fetholunur. Dönüşte 70 gün Diyarbekir'de ikamet eden hükümdar Malatya / Arapkir – Eğin – Sivas – Tokat – Ankara üzerinden İstanbul'a gider. Bu seferin neticesinde yapılan 17 Mayıs 1639 tarihli Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla çizilen Türk – İran sınırı günümüze dek baki kalmıştır.

IV. Murad'ın bu iki seferinden dönüşü esnasında uğradığı Harput – Malatya ve Eğin havalilerinde, onun tavassutuyla imar olunan dini ve sivil mimari eserler mevcuttur.

Sivas – Diyarbekir arasındaki engebeli arazilerden gidiş – gelişin kolaylaşması amacıyla düzenlenen ve “IV. Murad Caddesi” diye anılan güzergahın hala izleri mevcut bulunmaktadır. Yine bu esnada Harput'a bağlı Mollaköy'de Şeyh Anmed Peykeri adlı ileri gelen Pekerç'li bir ilik adamıyla olan görüşmeleri, ileride ele alınacaktır.

4. 2. XVIII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI VE XVIII. YÜZYILDA MEYDANA GELEN SİYASAL VE TOPLUMSAL HAREKETLER

IV. Murad'ın ölümünü müteakip senelerde, İmparatorluğun idari, mali, askeri, adli ve hukuki hiçbir müessesesinin gereği gibi düzenlenemediği; basiret sahibi elit yöneticilerin olmaması vechile, ülkenin ihtişamlı günleri hayli gerilerde kalıp, kitleler arasında baş gösteren huzursuzluğun önü alınamamıştır.

Devlet otoritesinin zayıfladığı, merkezi idarenin Anadolu ve Rumeli'de hissedilir derecede azaldığı, hükümet yönetiminin taşradaki nüfuzunun silikleştiği zamanlarda;

özellikle Anadolu Eyaletleri'nin (Erzincan, Tercan ve Kemah yörelerinin bağlı olduğu Erzurum eyaletiyle; Eğin, Arapkir'in bağlı olduğu Sivas Beylerbeyliği dahil) sancak, kaza, kasaba ve bilhassa köylerde yol kesme, soygun, rüşvet, iltimas ve sair rezaletler yaygınlaşmış bir hale gelmiş bulunuyordu.

Ehil olmayan vezirlerin hükümet reisi olmaları; vali, memur ve hakim tayinlerinde ehliyetten bîhaber tiplerin bilhassa rüşvetle bu mevkilere gelmelerine neden olmuştur. Mali işlerin, iltizamın mütegalibelerin eline bırakılarak halkın bunlar elinde perişan olmasının ve bunun neticesinde çift ve çubuklarını terk eden bir kısım “çiftbozan reayası”nın “levent” adıyla şekâvete başlamaları; kadımla onların tayin ettiği nâiblerin (pek azı hariç) vali, sancakbeyi veya mütegalibelerle uyuşarak vazifelerini sûstimal etmeleri bu dönemdeki gerilemenin toplumsal nedenlerini teşkil eder.

Evvela Kuyucu Murad Paşa'nın ve bilahare IV. Murad'ın şiddetli tedbirleri sayesinde isyan ve şekâvetler önlenmiş ise de, merkezi güç, zayıf düştükçe yine başkaldırmalar kendini hemen göstermekteydi. Bilhassa Sultan İbrahim'in son senelerinde, oğlu IV. Mehmed'in saltanatının ilk sekiz senesinde eski durumlar bütün şiddetiyle devam etmiştir.

Sultan İbrahim zamanında (1640 – 1648), Kemankeş Kara Mustafa Paşa sadrazam iken, taşrada bulunan vezirlere emir gönderip, bundan sonra artık ferman yazmak ve tuğra çekmekten men edilmişlerdi. Bu konu Erzurum Valisi bulunan Nasuh Paşaoğlu Hüseyin Paşa'nın ayaklanmasına sebep olmuştur ⁸⁰.

Süregelen bu sosyal patlamaların nisbî olarak frenlenmesi 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın vezirlik makamına getirilişyle mümkün olur. Gerek Köprülü Mehmed Paşa'nın, gerekse oğlunun sadareti sırasında imparatorluk bünyesinde iç ve dış meselelerde önemli gelişmeler kaydedilir.

XVII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı, sistemli yeni kanunname ve düsturlarla değişiklikler içerisine girmiş, yeniliklerin yapılması gayretinde bulunulmuştur. XVII. yüzyılda resmi bir hüviyet kazanan âyanlık idaresi, gelecek senelerin temel düzeni olmuştur ⁸¹.

Erzincan Depremi (Cemaziyelevvel 1077 / 6 Kasım 1666): Bu yıl içerisinde vuku bulan deprem, çok eski bir yazma eserin iç kapağına iliştilmiştir ⁸². Deprem yalnız Erzincan'da hissedilmiş ve 1.500 kişi hayatını kaybetmiştir.

* * *

1597'de ortaya çıkıp, 1608'lerde dinmiş gibi gözüken Anadolu isyanları 1683'lerden

⁸⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Necayic ül-Vukuat*- I, (Haz. N. Çağatay), Ank. 1979, s. 293; İ. H. Uzunçarşılı, *Osm. Tar.* III/1, s. 308; Y. Özkaya, *XVII. yy.da çıkarılan Adaletnamelere Göre Türkiye'nin İç Durumu*, *Bulleten*, XXXVIII/151 (1974), s. 442; M. Akdağ, *Genel Çizgileriyle XVII. yy. Türkiye Tarihi*, s. 221 vd.; aynı müell. *Tımar Rejiminin Bozuluşu*, *DTCFD*. III/4, s. 417. vd.

⁸¹ Âyanlıkla ilgili geniş bilgi için bkz. Y. Özkaya, *Osm. İmp.da Âyanlık*, Ankara 1977.

⁸² Ali Kemâli, s. 220.

itibaren yeni bir karakter içerisinde daha köklü sosyal değişmelere sebebiyet verecek biçimde gelişmiştir. Bu senelerde başlayan savaş devri yaşantısı, ister isemez daha önce asırlarca sürdürülen gelenekçi idari, hukuki ve mali sistemleri büyük makyasda değişikliğe uğratıp; yeni kaideler ve normlar yansıtan değişik bir Türk toplum hayatının da vücut bulmasını sağlamıştır. XVIII. Yüzyılın ilk yarısında tezahür eden “Lale Devri”, imparatorlukta eski usullerin gidip, bilhassa batıdan alınan misaller eşliğinde sürdürülen yeni hayatın orijinal bir kesitini ifade eder. Fakat 1730 yılı sonbaharında çıkan Patrona Halil İsyanı ile, bu tarzın bir haftada çökertilişi, Lale Devri'nin Türk toplum bünyesine ivedilikle iştirilen bi parça hayat sistemi olduğunu göstermektedir. Ancak yaşanan hayatın zaman seyri içerisinde değişmesi, yenilenmesi veya gelişmesi zorunludur. İmparatorluk içinde yapılan yenileşme hareketleri kendi mecrası içinde devam edelecektir.

XVIII. yüzyılda devam eden idari maraz, bütün Anadolu Eyalet ve kentlerine sirayet etmişti. Bu iş problemlerinin yanı sıra, gerek Avrupa ve gerekse doğudan fiili dış baskılar da artmıştır. İran'da Avşar saltanatını kuran Nadir Şah, almış olduğu Afganistan ve Hindistan beldeleriyle beraber siyasi hudutlarını genişletmiş, yeni bir Asya Cihangiri olmak sevdasıyla Osmanlı'nın doğu sınırlarına tecavüz edip, Erzurum ve Erzincan vilayetlerini, Bağdat'ı istemek cesaretini göstermiştir. Hatta İstanbul'a gönderdiği bir elçiyle “Caferi” mezhebinin beşinci “Ehl-i Sünnet” mezhep olduğunun Osmanlılarca da tescil edilmesini istemiştir. Teklifleri reddolunca da Musul ve Kars'ı muhasara altına almıştır (1743 / 44).

Öte yandan Rus tehlikesi de büyümeye başlamış, doğu ve batıdan imparatorluğa karşı saldırılarda bulunmak amacıyla hazırlığa girişilmiştir. Bu vesileyle General Todtleben ve Medem komutasındaki Rus ordularının Kafkasya üzerinden Tiflis'e ve oradan da Trabzon ve Erzurum havalilerine işgali emri çıkarılmıştı. Pek çok siyasi mücadelelerin sonunda 1787 yılında Osmanlılar Ruslar'a karşı yeniden savaş ilan etmek zorunda kalmıştır.

Hiç şüphe yok ki, doğudan gelen Rus ve gerekse İran kaynaklı tehlikelere karşı alınan tedbirler çerçevesinde en fazla yük, doğu vilayetlerine, bilhassa Erzurum vilayetine düşüyordu. Tabii ki, savaş şartlarının ortaya çıkardığı ekonomik dar çemberin, bu vilayetleri sıkı sıkıya çevrelediği gözden ırak edilmemelidir. Öyle ki, Doğu Anadolu'da yaşayan halk, her sene verdiği muayyen vergilerin yanı sıra; lüzum görüldükçe bu mahaller askeri harcamaların başta gelen dayanak noktalarını teşkil etmiştir. Savaş demek, para demektir. Bunun elde edilebilmesi için yapılan bütün işlemler, ülkede daha çok XVIII. yüzyılın sonuna doğru bütün sancak ve eyaletlerde çeşitli zorluk, sıkıntı ve huzursuzluklar doğurmaktaydı ⁸³.

Bunların yanı sıra Erzincan'da vuku bulan yeni bir deprem, bura halkının durumunu çok daha kötü bir vaziyete sokar. Aşağıda değinilen deprem, aynı zamanda devrin bürokrasisinin zulümkar, iktisadi baskısını da yansıtmak bakımından önemlidir.

Erzincan Depremi (1 Ramazan 1198 / 19 Temmuz 1784 Pazartesi Gecesi): Bu depremin vuku bulmadan önceki kısa bir zaman evvel, Erzurum valisi nasbolunan Darendeli Mehmed

⁸³ **Tarih-i Cevdet**, IV, s. 201 – 214, 380 – 385'de bu hususta geniş bilgi verilmiştir.

Paşa, daha bu vazifesine başlamadan yolda vefat edince, çavuşbaşılıktan vezirliğe yükseltilen Süleyman Ağa görevlendirilir. Süleyman Ağa, uzun süre Erzurum'da kalmış, bu yöreyi iyi tanıyan biridir. Cevdet Paşa, onun Erzincan'a geldiğinde yaptıklarını ve ölümünü şöyle nakleder: *“Süleyman Paşa zaten tutumlu (cimri) ve dairesi disiplinli olup, ancak kendisinde mal toplama hırsı olduğu bilindiği için, mansabına vardığı zaman fukarayı ezmemesi için kendisine tembih edilmişken; güya “varıp da memleket yağma et” denilmiş gibi yolu üzerinde uğradığı kazaları haklayarak, dört bir yana mübaşirler salarak fıkara soyacak, mübarek Ramazan içinde Erzincan kasabasına vardığında 25 keseye karşılık zahire sahası kesmeğe kalkarak halkı tazyike başlayınca, müftüsü dindar ve sağlam, düşünceli bir kimse olup: -Fıkara bu kadar parayı veremez. Bu derece zulüm ve eziyet caiz değildir- diye rica eder. Bu şekilde nasihate cesaret olununca, Paşa gazaba gelip mübarek günde müftüyü hapis ve tazyik ettiğinden ötürü ahali, bütün bütün üzüntüye kapıldıkları böyle bir anda, Allah tarafından kasabada şiddetli bir zelzele olur. Paşa'nın oturduğu hane yıkılarak, kendisi, adamları helak olup, ancak birkaç adamı kurtulmuşsa da onların da bazı yerleri kırıldığından, hayatlarından ümit kalmamıştı. Süleyman Paşa'nın uğursuz ayağı, eseri olmak üzere bir zelzelede halktan bile pek çok kimseler yok olmuş oldu. Bu sırada durum, İstanbul'a bildirildi.*

Ez Tir-i âhmazlum zalim aman nedared.

Bu adamın bu kadar hırs ve açgözlülükle yığıdığı malın birazı Karun malı gibi yer altında ve birazı hırsız ve eşkıyalar elinde kalıp da kendisi hayrını göreydi... Hanedanına bile yaramadı. Elmür'ü yecmai vez zamanu yufrik.”⁸⁴

Süleyman Paşa'nın vefatı ile boşalan Erzurum Eyaleti, Trabzon Valisi El – Hac Ali Paşa'ya verilmiştir.

Yine bu deprem, tesadüf edilen yazma bir eserin iç kapağına kaydedilmiştir⁸⁵. *“Ramazanın ibdida gecesi saat beşte, bir mertebe hareket-i arz oldu ki, maazallahü teala köylerde ve şehirde 10.000 adam helak olup asla bina kalmayup münhedim oldu. Camii Kebir dahi yıkıldı; Kale ve bedesten ve Taşhan'ın bazı bölümleri münhedip olup, bazı ahırları baki kaldı. Çadircı Hamamı ve Kurşunlu Camii yıkıldı. O zaman Erzincan'da bulunan bir Paşa da -cümle etbaile- helak oldu.”* Burada da adı geçen (Süleyman) Paşa, 1939 depremiden önceki Erzincan'ın Taşçı Mahallesi denilen kadim Hoca Bey Mahallesi'nde kaim olup, Küçük Müftü'nün Evi diye anıldığı, bu zelzelede yıkılmadığı için de kudsiyeti kabullenildiği ve hatta Ermeniler'in bile her tarafı yıktıkları halde buraya ilişmedikleri kaydedilir.⁸⁶ Ancak, bu binanın Süleyman Paşa'nın medfun olunduğu yer değil de; depremin olacağı zaman onunla cedelleşen, devrin Erzincan Müftüsü'ne ait olması da mümkün. Ayrıca aynı depremin kaydı, Kurşunlu Camii'nin yeniden imar oluşu esnasında bir kitabe metni olarak gelmişti ki, buna daha önce değindik.

⁸⁴ **Tarih-i Cevdet**, III, s. 159 – 160.

⁸⁵ Ali Kemalî, s. 220.

⁸⁶ Ali Kemalî, göst. yer.

IV. XIX. YÜZYIL OSMANLI – RUS SAVAŞLARI VE YENİLİK HAREKETLERİ

XIX. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde Erzincan'a uğrayan Hacı Zeynelabidin Şirvanî (1780-1837/8) şunları yazar: “ Erzincan, Anadolu memleketlerinden (olup) şen ve şirin, cennet misalli bir şehir ve şanı yüce olan bir medinedir. Etrafı açık ve düz bir alandır. Şehir merkezine 15- 20 km. uzaklıkta bulunan yüksek dağlarla çevrilidir. Şehrin dört tarafı imar edilmiş, köy ve kasabaları düzgün ve biçimlidir. Şehir ve köylerinde bol akarsular bulunmaktadır. Bu sular hayır evlerine ve binalarına yayılmıştır. Yaklaşık dokuz bin hanesi bulunur. Bunlar çoğunlukla hayır evidir ve huzur vericidirler. Kalesinin duvarları Alaaddin Keykubat tarafından kesme taş kullanılarak yapılmıştır. Sokakları bakımlı, dükkânları çatılı/damlıdır. Kervansarayları güzel, tekkeleri saygındır. Kahvehaneleri iç açıcıdır. Mescitleri ve ibadethane mekânları geniştir. Dört mevsim yaşanmaktadır. Toprağı verimli, suları lezizdir. Havası iyi ve yararlıdır. Toprağı kabarık olan şehrin çokça güzel bağ ve bahçeleri bulunur. Meyvesi bol ve çeşitlidir. Mesire yerleri pek çoktur ve ürünleri aranılır niteliktedir. Halkı umumen hüsnü cemel sahibi, güler yüzlü, muhlis, hâl ehli ve kemal erbâbidir.

Şehir ve çevre köylerin halkı Hanefi mezhebindedir. Fakat dağ halkı ise Alevidir. Kenar köşede bazı Hristiyanlar da mevcuttur. Seyahat hayatımda; suyu, havası, ferahlığı ve rahatı Erzincan'a benzer az şehir görmüşümdür. Erzincan küçük bir şehirdir, ancak çok sefalıdır. Fırat, şehre bir fersah (4-5 km) uzaklıktan geçer.”⁸⁷

III. Selim'den itibaren Osmanlı Devleti'nin kendi iç sistemi içinde bir dizi yenilikler yapılmaya çalışılmıştır. Merkezdeki yenilik ve değişim çabalarının ülke bütünü içerisindeki etkisi yörelere göre değişmektedir. Hatta, devletin doğrudan varlık alanını oluşturan Anadolu ve Rumeli'nin bazı bölgelerinde bile merkezdeki kurumsal değişim ve dönüşümlerden habersiz denecek kadar uzak yerler olmuştur. Merkezdeki yeniliklerin Doğu Anadolu'daki ve özelde Erzincan'daki yansımalarını analiz ederken, bu bölgedeki etnik hareketlenmeleri ve Osmanlı-Rus ilişkilerini gözden ırak tutamayız. XIX. yüzyılın tarihi olaylarının XX. yüzyıl Türkiye'sinde her zaman önemli bir ağırlığı ve etkisi olduğu gibi, son yüz elli yıl, bu ülkede hâla anlaşılmaya çalışılan bir dönemi ifade eder.

1. OSMANLI- RUS SAVAŞLARI

Yakın zaman aralıkları içerisinde tekrar tekrar yaşanan Türk-Rus mücadeleleri, Türk toplumunun hafızasında “moskof” (Erzincanlının diğer bir söyleyişiyle “urus”) nefretinin yer etmesine neden olmuştur. Bu nefret 1915 yılı sonrasında “Ermeni”yi de kapsamış, Türk ve Ermeni toplumunun önemli bir kesimi, bu yakın geçmişi nefret üzerinden okumaya

⁸⁷ Hacı Zeynel Abidin Şirvanî, *Riyâzu's-seyahat*, C.II. (be say-o ehtemam-i Ağamir Kuliyeve). Moskva-- Vostlit 1974, 134-135'den nakl. Namiq Musalı, *XIX. Yüzyılın İkinci Onyılında Hacı Zeynel Abidin Şirvanî'nin Anadolu'ya Seyahati*, CEİPO; 19: *Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları*, C.I, İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, 2014, s. 73-98; Muzaffer Ayhan Kara; *Kuruçay'dan Şişli'ye*, İstanbul 2004, s.

şartlanmıştır.

22 Aralık 1806'da başlayan Osmanlı – Rus Savaşı'nda Tiflis'in işgal edilmesinden sonra eski Erzurum valilerinden Yusuf Ziya Paşa, Şark seraskerliğine atanmış, maiyetine muhtelif vali ve ayanlar verilmiştir. Aynı yıl içinde Kars, Ahıska ve Çıldır yöreleri de tehlikeye girer. Osmanlı aleyhine gözüken bu ortamda Batı'yla arası açılarak zor durumda kalan Rusların 25 Ağustos 1807'de Osmanlılarla antlaşma imzalamaları büyük ölçüde rahatlama sağlamıştır.

1809'da tekrar başlayan Osmanlı – Rus çekişmesinde Faş (Poti) kalesini alan Ruslar, Tatarıç'de ve Şumnu önlerinde yenilgiye uğratılmış, 28 Mayıs 1812'de iki ülke arasında Bükreş Anlaşması yapılmıştır.

Osmanlı-Rus savaş ve çekişmelerine bağlı olarak Erzurum eyaletinin özellikle askeri önemi artmıştır. Buraya valiler Bab-ı Ali tarafından tayin ve azl olunup çoğunlukla seraskerlik unvanıyla taltif edilmişlerdir. Doğal olarak aynı önem eyaletin yakın yöreleri de sancakları için de geçerliydi. Asker toplanılan yerlerin başında bu bölgeler bulunmaktadır.

H. 1225'de (1810) Rus kumandanı Tormasof, Gürcistan'a geldiğinde ülke kralı üzerinde baskı kurmaya çalışmış, Gürcüler de Osmanlı'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Osmanlı merkezi yönetimi Erzurum valisi ve doğu bölgeleri seraskeri Emin Paşa'ya hil'ati gönderilerek bu fırsattan yararlanılması istenmiştir. Emin Paşa ve Çıldır valisi Selim Paşa'nın emirleriyle Erzurum, Diyarbakir, Harput ve Erzincan'dan çok sayıda asker toplanmıştır.⁸⁸

XIX.yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan dış olaylardan biri de, İran Şahı Abbas Mirza'nın, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartları fırsat bilip Bayezid, Toprakkale (Eleşkirt), Bitlis, Muş ve Erciş taraflarına tecavüz etmesidir(1821).

1823'te imzalanan bir anlaşmayla bu son Osmanlı – Rus mücadelesi bitmiştir.

III. Selim'in başlattığı yenilik hareketleri, II. Mahmud zamanında, şartların elverişli olması nedeniyle çok daha radikal bir kıvama gelmiştir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın iptali Türk tarihinin “hayırlı” sayılan olaylarından biridir.

Eğimli Salih Paşa ve 1828 – 1829 Osmanlı – Rus Savaşı / Erzurum'un Düşüşü: Salih Paşa'nın Eğimli olduğunu belirten Mustafa Nuri Paşa⁸⁹, Rusların Anapa, Sohum, Ahıska ve Kars Kaleleri'ni aldıktan sonra Erzurum üzerine yürüdükleri zaman; o sırada Erzurum valisi ve eski sadrazamlardan Galib Paşa'nın korkak ve gevşek davrandığı için görevinden azledilerek yerine onun atandığını edildiğini belirtir.

Eğimli Salih Paşa daha önceden (1804) Mısır'da vuku bulan bir kargaşalığın önlenmesi için hükümdar tarafından oraya gönderilmiş⁹⁰ bu görevdeyken Kavalalı Mehmed Ali Paşa da Mısır valisi olmuştur.

⁸⁸ Tarih-i Cevdet, IX, s. 255 – 256.

⁸⁹ Netayic ül-Vukuat, III – IV, s. 259.

⁹⁰ Netayic ül-Vukuat, s. 266.

Salih Paşa, 1829'da Hakkı Paşa ile birlikte Soğanlı Dağları, Bardız, Zivin ve Karauğran mıntıkasında Ruslara karşı giriştikleri savaşları kaybederler. O sıra Melidüzü mevkiindeki çatışmada Rus çemberi içinde kalan Hakkı Paşa teslim olur. Yeniköy Savaşı'ndan sonra Erzurum üzerine yürüyen General Paskeviç, şehrin teslimini ister. Şehre çekilen Salih Paşa, başlangıçta kalede diretmeğe isterse de şehir ileri gelenleri korkak davranarak bunun faydasızlığını ileri sürmüş teslimiyetin kabulüne razı gelmiştir. O sırada Rus topçuları, savunması araç – gereç ve asker yönünden zayıf olan kalenin duvarlarını dövmeye başlamışlardır. Nihayet Erzurum düşmüş, Ruslar bilahare Bayburt – Gümüşhane üzerine yürümüşlerdir.⁹¹

Rusların Gürcistan egemenliğini tanıdığı 15 Eylül 1829 anlaşmasıyla bu savaş safhası sona ermiş, ayrıca Erzurum – Kars yörelerinden çekilmesi şartı kabul ettirilebilmiştir.

2. TANZİMATIN İLANI VE XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA ERZİNCAN'DA YÖNETİM; KENTİN ASKERİ, EKONOMİK VE NÜFUS DURUMU

II. Mahmud'un ölümünden bir süre sonra (2 Kasım 1839) ülkenin yönetimi ve toplumsal kurumlarına ilişkin yenilikler içeren Tanzimat Fermanı (Gülhüna Hatt-ı Hümayûnu) ilan edilmiştir.

Tanzimatla getirilen yeni kurallar, ülkenin her bölgesi için düşünülmüştür. Ancak, merkeze uzak alanlarındaki uygulamalarda aksamaların olduğu ya da değişikliğe uğratılabildiği anlaşılmaktadır. Tanzimat, tabandan gelen taleplere bağlı bir değişim hareketi olmaktan çok, tepeden ihdas edilen bir girişimdir. Ancak, gerek Tanzimat ve gerekse 1856 Islahat Fermanlarıyla yapılmak istenilenler, şüphesiz ki bir ihtiyacın sonucudur. Bir ölçüde de başarılı olmuştur. Alışlageldiği üzere 1839 – 1856 arası zamanın “Tanzimat Dönemi” diye nitelendirilir. Bu döneme ilişkin verilere bağlı olarak Erzincan'ın genel konumunu anlamak mümkündür.

Ülke yönetim yapısı içerisinde Erzincan :

XIX. yüzyılın ilk yarısında Erzurum, Eyalet statüsünü korumuş, ancak daha sonraki senelerde (1864 nizamnamesine müteakip) yapılan idari değişikliğe bağlı olarak “Vilayet” sistemi ihdas edilmiştir.

Bu ilk yarı içerisinde Erzurum merkez sancağı olup, Erzincan, Tercan ve Kemah havalileriyle beraber bağlı kazalarında. Eğin ve ise yüzyıl başlarında yapılan değişiklikler esnasında Sivas'tan alınıp Harput (Mâmuretü'l-âziz)'a bağlanmıştır.

Askeri Durum: Yozlaştığı için 1826'da kaldırılan Yeniçeri Ocakları'nın yerine köklü bir ordu sisteminin kuruluşu hemen olmamıştır. Toprak hukuku da aynı vaziyette olup, ülkede ayan ve mütegalibeler bir süre daha eski durumlarını korumuştur. Aslında Tanzimat'ın toprak nizamını düzelterek yeterli tedbir gücü de yoktur.

Tanzimat süresinin seyri içinde 6 Eylül 1843'de yeni askerlik sistemi (ahz-i asker)

⁹¹ İ. H. Konyalı, **Erzurum**, s. 132; F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 549; İ. A., Erzurum madd.

getirilir. Buna göre İmparatorlukta gelişi güzel asker toplama devri bitmiştir. Bu sistemde yirmi yaşını bitiren her fert, 5 sene fiili hizmet, 8 sene de rediflik (yedek – itiyat) namıyla mesuldür. İmparatorluk genelinde ise beş ordu dairesi oluşturulur⁹².

1847’de de “Kur’a nizamnamesi” ayrıca ordu miktarı altıya çıkarılmıştır. Buna göre yapılan işlemde Anadolu merkez ordusunun (IV. Ordu) merkezi idare yeri Erzincan olup, II. (Tuna Ordusu, merkezi Şumnu) ve V. Arabistan Ordusu, merkezi Şam) ordularda olduğu gibi, altışar piyade alayı, altışar talia taburu, dörder süvari alayı ve birer topçu alayı bulunduracaklardır⁹³. Daha sonraki zamanlarda ise (bilhassa 1877/78 Osmanlı Rus Savaşları sırasında) fiili ve rediflik hizmeti 12 yıldan 20 yıla çıkarılmıştır.

Eskiden “Rüştiye” denilen orta mektepler, II. Mahmud zamanında kurulmuştur. (30 Haziran / Temmuz 1839). Lise derecesinde olan idadiler de 1843 senesinde ihdas edilir. “Sübyan Mektebi” denilen ilk mekteplerin ıslahı ve yeni kurulacak idadiler için bir komisyon teşekkül ettirilip, önce “Harbiye”ye altyapı teşkil edecek olan bu idadiler, bilhassa askeri lise halinde Erzincan’da ve memleketin çok yerinde kurulması işlerine başlanır. 1847’de ise bütün mekteplerin kontrolü için “Maârif-i Umumiye Nezâreti” ihdas olunur⁹⁴.

Nüfus Durumu: XIX. yüzyılda birkaç kez nüfus sayımı yapılmıştır. Ancak bu tahrirler, daha önceden olduğu gibi (XVI. yüzyıldan itibaren) toprak veya mülk kaydı vesilesiyle değil, doğrudan doğruya nüfusun tespiti için yapılmıştır. Ki bu sayede yerleşme merkezlerinde ayrıca mevcut bulunan asarlar da ele alındığı için sayıları ve bazı durumları hakkında da bilgi verilmiştir.

Bu yüzyıllarda teşebbüs edilen sayımlardan 1836 senesine tekabül eden zamanda, Erzurum Eyaleti’nin nüfus sayımı yapılabilmıştır. Ancak bu sayıma ait defter, bulunamamıştır⁹⁵.

Bazı siyasi hadiselerle bağlı olarak, Eyalet ve çevre kazalarının nüfusunda yer yer mühim dalgalanmalar olmuştur. Özellikle Ruslar’ın Doğu illerine ve Erzurum’a yaptıkları tecavüzler esnasında, başta Ermeniler olmak üzere pek çok kitle halinde göçler olmuştur. Ermeniler, genellikle Rusya’ya gidip, oranın tabiiyetine geçmişlerdir.

Erzurum Eyaleti’nin “cizye” tespitinin yeniden bilinip düzenlenmesi için Başkatip Mustafa Refik Bey görevlendirilir. O da Erzurum Merkez Sancağı’na bağlı kaza, köy ve mahalleleri kaydeder. H. 1258(1848)’de yapılan bu sayım, gayri Müslim nüfusu ilgilendirdiği için, Türk nüfusunun durumunu öğrenemiyoruz⁹⁶. Başbakanlık Arşivi’ndeki Cevdet tasnifinden öğrenildiğine göre yapılan bu sayımda Erzincan kaza merkezinin 10 Ermeni

⁹² İ. H. Danişmend, *İzh. Osm. Tar. Kronoloji*, IV, s. 132.

⁹³ N. Tacan, *Tanzimat ve Ordu, Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, s. 133; Diğer ordular, İ. Hassa Ordusu (mrk.: İst.), III. Rumeli Ordusu (mrk.: Manastır), VI. Irak Ordusu (mrk.: Bağdat).

⁹⁴ İ. H. Danişmend, *İzh. Osm. Tar. Kronoloji*, IV. S. 135 – 136.

⁹⁵ C. Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum’un Nüfus Durumu*, TED, S. 7 – 8 (1976 – 1977), s. 185 – 186.

⁹⁶ C. Küçük, *agm*, s. 189 – 190.

mahallesinden 4'ü ve 36 Ermeni köyünden 2'si halidir (boş). Diğer kazalarda da durum aynıdır⁹⁷. Tamamen boşaltılmasa da, diğer köylerden de, Ermeni nüfusun çekip gitmiş olabileceği muhtemeldir. Şu halde, bu senelerde Ermeni nüfusunda, Erzurum ve doğusundaki illerdeki kadar olmasa bile, Erzincan çevresinden mühim sayıda nüfus azalmasının olduğu anlaşılmaktadır.

1844'de memlekette genel bir nüfus sayımı yapılır. Bundan maksat, ordunun yeniden tanzimi ve asker alma usulünün gereğince yerine getirilebilmesidir⁹⁸. Fakat halk bu sayımın vergi yüklenmesi amacıyla yapıldığı kuşkusuna düşerek yanlış bilgi vermek yoluna saptadığı için, çalışmanın neticesi menfi olur.

1845'de, Tanzimat Fermanı'nın ihtiva ettiği hükümler Erzurum Eyaleti'nde de tatbik edilmeye başladığında en mühim iş, nüfus sayımına girilmiş olmasıdır. Bağlı kazaları da içine alan en önemli sayım budur. H. 1264(1847)'de bitirilmiştir⁹⁹. Her kazanın ayrı ayrı ele alındığı bu defter, Cevdet Küçük tarafından aynen yayınlanmış olup, biz sadece "Kaza-î Erzincan" ve "Kazaî-Tercan" bölümünü dikkate alıp, bazı terimleri bugünkü anlamında kullanarak aşağıda sunduk. Defterde Müslim başlığı altında, önce kazanın eski kıyılardaki yekûnu verildikten sonra, eski kayıtlarla karşılaştırılıp nüfusun artma – eksilme durumu belirtilmiştir.

Müslüman olmayan kesimin (Gayri Müslim = Reaya) de aynı şekilde, önce eski kayıtlardaki yekûn nüfusu kaydedilmiştir. Bu kayıtların zamanı belirtilmemişse de, bunun H. 1258(1848)'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Sayım sırasında mevcut olanlar cizye esasına göre, âlâ (yüksek gelire sahip, zengin olanlar), evsat (orta halli olanlar), edna (az gelirli), sabi (çocuk), amel-mande, bilâvarak (elinde evrakı olmayan) şeklinde gösterilmiştir. Reâyanın da eski ve yeni kayıtlardaki durumuna göre nüfuslarındaki artma – azalma (mizan) durumu belirtilmiştir¹⁰⁰.

KAZÂ-İ ERZİNCAN

Hane sayısı: Müslümanlar 4353, İran tebaalı Müsl. 5, Ermeni 1449, Rum 2, Yabancı Müsl. 4, Yekûn: 5813

Nefs-i kasaba: Müslümanlar 1, Yabancı- Katolik 1,

Mahallat: Müslümanlar 37, Müslüman ve yabancı Müsl. 1, Ermeni 9, Yabancı- Katolik 4

Kurâ: Müslüman 75, Müsl. Erm. Katolik 19, Erm. 11, Rum 1, Yabancı- Katolik 105

Mezârî Müslüman 2, Yabancı- Katolik 2

Medâris: Müslüman 5, Yabancı- Katolik 5

⁹⁷ C. Küçük, agm, s. 190.

⁹⁸ C. Küçük, agm, s. 190.

⁹⁹ BA. Cevdet tasnifi, Dft. 9060(dan nkl. C. Küçük, agm, s. 190). Ancak bu defterde Kemah ve yöresinin kaydı mevcut değildir.

¹⁰⁰ C. Küçük, s. 191.

Han: Müslüman 51, Müsl. Erm. Katolik 3, Yabancı- Katolik 4

Hamam: Müslüman 1, Müsl. Erm. Katolik 3, Yabancı- Katolik 1

Fırın: Müslüman 14, Yabancı- Katolik 4

1833 ve 1834'de Cizye Geliri ve 1842'de Reâya Nüfusu: Osmanlılar'da genel nüfus sayımlarından ayrı olarak gayri Müslimlerden (reâya) alınan vergi (Cizye) için de sayım yapılmaktaydı.

H. 1249 (1833) ve (1834) senelerinde yapılan sayım, Erzurum'un eski gümrükçülerinden Hüseyin Rüştü Efendi tarafından hazırlanmış olup, Başbakanlık Arşivi'nde (Cevdet Tasnifi, Maliye, Dft. No: 15420) bulunan bu kayıtlar tafsilatıyla Cevdet Küçük tarafından yayınlanmıştır ¹⁰¹. Aşağıda Erzincan, Tercan ve Kemah'a ilişkin olan malumatlar kaydolundu.

1249 (1883) yılında toplanan hasılatın yekünü, bütün Erzurum kazalarında 255.174 buçuk kuruş olup, bunun 39.636 buçuk kuruşu Erzincan'a, 28.164'ü Tercan'a ve 18.744'ü de Kemah (ve tevâbi'u-hâ)'a aittir. Bu üç kazanın toplam cizye hâsılatı: 86.544 buçuk kuruş tutmaktadır.

Adı geçen eyalet kazalarında geçmişte alınan usulsüzlüğüne karar kılınmış (hâne-i avâriz) toplam cizye miktarından Erzincan'a tekabül eden rakam: 860 ve Tercan'a ait olan ise 2.500 kuruştur.

Toplanan bu cizye gelirleri, gerekli pek çok yere sarfolunmaktaydı. Mesela 90 kuruş tutarında bir para, 1833 kaydında Erzincan Gülabi Bey Camii Şerifi hademesine verildiği gibi; evrak karşılığında (zıkr-i ati kazalara sarf olunan evrak-ı cizye)

ERZİNCAN		TERCAN		KEMAH		
Alâ	Evsat	Ednâ	Evsat	Alâ	Evsat	Ednâ
220	1200	23	1174	50	662	38

1250 (1834) senesinde toplanan cizye miktarı ve bunların harcandığı yerler hakkında kaydolunan bilgiler aşağıdadır:

Kaza-i Erzincan:

Toplanan cizye miktarı: 47.250 kuruş

Yapılan harcama: 3.346 kuruş / 50 senesi muharrem'ül-haramın gürresinden cemâziyelâhir nihayetine kadar altı mâh (ay) müddetle katip, sarraf ve uşak mâhiyyeleriyle ta'yinat bahâları masârifi.

Kalan: 43.904 kuruş.

Kaza-i Tercan:

Toplanan cizye miktarı: 39.585

¹⁰¹C. Küçük, *Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reâyâ Nüfusu*, TA, (İÜEF), sayı: 31, 1977, s. 199 – 225.

Yapılan harcama: 2.742 kuruş / 50 senesi muharrem'ül-haramın ğuresinden receb-i şerif nihayetine kadar yedi mâh (ay) müddetle kâtip ve sarraf ve uşak mâhiyyeleriyle ta'yinat bahâları masârifi.

Kalan: 36.843 kuruş.

Kaza-i Kemah ve tevâbi'u-hâ:

Toplanan cizye miktarı: 22.305 kuruş.

Yapılan harcama: 2.880 kuruş / 50 senesi muharrem'ül-haramın ğuresinden cemâziyelâhir nihayetine kadar beş mâh (ay) müddetle katip ve me'mûr ve sarraf ve uşak mâhiyyeleriyle ta'yinat bahâları masârifi.

Kalan: 19.425 kuruş.

Yapılan harcamaların dışında cizyeden elde edilen toplam hasılat miktarı, bu üç kazada: 100.172 kuruş olup, 1833 senesine göre 13.628 kuruş artma göstermiştir.

1250 (1834) senesinde de Gülabi Bey Camii hademesi için 90 kuruş ayrılmış olup, bu kazalarda sarf olunan evrak karşılığı cizye durumu:

ERZİNCAN			TERCAN			KEMAH		
Alâ	Evsat	Ednâ	Ala	Evsat	Ednâ	Alâ	Evsat	Ednâ
102	1214	314	151	209	161	48	618	59

olarak tanzim edilmiştir.

Bu yılın “Kalem-i mezbûr dahilinde vâki zikr-i âti bazı kazalardan (Erzincan ve Tercan'a ait) hâsıl olan hâne-i avâız ve del-i nüzl mallarının esâmesi” bâbından Erzincan'a tekâbül eden rakam: 900 ve Tercan'a tekâbül eden ise: 2.500 kuruştur. Buna göre, bir yıl içinde Tercan için “hâne-i avâız” miktarı aynı iken, Erzincan'a 40 kuruşluk bir artış farkı görülmektedir.

Osmanlı Devleti, Tanzimat'ın ilanına müteakip yıllarda, daha önceki senelerde yapılan sayımlara bağlı olarak toplanan cizye usulü vergilerde daha sağlıklı olması ve eski kayıtlarda olmayıp yeni birçok mükellefin ortaya çıkarılması amacıyla 6 Muharrem 1258 (17 Şubat 1842)'de yeniden reâyanın nüfus sayımını yaptırır. Buna göre Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyun'dan Cerîde Muhâsebesi Başkâtibi Esseyid Refik Bey, sayım için görevlendirilir. Erzurum Eyaleti'ne bağlı yerlerin bu yılki cizyesi de eski kayıtlara göre ihale edilip, müteakip senelerinki ise yeni kayda göre ihale olunması kararlaştırılmıştır.

Erzurum merkez sancağına bağlı Erzincan ve Tercan kazası dahil bütün köy, mahalle ve nâhiyeleri bizzat dolaşarak reâyanın küçük – büyük erkek sayısını tespit eder. Muntazam olarak defterlere kaydedilen bu sayımda, sayım sırasında bulunanlar ayrı, başka yerde olanlar ayrıca tespit edilmiştir. Yapılan tespitte mükellefeni hangi sınıftan olduğu da alâ, evsat, ednâ, sabi, amelmânde, bilâ-varak, beratlu, pasaportlu diye belirtilmiştir. Ayrıca reâyanın meskûn bulunduğu köy ve mahalle sayısı, mevcut hane sayısı da kaydedilmiştir. Boş bulunan köy ve mahallelerin durumu belirtilip, eski ve yeni kayıtların mukayesesi de

(mizan) yapılmak suretiyle artma ya da azalmalar gösterilmiştir.

Mustafa Refik Bey, tanzim ettiği defterlerin birer nüshasını, kazalarda bulunan Defter Nazırlarına, birer nüshasını da merkeze vermiştir. Başbakanlık Arşivi (Cevdet tasnifi, - Dahiliyye-, Nr. 12901)'nde kaydolunan bu defter Cevdet Küçük tarafından yayınlanmış olup¹⁰², Erzincan'a ilişkin kayıtlar aşağıda sunulmuştur.

1853 – 56 Osmanlı – Rus Savaşı: Bu seneler içinde vuku bulan muharebelerde, Rumeli kesiminde Osmanlı güçlerinin başarısına karşılık; doğuda Rus galibiyeti söz konusudur. Osmanlı, Arpaçay'ın berisine atılmış; Sinop, Rus baskınına uğramıştır. Kars, aynı şekilde muhasara edilir. Bilahare Doğu Bayezid sükût eder. Nihayet Osmanlı kuvvetleri 1855'de Kars'ta Rus muhasarasını kaldırtabilir. Fakat süregelen mücadeleler sonunda Kars, yine (bilhassa açlık sebebiyle) Ruslar'ın eline geçmiştir.

Bir ara, Rus öncü kuvvetleri Deveboynu Geçidi'ne gelip, Erzurum sınırına dayanmışsa da, asker ve halkın direnmeleri karşısında, şehri zapt edemezler. Bir süre sonra ise Osmanlılar, Fransa ve İngiltere'yle anlaşmaya varıp Kırım'a asker çıkarıp, Sivastopol başarısını elde edince; Ruslar, barış teklif etmek zorunda kalırlar. 30 Mart 1856 Paris Anlaşması'yla, Doğu Anadolu'dan ve Balkanlar'dan istilaya uğrayan yerler kurtarılır.

1877 – 78 Osmanlı – Rus Savaşı (93 Harbi): I. Dünya Savaşı zamanında olan muharebeler esnasında, ki işgaller hariç, Ruslarla daha önceden yapılan savaşlar, Erzincan herhangi bir istilaya maruz kalmamıştır. Fakat, daha önce de değinildiği gibi, Doğu Anadolu'da cereyan eden çeşitli siyasi hadiselerin hemen hepsinden belirli derecelerde etkilenmesi kaçınılmazdır. Bağlı bulunduğu Erzurum vilayetinin yer yer işgal olunduğu zamanlarda, muhaceret eden bir kısım halk, Anadolu içlerine çekildiğinde; ilk önce Erzincan mahallerinde barınmak zorunda kalmıştır.

IV. Ordu merkezinin de burada bulunması, meselenin diğer ciheti hakkında bize mevzunun nasıl geliştiği konusunda bilgi verebilecek nitelikte görülmektedir.

Ruslar'ın, Pasin kazasının bütün köylerini alıp, yağmalayarak ilerlemesi karşısında Erzincan ve Bayburt'ta ihdas olunmuş ihtiyat kuvvetlerine ek olarak, yeni ve süratli imdat kuvvetlerinin teşkil edilmesi kararlaştırılır. İstanbul tarafından mesele ele alınıp, Erzincan'da toplanacak askere kumanda etmek vazifesi, İstanbul'dan gönderilecek olan Miralay Hacı Mehmed Bey'e ve Bayburt'un kumandası da Ferik Hidayet Paşa'ya tevcih olunur.

Ancak Osmanlı Doğu Kuvvetleri Başkumandanı Gazi Ahmed Muhtar Paşa, bilhassa halktan teşekkülü düşünülen muavine askerleri konusunda, bu işin anlamsız olacağı kanaatindedir. Gerçekten de, o günkü şartlarda bu askerlerin eğitimi yüklü bir mesele olacağı gibi, zaten Erzincan havalisinde asker niteliğine haiz nüfus bile yoktur.

Bu savaşın içinde bulunan Mehmed Arif'in kayıtları, şahsi mütalaaları ve topladığı belgelerle uyum içerisinde mükemmel bir savaş tarihi ortaya koymuştur. Bu mevzudaki

¹⁰² C. Küçük, Tanzimat... 219 – 225.

açıklama ve yazışmalar aşağıda naklolunmuştur ¹⁰³.

“Makam-ı Celîl-i Seraskerîye;

Bayburd'da ve Erzincan'da toplanacak olan askeri kuvvetin tanzimi hususunda oralara ve buraya terettüp eden vazifelere 22 Teşrinisâni, sene 1293 tarihli telgrafnâme-i hidivîleri ile işaret buyuruluyor. Kars'dan çıkmış olan zâbitandan dört taburluk kadar zâbit bulunabilir. Bunlar ele geçtikçe peyderpey oraya gönderilecektir. Yine Kars'dan Rusyalı'nın işine yaramaz diye ayırıp salıverdiği neferlerin zâten buradaki taburlara verilmesi câiz olmayacağından onların sağlamcaları da ayrıca tacir şekline sokularak oraya gönderilecektir. Hüseyin Hilmi Paşa zaten hasta olduğundan, tedavi için Trabzon'a gitmek istemişse de, Bayburt'ta kalarak orada toplanacak olan askerin tertip ve tanzimiyle meşgul olması hususu daha önce kendisine tebliğ olunmuştur. Hidâyet Paşa gelince, birinin Bayburt'da ve diğerinin Erzincan'da bulundurulması tasavvur olunuyor (ki buralara tâyin olunan kumandanlar gelmeden savaş mütarakeyle sona ermiştir –Mehmed Arif'in notu-). Bu iki cihette bulunacak olan taburların kifâyetine dair olan mütelaa-i âcizânemin diğer telgrafnâmede arz olunduğu cevâben ma'ruzdur.

23 Teşrinisâni sene 1293 (5 Aralık 1877) Gazi Ahmed Muhtar.”

Aynı tarihte, Erzincan ve Bayburt'ta düşünülen yeni kurulacak kuvvetin mevsim ve zaman açısından müşkilatlı bir iş olacağı meyanında başka bir telgrafda yine Ahmed Muhtar Paşa tarafından gönderilmiştir ¹⁰⁴.

Bu zamanlarda II. Abdulhamid, Osmanlı İmparatoru olup, 23 Aralık 1876'da I. Meşrûtiyet ilan edilmiş, 19 Mart'ta Meclis-i Mebûsan'ın açılışı yapılmış, fakat harp göz önüne alınarak 1888'de kapatılmıştır.

Rus ilerleyişinin Erzurum'a yaklaşması ve istila hareketinin Anadolu içlerine kadar girmesi tehlikesine karşı, Kasım ayının sonlarında, Erzincan'dan kuzey doğrultuda yeni bir savunma hattı oluşturmak; yapılacak mühim işlerden biri olmuştur. Bu vesileyle Erzurum'da istişareler yapılmıştır (Teşrinisâni 1293)¹⁰⁵. Görüşmeler sonunda Erzurum'a otuz iki saat mesafedeki Erzincan'da ve yirmidört saat mesafedeki Bayburt'da ayrıca askeri kuvvetlerin bulundurulması uygun görülmüş idi. Karar olarak, bu iki mevkide toplanacak nizâmiyet ve muâvine (harp sırasında orduya gönüllü giren halk kuvvetlerinden oluşan asker) askeri idaresinin Bayburt kolunu Defterdar Âkif Efendi, Erzincan kolunun ise mutasarrıf Veysi Paşa îfa edeceklerdir. Mâbeyn-i Hümâyun'a ve Seraskerlik makamına telgrafnâme yazılır. Bunun sureti şudur:

“Makam-ı Seraskerî'ye, Mâbeyn-i Hümâyun'a;

Kars'ın düşman tarafından istila olunduğu haberi doğru çıkınca ordu-yu hümâyûn erkânı harbiyesi ile cereyan eden müzâkerelerin neticesidir: Erzurum içindeki muttasıl istihkâmlar

¹⁰³ Mehmed Arif, **Başımıza Gelenler**, (Haz. M. E. Düzdağ), İstanbul, s. 869.

¹⁰⁴ **Başımıza Gelenler**, s. 870 – 871.

¹⁰⁵ **Başımıza Gelenler**, s. 847.

bir takım yüksek noktaların tehdidi altında olduğu gibi tüfek menzili içinde dahi ölü sahalarda bulunmaktadır. Buna göre müdafaanın memleket haricinde yapılması lazımsa da, asker mevcûdumuz buna kâfi değildir. Bu yüzden müdâfaanın istihkâmlarda yapılması mecburi olmaktadır. Allah'ın yardımı ile sâye-i sâmi-i Hazret-i Mülkdâri'de cümlemiz, kanımızın son damlasını a'dâyı tenkile vakf ile erve-i vuskâ-yı tevekküle sarılarak gereken tedbirleri almaktayız. Ancak şimdiki silahların göz açtırmayacak derecedeki fâsılasız ve tesirli ateşlerine Kars gibi bir mevki tahammül edemediğine göre, Erzurum'un müdafaasının devam edebilmesi için harp usûlü icabı olarak biraz da hârici ihtiyatlara ihtiyaç vardır.

Hüdâ göstermesin, Erzurum'a bir hal olursa, düşmanın etrafa yayılmasını önlemek ve icabına göre Erzurum'a celb olunarak askere kuvvet verilmek üzere, Harput, Sivas, Ankara, Yozgat taraflarıyla, vilayetin münasip ve civar mevkilerine toplanacak süvâri ve piyâde muâvine askeri için Erzincan, Trabzon ile kaza içinden toplanacak efrâd ve iki tabur nizâmiye için de Bayburt merkez ittihaz kılınacaktır. Erzincan idaresinin orada bulunan zâbitan ile Erzincan mutasarrıfı Veysi Paşa'ya ve Bayburt idaresinin, vilayet defterdarı olan Âkif Efendi'ye verilmesi münasip görülerek, icab edenlere lüzumlu tebligat icrâ ile Defterdar Âkif Efendi dahi Bayburt'a gönderilmiştir. Ve her halde muhâfaza-i hukûkumuzun cilveger-i mir'at-ı husûl olması eltâf-ı celîl-i Sübhâniyye ve mede-i rûhâniyet-i Hazret-i Nebeviye ile teveccühât-ı kudsiyye-i Cenâb-ı Şehriyârî'den mes'ul ve müsted'â bulunmuştur, ferman.

9 Teşrinisâni sene 1293 Gazi Ahmed Muhtar.”¹⁰⁶

“93 Harbi” diye anılan bu savaş, ancak 3 Mart 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması'yla sona ermiştir. Ama savaşın yarattığı iktisadî ve toplumsal büyük bir yıkım olmuş, ayrıca Rus sınırı 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması'yla Horasan ve Sarıkamış ilçeleri arasında Karauğran'dan Erzurum'a 125 km. kuzey-doğu'da Oltu yakınlarında Erzurum'a yaklaşık 100 – 105 km. uzunlukta olacak şekilde ülke içine girmiştir¹⁰⁷.

Berlin Antlaşması ayrıca ülkede, onulmaz yaralara sebebiyet veren Ermeni meselesinin de çıkmasına zemin hazırlamıştır. İleride değinilecek olan bu hadiselerin baştan sona en büyük mümessillerinden biri de Rusya idi. Siyasi hudutlarını genişleterek ve bu fiiliyatı kolaylaştırmak için Ermeniler'in koruyucusu tavrı takınan Rusya'nın yanı sıra İngilizler de bu gelişmelerin Türk aleyhinde olması babından pek geri kalmamıştır.

1. 3. ERMENİ MESELESİ (1878 – 1908)

Ermenilerin yüzlerce yıl hayat sürdürdükleri ve adlarını da bu coğrafyadan kazandıkları Ermenistan (Armania)'da, en rahat dönemlerini Türklerin fütühatından sonra geçirdikleri bilinmektedir. Yine bilinen bir diğer gerçek de: Coğrafi bir terim olan Armania adlı bu beldelere sadece XI. asırda Oğuz muhacereti olmamış; onlardan daha önce (Milattan

¹⁰⁶ Başımıza Gelenler, s. 250 – 251.

¹⁰⁷ Ayrıca bkz. Hafız Hakkı Paşa, **Şanlı Asker (Ali Çavuş)**, (Haz. M. Açıkgozöglü), İstanbul 1973; P. Morotoff – W. D. Allen, **Kafkas Harekatı**, Ankara 1966; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, **Anadolu'da Rus Muharebeleri (93 Seferi)**, İstanbul 1328.

önceleri) Sykit (İskit), İdil – Volga Bulgarları (Erzincan – Refahiye arasındaki yüksek bir düzlük hala “Bulgar Çayırları” diye anılır), Hunlar (bu ve benzeri adlar da yörelerde mevcudiyetini korumuştur), Sabirler, Kimmerler ve Avarlar Kıpçaklar gibi Türk boyları, Doğu Anadolu’nun çeşitli yerlerinde iskan etmişlerdir. Eğin Dilli Vadisi Prototürkçe alfabeye yazılı bir kayadan başka, Arapgir’e bağlı Onar köyünde de yine Göktürkçe yazılı mezar taşı tespit edilmiştir.. Taşın üzerinde “Her şey ölümlüdür.” diye yazılıdır.

Oğuzlardan önce gelen Türk boyları, İskitler hariç, köklü bir devlet teşkilatı kuramadıkları gibi; Ermeni adını alan kavimde, kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin edebileceği tam bağımsız bir devletin sahibi olamamışlardır.

Ermeni uluslaşma süreci IV. Yüzyıldan öteye gitmez. Bu süreçte Ermeni nüfusunu oluşturanlar ise, Gregoryen mezhebi içerisinde asimile olmuş çeşitli halklardan oluşmuştur. Anadolu Türk hakimiyeti içerisinde bu Ermeni zümreler, son altı yüzyıla yakın tercih ettikleri kimliklerini ve dini vecibelerini zoraki asimilasyona tabi olmadan sürdürmüşlerdir. Fakat buna karşılık bazı Ermeni gruplar, Türk devlet gücünün sarsıldığı ve dış güçlerle zorlu mücadeleler verdiği vakitlerde, azınlık durumunda olmalarının verdiği psikolojiyle, Türklere karşı yer yer muhalefet etmişlerdir. Bunun ilkine XIII. yüzyılda, Moğol hakimiyetinin bulunduğu devrede rastlanır. Onların destek ve şımartmaları neticesinde 1276’da ayaklanmak istemişlerdir.

Nasıl ki Selçuklu döneminde Ermenilerin hayat tarzları ve seviyeleri Türk unsurunun yanında uçuruma düşmeye bırakılmamışsa, Osmanlı döneminde de aynı hal devam etmiştir. Hatta ekonomik bazı faaliyetlerde Ermeni asıllıların daha fazla rol oynamış olmaları, onların Türk nüfusunun pek çoğundan daha da müreffeh durumda olmalarını sağlamıştır.

Fatih, bizzat kendi şahsî gayretleriyle 1461’de Ermenilerin ruhani reisi Hovakim’i İstanbul’a getirtip, başkentte bütün Ermeni Patrikliği’ni kurmalarına ön ayak olmuştur. Bu kuruluş, Ermenilerin, dini, toplumsal ve ekonomik problemlerini kendi teşkilatı içerisinde ele almaktaydı. Yine aynı kuruluş, giderek siyasi faaliyetlerine hız verip, diğer dış milletlerin burayı milli ve siyasi karargâh olarak tanımalarına sebep olmuştur. Fatih’den önce de, Orhan Bey’in Ermenilerin kendi mezhep anlayışlarını Rumlara karşı korumak için gösterdikleri teşkilat çalışmalarına yardımı olmuştur.

Ermenilerin Osmanlı Devleti içerisinde “Ermenistan Devleti” kurmak ideallerinin başlangıcı da, XVIII. yüzyılın başlarına varır. 1701-1711 yılları arasında İsrail Ori’nin «Bağımsız Ermenistan» için Papa İnnocent, Prens Wilhelm ve Çar Petro’yla ilişki kurduğu bilinmektedir. ; 1717’de Sivashlı Mehitar’ın İstanbul’daki teşkilatlanma faaliyetlerinden sonra Venedik’te, Saint- Lazare Adası’nda Mehitar/Mehitarist örgütünü ve propaganda merkezini kurmuştur. Sülalesi Sivashlı olan Mehitar, Katolik olan bu manastırda, tarikata önce rahiplerden üye kazanmış, Ermenilerin tarihi geçmişleri ve kültür değerleri üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu tür hareketlerde şevk, heyecan, hamaset ve duygusallığın ne kadar etkili olduğu bilinmektedir. O nedenle içeriğinde çok sayıda efsanevi uydurmaların, olguları çarpıtarak icat edilen olayların bol olduğu malzemelerle Ermeni tarihleri icat edilir. Ayrıca Ermeni Dili hakkında da eserler neşredilir

Osmanlının tedbirsizliği yüzünden Anadolu'da faaliyetlere girişerek, yapay bir Ermeni milli ruhunu uyandırılmıştır. Gerçekte tarihsel gerçekliğe uymayan ve olgunlaşmamış bir uluslaşma, etnisite olmaktan öteye geçememiştir. Bu nedenle pek çok azınlıkta görülen kitle psikolojisiyle şiddete meyilli grupların türemesi kaçınılmaz olmuştur.¹⁰⁸

Ermenilerin geleceğe yönelik siyasi atılımlarının bilinçli olarak yapılması gayretlerinde, onların Osmanlı – Rus savaşları sırasında, Rumlarla olan ilişkilerinin büyük payı vardır. Cemal Paşa'nın dediği gibi¹⁰⁹: “- Ermeni ihtilâlcilerinin bazıları daha 1853 Osmanlı – Rus Seferi esnasında Ruslara yardımda bulunmuşlardı. İşte daha o zaman başlamış olan teması Ruslar hiç kaybetmemişler ve Ermeni ihtilâlcilerini takviyeden geri durmamışlardır”.

1856 Islahat Fermanı'nı müteakip yıllarda, çeşitli Ermeni patrikhanelerinde birçok tartışma ve müşaverelerden sonra, Mart 1862'de “Ermeni Milleti Nizamnamesi” hazırlanarak, 6 bent ve 95 madde tutan bildirileri Osmanlı hükümetine sunulur. Tasdik edilen bu nizamnamede, Ermenilere önceden tanınan haklardan başka pek çok yeni hükümler bulunuyordu. Böylelikle Tanzimat'la başlatılan Osmanlı iyi niyeti, bu zevatın istismar edeceği zeminin vücut bulmasına neden olmuştur. Bu yıllarda, görünüşte insani olan, hayırsever ve fedakârlık esasına göre düzenlenmiş süsü verilen Ermeni Dernek faaliyetleri göze çarpar. Bunları 1860'lı yıllarda bazı kuruluşlar izlemiş, on yıl kadar sonra adları gayelerinin aslını yansıtan kelimelerden mürekkep cemaatler türetilmiştir. Mesela, Erzincan'ın sancak olarak bağlı bulunduğu Erzurum'dakinin adı “Silahlılar Cemiyeti”dir. Bunu 1881'de “Şûrâ-yı Âli Cemiyeti” izlemiş ve bu cemiyet bilahare “Müdafî Vatandaşlar Cemiyeti” diye ad değiştiren, çete teşkilatına dönüştürülmüştür.

I. Meşrutiyet sayesinde 23 Aralık 1876'da Mebusa seçiminde 9 Ermeni mebusuna sahiplerkn, asıl fırsatlarına Berlin Antlaşması'nda daha geniş olarak kavuşurlar.

1877 / 78 Osmanlı – Rus savaşının son bulduğu sıralarda Ermeni Patriği Narses ve İzmirliyan başkanlığındaki bir Ermeni heyeti, gizlice Rus Çarı'na, Osmanlı Devleti içinde bir Ermeni Hükümeti sağlayacak teklifler götürürler. Çar'a yaptıkları ricalarının özeti şudur:

1- Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi ve buraların Ararat ili ile birleştirilerek Rus Çarlığı'nın bir parçası addedilmesi;

2- Eğer arazi ilhakı olmayacaksa, Bulgar milletine verilen imtiyazın Ermenilere de verilmesinin sağlanması;

¹⁰⁸ Cevdet Paşa. **Tarih-i Cevdet**, VI, s. 312 – 313. Konu için ayrıca bkz. T. E. Şahin, *Selçuklular Zamanında Erzincan ve Ermeni Hadiseleri - Ermeni Ayaklanmalarının Kaynağı*, **Mengüceli**, I/1, s. 10 – 11; Y. Akçura, **Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, (XVII ve XIX. asırlarda)**, İstanbul 1840, s. 20 – 21; E. Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976, s. 151. –Bilhassa son senelerde Ermeni katliamlarının da dış ülkelerde sürekli bir gelişme göstermesi, Türkiye'de “Ermeni Meselesi”ne ilişkin neşriyatın da artmasına sebep olmuştur. Bunların bir kısmı, değinilenlerin tekrarından öte bir şey olmayıp; bir kısmının da konuyu yozlaştırdığı gerçek olmakla beraber, bazıları ilmi ve tarihi açıdan fevkalade öneme haizdir. Biz, konuyu mümkün olduğu kadar özlü tutup, daha ziyade Erzincan çevresindeki hadiseleri ön plana alıp, ancak bunları tahlil etmeyi yeğledik.

¹⁰⁹ Cemal Paşa, **Hatıralar**, İstanbul 1977, s. 410.

3- Rus işgalindeki topraklar boşaltılacaksa, Osmanlı'dan ıslahat için maddi teminat alınması ve bu Ermenilerin iskân olduğu yerlerin ıslahına kadar Rus askerinin çekilmemesi vs.

Türkiye Ermenistanı için Berlin Konferansı'na Ermeni temsilciler 25 Haziran 1878'de bir Ermenistan teşkilatı projesi verirler. Buna göre Erzurum başkenttir. Bu adeta Ermeni hükümeti genel yönetim şeklidir. Rusya'nın yanı sıra İngiltere de Ermenileri aşırı şekilde desteklemekteydi.

İstanbul Ermeni Patriği Narses Varjabedian tarafından Anadolu'ya gönderilen bazı rahipler 1778 Berlin Kongresi sürecinde Ermenilere ilişkin veri toplamak, bu kitlenin maduriyeti konusunda rapor hazırlamakla görevlendirilmişlerdir. Bunlar Erzurum ve Bayezid yöresinde Osmanlı Devleti'nin savaş hâlinde bulunduğu üst düzey Rus generallerle de zaman zaman görüşmüşlerdir.¹¹⁰ Verdikleri bilgilerde Türk nüfus göz ardı edilerek özellikle Ermeni topluluklarının çok madur oldukları bilgisi yer alır. Yukarı Fırat Havzası başta olmak üzere Doğu Anadolu'da devletin ya da Türklerin Ermenilere baskı veya zulüm yapmadığı gerçeği, bu raporların satır aralarında yer almaktadır. Gerçekleşen maduriyetlerde bazı idarecilerin ihmalkârlığının olduğu, en çok da Kürtlerden muzdarip oldukları görülmektedir. Gerek devlet ve gerekse halk da bu kitlelerin yaptıklarını tasvip etmemiş, o günkü savaş koşullarında yetersiz de olsa bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Gerek bu süreçte ve gerekse Tehcir sonrasında Kürtlere oluşun eşkiyaların yaptıkları Ermeni soygunları ve öldürme olayları çok sonraki zamanlarda ve günümüzde Türk Devleti'ne fatura edilmek istendiği de ortadadır.¹¹¹

¹¹⁰ Arsen Yarman, **Palu- Harput 1878/Çarşancak, Çemişkezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler**, C.I, İstanbul 2015, s. 350-351.

¹¹¹ Patrik tarafından görevlendirilenlerden biri de Rahip Karakin Vartabed Sırvantsdyants'dır. O dönem yaptığı gezi ve gözlemlerinde Rahip Boğos Natanyan'dan çok daha objektif ve dürüst olduğu anlaşılmaktadır. Raporunda yer alan bazı ifadeler:

“.. (başka ülkelere giden) Ermeniler en mutlu göçmenler mi oldular? Ayrıca Polonya'ya giden Ermenileri, büyük çoğunluğu bugünün Romanya Ermenilerine olanları hatırlayalım. Dillerini ve dinlerini beraber götürdüler ve uzun süre de korudular. Ancak saymayı bilen biri söylesin, bugün göçenlerin ve kalanların sayısını mukayese etsin ve incelesin bakalım niye yok olduk.

İstanbul ve çevresinin farklı sebepleri var. Başkent'in her ülkedeki Ermeniyle, taşranın da bu merkezle iletişimi var. Burada gurbetçiler eksik değil ve sayı da her geçen gün artmaktadır. Eğinli, Kayserili, Muşlu ve diğer taşralılar hangi semtte, hangi evde, hangi handa, hangi limanda, hangi kilisede yok ki? Çoğu ailece, çoğu da eşyle yerleşmiş, ayrıca ruhaniler de eksik değil.

Osmanlı Devleti özellikle buradaki Ermenilere ihtimam göstermiştir. Tebaasının, özellikle de Ermenilerin toprağından göçüne izin vermeyen, onu memnun etmeye çalışan tek devlettir”.

...

“Bu konu üzerine yazılacaklar tükenmez. Ancak ben, Patrikhane'nin ricası üzerine Babiâli'nin vilayetlere gönderdiği genelgeyi buraya koyarak sözlerimi noktalayacağım. Bu genelgeyi Osmanlı idaresinin Ermeni halkına ne derece iyi davrandığını ve baba şefkati ile yaklaştığını göstermek için koyuyorum. Genelgede, -sömürüler sebebiyle vatanımı terk etme amacıyla olan Ermenileri vazgeçirme- çabasında olan Patrik'in ricasına yer verilmekte ve görevi yerine getirmek için -Patrikhane'den gönderilen görevli rahibe saygı ve kabul gösterilmesi,

Hınçak Partisi (kuruluşu: 1886) Türkiye’de Erzurum, Van, Diyarbakir, Sivas, Bitlis, Mamuretü’l-aziz (Harput) vilayetlerini içine alan bir bağımsız Ermenistan peşindeydi. Oysa ki bu yerlerin hepsinde Ermeni nüfusu Türklerden azdır. Kendileri de bu tasarının mümkün olmayacağını bilmekteydiler. Bazı Ermenilerin karşı çıkmasıyla aralarında tartışmalar ve çatışmalar baş gösterir. Bunlara bağlı olarak, Berlin Anlaşması’na, Ermeni isteği üzerine konulan maddeler (61. madd.) onlarla Türkler ve Kürtler arasında da düşmanlıklara yol açar. Köy ve kasabalarda kurulan Ermeni ihtilal komiteleri, bağımsız bir Ermenistan için devamlı ve gizli faaliyetler yürütüp Ermeni halkını Türklerle ve Doğulu Türkmenlerine, Alevilere ve Kürtlere karşı kıskırtmışlardır. Komitelerin sebep olduğu ilk olay, 1890’da Erzurum’da olur. Diğerleri de bunu takip eder.

Büyük Armudan – Ermeni Hadiseleri (H. 1307 / M. 1890): Erzincan Sancağı ve bağlı kazalarında Türk nüfusu, Ermeni nüfusundan bir hayli fazlaydı¹¹². Ancak, bazı nahiyelerde Ermeni nüfusunda Türklerle eş bir yoğunluk vardı. Bunlardan biri, o zamanlar Kuruçay’a bağlı Armudan idi. O sıralarda bugünkü Eğin’e bağlı Pingan köyü ile Divriği arasında ihtilalci Ermeni çeteleri teşekkül etmiş bulunuyordu. Bunlar nüfuslarına güvenerek Armudan’da faaliyet göstermek ümidiyle hareket ederler.

Bu çetenin ilk başlattığı katliam, onların yaptıkları anlamsız didinmelere karşı çıkan dava vekili olana Ermeni Aharon’u öldürmek olur. Zira Aharon, Ermeni milletine ihanet etmekle suçlu bulunmuştur. Komite kararını icra edenler, Armudanlı Ermeni Ilbisoğulları sülalesinden üç kişidir. Komitenin fedai listesine ilk yazılanlardan olmakla övünen bu üç caninin hareketini müteakip, Ermeni mektep ve kiliselerinde komite faaliyetleri artmış, ne var ki Devlet güçleri bu arada gerekli tatbikatta ağır davranmıştır.

Nihayet bu gizli komite faaliyetlerine karşı duyarlılık gösteren Kuruçay Kaymakamı Müşir Zeki Paşa’nın kardeşi Ahmed Bey, meselenin halli için Büyük Armudanlı Huscik oğlu Ömer Ağa’yı vazifelendirir. Fakat Ömer Ağa’nın maksadını haber alan Komite yanlıları, Ağık oğlu Kapril adlı bir Ermeninin evine ziyafete gittiği sırada onu öldürürler. Ömer Ağa’nın cesedi, bilahare kendi evinin bacasında fedailer tarafından gaz dökülerek yakılır.

Armudanlı Ömer Ağa’nın başına gelen bu feci akıbet, Ermenilerin maksatlarını açıkça ortaya koymuştur. Sıkı bir tahkikat yaptıran Kuruçay Kaymakamı, Ilbisoğulları’ndan dokuz kişinin bu hadiselerde sıkı ilişkilerinin olduğunu anlayıp, onları takip ve bazı çatışmalardan sonra yakalattırıp mahkemeye sevk ettirir. Mahkemede müebbet küreğe mahkum olan bu katiller, Meşrutiyet’in ilanında beraat ettirilmiştir.

Erzincan’da Azaplaroğlu Armin’in Vuruluşu: Armin adlı bir Ermeni yurttaş, Ermeni

her türlü kolaylığın ve desteğin verilmesi- tavsiye edilmektedir. Sultan’ın lütufları yerine getirildi ve bize kolaylık gösterildi. Gerekenler yapıldı.” ...Karekin Vartabed Sıvantsdyants, Toros Ahpar, C. II, İstanbul. K. Bağdatlıyan Matbaası (Aramyan) 18884’ten. V. Bardizaktsi- B. Natanyan- K. Sırvantsdyants, **Palu- Harput 11878/ Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler**, C. II, (Yayına Haz. Arsen Yarman- Çev. S. Malhasyan- A. Yarman), İstanbul 2015, s. 373- 374.

¹¹² Mesela 1894 yılı salnâmesinde Erzincan, Refahiye, Kemah, Kuruçay ve Tercan’da toplam nüfusun 117.987’si Müslüman Türk, 29.197’si Ermeni’dir.

komitesinin kötü niyet ve faaliyetlerini ifşa ile onların engellenebilmesi yolunda faaliyet sarf eden birisidir. Kendisinden şüphelenen fedailer bir gece bu şahsın evine girerek tabanca ile vururlar. Fakat ölmediği için faillerini hükümete zikretmiş ve suçlular hakkında adli koğuşturma yapılabilmıştır.

Ermeni Rupen Çetesi ve Faaliyetleri (1892/3): Armudan'daki Ilbısoğulları meselesi daha yeni bittiği sıralarda, Kemah'a tabi Garni köyü üstündeki yüksek ve sarp bir yerde bulunan Çanlı Manastır (Çanlı Vank)'da Rupen adlı birinin reisliğinde, bir Ermeni çetesi oluşur.

1893 senesinde, bir vazife üzerine Malatya'ya gitmekte olan askeri kaymakamlardan Reşid Bey'in yolu Rupen çetesi tarafından kesilir. Çıkan çatışmada, maiyetindeki çavuş öldürülmüş, kendisi de dağa kaldırılarak insanlık dışı işkencelere maruz bırakılmıştır. Ağa adlı bir kimse, Reşid Bey'e reva görülenlere tahammül edemeyip onlarla çatışmaya girişir. Durumu haber alan hükümet kuvvetleri de gelerek Çanlı Manastır'ı ablukaya alır, nihayet çete teslim olur. Böylece Reşid Bey kurtarılmıştır.

Hâlâ haşmetini muhafaza eden bu mevkinin sarp kayaları arasında güçlkle yapılan aramalar neticesinde pek çok silah, silah yapım aletleri ve depolar ele geçmiştir.

Erzincan'da yapılan mahkeme sonunda Rupen ve diğer çete üyeleri idam edilirler.

Bu idam hadisesinden bir süre sonra, Reşid Bey'in kurtuluşunu sağlayan Ağa, Erzincan'da dost bildiği bir Ermeninin evindeyken katledilir. Ağa'nın kayboluşu üzerine kardeşi ve bazı akrabaları arama ve araştırmaya koyulurlar. Nihayet Ağa'nın cesedi, davet edildiği evin avlusundaki gübre yığınına saklanmış olarak bulunur..

Gerek hükümetin tedbir ve takibatı, gerek Müslümanların ve hatta bir kısım Ermeni vatandaşların tepkileri, bu Ermeni komite ve çetelerin faaliyetlerini son erdirmeye kâfi gelmiyordu. Bilakis, daha da şiddetlenip şiddet yanlısı tavırlarını sürdürmüşlerdir. Devlet, tedbirlerini artırıp kanuni müeyyidelerini yerine getirdiği oranda, Ermeni husumeti de artmakta ve bilhassa gençlerin Müslüman ahaliye karşı haşin, hasım-kâr ve düşman davranışları aşikâre noktalara varmaktaydı.

Ağustos 1893'de Şebinkarahisar Savcısı Ermeniler tarafından öldürüldüğü vakit, Erzincan savcı yardımcısı Remzi Bey, bu konuyu tahkikatla görevlendirilir. Bu zatın sıkı faaliyeti neticesinde olayın failleri yakalandığı gibi, Armudan'da Alhan oğlu Hacı Kolost adlı bir Ermeninin evinde birçok silah, dinamit, tenekeler dolusu barut, subay elbise ve nişanları, komiteye mahsus pek çok eşya ele geçirilir.

Diğer yanda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde (Sason, İstanbul, Van, Bitlis, Urfa, Zeytun, Harput vs.) Ermeniler'in başlattığı kanlı hadiseler olmakta, bütün memlekette huzursuzluk giderek artmaktaydı.

Erzincan – Ermeni Hadisesi (9 Ekim 1895): Bu tarihe kadar çıkan hadiseler ferdi ve küçük gruplar çapında görülmekteydi. Ancak iş giderek bir kitle hareketine dönüşmeye zemin hazırlamıştır. İlk olarak 9 Ekim Pazartesi günü, Erzincan merkezinde büyük çaplı bir

hadise cereyan eder ¹¹³.

Erzincan'da çok eskiden beri her Pazartesi günü “Pazar” kurulması ticari ve toplumsal bir gelenektir. Bu günde başta ova köyleri olmak üzere sair pek çok merkezlerden de kimseler gelmekteydi. O günde Müslim ve Gayri müslimlerden oluşan büyük bir kalabalık özellikle “Buğday Meydanı” adlı mahalde toplanarak, herkes kendisine lüzumlu ticari alışverişle meşgul bulunuyordu.

9 Ekim pazarı'nda, halkın telaşesi sırasında silah sesleri birbirini takip eder. O sırada caniler, Müslümanların saygı duydukları imamlardan birini ve birkaç Müslümanı şehit etmişlerdir.

Çarşıda bulunan Ermeniler de sokak aralarına, dükkânlara siper olup Müslüman ahaliye saldırıya hazırlanırlar. Sokaklarda gezen devriye asker ve jandarma üzerine ateş açmaktan da geri kalmazlar.

Şehir mutasarrıfı bulunan Namık Bey, derhal askeriyenin yardımını sağlamakla bütün sokak başları tutulmuş, müteessir bulunan Müslümanların Ermeni mahalleri üzerine gitmeleri önlenerek hadisenin daha kanlı ve devamlı olmasını önlemiştir. Diğer taraftan gerek İslâm ileri gelenlerini ve gerekse Ermeni ileri gelenlerini toplayarak, onlara memleketin genel ahvali üzerine bilgi verip nasihatlerde bulunmuştur. Onlara, komite hareketlerinin faydasızlığı ve tehlikelerini anlatıp en sağlıklı işin tek bayrak altında dostça yaşamanın olduğu hususları üzerinde durur.

Öteden beri Ermenilerin kargaşa çıkarmak istediklerini bilen Müslümanlar, heyecanlı ve tetikte bulunuyorlardı. Bu sayede fazla gafil olmamışlardır. Saat beşte, Ermenilerin ateş açmakla başladıkları hadise sonunda, beş Müslüman ile elli Ermeni ise ölmüştür. ¹¹⁴

Refahiye Ermeni Hadisesi – 16 Ekim 1895: Refahiye kasabasında dolaşan 150 kadar Ermeni eşkiyasından bir grup, 11 Ekim Cuma günü sabahının çok erken saatlerinde devriye gezen 7 – 8 kişilik zaptiye erine tesadüf edip, ateş açarlar. Atılan kurşunlardan biri zaptiyelerden Ali Onbaşı'nın bacağına saplanır. Silah seslerine koşan köylüler, kaza merkezine gelmiş ve Ermenilerin taşkınlığı durdurulmuştur.

Tercan Turnik Köyü Ermeni Eşkiyaları:Yine Tercan'a bağlı Turnik köyünden 20 kişilik silahlı Ermeni, görevliler tarafından Mans (Çayırılı) Müslümanlarından toplanan öşürden Ziraat Bankası'na ait hisseyi Tercan'a götürürlerken, yolda rastladıkları bir Ermeni eşkiya: -

¹¹³ Daha önceki küçük hacimde hadiseler için bkz. Ali Kemali, s. 110 – 113. 8 Ekim hadisesi için bkz. Başbakanlık Yıldız Arş. No: 36/M. Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976, s. 281, 291 – 293.

¹¹⁴ BA. Yıldız Arş. Evr. 36. İst. Sorgu Hakimi Mehmed Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz, Beyoğlu Sorgu Hakimi Ohanes Torosyan'dan kurulu tahkikat heyetinin 1896 tarihli raporu; 10 Ekim 1895 tarihli Erzurum Polis Komiserliği'nin şifreli telgrafından (nkl. M. Hocaoğlu, s. 292); Ali Kemali, s. 114 vd.

“Bize beylik verildi” diyerek dört Müslümanı yaralamışlardır. Ellerindeki öküz ve arabaları zorla alınmıştır.

Ayrıca, yine Tercan’a bağlı bu Turnik köyü’nden 2/ kişilik Ermeni eşkiya, Hedikli aşiretinin ileri gelenlerinden birkaçını ağır biçimde yaralamışlardır.

Bunlardan başka, Ermenilerin ıssız dağ ve vadilerde rastladıkları Müslümanları öldürmeleri, Tercan’da çıkan kargaşanın sebepleri arasındadır..

Ermenilerin bu şekilde davranmaları, bağımsızlık elde etme hayaline dayanıyordu. Onlara bu düşünce, Berlin Barış Konferansı’nın “Ermenilerin oturdukları yerlerde ıslahat yapmaları” Rus ve İngilizler tarafından yapılan telkinlerden kaynaklanmıştır. Rus ve İngilizler, bağımsızlık elde etmek için kendilerinin müdahalesine ihtiyaçları bulunduğu meyanında telkinde bulunmaktan da geri kalmamışlardır. Bu müdahaleyi kolaylaştırmak için her yerde karışıklıklar çıkarılmasının lüzumuna inanan Ermeniler, karışıklıklara hükümet görevlileriyle, Müslümanların kötülüklerinin sebep olduğunu ileri sürmelerini tembihleyen de yine bu dış güçlerdir. Böylece kandırılıp aldatılan Ermeniler, sekiz – on seneden beri halkı tahrik ederek kendilerine saldırtmaya, böylece Avrupa kamu oyunun kendilerini mazlum bir millet olarak acındırıp, yardım dileneceklerdir.

1886’da kurulan Hınçak (Çan Sesi) Cemiyeti’nden sonra, bu teşekkülle tatmin olmayan bir kısım Ermeni unsur, 1890’da Hınçaklardan ayrılıp, Troşak (Bayrak) isminde bir cemiyet kurarlar. Yeni kurulan bu cemiyet, daha sonra Taşnakzutyum (Birlik) adını almıştır. Bütün bu cemiyet, teşkilat ve çeşitli çetelerin sebep olduğu pek çok hadiseye mukabil olarak II. Abdulhamid, Erzincan’daki IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa vasıtasıyla “Hamidiyye Alayları” adlı askeri bir teşkilat kurdurmak zorunda kalır. Bu teşkilatta Doğu’nun dağlık arazisinde yaşayan Kürtler ve Türkmenler görev almışlardır. Zaten öteden beri Ermenilerle düşmaca ilişkiler içinde olan Kürtler, onlara karşı hükümetten silahlandırılmalarını talep etmekteydiler. Bu teşkilatın subayları da, tanınmış Türkmen kökenli Kürt aşiretlerinin ileri gelenlerinden seçilmiştir.

Çeşitli hadiselerden sonra, 11 Mayıs 1895’de İngiltere, Fransa ve Rusya, Berlin Antlaşması’nın 61. maddesinin yürürlüğe konup, 6 vilayetin valilerinin değiştirilmesini istedikleri zaman; Hamidiyye Alayı’nın da ilgasını isteyip, yerine Ermenilerden jandarma birlikleri kurulmasını öngörmüşlerdir. Fakat hükümdar bu notayı tamamen ve kesin biçimde reddetmiştir.

Şurası kesindir ki, eğer II. Abdulhamid, Ermeni konusunda biraz ağır davranıp, tavizkâr bir politika izleseydi; Ermeni isteklerinin önüne geçilemeyeceği gibi, pek çok Müslüman Türk ve sair Türkmenlerin, Kürtlerin hayatı heba olacaktı. Oysaki o, her defasında bizatihi kendi dehası sayesinde şiddet yanlısı Ermenileri durdurmayı başarmıştır.

Ermeni merkezli tartışmalar II. Meşrutiyet’in ilanından sonra da, her fırsatta gündeme gelmiştir.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

V. XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ERZİNCAN

1. YÖNETİM VE YÖNETİM KADROLARI

1865 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin ülke yönetim sistemi, "eyalet"ler halinde örgütlenen alanların merkeze bağlılığı biçiminde olmuştur. Bu yıldan itibaren Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da Tuna vilayeti örnek alınarak yeni vilayetler teşkil edilmeye başlanmıştır.

"Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi" kesin şeklini H. 1284 (1867)'de Ali Paşa'nın sadrazamlığı sırasında almıştır. Buna göre; ülkenin 18. vilayet sırasında olan Erzurum'a; Kars, Çıldır, Bayezid, Muş ve Van'la birlikte Erzincan da bağlı bir sancak merkezidir. Erzincan sancağına bağlı kazalar şunlardır: Kemah, Gercanis (nahiyesi, Refahiye) ¹¹⁵. Kuruçay, Kuzican (Pülümür), Ovacık, Mazgirt. Tercan ise doğrudan Erzurum merkez sancağına bağlıydı. Bu zamanda 2 nahiyesi ve 104 köyü bulunan Eğin ise yapılan değişiklikler esnasında Sivas'tan alınıp Harput/Mamuretü'l-aziz vilayetine bağlanmıştır (1878).

Sancakların en büyük, mülki amiri mutasarrıftır. Arslan Paşa'dan sonra Erzincan Sancağı'nın II. Meşrutiyet'e kadar görev alan mutasarrıfları ve süreleri şöyledir:

Hurşid Paşa: 1283 – 1284 / 1867 – 1868.

Şefik Bey: 1868 – 1872.

Hurşid Paşa (İkinci Kez): 1875 – 1877.

Ali Rıza Bey: 1877 – 1878. Erzincan'ın ağaçlandırılması konusunda büyük emeği olmuş ve ilk kez resmi olarak bu konuda tamim çıkarmıştır.

Tosun Paşa: 1879 – 1880.

Âsaf Efendi: 1880 – 1881.

Haşim Paşa: 1881 – 1882.

Ardahanlı Hacı Hüseyin Paşa: 1882 – 1883.

Yanyalı Emin Bey: 1884 – 1888: Devlet hazinesinden aldığı 90 bin kuruşla birlikte 20 bin kuruşla mal olan "Hükümet Konağı"nı yaptırmıştır.

Ahmed Şevki Bey, 1884 – 1892: Son depreme kadar (1939), "Sakarya Mektebi" diye bilinen yerde pek çok uğraşmalarla resmi ilk mektebi açmıştır..

Namık Bey: 1892 – 1896/7.

Âsaf Paşa: 1897 – 1902/3: Osmanlı paşalarından Ferit Paşa'nın oğludur. Eski Erzincan'ın belediye binasını, vali konağını, Ziraat Bankası Konağı'nı, Refahiye ve Kuruçay Hükümet Konakları'nı yaptırmıştır.

Memleketin asayişine de titizlikle sahip çıkan Âsaf Paşa, bir ara Kiğı – Pülümür yoluyla

¹¹⁵ Buranın nahiyeye oluşu, idari organizasyonunun direkt Erzincan'a bağlı olmasını gerektirmiştir. Ki, durumu 1289'a ek salnamede işaret edilmiştir.

Erzincan'a gelen Rus konsoloslarını soyan eşkıyanın takip işinde bizzat bulunmuş ve tutuklanan bu güçlere gereken yasal cezayı verdirmiştir.

Tevfik Paşa: 1903 – 1904: Silik bir şahsiyettir. Kısa süren bu görevi sırasında hiçbir faaliyeti olmamış yetkileri oğlunun elinde kalmıştır.

Mahmud Paşa: 1904 – 1908: Kentin özellikle eğitim – öğretim işlerinde büyük emekler sarf etmiştir. Aslı Maraşlı olan zat, yine maarif faydasına olarak geliri bu kurumlara ait dükkânları bina ettirmiştir.

XIX. yüzyıl ikinci yarılardan itibaren idari ve diğer yönleri bakımından mühim bilgiler, resmi olarak tutulan “salname” lerden (yıllık) öğrenilebilmektedir. Hicri 1289 (Mali: 1288, Miladi, 1872) tarihli salname (s. 90 vd.) ve ona bağlı ilave olarak tutulan bir başka salnamede verilen listeler,¹¹⁶ idari organizasyon hakkında bir bilgi vermesi sebebiyle aşağıya çıkarılmıştır.

ERZİNCAN SANCAĞI

Mutasarrıf: Şefik Bey

Naib (Vali Vekili): Mehmed Raşid Efendi / Ali Fevzi Efendi

Müftü: Mehmed Arif Efendi

Muhasebeci: İbrahim Edhem Efendi

Tahrîrat (Yazı İşleri) Müd. Numan Efendi

Meclis-i İdare-i Lîva

(Sancağın İdare Meclisi)

Reis: *Mutasarrıf*

Aza: *Naib*

Meclis-i Dâva

(Mahkeme Meclisi)

Reis: Naib

Mümeyyizat (Mahkeme Komisyonu)

Müftü

Mehmed Salih Efendi (Müderris)

Muhasebeci

Abdulhalim Efendi

Tahrirat Müdürü

Selim Vasıf Efendi

Hacı Raif Bey, İkinci/ Kapucu

Paniko Efendi

Hacı Mehmed Bey, Paşa

Kazar Ağa

Dönik Ağa

/Paruh Ağa

¹¹⁶ Ek diye nitelendirdiğimiz salnamenin önsözünde şu kayıt vardır: Siya-i mearu fuya-i hazret-i Padişah'ın Erzurum Vilayetinin defa olmak üzere 88 senesi (H. 1288) salname yerderic olunan takvim, Erzurum'un derece-i arzına göre hisab ve tergm kılını olundur. “Bu ilave salnamede ilkine göre görülen değişmeyi (/) işaretiyle belirledik. Sair gerekli açıklamalar parantez içinde gösterildi.

Katip: Sevkiyaz Ağa (Bilahare *Katip:* Hacı Edhem Efendi /

Sevkiyaz Ağa, azalar içinde olup, Mehmed Tevfik Efendi

(Kâtipliğe Mümtaz Efendi getirilir.)

Müstantik (Yargıçlar)

Mehmed Tevfik Edhem Efendi (Avukat) Mehmed Nuri Efendi / Hüsnü Efendi

Meclis-i Belediye

Menfaat Sandığı (Hazine)

Reis: Servet Efendi

Vekilleri: Abdulhalim Efendi

/ Mehmed Bey

Ömer Efendi

Aza: Hacı Yahya Efendi

Marg(d)ürüs Ağa

/ Salih Efendi

Sandık Emîni: İsmail Efendi

İvanak Bey

/ *Katip*

Hampu Ağa

Sermayesi: 3.708 kuruş

Kirko Ağa / Kalfa Terdad

Katip: İsmail Efendi

<u>Muhasebe-i Lîva Kalemi</u>	<u>Tahrîrat-ı Lîva Kalemi</u>
<i>Muavid:</i> Hacı Ömer Hulusi Efendi.	<i>Müsveddi (Taslak hazırlayan):</i>
<i>Varidat Katibi:</i> Mehmed Fevzi Efendi	Hafız İbrahim Efendi/Ömer Latif Efendi
<i>Musarrıfat Katibi:</i> Mehmed Şevket Efendi,	<i>Mübeyyiz(Yazılı müsveddeleri temize çeken katip):</i> Osman Efendi
<i>Mukayıt:</i> Hüseyin Şükü Efendi <i>Refiki (Yard.):</i> Sabri Efendi / Kamil Efendi	MahmudBedri Efendi/Mehmed Asibet Efendi/Abdullatif Efendi
<i>Diğeri:</i> Mehmed Cevdet Efendi	<i>Evrak Mevrudatı Mukayyidi(Gelen evrak kayıtçısı):</i> Abdulaziz Efendi
<i>Diğeri:</i> Mehmed Hulusi Efendi	<i>Mersulat Mukayyidi:</i> Ertin Efendi
<i>Sandık Emîni:</i> Halid Efendi	<i>Mağruzaz Mukayyidi:</i> Kiril Efendi (İlave salnamede bu ikisi kaldırılmıştır.)

Tahrirat İrlası

Tahrir Kalemi

Komasyon Başkanlığı: Behçet Efendi

Vukuat Katibi: Hacı Nuri Efendi

Senedât ve İlâmad (Alamet) Katibi:

Emlak Komisyonu

Azalar: Hacı Mehmed Ağa

Mustafa Rifat Efendi

Hacı Salih Efendi

Tahsilat ve Ebriye Mukayyidi:

Mardirus Ağa

Şehnazır Efendi

Kirkor Ağa

Sandık Emni: Davud Efendi

Evük Ağa

Bağlı salnâmede ilave edilen bölüm

Tahsilat Komisyonu

Reis: Hacı Selim Efendi

Tahrir Memuru: Mahmud Ali Efendi

Azalar: Hafız Hamid Efendi

Yard.: Osman Efendi

Hacı Abdullah Ağa

Mukayyid: İsmail Efendi

Ahmed Ağa *Diğeri:* Osman Avni Efendi, Mardirus Ağa, Kirkor Ağa *Katip:* Abdullatif Efendi

İmalat Nesciyesi Komisyonu

Lîva Evrak Odası

(Dokuma İmalatı Komisyonu)

<p><i>Evrak Memuru:</i> Mustafa Nuri Efendi <i>Muvverdat Mukayyidi</i> <i>(Tarih Kayıtçısı):</i> Mehmed Tevfik Efendi <i>Mersulat Mukayyidi (Gayri Müslimlere ait evrak):</i> Ertin Efendi <i>Arzuhal Mukayyidi:</i> Kirpil Efendi, ,</p>	<p><i>Reis:</i> Belediye Reisi Mehmed Bey <i>Aza:</i> Ahmed Ağa Hacı Mahmud Ağa Halid Ağa, Kirkor Ağa Mardirus Ağa Artin Efendi</p>
---	---

Bizzat Mutasarrıfluktan İdare Edilen Nevahi (Nahiye)

Gercanis Nahiyesi Müdür: Hacı Ahmed Ağa

Katibi: Halil Efendi

KEMAH KAZASI

Kaymakam: Adil Bey – Kapucu Paşa (1310 / 1892’de münhal)

Naib: Hacı Abdi Efendi / Ali Rıza Bey (1310’da Süleyman Efendi)

Müfti: Mehmed Şerif Efendi

Mal Müdür: Osman Hamdi Efendi

Sandık Emni: ... / Edhem Efendi

Meclis-i İdare

Meclis-i Dâva

Reis: Kaza Kaymakamı

Reis: Naib

Aza: Naib

Mümeyyizad: Hacı Hasan Ağa

Müfti

Abdulaziz Ağa

Mal Müdürü Yakup Ağa
Emin Ağa Hoca Astur (ilave salnâmede yok)
Hacı Numan Ağa/Mukerdiç Ağa
Hacı Elved *Katip:* Mehmed Efendi/ Erit Ağa

Katip: Edhem Efendi

KUZİCAN (PÜLÜMÜR) KAZASI

Kaymakam: Hüseyin Rıza Bey, 1893'de Mehmed Ali Bey

Naib: Ali Hayali Efendi

Mal Müdür: İsmail Efendi

Sandık Emni: Hoca Nişan

Meclis-i İdare

Meclis-i Dâva

Reis: Kaza Kaymakamı

Reis: Naib

Aza: Naib

Mümeyyizad: Hüseyin Ağa

Mal Müdürü

İsmail Ağa

Abdulaziz Efendi

Hoca Felbus

Hasan Ağa

Katip: Süleyman Efendi / Hüseyin Efendi

Hoca Erakil/ Mehmed Ağa

Mantur Ağa

Katip: Hüseyin Efendi / İbrahim Efendi

+ (Bağlı salnamede yapılan ilave) Memurine Mahsusa-i Tahriyye

(Yazışma işlerine bakan memurlar)

Başkan: Binbaşı Osman Efendi,

Tahrir Memuru: Hakkı Efendi

Yardımcı: Rıza Efendi

Diğeri: Ahmed Efendi

OVACIK KAZASI

Kaymakam: Kahraman Ağa - Kapucubaşı / Paşa

Naib: Hacı İshak (Zeki) Efendi

Mal Müdürü: Hasan Efendi

Sandık Emni: Mustafa Efendi / Mağardiç Ağa

Meclis-i İdare

Meclis-i Dâva

Reis: Kaza Kaymakamı

Reis: Naib

Aza: Naib

Mümeyyizad: Yusuf Ağa

Mal Müdürü

Mahmud Ağa

Mustafa Ağa

Süleyman Ağa

Ali Kako Ağa

Mahmud Ağa

Hacı Markor

Veli Ağa

Katip: Ömer Lütfi Efendi (İlave salnamede mümeyyizat listesi yerinde intikab olduğu” “Azası/Yusuf Ağaderceset kaydedilir.)

/ Alişir Ağa/

İsmail Ağa

Katip: Mehmed Efendi / Osman Efendi

Bağlı salnamede yapılan ilave: Memurine Mahsus-i Tahriyye

Binbaşı: Osman Efendi

Tahrir Memuru: Hakkı Efendi

Refiki Evvel: Rıza Efendi

Diğeri: Ahmed Efendi

MAZGİRT KAZASI

Kaymakam: Kellâbi Ağa - Kapucubaşı / Paşa

Naib: Mustafa Efendi

Mal Müdürü: Mehmed Efendi

Sandık Emni: Mustafa Efendi / Davud Ağa

Meclis-i İdare

Meclis-i Dâva

Reis: Kaza Kaymakamı

Reis: Naib

Aza: Naib

Mümeyyizad: Hasan Ağa

Mal Müdürü

Mustafa Ağa

İsmed Ağa

Hasan Ağa

Hasan Ağa

Hoca Mardirus / Ağa

Hüseyin Ağa/ Hüseyin Ağa

Hoca Meğardıç Ağa *Katip:* Mehmed Efendi

Yukarıda belirtilen kaza ve nahiyeler daha sonra bazı değişiklikler yapılarak başka vilayetlere bağlanırlar. H. 1297 (1880) tarihinde bir ara Bayburt ve İspir kazaları da Erzincan'a bağlanmış, ancak kısa bir süre sonra bu durum ortadan kaldırılmıştır.

Dersim'de vilayet teşkilatı vücuda getirildiği bu zaman da Kuzican, Ovacık, Mazgirt kazalarıyla nahiyesi buraya ilhak edilip Erzincan'dan alınmıştır. 1313 (1895 / 96) tarihli

salnâmede Kuzican'ın (Pülümür) tekrar Erzincan'a bağlanmış olduğu görülmektedir. Yine bu tarihten (1880) itibaren Gercanis, nahiye değil kaza olarak kaydolunur.

1297 (1880) ve 1303 (1885/6) tarihli salnâmelerde Erzincan ve buna bağlı üç kazasının nahiyelerini gösterir liste aşağıdadır:

ERZİNCAN	KEMAH	KURUÇAY	REFAHİYE
Cenciğe	Avşın	Alpkenti	Erhanı
Cimin	Barıksor	Zevker	Armudan
Hozunsu	Brastık	Salut	Harviş
Esesi	Pekeriç	Kaziviran	Koçkiri Kuzkışla
Karadiğin	Dedek	Kerer	
Keleriç	Tavginer	Gercanis	
Kiğ	Mezkep	Kesren	
Mığısı		Melikşah	
Vasgirt			

“Sicil-i Ehval Daire-i Umumiyyehu-sinden sekizinci defa olarak tertip olunan” H. 1313 (1895/6) tarihli salnâmede Erzincan ve ona bağlı kazalar hakkında verilen bilgiler bazı eklemelerle () aşağıda gösterilmiştir.

ERZİNCAN SANCAĞI

Memuriyet (adı)	(Memurun ismi)	(Tâyin) Tarihi	Mim	Tarihi
Musarrıf Naib ve Bedayet mahkemesi Hukuk Reisi	Ali Namık Bey	11 Şaban 310	3	Selihşin
Muhasebeci	İzzet Efn.		.	306
Mahkeme-i Bedayet Reisi	Mehmed Asım Bey	8 Zilhicce/311	.	.
Müdde-i Umumi Muavini	Ahmed Hilmi Efn.	.	.	.
Tahirat Müd.	Mahmud Fehmi Efn.	.	.	.
	Ahmed Rifat Bey.	17 Zilkade /309	.	.

/Esat Ağa
/Hüseyin Ağa
Kâtip: Mehmed Emin Efn.

+ (Bağlı salnâmedeki ilave) Memurin Mahsusa-i Tahririye

Kaymakam: Ömer Bey

Tahrir Memuru: Ali Efendi

Refiki Evvel: Mehmed Remzi Efendi

Diğeri: Edhem Efendi

KURUÇAY KAZASI

Kaymakam: Burhan Efendi (1892'de Süleyman Efendi)

Naib: Mahmud Ateallah Efendi (Hasan Raci Efendi)

Müfti: Ali Efendi

Mal Müdürü: Hüseyin Efendi

Sandık Emni: Evhas Ağa / Nişan Ağa

Meclis-i İdare

Meclis-i Dâva

Reis: Kaza Kaymakamı

Reis: Naib

Aza: Naib

Mümeyyizad: Mustafa Ağa

Müfti Efendi

Abdullah Ağa

Mal Müdürü

Mehmed Ağa

Osman Ağa

Kağvuruk Ağa

Saidallah Ağa/Meğardıç Ağa

Süleyman Ağa

Katip: Mehmed Talat Efendi

Ervut Ağa/ Osman Fehmi Efendi

Katip: Hüsni Efendi

TERCAN KAZASI (Erzurum'a bağlı)

Kaymakam Vekili: Fevzi Ağa (1310 / 1892'de Yakup Efendi, 1895'de Mehmed Asaf (Belge); 1898'de Ebubekir Şevket; 1900'de Ali Galib; 1904'de Ahmed Hamdi, 1910'da Hüseyin Nesimi.)

Naib: Hüseyin Bahaeddin Efendi

Mal Müdürü: İbrahim Efendi

Sandık Emni:

Defter-i Hakani Memuru 15 Rebiyülevvel / 306

Ahmed Cevdet Bey .

Telgraf ve Posta Merkez Müdürü, Hacı Tevfik Efendi 27 Şaban 310Telgraf ve Posta
Müfettişi Reşif Efendi . Ziraat Bankası Şube Müdürü Ahmed
Raif

Merkez Livâ-yı Mülhak (Erzincan'a bağlı merkez nahiye ve köyler):

Nevâhi (Nahiyeler) Kurâ (Köyler)

Cimin

21

Kiğ	13
Keleriç	7
Mağyus	5
Karadiğın	12
Esesi	19
Hozunsu	14
Cenciğe	8
Vasgirt	31
İhnezori	17
Başköy	21

Yekün: 11 Nahiye, 157 köy.

KEMAH KAZASI

Memuriyet (Adı) Memurun Adı Tarihi (Tayin) Mim Tarihi Kaymakam: Mehmed Ali Bey 25 Cemaziyelevvel 944. 22 Zikk. 57 (Ali Galib Bey, 1898 – 1903) (Ebubekir Şevket 1900 – 1903) Naib: Abdullah Faik Efendi

Kaza-i Mezkûre Tabiğ (Kemah'a bağlı nahiye ve köyler)

Nevahi (Nahiyeler) Kurâ (Köyler)

Dedek	6
Brastik	20
Avşın	8
Tavgin	13
Pekeriç (sufla)	8
Berkisor	10
Mezyeb	10

Yekün: 7 Nahiye, 70 Köy

Memuriyet (Adı) Memurun Adı Tarihi (Tayin) Mim Tarihi

Kaymakam Ahmed Bey 43 Şevval 312
(Mehmed Ali 1897 – 1900)
(Ali Galip 1902 / 3)

Naib Abdurrahman Ruhi Efendi–Devriye Müderrislerinden

Kaza-i Mezbure Mülhık (Kuruçay'a bağlı nahiye ve köyler)

Nevahi (Nahiyeler) Kurâ (Köyler)

Armudan	6
Hardış	16

Erhamı	16	
Kuzkışla	13	
Koçekri/Koçkiri	13	Yekün: 5 Nahiye, 61 Köy.

REFAHİYE KAZASI

Memuriyet (Adı) Memurun Adı Tarihi (Tayin) Mim Tarihi

Kaymakam Mehmed Sadık Efendi

(Hüsnü Efendi 1314 / 1896) . (Mehmed Rüstem 1903 – 1907) (?)

Naib Ömer Lütfi Efendi

(Osman Nuri Efendi 1314 / 1896)

Kaza-i Mezbure Mülhık (Refahiye'ye bağlı nahiye ve köyler)

Nevani (Nahiyeler) Kurâ (Köyler)

8 159 Yekün

KUZİCAN (PÜLÜMÜR) KAZASI

Memuriyet (Adı) Memurun Adı Tarihi (Tayin) Mim Tarihi

Kaymakam Ziya Efendi

Naib Mehmed Fahreddin Ef. Devriye Müderrisi

Kaza-i Mezbure Mülhık (Kuzican'a bağlı nahiye ve köyler)

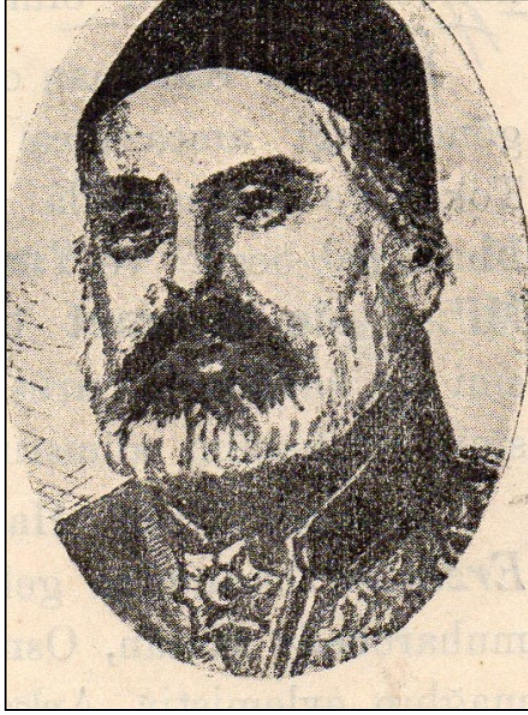
Nahiye: Yok Köy Sayısı: 81

1313 (1895 / 6) tarihli Salnâmenin Erzincan'a ilişkin bölümünün son kaydı şudur: "Numara: 760. Erzincan Sancağı Defter-i hakani memuriyetine Hakkari Defter-i Hakani Memuru Sabık refaatlu Süleyman Şevket Bey." (s. 1039)

Askeri Durum: Yüzyılın ilk yarısında (Tanzimat Döneminde) Erzincan'daki askeri yapı hakkında bilgi verilmişti. Önce Anadolu Ordu Merkezi ve sonra Ordu Müfettişlik Merkezi olan şehirde, II. Meşrutiyet'e (1908) kadar görev alan kumandanlar şunlardır:

Müşir (Mareşal) Abdulkerim Paşa: 1285 (1855 – 1862) tarihleri arasında Anadolu Ordu Kumandanı olarak görev aldı.

Müşir Derviş Paşa: 1862 – 1878 "93 Harbi" sırasında Batum'da kuvvetlerinin başında bulunmuştur.

Resim 2: Abdulkerim Paşa.

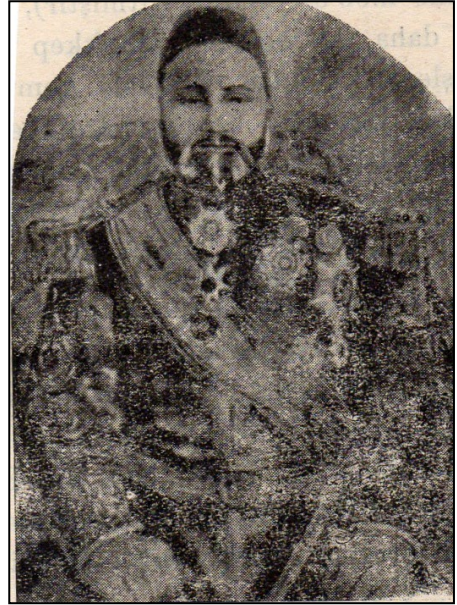

Resim 3: Müşir Derviş Paşa

Kurt İsmail Paşa:1878 – 1879. 93 Harbi'nin başladığı sırada Erzurum'a vali olmuş, bu savaş sırasında Horum, Eleşkirt, Bayezid, Gedikler yörelerinde çıkan muharebelerde görev almış, pek çok yararı olmuştur. Erzurum'un işgalinden sonra Anadolu Harp Ordusu'na kumanda etmek üzere Ordu Müşirliği'ne tayin edilmiştir ¹¹⁷.

Nafiz Paşa: 1295(1880)'de Ordu Müşirliği'ne getirilmiş ve 1887 tarihine kadar yedi sene bu görevde kalmıştır. Halk tarafından da sevilen zat, aynı Erzincan'da pek çok büyük eserlerin bina edilmesinde mühim çalışmaları vardır.

Nafiz Paşa'nın Erzincan'da görev yaptığı dönemde şehre gelen Ermeni Rahip *Karekin Vartabed Sırvantsdants*'ın notları arasında şu bilgi yer alır: "Erzincan, dini zenginlikleriyle olduğu kadar, barbarlar ve yabancılar tarafından uğradığı istilâlarla

Resim 4: Müşir Nafiz Paşa

¹¹⁷ Kurt İsmail Paşa'nın "93 Harbi"ndeki askeri faaliyetleri hakkında Mehmed Arif (Başımıza Gelenler, s. 888 ve not) geniş bilgi verir.

da ünlü tarihi bir şehir. Çok sık deprem yıkımları görmüş bir geçmişe sahip. Günümüzde ise, haşmetli Osmanlı Devleti'nin burada ordugâh tesis etmesi sayesinde gittikçe gelişmekte. Ordu ve komutanlar sayesinde güvenli bir yer olmuş. Şehir, harabelerin yerine yükselen süslü binalar, ticaret zanaat ve medeniyet sayesinde şenlenmiş.

Sivas, Harput, Dersim, Erzurum, Trabzon valiliği ve diğer bölgelerle irrıttibat halinde oluşu Erzincanlılara fayda sağlamaktadır. Dördüncü Ordu komutanı haşmetli *Nafiz Paşa* kendileri için büyük bir nimet. Nitekim Paşa, ziraat ve zanaatı destekleyen, yol yapımına önem veren, bilimi ve mimarlığı şenlendiren, herkese baba gibi davranan, terakkiye destek veren, çalışmaya sevk eden, küçük- büyük, güçlü-zayıf herkesi huzur içinde yaşatan bir insan".¹¹⁸

Hidayet Paşa: Nafiz Paşa'dan sonra kısa bir müddet (1888/7) Erzincan Ordu Müşirliği'nde bulunmuştur.

Resim 5: Müşir Zeki Paşa.

Zeki Paşa: 1887 – 1908 tarihleri arasında yirmi bir sene IV. Ordu Komutanlığı'nda bulunmuştur. Bu zaman zarfında Erzincan halkı tarafından ziyadesiyle sevilmiş, devrinin çok çalışan ve gayretli kişilerinden olduğu, yaptırdığı önemli eserlerinden anlaşılmaktadır. Bunlardan bazıları: Sonradan Harbiye Kışlası adını alan ve orduya iki sınıf zabıt (subay) yetiştiren Harbiye Mektebi, Dokuma Fabrikası, elbise ve kundura imalathaneleri sayılabilir. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra bu görevden alınmıştır.

Çeşitli salnâmelerde ve sair Osmanlı resmi kaynaklarında merkezi Erzincan olan "IV. Ordu-yu Hümâyûn Erkân-ı Harbiye Dairesi" hakkında bazı malumatlar kaydedilir.

H. 1289 (1872 tarihli ve onu bütünleyen ilave salnâmede yer alan tafsilatlı ordu teşkilat listesi aşağıda sunulmuştur.

Erzincan Kumandanlığı (Erzincan Mevkii Kumandanlığı idaresinde bulunanlar)

Kumandan : Miralay (Albay) Mustafa Bey

Saf Piyade Birinci Alayın Birinci Taburu

/Sancaktar: Ali Ağa

¹¹⁸ Karekin Vartabed Sivantsdyants, **Toros Ahpar**, C. II, İstanbul. K. Bağdatlıyan Matbaası (Aramyan) 18884'ten. V. Bardizaktsi- B. Natanyan- K. Sirvantsdyants, **Palu- Harput 11878/ Çarsacak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler**, C. II, (Yayına Haz. Arsen Yarman- Çev. S. Malhasyan- A. Yarman), İstanbul 2015, s. 388.

/Binbaşı: Mustafa Efendi
/Tabud Katibi: Hafız Hasan Efendi
/Alay Katibi: Mehmed Vasıf Efendi
/Sağ-kol Ağası: Ahmed Efendi
/Katip Muavini: Mehmed Rıfat Efendi
/Tabip Kolağası: Mustafa Efendi
/Eczacı: Kostalı Efendi

Bölük Zabitanı

<u>Bölük</u>	<u>Yüzbaşı</u>	<u>Mülazım-1 evvel</u>	<u>Mülazım-1 sâni</u>
1	İsmail Ağa	Ziya Bey	Münhal (boş)
2	Mehmed Ağa	Mehmed Efendi	Münhal
3	İsmail Ağa	Hasan Ağa	Münhal
4	Ali Efendi, Mehmed Ağa, (Münhal)	Ömer Ağa / (Münhal)	
5	İsmail Ağa, Mercan Ağa/ Hacı Can Ağa, Osman Ağa / (Münhal)		
6	Hasan A. / Hüseyin A. Mustafa Ağa, Mustafa Ağa / (Münhal)		
7	İsmail Efendi Abdullah Ağa İsmail Ağa / (Münhal)		

Saf Piyade Alayın Üçüncü Taburu

<u>Bölük</u>	<u>Yüzbaşı</u>	<u>Mülazım-1 evvel</u>	<u>Mülazım-1 sâni</u>
5	Ömer Ağa	Ahmed Efendi	Şevki Efendi
6	Musa Ağa	Hacı Arif Ağa	Aziz Ağa
7	Hacı Mehmed Ağa, Mustafa Efendi, Hafız Ömer Efendi		
8	Hacı Ali Efendi, Hüseyin Ağa,	Mehmed Nuri Efendi	Saf Piyade Beşinci

Alayının İkinci Taburu

Binbaşı: Abdulhalik Ağa
Sağ-kol Ağası: Ali Ağa
Sol-kol Ağası: Esad Ağa
Tabur Katibi: Halil Efendi
İmam: İbrahim Efendi
Cerrah: Muhammed Efendi
Tüfenkçi: Nazif Usta

Bölük Zabitanı

<u>Bölük</u>	<u>Yüzbaşı</u>	<u>Mülazım-1 evvel</u>	<u>Mülazım-1 sâni</u>
1	Mehmed Ağa	Münhal	Mustafa Efendi

2 Ömer Ağa	Ömer Ağa	Münhal
3 Osman Ağa	Münhal	Ahmed Cebrail Ağa
4 Ahmed Ağa	Mustafa Ağa	Ali Ağa
5 Mustafa Ağa	Şerif Ağa	Mustafa Ağa
6 İbrahim Ağa	Abdullah Ağa	Abdulkadir Ağa
7Edhem Efendi	Zülfikar Ağa	Abdullah Ağa
8 Şerif Ağa	Münhal	Yusuf Ağa

Saf İkinci Alayının Tercan'da Bulunan Altıncı Bölüğü

Yüzbaşı: İbrahim Efendi

Yüzbaşı Vekili: Ali Efendi

Mülazım-ı Sani: Hasan Ağa

Mülazım-ı Sani Vekili: Eyyüb Ağa

Mülazım-ı Evvel Vekili: İsmail Ağa

Eczacı: Mehmed Efendi

Timarcı: Ali Efendi

/Topçu Alayı – Topçu Zabitanı

/Kaymakam: Şakir Bey

Alay İmamı: Mehmed Fikri Efendi

Alay Katibi: Süleyman Efendi

/Alay Katibi: Mustafa Efendi

/Baytar Kolağası: Aşır Efendi

/Tabip Doktor: Kontir

İhtiyat Binbaşısı: Ahmet Ağa

Alay Emini: Mustafa Efendi

İhtiyat Kolağası: Hüseyin Efendi

Baytar Yüzbaşısı: İbrahim Ağa

Cerrah: Hasan Efendi

Sancaktar: Hasan Ağa

Miralay: Mustafa Bey

Tabur Bölük Esma-i ve Rütbe Zabitanı

I

Binbaşısı: Hüseyin Ağa

Cerrah: Ahmed Efendi

Cephane Mülazımı: Emin Bey

Mülazım-1 Evvel: Ali Ağa
Tabur Katibi: Mehmed Efendi
Tabur Katibi: Said Efendi
İhtiyat Yüzbaşı: Mehmed Ağa
Mülazım-1 Evvel: Süleyman Ağa
Cephane Mülazımı: Şefik Ağa

I	I	Yüzbaşı: Ömer Efendi Mülazım-1 Salis: Mehmed Efendi
I	II	Yüzbaşı: /Osman Ağa İhtiyat Mülazımı: Emin Bey İhtiyat Mülazımı: Şerif Bey Mülazım-1 sani: Şakir Efendi Mülazım-1 sani: Mustafa Ağa Mülazım-1 sani: Zülfikar Ağa
II		Binbaşı: Hüsnü Efendi Tabur Katibi Muavini: REşif Efendi İhtiyat Yüzbaşısı: Ali Ağa /Cerrah: Ferhad Efendi
II	I	Yüzbaşı: Ömer Ağa İhtiyat Mülazımı: Mustafa Efendi Mülazım-1 evvel: Mehmed Efendi Mülazım-1 sani: Ahmed Şükrü Ef. /Mülazım-1 sani: Abdulkadir Efendi
II	II	Mülazım-1 evvel: Ali Ağa
IV		İhtiyat Yüzbaşısı: Ahmed Ağa
V		Binbaşı: Hüseyin Ağa Tabur Katibi: Süleyman Efendi Tabur Katibi Muavini: ali Efendi Tabur İmamu: İbrahim Efendi /Cerrah: Hasan Efendi /Mülazım-1 Ūla: Rıza Efendi

		/Kolağası: Ahmed Zühdü Efendi
V	I	Yüzbaşı: Ahmed Ağa
		Mülazım-1 sani: Süleyman Efendi
		Mülazım-1 salis: Arif
		Mülazım-1 evvel: Mustafa Ağa
V	II	Yüzbaşı: Mehmed Ağa
		Mülazım-1 sani: Osman Efendi
		Mülazım-1 salis: Halid Ağa
	III	İhtiyat Mülazımı: Salih Ağa

Üçüncü Redif Alayının Erzincan İkinci Taburu

<i>Binbaşı:</i>	Hüseyin Efendi (/Hasan Efendi)
<i>Sol-kol Ağası:</i>	Ahmed Efendi
<i>Sağ-kol Ağası:</i>	Osman Efendi
<i>Tabur Katibi:</i>	Hüseyin Fehmi Efendi / Hasan Ef.

Bölük Zabitanı

<u>Bölük</u>	<u>Yüzbaşı</u>	<u>Mülazım-1 Evvel</u>
1	Hüseyin Ağa	Abdurrahman Ağa
2	Osman Ağa	Abdullah Ağa/(Kazım Ağa)
3	Osman Efendi	Kasım Ağa / (Mevlud Ağa)
4	Şerif Efendi	BekirEfendi/(Abdullah Ağa)
5	Süleyman Ağa	Mevlud Ağa
6	Mustafa Ağa	Mehmed Ağa
7	Hüseyin Ağa	-
8	Musa Ağa	-

Dabağhane ve Dikimhane Memurları

<i>Nazır:</i>	Kaymakam Mahmud Bey
<i>Kol Ağası:</i>	Tevfik Efendi
<i>Sancaktar:</i>	Halil Efendi
<i>Mülazım-1 Evvel:</i>	Mahmud Efendi
<i>Alay Emni:</i>	Şaban Efendi
<i>Alay Katibi:</i>	Abdulkadir Efendi
<i>Sancaktar:</i>	Hurşid Ağa

Mülazım-ı Evvel: Bekir Efendi

Musika Bölüğü

Saf Piyade I. Alayı Musika Yüzbaşısı: Hamid Ağa

Mülazım-ı Evvel: Ali Ağa

Mülazım-ı Sani: Ahmed Ağa

Zeki Paşa'nın müşirliği sırasında 1894, 1897 ve 1907 senelerinde "IV. Ordu-yu Hümâyûn Erkân-ı Harbiye Dairesi" teşkilatında vazifeli yüksek subay ve kademelerinde şunlar bulunuyordu:

1894

Miralay (= Albay / Osmânî ve Mecidî): Hüseyin Bey

2 Kaymakam

Levazım Dairesi

Mirliva (=Tuğgeneral): Mehmed Safved Bey

1. Şube Müd. *ûlâ, III. Osmânî, II. Mecidî*) – Mehmed Said Efendi

2. Mütemâyiz, 1 Mülazım-ı sâni, 2 Râbia, 2 Alay Emîni, 2 Alay Katibi, 1 sair vazifeli.

1897

Mirliva (III. Osmânî, II. Mecidî): Hüseyin Paşa

Levazım Dairesi

Mirliva: Mehmed Safved Paşa

1 Miralay, 2 Mütemâyiz, 2 Kaymakam, 2 Saniye, e Salise, 2 Alay Emîni

1907

Mirlivâ (III. Osmânî, II. Mecidî): Hüseyin Paşa

Miralay (Reis Muavini): Osman Macid Bey

1 Kaymakam, 4 Saniye, 1 Binbaşı, 2 Kolağası

Levazım Dairesi

Mirliva (II. Osmânî, III. Mecidî): Edhem Paşa

1. Şube Müd.: (Mütemâyiz, IV. Mescidî) – Ali Galib Efendi

Muavini: (ûlâ sânisî, V. Mecidî) – Derviş Rafed Efendi

1 Saniye, 3 Salise

2. Şube Müd.: (I. Osmânî, I. Mecidî) – Galib Bey

2 Sâniye

3. Şube Müd.: 1 Sâniye Müd.

4. Şube Müd.: 1 Sâniye Müd.

2. NÜFUS, EKONOMİ, EĞİTİM VE ULAŞIM

Nüfus: Daha önceki bölümde 1833, 1842, 1845 – 47 senelerine ait Erzincan'ın nüfusu tafsilatıyla verilmişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında muhtelif senelere ait nüfus tabloları ise aşağıya çıkarılmıştı.

H. 1289 (1872) Salnâmesine göre Erzincan Sancağı, bağlı kazalar, köy sayıları ve Müslüman – Hıristiyan nüfusun dağılımı:

Kaza ve	Kura	Nüfus-u Zükûr (Erkek Nüfus)		
		<u>Müslüman</u>	<u>Hıristiyan</u>	<u>Yekün</u>
<u>Nahiyeler</u>	<u>(Köyler)</u>			
Erzincan mr.	97	12127	5126	18263
Gercanis nah.	144	6695	1131	7826
Kemah kazası	56	4903	1873	6826
Kuruçay kazası	41	3680	1041	4241
Kuzican kazası	113	5853	741	6064
Ovacık kazası	177	5991	416	6457
Mazgirt kazası	195	10420	1115	11525
Yekûn	723	50729	11443	62172

Tablo: 1-a

Yukarıdaki tablodaki (1-a) rakamlar, 1289 tarihli salnameden aynen nakledildi. Ancak, yekûn hanesine yazılan toplama işleminde mühim yanlışlıklar vardır. Buna yapılan ek salnâmede bazı düzeltmeler yapılmış ancak bazı hatalar giderilmemiştir.

Ayrıca bu salnâmede Müslüman, Hıristiyan nüfusla, köy sayılarında bazı değişiklikler göze çarpmaktadır. Aşağıda bu salnâme listesi verilmiş (1.b), Tablo 1.c'de Erzincan, Kemah, Gercanis, Kuruçay ve ilaveten Tercan nüfuslarının son toplamı yapılmıştır.

H. 1289 (1872) salnâmeye ilave olunan belgede, Erzincan'a bağlı kaza, nahije, köy sayısı ve nüfusun dağılımı:

Kaza ve	Kura	Nüfus-u Zükûr (Erkek Nüfus)		
		<u>Müslüman</u>	<u>Hıristiyan</u>	<u>Yekün</u>
<u>Nahiyeler</u>	<u>(Köyler)</u>			
Erzincan mr.	97	12127	5126	17262
Gercanis nahi.	144	6695	1121	7826
Kemah kazası	56	4957	1869	6826
Kuruçay kazası	41	2680	1041	4721
Kuzican kazası	120	6705	1191	7896
Ovacık kazası	195	10420	1115	11525
Yekûn	742	56151	11866	64117

Tablo: 1-b

1872 tarihli salnâmeğe göre Erzincan (mrk.), Gercanis (nh.) ve Kemah, Kuruçay kazalarının köy sayıları ve nüfusun dağılımı:

Kaza ve Nahiyeler	Kura (Köyler)	Nüfus-u Zükûr (Erkek Nüfus)		Yekûn
		Müslüman	Hıristiyan	
Erzincan mr.	97	12127	5126	17253
Gercanis nahi.	144	6695	1131	7826
Kemah kazası	56	4903	1873	6776
Kuruçay kazası	41	3680	1041	4721
Yekûn	338	27405	9171	36576

Tablo: 1-c

1872 tarihli ilave salnâmeğe göre Erzincan (mrk.), Gercanis (nahi.), Kemah, Kuruçay ve Tercan kazalarının köy sayıları ve nüfusun dağılımı:

Kaza ve Nahiyeler	Kura (Köyler)	Nüfus-u Zükûr (Erkek Nüfus)		Yekûn
		Müslüman	Hıristiyan	
Erzincan mr.	97	12127	5127	17253
Gercanis nah.	144	6695	1121	7816
Kemah kazası	56	4957	1869	6826
Kuruçay kazası	41	2680	1042	3721
Tercan	29	5887	2712	8599
Yekûn	367	32346	11869	44215

Tablo: 1-d

Yukarıdaki salnâmelerden sonra, müteaddit senelerde tutulan diğer salnâmelerden nüfus mevzuu sağlıklı bir biçimde öğrenilebilmektedir. H. 1303 senesine kadar nüfus, özellikle dini milli bakımdan ele alınmışken; daha sonraki senelerde, kadın - erkek diye ayrıca belirlenmiştir.

H. 1299 (1883) tarihli salnâmeğe göre Erzincan, Refahiye, Kemah, Kuruçay ve Tercan'ın köy, hane sayıları ve nüfusunun dağılımı:

Kura	(Köyler)		Kazalar	Hane	Nüfus		Yekûn
	Müsl.	Hırist.			Erm.	Rum	
Erzincan	132	83941	6839	5280	38	22157	
Refahiye	141	2894	8037	466	539	9072	
Kemah	68	2852	5599	1947	133	7579	
Kuruçay	55	1763	4476	1134	-	5610	
Tercan	167	3948	11374	3550	199	15123	

Yekûn 563 198851 46325 12277 909 59511

Tablo: 2

H. 1303 (1886) tarihli salnâmeğe göre Erzincan Kemah ve Kuruçay kazalarının köy, mahalle, nahiye, hane sayısı, nüfusun müslim – gayri müslim ve kadın – erkek dağılımı:

H.1311 (1894) tarihli salnâmeğe göre Erzincan, Refahiye, Kemah, Kuruçay, Tercan kazalarının köy, mahalle, nâhiye, hane sayısı, nüfusun Müslim-gatri Müslim, kadın ve erkek dağılımı:

Kazalar	Köy ve Bağlı mahal Sayısı	Bağlı Nahiye Sayısı	Hane Sayısı	Müslüman		Ermeni		Rum		Protest		Yabn. E	Yekûn K	
				E	K	K	E	E	K	E	K			
Erzincan	197	19	10635	29590	19031	6132	6474	94	81	48	40	829	828	53947
	176	9	3376	10602	9984	372	398	540	560	—	—	—	—	21456
Kemah	86	4	3076	7121	6112	1484	1701	297	297	86	86	—	—	17166
Kuruçay	61	3	1799	4935	4765	1112	1167	—	—	—	—	132	74	12279
Yekûn	520	26	18886	52248	39892	9100	9740	938	920	134	126	961	672	104848

Kazalar	Köy ve Bağlı mahal Sayısı	Bağlı Nahiye Sayısı	Hane Sayısı	Müslüman		Ermeni		Rum		Protest		Yekûn
				E	K	K	E	E	K	E	K	
Erzincan	152	11	11368	22492	26613	6815	6658	114	98	22	12	62824
Refahiye	159	8	3286	11122	10961	1178	958	—	—	—	—	24220
Kemah	75	7	3119	678	7422	2348	2123	—	—	72	72	19715
Kuruçay	61	5	1954	5409	5845	1353	1617	—	—	—	—	14224
Tercan	191	12	4900	10485	9960	3666	2480	72	51	—	—	26714
Yekûn	638	43	24703	57186	60801	15361	13836	186	149	94	84	147697

Erzincan Sancağı

Kaza ve nâhiyelerin adları	Merkez vilayete (Erzurum'a) olan uzaklığı	Merkez livaya (Erzincan'a) uzaklığı	Merkez Kazaya Uzaklığı
Erzincan Kz.	32 saat	—	—
Gercanis Nh.	47 saat	—	15 saat
Kemah Kz.	44 Saat	12 (16) s.	—
Kuruçay Kz.	56 saat	24 saat	—
Tercan Kz.	16 saat	—	—

1318 (1900) tarihli salnâmeğe göre Erzincan, Refahiye, Kemah, Kuruçay, Tercan kazalarının nahiye, köy, mahalle sayısı ve nüfusun kadın – erkek dağılımı:

Salnâmelerden ayrı olarak çeşitli yerli ve yabancı araştırmacıların bazıları kısmen, bazıları teferruatlı olarak şehrin nüfusu hakkında bazı bilgiler vermişlerdir. Her ne kadar bunların doğrulukları müphemiyet arzetsen bile, CUNET,¹¹⁹ Ali Cevad¹²⁰ ve Şemseddîn Sami¹²¹'nin verdikleri bilgiler, değişik birer kaynak olmasının yanı sıra; dağılımında bazı değişik metodlar izlemeleri de önemlidir.

H. 1289 (1872) tarihli salnâmede Erzincan, Gercanis, Kuruçay ve Tercan'daki hâne, emlak ve mâbed'ler (Taşınmaz mallar). («Dahili vilâyette bulunan mâbed ve emlâkinin mîkdarını müyeyin cedveli»):

Kaza ve nâhiyeler	Camii	Medrese	Mektep	Han	Hamam	Kilise	Zibyar (hıristiyan mektebi)	Dük kân	Hâne
Erzincan mr.	195	19	101	7	6	25	16	1176	9562
Gercanis nh.	5	—	25	—	—	12	7	—	2528
Kemah kz.	27	2	41	5	1	10	7	212	2124
Kuruçay kz.	15	1	20	1	—	5	4	5	1227
Kuzican kz.	—	—	2	—	—	—	1	—	2206
Ovacık kz.	2	—	2	1	1	6	2	16	1700
Mazgirt	1	—	11	—	—	7	2	2	2858
Tercan	2	—	5	1	1	2	—	20	2778
Yekûn	247	22	197	15	9	67	39	1431	24983

Kazalar	Nahiye	Köy	Müslüman	Ermeni Gr. ve P	Rum Ort.	Yabn.	Yekûn
Erzincan			43583	13962	192	1437	59174
Mrk. kaza	19	197	15000	7500	200	300	23000
Refahiye	3	176					
Kemah	4	86					
Kuruçay	3	61					

CUNET'e göre (1892):

Ali Cevad'a göre (1895):

Şemseddîn Sami'ye göre (Kâmus-ul Âlam) ise dört kazası (merkez, Kemah, Refahiye, Kuruçay) ve 197 köyü bulunan Erzincan'ın bununla birlikte nüfusun yekünü 105.848'dir.

¹¹⁹ CUNET, Vital, *La Turquie d'Asie*, I. Paris, 1892.

¹²⁰ Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugati*, İst. 1895.

¹²¹ Şemseddîn Sami, *Kâmus-u Alam*, İst. 1889 – 1899.

Bunun 53.947'si (Müslüman: 39.621, Ermeni: 12.606) Erzincan Sancağı'na; 22.456'sı Refahiye'ye (köy: 176), 18.872'si Kemah'a aittir. Tercan'ın ise nüfus toplamı 25.868 kişidir.

Bu üç eserde verilen rakamlardan anlaşıldığına göre, aynı kaynaktan ve biri diğerinden olmak üzere faydalanılmıştır. Bazısında görülen eksikliklerin giderilmesi, diğerlerinden ve salnâmelerden bakılarak ortalama bir netice çıkarmak mümkündür.

Ticaret – Ulaşım – Haberleşme: Salnâmeler, vilayet ve bağlı sancakların toplumsal, hukuki ve kültürel yapısını ortaya koyan önemli belgelerdir. Çeşitli yıllarda düzenlenen bu kayıtlarda, Erzincan'ın ulaşım konumu ve vilayete olan bağının özenle ele alınmış olmasında, IV. Ordu Merkezi'nin ve daha sonra Ordu Müfettişlik Merkezi'nin burada bulunmasının da etkisi olmalıdır.

H. 1289 ve ona ilave olunan salnâmede, konuya ilişkin listeler şunlardır:

a) *Erzincan Ticaret Mahkemesi Memur Listesi:* Mahkeme Reisi İsmail Hakkı Efendi; Azalar Hacı Şerif Efendi, İsmail Ağa, Mardirus Ağa, İstipan Ağa, Ahmed Ağa; Katip Burhan Efendi.

b) *Vergi Dairesi Memurları (Erzincan Rüsûmat Müdüriyeti):* Müdür Derviş Efendi; Kâtib-i Evvel Mehmed Salih Efendi; Kâtib-i sâni Mustafa Efendi.

Kemah Kazası Rüsûmat Memuru Hüseyin Efendi; Kâtibi Mehmed Han Efendi; Mümelihâ Memuru Mahmud Efendi, Kâtibi Ömer Celal Efendi.

Tercan Kazası Rüsûmat Memuru Bekir Sıtkı Efendi.

c) *Merkez Memurları Listesi (Esâmi-i Merâkez-i Memûrîn):* Müdür 3. Sınıftan Hakkı Efendi, Ser Muhasebe Memuru Hüsnü Efendi; 2. Ser Muhasebe Memuru Sadık Efendi; Fevkâlade Memuru Ragıp Efendi.

d) *Arazi Memurları:* Tapu Katibi Kamil Efendi / (İsmail Ağa), (Sadık Efendi), (Mustafa Efendi); Yoklama Memuru Halil Efendi.

Tercan Arazi Katibi Mevlüd Efendi.

e) *Evkaf (Vakıf) Memurları:* Erzincan Müdürü Hilmi Efendi (Müderriş).

Tercan Kazası Evkaf Müdür Vekili Mahmud Bey.

f) *Posta İdaresi ve Tarifesi:* Posta Müdürü Mehmed Efendi; Telgraf Memurları Müdürü Hacı Ahmed Efendi; Ser Muhasebe Memuru Hüsnü Efendi, Sadık Efendi, Ragıp Efendi.

Ek : Posta Tarifesi: Bir mektup üç dirhemden her ne kadar noksan olursa olsun, üç dirhem hesab olunur. Üç dirhemden ziyade olan mektublardan beher (her biri) dirhem için nısf (yarı, yani 0,5 ücret) ahz olunur. Üç dirhemlik adi bir mektubun 100 saat mesafeye kadar 1,5 ve 101 saatten 200 saate kadar 3; 201 saatten daha ziyadesi için 6 postahane olan mahallerde iki kat ücret ahziyle (alınan) taahhüd usulü icra olunduğu, müsüllü tatar caddesi olan mahallere (posta yolu bulunan güzergahlarda) emanet ve eşya ve mektup gönderilüp; tatar işlemeyen mahallere yalnız mektup gönderilir.

Gazetelerin beheri 5 dirhem olanlarının ve 10 dirhem bulunanlarının 10; ve 10

dirhemden ziyadesinin ücreti 20 paradır. Risale şeklinde olan gazetelerin beher 25 dirhem olanları da 20 paradır.

Devlet matbaalarında basılan kitapların taşraya nakil ve ihracında, eşyayı sâireye nisbetle nısıf ücret ahz olunur. Avamir-i âliye ve senedât gibi evrakdan 40 dirheme kadar 10 dirhemli adi bir mektup 40 dirheme tecavüz eder ise, numune vechile saat üzerine beher kayyede 10'ar para ahz olunur. Bu mekule evrakın teahhüdü arzu olunur ise, iki kat ücret ile teahhüd ettirilir. Nümune tâbir olunur. Eşya ve matbuattan beher saat için kayyide 10'ar para ahz olunur.

Altun ve evrak-ı nakliye ve mücevherat ve incü ve buna mümasil hafifzi kıymet eşyanın kıymeti nisbetle saat başına beher 1.000 kuruş için 2 para alınacaktır. Sim (gümüş) meskukatta 1.000 kuruş için beher saatte 12 paradır.

Posta ile bu makule sim ve zer (altın) meskukat ve mücevherat ücretden maada miktar ve kıymetleri hesabıyla beher 100 kuruş için 6'şar para alınarak sigorta usûlü icra olunur. Ve meskukat-ı nehasiyenin postalar ile nakli memnûdur (yasaktır). Postaya verilen emanet akçenin durumunda beyan olunan miktardan fazla akçe zuhur eyledikte, bu falanın iki kat ücreti (ceza olarak) ahz olunur.

Bir zatın nefsinde bacı mühim ve müstecil işi vuku bulup da zuhuratı tatar veya sürücü ihracatı murat eylediği takdirde, ber mucib târife-i mektup ücreti verdikten sonra beher saatinde tatar için 25, sürücü için 3,5 kuruş ücret ahz olunur.

g) Erzincan'ın Erzurum'a saat olarak uzaklıkları ("Erzurum vilayeti dahilinde kain evliya-i mülhikada bulunan nahiyelerin tabi oldukları kazaya ve kazaların merkez lîva vilayetine olan mesafelerini mübayn cedvelidir."):

h) Erzincan ve bağlı kazalarında bulunan hane, emlak ve taşınmaz mallar: Gerek ferdi araştırmacıların ve gerekse resmi yayınlardaki kayıtların sayesinde, Erzincan ve nahiyeye, kaza merkezlerinde bulunan çeşitli yapıların sayısı hakkında malumat elde edilebilmektedir.

Sadece dini yapıları kaydeden Cuinet, Erzincan merkezinde 90 camii, 55 medrese (ihtimalki bazı büyük mektepleri de medrese diye kaydetmiş) ve 30 kilisenin bulunduğunu yazar.

Ali Cevad Lügat'ında, Erzincan merkezinde 20 cami, 4 medrese, 4 kilise, 1300 dükkan, 8 hamam ve birer sivil rüştiye, askeri rüştiye, cezaevi, baruthane, dabakhane ve abahane; Refahiye'de 15 cami, 1 medrese ve 13 kilise; Kuruçay'da 1 medrese; Tercan'da ise 36 cami, 30 medrese ve 35 kilise. Erzincan'da yeteri kadar mektep olduğuna işaret edilip, bu sayı Refahiye'de 12; Kemah'ta 32; Kuruçay'da 24'tür. Ali Cevad, Tercan'ın 236 değirmenini de kaydeder.

Şemseddin Sâmî'nin Kâmus'unda da yukarıda belirlenen yapılar, hemen hemen aynı sayıdadır. Aynı olarak birer kışla, hastane, barut deposu (cephaneden ayrı olarak); Refahiye'de 2 han, 2 fırın ve 25 değirmen; Kemah'ta 7 han, 1 hamam, 220 dükkan, 3 fırın ve 10 değirmen; Tercan'da 4 han, 1 hamam 60 dükkan olduğunu kaydeder.

Eğitim – Öğretim: Temel eğitimin ilk basamağını “Sıbyan Mektepleri” teşkil etmekteydi. Cumhuriyet dönemine kadar gelen bu sistem, ülkenin vilayet, kaza, nahiye ve köylerine yaygın durumdaydı. Tanzimat öncesindeki eğitim müesseseleri, sıbyan mektepleriyle medreseleri içermekte olup; devletin kontrolünü gerektirmekteydi. Başta dini ve ahlaki konularda eğitim veren bu kuruluşlar, XVII. yüzyıla kadar ülkenin ileri gelenlerinin yetişmesinde hem yeterli ve hem de kaliteli bir yapıdaydılar. Daha sonraki asırlarda, diğer müesseseler ve bilhassa bu kurumların organik bağının olduğu vakıfların düzeni bozulduğundan, bu kurumlar da bozulmuşlardır.

Tanzimat’tan itibaren ilk mekteplerin ıslahı ve kademeli olarak devam ettirilen çeşitli mekteplerin kurulup geliştirilmesi konusunda çabalar sarf edilir. Ancak uzun bir zaman, bütün eğitim kurumlarını tek zâviyeden, kararlı ve geleceğe yönelik bir biçimde, düzenli yönetme işi başarılımış değildir. Ancak, XIX. yüzyılın son çeyreğinde, ülkenin eğitim mevzusu, gerek zamanın şartlarının zorlaması ve gerekse yönetim mekanizmaları tarafından birlik ve bütünlüğe doğru olumlu bir gelişme kaydeder. İçinde medreselerin de dahil olduğu sıbyan mektebi, rüştiye (orta mektep), idadiye, darülfünun vs. eğitim kurum ve kademeleri, kendi içlerinde de bazı ihtisaslaşmalar göstererek 1924 yılına (Tevhid-i Tedrisat) kadar devam edegelmiştir.

Diğer gayri müslimler de kendi manastır, kilise gibi dini mabetlerinde ve açtıkları diğer sivil okullarda eğitimlerini görmekte, ayrıca Türk hükümetleri nezdinde açılan sivil üst kademe eğitim kurumlarına gidebilmekteydiler.

Çeşitli müelliflerin eserlerinden ve resmi olarak tutulan kayıtlardan elde ettiğimiz bilgilere göre XIX. yüzyıl sonlarında eğitim müesseselerinin sayısı, öğrenci adedi ve kütüphane, kitap sayısı yaklaşık olarak şudur:

İlk mektep sayısı 200’ü bulmaktaydı (H. 1289 / saln. s. 197). Bunun 100 küsuru (1872’de 101, 1903’lerde 119) Erzincan Sancağı’nda, 25’i Refahiye’de, 41’i Kemah’ta, 20’si Kuruçay’da, 5’i Tercan’da idi.

Medrese sayısı kaynaklarda değişik zikredilmekle birlikte yaklaşık 20’yi bulduğu (1872’de Erzincan ve bağlı kazalarında toplam 22’dir. Kâmus’ul Âlam ve Ali Cevad’ın Lûgat’ında da bu sayı hemen hemen aynıdır. Cuinet’te ise 55 adet zikredilişi, mescitlerin de sayılmış olmasından doğmuştur.) kabul edilebilir. 1903 tarihli Maarif Salnâmesi’nde Erzincan merkezinde bulunan 9 medresenin ismi verilir: 1- Halilullah Medresesi 7 talebe 2- Hacı Ali Bey Medresesi, 5 talebe 3- Müftü Medresesi, 15 talebe 4- Molla Güzel Medresesi 5- Yeni Medrese 6- Gâzi İftihareddîn (Mutahharten) Medresesi 7- Melik Fahreddîn (Behramşah) Medresesi 8- Abdulkerim Medresesi 9- Silahşör Osman Ağa Medresesi. Kemah’ta ise; 1- Camii Kebir Medresesi 2- Eğin Medresesi.

Rüştiye yani orta mektep sayısı, Erzincan’da 2, Kemah’ta 1 ve Tercan’da 1 adet olmak üzere toplam 4 kadardı. Tercan Rüştiyesi’nin 1872’li yıllarda 60 talebesi, Kemah Rüştiyesi’nin 1903’lü yıllarda 66 talebesi, Kemah Rüştiyesi’nin 98 ve Erzincan Askerî Rüştiyesi’nin 180 talebesi vardı. Yine bu yıllarda askerî idadi(lise)de 200 talebe okumaktaydı

(H. 1321 tarihli Maarif Saln.).

Harbiye, Erzincan'da Temmuz 1906'da açılmış, fakat Etim 1908'de bütün harbiye mektepleri İstanbul'a toplandığı için kaldırılmıştır. Kapandığında üç sınıflıydı ve 17 kişilik ilk mezunlarını vermiş bulunuyordu.

Resmi kayıtlarda adı geçen kütüphane sayısı üç olup (19/3 tarihli saln. göre), 2'si Erzincan'da, biri Kemah'tadır. Erzincan'da olanlar: Müftü Hacı Abdullah Efendi Kütüphanesi (221 kitap), Hacı Ali Bey Kütüphanesi (204 kitap); Kemah'ta olanlar: Gülabibey Kütüphanesi'dir (100 kitap).

Ürünün Adı	Miktarı	Hayvan Türü	Sayısı
Has buğday	4 935 000 Şinik	Öküz	31 700 baş
Sarı-baş	2 36 000 Şinik	İnek	36 700 baş
Arpa	4 867 000 Şinik	Manda	7 580 baş
Çavdar	215 000 Şinik	Boğa	2 350 baş
Keten tohumu	17 000 Şinik	Dana	19 500 baş
Darı	42 000 Şinik	At	2 838 baş
Mercimek	400 Şinik	Katana	3 250 baş
Ceviz	25 000 Şinik	Kısrak	3 735 baş
YEKUN	12.337 400	Tay	1 685 baş
Fasulye	646 okka	Eşek	13 400 baş
Tütün	1 450 Okka	Katır	7 125 baş
Kavun-Karpuz	315 000 Okka	Koyun	171 700 baş
Soğan	355 000 Okka	Koç	9 141 baş
Mısır	5 000 Okka	Kuzu	55 594 baş
Patates	33 000 Okka	Teke	6 775 baş
Kiraz	89 300 Okka	Keçi	160 840 baş
Vişne	69 900 Okka	Oğlak	91 311 baş
Elma	18800 Okka	YEKUN	625 079 baş
Armut	42 950 okka	Petek balı	30 450 Okka
Üzüm	512 000 Okka	Sığır ve manda	
Ayva	5 000 Okka	derisi	35 000 Okka
Dut	199 800 Okka	Koyun ve Keçi	
Şeftali	15 000 Okka	derisi	70 000 Okka
Kayısı	47 000 Okka	Yün	75 000 Okka

Endüstri (Mâmulat ve Mensucat): Her ne kadar Orta Çağ süresi içinde ve Osmanlı idaresinin ilk asırlarında, Erzincan ve diğer Anadolu kentleri içerisinde iktisadî alanda mühim bir sırada bulunmaktaysa da, bilhassa XIX. yüzyıl içerisinde ülkede meydana gelen siyasi hadiseler ve savaşlar sebebiyle, eski gelişme hızını kaybetmiş olmalıdır. Yine de, kendine has mahalli ürünleri ve geleneksel mamüllerinin üretiminin bazı zamanlar dışında azalmayıp, çoğaldığı kesindir.

Bu yüzyılda tekstil ürünlerinin üretim ve ticareti başta gelmekteydi. Bu dalda hala

kullanılmakta olan ihram yapımı, seccade, çarşaf, havlu, hamam takıları, tuhafiyenin hemen her çeşidi resmi kayıtlarda zikredilir. Yün ve pamuk dokumacılığının yanı sıra, dabakhanelerde elde edilen derilerden günün modasına uygun ayakkabı ve koşum takımları da yapılırdı. Başta Refahiye, Eğin, Kemah ve Kuruçay yöreleri olmak üzere halı, kilim, keçe, eldiven, aba, çorap vs. yünden hasıl olan eşya üretimi, ileri bir seviyede bulunuyordu.

Uzun asırlardan beri yapılagelen bakırcılık, Erzincan'ın vazgeçilmez işletme ve işlemeciliği addolunur. Zira bir yüzyılda da gerek ülke içinde ve gerekse Trabzon yoluyla, Avrupa gibi dış ülkelere önemli miktarda bakır levha ihraç edilmekteydi. Bakır ve çeşitli madenlerden pek çok türde ev eşyaları, araç – gereçler yapılmaktaydı. Gümüşten yapılan çeşitli eşyalar, çevre illered tutulmaktaydı. Hatta bakırdan işlenen sanat değerine haiz eşyalar, Avrupa'nın milletlerarası fuarlarında sergilenir, büyük ilgi görürdü.

Ürünün adı	Miktarı	Hayvan Türü	Sayısı
Buğday	858 000 Kile	Öküz	14 300 baş
Arpa	444 000 Kile	Boğa (Tosun)	230 baş
Zegrek	15 030 Kile	İnek	24 300 baş
Darı	74 100 Kile	Dana	6 050 baş
Nohut	1 450 Kile	Manda	5250 baş
Fasulye	30 030 Kile	Aygır	1 450 baş
Ceviz	5 558 Kile	Kısırak	1 250 baş
Tütün	6 930 Kile	Tay	3 530 baş
Bamya	3 500 Kile	Katır	3 650 baş
Pamuk	86 000 Kile	Eşek	16 000 baş
Kavun - Karpuz	330 000 Kile	Koç	13 100 baş
Soğan	357 500 Kile	Koyun	167.350 baş
Patates	10 000 Kile	Kuzu	66 300 baş
Vişne	6 150 Kile	Keçi	140 405 baş
Kiraz	3 400 Kile	Oğlak	59 600 baş
Elma	11 750 Kile	Teke	9 500 baş
Armut	6 200 Kile		
Ayva	—	YEKUN	533 120 baş
Dut	233 500 Kile		

Önemine binaen, 1872 tarihli salnâmeye ilave olunan resmi kayıttaki yer alan bir açıklamada şöyle denilmektedir: “Adı geçen Lîva'nın merkezi olan Erzincan'da, tuhafiyeye ve seraciye (Turfanda sebze), kıldan dokunan ihram ve seccade gibi her nevi mâmulat, tabak, zil biçiminde gümüş ve timura ilişkin şeyler dahi yapılmakta.

Bu türden elde edilen mâmulatlar, vilayet merkezine ve ihracı olan sair yerlere senede 10.000 kayye miktarda nuhasi amel edilmektedir. Mensucattan havlu ve hamam takımı, yünden mâmul çatma yastık ve oda döşemesi, ilk alacaları, bazı karyelerinde Acem şalina benzer bir nevi şal, nesç (bez) imali yapılmakta; emtiayı mezkûrede deruni Lîvada belagan belağ sarfolunduktan başka, Dersaadet (İstanbul) ve merkezi vilayet (Erzurum) ve mahalli sâireya dahi irsal ile sarf ve satışı olmaktadır. Lîvayı mezbur tevabiyeden (Erzincan'a bağlı yerlerden) Kemah, Kuruçay, Kuzican, Mazgir, Ovacık yöreleriyle Gercanis nahiyesi çevresinde kilim, keçe, eldiven, çorap ve aba'kı yünden mâmul emtia, rehin mevkî-i husul olup, derunu Lîva ve etraf ve enhada sarf ve fütur olunur (satışı yapılır.”

Tarım, Ziraat ve Hayvancılık: Erzincan ve bağlı kazalarında, Eğin ve Tercan yörelerinde tarım ve hayvancılık hemen her asırda olduğu gibi, XIX. yüzyılda da geçimin önde gelen iki temel kaynağını teşkil etmekteydi. Yüzey şekilledi ve iklimi sebebiyle Erzincan Ovası, Kemah ve Eğin vadileri, tarım – ziraat açısından daha elverişli; elde edilen miktar daha yüksekti. Refahiye ve Tercan, daha ziyade hayvancılık sahasında gelişme göstermekteydiler.

Aşağıda 1292 (1875) tarihli salnâme ve Cuinet'in verdiği listelerde tarım ürünleri, hayvan çeşitleri ve miktarları çıkarılmıştır.

H. 1292 (1875) tarihli salnâme göre tarım – ziraat ürünleri (Kile = 39 kg.) ve hayvan türleriyle sayıları:

Cuinet'e göre, 1892 senelerinde tarım – ziraat fakülteleri (Şinik: 9.5 litre, Okka: 1.238 gr.) hayvan tür ve sayısıyla bazı hayvan ürünleri miktarı aşağıda verilmiştir:

Zerdali	30 500 Kile		
Erik	36 500 Kile		
Çiriş	3 000 Kile		
Lahana	8 300 Kile		
<hr/>			
Erik	31 400 Okka	Tiftik Yünü	53 000 Okka
Şalgam	75 000 Okka		
Lahana	108 000 Okka	YEKUN	268 450 Okka
Nohut	87 600 Okka		
<hr/>			
YEKUN	2.657 300 Okka		

Orman: Tarihi belgeler, bugünkü orman alanlarının XIX. yüzyıl içinde de aynı özelliğini koruduğunu göstermektedir. 1872 senelerine tekabül eden yıllara ait salnâmelerden anlaşıldığına göre, Erzincan Sancağı'na bağlı yerlerden başka Gercanis (Refahiye) ve bilahare kendisinden ayrılan Mazgirt ve Kuzican yörelerinde çeşitli palut, çam ve kavak ağaçlarından müteşekkil mühim orman ürünleri bulunmaktaydı.

Gercanis mıntıkasındaki orman sahaları (uçtan ucan) enine – boyuna üçer – dörder saatte ancak varılabilen genişlikte olup, ekseri ağaçlar, çam ve meşe(pelik, palut)den müteşekkildir. Buradan elde edilen çam tomruk ve keresteler, arabalarla Erzincan, Kemah ve Eğin'e sevk edilip satılmaktaydılar. Keban, maden yataklarının tesisleri için bile buradan nehir yoluyla sevk ve ulaşım yapılmaktaydı. Adı geçen 1872 tarihli salnâmede, akarsular da tarif edilirken, bunların çeşitli zâhire ve sair eşya taşımıcılığında da kullanıldığına değinilir.

Kuruçay kazasının da bazı dağ manalarında ufak ormanlıklar olup, bunlar yalnızca kendi havalilerinin ihtiyacını karşılayabilmekteydi.

Kaplıcalar: Bugün çeşitli tesislerle kullanılma alanı genişletilen Ekşisu bölgesinin niteliği, XIX. asırda da bilindiği 1872 tarihli salnâme ilave olunan kayıttan şu ifadesinden anlaşılmaktadır: “Erzincan kasabasına iki saat mesafede Nörkâh ve Çakırman karyeleri arasında, kükürtlü ve harareti muğdedil bir kaplıca olup, bazı maraza (hastalıklara) nefi vardır.” s. 183) Ayrıca o günkü Erzincan'a bağlı Kuzican kazasında; Hasan Gazi, Boz Ağa ve Karaderbendi mahallerinde ve Mazgirt kazasında Bağın bölgesinde birer kaplıca kayda

geçenler arasındadır.

Ziyaret Yerleri: H. 1289 (1872) tarihli salnâmede (s. 131), halkın ziyaret ettiği beş ziyaretgah kaydedilir: Erzincan'da Cezvini (Cırzını) Dağı'nda, Ali Kerim El-hisal Nefidin Aceb Şîr Gazi (bugünkü Sultan Seydi diye anılan yer), Veliyullahdan Pîr Muhammed (Keleriç köyünde), Terzi Baba; Kemah'ta Ali Selçuk'dan Sultan Melik Mengüçik Gazi; Gercanis'de ise Seyyîd Sinan Gazi türbeleridir.

3. XIX. YÜZYILDA EĞİN

XIX. yüzyıl başlarında, Osmanlı vilayet ve sancaklarında yine organizasyon değişikliği olmuş, bu kez Eğin, Sivas'tan alınıp Harput / Maâmuretü'l-âziz vilayetine bağlanmıştır (1878). Bu yıl, Eğin Kaymakamlığı'na tayin olunan İsmail Hakkı, 1888 tarihine kadar on yıl bu görevi ifa etikten sonra Kuzican kazasına tayin edilmiştir. Kendisi Harputlu olup, Müftüzâde Ali Hıfı Efendi'nin oğlu olan İsmail Hakkı, bilahare kaymakamlık görevinden ayrılmış, İstanbul'a avdet ederek, İstanbul belediyesinin 10. ve 1900'de 3. dairesinde muhasebeciliğini de yapmıştır ¹²².

Nisan 1825 tarihinde bu kazamıza gelen Moltke, Eğin'e ilişkin olarak şunları kaydeder: “Bu şehir(EğİN)le Amasya benim Asya'da gördüğüm en güzel yerler. Amasya daha garip ve hayret verici, fakat EğİN daha muhteşem ve güzel; burada dağlar daha muazzam, nehir daha önemli, Aslında EğİN birbirine ulaşmış bir sürü köylerden meydana geliyor. Bütün evler çeyiz ve dut ağaçları, kavaklar ve çınarlarla gölgelenmiş bahçelerin ortasında olduğu için şehir büyük bir alanı kaplıyor. Yukarıda gördüğünüz zaman tamamıyla vadide imiş gibi görünüyor; fakat nehrin kenarına varılınca evlerin bir kısmının yukarıda, çeşit çeşit garip şekilli taşlık ve kayalıkların üzerinde kurulduğu ve vadinin dik yamaçlarının ta yüz ayak yüksekliğe kadar meyve bahçeleri ve bağlarla örtülü olduğu görülüyor. Birçok küçük sular, dağdan aşağı çağlayarak iniyor. Bunlardan birinin üzerinde beş değirmen saydım, her değirmenin çatısı ötekinin tabanı hizasında idi. Öyle ki su bir çarktan ötekine dökülüyordu. Ağaçların çiçek açma zamanına yukarıdan görünüş anlatılamayacak kadar güzel olurdu.

EğİN Ermenilerin başşehridir (?). Asya'nın bir köşesindeki bu derbende Ermeni sarraf yani banker, eğer paşa, yani patronu ona bir iki milyon kuruş borçlu kalır ve kendisi de alış-verişten bir o kadar kârla çekilirse, -çünkü hesaba üç dört milyon fazla yazmıştır- hazinelelerini kaçıtır. Kalfa, yani yapı ustası; bakkal, yani yiyecek satan; hamal, yani yük taşıyıcı hep buraya döner. Çünkü uzun zamandan beri adet, EğİN'den bütün genç erkeklerin on sene için başşehre gitmeleri, orada vebadan ölmeleri ya da zengin olarak kayalık vadilerine dönmeleridir. Asya şehirlerinden farklı olarak burada evler, düz toprak damlı değil çatılıdır; her evin taştan bir alt katı var, fakat burada kimse oturmuyor. Bunun üzerine iki üç kat yapılıyor. Bunlardan üstteki daima alttakinden ileri çıkıyor. Büyük pencerelerin üzerinde bir sıra yuvarlak pencere var. Bir cümle ile sadece evlere bakınca insan kendini

¹²² Sicilli Ah. Def., No: 18, s. 81: A. Çankaya, **Mülkiyeliler**, İst. II, s. 16.

İstanbul'da sanıyor.”¹²³

Yine XIX. yüzyıl araştırmacılarından Charles Texier, Eğin'deki tekstil sanayine dikkati çeker. Eğin'deki 2000 hanenin Müslüman, 700 hanenin Ermeni olduğunu kaydeder ki; bu, Moltke'nin Eğin'e "Ermeniler'in başşehri" demesindeki anlamın, Ermeni nüfus etkinliğinin olduğunu değil, çevrede ancak bu merkezde iş açısından daha faal olduklarını ifade için söylendiğini göstermektedir. Yine Texier, tekstil sanayinin (bilhassa mavi renkte dokunan pamuk bezle meşhurdur) bu azınlıkta olduğunu belirtir¹²⁴.

1312 (1894) ve 1326 (1908) tarihli salnâmelerde, Eğin'in 6 nahiyesinin ve 83 köyünün olduğu, yani nahiye sayısında, yirmi sene öncesine göre artma görülürken; köy sayısında azalmanın olduğu öngörülmektedir.

1890'lara doğru Eğin hakkında bilgi veren Cuinet¹²⁵, kazanın nüfusunun 19.000 olduğunu tahminen belirlerken, 1896'lara doğru V. W. Yortke'nin tahmini¹²⁶ 15.000'dir.

Moltke, Eğinlilerin pek çoğunun gurbetçi olduğunu, başta İstanbul'a gittiklerini, Ermeni kesiminin de Amerika'ya gidenlerinin dahi olduğunu belirtmişti. Cuinet, buradayken gidip dönen kimselerin yaptığı yatırımlardan söz eder. Şemseddîn Sami'de de bu göç hadisesine değinilerek¹²⁷ şu bilgilere yer verilir: "Mâmurettü'l-âziz vilayetinin Harput merkez sancağına bağlı bir ilçedir. Dağlık arazisine rağmen, bol meyve yetiştirmektedir. Bir rüştiyesi ve bir kilisesi vardır. Kasabanın nüfusu, 10 bine yakındır. Arapkir nahiyesi ve köyleriyle beraber 36 bini bulur. Bunun ancak 10 bini Hıristiyan, geri kalanı (26 bini) Müslümandır. Müslümanların çoğunluğunu Türkler ve bir kısmını da Türkmen aşiretleri (Kürtler) meydana getirirler. "Hemen hemen aynı bilgilerin verildiği Ali Cevad'ın Lûgat'ında¹²⁸ nüfusun oranı daha fazladır. Buna göre, tüm ilçedeki (köy ve nahiyelerin dahil olduğu) nüfusun toplamı 45.815 olup, bunun 4386'i Müslüman, 1000'i Rum, 154'ü Ermeni ve 800'ü Yahudidir.

¹²³ H. Van Moltke, **Briefe uber Zustände und Begebenheiten in der Türkei**, 1935 / 1839, s. 378 – 379. (Türkçe terc. H. Örs (Moltke'nin **Türkiye Mektupları**), İst. 1969. s. 246 – 247.)

¹²⁴ Asie Mineure, description géographique et archéologique, Paris, 1862. Türkçe terc. Ali Suad, **Küçük Asya**, III, 339 / 1340, s. 113.

¹²⁵ V. Cuinnet, La Turquie d'Ais'ie, I.

¹²⁶ V. W. Yorke, **A. Journey in the Valley of the upper Euprates**, Gegr. Journal (7796, II), VII., s. 333 vd.

¹²⁷ Şemseddîn Sâmî, **Kâmus-ul Âlam**, I-IV.

¹²⁸ Ali Cevad, **Memalik-i Osm.**

CUMHURİYETİN 100. YILINDA ERZİNCAN

VI. XX. YÜZYIL BAŞLARINDA ERZİNCAN (1908 – 1914)

XX. yüzyıl eşiğine gelindiğinde Osmanlı Devleti Sultan Abdulhamid'in yönetimi altında iç ve dış yoğun politik bir dönemden geçmiştir. 1887'deki Yunanlılarla yapılan savaşın kazanılması ve 1900'lerden sonra hükümdarın yeryüzü Müslümanlarıyla kurmaya çalıştığı ilişki bu halklar arasında Osmanlıya karşı olan saygınlığı artırmıştır. Asya, Ön Asya ve Afrika'da Osmanlı'ya karşı olan yenilenen bir ilgi ve saygı dönemi başlamıştır. Ancak, hükümdarın ülke kurum ve kuruluşlarının tümüyle kendi gözetimi içinde olması yönündeki gayretleri, basın özgürlüğüne karşı sansürünün giderek sıklaşması, ona karşı olan muhalefeti artırmıştır.

Halk hayatından memnun, fakat sivil ve askeri bürokrasi, yüksek tahsil talepleri bu istibdata karşı giderek hoşnutsuzluk duymaktaydılar. Çok geçmeden 1902 – 3 Makedonya – Bulgar ihtilali patlak verir. 21 Temmuz 1905'de ise Ermeni komiteciler, Doğu Anadolu'da 6 vilayeti içine alan bir Ermenistan hayaliyle “Bomba Suikastı”na sebep olurlar. Hükümdar, bu hadiseden sonra daha da tedbirli olma lüzumu duymuştur.

Ali Namık Bey'den sonra, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar, şu zatlar Erzincan Mutasarrıflık görevinde bulunmuşlardır:

Asaf Paşa (1898 – 1903), Tevfik Paşa (1903 – 1904), Mahmud Paşa (1904 – 1908), Tevfik Bey (1908 yılı içerisinde), Yanyalı Şefik Bey (1908 – 1909).

1887 senesinde, Erzincan'da bulunan IV. Ordu'nun Müşiri Zeki Paşa ise, 1908'e kadar bu görevi ifa etmiş; Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra bu görevinden alınmıştır.

Meşrutiyet'in ilanını takip eden senelerde, Erzincan'a uğrayan C. Nuri Lermioğlu¹²⁹ kentin genel görünüşü için şu bilgileri verir: “Caddeler oldukça geniş, iki tarafı söğüt ağaçlarıyla çevrili. Şehir güzel ve şirin. Şehre girerken (kuzeyden) hemen önümüze o zamanki adıyla “Millet Bahçesi (Parkı)” çıkıyor. Parkın etrafını çevreleyen duvarlar, bir vapurun pruva ve bordalarını takliden yapılmış. Uzaktan karaya oturmuş veya kızağa çekilmiş bir vapur görüntüsü arz ediyor. Şehirde güzel köşkler de var. Görülen mamurin sayısı az. İstisnasıyla Müşir Nâfiz ve Müşir Zeki Paşa'nın hizmetlerinden.”

Resim 6: 31 Mart Vakası'na ilişkin olarak 29 Nisan 1909 Tarihli Servet-ı Fünun'da yer alan bir poster.

¹²⁹ O.Nuri Lermioğlu, **Halkın İstemediği İnkılab – Meşrutiyet** (Orijinal adı: Meşrutiyet'in İç Yüzü ve Başımıza Gelenler), İstanbul 1976, s. 110.

“Müşir Zeki vefat eden Ahmed Mâcid, 1907’de 1. rütbe Mecidî Nişanı ile taltif edilen (mütemayiz) kimseler arasındadır ¹³⁰.

Şefik Bey (1909 – 1910/11): Yahya’nın Margılıç Kasabası’nda doğan Mehmed Şefik Bey (1876), çiftçi Güzelzade Abdulhamit Ağa’nın oğludur. Erzincan Askerî Rüştiyesi’nde okuduktan sonra 1899’da Mülkiye’den mezun olup, Yanya Vilayeti ve Preveze Sancağı Maiyet Memurlukları’nda stajını görüp, 1900 senesinde Tortum, 1902’de Hassa, Paşa’nın devrine göre çok gayretli ve çalışkan bir zat olduğunu, sonraları Harbiye Kışlası adını alan ve orduya iki sınıf zaptiye yetiştiren Harbiye Mektebi’nin bânisi oluşundan, dokuma fabrikası, elbise ve kundura imalathânelerinden vs. atelyelerin onun tarafından kurulmuş bulunmasından anlaşılıyor.”

“Erzincan’da sıvasız, kerpiçten yapılmış evler de yok değil, fakat nisbeten sayıları az. Bu a halkın refahının ölçüsü addolunabilir (Bir diğer 1904 tarihli belgede, kiremit saçaklı ve iki katlı binaların hayli mevcut olduğu kentte, kârgir mevcut olup, toplam 3750 haneyi tuttuğu belirtilir). Yerli halkın Ekşisu/Çermik dedikleri, Karahisar ve Kisarna maden suları ayarında, şehre yakın bir su var. İçenler az, fakat deva ve şifa hassası umarak yıkananlar çok.”

Gerek II. Abdulhamid’in yönetim şeklinin zamana uyumsuzluğu, gerek II. Ordu subaylarının ve gizli çalışan İttihat – Terakki Cemiyeti’nin baskısı neticesinde 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet ilan edilir. II. Abdulhamid istemiyerek de olsa, kan dökülmesi buna ram olmuş, yapılan ilkel ve yolsuzluklarla geçen seçimlerin sonunda 17 Aralık 1908’de Meclis-i Mebusan-ı kendisi bizzat açmıştır. Bu mecliste 275 milletvekilinden 142’si Türk, diğerleri Arap, Arnavut ve gayri Müslimlerden meydana gelmiştir. Türk milletvekillerinin çoğu ise İttihat ve Terakki Partisi taraftarlarıdır. İlk meclisin Erzincan mebusu Müftü Osman Fevzi Efendi’dir. 1908 seçimlerinde Halet Bey, 1913 senesi seçimlerinden Kemahlı Sağırzâde Halet Bey ve 1917 seçimlerinde ise Belediye Reisi Halil Bey, Erzincan mebusu olmuşlardır.

Yeni dönemin kendilerine fırsat tanıdığı umudunu taşıyan Ermeniler (Meclis’te 12 üyeleri vardı), yeniden silahlanıp ayaklanma hazırlıkları yaparlar. Dönemin ilk patırtısı ise 14 Nisan 1909’da Adana – Tarsus yöresinde olur. İstanbul’da ise, 31 Mart Vakası diye anılan 13 Nisan hadisesi patlak verir.

13 Mart Vakası’nda Erzincan: Bu hadise İttihatçılar’ın II. Ordu’dan getirttikleri nişancı taburların “şeriat isteriz” sloganıyla çeşitli kimselerin provokatif eylem ve kışkırtılığıyla başlamış, çıkan olaylarda tertipçi ve liderlerin içinde tek bir subay bulunmamıştır. Vakayı, II. Abdulhamid’in tezgâhladığı şeklindeki iddialar ise, zandan öteye gitmemiştir. Kaldı ki, 27 Nisan’da hükümdarın tahtından indirilişiyle, İttihatçılar en büyük emellerine kavuşmuş oluyorlardı.

¹³⁰ Sicilli Ah. Def. No: 77, s. 303 ve Zeyl Def., No: 80, s. 307, No: 80, s. 307 – No: 150, s. 361; Mülkiyeliler, s. 343; A. Kemali, s. 289.

Olaylar İstanbul'da olmakla beraber, yankıları Erzincan ve Erzurum'da da görülmüştür. O sırada merkezi Erzincan olan IV. Ordu Komutanı Müşir İbrahim Paşa idi. Erzurum'da Kara Yusuf Paşa'nın emrinde bulunan garnizonda askerler arasında bir kaynaşma baş gösterir. Ordu merkezi Erzincan'da kaynaşmalar vardır ve başlarında ise İstanbul'da olduğu gibi bir çavuş vardır. Durumu haber alan Müşir İbrahim Paşa ve Erkânı Harp yüzbaşlarından Kemal Bey, Erzincan Askeri Garnizonu'na gelerek askere, din ve şeriata hanel gelen bir hadisenin olmadığı, hissi tavırların millete, din ve devlete büyük zarar vereceğine dair teskin edici konuşmalar yaparlar.

O sırada dinsizliği gerekçesiyle halkın nefretini kazanmış olan Redif fırkası komutanı Filibeli Kaymakam İsmail Hakkı'ya Müslümanlığı kendi diliyle ifade ettirilir. Halkın çok sevdiği din adamı Hacı Fevzi Efendi de, kalabalığa teskin edici nasihatlerde bulunanlardandır.

Hadisenin sükûtundan sonra, asi elebaşılar tespit ettirilip, askerlikten ihraç edilirler. Daha sonra Erzurum'a varan İbrahim Paşa, süvari birliğinin başında kente girdiği zaman askerler sinmeye başlamış, her şey yoluna girmiştir. Kara Yusuf Paşa ise tevkif edilip, bilahare İstanbul'da idam edilmiştir.

Meşrutiyet'in ilanı ile IV. Ordu Müşiri olan İbrahim Paşa, 1910 yılına kadar Erzincan'da kalmış ve ayrıca hükümete karşı bazı itaatsizlikleri görülen Türkmen aşiretlerinin meseleleriyle siyasi ve askeri metotlarla uğraşmak zorunda kalmıştır.

Resim 7: Müşir İbrahim Paşa

1908'den Cumhuriyet dönemine kadar Erzincan'da valilik yapan zatlar şunlardır:

Mehmed Tefik Bey: 1324 (1908) yılı içerisinde aniden ölmüştür. Kendisi Bağdat doğumlu olan (1873) olan Mehmed Tefik, V. Ordu İmalat-ı Askeriye Nazırı Sanayi Kaymakamlarından Ali Rıza Bey'in oğludur. 1897'de Mülkiye'yi bitirip, aynı yıl Suriye Vilayeti Maiyet Memurluğu'nda stajını tamamladıktan sonra, 1899'da Palu, Nusaybin, 1900'da Deyrek, Pötürge 1902'de Ladik, 1906'da Kuruçay ve 1908'de kaymakam olup, 1908'de Erzincan Mutasarrıfı olmuştur. ¹³¹

Ahmed Macit Bey: Tefik Bey'in ani ölümünden sonra, 1909 yılı içerisinde kısa bir süre Erzincan Mutasarrıfı olan Macid Bey, 1871'de İstanbul'da doğmuştur. 1889 senesinde, Sadrazamlık Mektubî Kalemi Memurluğu'na girmiş, 1893'te Dâhiliye Nezareti'nde bir komisyonun başkâtipliğinde bulunmuş, Aydın Vilayeti Mesâlih-i Ecnebiye Kalemi

¹³¹ Sicilli Ah. Deft., No: 41, s. 449 ve Zeyl Deft., No: 150, s. 261; Mülkiyeliler, II, s. 207; Ali Kemali'nin verdiği Erzincan Mutasarrıfları listesinde bu şahıs yoktur.

Müdürlüğü yaptıktan sonra, 1910'da Amasya, 1912'de Kudüs Sancakları Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. Daha sonra İstanbul'a yerleşen Ahmed Mâcid, Darülfünun Edebiyatı Müderrisliği yapmış, aynı zamanda Dâhiliye Memurin ve Sicil Müdürlüğü'nü de birlikte yürütmüştür. Bu görevini müteakip 1906'da İnebolu ve 1908'de Bayburt Kaymakamlık görevlerine tayin edilmiştir. 1909 senesinin sonlarında Erzincan'a mutasarrıf olarak tayin edilen Mehmed Şefik Bey, 1910/11 yıllarında buradan Cebeligarbî'ye, yine mutasarrıf olarak tayin edilir. Bilahare Humus'un mutasarrıfı olan Şefik Bey, 1912 Nisan'ında Humus mebusu seçilmişti.

Balkan Harbi sebebiyle meclisin feshi olunca, 1915 yılında Mardin mutasarrıflığına tayin edilmiş, daha sonra Basra Valiliği ve Bingazi mutasarrıflıklarını da ifa etmiştir. Selâhiyet-i vasia ile Irak Vilayeti Valiliği'ne gönderilen Müşir İbrahim Paşa'nın Bağdat Valiliği Muavinliği'ni yapan Mehmed Şefik Bey, burada vefat eder.¹³²

Resim 8: Esat Rauf Bey.

Esat Rauf Bey: (1911 – 1913/30 Kanunievvel 1326 – 31 Ağustos 1329). Kısa süren Erzincan'daki mutasarrıflığı sırasında, Kemah Hükümet Konağı'nı yaptırmış ve ayrıca o zaman Erzincan'a bağlı Pülümür'e jandarma karakolu bina ettirmiştir.

Hatıra; “Tarihini tahattur edemediğim bir gün, öğle yemeği için evime gelmiştim. Yemek esnasında şiddetli bir infilak oldu. Hemen fırladım, mahalli vak'a gittim: Ermeniler'in Anadolu'ya ilk bombası

idi. Ermeni mahallesinde bir bodrumda Ermeniler bomba yaparlarken infilak etmiş ve yapanların kâffesi infilaktan telef olarak cezalarını bulmuştu. Bu hadisede necip Erzincan halkının gösterdikleri itidali, daima takdirle yâd eylerim.”

Nusret Bey (Vekil Olarak): Yanya doğumlu (1875) olan Kuruosman Kuri Nusret Bey, 1913 senesinde Bayburt Kaymakamlığı yanı sıra çeşitli başarılarından dolayı, Erzurum Valisi Tahsin Bey tarafından 12 Eylül 1915'de Erzincan Mutasarrıf Vekilliğine getirilmiştir. 1919 yılına kadar Urfa Müstakil Mutasarrıflığı'na bakmış, bu tarihte Ermeni tehcirinde katil ve yağmaya müsaare ettiği ithamıyla İstanbul'a çağrılıp tevkif edilmiş ve 5 Ağustos 1920 senesinde idam olunmuştur.

“Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve Osmanlı topraklarının işgali ile başlayan süreç, İtilaf Devletlerinin haksız uygulamaları ile devam etti. Bu doğrultuda İtilaf Devletlerinin

¹³² Sicilli Ah. Def. No: 92, s. 309; Mülkiyeliler, II, s. 389.

özellikle de İngilizlerin baskısıyla kurulan Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemeleri, Ermenilerin sevk işlemlerini Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanmak üzere oluşturulmuştu. Başta İttihatçılar olmak üzere Birinci Dünya Savaşı yıllarında öne çıkan isimlerin yargılandığı bu mahkemelerde, yıllarca vatan uğruna canla başla mücadele eden, her türlü gayreti gösteren başta Nusret Bey olmak üzere pek çok kişi yargılandı. Görevi ihmal nedeniyle azl edilen ve daha sonra Ermenilerin sevk esnasında katil ve yağmaya müsaade ettiği iddiasıyla yargılanan Nusret Bey için, önce on beş yıl kürek cezası, ardından idam cezası verilmek üzere iki ayrı karar alındı. Sonuçta Nemrut Mustafa Paşa başkanlığındaki mahkeme Nusret Bey'i, önceki kürek cezasını dikkate almadan idama mahkûm etti. Yargılanması esnasında yaptığı savunmada Ermenilerin sevk konusunda bir suçu olmadığını, mallarına müdahalede bulunmadığını, mal edinmediğini ve geçimini zor temin ettiğini defalarca söyleyen Nusret Bey'in idama götürülürken üzerinde yamalı bir pantolonu vardı. Nitekim idam hükmünün uygulanmasından kısa bir süre sonra Nusret Bey'in suçsuzluğu ispat edildi".¹³³

Süleyman Fethi Bey: 31 Kanunievvel 1329 – 15 Mayıs 1330 seneleri arasında Erzincan mutasarrıflığında bulunmuştur.

Cemal Bey: 8 Haziran 1330 – 15 Kanunievvel 1330 tarihleri arasında görev yapmıştır.

Memduh Sermet Bey: (27 Teşrinievvel 1330 – 28 Ağustos 1331). Babası İspanakçızade Mustafa Tayyar Paşa da mutasarrıflardan olup, Memduh Bey, 1875'de Erzurum'da doğmuş, Mülkiye'den mezun olduktan sonra ilk resmi görevine Erzurum maiyet memurluğunda başlamıştır. Çeşitli kazalarda kaymakamlık yaptıktan sonra 1913'te Tokat Mutasarrıflığı'na atanmış ve sonra Erzincan mutasarrıflığına getirilmiştir. Mütareke yıllarında İzmir'de bir trafik kazasında vefat eder.

Fuat Bey: 31 Teşrinievvel 1331, 6 Teşrinisâni 1332 tarihlerinde Erzincan Mutasarrıflığı'nda bulunmuştur. "Umumi harbin

Resim 9: Fuat Bey.

tahammülgüdaz ve elim sahneleri içinde Erzincan'da geçirdiğim hayatın yegane tesellisi Erzincanlılar'ın yüksek vatanperverlikleri ve derin hamiyetleri idi. O Erzincanlılar ki, fakiri, zengini bilaistisna kapılarını bütün muhacirlere açtılar ve sokaklar ortalarında kazanlar kaynatarak hastaların ve açların imdatlarına koştular."

¹³³ Firdes Temizgüney, *Bayburt Kaymakamı Nusret Bey ve Faaliyetleri (1914-1915)*, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Dergisi, Mart 2018, s. 161.

Kazaların XX. Yüzyıl başlarındaki durumu, diğer bir deyimle I. Dünya Savaşı'na kadarki gelişmesi; XIX. Yüzyılın akışına sıkı sıkıya bağlı ve ülkedeki genel sürecin pek dışında olmadığı gözükmektedir. Ancak, normal tarihi akışın içindeki bir dizi siyasi, iktisadi ve içtimai farklılaşmaların olacağı kaçınılmazdır. Şunu da ayrıca belirtmek gerekir: Normal gelişmeler; daimi müsbet gidişin olmadığı, bazı menfi hadiselerin olduğu anlamında da ele alınmalıdır. Mesela Osmanlıların bu senelerdeki düştüğü iktisadi sıkıntının bir tezahürü olan “düyûn-u umumîye” mevzusu, ister istemez Erzincan ve bağlı yörelerinin üzerine de yansımıştır.

Kemah yakınındaki Tuzla, 1915 yılı başlarında yıllık hasılatı 2.700.000 ila 1.500.000 arasında değişmekteydi. 1908'den sonra başkatipliğe getirilen kimseler, Rusum-u Sitte (6 Vergi: Alacaklı hükümetlerin teşkil ettikleri Düyûnu Umumiye idaresine devletin bağladığı 6 maddeye ilişkin vergiler) çeşitli yerlerdeki tütün, barut, ipek, kara ve su ürünleri yanı sıra “tuz”dan da dışa tahsil edilen miktarı kaydetmekteydiler. Bu zamanda Kemah Tuzlası'nın büyük ve küçük gözeler adı altında iki müzesi ve tuzun toplanmasına mahsus büyük havuzu ve kuruma işleminde toplanma yapılan ikiyüz elli adet küçük havuzu vardır. Bunların tamiri için 1913 yılı başlarında, bir Fransız mühendis görevlendirilmiş ve yaklaşık 225'i tamir edilmiştir. Erzurum'da oturan başmühendis her yıl bir kez kontrole gelmekteydi.¹³⁴Kemah'ın, yüzyılın ilk senelerindeki kaymakamları şunlardır: Ali Galib (1898 – 1900), Ebubekir Şevket (1900 – 1903), Mehmed Rıfat (1903 / 4).

Tercan, Çayırılı'da kendine tabi ve Erzurum'un merkezine bağlı bir kaza statüsünü korumuş olup; 1898 – 1900'de Kaymakamı Ebubekir Şevket Bey idi. Bilahare Ali Galib (1900 – 1902), Ahmed Hamdi (1904/5), Ahmed Nusret Doğruer (1910), Hüseyin Nesimi (1910/11) burada kaymakamlık yapan kimselerdir.

Kuruçay, Erzincan merkezine bağlı kaymakamlık merkezi olan yerlerden, kömür, simli, kurşun, kükürt gibi madenlerinin varlığı bilinmekle beraber bu yıllarda henüz işletilmemektedirler. 1897 – 1900 yıllarındaki Kaymakamı Mehmet Ali Bey, 1902'de sıra Ali Galib Bey bulunmuştur. 1906'larda ise Mehmed Tevfik Bey'dir. Ilıç, bu senelerde 70 hanelik bir köy durumundadır.

Refahiye, Kazım Karabekir tarafından, çam ormanları, dik çatılı evleri ve medeni çehresiyle İsviçre köylerini andırdığı kaydedilmiştir.

Eğrin, bez ve halı tezgâhları açısından, bu senelerde de özellikle dikkati çeken yerlerdendi. Seferberlik yılı başlarında, halı işinin daha karlı olmasını temin için, bir Türk şirketi ihtas edilmiştir. 1896'larda Ahmed Rıfat'ın kaymakamlık yaptığı kazanın Meşrutiyet müteakibindeki kaymakamı, İbrahim Edhem Bey (1908 – 1910)'dir.

¹³⁴ F. Çakır, *Elli Yıl Öncesi Şark Cephesi ve Anadolu*, İstanbul 1967, s. 44.

VII. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Meşrutiyet'ten sonraki yıllarda yapılan savaşlar ve dış siyasi mücadeleler neticesinde Osmanlı ülkesi büyük oranda toprak kaybına uğramış; Balkanlar'da, Rumeli'de ve Libya taraflarında pek çok Türk kanı dökülmüştür. II. Meşrutiyet'le iyice güçlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, 11 Haziran 1913'de iktidara gelmiş, 1914 yılı sonlarında da Osmanlı I. Dünya Savaşı'na sokulmuştur.

4 Ağustos 1914'te seferberlik ilanı olmuş, savaşa katılacaklarla yer değiştirmek zorunda kalan ahali, haberdar edilmiştir. Bu esnada orduda bazı değişiklikler olmuş, cephelere hayli ordu ve kolordu ile tümenlerin gideceği belirlenmiştir.

1913 – 1915 senesi sırasında yapılan değişikliklerle genel askeri sistem ve Erzincan'ın askeri yapısı şuydu:

Resim 10: Erzincan'da bir askeri mıntıka alanı ve eğitim.

Kara kuvvetlerinden dört ordu kurulmuştu. Bunlardan doğu cephelerini (Kafkas Cephesi) tutacak olan III. Ordu olup, Komutanı Hasan İzzed Paşa ve merkezi Erzurum'du. Erzincan ise 1328'de tayin olunan Tatar Osman Paşa'dan bu yana ordu müfettişlik merkezi idi.

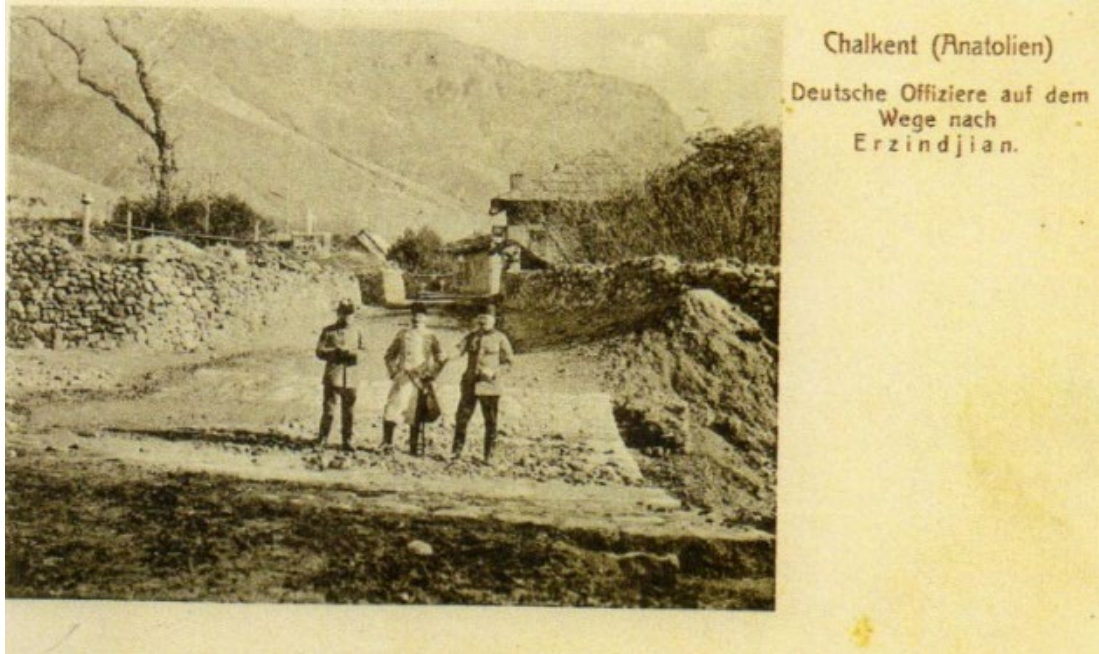
Hasan İzzed Paşa, 1329'dan itibaren hem ordu komutanı ve hem de müfettişlik merkezinin dolaysız olarak komutanı olmuştu. III. Ordu'da 9'uncu, 10'uncu ve 11'inci kolordular bulunmakta olup, bir aşiret süvari kolordusu ve bir nizamiye tümeniyle Rus sınırında, jandarma tümeni Van'da, 37. Bağdat Tümeni yolda, 10'uncu Kolordu Giresun –

Samsun kıyılarında teçhiz edilmişti.

Aziz Samih'in kayıtlarında, seyyar jandarma ve depo kıt'a kuvvetlerinin durumu, Erzincan yöresinde şu vaziyette idi:

Seyyar Jandarmalar: Vilayetlerdeki jandarma alayları, seferber edilerek orduya verilmiş ve ihtiyarlardan sabit jandarmalar bunların yerine konulmuştur. 1330(1914)'lara doğru jandarmaların durumu daha iyiye gidiyordu. Fakat hepsinin alınıp orduya gönderilmesi, asayiş, menfi yolda etkilenmiştir. Silah altına çağrılanların toplanması, orduya lazım olan erzak, cephane ve başka malzemenin sevki ve bilhassa kaçakların takibi pek fena bir duruma girmiştir. Eğer jandarmalar yerinde kalsalardı, herhalde asayişin sağlanması daha kolay olurdu. Bu sayede bilhassa Ermeni ve sair çetelerden halk korunabilir, asker kaçaklarına karşı daha keskin tedbirler alınabilirdi.

Resim 11: Erzincan'a bağlı bir köyde Osmanlı ve Alman subayları.

Erzincan Seyyar Jandarma Taburu 1500 mevcuduyla birlikte, 9. Kolordu'ya katılır.

X. Kolordu Seyyar Jandarma Taburları'na gelince; bu kolordu ve dairesinde 4 seyyar jandarma taburu vardı. Üçü sahil muhafazasında görevli, biri Sivas – Ulukışla – Erzincan hattında görevliydi. Dört taburun toplam mevcudu 3415 kişidir. 1111 kişisi kıtalara sevk olunmak üzere Erzurum'a taşınırlar.¹³⁵

Depo Kıtaları: Kolordular, geriden katılacak asker adaylarını talim ve terbiye etmek, bu halde kendilerine katmak içi depo taburları teşkil etmişlerdi. IX. Kolordu Kumandanlığı 13

¹³⁵ A. Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi – Zivin'den Pekerîç'e**, Ank. 1934, s. 25.

Kanunîsâni 1330 (Ocak 1915) tarihli kaydına göre: Evvelce Erzincan'da 4, Bayburt'ta 3, Erzurum'da 2 olmak üzere toplam 9 depo tabur mevcuttu. Bunların üçü mevki müsdahkem meyanına verilmiş olup, oradan da kolorduya ilhak edilmek suretiyle kıt'alara dağıtılmıştır. Kalan altı depo taburunun üçü 28. fırkaya, diğer üçü de Erzurum'a sevk edilir. Erzurum'a sevk edilen ikisi, tekrar 28. fırkaya verilir, bir depo taburu bırakılmıştır ¹³⁶.

Balkan Savaşı'nın sonunda Türkiye'nin ağırlık merkezi Avrupa kesimine geçmiş, aynı zamanda buraların geri hizmetlerinin temininde önem verilmiştir. Bilhassa yol, savaşlarda büyük önem arz etmekteydi. Bu sebeple, Erzurum – Köprüköy yolu bitirilmiş, Erzurum – Bayburt – Trabzon yolu tamir edilmişti. Ankara – Kayseri – Şebinkarahisar – Erzincan – Erzurum anayolu da tamir edilenlerin arasındaydı. Yine de bu yolların kış şartlarında kullanımı, büyük güçlükler çıkarmaktaydı. 1915'lere doğru dağdan aşan yolu aşmak güç olduğu için, tehlikelere rağmen vadiye alınarak geniş bir yol açılmıştır.

Savaşın Başlarında Ermeniler ve Ermeni Hadiseleri

Osmanlı ülkesi, giriştiği I. Dünya Savaşı sırasında pek çok meselelerini çözmemiş bulunuyordu. Bunlardan en önemlilerinden biri de Ermeni sorunuydu.

Seferberliğin ilanı üzerine Müslüman ahali, askerlik şubelerine müracaat ederlerken, onlarla birlikte aynı toprakların nimetlerini asırlarca paylaşan Ermeniler'in askere alınması gereken kitleleri pek çok hile ile kaçmanın yolunu aramışlardır. Bunların bir kısmı ise kendini yabancı uyruklu olarak tanıtıp, evlerinde rahat yaşamayı planlamıştır. Bu oyunun baş aktörleri olan Patrikler, aldıkları 43 lira karşılığında dileyen Ermeni'ye Hristiyan din adamı payesi kazandırdığı gibi, uygun gördükleri taş – duvar oyukları ve harabeler dahil rastgele binaları kilise addedip, ikamete papaz veya müstahdem sıfatıyla memur kılarlar. Bu yetmezmiş gibi, savaş içerisinde bulunan ahalinin maneviyatını bozmak için de her türlü soytarılığı yapmaktaydılar ¹³⁷. Pek çok Ermeni, kilerlerine en az bir sene yetecek kadar zahire ve erzak doldurup gizlerler. Yapılan aramalarda, yüzlerce asker kaçağı sıfatını taşıyan Ermeniler'in yanı sıra, bu tip erzak depolarına (bunlar, aynı zamanda beklenen Ruslar'a verilmek amacıyla tutuluyordu) yüzlerce silah ve bombalara rastlanmıştır.

Daha “Seferberlik” ilan olur olmaz, Ermeniler'in dörtte üçü Rus tarafına kaçıp, Türkler'e vurmak için fırsat beklemişlerdir. Savaş esnasında Ermeniler'den teşkil olunan Rus bölüklerinin caniyane hareketlerine bizzat şahit olan Rus subayları dahi memnuniyetsizlikle karşıladıklarını ifade etmekten çekinmemişlerdir. Öte yanda, kaçamayıp da Nizamiye ve amele taburlarına alınanlar da kısa zamanda firar edip, yollarda tesadüf ettikleri hasta ve tebdili hava efradı Müslümanlara saldırmışlardır. Köylerde erkeksiz kalan çocuk ve ihtiyarlar tehdit edilip, arazilerine çıkamaz olmuşlardır.

Kemah Yöresi Ermeni Hadiseleri:Kasım 1915'te Kemah'a bağlı Karni köyü yakınındaki ünlü Çanlı Vank Manastır'ında toplanan Ermeni komiteciler, bazı ayaklanma planları

¹³⁶ A. Samih, *age*, s. 27.

¹³⁷ *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, İstanbul 1933, s. 177 vd.

kurarlar. Öteden beri kuşku duyulan bu yer, göz altında tutulmasının sayesinde, tam zamanında harekete geçen hükümet kuvvetleri, manastıra gizlenen bu asker kaçaklarını yakalayıp planlarını alt üst etmişlerdir. Yine azgın bir komiteci olduğu kaydedilen ve sadece bu sebeple Patrikhane tarafından kasıtlı olarak Kemah'a tayin edilen bir Ermeni murahhası, topladığı fedailerle Müslümanlara mezalimde bulunur. Sıkıştırıldığı sıra o a Çanlı Vank'e çekilmiş, yapılan çatışmada öldürülmüştür.

Resim 12: Enver Paşa.

Erzincan / Merkez Ermei Hadiseleri:

Değinildiği gibi, savaş kaçağı yüzlerce Ermeni çeşitli mahallere saklanmış, yüzlerce silah ve bol miktarda erzak depo edilmiştir. Erzincan Piskoposluğu ve bazı evlerin mahzenlerinde binden fazla Ermeni asker kaçağı yakalanmıştır. Bu kimselerin yeme içme, yatma ihtiyaçlarını bizzat Piskopos'un kendisinin deruhte ettiği öğrenilir. Hükümetin silah araması yapacağından şüphelenen Ermeniler, ellerindeki silahları gizlice şehrin hemen altından akan Fırat'a atarlar.

Daha 1914'de patlayan bir bomba, Erzincan'ın Ermeni komitecileri tarafından silah deposu yapıldığı kuşkusunu uyandırır. Bunlar bilhassa kiliselerde saklanmışlardır. Surp – Agop Kilisesi'nden çıkarılan bir bombanın patlamasıyla, diğer yüzlerce bombanın patladığı haberi işitilir.

Nahiyelerin durumu da hiç iş açıcı değildir. Bizzat korku ve dehşet havası estiren

Ermeniler, askere gitmek isteyen Müslümanlara mani olmak ve askeri gücün azalmasını temin için dehditlerde bulunurlar. Geceleri Müslüman evlerine tecavüz edip, çocukları katletmek gibi insanlık dışı hareketlere başlarlar.

Suikast zamanlarında şehir dahilinde rastgele askeri, sivil memurlara ateş açmak, günlük hadiseler sırasına girmiştir. Ermeni evleri insanca oturular yerler değil, hususi tertibatlı yerler, gizli yollar, mazgallar, mefrezlerle birbirine bağlı yer altı oyuklarıyla örülü inlere benzetilmiştir.

Sansa Boğazi'nda şose yapımıyla meşgul işçiler arasındaki Ermeniler, pek çok araç – gereç imha edip, bazı askerlerin ve Kondoktör Fehmi Efendi'nin ölümüne sebep olurlar.

Tevkif edilen komitecilerden Papazyan Dikran adlı bir canı, şu itirafta bulunur: –“Üç – beş gün daha geçmiş olsaydı, komitecilerin aldıkları tertibat ile Erzincan'ı kâmilten ateşler içinde bırakacak, yakıp yıkacak, bütün İslamları ve askerleri doğrayacaktık. Mamafih

hükümetin müteyakkız (uyanık) bulunması sebebiyle teşebbüsü başarıya ulaştıramadık!”¹³⁸.

Armudan – Kuruçay Yöresi Ermeni

Hadiseleri: Armudan, ilk Ermeni isyanı olan devrede de Ermeni faaliyet merkezi olmuştu. 1331 (1916 yılı başları) Apuşta adlı taşlık bir mevkide bir jandarmayı şehit ettikten sonra yakalanan Pingan komitesi katillerinden Kuşgeroğlu Kiragos, Kuruçay Mahkemesi’nde cebinden çıkarılan beyannamede şu ifadeler vardır: -“Ey Armudanlılar! Biz, evvelce (1890’larda) vermiş olduğumuz kati ve kavi vaad üzerine vatani vazifemizi ifa ettik. Ufak bir çete ile gayemizi temin için sizi Apuşta bekledik; gelmediniz. İsa’nın menfur ve mel’un evlatları! Hala uyanmadınız mı? Komiteye vermiş olduğunuz kat’i sözü, kiliseye yemini unuttunuz. Dediğimizi yapmazsanız akibetiniz ölümdür.”¹³⁹

Rus İstilas

Ruslar, 2 Kasım 1914’te General Bergman komutasındaki 155. (Kubaskiy) alayı ile Türk sınırını geçip, saldırılarına Türk topluluklarına devam etmişlerdir. 5 Kasım’da Türk arazisinin mühim müstahkem mevkii olan Köprüköy’e kadar mukavemet görmeden ilerlerler.

Osmanlı Orduları Başkumandanı Enver Paşa’nın taarruz emri üzerine III. Ordu Kumandanı Hasan İzzed Paşa, XI. Kolordu’dan iki fırka (tümen) ile süvari fırkasını Aras Irmağı’nı takiple Köprüköy’e gönderir. IX. Kolordu’dan iki tümen ise Çakırbaba sırtlarını aşıp, Köprüköy’e doğru ilerler. 6 Kasım’da birleşen bu Türk Kuvvetleri Ruslar’ın altı taburunu da Badicivan tepelerinden geri atarlar. 11 Kasım’da Hasan İzzed Paşa’nın gönderdiği sair kuvvetler de dahil 17 Kasım’a kadar Ruslarla mücadeleye girişip, onlara yedi bin kişilik kayıp veririr.

Ruslarla yapılan bu başarılı çatışmalar sonunda İzzed Paşa, bizzat III. Ordu’nun başına kendi geçmek istemektedir. Bu vesileyle Trabzon’dan Erzurum’a gelir. Hasan İzzed Paşa’dan sonra istifa eden İŞ. Ve X. Kolordu kumandanlarının yerine İhsan Paşa (IX. Kl.), Hafız Hakkı Paşa (X. Kl.) ve Abdülkerim Paşa (XI. Kl.) getirilirler.

20 Aralık 1914 – 14 Ocak 1915 tarihleri arasında yapılan “Sarıkamış Taarruzu” sonunda Türk Ordusu büyük kayıplar vererek geri çekilir. Pek çok Türk soğuk ve açlıktan telef

Resim 13: Tatar Osman Paşa.

¹³⁸ **Ermeni Komt. Amâl ve Har. İht.**, s. 176 – 179.

¹³⁹ Ali Kemali, s. 116.

olmuş, bir kısmı esir edilmiştir. 90 bin kişilik askerden geriye sağ ve sağlam kalanların sayısı 10 – 12 bin kişidir. Rusların ise 16 bin ölüsü, 12 bin yaralıları vardır.

Resim 14: Vehib Paşa.

Enver Paşa, 10 Ocak'ta Erzurum – Erzincan – Sivas yolu üzerinden İstanbul'a gider. Bu yolculuğu esnasında Erzincan eski sorumlusu olduğu mağlubiyetin mukadderat oluşunu ve halkın özür dilemek meyanında konuştuğu söylenir. Erzincanlıların buraya toplanışının bir diğer sebebi de ilk kez motorlu bir arabayı görmek merakı olmuştur.

Sarıkamış bozgunundan sonra III. Ordu'nun toplam asker sayısı 20 bin kadardır. IX. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'da esir edilenler arasındaydı. Ordunun teşkilatlanması gerekecektir. Bu işe ilk önce gönderilen X. Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa Erzurum'da ölünce teşkilatlanma kumandansız olarak sürdürülür¹⁴⁰.

Bilahare Ruslar Artvin, Van, Muş ve Bitlis yörelerini zapt edip, 16 Şubat 1916'da da Erzurum'u alırlar.

Erzurum'un düşüşünden sonra III. Ordu karargahı Erzurum'dan Erzincan'a nakledilir. Başında Mahmud Paşa'nın yerine tayin olan Vehib Paşa, 22 Şubat'ta kumandayı ele alır.

Savaşlarda yaralanıp geri alınan askerin büyük bir kısmı Erzincan'daki hastanelerde bakıma alınmışlardır. O sıralarda en fazla yaygın olan ve ölümlere sebebiyet veren hastalık tifüstür. Şehirdeki hastane ve bu amaçla kullanılan binaların dolu olmasının yanı sıra, yol, sokak ve hatta bayırlarda hasta ve yaralı insanlara yer yer tesadüf edildiği de bir gerçektir.

1915 yılı kışında, Erzincan hastanelerinden çıkan ölü sayısı yüzlercedir. Hatta bunların gömülmeleri bile mesele olmaktadır. "Cenaze Damı" diye anılan ölü depoları ihdas edilmiş, hastane yakınından geçmemek için diğer diriler ayrı bir gayret gösterir olmuşlardır. O ara, Erzincan Hastanesi'nin baştabibi Kaymakam (Yarbay) Kâzım Bey, bilahare gelen doktor Server Kamil Bey ve arkadaşları, ayrıca iki Yahudi doktor Faru ve David devamlı hastalarla meşgul olan personeldendir.¹⁴¹ Yine o yılın Şubat sonlarında ilk kez 18. ve 29. tümen

¹⁴⁰ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ank. 1970, s. 262 v.; W.E.D. Ailen and Poul Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s. 302 vd.; F. Belen, **XX. Yy. Osmanlı Devleti**, İstanbul 1973, s. 217 vd.; Aynı Müell., **I. Dünya Harbinde Türk Harbi**, I, s. 108 vd.

¹⁴¹ O. N. Lermioğlu, **age**, s. 117, 123, 127.

askerleri arasında görülen kolera Erzincan'ı yeni bir korkunun içine atar. Şehirde ilk tesbite göre 14 asker bu salgın hastalığa tutulur. Sonraki birkaç günde sayı yirmiyi bulur. Bu musibetin ortadan kalkmasında canla başla çalışarak tehlikeyi savmaya muktedir zat ise Doktor Tevfik Selim Bey adında dürüst, disiplinli ve fedakar bir kimsedir.

Vehib Paşa, Çanakkale muharebelerinden fevkalade başarıları görülen genç, enerjik ve atılgan ruhlu bir komutandır. İlk işi III. Ve 33. tümenlerden mürekkep artçı kuvvetlerin komutasında olup, Tercan'ın doğusunda bulunuyordu.

Vehib Paşa, Bayburt mıntıkasında; Karasu – Karadeniz arasında Rus ilerleyişini durdurma emrini almıştı. Başka bir kuvvet de Harput ile Diyarbakir bölgesinde bulunup; Bitlis'i tutmuş ola Ruslar'a karşı gönderilmiştir.

Rus taarruzları: 1 Mart 1916'da Ruslar, Tuzla vadisinden taarruza başladılar. Erzurum'dan itibaren sağ cenahta Başköy – Yavi – Tuzla Vadisi yönünden çekilen müfrezemiz Ruslar'ı durduracak güçte değildir. Bu yönde ilerleyen düşmanın tutulabilmesi için IX. Kolordu Mamahatun'un güneyindeki Seki istikametine gönderilir. Bunun yerine de X. Kolordu 1700 kişilik kuvvetiyle tahkim edilir. Fakat IX. Kolordu daha yerine varmadan Rus I. Kolordu kıt'aları (39. tümenin 1. livası ve 153. 154. piyade alayları) kuzeye yönelip Mamahatun'u 2 Mart z1916'da zapt ederler¹⁴². Bu suretle Mamahatun'un doğu ve kuzeyindeki mevzilerde bulunan üç tümenin geri dönüş yolu da kesilmiş bulunuyordu. Maslofsky'nin iddiasına göre, Tercan'ın taptıyla 44 zabit, 770 askerimiz esir edilmiş; 5 topumuz ele geçirilmiştir.

2 Mart 1916'da Mamahatun'un Ruslar'ın eline geçişinden sonra en önemli iş, artçı Türk kuvvetlerinin geri çekilmesini temin edebilmektir. Nihayet bu iş başarılımış, düşmanın taarruzundan kurtulabilmişlerdir. Bu geri çekiliş esnasında Abdulkerim Paşa, Kötür Köprüsü civarında attan düşüp köprücük kemiği kırıldığı için Erzincan hastanesine gönderilince, yerine Galatalı Şevket Bey, artçı kuvvetlerimizin başına geçer.

Erzincan'da o sıra 17. tümenin esir olduğu şayiası yayılır. Diğer tümenlerden de malumat gelmemektedir. O sıra, sevindirici tek şey, 2 Mart akşamı artçı kuvvetlerin Kozmuk Vartik üzerinde buldukları, Pekerç istikametinde ilerledikleri ve aynı gece

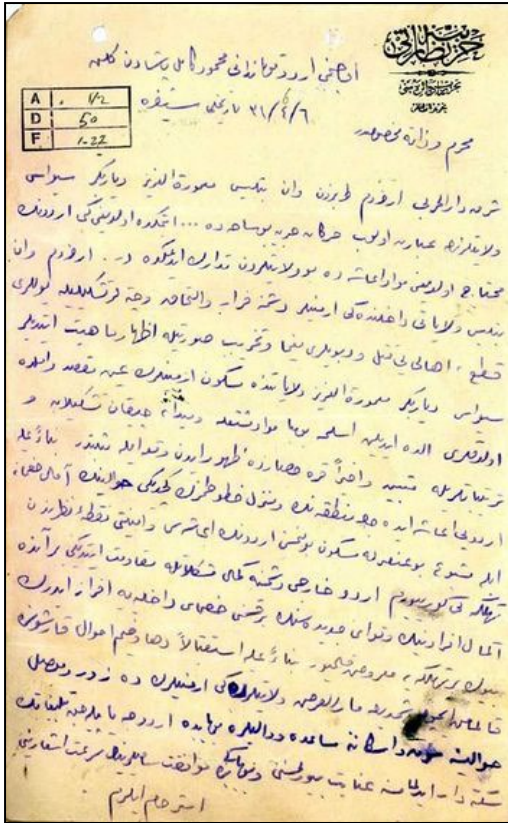

Resim 15: Mahmud Kâmil Paşa

¹⁴² General Mosloffski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi** (G.K.B. tenkitli baskı), (çev. Mütেকaid Kaymakam Nazmi), Ankara 1935, s. 405; A. Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, s. 108.

Pekeriç'e varmış olabileceklerinin kesinleştiğidir. Bu tümenlerimiz karlı, taşlı, uçurumlu arazide gece – gündüz yürütülüp 3 Mart'ta Fırat üzerinden güçlükle geçebilmişlerdir¹⁴³. Daha da geri çekilen askerlerimiz Cibice Boğazı'nı tutup, burada mevzi edinmek için sıfırın altında 30 dereceyi bulan soğukta çalışmak zorunda kalırlar. 3200 rakımlı Cibice Dağı'nın 2000 metreyi bulan yamaç yükseltilerinde buzla kaplı toprakları portatif kazma kürekle kazmak, siperler yapmak ve 250 gr. Bulgurdan ibaret yiyecek ile idare edebilmek, elbette ki insanüstü bir gayreti gerektirmiştir.

Resim 16: Üçüncü Ordu'nun Kumandanı Mahmud Kâmil Paşa'nın 15 Haziran 1915'te İstanbul'a, Harbiye Nezareti'ne şifre ile gönderdiği yazı. Murat Bardakçı tarafından 19.04.2015'de Haber Türk gazetesinde yayınlanmıştır. Yazıda silâhlı Ermenilerin yaptıkları zararlardan ve tehlikeli davranışlarından bahsedilmekte ve bunu yapanların Halep ve Musul tarafına gönderilmeleri önerilmektedir.

III. Ordu mıntıkasına ayrıca tahsis olunup, yolda bulunan fırkalardan 10.uncusunun en ileri iki taburu Trabzon'a sevk edilip, bu kuvvetin Kelkit ve Hadat'a yürümesi ve 5. fırkanın da Bitlis'e taarruzu emredilir. Öte yanda Çoruh müfrezesi düşmanın şiddetli taarruzları karşısında, 5 Mart'ta Bayburt'a doğru çekilmiştir.

17, 32 ve 33. tümenlerin kurtularak Fırat'ı geçmeleri ve IX. Kolordu'nun Seki cihetine gitmesi, Kötür Köprüsü yanında Tuzla Deresi'yle birleşen Karasu'nun güneybatı sırtlarıyla Seki ve Höbek Dağı'ndan müteşekkil bir ileri uç mevzii oluşturulmuştur. Bu mevzi, Cibice müdafaa hattından daha kuvvetli bir hale getirilmiştir.

15 Mart'ta Of, 18 Nisan'da Trabzon işgal edilir. Bu esnada Erzincan'ın doğu cephelerine hiçbir ciddi taarruz olmaz. III: Ordunun toparlanıp düzenlenmesiyle uğraşmış, perişan olan kıt'alarının takviye ve tanzimi için kendine katılan V. Kolordu'dan gelen kıt'alar, Erzincan – Trabzon arasının kapanması için sevk işlemleri yapılmıştır.

Bahar Muharebeleri ve Tercan'ın geri alınışı: Mart ayının son haftasından, Mayıs ortalarına kadar gerek Türk ve gerekse Rus kuvvetleri daha ziyade kış yorgunluğunu üzerlerinden atıp, eksikliklerinin tamamlanmasıyla meşgul olmuşlardır. Bu ayın ortalarında toplam Türk kuvvetleri 130 bin kişi ve 200 topa sahip iken, Rus kuvvetleri 200 bin kişi olup 400 topa sahiptiler.

¹⁴³ A. Samih, s. 108.

General Yurdeniç, Haziran ayında Bayburt çevresini zapt etmek, Erzincan istikametinde ilerlemek için bir taarruz düşünürken; Osmanlı orduları onların beklemediği bir zaman olan Mayıs ayı ortalarında kendi taarruzlarını gerçekleştirir. Esasındanda bu taarruzun bu taarruzun olacağına dair Enver Paşa'nın Mayıs başlarında Erzincan'a geldiği sırada bir söylenti olmuştu da. Enver Paşa Erzincan ve Harput kıt'alarını teftiş etmiş Siirt ve Bitlis arasındaki hatlarda da bulunan Ruslar'a karşı keşif hareketlerinde bulunması için Mustafa Kemal'e emir vermişti. O sırada Mustafa Kemal XVI. Kolordu kumandanıydı. Yapacağı hareketin amacı, Vehip Paşa'nın taarruzunu örtmek için, Ruslar'ın dikkatini güneye çekmektir.

İlkbaharda yapılan taarruzun başlangıç günü 16 Mayıs'tır. Bugünün erken saatlerinde vuku bulan Türk harekâtı neticesinde Rus 15. Avcı Kafkas alayı, mevzilerinden atılmış, kolordusu da aynı şekilde yarılarak Mamahatun geri alınabilmiştir. Ricat eden Ruslar, 2 dağ topuyla bazı alet ve hayvanlarını bırakmak zorunda kalmışlardır. Tercan istikametindeki Türk ilerleyişi Akbaba silsilesine kadar uzanır. Bu cenah kuvvetlerinin komutanı Yusuf İzzed Paşa'dır.

Diğer taraftan 5. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa (Fevzi Çakmak), 16 Mart'da Bayburt'a varır. Çoruh vadisinde ve Trabzon cephesindeki birlikler, 1. Mıntıka komutanı adıyla onun emrine verilmişlerdir. Trabzon batısından itibaren Zigana ve Soğanlı Dağları kuzeyinden Bayburt'un doğusundan geçen 150 km.lik cephe dört tümen tarafından tutuluyordu. Bunlara V. Kolordu'nun 10. tümeni de katılır. Bu şekilde Trabzon bölgesinde Liyakof komutasındaki Rus kuvvetlerinin taarruzları durdurulmuştur. Nisan ayı içindeki Rus taarruzlarında mühim bir ilerleme atmamıştır. Çoruh civarında yapılan muharebelerde gerek Fevzi Paşa'nın ve gerekse Halid Bey'in önemli başarıları olmuştur.

Vehib Paşa komutasındaki orduların 29 – 31 Mayıs tarihleri arasında yaptıkları hücumlar 4 Haziran'a kadar devam etmişse de hiçbir kayda değer netice alınmamıştır. 20 – 30 Haziran tarihleri arasındaki taarruzlar da öneme sahip değildirler. Trabzon'u almak için Bayburt'da kuvvetler toplanırlar. Bu sırada 9. tümen de buraya gelir. Yapılan Trabzon hareketini Fevzi Paşa idare etmektedir. Başarılı baskınlar yapılmış 2 Temmuz'da Ruslar'ın başlattığı taarruz bu şekilde maharetle durdurulmuştur. Bu sayede kuzeydeki kuvvetlerimizin geri çekilmeleri

Resim 17: Abdülkerim Paşa.

mümkün olacaktır.

Ruslar'ın genel taarruzları sonunda, 15 Temmuz'da Bayburt sükut eder. X. Kolordunun bulunduğu Dumanlı Dağ savaşları da Türk kuvvetlerinin aleyhinedir. Neticede bu havalinin kuvvetleri de Erzincan'a çekilirler.

Tercan (Mamahatun)'ın Tekrar Rus İşgaline Girişi: 27 Haziran 1916 – Haziran'ın son haftasında bütün cepheler boyunca muharebe, mücadeleye ve hareketler olur. Akbaba siperlerine giren Ruslar altıncı kez tard ve tenkil edilebilmişse de sonunda ilerlemeye muvaffak olabilmişlerdir.

Rus I. Kafkas Ordusu'na bağlı 154. alay, Mamahatun'a girip, kasabanın batısına (Karasu vadisine) doğru ilerlemiştir. 155. Rus alayı ise bunun sağ kesiminden Karasu'nun kuzeyindeki kavise doğru yol almaya çalışmıştır. 155. alayın güneyinde yer alan 153. alay ise dağ ve tepelerde tahkim olunan Türk mevzilerine doğru yürüyüşe geçmiştir.

Bu yürüyüş ve mücadeleler sırasında ilginç çatışmalar vuku bulmuştur. 28 Haziran günü Kötür Köprüsü'nde yapılan çatışma şöyle anlatılır: –“Şimdi öyle zamanı. Biz (Türkler), siper kazmakla meşgulüz. Sol cenahımızda birden müsademe başladı. Anbe an büyüyor. Bütün gözler o tarafa çevrili. Mamahatun ovasında hücumla kalkan bir Rus kazak süvari fırkası, önündeki Karasu nehri üstündeki Kötür Köprüsü'nü ele geçirmek maksadıyla köprüye doğru ilerliyor. Köprü, düşman eline geçerse felaket olur. Zira mevsim hasebiyle arkamızdaki Karasu ve Tuzla Irmaklarının karşısına aşılması, kaldırılması mümkün olmayan bir mania; etten kemikten bir kal'a olarak dikiliyor. İnsan gücünün yetmeceği celadet, cesaret ve fedakarlıkla müdafaa ve mukavemete girişiyor. Köprüyü düşmana vermiyor.”¹⁴⁴

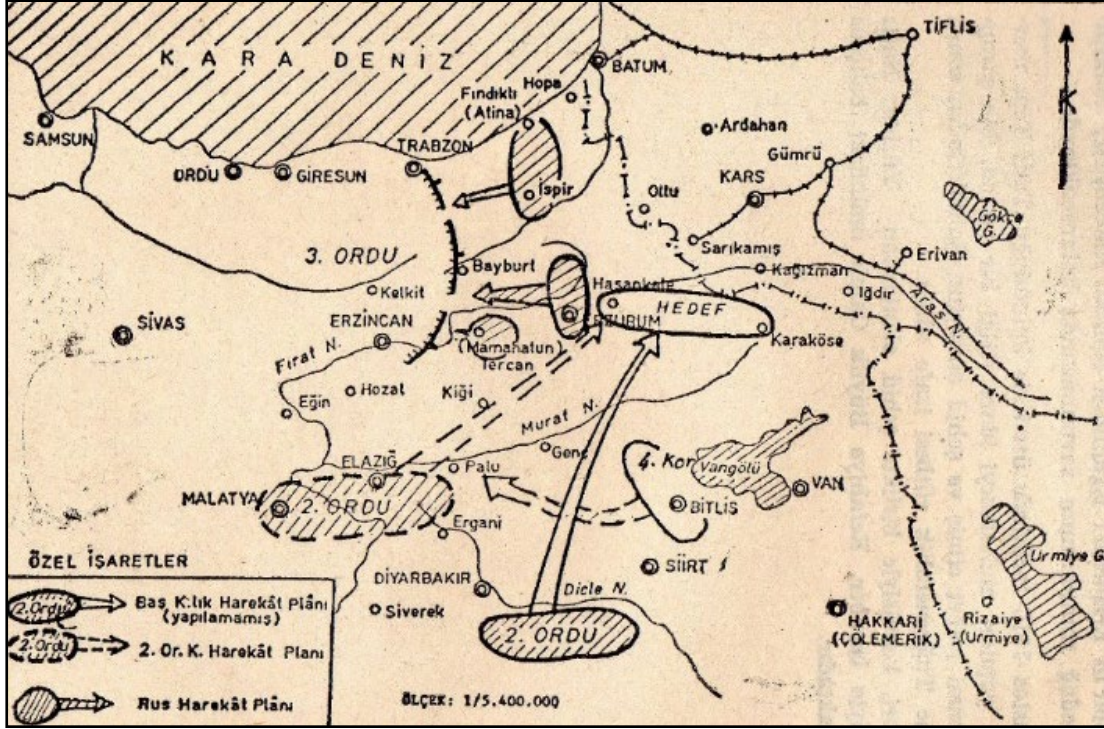
Kazak süvarisi Kötür Köprüsü'nü o gün ele geçirememiştir. Ancak cephe hatlarımızda açılan gediğin kapanması imkansızdır. Zira elde ihtiyat kuvveti kalmamış olması sebebiyle, zazuri ricat başlamıştır.

Aynı zamanda Rus orduları Trabzon – Erzincan arasındaki yola da hakimdirler. II. Rus – Türkistan Kolordusu Bayburt – Kelkit cihetinden yürümektedirler. Bu kuvvetler önlerinden çekilen Türk kuvvetlerinin arkasından Erzincan istikametine doğru ilerliyorlardı. Böylece Fırat boyundaki Yusuf İzzed Paşa'nın komutasındaki kuvvetlerimizin durumu tehlikeye girmiş oluyordu. Geçit imkanı yoktu. Şimdi ne olacak? Herkesin nefesi kesilmiş, dehşetle açılan gözlerle bu hücumu seyrediyoruz. İstisnasız her ferdin ruhu buhran içinde, bugün İstanbul'da (Cumhuriyet Devrinde) dış hekimi olan, o vakit istihkam sınıfına mahsup Mülazım-ı Evvel Halil Efendi, bir mucizenin gerçekleşmesine sebep oluyor. Kendi bölüğünün en az yirmi mislinden fazla olan süvari kolu, kuzeyden gelen güçler tutulmazsa doğu cephesinde ricat eden kuvvetlerin yolu kesilecek demektir. Bu sebeple şehrin kuzeyindeki Sipikör Dağı, iki gün daha savunularak, Yusuf İzzed Paşa'nın tümenlerinin Erzincan'a gelmesi sağlamıştır.

¹⁴⁴ O. N. Lermioğlu, s. 191 – 192.

Erzincan'ın işgali: 13 (25) Temmuz 1916 yılında, Ruslar Sipikör Dağı'na vardıkları zaman, Temmuz ayının başlarında Türk kuvvetleri, kuzey ve doğudan Erzincan Ovası'na iniyorlardı. Piteriç üzerinden gelen tümenler, daha Ekşisu mevkiine vardıklarında hemen oturup dinlenmek ihtiyacı hissedecek kadar bitkindirler. Kargın'dan buraya ondokuz saat süreyle devamlı yürümek zorunda kalmışlardır.

Harita/Kroki 2: Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu cephesi. (Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Bşk.)

Türk askerlerinin Erzincan Ovası'nın doğu ve kuzey kesiminde, kuzeyden gelen güçler tutulmazsa, doğu cephesinde ricat eden kent içerisinde, Kırklar Tepesi üzerinde kalışları, ancak 11 Temmuz gününe kadar sürer. Şehir doğudan, kuzeyden ve Çardaklı Boğazı'ndan doğru Rus çemberine girmiştir. 28. ve 36. tümenler Kemah yolundan geri çekilirlerken, diğer bir kısım kuvvetler de Çardaklıyı tutan 13. Türkistan Avcı taburuna bağlı altı teçhizatlı Rus süvari birlikleriyle mücadele ederler. Hatta çatışmada muvaffak dahi olurlar. Uç kıtasının başında bulunan tümen komutanlarından Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Hazım Bey'le, Kolordu Erkân-ı Harbiyesi'nden Binbaşı Cavid Bey'in deruhte ettikleri Çardaklı çatışmaları şu şekilde III. Ordu'ya takviye amacıyla İstanbul'dan yola çıkarılan 46. tümenimizi, Ruslar Suşehri civarında iken takibe başlamışlar, ancak yol boyunca firar ve sairen verdiği döküntüler sebebiyle hayli azalan bu tümeni kısa süre sonra gözden kaybetmişlerdir. Bu başı bozuk kuvvetlerimiz bilahare Çardaklı mevkiine varırlar. Türkler Çardaklı'da yarma hareketine giriştikleri sırada, boğazı ellerinde tutan Ruslar ayrıca arkalarında bir avcı hattı olduğunu fark ederler. Bunun kendilerini kapana kısırmak için

yapılan planlı ve ölçülü bir manevra olduğunu zanneden Ruslar, iki ateş arasında kalıp mahvolmak korkusuyla, selameti kuzeye kaçmakta bulurlar¹⁴⁵. Böylelikle 11 Temmuz gecesi Türk tümeninin bir kısmı Çardaklı Boğazı'na yerleşirken, diğer kuvvetler de Kemah cihetinin çıkışına varmışlardır. Fakat şehir Rus güçlerine terkedilmiş durumdadır.

Erzincan'a ilk giren Rus kuvveti, 13 Türkistan Alayı'nın keşif kolları olup, kuzeyden sarmışlardır.

13 (25) Temmuz sabahının çok erken saatlerinde, Rus 39. tümenin alayları doğrudan cebrî yürüyüşle kente doğru ilerler. Bu alaylarla birlikte dağ topları bulunmaktadır. Hafif ve obüs diğer bütün topçu kıtaatı dağlık yollardan gelemedikleri için Fırat kıyısı boyunca uzanan yoldan hareket ediyordu. O gün öğleden sonra Erzincan tamamen Rus askerlerinin işgali altındadır. Başlarında ise 39. fırka (tümen) komutanı General Liyakof ve Fırka Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Dransenko vardır¹⁴⁶.

İşgal sonrası askerî çatışmalar: Yusuf İzzed Paşa'ya bağlı kuvvetler, Erzincan'ın işgalinden sonra Kemah'ın doğusuna ve Refahiye'nin batısına düşen arazilere yerleşmişlerdir. Kemah – Kelkit – Gümüşhane'nin 22 km. güneyi (Harşit Deresi boyları) hattı tutulmaya çalışılmıştır.

Hatlarda meydana gelen muharebeler, 9 Ağustos'a kadar devam etmiştir. III. Ordu'nun toplam asker sayısı 38 bin kişi olup, 100 kadar topu kalmıştı. Çanakkale Savaşı'ndan sonra serbest kalan II. Ordu, Erzurum'un işgalinden sonra doğuya gönderilmiş ve bilhassa El-aziz – Diyarbakir – Çorlu havalisindeki taarruzlarda mühim iş görmüştür¹⁴⁷. II. Ordunun Ağustos ayında Diyarbakir – El-aziz (Harput) çevresinde Ruslara karşı yaptığı saldırılar da pek netice vermemiştir. Bu muharebelerin en yoğun olduğu saha Kiğı civarıydı.

Nisbi de olsa gerek II. Ordunun etkisi, gerek Rus ordusunun bir hayli yorgun düşmesi ve gerekse Ruslar'ın İngiltere ve Fransa'yla yaptığı siyasi anlaşmada öngörülen hedeflere varılması sebebiyle Ruslar daha batıya ilerleyemediler.

General Liyakof, işgalin ilk gününde 153. Piyade alayını güney – batı istikametinde taarruza çıkarmış, fakat IX. Kolorduya bağlı 29. Piyade tümenimizle, XII: Kolordunun 36. Piyade tümeni karşısında başarılı olamamıştır. Kaldı ki hemen her tarafta Rus kuvvetleri Türk kuvvetlerinden sayıca ve silahça çok fazla idi.

Yine 12- 13 Temmuz gecesi Rus 4. Koban – Plaston Livası şehrin kuzeybatı istikametinde

¹⁴⁵ Hadise bilahare Brestlitovsk Antlaşması sonunda O. N. Lermioğlu'na bir Rus Yüzbaşı tarafından anlatılır. Hatta süvari komutanlarının süratle ricat kararı vermesinin isabetinden sitayişle bahseder. Oysaki bu Türkler'in lehine bir tesadüf eseridir. Rus alayının arkasında gözükten askerlerse, Çardaklı'nın işgalinden haberi olmayan, daha önce buradan ayrılıp da kıt'asını bulamayan tek bir bölük askerdir. Ve duydukları silah sesleri üzerine, Rus'u Türk sanıp onlara doğru süratle ilerlemek istemişlerdir. O. N. Lermioğlu, s. 198 – 199.

¹⁴⁶ Gen. Mosofski, s. 472.

¹⁴⁷ Çanakkale Savaşı'ndan sonra serbest kalan II. Ordu, Erzurum'un işgalinden sonra doğuya gönderilmiş ve özellikle Elazığ, Diyarbakır, Çorlu havalisindeki taarruzlarda önem kazanmıştır. II. Ordu'nun Kafkas Cphesi'ndeki harekâtı hakk. geniş bilgi için bak. **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, II/2**, Ank. 1978. (Genelkurmay yay.).

taarruza geçmiş, Sivas şosesi boyunca yürümeye çalışmıştır. Bu taarruz, “Fundalıklı Tepe” adlı mevkiye cereyan eder. Ruslar’ın sarfettiği bütün gayretler boşa çıkarılır. 155. Piyade alayının da takviye ettikleri Fundalıklı Tepe çatışması, gece ve gündüz ara vermeden devam eder. Sayıca yirmi kat daha fazla olan Ruslar, tam altı kez Türk siperlerinden geri atılırlar.

Güneyde ise 153. Rus taburunun düştüğü müşkil durumu kurtarmak için 154. alaya takviye edilir. 13 Temmuz’da bütün Rus topları şehre girmiş bulunuyordu. Saldırılarda Fundalıklı Tepe, mecburen işgal edilmiş, gerek kuzeybatıdaki ve gerekse güneydoğu mintikasındaki bazı tepelerde mevzilenen Türk kuvvetleri daha batıya kaçmışlardır.

Türk kuvvetleri, Kemah’ın doğusundan, Bulgar çayırları istikametinde yeni bir hat kurmuş, o sırada Suşehri’nde bulunan Vehib Paşa, III. Ordu karargah merkezini Sivas’a naklettirmiştir. Rus kuvvetleri Erzincan’da kendilerini emniyette hissetmek için, şehrin batısındaki araziye tamamen hakim olup, aynı zamanda Kiği’da çarpışan bağlı kuvvetleriyle de irtibatlarını sağlayabilmişlerdir. Ancak bu iş onlara çok ağıra mal olmuş, pek çok kayıplar vermişlerdir. Türk askerleri arasında da bir hayli esir düşenler olmuştur.

Doğu Anadolu’nun içindeki ilerlemelerinin son durağı olan Erzincan’da, köklü askeri yerleşmeye niyeti olan Ruslar, burada güçlü bir karargah oluşturabilmek için ayrıca havaalanı yapımına girişirler. Ağustos içerisinde 1. ve 2. tayyare müfrezeleri Erzurum’dan Erzincan’a nakledilir. Burada Tayyericilik Şubesi ve Kafkas Cepheleri’nin Tayyare Müfettişliği tesis edip, iaresine Yüzbaşı Kurbatof’u tayin etmişlerdir ¹⁴⁸.

Rus Askeri İdaresi (13 Temmuz 1916 – 13 Şubat 1918)

Tercan’ın ikinci kez işgal edildiği 27 Haziran ve Erzincan’ın işgal olduğu 13 Temmuz 1916 senesi başlarına kadar bu sahalarda Rus askeri idaresi altında tutulmuştur. Yabancı bir milletin istilasına maruz kalan yerlerde zulüm ve istibdadın olması genellikle mukadderdir. Fakat istilacı güç, istila ettiği yerlerin daimi sahibi olmak kararındaysa, özellikle sivil kesime karşı açıktan zulmetmeye yeltenmeyip, zemine göre bunu dolaylı şekillerde yapacaktır. İşte Erzincan ve diğer bazı Anadolu şehirlerinde büyük güçlerin maşa olarak kullanıldığı katliam aleti Ermenilerdir. Büyük millet olmamak ve sadece azınlık milliyetçiliğinin hırsıyla hareket ettikleri için de, bu kitle efendilerini dahi şaşırtacak kadar şirretçe hareket edeceklerdir.

Tercan ve Yöresi Ermeni Mezalimi: 1916 yılının baharında Ermeniler’in savaşı başladıktan sonraki melanet, hıyanet ve mezalimleri karşısında Osmanlı hükümeti, 2 Haziran 1915’de “Tehcir” kanununu ilan etmek zorunda kalır. Fakat hükümetin savaş sırasındaki yoğun meşguliyeti, bu tehcir işini çabuklukla başaramamış olduğu için, göç eden Ermeni kitleler, bu esnada akıl almaz cinayetlerde bulunmak fırsatını elde ederler.

Yapılan mezalimleri tahkik için gelen tarafsız komisyonun Tercan ve yöresine ait raporunda şunlar kaydedilir: “(Parnik Köyündeki mezalim görüldükten sonra) 28 Mayıs

¹⁴⁸ 1916 Ağustos’unda Ruslar, 1. ve 2. Tayyare müfrezesini Erzurum’dan Erzincan’a getirmişler, burada tayyarecilik şubelerini ve Kafkas cephelerinin Tayyare Müfettişliği’ni tahsis edip, idaresine Yüzbaşı Kurbatof’u tayin etmişlerdir. Molofski, s. 433.

1332 (1916) tarihinde Tercan kaza merkezi olan Mamahatun Kasabası'na geldik. Kasabadaki binaların beşte dörü yıkılmış; Camii Şerif'in minberi sökülüp, kendi bildikleri gibi tadilat olunup minaresine çan takılmıştı. Ermeniler, bazı Rus kazaklarıyla birlikte haneleri yağma etmişler, cebren birçok kadın ve kızların ırz ve namuslarını kirletmişlerdir. Mamahatun'lu Bayramoğlu Edhem'in, rahmetli jandarma çavuşu Cemal'in, Dedeoğlu Hüseyin'in ve Belediye Katibi Bekir Efendi'nin eşleriyle Kiraz adındaki kadın tecavüze maruz kalmışlardır. Bunlardan Cemal Çavuş'un eşi, namusunu müdafa için muvakemet etmiş, muvaffak olamayınca intihar etmiştir. Aşçı Selim'in evi tahrip edilmiş, eşyaları yağmalanmıştır. Kendisi de idam edilmek için aranmış ise de Ermeniler, bulamamışlardır. Diğer köylerde olduğu gibi buradan da bir takım gençler ayrılarak Erzurum'a sevk edilmiştir.”¹⁴⁹

“Pekeriç köyüne uğradık. Bu bedbaht köyde Ermeni mezalimi ve kötülüğünün pek iğrenç şekillerine sahne olmuştur. Mal ve eşya yağma edilmiş. Camii Şerif tahrip edilmiş ve mahfolmuştur. Her taraf harabeye döndürülmüş.

Düşmanla birlikte aynı köyden olan Ermeniler, Karaçaylı Emrah ile Mahmud'un yolda tesadüf ettikleri biri altı, diğeri yedi yaşlarında iki masum çocuğu almışlar, Kilise kapısının eşiğine götürerek orada koyun boğazlar gibi kestikten sonra, baş kısımlarını kilise tarafında, gövdelerini de kapın önüne bırakmışlardır. İhtiyarlardan Fettahoğlu Ahmed'i, Mirik Ahmed Efendi'yi, Ahmedoğlu Halim'i, Ağaoğlu Kaya Onbaşı'yı, Ciddeli Mahmud'u, Mahioğlu Melâ'yı, Mehmed Çavuş'u ve mahdum Osman'ı, Sûd Ağa'yı, Hafızoğlu Halil'i Delâloğlu Sabri'yi ve yedi yaşındaki oğlu Hakkı'yı, Mustafaoğlu Zihni'yi, Yusuf oğlu Mevuud'u ve dört yaşındaki kardeşi Eyyub'u, kadınlardan Altuntaşlı Mevlud'un validesini, kızlardan Şeyh Beşir'in onbeş yaşındaki kızını, Mustafa'nın altı yaşındaki kerimesi Fatıma'yı, Karslı Bahri'nin Esmer'i pek feci bir şekilde katl ve şehid etmişler.

Pekeriçli Ahmed Bey hanesine ilticaen yüz elli kadınla, mumileyhin ailesine ve Mamahatunlu Mustafa Efendi'nin oniki, diğeri ondört yaşındaki iki kızının, Karaçaylı Selim'in bir kızının Muhtar Melâ Şükrü'nün yedi yaşındaki kızkardeşinin, beşyüzü mütecevaz Ermeni tarafından bi hücum ve kadınların namuslarının bozulduğu ve bunlardan nefsinin teslim etmeyen dört kadınla, İzzed Hatun isminde otuz yaşında bir kadının boğazlanarak kuyuya attıkları, Mela Şükrü ile kız kardeşinin ifadelerinden anlaşılmıştır. Heyetimiz köye geldiğinde zikredilen kötülüğe kurban olmuş İzzet Hatun'un kesilmiş başı henüz mevcut idi. Bu zavallı kadının bir yaşındaki masum kız çocuğunun parmağındaki yüzüğü almak için parmaklarını kesmişlerdir. Bu köyün ihtiyarlarından Dursun Ağa ismindeki zatı, boynundan taktıkları bir ipele kuyu başına götürüp, baş aşağı asarak öldürecekleri beyanıyla para istemişlerdir. Mevcudunu verdiği halde bir çok işkenceden sonra boynunun arkasından kasatura ile kesmeye başlamışlar, sonra her nedense bu işten vazgeçmişlerdir. Yapılan işkence izleri, tarafımızdan görülmüştür.

Bu köyde yapılan mezalimin had ve hesabı yoktur.”

¹⁴⁹Erm. Kıt. Amâl ve Har. İht., s. 293.

Ilıca Nahiyesi Müdürü **Şükrü**- Vilayet Hukuk Müşaviri **Kemal**¹⁵⁰

Erzincan işgal olunup çevresi Rus tahkimatı altına alındıktan sonra, General Liyakof, halka hitaben bir beyanname çıkarır. Buna göre önceki idari sistemin tamamen terk olunup hakim devlet güçlerinin (Ruslar'ın) tavassutu altında çeşitli kesimlerin farklılıkları göz önüne alınarak yeni bir sistemin kurulacağı açıklanmıştır.

Saray Meydanı Hadisesi: Kentin mühim sivil ve askeri binaları Rus general ve diğer subayları için ikamet yerleri olarak tanzim edilirken, diğer askerler daha istilanın ikinci gününden itibaren şehir içinde ve çevre köylerdeki zenginlerin yağmalanması için faaliyet göstermişlerdi. 17 Temmuz günü Koç köyü, Ruslar'ın taramasından geçerken, iki Türk yapılan yağmaya karşı direndikleri için yakalanıp Erzincan'a getirilir. Saray Meydanı'nda idam edilirler.

Göçler, Ermeni – Rus İşbirliği ve Nüfus Tanzimi: Savaş ve istila dönemlerinde köylüler, can güvenliklerinin tehlikede kaldığı düşüncesiyle merkezlere sığınmak itiyadında olmuşlardır. Bu vesileyle, pek çok köylü vatandaş istilanın ilk günlerinde kasabaya inmişler, fakat konusunda bir farklılığın olmadığını müşahedeyle, tekrar köylerine dönmeye başlamışlardır. Dönüşlerinde Rus askeri makamları tarafından kendilerine hayatlarının korunacağına dair belgeler tanzim edilmiştir. Öte yanda Ermeniler, Türkler tarafından evlerinde pek çok silahın saklandığı kendi çocuklarının da onlar tarafından himaye bahanesiyle tahakküm altında bırakıldıkları iddiasıyla Rus askerlerini devamlı olarak Türk evlerine baskına göndermişlerdir.

Erzincan Rus idaresi altında bulunduğu 1916/17 kış boyunca çok şiddetli bir kış geçirmiştir. Türk ve Rus kuvvetleri Ekim ayında kışa göre hazırlık yapmıştır. Her tarafta askeri hareket durmuş, Türk kuvvetlerinin durumu iyice kötüleştiğinde, Erzincan'ın kurtarılması uzak bir umut haline gelmiştir.

III. Ordu'da kaçaklar arttığı için mevcut 30 bine inmişti. O ara tifüs askerin arasında eksilmeyen hastalık, açlık, bitmek bir kader gibi gözükmetedir. V. IX. Ve XI. Kolordular lağvedilip, iddialı iki yeni "Kafkas Kolordusu" teşkil edilir. Bu yeni düzenlemede farklı olarak topçu parkları artırılmış, Alman ve Avusturya cebel topları ile takviye edilmişti. I. Kafkas Kolordusu Fırat (Karasu) üzerindeki Kemah – Suşehri – Şebinkarahisar arasında, II. Kafkas Kolordusu da Kelkit, Karadeniz sahillerindeki Tirebolu bölgesinde bulunuyordu. III. Ordu'nun hareket merkezi Şebinkarahisar'da olup, Mareşal Ahmet İzzet Paşa Anadolu'daki ordular gurubunun kumandanı idi. Ahmed İzzet Paşa'nın emrinde olan Mustafa Kemal ise II: Ordu kumandanlığına getirilir ¹⁵¹.

Daha sonradan hem Ahmed İzzet Paşa ve hem de Mustafa Kemal başka vazifelere nakledilirler. 1917 Mart'ına doğru III. Ordu büsbütün kuvvetten düşmüş, Rus cephesine karşı ancak 20 bin kişilik silahlı asker tutabilmiştir. Ki firarilerin sayısı her geçen gün

¹⁵⁰ Erm. Kıt. Amâl ve Har. İht., s. 295

¹⁵¹ A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 299.

devamlı artış kaydetmekteydi.

Rus istilası ve devamlı savaşlar sonunda Doğu Anadolu Türk nüfusu % 75'lik azalma göstermiş, bu kitleler batıya kaymış; Ermeniler'den kimi tehcir olup, kimisi Ruslar'a kaçıp bilahare onlarla birlikte geri dönmüşlerdir.

Ermeniler'in sorumsuz ve şımarık tavırlarına karşılık, geleceğe matuf bir hakimiyeti tesis etmek gayretiyle Ruslar, öncelikle nüfus sayımı yaptırarak kuracakları idarenin ilk temellerini atmak çabasında olurlar.

17 Şubat 1917'de Erzincan'da Ruslar, yaş durumlarının bilinmesi için bir bildiri neşrederler. Buna göre yaşı dolup da Osmanlı Ordusu'na ilhak etmemiş veya edip de ricat esnasında gitmemiş bulunanların üç gün içinde defterlerinin tamim ettirmiş olmalarını şart koşarlar. Emri yerine getirmeyen muhtarlar, idam olacaklardır.

Fakat gerek nüfus tahriri ve gerekse askerleik yaşında olanların tanzim işi; Ermeniler'in garaz ve kışkırtmalarına fırsat teşkil eder. İddialarına göre, güya asker yaşına varan kimseler saklanmaktaymışlar. Bu sebeple bazı kimseler, ihbar edilip tutuklatılırlar.

Ermeniler'den Tigran adlı Türk düşmanı, Türkler'i taciz etmeleri için devamlı Ruslar'ı kışkırtanlardan biridir. Rus ve Ermeniler'den oluşan bir kitleyi Türkler'e karşı hırslandırıp saldırtmak için şu iddialarla konuşur: -“İki Rus Kolordusu, Çardaklı ve Kemah boğazlarında, tehlike ortasındadır. Mühimmatlarıyla Erzincan'da saklamış oldukları iki bin asker, bu orduyu arkadan vuracak. Tehcir esnasında kendilerini himaye altına alan Kürt kardeşleri, bu istihbaratı teyit ediyorlar”¹⁵². Bu tip beyanlar sonunda Ruslar, bütün şehir ve köyleri tarayarak biraz şüphelendikleri kimseleri, derhal tutuklayıp sürmüşlerdir.

Yapılan bu haksız zulüm karşısında Rus askeri idaresi tamamen umursuz kalmıştır. Hele ki, Rusya'da o sıralarda vuku bula idari değişimler sebebiyle, Ermeni melanetine, nisbi olarak fırsat vermeyen Rus Kumandanı Katilin'in geri alınışı; onun yerine Ermeni taraftarı Lahof'un getirilişi, tamamen Türkler'in aleyhine kötü neticeler vermiştir.

Kurulan İslami Cemiyetler: Milletlerarası sözleşmeler ve istilacı ülkenin genel menfaati nezdinde zapt olunan memleketin ahalisi, istilacı güçlerin sorumluluğunda ve koruyuculuğunda bulunması iktiza eder. Ancak savaşın sürüp giden keşmekeşliği içinde ve ayrılıkçı- ırkçı Ermeni gibi bir musibetin varlığı sebebiyle Erzincan halkı, gerekli koruma ve kollamadan adeta muaf kalmıştır. Tabii ki bunda ülkede ileri gelen akliselim Türk'ün kalmamış olmasının da payı vardır.

Bütün bu şartlara rağmen Türkler arasında bazı teşkilatlanma faaliyetleri görülür. Zaten istilanın daha ilk günlerinde Rus makamları, çıkardıkları bir beyannamede, her milletin kendi geleneklerinin göz önüne de alındığı bir idari geçit uygulaması olacağını belirtmişlerdi. Bunun uygulamasında her kesimin kendince kuracağı bir kurulun kendi iktisadi ve sair problemlerini arz etmesi mecburiydi de.

¹⁵² Ali Kemali, s. 120.

Nihayet Gerek gerek Camii dershanesinin merkez yapıldığı bir “Cemiyet-i İslamiye” teşkilatı kurulur. Bu teşkilat öncelikle zaruri ihtiyaç maddelerinden mahrum kalan kitlenin meselesini ele almak çabasında olmuştur. 20 bin kişilik nüfusa sahip olduğu anlaşılın şehir, yedi mıntıkaya ayrılıp, her mıntıkaya bir başmuhtar tayin kılınarak, bunlar aracılığıyla halka tedbir ve tertipler duyurulmaktaydı.

İlk etapta hemen herkesin ihtiyacı bulunan unun, tevzi olunduğu oranda seri olarak dağıtımı yapılmıştır. Zira kim olduğu anlaşılamayan bir hain, Ruslar’a cemiyetin Rus aleyhine faaliyet gösterdiği ihbarını yapmıştır.

Hemen her devirde humaniter ve milli temeli oluşmamış bir takım insanlarda, kuvvetliye yaranmak ve yaltaklanmak duygusu hakimdir. Savaşta düşmana satılmak şeklinde tezahür eden bu hal, barışta da yabancı ideoloji ve liderleri benimsemek şeklinde kendini gösterir¹⁵³.

Teftiş ve Tahkik Heyetleri: Rus işgalindeki İslam ahalisinin durumunu görüp rapor etmek, onların ihtiyaçları için lüzumu hasıl olan şeyleri teminde yardımcı olmak üzere Cafer Bey adında bir zatın başkanlığındaki heyet, Erzincan’a uğrar. Öncelikle un ihtiyacının karşılanması için çalışacak, bilahare Ermeni gibi anarşist gruplara karşı korunmaları için el altı bir ordu teşkil edecekti. Ne var ki halkın itimadını kazanamayan Cafer Bey, yapılması elzem olan bu işleri yapamadan çekip gider. Cafer Bey’den sonra yerine gelen Mazhar Bey ise uzun soluklu bir iş başaramaz. Ondan sonra yerine gelen Abdulmâbud Bey adlı zatın bazı mühim başarıları olacaktır.

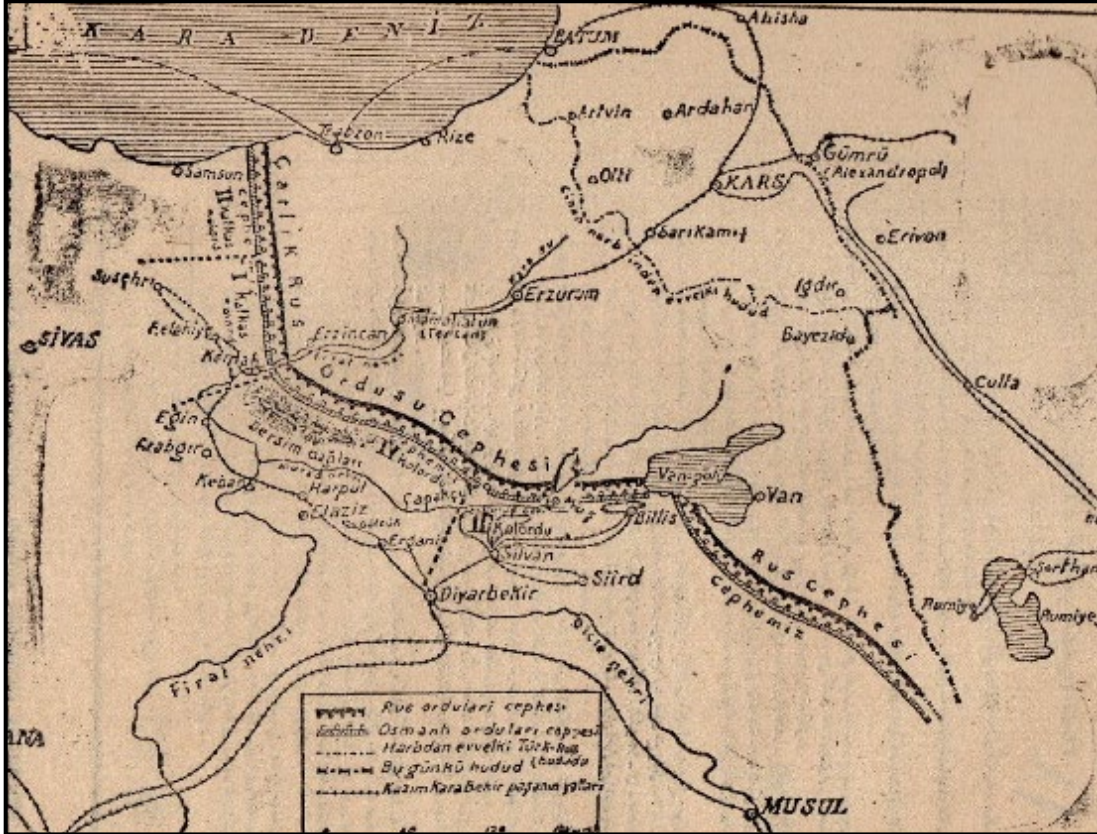
Mustafa Vefa İsimli Bir Şahıs: Her savaş, içine aldığı kitleleri pek elzem felakete sürükler. Ve her savaşın neticesi kitlelerden pek çok şey götürür. Ama her savaşın bazı çıkarıcılar için menfaatlerine bir zemin hazırladığı da gerçek. Bunların onursuzlukları, karşı/düşman toplulukların lehinde menfaat deruhte edenlerdir. İşin bunlardan biri de Mustafa Vefa/Vehbi adlı birisidir.

Daha evvel, Osmanlı zabitlerinden olan Mustafa Vehbi, bir alayın vekaleten komutanı olmuş, ihtimal ki beceriksizliğinin yanı sıra, tavırlarındaki tutarsız ve iğrençliği yüzünden asaleti tasdik edilmemiştir. O da, ordudan firar edip Erzincan’da kalmıştır. O sırada Ruslar kendi menfaatlerini, Ermeniler ise kendi emellerini gözeterek çalışadursun; gerek Sünnî Türkler ve gerekse Alevi Türkmenler, müşterek bir kader birliği içinde ne yapacaklarını bilmeksizin bir bocalama içinde bulunuyorlardı.

¹⁵³ Yine, kültürel temeli olmayah, şahsiyetini bulup, kişiliğini aşamayan zevat da pek çok marazi duyguların tatmini için “lidere tapma” ve onun tavrında sadizmini doyurma tavrı akimdir. İnsanlara fazilet yolunda mecralar içinde olmasını temin lüzumu, kültür faaliyetlerinin ayrı bir önemini vurgular. İtiraf etmek gerekir ki, bizim Erzincan’da yapmaya çalıştığımız bir kısım ufak tefek kültürel faaliyetler, ahlaki sistemden yoksun ticaret hayatının yaygınlaşmasına bir tepki olarak da ortaya çıktı. Serbest Pazar ekonomisi, ister istemez ticari işle meşgul olan pek çok kimsede kişilik ve karakter zaafına sebep olmaktadır. Yine bürokrasinin de güdük ve basit düzeyde kalışı, meseleyi menfi yönde daha da katmerleştirmiştir. Doğrusu, bugün veya yarın vuku bulacak her türlü sıcak ve soğuk savaşlarda bu zümrelerin birçoğunun alacağı tavır şimdilik muğlak, ama olumsuz olabileceği kuşkusundan irak gözükmemektedir.

İşte bu durumdan istifade edip, savaşların kargaşası içine ara yerde kalan ve Dersim ile havalisine sahip olmak isteyen Mustafa Vehbi, Alevi Türkleri'ni diğerlerinden tefrik etmek gayesiyle, onlardan bir tümen kurulmasını teklif eder. Ancak bu iğrenç yaratığın teklifi, bizzat Alevilerce reddedilmiştir. Aynı şahıs Türklerin ve bir zaman sonra da Ruslar'ın dahi nefretini kazanmıştır.

Harita/Kroki 3: Erzincan Ateşkes Antlaşması'nda belirlenen hatlar.

Aşiretlerin Savaş Sırasındaki Genel Tutumları: Diğer Türklerle birlikte, Anadolu ve özellikle Erzincan ve civarındaki bir kısım Türkmen cemaatlerine yer verilirken; mezhep farklılaşmalarına değinilmişti. Bunların hemen pek çoğu Selçuklu idaresinden itibaren merkezi müesseselerden uzak, bilhassa dağlık arazilerde yaşayanların yer yer devlet otoritesiyle ters düşüp, mücadele ettiklerini biliyoruz. Ancak, tek ülke içerisinde bazı dini müeyyidelerden yana diğer Türk zümrelerinden ayrı bir hayat tarzı sürdürmelerine rağmen, hem Selçuklu ve hem de Osmanlılar'ın duraklama ve gerileme dönemlerinde Türklük değerleri, diğerlerinden daha bariz öğelere sahip olmayı bilmişlerdir. Hatta bir kısım Osmanlı müverrihlerinin, onları "Türk" veya "Türkmen" diye, diğer yerleşik ahalden tefrik ettikleri enteresandır. Bizzat "Kürt" diye anılışlarının yaygınlaşmaya henüz başlanmadığı yüzyıllardaki bazı zümrelerin bağlı olduğu pek çok boydan başka, Oğuz boylarıyla doğrudanbağlı olan Kürt cemaatlerinin mevcudiyeti hayli fazladır. Mesela ileri gelen Kürt

Tarihi müverrihi Şeref Han, ataları Bayındır boyundan gelen Kürtlerdendir.

Yüzyıllarca ülkede aynı anasını (öğeleri) paylaşan zümreler arasında, hayat tarzlarının da aynı kültürle kopmaksızın gelmesi yeterince sağlanamamış, bilhassa Türk hükümetlerinin zayıfladığı anlarda bu mesele daha da olumsuz bir biçimde gelişmiştir. Kaldı ki, Anadolu Türk tarihinde devletin yüksek kademelerine yapışan batıdan gelme, dönme ve göçmenlerin Anadolu Türklüğü'nü bir arada aynı şuur içinde yaşatmak diye bir gayretinin olması, zaten beklenemez.

XVII. yüzyıl yarılarında Evliya Çelebi'nin Kemah'a ilişkin "halkı Türktür ama iyidir" cümlesiyle bugün "Kürt" diye anılan kitle karşısında olumsuz imajı bir yana; kendini "Osmanlı" diye tefrik ederken, sanki bu terim apayrı bir milleti temsil gibiymiş şeklinde telakki eder. Bu müellifin (seyyahın) şahsında o gündü mütefekkirlerin ziyinyeti açık bir ifade kazanır.

Cumhuriyet döneminin başlangıç devrindeki bazı tarihçilerimiz de, yanlış saplantıların içinde olmaktan kurtulamamışlardır. Mesela Cumhuriyet döneminde isminin zikre değer bulunduğu bir – iki Erzincan valisinden bizce mühimi olan Ali Kemali Bey'in yorumları da, yanlış temeller üzerine kuruludur. Bizzat görüştüğü Çarıklı aşiretinin ileri gelenleri, atadan oğla kopmaz bir biçimde gelen silsile mevzusunda ısrarla bir Türkmen aşiretine mensup olduklarını iftiharla söylerken; Ali Kemali bütün bunları "Kürtler'in milli hurafeleri" babından kaydeder. Yine acıdır ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin son senelerinde, bazı bölücü ideoloji mensupları Kürt mevzuunda gerçek olanı değil, yanlışlıkları doğu göstermekte inatla Ali Kemali'nin hatalarından doğan şahsi tavrını devletin tavrıymış gibi göstermeye yeltenmişlerdir. Gerçi Türkiye Cumhuriyeti'nin şimdiye kadar ki kültür politikasının övgüsünü yapmak komik olacaktır ama bu devletin Türk'ten ayrı olarak da isimleri olan insanlara karşı ve hatta memleketin nimetlerinden büyük büyük paylar çıkaran Ermeni, Rum ve Yahudi gibi bizatihi Türklükle alakaları olmayanlara bile düşmanca bir tavır olmamıştır. Kaldı ki, böyle bir tavır alınsaydı, devletin gücü karşısında nasıl bir durumun ortaya çıkacağı düşünülmelidir.

I. Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu Türkmenleri, mütemadiyen Ruslar'a karşı mücadele etmişlerdir. Hatta pek çoğu normal devlet disiplini de olmamakla beraber, ellerindeki imkanlarla bir hayli yarar sağlamışlardır. Ta ki 93 Savaşı'ndan itibaren bunların icra ettikleri fonksiyonlar, I. Dünya Savaşı'na kadar devam ettiği, o günkü kaynaklardan tespit edilmektedir. Ancak gerek bazı aşiret reislerinin bilgisizliği ve gerek devletin öteden beri bu kitlelerin eğitimi için ciddi bir çalışmadan bîgane oluşu, gerekse dış kışkırtmalar yüzünden; bir kısmı gereken faydadan hâli (?) kalmıştır. İçlerinde bilgisizliği iyice ileriye giden bazı aşiret reisleri ise, savaş halindeki devlet güçlerine karşı nahoş bazı tavırlar alır. "(Devamlı Türklerle birlikte olan) Kürtler, umumiyetle muharebelerde beklenildiği derecede fayda sağlayamamışlarsa, Türklere karşı büyük boyutlu bir isyana da kalkışmamışlardır. Ancak Erzurum'un düşmesi üzerine baı işgalâta (aldatılma kuruntusuna) kapılan Dersim'in doğusundaki birkaç aşiret isyan etmiş , bunlar derhal tedil edilmiş ve bundan sonra harbin

nihayetine kadar Türklerle beraber olmuşlardır.”¹⁵⁴

Savaş sırasında bazı Türkmen aşiretlerine mensup küçük grupların isyankar tavırlarının arkasında öncelikle cehaletin yattığı aşıkardır. Mesela Tercan’a bağlı Fındıklı köyünden bir grup kişi, Türk keşif koluna ateş ederken: “Bizim hükümetimiz arkadan geliyor” diye bağırmaları, o dönemin deyişiyle “bu zevatın dünyadan bîhaber, eğitimden nasiplenememiş zavallı biçareler” olduğunu belgelemektedir ¹⁵⁵. III. Ordu komutanlığına tayin olan Vehib Paşa, daha önce Erzincan’da bulunduğu için havaliyi ve yörenin insanını yakînen tanıma avantajını kullanmayı bilmiştir. Bilhassa Dersim civarından gelen Türkmen aşiretleriyle sohbet edip, onlara hediyeler vererek cehaletleri sebebiyle yanlış bir yapmamaları konusunda müsbet faaliyetleri olmuştur. ¹⁵⁶

Resim 18: Erzincan’da toplanan Osmanlı ve Rus mütareke heyeti: 1.Üçüncü Ordu Erkânı Harp Reisi Miralay Lütfi Bey, 2. Rus Kafkas ordusu erkânı harp reisi General Viçinski, 3. Erkânı harp binbaşısı Hüsrev Bey, 4. Miralay Penze Negr, 5. Yüzbaşı Yakup Bey.

Ruslar Erzincan’da buldukları sırada, yine bir kısım Türkmen aşiretine mensup

¹⁵⁴ **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s. 251/27-6.

¹⁵⁵ Aziz Samih, age, s. 106.

¹⁵⁶ Aziz Samih, s. 107.

kimseler, onların aleyhine çaba sarfetmiş fakat yaptıkları işler bilgisizce olduğu için, fayda yerine zarar husule getirmiştir. Mesela bunlardan Koçgiri aşireti ileri geleni Alişan Bey, Erzincan'a gelerek Ruslar tarafından etlik hayvan bulmak işiyle görevlendirilir. İki binek ve sekiz yük eşya yüklemek için on hayvan ve maiyetinde onsekiz askerle birlikte Erzincan'dan hareket eder. Ancak yolda hayvanları gasp edip ve üç Rus askerini de esir ederek Ruslar'ın hakim olduğu araziden kaçır. Bu hadise duyulunca, Türk'e düşmanlık için fırsat bekleyen Rus kumandanı Lahof, Türk ahalisinden öncelikle sorumlu olan Abdulmâbud Bey üzerinde baskı yapar. Eğer üç esir asker ve hayvanlar iade edilmezse; Türkler'in mahvedilip zulme uğrayacağını ifade etmiştir.

Bu müşkil ve vahim durum karşısında, en az diğer Türk ahali kadar, Türkmen Alevilerinin de büyük bir muhabbet duydukları Abdulmâbud Bey, aşiret ileri gelenlerine mektup yazarak esir ettikleri asker ve hayvanların iadesiyle Müslüman ahalinin ancak ki kurtulabileceğini bildirir. Bunun üzerine mektubu alan aşiret üyeleri, derhal istenileni yaparak, Müslüman ahalinin bu kez de kurtuluşuna vesile olmuşlardır.

Rus İhtilâli'nden Sonraki Gelişmeler: Türk Ordusu'nun Doğu (Kafkas) Cephanesi'nde kritik bir halde olduğu Şubat ayında Rusya'da ihtilal olmuş (27 Şubat / 11 Mart 1917), Türk – Rus ilişkileri yeni devreye girmiştir.

Zaten Rus askerleri, ülkelerindeki ihtilal öncesi hareketlerden etkilenmiş, daha Ocak ayı içerisinde işgal altında tuttuğu yerlerde disiplini terk edip, başıbozuk bir durum arzemiştir. Türk makamları, Rus birliklerinden çekilmeler olup, Ermeni katliamlarının olduğunu ve çekilen Rus kuvvetlerinin yerini İngilizler'in de desteklediği Ermeni kuvvetlerinin almış olduğu haberini almaktaydı.

Ruslar, ihtilalin sonunda Kafkas Cephesi'nin tamamen çözüleceği kuşkusıyla Türklerle barış görüşmeleri için harekete geçeceklerdir. Fakat geriye çekecekleri cephelerinin arkasında Ermeni ve Gürcü kıt'alarını teşkilatlandırmak için de geri kalmamışlardır. Bilhassa siyasi amaçlarla "Ermeni Birlikleri" adıyla kurdukları haydut grupları, Rus ve Ermeni zabitlerinin kumandasında, Rus silahlarıyla donatılmış olup, Türk – İslam ahali için en büyük endişe kaynağı idi¹⁵⁷. Ruslar'ın ihtilali müteakip, barış isteklerinde buldukları sıralarda karargahlarının Erzincan'dan Erzurum'a alınma işlemi de başlatılıyordu. Kafkas Cephesi Rus Kumandanı Yudenic, Krenskiy hükümeti tarafından geri çekildikten sonra, yerine General Przvalskiy (Perjovalski), Kurmay başkanı olarak da General Lebidinskiy getirilmişti.

Brest – Litovski Görüşmeleri ve Erzincan Ateşkes Antlaşması

1917 Kasım ortalarında Sovyet hükümeti, Alman ordularının Şark Cephesi kumandanlığına derhal bir mütareke akdi istedi. Öte yandan, yine bu ayın sonlarında III. Ordu Kumandanımız Vehib Paşa, Rus Generali Perjovalski'ye bir mektup göndererek "mütareke" akdi teklifinde bulunur. Kurmay Başkanı bu teklifi, Tiflis'e gidip "Maverei

¹⁵⁷A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 331.

Kafkas Komiserliğine” bildirir. Yapılan ilk girişimler sonunda Aralık başında görüşmeler başlamıştır. 15 Aralık 1917’de Brest – Litovsk şehrinde Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Türkiye bir taraftan; Rusya da karşı taraftan olmak üzere anlaşmaya otururlar. Yapılan anlaşmada, 11 maddelik karar metnini Türkiye adına Zeki Paşa imzalar.¹⁵⁸

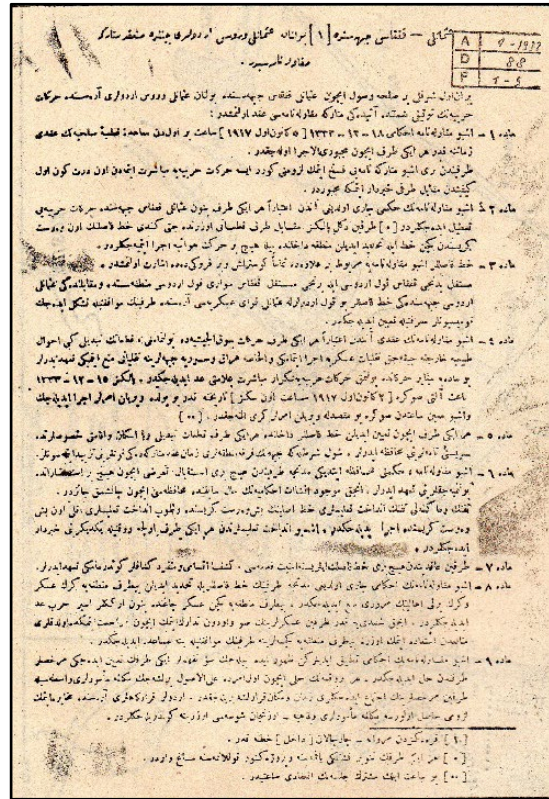
Brest – Litovsk’da varılan anlaşma gereğince, Türkiye ve Rusya arasındaki harp haline fiilen son vermek ve Kafkas Cephesi’ndeki askeri ve siyasi duruma tayin ve tespit etmek üzere ayrı bir müzakerenin yapılması gerekiyordu. Bu amaçla Rus işgalinde olup da, Türk hakimiyetindeki bölgelere sınır olan Erzincan’da iki tarafından murahhasları karşılaşırlar.

Türk heyetinin başında bulunanlar: III. Ordu Kurmay Bşk. Albay (Miralay) Ömer Bey, III. Ordu Hareket Şub. Müd. Binbaşı Hüseyin Bey ve III. Ordu Tercümanı Yüzbaşı Yakub Bey.

Rus heyetinin başında bulunanlar: Kafkas Ordu Kurmay Bşk. General Major Vişinski, 156. Piyade Alayı Kumandanı Albay Petzenger¹⁵⁹, Nefer Al Smirnov, İşçi Cemiyeti azasından Gürcü Doçent Viktor Tevzaya, Tercüman Yüzbaşı Vedrinski, Fotoğraf Memuru Albay Esatze, Rus Köylü Cemiyeti azasından Ermeni Arşak Cemalyan idiler.

Rus heyetindeki hiyerarşi içinde er, doçent etiketi verilmiş birisinin ve bir de işçinin bulundurulması; ihtilalde gerçekleştirildiği iddia edilen zihniyetin (şekilci) bir gereği idi.

Fazla uzun boylu tartışmalara lüzum görülmeden 13 Aralık 1917’de saat: 15.00’de

Resim 19: Türk- Kafkas cephesinde bulunan Osmanlı ve Rus ordusu arasında yapılan Erzincan Ateşkes Antlaşması.

¹⁵⁸A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 331 vd.; **DVP** (Dokumenty Vneşney Politiki = SSCB Dış Politika Belgeleri), C. I. Moskova, 1956, s. 25; **DMZG** (Dokumentii Materyalı po'üneşney Politike Zakavkaz i Gruzul = Maverai Kafkas ve Gürcistan Dış Siyaseti'ne ait Vesikalar ve Malzeme), Tiflis, 1919 ve no: 6; H. Bayur, *I. Genel Savaş'tan sonra yapılan barış ve anlaşmalarımız, -I-*, *BrestLitovsk Müzakereleri ve Barışı* (20 Aralık 1917 – 3 Mart 1918), **Belleten**, XXX / 123 (1967) s. 375 – 415.

¹⁵⁹Bu imzalarından gerek DVP, C. I, Belge 30'dan ve gerekse Ank. Harp Dairesi Arşiv nüshasında okunamayanlar vardır; Petzenger gibi. Biz bunları o zaman zekilen fotoğraflara düşülen adlardan tamamlayabildik.

imzalanan “Erzincan Ateşkes Anlaşması”nın 14 maddesi şudur ¹⁶⁰:

1- Bu anlaşma, kesin barış anlaşması imzalanıncaya kadar, her iki tarafı 5/18 Aralık ¹⁶¹ 1917 günü saat 1’den başlamak üzere bağlar.

2- Bu anlaşma yürürlüğe girer girmez, her iki taraf, Kafkas – Türk cephesinin bütün bölgelerinde, her türlü düşmanca hareketleri kesecektir.

Karşılıklı olarak, yalnız karşı tarafın yerleşmiş olduğu bölge üstünden değil aynı zamanda her iki tarafın demerkasyon hatlarından 10 verstlik (1 verst = 1067 m.) mıntıkada, her türlü uçuşu kesecektir.

2- Demerkasyon hatları, bu anlaşma ilavesini teşkil eden özel bir vesika ve şemada tespit edilecektir.

VII. Kafkas ve I. Kafkas süvari kolorduları cephesindeki gereken demerkasyon hatları, iki tarafın anlaşması üzerine, bu kolorduları ile bunlara karşı savaşmış olan Türk güçlerine tayin edilen özel komisyonlarca tespit edilecektir.

4- Bu anlaşma, yürürlüğe girdiği andan itibaren, her iki taraf, karşılıklı olarak savaş hattındaki birliklerin yedek birliklerle değiştirilmesi gibi olağan hareketlerin dışında, operatif – stratejik nitelikte olan hiçbir yer değiştirmesi, grup değiştirmesi veya bir yerden başka bir yere taşınması gibi hareketlerde bulunmayacaklarını ve özellikle askeri birliklerin Mezopotamya – Suriye cephesine aktarılması amacıyla hiçbir büyük taşıma hareketinde bulunmayacaklarını taahhüt ederler. Bu maddenin ihlali, askeri hareketin yeniden başlaması anlamına gelir.

Askeri birliklerin yerleştikleri mevzilerin dğıştirilmesi ile ilgili, 2 Aralık 1917 günü saat 18.00’e (15 Aralık 1333, saat: 6.00) karar verilmiş emirler yürürlükte dir. 2/15 Aralık 1917 günü saat 18.00/6.00’dan sonra verilmiş emirler, hükümsüzdür.

5- Her iki tarafın orduları (bugünkü duruma göre tümen kollarının takviye edilmemesi şartıyla) demarkasyon hatları ile sınırlanmış topraklar dahilinde bulunmak ve bu yerler dahilinde hareket etmek hakkına sahiptir.

6- Her iki taraf, bu anlaşmanın geçerli olacağı süreçte, hiçbir hücum hazırlında bulunmayacaklarını taahhüt eder. Ancak bugün mevcut olan istihkamların onarılmasına izin verilir. Talim atışları, şu şartlarla yapılabilir: Tüfek ve makineli sınıfları, 5 versten daha yakın olmamak üzere ve ağır top atışları ön cephe siper hatlarından 15 versten daha yakın olmamak üzere talim atışları yapılabilir. Ancak bu gibi talim atışlarının yapılacağını, taraflar birbirine önceden ve gecikmeden haber verirler.

¹⁶⁰ DVP, C. I, Belge 30. Türkçesi = Ank. Harp Tar. Dairesi Arş. Rus Arşivinden Türkçeye çevrili metin: Ş. Yerasimos, **Türk – Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden Milli Mücadeleye)**, İstanbul 1979; Ank. Arşivinden bugünkü ifadelerle özetle aktarılmış metni: A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 334.

¹⁶¹ 5 Aralık, Rusya’daki takvim düzenlemesi; 18 Aralık ise Türkiye’deki düzenlemeye göredir. Metinde 18 Aralık 1333 diye geçer.

7- Taraflar ne devriye, ne keşif kollarını, ne de teker teker keşif ve istihbaratla yükümlü olan kişileri demerkasyon hatları dışına gönderemezler.

8- Bu anlaşma devamınca, demerkasyon hatları ile sınırlı bulunan tarafsız mıntıkaya ne askeri memurlar ne de yerli sivil halk çıkabilir.

Demerkasyon çizgileri ile çevrilmiş bulunan tarafsız mıntıkaya çıkmış askerlik yaşını doldurmuş bütün erkekler, askeri esir sayılacaktır. Bu maddenin dışında olmak üzere, karşılıklı anlaşmalarla her iki tarafın erlerinin, savaş sırasında tarafsız mıntıkada belirli noktalarda bulunan su ve yakıtın alındığı yerlere kadar gitmesine izin verilir.

9- Bu anlaşmanın uygulanması sırasında meydana gelebilecek tüm anlaşmazlıklar, her iki tarafın yetkililerince çözümlenmeye çalışılır. Bu yetkililerin toplantı yeri ve zamanı, her olayda ayrı ayrı olmak üzere, parlamenterler aralığıyla tespit edilir. Ordu karargahları arasında bir görüşme yapılması ihtiyacı duyulduğu zaman parlamenterler, Erzincan – Refahiye şosesine gönderilir.

10- Tarafsız mıntikalarda yaşayan yer halkın güvenliği ve huzurunu bozabilecek suçlar, yine yerli halktan olan kimseler tarafından işlendiği takdirde, suçlu, her iki tarafın varacağı karara göre cezalandırılacaktır. Taraflar, kaçak suçluları karşı tarafın ilk uyarısında derhal teslim etmek zorundadır.

11- Türk kumandanlığı, bu anlaşma hükümlerine, Kürtler'in de aynen ve harfiyen uymaları için elinden gelen gayreti gösterecektir. Kürtler, herhangi bir düşmanca harekete geçtikleri takdirde, Rus orduları kendi demerkasyon çizgileri içinde onlara, hiçbir hükümet tanımak istemeyen haydutlara karşı davrandığı gibi davranacaktır.

12- Her iki taraf, bu anlaşmanın bazı hükümlerinin değiştirilmesini veya genişletilmesini isteyebilir. Bunun için her iki tarafın temsilcilerinden oluşan komisyona başvurulur.

Rusya hükümeti ile merkez devletler arasında bir genel ateşkes anlaşması yapıldığı takdirde, böyle bir anlaşmanın bütün hükümlerine Kafkas Cephesi de mecburen uyacaktır.

13- Karadeniz'de savaşan büyük devletlerin filoları arasında da ateşkes anlaşmasının bütün ayrıntılarını, her iki tarafın filo yetkililerince kurulacak bir komisyon hazırlayacaktır. Savaş gemileriyle tüm uçan (havalanan araçlar, karşı tarafın sahiline 10 versten daha yakın bir mesafeye yaklaşmayacak ve hangi türden olursa olsun, askeri hareketlerde bulunmayacaktır.

14- Bu anlaşma Türkçe ve Rusça dillerde düzenlenecek, her iki tarafa, her iki dilde yazılı ve her iki tarafın murahhaslarınca imzalanmış birer sureti verilmiştir.

Erzincan Şehri 5 Aralık 1917 – 18 Aralık 1333 Saat: 15.00

Rus Murahhasları

(İmzalar)

Türk Murahhasları

(İmzalar)

Erzincan Mütarekesi'nin akdi münasebetiyle ilk kez Anadolu'da Türk makamlarıyla, Rus – Bolşevik makamları biraraya gelmişlerdir. Anlaşmanın gereğince her iki tarafın kuvvetleri arasında, tarafsız bir saha bırakmak üzere, bir sınır çizgisi (demerkasyon) hattı tespit edilecektir. Böyle bir hat, Türk Erkân-ı Harbiyesi'nce bastırılan bir haritada tespit edilip, mütarekeyi akde memur komisyon tarafından imzalanmıştır. Bununla komisyonun işi bitmiş olup, 29 Ekim 1914'te başlayan Türk – Rus Harbi, 3 yıl 50 gün sonra, 18 Aralık 1917'de fiilen sona ermiş bulunuyordu.

Büyük harpte Erzincan mütareke komisyonu

1 — Birinci Rus ordusu erkânı harbiye reisi ceneral Vişinski; 2 — Üçüncü Osmanlı Ordusu erkânı harbiye reisi miralay Ömer Lûtfi bey; 3—150
ıncı Rus alayı kumandanı miralay Petzenger; 4 — Üçüncü Osmanlı or-
dusu erkânı harbiye birinci şube müdürü binbaşı Hüsrev bey; 5 — Rus
köylü cemiyeti âzasından Ermeni Arşak Cemalyan; 6 — Rus asker cem-
iyeti âzasından bir nefer; 7 — Birinci Rus ordusu kumandan yaveri yüz-
başı Vedrinski; 8 — Üçüncü Osmanlı ordusu erkânı harbiyesinden yüzbaşı
Yakup efendi (tercüman) 9 — Rus asker cemiyeti âzasından bir nefer;
10 — Rus amele cemiyeti âzasından gürcü Viktor Tedzaya; 11 — Rus
Kafkas orduları karargâhında fotoğraf memuru gürcü miralay Esadze.

Resim 20: Erzincan Ateşkes Antlaşması'nda bulunan yetkili komisyon.

Sovyetlerin “Türk Ermenistanı” Planları, Erzincan’da Rus – Ermeni Zulmü ve Ermeni Katliamları

Erzincan’da yapılan ateşkes anlaşması aslında merkezi Rus Hükümeti ile değil, Petrograt’ın asla tanımadığı “Mavere-i Kafkas Konferedasyonu” ile yapılmıştır. Merkezi Sovyet Hükümeti bu sıralarda –Barış siyasetini- şiddetle takip ettiği cihetle, Kafkas Cephesi’ndeki ateşkes anlaşmasına karşı gelmiştir. Öte yandan Bolşevik liderler, Kafkas Cephesi’nin muhafaza olunmasını, Rus askerinin cepheyi bırakıp gitmemelerini de arzu etmekteydi.

Bolşevik liderlerinin “Türk Ermenistanı”ndaki “Ermeni” halkın, kendi kendini idare etmek imkânını temin edinceye kadar, Rus işgal sahasında Rus kuvvetlerinin kalması ve Türklerin buraları geri almalarının önlenmesi çabaları olmuştur. Zira “Gürcistan”, “Ermenistan” gibi kurulacak tampon devletçiklerin Sovyet sahalarına bilahare ilhakını kolaylaştırıcaktır. O sırada bu amaçlarına erişmek isteyen Ruslar’ın yeniden askeri güç ve disiplinini sağlayabilmesi için zamana ihtiyacı vardır. Daha 3 Aralık 1917’de Lenin ve Stalin’in imzalarını taşıyan bir bildiri de Ermeni meselesi gündeme getirilip, Türkler’in aleyhine ve Türk insanının pek çoğunun katliamına sebep olacak zihniyetin ürünü olan şu cümle yer alır: -“Ermeniler’e siyasi kaderlerini diledikleri gibi belirleme hakkı sağlayacağız”.¹⁶² Sanki asırlarca Anadolu’nun ve bilhassa Doğu Anadolu’nun bu halkına her türlü içtimai, iktisadi, askeri yardımları kendileri temin etmiş... Ve sanki Anadolu’nun mamur oluşunda insani bir nizamın kurulmasında Türk’ün hiçbir payı olmayıp da, kuzeybatı Rusya’nın bataklarında ayıdan farksız yaşayan Ruslar’ın emeği geçmiş gibi... Ve sanki her devirde ancak başka milletlerin hamiliği olmazsa hayat sürmekten ve hükümet kurmaktan aciz bu Ermenilere yıllarca kendileri mümessil olmuş gibi...

1917 Ekim’inde Rus idaresini ele geçiren Lenin’in Bolşevik hükümeti, tâ ilk günden “Bütün Rusya” nezdinde, hareket ettiği açıkça belli olmuştur. Yeni Sovyetler, bir takım “dekler” ve “deklerasyon”lara bakmaksızın kendisinin Çarlık Rusyası’nın halefi olduğunu açığa vurmaktan geri kalmıyordu. Marksist teorinin siyasi cephesi daha ilk yılında Rus Milli menfaatleriyle yer değiştiriyor ve daha o yıllardan itibaren hadiseleri komünist literatüre yaslandırmak gayretleriyle, Rus edebiyat ebeliği tekamül göstermeye başlıyordu.

Bu durum, Bolşevikler’in Türkiye’ye karşı güttüğü siyasette ve bilhassa Ermeni meselesinde hemen kendini gösterdi. Tıpkı Çarlık Rusyası gibi Ermeni hamisi rolünü yerine getirmek için bu hususta hem “mazlum milletleri korumak” babından Batı Avrupa ve Amerika’daki sosyalistleri tatmin edecek ve hem de Lenin’in yoldaşları durumunda olan Bolşevik Partisi’nde nüfuzu bulunan Şaumyan, Avenesov, Mikoyan gibi Ermeniler’e karşı jest yapmış olacaktır.

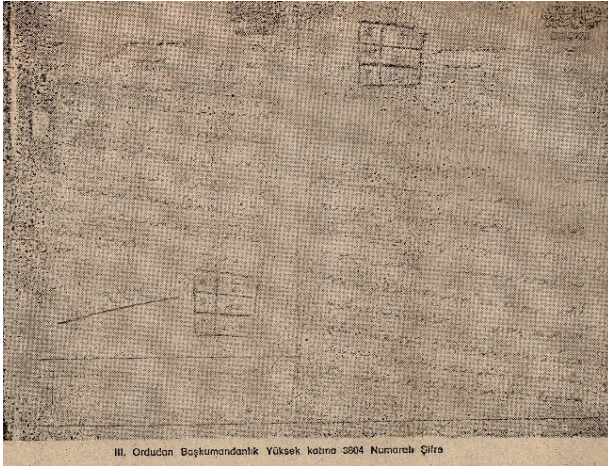
Bu sırada Erzincan ve çevresinde giderek artacak kitle katliamlarına zemin teşkil edecek olan bazı hadiseler cereyan etmekteydi.

¹⁶² DVP, C. I, Belge: 18; Türkçeye çevrili = Türkiye üzerine, Lenin, Stalin, Mao, Dimitrov, İst. 192, s. 120 – 123.

Erzincan Mütarekesi'nden sonra (18 Aralık 1917) Rus kıtaları yarı düzenli yarı disiplinsiz olarak birer birer cepheyi terke başlamışlardı. Fakat onların gidişinden sonra ayayişin muhafazası bahanesiyle, Rus ordusunda sayıları çok olan Ermeni askerlerinden milisler ve birlikler kurulmuş, bol miktarda silahlandırılmışlardı. Görünüşe göre, Ruslar'ın gidişini müteakip, Ermeniler arasında yer eden husumetin seyrinde geçici bir sistem kurulmasından kuşku duyan Rus komutanlar, halkı belediye binasında toplayıp, bir meşveret yapılmasını öngörürler.

Toplantı yapılır – yapılmaz daha kimsenin söz almasına fırsat bırakmayan Muradof adlı bir komite lideri söz alıp, Türkler'in yaptıkları kötülükler karşısında Ermeniler'in gayet iyi davranacakları meyanında yaygaralı bir teklif sunar. Bu adamın cesareti, hiç kuşkusuz Ruslarla olan işbirliğinden ve devletin gücünden hiçbir yardım alamayan Türkler'in o sıra düştüğü zor durumdan ileri gelmekteydi.

Resim 21: 3. Ordu'dan Başkumandanlık katına 3804 no'lu şifre.

Toplantıda bulunan bazı Türkler, Ermeniler'in herkese malum zulüm ve ihanetlerini dile getirip, onlara katıyetle itimatlarının olmadığını, hayatlarının korunabilmesi için Rusya'nın inzibati işlere kafi asker bırakmasının mümkün olmadığı takdirde buradaki halkın Osmanlı hakimiyetinde olan yerlere gönderilmesini veya burada Türk askerlerinden kurulacak inzibat görevlilerinin bulundurulmasını isterler.

Belediye Binası'ndaki toplantı, hiçbir fayda sağlamadan dağılır. Neticede sahipsiz Türkler aldatılıyor ve Ermeni hakimiyeti başlıyordu.

Ruslar'ın tahliye işlemleri başlar başlamaz köy ve kasabalarda yağma ve tahribat fırtınası kopmuş, bilhassa geceleri, meydana gelen soygunlardan başka, hayatlarından endişe eden Türkler birbirlerinin evlerinde barınmaya başlamışlardır.

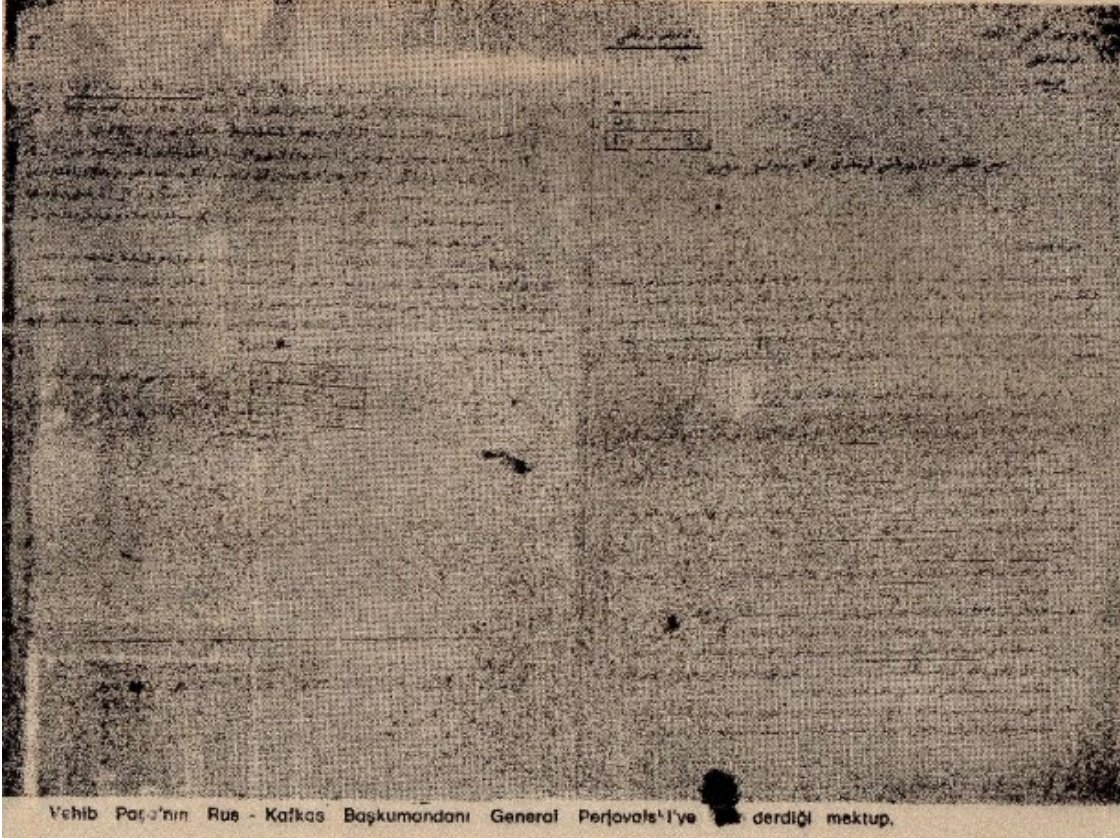
Soygunlar daha sonra gündüzleri de yapılmaya başlamış, Rus askerleri de dahil, gözlerine ilişen kıymete haiz eşyayı ayıp, onu gasptan sonra satıp para kazanmak adeti baş göstermiştir. Ruslar'ın tahliye ettikleri ev ve bina malzemeleri direk Ermeniler'in tasarrufuna geçiyor, onlar tarafından binaların sökülmesi yapıyordu.

Kaybettikleri maldan başka, ırz ve namuslarının korkusuna kapılan bir kısım köylüler, kurtuluşu kış gününün şiddetine rağmen güç etmekte buluyorlardı. O sırada Dacrek köyünde bir Rus tümeni bulunmakta olup, yaptıkları soygunlardan sonra çevre köylerdeki halkın namusuna musallat olacakları kesindi. Bu korkuyla Handesi, Cırcını, Tilhas gibi; buldukları mevkiilerin müsait olduğu köyler, kasabaya doğru kabileler halinde göç ederler.

Ruslar'ın götüremediği, halkın da kasabaya naklemedikleri pek çok eşyaları da, onların gidişinden sonra, çevredeki eşkıyalar tarafından talan edilir.

Yağmada Ermeni ve eşkıyalardan geri kalmayan Rus zabıtları, işlerini çok daha kolay halletmek için bir takım insanları tamamen mesnetsiz iddialarla tevkif ederler. Yirmibeş kişilik Sünni ve Alevî Türk bu şekilde tevkif edilmiş, bunların bir kısmı Abdülmâbud Bey'in gayretleri sonunda kurtulabilmişlerdir. Fakat içlerinde bazılarının akıbeti meçhul kalmıştır.¹⁶³

Resim 22: Vehib Paşa'nın Rus-Kafkas başkomutanı General Perjovalski'ye gönderdiği mektup.

Zetkiğ Köyündeki Türk – Ermeni Çatışması: Ruslar'ın terk ettiği köylerden Ermeni baskınına uğrayanlardan biri de Zetkiğ idi. Ermenilerin bastığı köylerden bazı kimseler öldürülmüş ve cami de yakılarak harap edilmiştir. İslam komitesi reisi Abdülmâbud Bey, Ruslar tarafından hadisenin tahkikatı için Mollaköyü'ne gönderilir. Burada bir heyet teşkil eden Abdülmâbud Bey, Ermeniler'in yaptıklarını ortaya sermek üzere çalışmalara başladığı esnada, Erzincan'da çok hazin bir hadise meydana gelmekteydi. Bunun üzerine Abdülmâbud Bey, dört neferle bir arabaya binip dönerlerken, kasabadaki kardeşlerinin

¹⁶³Ali Kemali, s. 123.

selameti için Zetkiğ'li Tayyar Bey, arabayı durdurup, dört tüfek ve bir sandık cephane verir. Ancak Ermeniler hadiseyi ihbar edince, meseleden haberdar olan Rus zabıtları Tayyar Bey ve arkadaşlarını tevkif ederler. Bunların da akıbetleri meçhul kalmıştır.

AbdulmÂbud Bey'e karşı gittikçe kinleri artan Ermeniler, onu öldürmeye teşebbüs ederler. O da ertesini günü 11 Ocak 1918'de Rus Generali Lahof'la birlikte, şehri terk edip gitmek zorunda kalmıştır. Bu tarihe kadar olan hadiseler ve şirretliğinin giderek artması üzerine, III. Ordu Komutanı Vehib Paşa, Rus Kolorduları komutanlarına şu mektubu gönderir:¹⁶⁴

-Bir hafta evvel, Kemah cephesinden Erzincan'a gönderilmiş ve buraya dönmüş üç kişinin ifadeleri, özeti aşağıda sunulur:

1. Kafkas Kolordusu ve 4. Türkistan Tümeni karargahları, 28.11.1918 tarihinde Erzincan'dan Erzurum'a hareket etmişlerdir. Erzincan'da henüz nakledilmeyen bazı depo koruyucusu olarak yüz elli Rus eri kalmıştır. Erzincan'da asker ve başıbozuk giysili genç ve ihtiyar, bin kadar Ermeni gönüllüsü görülmüştür. Bunlar, Taşnak başkanlarından Murat tarafından idare edilmektedirler.

Erzincan'da Ermeniler arasında Gürcü yoktur. Ve Ermeniler'in düzgün bir kuruluşu malik oldukları anlaşılamamıştır. Erzincan'da Kilise meydanında üç cebel topu görülmüştür. Ermeniler tarafından İslam ahali hakkında gizlice öldürme ve yağmalardan başka namusa saldırma olayları yapılmaktadır.

Ermeniler, yakında Amerika'dan yirmi bin piyade gönüllü ile Ermeni hükümeti adına bastırılmış çok miktarda paranın Erzincan'a geleceğini etrafa yaymaktadırlar. Ermeniler'e ait olup Ruslar tarafından evvelce hastane olarak kullanılan büyük bir bina, boşaltma esnasında Ruslar tarafından yakılmıştır.

2- Bir Ermeni çetesinin, yaklaşık bir hafta evvel abora'nın üç kilometre kadar güneybatısındaki Koksa İslam Köyü'nü basarak evleri yaktığı, magları yağma ve namuslara saldırdığı, Erzincan'ın 18 kilometre güneydoğusundaki Zetkiğ Köyü ve ahalisinin de aynı sonuca uğradıkları haber alınmıştır.

3- Birinci ve ikinci maddelerde söz edilen işkence konuları ve bunların önlenmesi, yapanların cezalandırılmaları için Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidje'ye ve Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Berzevaliski'ye yazdığımı arz ederim.

Vehip 3. Ordu Komutanı

Diğer taraftan Ruslar, ileride Ermenistan'ın kendi peykleri olması amacıyla hareket etmekteydiler. 15 Kasım 1917'de ilan edilen "Rusya'daki Milletlerin Hakları" beyannamesine bir uzantı olarak, 11 Ocak 1918'de, Brest – Litovsk'da başlanan görüşmelerin bitmesinden evvel, işi oldu bittiye getirmek için, "Türk Ermenistanı"na ilişkin bir

¹⁶⁴ ATBD (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi), XXX/81, Aralık 1982, s. 257 – 262

beyanname hazırlarlar. Metni aynen şudur:¹⁶⁵

Ermenistan Kararnamesi

11 Ocak 1918

Rusya'nın işgali altında bulunan Türk Ermenistanı'ndaki Ermeniler'in kendi kaderlerini, tam bir istiklale varıncaya kadar bile olsa, serbestçe belirleme konusundaki haklarını "Rusya İşçi ve Köylü Hükümeti"nin desteklediğini, Halk Komiserleri Sovyeti, Ermeni halkına ilan eder. Halk Komiserleri Sovyeti'ne göre bu hakların gerçekleştirilmesi ancak Ermeni halkının serbestçe referandum yapmasını sağlayacak bir takım tedbirlerin önceden alınması ile mümkündür. Halk Komiserleri Sovyeti, bu tedbirlerin şöyle olacağı düşüncesindedir:

1- Rus Ordusu'nun Türk Ermenistan'ı topraklarının dışına çıkması ve Türk Ermenistanı'ndaki halkın kişisel mal ve mülkünün güvenliğini korumak amacıyla, hemen bir Ermeni Halk Milisi'nin kurulması.

2- Ermeni göçmenleri ve çeşitli memleketlere dağılmış olan Ermeni göçmenlerinin Türk Ermenistan'ı ülkesine herhangi bir engelle karşılaşmadan geri dönmeleri.

3- Savaş sırasında Türk makamlarınca Türkiye'nin iç işlerine zorla gönderilmiş olan Ermeniler'in Türk Ermenistanı'na serbestçe dönmelerinin mümkün kılınması. Türk makamları ile barış görüşmeleri yapılırken Halk Komiserleri Sovyeti, bu konunun üstünde ısrarlı duracaktır.

4- "Ermeni Halk Temsilcileri Sovyeti" adıyla, Türk Ermenistanı halkına, 2. ve 3. maddelerin uygulanması ve Türk Ermenistanı topraklarından Rus askerlerinden çıkarılması işini düzenleyecek karma komisyonun kurulması konusunda her türlü yardımda bulunmakla görevlendirilmiştir.

Ek: Türk Ermenistanı'nın coğrafi sınırlarını demokratik esaslara göre seçilen Ermeni halk temsilcileri ile komşu ve münakaşalı illerin halkından, demokratik esaslara göre seçilen temsilciler, Kafkas İşleri Olağanüstü Komiseri ile birlikte kararlaştırırlar ve tespit ederler.

Halk Komiserleri

Halk Hom. Sov. Kalem Amiri

Sovyetleri Başkanı

V. Bonç – Brueviç

V. İ. Ulyanov – Lenin

Milliyetler İşleri Halk Komiseri

Halk Kom. Sov. Sekreteri

J. V. Çuğaşvili – Stalin

N. Gurbunov

Lenin ve Stalin'in üzerinde titizlikle durdukları "Türkiye Ermenistanı" meselesinde, bağımsız bir Ermenistan önerilip, Doğu Anadolu'nun doğu kesimi Türkiye'den koparılmak isteniyordu. Konu, 18 Ocak 1918'de Petrograt'ta toplanan Rus Kurucu Meclisi'nde de ele alınmış, tavırlarının Çarlık Rusyası'ndan hiç de geri kalmayacak biçimde Rus Şövenizmi'nin tipik bir numunesi olduğu anlaşılmaktadır. Yine, Sovyet makamları Rus işgali altındaki sahalarda, Ermeni milisi teşkiline girişip, Lenin'in yetki verdiği Şaumyan'ın bu konuda Doğu

¹⁶⁵ DVP, C. I, Belge: 43; A. N. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 335 – 338; S. Yerasimos, s. 41 – 42.

Anadolu'nun Türkler'e bırakılması hususundaki gerçekler, bugün tamamıyla açığa çıkmıştır. Ancak bunu başarabilmek için, gereken askeri güçlerinin olmaması sebebiyle, bu iddialardan bir süre vazgeçerler.

İlk Brest – Litovsk görüşmelerinden sonra Ruslar, mahalli makamlara Ermeni memurları tayin etmiş, kent ve kasabalardaki idare, tamamen Ermeniler'in eline geçirilmiştir. Böylelikle, Doğu Anadolu'dan çekilen Rus, bu sahada bir "Ermeni Devleti" kurulması için gereken hazırlıkları, fiilen başlatmış bulunuyordu.

Karanlık Sokak Toplantısı: İslam komitesi Abdulmâbud'un ölümünden kıl payı kurtulup, Ocak ayı içerisinde gidişinden sonra, O'nun Türk ahaliye tevzi edilmesi için saklattığı seksen çuval un ve bir miktar silah da genel idareye hakim bulunan Ermeniler'in eline geçmiştir. Ruslar'ın tahliyesinden sonra, düştükleri çaresiz duruma bir çözüm bulmak için Erzincan'ın Karanlık Sokak denilen mevkinde bir grup Türk, kendi aralarında toplanarak durum değerlendirmesi yaparlar. Hadiselerin gelecekte Türkler aleyhinde gelişeceği meyanında İran tüccarlarından Ali Ekber'in uyarıları karşısında, neler yapılabileceği düşünülür. Görünüşe göre yapılması gereken en önemli şey, Ermeni haydutlara karşı gizli bir teşkilat kurmak zaruretidir. Oysa ki aylarca süren kargaşa ve bunalımlar neticesinde yekvücut olacak, sır saklayacak bir teşkilat kurmak mevzusunda bizzat birbirlerinden şüphe duyacak hale gelmişlerdir. Hele ki, daha evvel Cemaat-i İslamiye'nin başında gelenler, onları en ziyade tedirgin eden husustur.

İşte bu gibi sebepler yüzünden, Karanlık Sokak Toplantısı kurulu bir tevekkülle sona ermiştir.

Aşiret Reislerinin Tutumu: Ermeniler konusunda kesin bir tavır almamalarına rağmen, onların yanında olmaktansa diğer arkadaşlarıyla birlik olmaları daha akla yakın; bir kısım savaşlardan darbe yememiş ve bölgede nüfuz sahibi olan aşiretler mevcuttu. Ermeniler, çekinmekte oldukları bu kitleleri kendi taraflarına çekmek veya onları pasif kılmak için bazı oyunlar düşünmüşlerdir. Bu amaçla Seyyid Ali Ağa'nın oğlu Hüseyin'i (Cumhuriyet döneminin ilk milletvekillerinden), Pir Ahmed Ağa Bey'i ve diğer iki aşiret reisi Ermeni komitesinin davetine uyarak Erzincan'a gelirler.

Bir gece Komite tarafından misafir edilip, bazı telkinler altında tutulan bu aşiret heyeti, ertesi gün belediye binasında yapılan toplantıya katılırlar. Kritik zamanlarda en ufak girişim, o toplumun mukadderatı üzerinde, etkili hadiselerle sebep olmaktadır. Bu vesileyle ahali, ne olacağı konusunda heyecanlı bir bekleyiş içerisindeydi. Aşiret reisi Ağa Bey: "Mütareke şartına göre, Erzincan cephesinin muhafazasının Ermeniler'e ait olduğunu ve Fırat'ın öte geçesinin (güneyin) Kürtler, bu geçesinin (kuzeyin) Ermeniler tarafından müdafâ edildiğini, şehir merkezine gelenlerin köylerine gidip tarlalarını hazırlamalarını, bunun için de Hüseyin Bey'in konağında oturan Ermeni Kurbuz'undan vesika almaları lazım geldiğini" söyler. Aslında bu sözler, Ermeni telkini altındaki zatın, güya etrafı teskin etmek amacıyla sarfettiği bir çabaydı.

Daha sonra belediyeden ayrılan aşiret heyeti, İbiş adlı davul zurna çalmakla tanınmış

birinin evine konuk gider. Halk, bunların Ermeniler'e karşı etkin olabileceği umuduyla, onlardan medet ummaktadır. O sırada, çeşitli mazlum kişilerden, onlara Ermeniler'in yaptıkları bazı işler anlatılıp, komitenin nasıl bir baskı ve tehdit yaptığını, terör havası estirdiklerini ifade ederler. İbiş'in evinde, köklü bir karara varılmaksızın tekrar belediye binasına gelinir. Halk da peşlerinden... O sırada, yine Ermeni ileri gelenlerinin davetiyle Lolanlı Mamo, O'nun dayısı Ali Ağa, Yusuf'un oğlu Keko gibi başkaca aşiret reisleri de gelmişlerdir.

O gün için aşiret heyetinin Ermeni komitesiyle, yarın için toplanacağı açıklanarak, halkın kendi mahallerine gitmesi sağlanır. Komite, daimi aşiret reisleri ile meşgul olup, onlarla işbirliğinin yollarını aramaktadırlar. Aralarındaki gelişmeleri incelemek için, Mehmed Emin Efendi adlı zatta, belediye binasında bulunmuştur. O'na aşiret reislerinin Erzincan'a gelme sebebi, başka gelecek kimselerin var olup olmadığı sorulur. Ayrıca ertesi güne kadar çıkacak bir hadiseden yana tehdit edilip, ondan teminat sözü alırlar.

Yarın olmuş, komite merkezinde bir toplantı yapılmıştır. Toplantıya Belediye Reisi Osman Nuri ve azalardan Hacı Hatip Zade Yusuf Efendi de katılmıştır. Ki her ikisi de Ermeni komitesinin hadiselerinden habersizdirler. Kendilerine kurdukları tezgahın bir gereği olarak, aşiret reislerinin niçin geldiği sorulunca; Tabii olarak malumatlarının olmadığı cevabını alırlar. Bunun üzerine kendisine, Paşa payesi veren insan müsvettesi, bağırıp çağırır. Bu haydut, daha evvel I. Dünya Savaşı başında, Şarki Karahisar (Şebinkarahisar) Müslümanlarına karşı yapılan katliamı düzenlemiş, bilahare Rusya'ya kaçıp tekrar dönmüş ve Sivaslı Murat diye anılmıştır. Konuşmasında şunları söyler: -"Ey Türkler! Sizinle bizim aramızda zuhur eden facialar, tarihi beşeriye lekeledi. Ben bu lekeyi Türk kanıyla değil, iyilikle temizlemek isterim. Lakin siz yerinizde ve kabınızda durmuyorsunuz. Dersim'den dört çipil Kürt getirmekle, beni korkutamazsınız! Ben Dersim Dağlarında fedailikle onyedi sene gezdim. Kürtler'in savaştaki derecelerini iyi bilirim. Buradaki Ermeniler de ölüme hazırlanmış fedailerdir. Planımı tespit ettim: Hariçten vuku bulacak taarruza mukabeleden evvel, bu memleketi bomba ile alt üst edeceğim!" diye bağırmaya ve hayvani tavırlar içinde, elini masaya vurmaya başlar.

Türkler, işçi, araba, hayvan vermemek; eşit vermemekle itham edilirler. Onlara zulmetmek için uydurulan başka bahaneler de vardır. Güya Kurutilek mevkiinden dört yüz kişilik bir aşiret müfrezesi gelmekteymiş. Buna karşı Murat, kışladaki Ermeni askerlerine müdafa vazifesi aldırılmış ve bu yüzden kasabanın etrafına toplar çekirtmiş. Yine aşiretlerin şehre gelmelerinin müsebbibi de Türkler görüldüğünden, yapılan tehditlerin neticesinde, yapacakları vahşiliğin sebebini böylece izah etmiş sayılıyorlardı.

Daha o gece Ermeniler'in mazlum insanlar üzerindeki güç ve hırslarını tatmin yoluna gidilecek, Ermeni komitesi adına sıkıyönetim ilan olunup, hiçbir şeyden haberi olmayan pek çok Türk tevkif edilip, sabaha kadar işkence görürler. O esnada, Hafız Hikmet adlı bir vatandaş vurulmuş, Demirci Hacı Selim'le, Hüseyin Bey'in konakları yakılmıştır.

Tevkif, yağma, tecavüz ve katliamlar, son safhaya çıkıyor: Yapılan komite toplantısı savrulan tehditler ve geceki vukuatın ertesi günü Karaağaç Mahallesi camisinin önündeki

çeşmeden serum bakım sağlık ocağına giden cadde ile yine çeşmeden Nakşibendî Şeyhi Piri Sami Efendi Dergahı'na giden cadde arasında bulunan mahallelerin beş gün içinde tahliyesi ve bu mahallerdeki ahalinin diğer mahallere nakledilmesi komite tarafından halka tebliğ edilir. Ayrıca, yine o günde gelecek Ermeni süvarisine tahsis edilmek üzere hanların tahliyesi ve kışlalarda ahırları tamir etmek üzere üç yüz işçi, saman toplanması için de altmış araba istenir. Oysa ki bunların yapılması imkansızdır. Dolayısıyla red cevabı verilir. Bunun üzerine sokaklara yayılan asker görüntülü haydut sürüsü, gözlerine ilişen Türk ahaliyi, önlerine katıp aşağı – yukarı sevkeder.

Bu esnada ise gelmeleri Ermeni mezalimine sebep olan aşiret reisleri, şehri terk etmeye başlar. Ermeniler'in dümen suyauna girmemişlerse de, düşüncesiz ve umursuzlukları sebebiyle katliama bahane olan bu grup, daha Fırat üzerindeki köprüye varır varmaz, kentte görülmemiş bir yağma başlar. Dükkanların kapı ve pencereleri kırılıyor, eşyaları yağmalanıyor, evler taarruza uğruyor ve insanlar, gecenin geç saatlerine dek tevkif ediliyor... Bir gün sonra abor başı Hüseyin, Hacı Hatipzade Yusuf ve belediye reisi Osman Efendi de tevkif edilenler arasındadır. Belediye reisinin evi yağmalanmış, Hüseyin'in kendisi de ortadan kaldırılmıştır.

Kasaba içindeki bütün silahların komiteye teslimi için emir çıkartılır. Oysaki Türkler'in elinde öteden beri yapılagelen tazyikler sonunda, işe yarayacak silah kalmamıştır. Bu, dile getiriliyor fakat dinleyen olmuyordu. Öte yandan evlerinin tahliyesi istenenler buna dahi fırsat bulamadan anlamsız bir baskı altında bırakılıyordu. Ermeni komitesinin her emri ve tebligatı apaçık olmazlıkların seyrinde oluyor, her mevzu için zulüm için fırsat telakki ediliyordu.

Artık mal ve eşya, herkesin göçünde hiçleşmiş, namus ve can telaşesi kurtarılmak istenen son ve yegane varlık durumuna gelmiştir. Kentin ve köylerin üzerinde ölüm atmosferine sarılı bütün masum canlar kaybolmanını, parçalanıp öldürülmenin, boğazlamanın feci sahnesine gark olunmaktadır. Belediye binasının önünde yüzlerce kadın, kız ve çoluk çocuk birikip feryat etmektedir. Cevabı bir türlü alınamayan biçarelerin en hazin iniltilerinden biri: "Erkeklerimiz doğranıyor, baltalarla parçalanıyor... Kurtarıcı yok mu?"

Ocak ayı içerisinde ve şubatın ilk günlerinde gelişen Müslüman Türk kırımını karşısında hadiseler tahkik ettirilip, Rus karargâhlarına bilgi veriliyor fakat yapılan mezalim karşısında lüzumlu hiçbir tedbir alırdılamıyordu.

Refahiye'de bulunan I. Kafkas Kolordu Komutan Vekili Rüştü Paşa, Erzincan'daki hadiseleri istihbarat edip 22 Ocak 1918'de, III. Ordu Komutanlığı'na yazmış, Osmanlı Kafkas Cephesi Orduları Kumandanı Ferik Vehib Mehmed Paşa da, keyfiyeti Rus Kafkas Orduları Başkumandanı General Perjivalski'ye 29 Ocak 1918'de iletmiştir.

Refahiye'de alınan şifreli mektuptaki bilgilere dayanılarak, Osmanlı Kafkas Cephesi Orduları Kumandanlığı'nın General Perjivalski'ye yazılmış olan mektup şudur ¹⁶⁶:

¹⁶⁶ ATBD, XXX/81.

“Sayın General;

Rus orduları işgal-i askerisi altında bulunan Memalik-i Osmaniye'deki tebaa-i sulüm ve itisafatın ne derece feci ve elim olduğunu gösteen ve bu defa haber alınan bazı vekayi de, pek azim bir hüüzün ve teessürle sema-i devletlerine isale mecbur olduğundan dolayı müteessirim. Rus Kumanda Heyeti aliyesinin ve hür Rus ordusunun hissiyat-ı ulviyesine tamamen münafi olduğuna emin olduğu bu halin bir an evvel önüne geçmek için, ortada mübrem ve fakat fikri-i medeniyet ve insaniyetle meşbu bir lüzumun bütün kuvvetin elyevm sürdüğüne muhlisler kadar zat-ı devletlerinin de kail olduğu şüphe ve tereddütten bitemamiha varestedir.

1- Anasil Zazalar Karyesi ahalisinden olup, Erzincan'da ikamet eden Kara Mehmed'in oğlu ile dört refiki mah-i hal evalinde, Haşhaş Değirmeni'nde Ermeniler tarafından parçalanmışlardır.

2- Erzincan'a Demirciler civarında Kürd Mehmed Ağa'ya Ermeniler taarruz etmişler ve aynı mahallede ikamet eden bir İslam kadınıni cebren alıp götürmüşlerdir.

3- Mukaddema Erzincan'da belediye katibi bulunan Mehmed Efendi'yi Ermeniler teslim alarak bir semt-i meçhule götürdükleri gibi, validesi ile zevcesini ve dört yaşındaki çocuğunu parçalamışlardır.

4- Ermeniler, Arduzlu Gülbahar oğlu Veysi'yi zevcesini cebren almak istemişler ve muhalefeti üzerine Veysi'yi katletmişlerdir.

5- Ermeniler Mezrea Karyesi'nde Şaço'nun Hüseyin oğlu Dursun'u, yine kendi hanesinde katletmişlerdir.

6- Paçençli Mahmud oğlu İsmail, Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

7- Kanunisânu 1334'te Ermeniler, Keleriç Kariyesi'ni basarak on yedi müslümanın kollarını bağladıktan sonra, kurşuna dizmişlerdir.

8- 7 Kanunisâni 1334'te Rus elbse-i askeriyesini lâbis Ermeniler Karadeniz sahilinde Ful Kasabası'nda elliye yakın kadın ve erkeği Trabzon cihetine götürdükleri ve bunların Şarlıpazarı'nın dört kilometre cenub-u garbisindeki Şahmelek Kariyeli Çakıroğulları'ndan Hüseyin Çavuş'un cenazesi ile bilahare Ful Deresi'nde bulunduğu anlaşılmıştır.

9- Şarlıpazarı'nın yedi kilometre cenubundaki Kızılağaç Köyünden iski İslamın, Ermeniler tarafından elleri ve kolları bağlanmış ve badehu süngülenmiş oldukları halde cesetleri bulunmuştur.

10- Karşlı, Rum milletine mensup bir zabıt, birkaç Ermeni ve Rum askerlerini de teşvik ederek Ful Kasabası camisinin minaresine çıkmış ve attıkları silahların mermileri, kasabada dolaşan dört müslümana tesadüfle vefatları mucib olmuştur.

11- Torul'un Erikli Kariyesi'nden olup, Görele'de mutavvatın bulunan Çemberlioğulları'ndan Vasil Kostı Rum ve Ermeni askerleriyle, civar kuradaki ahaliyi İslamiyeyi katliama başlamışlar ve bu kıtale Ful Kasabası'ndaki Rus askerleri de mâteessüf kısmen iştirak ve bu vekayi esnasında kadınlara alenen icra-yı şemaat eylemişlerdir.

12- Bir aydan beri Rus asker üniforması altında Rum ve Ermeni çetelerinin Şarlıpazarı'nın garbinde, nefsi Şarlı, Akkilise, İnnesil Kariyeleri ahaliyi İslamiyesinin kalt, evfal ve eşyalarını yağma ve namuslarına tecavüz etmişlerdir.

13- 5 Kanunisâni 1334 tarihinde Çavuşlu'nun yedibuçuk kilometre cebundaki Kırıklı Kariyesi'nin ve Görele Şarkı'nda Filteroğlu ile Gökeli arasında bulunup Aralikos tesmiye edilen İslam Köyü'nü Ermeni ve Ruslar'dan mürekkep çeteler basarak yağma etmişlerdir.

14- Elli kişilik bir Ermeni çetesinin abora'yi basarak kasabayı yağma ve çarşığı ilhak eyledikleri istihbar edilmiştir. İtila-i devletlerine vazettiği balâda munderiç vakayi, vesaka ve kanatta müsterid haberlerinden muktebes olup vukuuna Cezmi-i kavi hasıl olmayanların zikrinden sarfınazar edilmiş ve malumat alınmayanların mevcut olabileceği de varest-i arz bulunmuştur. Hususat-ı maruza hakkında tedavir ve mukarrerat-ı ayniye ittihat ve icraat-ı acile ve müşeddide tadbik buyuracaklarını tamamen ve kat'iyyen ümit ettiğim halde ihtiramat/ı faika-i deruniyyemin kabulünü ricaya müsarraat eylerim. General hazretleri.

Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Kumandanı Ferik Vehib Mehmed

Resim 23: İBB Genel Sekrt. Yrd.sı Mahir Polat'ın 11.Mart 2022 de Facebook- Erzincan Belgeliği sayfasında paylaştığı resim.

M. Polat şu kaydı düşmüş: “..101 yıl önce çekilmiş bu fotoğrafa ve masadaki kâğıtlara çok şey borçluyum. Doğu illerinin işgali sırasında Çarlık Rusya ordularının Anadolu'da tutsak ettiğ binlerce esir arasında Derviş dedem de vardı. Ekim Devrimi'nden sonra Moskova Antlaşması ile bu esirlerin vatanına üç ay içinde dönmelerinin yolu açıldı.Fotoğraf bu anı gösteriyor.

Türkiye delagasyonu: 4. Sırada Rıza Nur, 6. Sırada Ali Fuat Cebesoy, , karşılarındaysa Çiçerin..”

Erzincan'daki katliamlara ilişkin birbirini teyit eden pek çok kaynakta, hayali bile ürküntü veren cinayetler sergilenir. Sütten kesilmemiş çocuklar öldürülüyor, zevk için hamile kadınların karınları yarılıp bebekleri çıkarılıyor, insanlar diri diri yakılıyor, bakireler her türlü kötülükten sonra parçalanıyor, toplu olarak evlerde yakılıp öldürülüyorlardı.

Katliamın Sorumluları: Brest-Litovsk müzakerelerine gidilirken Enver Paşa'nın ve mütarekede Türkiye adına bulunan Zeki Paşa'nın öncelikle Doğu Anadolu'dan bir an evvel Ruslar'ın boşaltılması için gereken kararın alınması hususu vardır. Zira, disiplinsizlik içinde bulunan bu bölgede Ermeniler ve hatta buralarda kalan bazı Ruslar'ın yaptıkları, tahammül edilemez noktalara çıkmıştı. Zeki Paşa, Enver Paşa'dan aldığı talimat gereği, Ermeniler'in Müslümanlara olan mezalimini tafsilatıyla Rus mütareke yetkilisi Kamaner'e anlatmış, fakat olumlu bir netice alamamıştır.

Durum karşısında askeri tedbirlere başvurmaktan başka çare kalmayınca, Enver Paşa, Zeki Paşa'dan aldığı bilgiden sonra, III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya ayrıca bir telgraf çekerek, Kafkas Cephesi Rus Kumandanlığı nezdinde, Ermeni mezalimine son verilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti.

Ermeni katliamının hız kazanmasında, Bolşevik liderlerinin düzenlediği "Türkiye Ermenistanı"na ait beyannamedeki –referandum- mevzusudur. Ermeniler (Daşnaksütun = Daşnak), sistemli bir imha hareketiyle Müslüman nüfusu azaltıp, kendilerini referandum sonunda çok göstermek gayretindeydiler. Bu vesileyle Doğu Anadolu'daki mezalimin baş sorumlusu, Lenin ve bütün dünyanın canavarlığını tescil ettiği domuzdan da aşağı Stalin gibi komünist liderlerdir.

Müslüman Türk ahalinin bu feci hali, tabiatıyla Enver Paşa ve hükümet için bir endişe kaynağı idi. Ermeni mezaliminin bir an önce önünün alınması, işgal sahasının sorumluluğunu taşıyan Rus askeri makamlarından istenmesi gerekiyordu. Bu sebeple adı geçen yerlerin hemen tahliyesi için ayrı bir madde olarak "mütarekeye" konması isteniyordu.

Ne var ki Ruslar, değişik amaç gütmeleri ve onları kuşkulandırmak istemeyen Almanlar'ın da teklife yanaşmamaları, işi uzatmaktaydı.¹⁶⁷ Devam eden Brest – Litovsk görüşmelerinde, Osmanlılar adına yetkili olan Talat Paşa ve heyeti, devamlı Rus delegelerine Doğu Anadolu'nun ahvalini bildirip, katliamın önlenmesi için acilen tedbire ihtiyaç bulunduğunu söylemekteydiler. Ancak, Rus delegeleri, başta Trotsky, kayıtsızlıklarını uzun müddet devam ettirirler. Hatta onların bu umursamazlıkları karşısında, bizzat Rus memurlarının gözleri önünde Erzincan'daki Büyük Camii'nin Ermeniler tarafından havaya uçurulduğu ifade edilmiştir.

Beri yanda, Türk Ordu Kumandanları'nın Rus ve Gürcü askeri makamlarına gönderdikleri yazılar devam etmekte, yine bir netice elde edilememekteydi.

Nihayet Brest – Litovsk görüşmelerinde, Ermeni katliamının çıkmaza sokulduğunun

¹⁶⁷ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 365.

anlaşılması üzerine, Alman Doğu Bölgeleri Komutanı General Hoffman'ın da kanaatinin bu noktada olduğu şekliyle Osmanlı yetkilileri, Rus işgali altındaki yerlerin meselesini ve Ermeni katliam hareketini acil ve bizzat askeri tedbirlerle önlemek için karar alır.

Enver Paşa, Brest – Litovsk'daki çıkmazı haber alır almaz, III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya, Erzincan istikametinde ilerleme emrini verir. Bunun üzerine, 12 Şubat 1918'de hareketin başlaması için bütün hazırlıkları yapılan Türk kuvvetleri, “Erzincan Ateşkes Antlaşması”yla tespit edilen demerkasyon hattını aşarak Erzincan'a doğru ilerlemeye başlar.

Brest – Litovsk'da başlayan mütarekenin ilkbaharında Ruslar, insani olmak yerine, ihtilalci nutuklar çekmişler ve barışı çıkmaza sokmaları sonunda Türk ile Alman askeri hareketi olunca, ancak kesin sonuca gidici ikinci bir mütarekeyi yapmak mümkün olabilmiştir. Ve bu kez Türkler, daha iyi şartlarda ve ileri boyutlarda teklifler götürebilmiştir. Ayrıca, Rus emperyalizminin hakikatine varan Türkler, Enver Paşa'nın direktifiyle, Rusya Müslümanlarının haklarını dahi söz konusu ettikten başka, Rus tehlikesi karşısında, bu komşuyla aramızdaki sınırın ciddiyetini daha iyi anlamış bulunuyorlardı.

3 Mart 1918'de ise taraflar arasında anlaşma şartları imzalandı. Böylelikle Doğu Anadolu'dan Moskof kabusu kalkmış oluyordu.

Diğer Katliam Hadiseleri: Bizzat Rus Generali Odişelidze'nin de itiraftan çekinmediği mezalim vakalarını, şehre Türkler hakim olduktan sonra gelen Alman, Avustralyalı ve Türk gazeteciler fotoğraflarla tespit etmişlerdir.¹⁶⁸ Bu heyetlerin tespitleri, hadiselerin sükun bulduğu zamanlarda mümkün olmuştur. Erzincan'ın henüz kurtulmadığı zamanlarda olan hadiseleri Ali Kemali Bey, hadiseleri bizzat yaşayanların ağzından derlemiştir.¹⁶⁹

Kurtuluş gününün gecesi (12 Şubat), Ermeniler, Harbiye Kışlası'yla Ermeni Piskoposluk Binası'nı, içine doldurdukları Türklerle beraber yakmışlardır.

Fırat Köprüsü'nü bomba ile tahrip etmişlerdir. (Adı geçen köprü'nün ayakları, halen mevcuttur).

Keçeci Hasan adında bir kişinin evine sığınan kadın ve çocuklardan on bir kişilik bir nüfus (kiminin burnu ve kulakları kesilmiş, kiminin gözleri oyulmuş, kiminin kafaları ezilmiş, kiminin derisi yüzölüp vücudu doğranmış, katledilmiştir. Aynı evde saklı iken, dayanamayarak bu vahşete mani olmak isteyen Demirci Zahid Usta'yı parça parça etmişlerdir.

Kaybolan akrabalarını aramak üzere sokağa çıkan kadın ve erkekler balta ve şişlerle şehit edilip kuyulara doldurulmuş, bir takımının üzerine duvarlar uçurulmuştur.

Bir evde elleri arkasına bağlı, bellerinden de dayandıkları duvara rapdedilmiş, birinin sağ,

¹⁶⁸ Mezalimleri inceleyen bu heyetin başında Ahmet Refik (Altınay) bulunuyordu. “Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler”, İst. 1919 ve “İki Komite – İki Kıtıl”, İst. 1919 adlı eserinde bu hatıralarını neşretmiştir. Ayrıca bkz. Twerdo Khlebof, *Tarihçe, Ermeniler Hakk. Mkl.ler ve Derlemeler-*, A. Ü. Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı, C. II, Ank. 1978, s. 243 – 268; A. H. Saral, *Ermeni Meselesi*, Ank. 1970, s. 296 – 402; III. Ordu Mezalim Dosyası.

¹⁶⁹Ali Kemali, s. 130 – 133.

diğerinin sol ayakları birbirine bağlanmış genç, ihtiyar, kadın ve çocuklar, bacakları arasında ateş yakılmak suretiyle öldürülmüşlerdir.

Pala Yusuf adlı bir zavallığı ihtiyarsa kazığa vurmuşlardır.

Sarıgöl köyünde yirmibeş yaşında bir delikanlıyı, gözünden ve göğsünden, apışları arasından boğazına kadar iki parçaya ayırmışlardır.¹⁷⁰

Zulüm ve işkence içerisinde öldürülen Türk ve Kürtler'in yekünü, üç – dört bin arasındadır.

Yaptıkları işlerde, Ermeni Sivaslı Murad ve Albay Morel¹⁷¹, çevre komutanlıklarından gelen yazılı baskılar karşısında, bilhassa Türkler'in Türkmen aşiretleriyle (Kürt diye anılanlarla) birleşerek rahat durmayı; bazı Kürtler'in Erzincan - Erzurum yolu üzerindeki askerlere, depolara saldırıp şehirdeki Müslümanlarla birleşip taarruz etme gayretlerinin olduğu yalanını beyat etmekteydiler.

III. Ordu Mezalim Dosyası'nın 967 nolu kaydında, Erzincan'da yapılan mezalimlere ilişkin olarak Rus Kafkas Ordusu Komutanı Tuğgeneral Odişelidze'ye gönderilen telgrafta şu bilgiler verilmektedir:

Ocak ayı başlarında Ermeniler'in, yollarda çalıştırılacağı bahanesiyle Erzincan'dan toplanıp götürülen 650 müslümanın gittiği yer meçhul olup, netice malumdur.

31 Ocak 1918'de (Rus takviminde 18 Ocak 1918) Erzincan'da bulunan Ermeni çete reislerinden Sivaslı Murad'ın emriyle şehirde gezdirilen devriyeler, bütün Müslümanların kilise meydanında toplanmalarını ilan ederler. Sebebini öğrenmek için müracaat eden İhtiyarlar Meclisi üyelerini, çete reisi Murad hemen tevkif ve idam ettirmiş ve sonra da Ermeni devriyeleri ahaliyi evlerinden çıkarıp önce postaneye ve oradan da şehirde bulunan Vahid Bey'in konağına götürürler. Konak, gece saat 3.00'de 1500 müslüman ile doldurularak her tarafından ateşe verilir. Yanmamak için kendilerini pencereden dışarı atmak isteyenlerse, konağı saran Ermeniler'in süngü ve kurşunlarıyla öldürülmüşlerdir.

Aynı gece, şehirdeki Kale Kışlası'na, üç büyük konağa pek çok kadın ve çocuk doldurularak yakılmıştır.

Erzincan'ın Ermeniler'den kurtuluşunun üçüncü gününde (16 Şubat 1918), Başkomutanlık vekaletine, ordu komutanının yazdığı raporda şunlar belirtilir: “Çardaklı Boğazı'nda Erzincan'a kadar olan yerler, bütün köyler ve hatta bir kulübe bile sağlam kalmamak şartıyla tahrip edilmiş gördük. Ermeniler'in Erzincan'da yaptıkları mezalimi, dünya tarihi bugüne kadar yazmamıştır. Üç günden beri, Ermeniler tarafından öldürölüp

¹⁷⁰ Ali Kemali, s. 130 – 133.

¹⁷¹ Kentte asıl hâkimiyet, Sivaslı Murat'ındı. Şehirdeki ekseri Ermeniler'den teşkil olunan askerlerin komutanı ise, eskiden Rusya'nın Tokyo askeri ateşesi olan Fransız asıllı Albay Morel idi. Kendisi Refahiye Rus Mütareke Komisyonu üyesi Yüzbaşı Tchaplikin vasıtasıyla Osmanlı Genel Karargâhı'na ulaştırdığı telefon mesajında, çıkan hadiselerin sorumlusu Kürtler'i, Türkler'in kışkırttığını iddia etmişti. Oysaki bu Türk düşmanının inkâra tevessül ettiği ve saklamaya çalıştığı cinayetler, bizzat General Odişelidze'nin telgraflarından ifşa olunmuştur.

ortada bırakılmış olan Müslümanların cesetleri toplattırılmaktadır. Şehid edilen bu günahsız insanlar arasında, süttten kesilmemiş çocuklar, doksanını aşmış ihtiyarlar ve parçalanmış kadınlar vardır.”

Erzincan’da esir edilen Kürkkendi köyünden Haçık oğlu Kirkor’un, Erzincan’da I. Kafkas Kolordusu Karargahı’nda verdiği ifadede mezalime ilişkin şu sözleri de sarfeder: “Osmanlı birliklerinin Erzincan’ı işgalinden 10 gün önce katliam yapıldı ve namusa tecavüze başlandı. Vagavir (Vağver) ve Eğrek (Çayırılı’ya bağlı) köylerinden bir kısım halk, şehre getirilerek öldürüldü.”

Bütün bunlar, bazı Rus subaylarının da raporlarında yer almıştır.

Ermeniler’in tahakkümünden kurtulan şehre gelen ünlü tarihçi Ahmed Refik Bey ise, gördüklerini şöyle anlatır: “Erzincan, adeta bir Türk makteli idi. Kâh Fırat’ın çağlayan ve ağlayan kıyılarında, korkunç kayalar arasında Ermeniler tarafından öldürülmüş, yolun kenarına ihmalkârane bırakılmış bir Türk cesedini aç bir köpeğin parçalaya parçalaya yediği görülüyor; kâh köpeklerin önünde, dişleri sırtmış çocuk kellelerine tesadüf ediliyor.

Mahalleler, baştan başa haraptı. Evlerin perişan ve yıkık duvarları gösteriyordu ki Ermeni ile Türk’ün arasındaki en müthiş mücadeleler, buralarda olmuştu. Sokaklarda, kuyularda yatan kanları kurumamış taze cesetler, Ermeniler tarafından öldürülen zavallı Türklerdi. Ermeni evlerinin süslü taşlıkları, ağaçları, henüz çiçeklenen bahçeleri, geniş kan lekeleriyle kirlenmişti. Dar kuyularına bakıldığı zaman iğrenç bir koku, baş döndürücü bir tesirle, kalbe baygınlık veriyordu. Kuyunun taşlarına yapışmış bahtsız Türkler’in saçları ve elbise parçaları görülüyordu.

Viraneler, yangın yerleri, duvar dipleri hep Türk ölüleri, kol parçaları, kafa tasları, yağlı bacak kemikleri, henüz çürümemiş insan gövdeleriyle doluydu. Halk, üzgün ve perişandı.”¹⁷²

Ermeni katiller, Türk kuvvetleri önünden kaçtıkları yol üzerinde ve yakınlarında bulunan bütün Müslüman köylerini tahrip etmişler; yakaladıkları kadın – erkek ve çocukları katletmişlerdi. Tercan (Mamahatun)’a varıldığı zaman, görülen manzara korkunçtur. Kasaba, yangın alanına dönmüş, halkın bir kısmı evlere doldurularak yakılmış, bir kısmı süngülenmiş ve bir kısmı da kurşunlanarak öldürülmüştür. Türk Birlikleri tarafından toplanılan ceset sayısı, 300 kişiyi aşmıştır.

Ahmed Refik, Tercan’da gördükleri içinse şunları yazar: “Mamahatun, parçalanmış evlatlarını sinesine gömmüş, harap camileri, yıkılmış evleriyle, adeta ağlıyordu. Ermeniler, Akkoyunlular’dan kalma camiye berhava etmişler ve ahaliden pek çoğunu öldürmüşlerdi. Aşağıda, dere kenarında geniş bir çukur, yüzlerce Türk ölüleriyle doluydu. Kokmuş insan ölüleri, elbiseleriyle, çarıklarıyla birbirine karışmıştı. Bu cesetlerin eniyen yağları, ezilmiş başları, kopmuş kolları ve ayaklarıyla yığınlar teşkil ediyordu. Sığırcık kümeleri, bu talihsiz

¹⁷² Ahmed Refik, **İki Komite – İki Kıtıl**, s. 70.

ölülerin etrafında, soğuktan kabaran tüyleriyle ötüşüyor ve uçuyorlardı.”¹⁷³

Erzincan'ın Ermeni Zulmünden Kurtuluşu 13 (26) Şubat 1918

Osmanlı Kafkas Cephesi Karargahı'nın emriyle Türk kuvvetleri, güney (Munzur silsilesi geçitlerinden), güneybatı (Kemah Boğazı) ve batı (Çardaklı) yönünden, 12 Şubat günü üçlü genel bir harekate girişir.

Resim 24: Halit Paşa.

O sıralarda, Erzincan ve havalisindeki Ermeniler'in asker sayısı, 3.500 kişiyi bulmaktadır.

Kemah cihetinden gelen diğer güçlerin de bilahare kendine bağlanmasını isteyen Kâzım Karabekir komutasındaki 36. Tümen'in piyade alayı, kolordu avcı taburu, bir süvari bölüğü, bir kuvvetli cebel bataryası ve kafi miktarda da sair sınıfları mevcuttur.

Çardaklı üzerinden gelen 9. Tümeinde iki piyade alayı, bir süvari bölüğü, bir kuvvetli cebel bataryasıyla hareket müfrezesinin toplam 4.000 kişisi ve 1100 hayvanı bulunmaktadır.

Güneyden gelip, şehri güneydoğudan doğru kuşatan milis kuvvetlerinin başında Binbaşı Halit Bey (bilahare mecliste öldürülen Halit Paşa, halk arasında Deli Halit diye anılmıştır) komutasında, Batı Dersim müfrezesi kıtaatının bir nizamiye taburu, bir makineli tüfek bölüğüyle, 300 milis kuvvete sahipti.

Erzincan'a giriş sırasına göre, bu kuvvetlerin hareketleri şöyle vuku bulur:

Binbaşı Halit Bey'in Milis Kuvvetleri Harekatı:

Daha evvelden, 9. Kolordu Kumandanı olarak Palu'nun 18. km. uzağındaki Sakarat köyünde

bulunmakta olan Ali İhsan Paşa, istilaya uğrayan yerlerin kurtarılması amacıyla bazı askeri tedbirler almaktaydı. Bu vesileyle Binbaşı Hasan Lütfi Bey'i Doğu, Binbaşı Halit Bey'i de batı Dersim havalisine kumandan tayin etmiştir. Her iki binbaşının gayretleri sonucu, bilhassa çevredeki Türk- ve Kürt aşiretlerinden ve diğer Türklerden milis kuvvetleri kurulmuştur.

Bu milis kuvvetleri, 12 Şubat gününde kışın şiddetle hüküm sürdüğü soğuk ve karla kaplı tepeler üzerinden, Erzincan şehrine sarkmış, o gün Fırat'ın güneyindeki köyler, muhasara

¹⁷³ Bu köyün yaşlılarından edindiğimiz bilgilere göre, pek çok katliam sayılmıştır. Yine halen mevcut olan yol kenarında bulunan yaşlı bir ağaç, yapılan öldürmelerde bizzat Ermeniler'in çiviledikleri insanların ölümü konusunda şahit olarak deliklerini muhafaza etmektedir.

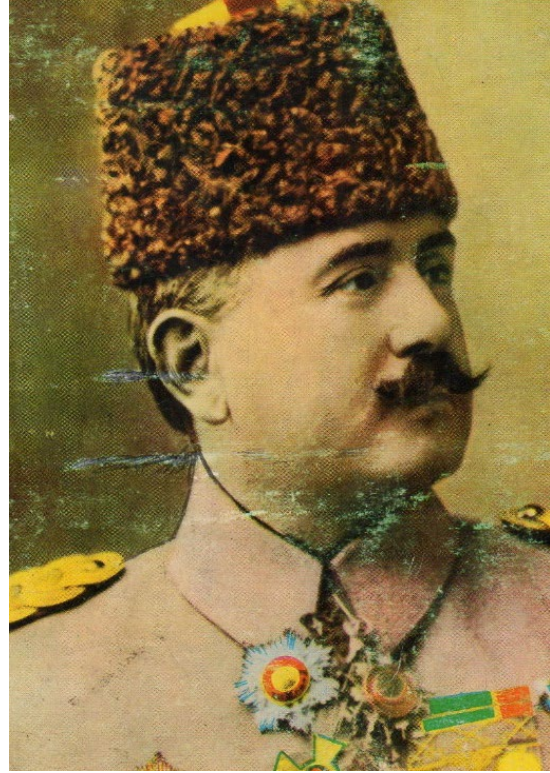

altına alabilmiştir. Batı Dersim müfrezesi, 300 milis kuvvetiyle 12 Şubat akşamı, Erzincan'ın 6 km. kadar güneyindeki Tilhas'a geçerir. Sabah erken saatlerde, Fırat üzerinden geçilmiştir. Anlatılanlara göre, o esnada sudan ürkütücü bir biçimde, büyük buz parçalarının gelmesi sebebiyle, askerlerde geçmeye karşı istek olmamış; bunun üzerine Halit Bey, onları ancak silah soruyla (ki iki kişiyi de öldürmek yoluna gider) karşıya geçirir. Bilahare bu milisler, Tilek, Piteriç, Keleriç ve Cimin'i işgal etmeye muvaffak olmuştur.

Kentteki Ermeniler ise, başta askeri güçleri olmak üzere büyük korku ve telaş içine girmişlerdir. Hadiseden erken haberdar olanlar, gizliden gizliye kaçmaya başlamışlardır.

Yine bu sırada Cimin'de bir başka hadise cereyan etmektedir. Burada bir takım Kürtlerle Cimin ahalisinin birleşerek Erzincan'a gidip Ermeniler'le çarpışacağı zannı hasıl olmuştu. Oysaki Cimin'de birleşmesi gereken bu gruplar arasında bazı ihtilafların olduğu söz konusudur. Bu sebeple, Erzincan'dan Ermeniler'in tavassutundaki Hatipzade Yusuf ve Bektaşî Emin'den müteşekkil bir heyet, Cimin'e gelir. Bunlar, Ermeniler'in şüphesini ortadan kaldırmak ve buradaki gruplar arasındaki ihtilafı yoğunlaştırmak gayesindedirler. Kasabaya gelir gelmez milisler tarafından yakalanıp, Tilek'e, Binbaşı Hasan Lütfî Bey'in yanına götürülürler. Bu iki kişi, kendi menfaatleri uğruna Ermeniler'le işbirliğine girmiş kimselerdir. Hasan Lütfî Bey, haklarında gerekli tahkikatı yapıp, hazırladığı bir raporla onları, 9. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'ya sevk eder. Sekerat'ta yapılan mahkemedен sonra, hıyaneti sabit görülen Yusuf idam edilmiş, Bektaşî Mehmed Emin ise El-aziz'a yollanarak Divan-ı Harb önüne çıkarılmıştır.

Milis hareketini yürüten Halit Bey, giderek şehrin kuşatma çemberini daraltmaktaydı. Ancak, gerek şiddetli kar yağışı ve gerekse doğu kesimin arazisinde Türk kuvvetlerinin seyrek oluşu, şehirdeki Ermeniler'in kaçmasına karşı yeterli engel olamamıştır. Bu kaçış sırasında bile, savunmasız halka karşı giriştikleri mel'unca katliamlarından geri durmamışlardır. Hacı İzzed Paşa Camii'nin içi ve avlusuna öldürülerek istiflenen kadın – erkek, çocuk cesetleri et, kemik ve kardan müteşekkil bir dağ gibi istif edilmiş haldeydi. Cadde ve sokaklarda az zaman önce öldürülen cesetler bulunmaktadır. Son bir toplu katliam

Resim 25: Kâzım Karabekir Paşa.

için, üçyüzden fazla Müslüman ahali, bilahare askeri amaçla kullanılan geniş bir binaya doldurulup kapıları kilitlenmiş ve çok sayıda bomba yerleştirilerek fitilleri ateşlenmiştir. Çok şükür ki, hızlı kar yağışı altında pek çok fitil sönmüş, bir kısmınınsa yanışı bir hayli ağırlaşmıştır. Ki o esnada, ikinci üzere Halit Paşa'ya bağlı milisler, kente girmiş ve kaçırmaktan olan Ermeni katilleri kovalamaya başlamışlardır. Hadiselerin farkında olan bir Türk kadını da, eline geçirdiği bir baltayla kapıyı kırıp yüzlerce masumun hapsolunduğu binadan onları çıkarmaya muvaffak olmuştur.

9 Tümen Harekatı: Bu tümenimiz, Ruslarla yapılan Erzincan Ateşkes Anlaşması'nda kabul edilen geçici hat üzerinde, Refahiye'nin batısındaki havalide tahkim edilen kuvvetlerimizdendir. Yığınakları Bulgar Çayırıları, Kurtlutepe ve sair sağ teklerinde bulunuyordu. Bu zamanda yapılan eşinti ve taş örmesi siperler, yaranıp şehit olanların mezarları hala pek çok dağ ve tepeler üzerinde belirli belirsiz durmaktadırlar.

-oOo-

12 Şubat günü, Bulgar/Buları Çayırıları'ndan hareket eden kolorduya bağlı birlikler, Çardaklı Boğazı'nı aşıp Erzincan'a kuzeybatıdan girmişlerdir.¹⁷⁴ Kolordu hareket ettikten sonra, Kolbaşı akşama doğru saat 6.00'da Yerhan'a varmıştır. Geceyi, iki tabur piyade, bir cebel takımı Yerhan'da; iki tabur piyade, bir sıhhiye müfrezesi Kıranhan(Sakaltutan)'da; bir tabur piyade, iki makineli tüfek, bir kuvvetli cebel bataryası, bir seri cebel takımı Kıranhan'ın 5 km. batısındaki Rus zeminliklerinden geçirmeyi kararlaştırmıştır.

Yukarıdakilerden ayrı olarak, geri kalan kıtalar, Ilgar Çayırı'nda geceyi geçireceklerdir. Saat 5.00'de Kıranhan'a gelen bir bölük, üç atlıdan ibaret bir Ermeni Postası'na tesadüf ederler. Fakat ele geçiremeden kaçırlar. Yerhan'a gelirken de 15 atlı ve 10 piyade Erzincan'a doğru çekilmiştir.

Nihayet, 13 Şubat sabahı 9. Tümen öncüleri, erken saatlerde Yalnızbağ mevkiine varacaktır. Bulgar Çayırıları'ndan başlayıp, Çardaklı'yı aşan yürüyüş 12 saat kadar sürmüş, soğuk ve tipi sebebiyle bazı kayıplar verilmiştir.¹⁷⁵ Yalnızbağ ve çevre araziden güneydoğuya doğru kayan tümen, ikindi üzeri pek çoğu kaçmış olan Ermeni kuvvetlerinin ikamet ettikleri askeri kışlaları zabteder.

36. Tümen Harekatı: 11 Şubat sabahında, Refahiye'den gelen Kâzım Karabekir Paşa, Kemah'ta 36. Tümen'in komutasını ele almış ve ordu karargahından gelen emirle, 12 Şubat'ta yürüyüşü başlatmıştır.

Bu tümenimiz için mühim bir mesele de, Kemah Boğazı'nın Erzincan'a giriş kısmında Ermeniler'in bir müdafii bekleyişinin olma ihtimaline karşı askeri tedbiri almak lüzumudur.

¹⁷⁴ Bu birlikte O. N. Lermioğlu (s. 244 – 245) ve tarihçi Ş. S. Aydemir'de bulunmuşlardır. (Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, III, İst. 1972, s. 374). Ancak hareket hakkında tafsilatlı açıklamaları Kazım Karabekir (Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu) kaydeder.

¹⁷⁵ Ş. S. Aydemir, s. 374; K. Karabekir, **Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik, II/Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu**, İstanbul 1939, s. 92.

Her ne kadar Dersim müfrezesi, Erzincan'ın güneyinden indiği için, buraya yerleşen Ermeniler'i sıkıştırması lazım gelse bile, bundan haberdar olmadığı da ortadadır.

Nihayet, 12 Şubat öğleden sonra Kemah'tan harekete geçen tümen kuvvetleri, Kocaaraplar üzerinden geçip, o gece içerisinde Kemah Boğazı mıntikasını elde edip, sabah erken vakitlerde Kürtbrastik'i işgal etmiştir. Buradaki çatışmada, iki Ermeni asker ölmüş, ahaliden 10 kişiyi şehit etmiş oldukları gibi, kaçarlarken köyü yakmışlardır.¹⁷⁶ Yine o günün sabahında, saat 9.00 sıralarında Erzincan'da infilak sesleri duyulmuştur.

Öğleden sonra, Harabedi, Aşağı Ula mevki üzerine yürüyen 36. fırka(tümen)nın önünde 150 kişilik bir Ermeni kuvveti çarpışmaya cesaret edemeyip, geri kaçmışlardır. Sekiz Ermeni atlısı da Til ile Aşağı Ula arasındaki Hedikler'de bulunan askerlerimize ateş açmış, bilahare kışlaları istikametinde kaçmışlardır.

O gün saat 12.15'te, 36. Tümen'in keşif kolları, Erzincan'ın batısına iyice yanaşıp, buradaki hendekleri işgal ile, önlerindeki mevzilerde bulunan Ermeniler'le silahlı çatışmaya girmiştir. Bu çatışmada, 150 piyade ve birkaç süvari Ermeni gücü vardır. Bunun üzerine kolordunun Erkân-ı Harb Reisi Cavid Bey, 108. Alayın ikinci taburunu ve makineli takımını bu mıntika üzerine sürmüştür.

Saat 3.00 olduğu zaman, henüz Erzincan işgal olunmamış idi. Ayrıca askeri harekâta fayda mülâhaza edilen 36. Tümen ve 9. Tümen kuvvetleri, henüz temas haline geçememiştir. Ki bu sırada Halit Paşa'nın milisleri, kentin doğu mahalleleri içine sarkmayı başarmışlardır.¹⁷⁷ Milis kuvvetlerini müteakip, 9. Tümen kuvvetleri ve 36. Tümen'e bağlı kuvvetler, şehre tamamen girmişler ve saat 4.30'da Türk askeri hakimiyeti sağlanabilmiştir. 13 Şubat 1334 (1918) Çarşamba.

(*) 1 Mart 1917'de çıkarılan bir kanunla, Gregoryen esasına göre uygulanan takvimde Şubat, 13 gün eksikliğiyle alındığı için, Erzincan'ın kurtuluş tarihi, 26 Şubat 1918 olarak da kabul edilebilir.

EK -3: KÂZİM KARABEKİR'İN ANLATTIKLARI

... 14 Şubat hareketini yakından idare için, erkenden Erzincan'a hareket ettim ve sabahleyin 9.30'da askeri daireye girdim; karargahımı burada yerleştirdim. Salonunda 40 kişilik bir zabıt sofrası hazır duruyordu. Dün Ermeniler'e yemeklerini burada yemenin nasip olmadığı anlaşılıyordu. Aldığım raporlarda: Ermeniler'in bütün cephemizden çekilmiş oldukları, yalnız Fırat nehri yakınında ve Erzincan'dan 9 km. kadar mesafedeki Mahmutlu'da bir miktar Ermeni kuvveti bulunduğu bildirildi. 9. Fırka da, Kırklar Tepesi'ni işgal etmiş.

Garbî Dersim Müfrezesi Kumandanı Halit Bey, askeri dairede bana mülâki olmuştu. Halit Bey, Dersim'den 735 kişilik milis ve nizamiye taburuyla hareket etmiş, fakat Erzincan'a

¹⁷⁶ K. Karabekir, s. 92.

¹⁷⁷ Bunu, Kazım Karabekir'in 36. Tümen'in ileri tabur komutanı Yüzbaşı Enver'le olan konuşması teyit eder. S. 94.

ancak 250 milis ve 30 nizamiye askeriyle gelebilmiş. Dün şehrin cenubu şarkından, nizamiye kıtalarından önce şehre girdiklerini, fakat milisler talan için dağılıp elden çıktıklarından, garp lahrecinde müdafaa eden Ermeniler'e karşı kuvvet gönderemediğini söyledi. Makineli tüfek takımı ve nizamiye taburu, ziyade donuk vakaları verdikleri için bunların yetişemediklerini ve bu yüzden hareketi, askerce idare mümkün olmadığını da ilave etti. 36. Tümen'in Erzincan'a giren 108. alay kıt'aları ise şehre ilk önce kendilerinin girdiklerini iddia ediyorlardı. Esasen vaktile askerden ve halktan gönderdiğim çeteler de bir taraftan girmiş bulduklarından kimse ilk girme şerefini kendinden başkasına vermiyor, bu şeref paylaşamıyordu. Halit Bey'e şunu sordum:

- Şehre daha evvel girdiğin halde, yanında 30 da nizamiye efradı varken, neden bana veya en yakın kıt'a kumandanına bir rapor göndermedin? Bu suretle saat kaçta girdiğin de tespit olunur, vaziyet olduğu gibi meydana çıkardı. Ermeniler, Fırat nehrini size karşı uzun zaman müdafa edemediler. Bunu neye atfediyorsun?

Halit Bey'in verdiği cevaplardan, askeri dairenin yanındaki müşür evine, yakılmak üzere doldurulup da düşmanın bu yana vakit bulamaması dolayısıyla kurtulan bir kısım halktan ve öteden beriden şehre toplananlardan yaptığı tahkikattan şu netice çıkmış oldu:

	şehit	yaralı	donma	h.ölen	hasta
9. Tümen	1	4	7	7	169
26.Tümen	1	4	10	0	138
Desim (milisler belirsiz)	0	0	9	0	240
Yekûn	2	8	26	7	547

Tablo : Erzincan'ın kurtuluşu sırasında, Ordu'nun verdiği kayıp.

Ermeniler, Dersim'den gelen müfrezeye karşı Fırat'ı müdafaaya hazırlanmışlar, birkaç günden beri görülen Türk çetelerine karşı seyyar çetelerle ve müdafa tertibatıyla tedbirler almışlar. Fakat muntazam kuvvetlerin her iki boğazan ileri hareketlerini haber alınca hususiyle Hedikler Çiftliği'nden Erzincan üzerine yapılan taarruz ve şimalden de süvari kuvvetleri ile sarıldıklarını görünce Dersimliler'e karşı Fırat'ın müdafaasından vazgeçmişler. Bu vaziyetten daha iki hafta evvel gönderdiğim Erzincanlı etraftan mürekkep çetelerle muntazam askerler, her taraftan şehre dalmış.

9. Tümenin 1 şehitle, 4 yaralı Sipikör'ü işgal eden süvari bölüğüne aittir. Ermeniler orada 5 ölü bırakmışlardır.

Mevzilerde durulurken dahi zayıat veriliyordu. Mesela 2. kânun ayında, kolordunun donmaktan 5 şehit ve 30 hastası vardı. Buna bakılınca, Erzincan hareketindeki zayıatımız ehemmiyetsiz sayılırdı.

Fakat işin tarafı; Ermeniler'in halka tatbik ettikleri "katliam"dan hasil olan vaziyetti: 20.00 Türk'ü bağrında taşıyan Erzincan kasabasında bir avuç insan kalmıştı. Eğer askerî

dairenin içinde ve yanı başındaki müşürlük konağında yakılmak üzere hapsedilen insanları kurtarmak nasip olmasaydı, belki de kasabada tek bir kimse göremeyecektik. Bütün kuyular, şehit edilmiş insan cesetleriyle dolu idi. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakmışlardı.

Askeri daireyi de havaya atmak için tertibat alınmıştı. Büyük bir sepet içine doldurulmuş olan bombaları, büyük salonun yanındaki ufak odada hazırlanmış bulduk. Garbî Dersim Müfrezesi, kumandanı kaymakam (yarbay) Halit Bey ile birlikte odaları dolaşırken bunları gördük. Halit Bey bunları karıştırmaya kalktı. Kendisini menettim. Mahiyetlerini bilmediğimiz bombalarla oynamak, bir faciaya sebep olabilirdi. Bu kabilden en küçük kayıtsızlıkların bile çok defa büyük felaketler doğurduğunu bilhassa Irak Cephesi'nde defalarca görmüştüm.

Düşmandan kalan eşya, silah ve diğer mühimmatlar: Erzincan'daki ganaim sayısı ve çeşidi pek çoktur.

80 ton ekmeçlik un ve hububat, 150 ton yemeklik kuru sebze ve et konserveleeri, 40 ton yemlik, 3 ton tuz, 10 ton sabun, 6,5 ton nazik erzak (kuskus, makarna vb.);

370 kilo çay, 350 kilo şeker;

4.000 adet Yeni Rus mavzeri, 16 Osmanlı mavzeri, 3 adet top, 25 bomba topu, 1 makineli tüfek, 1000'den fazla dağ topu mermisi (Rus), pek çok miktarda piyade mermisi (Rus), 1.500 el bombası;

100 sandık Osmanlı Piyade mermisi, 160 sandık Rus obüs mermisi, 44 tayyare bombası, 10 adi bomba, 7 sandık infilak maddesi ve 14 büyük fiç i koşum ve saire yağı;

Ayrıca ambarlar dolusu malzeme ve teçhizat vardır. Bunlar, telgraf malzemeleri, istihkam alat ve edavatı, portatif piyade kalkanları, ayak kızakları ve kar üstünde yürüme ayakkabıları (hedik), tel örgüler, kazma, kürek ve küsküler, sahra topu okları, tekerlekler, oklar, envai teçhizat arasında ayrıca 4.000 dolak ve 2.200 cep sopası vs.

İstihkam parklarında istif halinde duran binlerce kürsüyü gördüğüm zaman içim acıdı. Çanakkale'de kolordumuzun bir tek kürsüsü vardı. Yan yana iki tümen, bu kürsüyü nöbetleşe kullanarak kayaları kırmağa uğraşırđık! Kazma, kürek istifleri de pek çok Çanakkale'de ve Irak'ta çektiğimiz sıkıntılar gözümün önünde canlandı.

Silah, malzeme ve sairenin bu derece nisbetsiz oluşunu görmeden kimse tahmin edemez. Biz Türk Ordusu'nun mukavemet kudretini maneviyatıyla tevazün haline getirebiliyorduk. Erzincan'da ağzına kadar dolu olan depolar, harbe nasıl hazırlanmak lazım geldiğini gösteriyordu.

Gerçi yoksulluklar, bize pek pahalıya mal olmuştu. Fakat şimdi bu ganimetlere ve zaferlere kavuşurken her şeyi affediyorduk.

Şehrin, şimali uzaklarındaki kışlaları da yakamadılar. Yazık ki harbiye kışlası, sonradan kaza eseri yandı. Daha şimaldeki aba fabrikasına gelince; onu, Ruslar'ın eline düşmemesi için bizim ordu çekilirken yakmış.

Harbiye Kışlası'nın yanı sıra, ibret alınacak bir hadisedir: Askerlerimizin çoğu köylüdür. Köy evlerimizin çoğunun içi döşemesiz, yani topraktır. Köylüler kendi evlerinde istedikleri gibi atış yakabilmek itiyadındadırlar. Bu fena itiyatla, bazı askerler harp halinde ikamet ettikleri yerlerde dahi itiyatsızca ateş yakmakta olduklarından yangınlara sebep oluyolarlar. İşte Harbiye Kışlası da buna kurban oldu: Koğuş içinde döşeme üstünde ateş yakılmış ve harekete geçildiği halde söndürülmeden bırakılıp gidilmiş.

Ermenilerin Zayıtı: Görülebilen maktulleri, 100 kadardı. Fakat Sansa Boğazı, Şakî Dersim milisleri tarafından tutulduğundan, sıkı takiple, bir haylisini yakalayabileceğimizi umuyordum. Esir olarak bir Rus zabiti ile bir Rus neferi yakalandı. Bunlar, Ermeniler'in işesini temin vazifesini görüyormuş. Bunların isticvabından şu anlaşıldı: Ermeniler'in Erzincan'daki kuvvetleri, muntazam bir alay piyade, bir makineli tüfek bölüğü, bir sahra ve bir cebel bataryası, yetiştirilmiş çeteler. Baskına uğradıklarından, çok mukavemet edememişler, Sansa Boğazı'na çekilmişler.

Bu malumatın doğruluğunu halktan öğrendim. Kışlalar civarındaki tahkimatları ve topçu mevzileri de bunu teyit ediyordu.

Erzincan Halkına Yardım ve İleri Harekat: Erzincan'a topçu kumandanı Recep Bey'i vali ve kumandanı olarak vazifelendirdim, halka işe vasıtalı dağıttırdım, hasta ve yaralıları da tedavi altına aldırtdım. Kimsesiz kalmış şehit yavrularını toplayarak askeri himayemize aldırtdım. Halkı, maddi ve manevi surette telsiye etmekle beraber, diğer taraftan da, kıtalarını sıkı sıkı teftişten geçirdim.

Müthiş bir kış gecesi içinde, geceli gündüzlü iki günlük bir faaliyetle, Erzincan'ın kurtulmasını temin etmiştik. Yer yer toplattığım askerlerime, zabitlerime ve kumandanlarıma takdir ve şükranlarımı, yüksek sesle arz ettim. Ve onlara, on gün evvel Refahiye civarındaki sözlerimi hatırlattım.

...

Şehitlerimizin mübarek ruhlarını şad ettik, gazilerimizin maddi ve manevi kuvvetlerini son derece besledim. Yaralıları ziyaretle, onları da taltif ettim. Ermeni mezaliminin zabıt varakalarını tutturdum. Fotoğraflarını aldırtdım. Esir Rus zabitinden de ayrıca bu hususta gördükleri hakkında rapor aldım.

Şarkî Dersim milisleriyle irtibat yapmak ve Sansa Boğazı'na çekilmekte olan Ermeniler'le temas etmek üzere Halit Bey'i garbî Dersim milisleri ve ayrıca avcı taburu, makineli tüfek takımı ve bir dağ topu takımı ile Sansa Boğazı garp mahrecindeki Vahid Bey Hanları'nı işgale gönderdim.

36. Fırka'ya Fırat Nehri ile Ilıca, 9. Fırka'ya sağ cenahı ile Ilıca olmak üzere ileri harekete hazırlık yapmalarını emrettim.

Ordudan 14 Şubat'ta gelen emirde:

Sansa Boğazı garp mahreci –Sürpiran Deresi-, Başköy Ları Deresi, Kırklar Tepesi, Keçi

Kale, Anzari Hanları, Zıgana Kordonu hattı, en ileri emniyet kıt'aları hattı olarak gösteriliyordu.

Buna taallük eden mıntıkayı, kâmilen işgal ettirmiştim. Sansa Boğazı'na Şarkî Dersim müfrezesini de emrine alarak bütün boğaza hakim olmak üzere şarkt mahrecine kadar işgalini de emrettim.

Burada bin münasebetsizlik Sansa Hanları'nda sarılan Ermeni askerlerinin kaçmasına sebep oldu. Şöyle ki:

Şarkî Dersim milislerinin kumandanı Kaymakam Lütfi Bey, Garbî Dersim müfrezesinin kumandanı da Kaymakam Halit Bey idi. Ben ikisini de yeni kumandama almıştım. Evvelce tanıımıyordum. Ne kıdemlerini, ne yaşlarını ve ne de ehliyetlerini erkânı harbiyemde biliyordum. Yalnız Halit Bey'i Erzincan'da görmüştüm. Maiyetine kolordumun avcı taburuyla bir makineli tüfek ve bir topçu takımı da vermiş olduğumdan, Sansa Harekatını bir elden idare için bütün kumandayı kendisine tevdi etmiştim. Şarkî Dersim kumandanını ve kıt'asını henüz görmemiştim. Dersim milislerinin uzun zaman bizimle gelmeyerek kaçacaklarını tahmin ediyordum. Sansa işi bitince, bu iki arkadaşa da, ehliyetlerine göre ayrı vazifeler verecektim.

Ben Sansa'dan muvaffakiyet haberleri beklerken, Şarkî Dersim kumandanı Kaymakam Lütfi Bey, müfrezesini ve vazifesini bırakıp akşam üstü Erzincan'a yanıma gelmez mi? Kendisini takdim etti ve şöyle dedi:

- "Efendim, ben Halit Bey'den daha kıdemliyim. Halbuki siz beni onun emrine vermişsiniz. Emri alınca, bu işi anlatmak üzere geldim."

Yaşı kemale gelen bu arkadaş Şamlı idi. Yüzünde tecrübeli bir amir tavrı vardı. Gözlerimi üzerine dikerek şu cevabı verdim:

- "Lütfi Bey, ben sizi böyle münasebetsiz bir vaziyette tanımak istemezdim. Vazifemizi yaptıktan sonra görüşseydim ne kadar iyi olurdu. Biliyorsunuz ki her ikinizi de tanıımıyorum. Muharebe meydanında emrime giriyorsunuz. Vazife terk edilir de buraya gelinir mi? Bir raporla hem vaziyeti, hem de arzunuzu bana bildirmeyi akıl edemediniz mi? Söyleyin bakalım. Sansa Boğazı'nda vaziyet nasıldır? Senin milisler nerede, ne yapıyorlar? Şimdi aldığım haberlere göre Şarkî Dersim milislerinin Mahmutlu'ya kadar Erzincan ova köylerine yayılarak talana başladıkları anlaşılıyor. Mahmutlu'da Ermeni var zannetmiştik. Gariptir ki senin milislerinin, Garbî Dersim milisleri talana gelmesin diye onlara ateş ettiği de meydana çıktı. Halbuki sıra milislerinle Sansa Boğazı'nı kesecektin. Erzincan'dan kaçan Ermeni müfrezesini senin himmetinle yakalayacaktık.

Lütfi Bey bana şu cevabı verdi:

- "Benim milislerim, Sansa Hanları'nda Ermeniler'i sarmıştı. Halit Bey'in benden kıdemsiz olması dolayısıyla onun emrine girmek nasıl olur? Onu benim emrime vermek lazımdı!

Kendisine dedim ki:

- “Çok isabetli bir şey yapmış olduğumu anlamış oluyorum. Sen bilmiyor musun ki aynı rütbede iki zattan kumanda, mutlaka kıdemlisine değil, daha değerlisine verilir. Pek şerefli olan vazifeni bırakacak kadar düşüncesizliğinin cezasını git, düşünme dur!

(Dersim milislerinin, gece Ermeniler’i muhasara ederek beklemeyeceklerini ve hususile kumandanları savuştuktan sonra gündüz bile orada kalmayarak çapulculuğa çıkacaklarını düşünmeyen ve vazifesini terk eden bu arkadaşı, pek ağır olacak olan cezadan, Ordu Kumandanı Vehib Paşa’nın şefaati kurtardı.)

İşler, benim tahminim gibi çıktı. Bereken versin, Sansa Boğazı civarındaki yerli Kürtler, bize çok şey kazandırdılar ve Erzincan’ın kurtuluşuna mühim hediyeler eklediler. Şöyle ki:

15 Şubat, gece saat 2.00’de Şarkî Dersim Milisleri, Sansa garp mahrecindeki Piteriç Hanları ve Sürbahan’a baskın yapmışlar. Ermeniler, hanları yakarak kaçmışlar. 12 maktul bırakmışlar. Dersimliler takip etmişler. Çaykum civarında, Ermeniler mukavemet etmişler. Fakat yerli Kürtlerimiz, oradaki köprüyü yakmışlar ve arkadan Ermeniler’e baskın yapmışlar. Ermeniler’e 200’den fazla maktul verdirmişlerdir. Ermeniler’in geri yolunu açarak ve Sansa Hanları’nda Dersimliler’in muhasara ettikleri Ermenileri de kurtararak çekilmişler. Fakat, dar boğazda köprüden başka yol olmadığından 4 sahra, 2 cebel topu, 2 makinalı tüfek, 6 yük otomobili ve 50 adet cephane ve erzak arabalarını yol üstünde bırakmışlar. Şarkî Dersim Milisleri de dağılmış, tahminim veçhile bir kısmı, talanlarını yaparak Dersim yolunu tutturmuşlar.

14 Şubat 1334 (1918) sabahı, Kolordumuzun vaziyeti şöyle idi: İaşe vaziyeti dolayısıyla çok hesaplı hareket ediyorduk. Kolordunun günlük ihtiyacı 10 ton yem ve yiyecek idi. Gerilerde bıraktığımız kıt’aların bütün hayvanlarından da nakliyata istifade ediyorduk.

Günün mühim meselesi, bu kış kıyamette, kıt’alarımı açlıktan korumaktı. Bunun için, mıntıkadan mıntıkaya ilerlemeye ve besleyebileceğim kadar kıt’alarla yürümeye mecburdum.

İşi talihe yani oluruna bırakamazdım. Fakat hesaplı hareket etmek şartıyla, yapacağımız baskınlarda belki bazı yakılmamış erzak ambarlarını ele geçirmek talihine mazhar olabilirdim.

Ordu kumandanlığı, daha ihtiyatlı hareket ediyordu: En ileri emniyet hattımızı, Sansa Boğazı garp mahreci gösteriyordu. Halbuki Şarkî Dersim Milisleri’nin Sansa Hanları’nı da Ermeniler’in sardığı haberi üzerine ben, Halit Bey müfrezesini boğazın şark mahrecine kadar sürmüştüm.

15 Şubat’ta, Sansa Boğazı’na hakim olduğumuzdan, bütün Erzincan vilayeti toprakları kurtulmuş oldu. Artık Ermenilerle hesabı, Erzurum ovalarında görecektik.

...

Bir Baskın Yapmak İhtiyacı: Erzincan’da esir ettiğimiz Rus zabitanı, birlikte çay içmeye davet ettim. İsteddiği yere serbest olarak gidebileceğini de söyledim. Hiç ümit etmediği bu insani hareketten çok mütehasıs olan bu Rus zabiti, şükran borcunu şöyle ödedi: Rus erzak

depolarının yerini haber verdi. Haritamı açtım. Birlikte bu yerleri işaretledik. Buraları Kargın, Zakeri ve Bican'dı. Buralarda muhafız sıfatıyla birkaç Rus zabiti de bulunuyormuş.

Belki fazla ileri fırlayırsa müsaade etmezler, korkusuyla ordudan müsaade almaya lüzum görmeden, Sansa Müfrezesi Kumandanı Halit Bey'le, 15 Şubat'ta bir baskın hareketi yapmasını emrini verdim ki hülasası şudur:

- "Kargın, Zakeri (Zağyeri), Bican'da (Vican) külliyetli erzak ile dolu ambarlar ve bunların birkaç Rus muhafızı bulunduğunu haber aldım. Mahallî aşiretlere sebükbar cesur nizamiye efradı tefrik ile oraları baskın ile elde ediniz. Esir edilecek Ruslar'ı misafir ediniz. Oralarda ve civarlarındaki erzakın da zayi olmasına meydan vermeyiniz ve neticeyi seri bildiriniz..."

Halit Bey'le seri muharebe için şosa boyunca giden telgraf hatlarını da hemen tamir ettirdim. Erzincan depolarında o kadar çok telgraf malzemesi elimize geçti ki, değil ordumuzun, bütün bütün memleketin ihtiyacına bile yetişir.

Halit Bey, verdiğim vazifenin ifası için bir avcı bölüğü ile bir miktar milis ve birkaç sücvariden mürekkep bir müfreze göndermiş, müdafasız bulursa, Kötür Köprüsü'ne kadar ilerleyecekler.

Bu vazifenin kolay yapılması için, 36. fırka süvari bölüğünü de Halit Bey'in emrine gönderdim.

Ötede berideki bir çok halk şehitlerinin gömülmesini, kasabanın temizlenmesini ve külliyatlı mühimmat ve erzak depolarının muhafazası için, 36. firkadan iki taburu vilayet emrine verdim. Her iki fırka, istihkam bölükleriyle de Erzincan'ın cenubunda Ermeniler'in tahrip ettiği Fırat Köprüsü'nü tamir ettirdim.

16 Şubat'ta karargahımın ikinci kademesini ve seyyar hastaneleri de Refahiye'den Erzincan'a yola çıkardım.

Bugün, solumuzdaki 2. Kafkas Kolordusu ile Sipikör şimalindeki Bandula'da irtibat hasıl oldu.

Sansa Boğazı'nın 30 km. kadar şimalindeki Plük mıntukasında, 300 kişilik bir Ermeni kıt'ası ile bir iki de makinelı tüfeklerinin bulunduğunu haber aldığımdan, 9. firkadan Kuşmaşat'a bir taburla süvari bölüğünü gönderttim.

Bugün, Ordu Kumandanı Vehib Paşa da Erzincan'a geldi. Dondurucu bir soğuk vardı. Askerî İdadi Mektebi şimalindeki kendilerini istikbal ettik ve birlikte karargahımın bulunduğu askerî daireye geldik. Daire önünde halk da toplanmıştı. Vehib Paşa, halka hitabesinin sonunda şöyle dedi:

- "Erzincan kasabası gibi bütün Erzincan havalisinin de pek seri bir darbe ile işgalini temin eden Kâzım Karabekir'i yalnız siz değil, evlat ve ahfadınız da unutmayın!"

Bu büyüklük karşısında, kumandanımı ve halkı hürmetle selamlarım. "Bu kahramanlığı yapan, ordumuzun fedakar evlatlarıdır." Diye verdiği cevap, halkın candan haykırışlarına, alkışlarına ve hıçkırıklarına karıştı.

Gerçi matemsiz ev yoktu. Fakat vatanın bu parçası, artık kurtulmuştu. Bu iki zıt tesirin altında, halkın kaderiyle sevinci karışıyor, göz yaşlarıyla alkışları bizi heyecana getiriyordu.

İşe, 16 Şubat 1334(1918)'de askeri dairenin önünde halk göz yaşlarını bu suretle dökerken, biz de yakın günlerde Erzurum'u da kurtarmaya and içtik.

16 Şubat'ta Ermeniler'in Zayıtı Şudur: 28 ölü ve 61 yaralı. Fakat uzuvları donanların sayısı, askerlerde % 40, mültecilerde % 50'ye yakın çıkıyor.

Bican'da yaralıların ve hastaların ilk yardımı yapıp, ardçı olarak 3 piyade bölüğü ve 5 top bırakılarak ricata devam ederler.

17 Şubat'ta Mamahatun'a varan Ermeniler, yollarda 2.000 yeni Ermeni mülteciyi de kıt'alarına ilhak etmişlerdir. 18 Şubat'ta mülteciler, 19 Şubat'ta da kıt'aları Mamahatun'dan Yeniköy'e giderler.

Bu grubun yeni bir mukavemetine imkan olmadığı gibi, Erzurum'dan takviye kıt'ası getirmelerinin de mümkün olmamasından dolayı, direkt Erzurum'a gitmek kararındadırlar. Oraya varıp, yapacağı tahkimatla, Türkler'in ilerlemesine mani olacaklardır. 24 Şubat'ta Erzurum'a vardıkları zaman, Mamahatun ve Bayburt istikametlerini kapatmak için Erzurum'un batı kesiminde iki tabur bırakmışlardır.¹⁷⁸

Tercan'ın Kurtuluşu (22 Şubat 1918)

Erzincan'da toparlanan Türk askerî kuvvetleri, 17, 18 Şubat'ta ileri yürüyüşlerine devamla, Sansa – Cibice Boğazları'nı aşacaklardır.

19 Şubat günü, Halit Paşa'ya bağlı kuvvetler, Bican ve Kargın'ı işgal edip, Kötür Köprüsü'ne varabilmişlerdir. O sırada Mamahatun'a çekilen Ermeniler, yöredeki ambarları yaktıkları için ileri müfrezelerin işe sıkıntıları doğmuştur.

Lağvedilen Sansa Müfrezesi yerine, Kolordu pişdarı (öncüsü) 9. Tümen Kumandanı Rüştü Bey, 20 Şubat'ta Bican'dan yola çıkarılmıştır. Buna göre; Kolordu avcı taburu, kudretli cebel takımı, 36. Tümen'in süvari bölüğü; daha evvel Halit Paşa'nın emrine verilen kuvvetlerle, Kötür Köprüsü'nü işgal edeceklerdir. 9. Tümen süvari bölüğüyle bu tümenini 17 nci alayının 51. taburu Kuşmaşat mıntıkasından Piris'e yürüyeceklerdir.

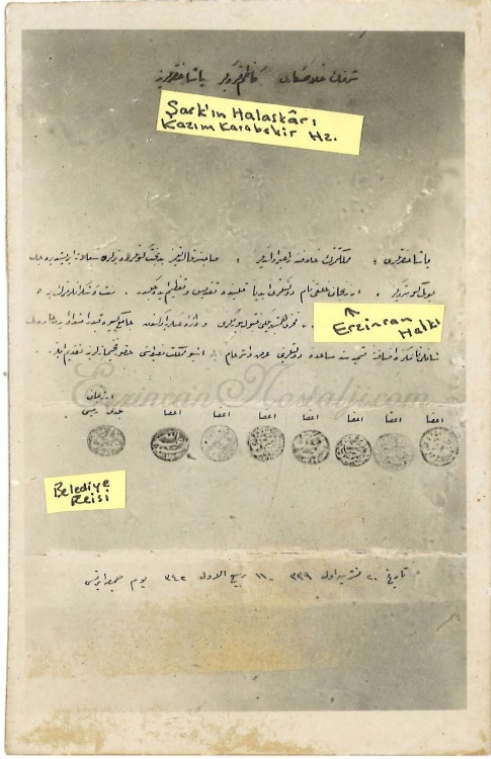
180 mevcutlu Şarkî Dersim Müfrezesi, 4. kolordu ile irtibatı muhafaza ve Hobek Dağı doğusundaki Parinik – Kozviran – Kızılca – Çakırkaya mıntıkasını işgal ederek, Tuzla Deresi geçitlerini tutacaklardır.¹⁷⁹

Nihayet, 22 Şubat'a kadar müfrezeler vazifelerini devam ettirmiş ve o günün sabahı saat onda Halit Bey, kendi müfrezesi, 9. ve 36. süvari bölükleriyle, Mamahatun(Tercan)'u işgalde muvaffak olmuştur.

EK 5: KÂZİM KARABEKİR'İN ERZİNCAN'A "FAHRİ HEMŞEHRİ" OLUŞU

¹⁷⁸ K. Karabekir, s. 100 – 121. 16 Şubat tarihini müteakip günlerde Ermeniler'e ait olan son bilgiler, G. Karganoff'un 1927'de neşredilen eserinden naklolunmuştur.

¹⁷⁹ K. Karabekir, s. 133 vd.

Resim 26: Kâzım Karabekir Paşa'ya verilen fahri hemşehrilik belgesi.

Erzincan'ın mezalimlere boğulduğu günlerin sona ermesinde, gerek askerî hareketin kumandanlığını yapması ve gerekse müteakip zamanlarda çilesi ayyuka çıkan ahalinin yaralarını sarmak için büyük yardımlar yapması karşılığında; O'na şükran borcu olan Erzincanlılar, kendilerine hemşehrilik beratı vermişlerdir. 20 Teşrinievvel 1339 (1922) tarihli bu hadise, Kâzım Karabekir tarafından nakledilmiştir.¹⁸⁰

“Cihan Savaşı'nda Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars, Gümrü ve havalisinde Ermenilerle hayli muharebeler verdikten ve onları sulhu kabule mecbur ettikten sonra, İran Azerbaycan'ına geçtik. Oraları istila eden İngiliz kuvvetlerini tard ve karargahımla Tebriz'e yerleştirdim. Bunun için Erzincan'la uzun müddet temasta kalamadım. Fakat İstiklal Savaşı'nda şark cephesi kumandanlığım sırasında, mıntıkamın içinde olduğu için Erzincan'la daha geniş ölçüde temasta bulunmaya ve yardım yapmaya imkan hasıl oldu.

1335 (1919)'da heyeti temsiliye ile görüşmek üzere Sivas'a gidip gelirken uğradığım gibi, zaferden sonra da ziyaret ettim. Şehit yavrularından mürekkep mekteplerimizin bir kısmını buraya nakil ile Erzincan'ın şenlenmesine yardım ettim.

Her tarafta gördüğüm yüksek samimiyet ve hürmete ilave olarak, halk beni fahrî hemşehri yapmak arzusunu da gösterdi. Ben de hürmetle kabul ettim. Hürmet ve memnuniyetimizin devamına nişane olmak üzere mazbatalarının fotoğrafisini ve verdiğim

¹⁸⁰ K. Karabekir, s. 121 – 123.

¹⁸⁰ Harp Tarihi Vesikalar Dergisi, Sayı: 1, Belge 3 – 4.

cevabın bir suretini buraya koyuyorum:

Şarkın Halâskârı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine;

Paşa Hazretleri; memleketimizin halâsına rehber oldunuz; sahipsiz kaldığımız bedbaht günlerde, bizleri saadete eriştirecek bir yol gösterdiniz. Erzincan halkı, namı devletinizi ebediyen kalbinde takdis ve tazim edecektir. Minnet ve şükranlarımızın bir hatırası mübeccelesi olmak üzere “Erzincan fahri hemşehriliğini” kabul buyurmanızı ve daireli askeriye önünden Camii Kebir’e kadar imtidad eden caddenin şanlı namınıza izafeten tesmiyesine müsaade devletlerinizi arz ve istirham ile işbu memleket matbatasını huzuru fahimanelerinize takdim eyleriz.

Erzincan Belediye Reisi Abdülhak

(yedi azanın mühürleri) Tarih: 20 Teşrînievvel 339/11 Rebiülevvel 342 Yevm: Cumartesi

Kâzım Karabekir’in Cevabı:

Erzincan Belediye Heyeti Muhteremesine:

Pek muhterem Erzincan halkının beni fahrî hemşehriliğe kabul ederek, şehrin en güzel caddesini namıma izafe etmek hususunda gösterdikleri arzudan fevkalade mütehasıs oldum. Çok sevdiğim ve en samimi alakalarla merbut olduğum Erzincan’ın hemşehrisi olmakla şerefyabım. Vatanımızın diğer kısımları ile beraber güzel Erzincan’ımızın da refah ve saadeti için bütün kuvvetimle çalışmaklığıma müsaade etmesini Cenab-ı Hak’tan diler, teşekkürlerimin kabulünü rica ederim muhterem hemşehrilerim.

Erzincan: 21 Teşrînievvel 339

Şark Cephesi Kumandanı

Kâzım Karabekir - Ferik

EK 6: I. DÜNYA SAVAŞI ŞEHİTLERİNDEN ALBAY BAHAEDDİN BEY

Balkan Harbi sırasında, Sarıkamış hareketinde ve nihayet Ruslar’ın ilerleyişi sırasında özellikle Kop Muharebeleri sırasında mühim bir sıfat kazanan Bahaeddîn Bey, Çerkesülamasından Hacı İsmail Efendi’nin oğlu olup, 1874’te İstanbul’da (Beşiktaş, Sinanpaşa Mah.) doğmuştur.

İstanbul Pangaltı Harp Okulu’nu bitirip, 1895’te subay olarak IV. Ordu emrinde bulunmak üzere Erzincan’a gelmiştir. 1903’te yüzbaşı, 1906’da önyüzbaşı olmuş, Balkan Harbi’ne iştirak ettiğinde, Sofila’da gösterdiği muvaffakiyetler sonunda rütbesi binbaşılığa yükselmiştir. Bilahare Sivas Astsubay Numune Tabur Komutanlığı’na tayin edilen Bahaeddîn Bey, Sarıkamış Harekatı’nda gösterdiği fedakarlıklarla büyük takdir görür.

Mayıs 1913 tarihinde Aşnisor Gediği civarında düşmana karşı büyük direniş göstermiş ve hatta onları bir ara geri çekilmeye mecbur bırakmıştır.

18 Nisan 1916 tarihinden itibaren Kop Cephesi komutasında bulunan Bahaddîn Bey, öncelikle birliklerin dağınıklığını gidererek, onları düzenli bir emir – komuta zinciri şekline

sokar. Kop Muharebeleri'ndeki taarruz ve karşı taarruzları genellikle muvaffakiyetle neticelenmiştir. Bu başarılarda bilhassa şahsının büyük bir payı vardır. Rütbesi Albaylığa yükseltilirken, Alman kumandanlar tarafından da Kuruvadöfer (Demirhaç) nişanıyla taltif edilmiştir. Ruslar'ın Erzincan'ı işgalinden sonraki mücadeleler esnasında, Karadağ mintikasının savunmasında bulunmaktaydı.

Resim 27-28: Birinci Dünya Savaşı'nda şehit düşen 30. Tümen kumandanı Miralay Bahaddin Bey ve 3. Tabur kumandanı Yzb. Nafiz Efendi'nin Refahiye Büyük Camii bahçesinde bulunan mezarları.

Ağustos 1916 tarihinde, üzerinde bulunduğu Tatlı Tepe mevkiinden, yapılan muharebeyi idare ettiği bir sırada, bir şarapnel huzmesi isabet etmiş ve şehit olmuştur. Şehadetinden sonra kendisine Tuğgenerallik rütbesi izafe edilir.

Kabri, kendisiyle birlikte şehid olanlardan Yüzbaşı Nafiz Bey'inkiyle beraber, Refahiye Büyük Camii önündeki bahçede bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. KİTAP

- Adonts, N.; *Histoire de l'Arménia Les Origines de xe Siecledu VI*, (Av. J. C.) Urartu Devri Tarihi, Paris 1946.
- Akşit, Oktay; *Roma İmparatorluğu Tarihi-* (M. Ö. 27 – M. S. 192), İstanbul 1976.
- Aktüre, Sevgi ; *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul 1994.
- Akurgal, Ekrem ; *Phyrgische Kunst*, Ankara. 1945.
- _, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara 1998.
- _, *Urartu Medeniyeti*, Ankara 1959.
- Alıcı, Mustafa; *Mitraizm*, Basılmamış nüsha, 2013 Erzincan.
- Alp, Sedat; *Hitit Güneşi*, Ankara 2003.
- _, *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2000.
- Alparslan, Metin; *II. Murşil ve Dönemi*, İÜ. (Basılmamış Doktora), İstanbul 2006.
- Anati, Emmanuel; *The Prehistory of the Holy Land (Until 3200 BC), A History of Israel and the Holy Land*, Edt. M. Avi-Yonah, Jerusalem 2001.
- Angold, Michael J. ; *The Byzantine Empire 1025-1204: a political history*, London 1984.
- Anna Kommena; *Alexiad*, (çev. B. Umar), İstanbul 1996.
- Appianus; *Historia Romana (Mith)*, Année 1971.
- Ar, Mustafa Selçuk; *Urartu Klavuzu*, İstanbul 1944.
- Ankan, Yasemin; *Hitit Dini Üzerinde Bir İnceleme*, AÜ/DTCFD. Ankara 1998.
- Aristakes Lastivert; *Badmutyun/ 23* , (A.Lastivertc'i's , *History*, Roberts Bedrosian, New York 1985.
- _, *History*, Haz. R. Bedrosyan, New York, 1985, Badmudyun/23.
- Armenian Soviet Encyclopedia IX*. Yerevan, *Armenian SSR: Armenian Academy of Sciences*, 1983.
- Arpee, Leon; *The Armenian Awakening, A History of Armenian Church 1820-1860*, London 1909.
- Arriaonos; *İskenderin Anabasisi*, (çev. Hayrullah Örs), İstanbul 1949.
- Atlan, Sabahat; *Roma Tarihinin Ana Hatları I*, İstanbul 1970.
- Avcı, Navbi – Bolay,Süleyman Hayri; *Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, Eskişehir, 1988
- Ay, Resul; *Bizans'tan Osmanlıya Anadolu'da Heterodoks İnanışlar: "Öteki" Dindarlığın Ortak Doğası Üzerine (650-1600)*, pdf.
- Aydın, Nafiz; *Büyük Sumerce Sözlük*, Ankara 2013.
- Balkan, Kemal; *Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri*, *Anatolia- V*, 1960, s.133-158.
- Barnet R. D. - Çevik, Nevzat ; *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara 2000.

- Barnet, R. - Gökçe, Nuri; *The Find of Urartian Bronzes at Altın-tepe, near Erzincan, Ast III* (1953).
- Başta,Şerif; *Sabar Türkleri, Belleten-V*.
- Bayram, Yavuz- Erdemir, Avni; *Amasya Bibliyografyası Denemesi, I. Amasya Araştırmaları* (2.Kitap), 13-15 Haziran 2007, Amasya 2007, s. 841-875.
- Beckman, Gary; *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta 1996.
- Belazuri, *Fütuhu'l-Büldân*, (çev. M. Fayda), Ankara 1973.
- Belli, Oktay; *Nairi- Habuskia Ülkesi Araştırmaları, I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul 1983.
- Beran, T. ; *Urartu (Hartmut Schmöke, Kurturgeschichte des Alten Orient)*, Studgart 1961.
- Berkta, Halil; *Kabileden Feodalizme*, İstanbul 1983.
- Bilgiç, Emin ; *Birkaç Yeni Urartu Kral Kitabesi, TAD. IX/1*.
- „*Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler, Belleten- X/ 39*, Ankara 1946.
- Bittel, Kurt; *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*, Tübingen 1945.
- Burkert, W.; *İlkçağ Gizem Tapıları*, (çev. S. Şener), Ankara 1999
- Cahen, Claude; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev. Y. Moran), İstanbul 1979.
- Carr, David M.; *Writing on the Tablet of the Heart: Origins of Scripture and Literature*. Oxford University Press. 2005.
- Cassius Dio; *Dio's Roman History*, (İng. Trans. E. Cary), XXXVI, 48.
- Chahin, Macki; *The Kingdom of Armenia*, New York 1987.
- Challage, Felicen; *Dinler Tarihi*, (çev. S. Tiryakioğlu), İstanbul 1972.
- Childe, Gordon; *Tarihte Neler Oldu*, (çev. A. Şenel), Ankara 1974.
- Cicero, M. Tullius; *Ad Familiares, Ad Atticum, Ad Brutum*.
- Constantine Porphyrogenetos; *De thematibus la de administrando imperio, Yay.Bekker, I, C.B., 1829-1840; De Administrando Imperio, Edt. Gy. Moravcsik, (İng. çev. R. J. H. Jenkin), Washington 1967*.
- Contenau, G. ; *La civilisation des Hittites et des Mitanniens*, Paris 1943.
- Leroux, J. Gabriel- Contenau, Georges; *Eski Yakın Doğu Uygarlıkları*, (çev. N. Önal), İstanbul 1966.
- Conybeare, Fred; *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, At the Clarendon Pres, Oxford 1898.
- Cumont F.– Cumont, E.; *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie, Studia Pontica/II*. Bruxelles 1910.
- Çağlayan, Yaşar; *Genel Tarih*, Ankara, 1976.
- Çetin, Yılmaz; *Erzincan Üzerine, Mengüceli Dergisi*, 1979, C. I, S. 5, s. 9.
- Çınar, R. ; *Altın-tepe Urartu İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki, Belleten, XXIX/ 114*, 1965.
- Çilingiroğlu, Altan; *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984.

- Çog, Mehmet; *İslâm- Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme*, İFD, XIII/2, S.76.
- Darga, M. **Eski Anadolu'da Kadın**, İstanbul 1984.
- Delaporte, Louis; **Les Hitites**, Paris 1936.
- Demir, Necati; *Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar*, ZFWT, Vol. 1, No.1, 2009.
- Desti, Marc; **Anadolu Uygarlıkları**, Ankara 1998.
- Diadoros; **Bibliothèque Historique**, XXXI, 19.
- Diakonoff, Igor M.; **The Prehistory of the Armenian People Predystoriia armianskogo naroda**, Erevan 1968 (English Translation by Lori Jennings /Delmar, New York, 1984).
- Diakov V. – Kovalev S.; **İlkçağ Tarihi**, (çev.Ö. İnce), Ankara 1977.
- Dinçol, A. M. - Kavaklı, E. **Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları**, İstanbul 1978.
- Dinçol, Ali M ; **Eski Anadolu Dillerine Giriş**, İstanbul 1970.
- Dionsios (Halikarnaslı); **Antiquitatum Romanorum quae supersunt** (Eski Dönem Roma Tarihi), XXXVI, XVIII, 9.
- Dirimtekin Feridun; **Malazgirt Meydan Muharebesi /Türklerin Anadolu'ya Gelmeleri**, İstanbul 1943.
- _, *Selçukluların Anadolu'da Yerleşmeleri, Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972.
- Dukas; **Bizans Tarihi**, (çev. L . Mirmiroğlu), İstanbul 1956.
- Durmuş, İ. ; **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993.
- _, *Anadolu'da Kimmerler ve İskitler*, **Belleten**, LXI/ 231, Ankara 1997.
- Eliade, Mircae; **Dinler Tarihi**, (çev. Mustafa Ünal), Konya 2005.
- Elias, Norbert; **Uygarlaşma Süreci I**, (çev. E. Ateşman), İstanbul 2000.
- Emre, K. ; *Altıntepe Urartu Seramiği*, **Belleten** XXXIII/131, 1969, s. 280-289.
- Encyclopædia Britannica**, *Constantine-Silvanus*. 2008. Encyclopædia Britannica Online. Accessed 2 September 2008.
- Erdoğan, Serkan; *Saklı Kalmış Bir Coğrafya'nın Tarihsel Kodları: Zubana-Suppina- Şupa(ne/i)-Sophane*, **2. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Tunceli 2014.
- _, **Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre MÖ, II. ve I. binyılda Tunceli- Bingöl Bölgesi**, AÜ.SBE.TAD, (Doktora), Ankara 2015.
- Ertem, Hayri; **Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini**, Ankara 1973.
- _, *"Korucutepe'nin Hititler Devrindeki Adı Hakkında"*, **X. Türk Tarih Kongresi** (ayrı basım) 1990.
- Erzen, A. – Bilgiç, E. – Baysal, Y. - Öğün, B.; *1959 Van-Toprakkale Sontajları ve Bölgedeki Çalışmalar*, **TAD.**, X/2. Ankara 1960.
- Erzen, A. ; **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara 1992.
- Erzincan Kültür ve Turizm Envanteri**, Erzincan 2007, s.61.
- Eusebius; **Historia Ecclesiastica**, Türkçe çev. **Kilise Tarihi**, (çev. Furkan Akderin), İstanbul 2010.

- Frank, Tenney; **An Economic history of Roma**, Baltimore 1927.
- Garsoyan, Nina G. ; **The Paulician Heresy**, 1967.
- Garstang, J. ; *Şamuha and Malatia*, JNES I, 1942.
- Garthwaite, G. R. ; **İran Tarihi**, (çev. F. Aytuna), İstanbul 2011.
- Gastrang, J. – Gurney, O. R. ; **The Geography of the Hittite Empire**, London. 1959.
- Gavaz, Ömer Sir; “ *Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Suppiluliuma Döneminde Anadolu*”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi- 1**, 2008.
- Gelb, Ignace J.; **Hurrians and Subarians**, Chiago 1944.
- Gellius, A. ; **Attic Nights**, (ing. trans. J.C. Rolfe), 1927.
- Gelzer, H.; *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum, ein Beitrag zur Byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, München 1901.
- Gershevitch, Ilya; **The Avestan Hymn to Mithra**, Cambridge 1959.
- Gilgamiş Destanı**, (İng. çev. ve önsöz: N. K. Sanders, Türkçesi: S. Kutlu- T. Duralı), İstanbul 1973.
- Gibbon, Edward; **The History of the Decline and Fall of the Roman Empire**, Leipsick 1829.
- Goetze, A.; **Kulturgeschichte des Alten Orient**, München 1933.
- _, “*Anatolia From Shuppiluliuma to the Egyptian War of Muvattalish*”, **History of The Middle East and The Aegean Region c.1380-1000 B.C.**, CAH 2.2- chp XXI, Cambridge University Press 1975.
- _, **Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography**, New Haven 1940.
- _, **Delaporte, Les Hitites**, 1936.
- Gögebakan, Göknur; **XVI. Yy.Malatya Kazası (1516-1560)**, Malatya 2002.
- Grousset, René; **Historie de L’Armanie des Origines**, Payot- Paris, 1947.
- _, **Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi**, (çev. S. Dolanoğlu), İstanbul 2005.
- Gurney, Oliver Robert ; **Hititler**, (çev. P. Arpaçay), Ankara 2001.
- _, **Soma Aspects of Hittite Religion**, Oxsford 1977.
- _, *The Upper Land, matum elitum*, **Hittite Studies in Honor of Harry- A. Hoffner Jr**, (Edt.G. Beckman- R. Beal- G. McMahon), 2003.
- Günaltay, Şemseddin; **İran Tarihi I- IV**, Ankara 1948- 1948.
- Güneri, A. Semih ; **Erzurum I**, İzmir 2008.
- Gütebock, H. G.; **Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları**, Belleten, C. VII/26, s. 274-275.
- _, “*The Deeds of Suppiluliuma, as Told by his Son Mursili II*”, **JCS 10**, 1956.
- H’orenatsi, Movses; **Hayots Patmut’ivn, Matenagirk’ Hayots, II. Hator, V. Dar**, Ant’iliyas-Libanan: Kat’oğikosut’yun Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003.
- Hamilton, J.- Hamilton, B. ve Stoyanov, Y.; **Bizans Döneminde (650-1405) Hristiyan Düalist Heretikler**, (Çev. L. Kuzucular), Ankara 2010.

- Hançerlioğlu, Orhan; **İnanç Sözlüğü**, İstanbul 1975.
- Heawkins, J. D. ; “*The Neo Hittite States in Syria and Anatolia*”, **Cambridge Ancient History III/I**, Cambridge 1982.
- Herodotos, **Herodot Tarihi**, (çev. M. Ökmen), İstanbul 1973.
- Heyd. W.; **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, (E. Z. Karal), Ankara 1975.
- Hinnells, John R.; “*Introduction: The Questions asked and Tobe Asked*”, **Studies in Mithraism**, ed. John R. Hinnells, Roma 1994.
- Hirschfeld Realencyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft**, Paul-Wissova. Aravene madd.
- Homeros; **Odüssea (Odise)**, (çev. Ahmet Cevat Emre), Ankara 1941.
- Honigmann, Ernst; **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970.
- Hussey, J. ; **The Orthodox Church in the Byzantine empire**, Oxford, Clarendon Pres, 1986.
- Işıklı, Mehmet; *Erzincan Altın-tepe Kalesi Yüzey Araştırmaları 2006-2007 Çalışmalarının Genel Bir Değerlendirmesi*, **26. Araştırma Sonuçları Toplantısı**1. C.26 - 30 Mayıs 2008 Ankara, s. 253-266.
- Jacobsen, T. ; **The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion**, London, 1976.
- Jones, Stuart; “Mithraism”, **Encyclopaedia of Religion and Ethics (E.R.E)**, Ed. by James Hastings, New York 1951.
- Kafesoğlu, İbrahim; **Türk Milli Kültürü**, Ankara 1977.
- Kalaç, M. - Hawkins, J. ; *The Hieroglyphic Luwian Rock- Inscription of Malpınar*, **Anatolian Studies/39**, 1989.
- Kalaç, M. ; **Sümeroloji Araştırmaları 1940-41**, İstanbul 1941.
- Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi**, (çev. Z. Bünyadov- Y. Gedikli), İstanbul 2006.
- Kra, Muzaffer Ayhan; **Kuruçay’dan Şişli’ye**, İstanbul 2004.
- Kara, Ruhi; *Erzincan Adı Üzerine*, **Uluslar arası Erzincan Sempozyumu** (28 Eylül- 1 Ekim 2016), 2016, s.563-571.
- Karakaş, Erdal; *Kemaliye’nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri*, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/ Fırat University Journal of Social Science**, C. 14, Sayı: 2, s. 19-48, Elazığ 2004.
- Karaosmanoğlu, Mehmet; “*Urartu Kaya Mezarlarının Kökeni Üzerine*”, **60. Yaşında Fahri Işık’a Armağan**, (Ed. H. Işkan-G. Işın), İstanbul, 2004, s. 419-423.
- _, *Erzincan Altın-tepe Kalesi, Urartu/ Doğuda Değişim*, İstanbul 2011 s. 366- 375.
- _, *Erzincan/Altın-tepe Kalesi’nin Anadolu Areolojisindeki Yeri ve Önemi*, **Uluslar Arası Erzincan Sempozyumu-I, 2016**.
- Karauğuz, Güngör; **Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri**, Konya 2002.
- Karolidis, P. ; **Romanos Diogenis**, (Çev. K. Dinçmen), İstanbul 1998.

- Karpe, Andreas Müller- ; “*Kuşaklı- Sarissa/Yukarı Ülke’de Bir Kült Merkezi*”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Bonn 2002.
- Kaşgarlı Mahmut, **Divan-ı Lügati’t Türk**, (B. Atalay neşri), Ankara 1939.
- Kaya, Mehmet Ali; *Roma Lejyonerleri ve Anadolu*, **Tarih Araştırmaları - XXII/36** (2005).
- Kaymakçı, Salih; **Kelkit Havzası'nın Eskiçağ Tarihi ve Arkeolojisi**, Kömen Yayınları, Konya 2017.
- Kaymakçı, Salih; “*Doğu Pontos Bölgesi Kaleleri ve Basamaklı Tünellerine Bir Örnek- Kaledere Kalesi-Çamoluk Yeni Bulgular Işığında Arkeolojik Bir Değerlendirme*” **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**.
- Kaymakçı, Salih; *Antik Kaynaklarda Erzincan ve Çevresi*, **Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu, Erzincan**, Türkiye, 26 - 28 Eylül 2019, C.1, s. 275-283.
- Kınal, Füzuran; **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1962.
- _, *Şubbululima'nın Suriye Seferleri*, **Bellekten**, XI/41, Ankara, 1947.
- _, *Ugarit .Kırallarının Tarihi*, **AÜDTCF**. C. VIII-XII, S:14-23 (1970-1974), Ankara 1963.
- Kırzioğlu, Fahrettin; **Her Bakımdan Türk Olan Kürtler**, Ankara 1964.
- _, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953.
- Konyalı, İ. H. ; **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960.
- Koşay, Hamit Zübeyr - Turfan, K. ; *Erzurum Karaz Kazısı Raporu*, (TTK), **Bellekten- XXIII/91**, Ankara 1959.
- _, *Kuzey Anadolu'da Bir Gezi*, **Ülkü II/12**.
- _, *Hitit Tapınağı Samuha Neredir?*, **Bellekten**, S. 144, Ankara 1972, s.463- 468.
- Köhnen, Gerhard; **Dünya Ekonomi Tarihi**, (çev. T. Akoğlu), İstanbul 1965.
- Kökten, İ. Kılıç ; *Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar*, (TTK) **Bellekten- VIII / 32**, Ankara 1944.
- Köprülü, Fuad; **Türk Edebiyatı Tarihi**,(Yayımlayan: O. F. Köprülü- N. Pekin), İstanbul 1980.
- Koroğlu, Kemalettin; *Urartu: Krallık ve Aşiretler*, **Urartu/ Doğu'da Değişim**, İstanbul 2011, s. 12- 55.
- _, **Eski Mezopotamya Tarihi**, İstanbul 2008.
- Köymen, Mehmed Altay; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III**, Ankara1992.
- Kramer, S. Noah ; **Tarih Sümerde Başlar**, (çev. K. İren), İstanbul 1992.
- _, **Sümerler**, (çev. Ö. Buze), İstanbul 2002.
- Kramer, S. N. - Maier, J. ; **Sumerlerin Kurnaz Tanrısı Enki**, (çev. H. Koyukan), İstanbul 2000.
- Kreyenbroek, Philip G. ; “*Mithra and Ahreman in Iranian Cosmogonies*”, **Studies in Mithraism**, (S.M), Ed. John R. Hinnels, Roma 1990.
- Ksenophon; **Anabasis**, (çev. H. Örs), İstanbul 1975.
- Kuban, Doğan; **Türkiye Sanatı Tarihi**, İstanbul 1973.
- Kuhr, Amélie ; **The Ancient Near East/ C. 3000-330 BC**. Routledge Publishing 1995.

- Kurat, A. Nimet; **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992.
- Laffond, **Dünya Tarihi Ansiklopedisi**- I.Tarihsiz.
- Laroche, Emmanuel; *Hurriler'de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar*,(çev. A. Alpman), **Tarih Araştırmaları**, 1979- 1980, C.I3, S. 24/9.
- Laurent, Joseph; **L'Armenie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886**, Fortemoing- Paris 1919.
- _, **Byzance et les turcs Seidjoudides dans l'Asel occioariüame Jusquèn 1081**.
- Lebrun, R. "*Şamuha Foyer Religeux d L'emrire Hittite*", Lauvain- La Neuve, 1976.
- Leclerep, A. Bouce-; **Historie des Selevcides, I, (323-64 avant J.-C.)**, 1913.
- Lehmann, J. ; **The Hitties-People of a Tousand Cods-** (İng. Neşr. J. M. Brown John), London, 1977.
- Lehmann-Haupt, **Armenian Eins Und Jetzt**, Berlin, 1910.
- Lemerle, Paul; **L'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques**, T& M 5 ,1973.
- Lemerle, Paul; **Byzantine Humanism**, Canberra 1986.
- Lloyd, Seton; **Early Anatolia**, Toronto 1956.
- Lombard, Alfred ; **Constantin V, Empereur des Romains**, Paris 1902.
- Loon, M. N. ; **Urartian Art, its distinctivetraist in the light of new excava tions**, İstanbul 1966.
- Luckenbill, D. D. ; **Hittite Treaties and Letters, The American Journal of Semitic Languages and Literatures**, Vol. 37, No. 3 (Apr., 1921), pp. 161-211.
- Macqueen, J. G.; **Hititler**, (çev. E. Davutoğlu), Ankara 2001.
- Magie, David; **Roman Rule in Asia Minor**, Princeton 1950.
- Mahmud, S. F. ; **İslam Tarihi**, (çev. A. Kevenoğlu), İstanbul 1962.
- Mansel, A. Müfit; **Urartu Tarih ve Medeniyeti**, İstanbul 1945.
- Markwart, J. ; **Südarmaniens Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen**, Wien 1930.
- Martin, J. Saint; **Memoire Sur l'armenie** , Paris, 1818.
- Mellaart, James; *Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age*, **Anatolian Studies- XVIII**, 196
- _, **Yakın Doğu'nun En Eski Uygarlıkları**, (çev. B. Altınok), İstanbul 1990.
- Meyer, R. ; *Die Sowietischen Ausgrabungen in Teschebaini und ir(e)puni*, **Wiseenschaftliche Anelen VI/12**, 1957.
- Mintzuri, Hagop; **Armıdan/Fırat'ın Öte Yanı**, İstanbul 1996.
- Mitford, Tymoti B. ; *The Inscriptions Of Satala (Armenia Minor)*, **aus. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik** 115, Bonn1997 s.137-167.
- _, *Cappadocia and Armenia Minor: Historical Settings of the Limes*, **ANRW- II. 7.2**, Berlin-New York 1980, 1169-1228

- Moran, Willaam L. ; **Amarna Mektupları**, (EA 31, 26-27). Johns Hopkins University Press, 1992.
- Movsisyan, Artak ; **Aratta Kutsal Yasalar Ülkesi**, İstanbul 2001.
- Németh, Gyula ; *Türklüğün Eski Çağı*, **Ülkü XV**, 1940.
- New Advent Catholik Encyclopeadia**.
- Norwich, John Julius; **A Short History of Byzantium**, New York 1997.
- Noyce, Mary; *On Mithra's Part in Zoroastrianism*, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, C. 32 (1969).
- Oğuz, Burhan; **Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri II**, İstanbul 1997
- Olmstead, A. T. ; **History of Assyria**, Chicago and London 1964.
- Osten, H.H. von der; *Neue Urartäische Bronzen aus Erzincan*, (**Bericht über de, VI. internationalen Kngress für Archeogie-1939**), Berlin, 1940.
- Ostrogorsky, Georg; **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan), Ankara 1991.
- Otten, H. ; *Die Apologie Hattusilis - III (Studien zu den Boğazköy – Texten 24)*, Wiesbaden 1981.
- Oymak, İskender; *Paulikienlerin Tarihçesi, İnanç Esasları ve Pratikleri (History of the Paulicians, Principles of Belief and Practisals)*, **Dinî Araştırmalar, XI..**
- Özdemir, Mustafa **Refahiye Tarihi**, İstanbul 2007.
- _, *Pontos Krallığı Bronz Sikkeleri VI. Mithradates Dönemi; MÖ. 111-63*, **Akra/ Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, S. 15, s. 57- 76.
- Özgüç, Tahsin ; **Altıntepe I, -Mimarlık anıtları ve duvar resimleri-**, Ankara 1966.
- _, **Altıntepe II**, Ankara 1969.
- _, *Altıntepe'de Urartu Mimarlık Eserleri, Anatolia- VII.*
- _, *Kültepe Kazıları, TAD XI/1.*
- Özgüç, Tahsin ; *Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Yıllık Rapor-1962*, **TAD. XII/1.**
- _, *Altıntepe Kazıları, Belleten, XXV/98*, 1961.
- Özışık, Sakin; **Ortaçağ Hıristiyan Heresi Gruplarından Pavlikanlar**, Cum. Üniv. SBE, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2007.
- Özkan, Süleyman; *Kummuh/Kumaha*, PDF dosyası.
- Pardee, Dennis; *Background to the Bible: Ugarit, Ebla to Damascus/ Art and Archaeology of Ancient Syria*, Washington 1985.
- Parlak, Nizamettin; *Klasik Kaynaklarda Erzincan'ın Yeri ve Önemi, Uluslar arası Erzincan Sempozyumu* (28 Eylül- 1 Ekim 2016), 2016, s.356- 365.
- Payne, Margaret R. ; **Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu**, (Yayımlayan: Nazif Başgelen). İstanbul 2006.
- Pehlivan, Mahmut ; **Hayâşa** (M. Ö. XV- XIII. Yüzyıllarda Kuzey-doğu Anadolu), Erzurum 1995.
- Pınarcık, Pınar; *Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler, Tarih İncelemeleri Dergisi - XXVII- 2*, Sayı/ Number 2 Aralık/ December 2012.
- Piotrovsky, B. B. ; **IL Regno di Van**, Roma 1966.

- Plinius, **The Natural History**, Leipzig 1933.
- Plutarchus, **Bio Parallelois** (Sulla-SYLA)-22; Appianus-35, Lucullus-14,19.
- Polyblos, **Historial**, VII, Oxford 1967.
- Procopius, **De aedificiis**, III,
- Ptolamy, **Geographia**, V.
- Ramsay, S. W. ; **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, (çev. M. Pektaş), İstanbul 1961.
- Rasony, L. ; **Tarihte Türkler**, (çev. H. Z. Koşay), Ankara, 1971.
- Reyhan, Esma; **Ana Hatlarıyla Hitit İdari Sistemi, TSBG/ DTCF. Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ankara 1996.
- Sagona, A. ; **Antonio, The Heritage of Eastern Turkey: From Earliest Settlements to Islam**. Macmillan Education Publications 2006.
- Saltaoğlu, Cengiz; **Anadolu Türk Runik Yazıtları ve Erzincan Kemaliye Dilli Deresi Dil Anıtı, Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi**, S. 299, İstanbul 2011.
- Salvini, M. ; **Urartu Tarihi ve Kültürü**, (çev. B. Aksoy), İstanbul 1995.
- Schmidt, Hans Peter; **Indo-Iranian Mitra Studies: The State of the Central Problem, Etudes Mithriaques**, Ed. J. Duchesne-Guillemin, Leiden, 1978.
- Schmidt, K.; **Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar**, (çev. Rüstem Aslan), İstanbul 2007.
- Scylitzes, J. ; **Synopsis historiarum**, Edt. H. Thurn, CSHB, Berlin ve New York, 1973.
- Seropyan, Sarkis; **Küçük Asya'nın Sapkın Hristiyanları: Pavlikyanlar, Agos Gazetesi**, 7 Haziran 2013.
- Sevin, Veli; **Yeni Assur Sanatı I /Mimarlık**, Ankara 1991.
- Seyfeli, Canan; **Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011.
- Shendge, M. J. ; **The Language of the Harappans: From Akkadian to Sanskrit**. Abhinav Publications 1997.
- Silos Cappadociens, Varron; **De re Rustica**, I, Paris 1980.
- Steinherr, F. ; **IDE Urartaeschen von Altın-tepe, Anatolia- III**, 1958.
- Strabon, **Geographika/ Antik Anadolu Coğrafyası**, (çev. Adnan Pekman), İstanbul 2000.
- Sturtevant, E. H.; **Eti Dili Sözlüğü**, (çev. M.B. Çelebi), İstanbul 1946,
- Sundermann, Werner; **The Five Sons of The Manichaeen God Mithra, Mysteria Mithrae**, Ed. Ugo Bianchi, Leiden 1979.
- Sümer F. - Sevim, A. ; **İslâm Kaynaklarına Göre Malazgit Savaşı**, Ankara 1988.
- Şahin, Tahir Erdoğan; **Erzincan Tarihi 1-5**, Ankara 2019;
- _, **Strabon'un Hayaşa Bölgesi Kentleri/Satala'dan Zımara'ya, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, S. 14, İstanbul 2018, s. 9- 45.
- _, **Erzincan- Keleriç Köyü ve Bir Akkoyunlu Şeyhi Pîr Muhammed Bahaeddin**, Ankara 2017.

- „*Erzincan- Kemah Arası Fırat Vadisi Kadim Yerleşim Alanları*, **Tandırbaşı Dergisi**, Ankara 2017, s. 6-9.
- „, **Erzincan**; *Yukarı Ülkenin Kadim Cenneti*, Ankara 2019.
- „, **Hayâşa Bölgesi Tarihi I- II**, Ankara 2014.
- „, **Toplumsal- Kültürel Farklılaşmalar Dönemi ve Uygarlıkların Doğuşu**, (Basılmamış Doktora), Malatya 2002.
- Şenel, Alaeddin ; **İlkel Topluluktan Uygur Topluma**, Ankara 1991.
- Şenyurt, S. Yücel; **Büyükardıç Doğu Anadolu’da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi** Ankara 2005.
- Şeyh- İmam Şihabüd’dîn Ebi Abdillâh Yâkud İbn-i Abudullah el-Hamavi er Rûmî’l Bağdadi; **Mucemül-Büldan**, (Beirut baskısının tarihi yok), Mısır tabı 1323, C. I.
- Tanoğlu, İshak; *Harput Süryani Kadim Ortodoks Meryem Ana Kilisesi’nin Dünü ve Bugünü*, **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ 23-25 Mayıs 2013.
- Tansuğ, Kadriye; *Kimmerlerin Anadolu’ya girişleri ve MÖ. 7’inci yüzyılda Asur Devleti’nin Anadolu ile Münasebetleri*, **AÜ-DTCF Dergisi**, C. 7, S.4, Ankara 1949.
- Tarhan, Mehmet Taner; “*Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri Lapturi Hakkında Yeni Görüşler*”, **Anadolu Araştırmaları Dergisi- 8**, 1980.
- „**MÖ XIII. Yüzyıllarda Uruatri ve Nairi Konferansyonları**, (Basılmamış Doçentlik tezi), İstanbul 1978.
- „, *Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler*, **ASTB**, C. 1, Ankara 1984. „, *Kimmerler ve İskitler*, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 1, Ankara 2002.
- Texier, Charles; **Küçük Asya III**, (çev. Ali Suat), İstanbul 1939.
- Thalman, Jean- Paul; *Geç Tunç Çağında Ticari Bir Başkent: Ugarit*, **Kentlerin Doğuşu**, (çev. A. B. Girgin), Ankara 2000.
- Thieme, Paul; “*Mithra in the Avesta*”, **Etudes Mithriaques**, ed. J. Duchesne- Guillemin, Leiden, 1978.
- Titus Livius; *Gn. Manlius’un Galat Seferi*, (çev. M. A. Kaya), Ege Üniv. **Tarih İncelemeleri Dergisi X**, İzmir 1995.
- Toktay, H, Deniz- Yüksel F. A.- Kaymakçı, S.; *Erzincan Ve Çevresinin Tarihi Coğrafyasında Yaşanan Depremler*, **Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu, Erzincan, 26 - 28 Eylül 2019**.
- Topaloğlu, Yasin; *Yeni Buluntular Işığında Kuzeydoğu Anadolu Kaya Mezarları*, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 10- 2012, s. 131-163.
- Tosun, Mebrure; **Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri- Mitanni Üslubu**, Ankara 1956.
- Toumanoff, G.; **Studies in Christian Caucasian History**, Washington,DC, Georgetown Üniv.Pres. 1963.
- Tuğrul, Lütfi; *Küçük Asya Kitabelerinde Artemis*, **TAD. VII – 2**, s. 46 - 1958.
- Turan, Osman; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971.
- Ulansey, David; **Mitras / Gizlerin Kökeni**, (çev. H. Ovacık), İstanbul 1998.

- Ural, Şafak; *İÖ. 2. Binyılda Hitit Çiviyazılı Belgelere Göre Erzincan ve Çevresi, Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (28 Eylül- 1 Ekim), 2016.
- Uras, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976.
- Urfalı Mateos; **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi -925 – 1136- ve Papaz Girigor'un Zeyli** , (çev. H. B. Andreasyan) Ankara1962, s. 81.
- Uzunoğlu, Hüseyin; *Anadolu'da Roma Lejyonları, Eski Çağ Yazıları- 2*, İstanbul 2012.
- Ünal, Ahmet; **Hititçe- Türkçe/Türkçe- Hititçe Büyük Sözlük**, Ankara 2016.
- _, **Hititler Devrinde Anadolu- I-III**, İstanbul 2002.
- Üreten, Hüseyin; *Amasya Müzesi'nde Sergilenen İki Buluntu Işığında Roma Dönemi'nde Amaseia: Neyi Biliyoruz? Neyi Bilmiyoruz?*, **Karadeniz Araştırmaları**, Güz 2012, S. 35, s. 191-206.
- Vasiliev, A. A. ; **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, (çev. A. M. Mansel), Ankara 1943.
- Veldhuis, N. ; **Religion, Literature, and Scholarship: The Sumerian Composition "Nanše and the Birds"**, Leiden 2004.
- Vila, Samuel; **A las fuentes del cristianismo**, Madrid 1976.
- Vincet, Jorke; **A Journey in The Valley of the Upper Euphrates**, England 1896.
- Weeden, M.; *The Akkadian Words for "Grain" and the God Haya*, **DieWelt des Orients**, 39. Göttingen 2009.
- Wels, H. G. ; **Kısa Dünya Tarihi**, (çev. Z. İhsan), İstanbul 1972.
- Wiesehöfer, J. ; **Antik Pers Tarihi**, (çev. M. A. İnci), İstanbul 2003.
- Wihelm, Gernot; *"Hitit İmparatorluğunun Dilleri"*, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Bonn 2002.
- Yakar, Jak; **Anadolu'nun Etnoarkeolojisi**, (çev. S. H. Riegel), İstanbul 2007.
- Yarlıgaş, Oğuz; *Legio XV. Apollinaris'in Doğu'daki Görevleri ve Satala'ya Konuşlandırıldığı Tarih Üzerine*, **Eskiçağ Yazıları- 10**, İstanbul, 2016.
- Yıldırım, Ercüment; *M.Ö. II. Binyılda Paylaşılmayan Topraklar: Kuzey Suriye*, **The Journal of Academic Social Science Studies, Publication of Association Esprit**, Société et Rencontre, Strasbourg/France 2012.
- _, *Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar*, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt/Vol. : 13 – S. 4.
- Yiğit, Turgut; *"II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Şamuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine"*, **AÜ Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 30, Ankara 1997.
- Yinanç, M. H. ; **Milli Tarihimizin Adı**, İstanbul 1969.
- _, **Türkiye Tarihi- I**, İstanbul 1944.
- Yorke, Vincent W. ; *A Journey in the Valley of the Upper Euphrates Source.*, **The Geographical Journal**, Vol. 8, No. 5 (Nov, 1896), s. 453– 472.
- Yurt Ansiklopedisi**, C. IV.
- Yüce, Ahmet; **Amasya Müzesi**, Amasya, 2004.

Forrer, Emil; *Hajaşa-Azzi*, **Caucasica** 9, 1931.

Mengüceli Dergisi, S.1- 17. Erzincan 1978-1981.

Darga, Mühibbe; *Hitit Devletinin Ana Hatları*, **ASD**, I/1-2, İstanbul 1978.

Alpman, Adil; *Hurriler*, **I. Uluslararası Hititoloji Kongresi** (19-21 Temmuz), Ankara 1998.

Christian, John; *The Paulician Churches*, **Review & Expositor** 7/3, July 1910.

Valerios Maximus; **Fact. Dic. Mem. VIII. 7, 16.**

Klengel Horst; “*Die Hethiter und İsuwa*”, **Oriens Antiquus**, No. 7, 1968.

Agat’angeğos, **Patmut’ivn Hayots**, CIX/1-8.

2 - 3. KİTAP

Abu’l Farac, **Abü’l Farac Tarihi**, (çev. Ö. R. Doğrul), Ankara 1950.

Ahmed bin Mahmud, **Selçuk-nâme, I- II**, (çev. E. Merçil), Tarihsiz.

Ahmed Eflaki, **Arifler’in Menkıbeleri- I- II**, (çev: Tahsin Yazısı), İstanbul 1973.

Ahmed Tevhid, **Meskkât- ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu**, İstanbul 1321.

Akdağ, Mustafa; **Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi- I**, İstanbul 1977.

Aksarayi, **Müsamerat-al Ahyar**, (çev. M. Nuri Gencosman - Önsöz ve Notlar: F. N. Uzlu), Ankara 1943. , s. 123 - 124; Aynı Eserin Mukaddime ve Haşiyelerle tashih ve nşr, Ankara 1944.

Ali Kemali, **Erzincan**, İstanbul 1932.

Ali Öztürk, *Halvetîliğin Manzum etvâr-ı seb’a Geleneğinde üç müellif bir eser, Kafkasya’dan Anadolu’ya Kültür Köprülerimiz*, **Uluslararası Seyyid Yahya Şirvani ve Halvetilik Sempozyumu**, Eskişehir 2013.

Andreasyan, H. D.; *Kronolojiler*, (Sivaslı – Anonim / Erivan, Madenataran, no: 2151).

_, *XIV ve XV. yy. Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar*, **Tarih Dergisi**. S. 101.

_, *XIV ve XV. yy. Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar*, **Tarih Der.** S. 101.

Aslanapa, Oktay; **Türk Sanatı, I- II**, Ankara 1972.

Aşıkpaşaoğlu, **Tarih**, (çev. Atsız), İstanbul 1970.

Ateş, Ahmet; *Anadolu Selçukluları idare Mekanizması*, **TAD III / 4.**

Atsız, N. *558. Yılına Ait takvim*, **Selçuklu Arş. Der, IV.**

Aynî, **İkdü’l-Cüman**, Veliyyüddin Efendi Ktb. No: 2391, s.377 - 378.

Aziz bin Erdeşîr-i Esterâbâdî; **Bezm u Rezm**, (Kilisli Rifat nşr). İstanbul 1928.

Azamat, Nihat, *Kemahlı İbrâhim Hakkı*, **DİA**, Ankara 2002, C. XXV, s. 220-222.

BA. **Tapu 60**, s. 138; **Tp.** 966, s. 47.

Baltacı, Halil; **Necmeddîn Dâye Râzî**, İstanbul 2011.

Barkan, Ö. Lütfü; **Tarih Vesikaları, I**, (1941).

_, **Osmanlı Arazi Kanunları**, İstanbul 1945

Başbakanlık Arşiv Tapu Def. (BA-TD), No.199.

- Baybars; **Baybars Tarihi- II**, (çev. Ş. Yaltkaya), İstanbul 1941.
- Baykal, B. S.; *Fatih Sultan Mehmed – Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi*, **Tarih Arş. Der.**, II / 2-3.
- Bedir Murteza - Koca, Ferhat; Pezdevî, Ebü'l-Usr, **TDV. İslâm Ans.** C. 34.
- Berchet, Guglielmo; *La Repubblica di Venecia a la Persia, Vecia*, 1866.
- Beygu, ¹A. Şerif; **Erzurum I**, İstanbul 1936.
- _, *Tercan – Erzincan – Kemah*, Haz. H. Karpuz, **Mengüceli Dergisi**, II/ 18, s. 25.
- Birinci, Ali, *Kemahlı Şeyh İbrahim Hakkı'nın Serencamı*, **Türk Yurdu**, Ekim 1996, sayı: 110, s. 3-7.
- Brosset, M.; **Historie de la Géorgie, I**, (Fr), St.Petersbourg 1879.
- Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri I**,
- Cahen, Claude; **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (neşr. M. Yoran), İstanbul 1979.
- Celâleddin Devvani; **Arznâme**, Millî Tebebbular Mecmuası, Yayınlayan: Kilisli Rıfat, C. 2, İstanbul 1331. Cemal, A.; **Vilayetlerimiz** (Bursa), İstanbul 1932.
- Cemşidov, Şamil **Kitâb-ı Dede Korkud**, (Türkiye Türkçesine aktaran: Üçler Bulduk), Ankara 1990.
- Cüveyni, **Tarih-i Cihan-güşa, II**, s. 190.
- Danişmend, İ. H.; **Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I-IV**, İstanbul 1971/2.
- Devletşah, **Tezkiretü'ş-Şuara- III**, (çev. N. Lugal), İstanbul 1977.
- Dirimtekin, Feridun; *Selçuklular'ın Anadolu'ya Yerleşmesini Sağlayan İki Zafer*, **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972.
- Danuu, Ankhbayar; **İlhanlı Devleti'nde Vezaret**, (Doktora), Ank. Üniv. Sos. Bil. Enst., Ankara 2016.
- Dukas, **Bizans Tarihi**, (çev. VL. Mirmiroğlu), İstanbul 1956.
- Ebu Bekr Tıhrânî, **Kitab-ı Diyar-Bekriyye I**, (Yayınlayan: N. Lugal – F. Sümer), Ankara 1964; **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2001.
- Ebu'l Ferec-ibn'ül İbri, **Tarihi Muhtasar üd'Düvel**, (çev. Ş. Yaltkaya), İstanbul 1941.
- Ebu'l- Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, (Hazırlayan: Muharrem Ergin), İstanbul, Tarihsiz.
- Erdoğan, A.; *Anadolu'da Sönmeyen Şirvanî Aşk Ocağı/ “Keleriç” ve “Pîr Bahaeddîn Erzincanî, Kafkasya'dan Anadolu'ya Kültür Köprülerimiz, Uluslararası Seyyid Yahya Şirvani ve Halvetilik Sempozyumu*, Eskişehir 2013, s. 39-58.
- Ergin, Muharrem; **Dede Korkut Kitabı I**, Ankara 2008.
- Ertürk, Kâzım - Erüreten, Metin; **Meçhul Erzincan Paraları**, İstanbul 2005.
- Erzi, A. Sadık; *Akkoyunlu ve Karakoyun Tarihi Hakkında Araştırmalar*, **Belleten**, S. 70, Ankara 1954, s. 189-190.
- Evliya Çelebi; **Seyahatnâme II- IV**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976.
- Feridün b. Ahmet-i Sipehsalar; **Mevlana ve Etrafindakiler, Risale**, (çev. T. Yazıcı), İstanbul 1977.
- Genceli Nizami; **Mahzen-i esrar**, (çev: M. Nuri Gencosman), M. E. B. yay. 1946, Ank.), ayrıca 1951'de yapılan bir çalışmayla tekrar değerlendirilmiş (**Azerbaycan Şairi Nizami -800. yıldönümü münasebetiyle-**, M. Emin Resulzade, M. E. B. yay. 1951, Ank.),

- Gordleviski, V; **Anadolu Selçuklu Devleti**, (çev. A. Yaran), Ankara 1988.
- Gökbörü, E.; *Selçuklular zamanında Erzincan – Ermeni Hadiseleri ve Ermeni Ayaklanmalarının Kaynağı*, Mengüceli, S. I, s. 10 – 11.
- Gökyay, O. Şaik; **Dedem Korkudun Kitabı**, İstanbul 2000.
- Gölpınarlı, Abdülbaki; **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiflik**, İstanbul 1979.
- _, **Mevlana'dan Sonra Mevlevilik**, İstanbul 1953.
- Grousset, P.; **Historie de l' Armenie des Origines 1071**, Payot- Paris 1947.
- Gül, Abdulkadir - Başbüyük, Adem; **Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi** (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası), Erzurum 2011.
- Gündoğdu, Hamza; *Akkoyunlu Devri Mimarisi*, **Türkler**, C. 8, Ankara, 2002.
- Güngör, Erol; **İslam Tasavvufunun Meseleleri**, İstanbul 1983.
- Gürses Kenan Mutlu, <http://ggurses.com/>
- Hacı Ali Efendi; **Tuhfetü'l- mücâhidîn el- Behcetü'z- zâkirin**, Nurosmaniye Küt., 1979/ 2293, 297.9-94,35, v. 529a-b, 530a.
- Hafız Ebru; **Zubdet'üd-Tevârih**, vr. 457.
- Halil Erdem; **Kayseriyye Şehri**, İstanbul 1334..
- Hamdullah Mustavli Kazvini, **Nuzhat ul-Kulub** (Nşr. M. D. Siyakı), Tahran, 1336.
- Hammer, Joseph; **Osmanlı Tarihi- I**, (çev. Mehmet Ata), İstanbul 1983.
- Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârih**, (Yay. C. N. Seddon), Baroda, 1931.
- Haydar Çelebi Ruznâmesi**, (Haz. Y. Senemoğlu), İstanbul. Tarihsiz,
- Herodotos, **Herodot Tarihi**, (çev. A. Erhat), İstanbul 1973.
- Heyd, W.; **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, (çev. E. Z. Karal, Ankara 1975.
- Heyet, **Kültür Varlıkları ile Kemah**, Ankara 2009.
- Hoca Saadeddin Efendi, **Tacü't- Tevârih, I-V**, (Sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu). İstanbul 1974-1979.
- Hocazade Ahmed Hilmi, **Ziyaret-i Evliya**, İstanbul 1325.
- Honigmann, E. **Bizans Devletlenini Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), İstanbul 1970.
- Houstsma,Th.; *La Dynastip des beni Mengüçik*, Keleti Szemle, Budapeşte, 1904.
- Hulvî, **Lemezât**, Süleymaniye Ktp. Halet Efn. Ktp. Nr. 281.
- Hulvî, **Lemezât-ı Hulvîyye ez Lemazat-ı Ulviyye**, (Haz. Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul 1993.
- Hüsameddin, H.; **Amasya Tarihi**, İstanbul 1329.
- İbn Arabşah, **Acaibu'l-Makdur**, Kahire 1285.
- İbn Batuta, **Seyahatnamesinden Seçmeler**, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul 1971.
- İbn Ebi Usaybi'a, **Tabakat ul-Etibba**, Kahire, 1299.
- İbn Hacer; **İnba ul-gumr, I**, Veliyüddin Efn. Ktp. Nr. 2340 – 2341, vr. 129 b.
- İbn Kemal (Kemal Paşazâde), **Tevârih-i Âli Osmani**, (Yay. Ali) İstanbul 1341;vr. 99; VII, 368; vr. 148b, 149a.

- İbn Şeddad, **A'lak al-Hatıra**. Dımaşk, 1991; İzzeddin al- Din İbn Şaddad, **A'lak al Haûra fi Umara al Şam va'l Cazira** (Yazma), C. 1, bab II.
- İbn-ül Esir, **El- Kâmilü fit- Tarih**, Beyrut 1966.
- İbn-ül-Erzak, **Meyyafarkin ve Amed Tarihi I**, (çev. M. E. Bozarslan), İstanbul 1976.
- İbrahim Hakkı, Kemahlı, **Dîvân**, İstanbul 1326.
- _, **Miftâhu'l-ma'ârif**, İstanbul 1326.
- _, **Şemsü'l-irşâd li-Sultân Reşâd**, İstanbul 1329.
- İbrahim Hâs, **Tezkiretü'l-Hâs**, Mustafa Tatçı ve Musa Yıldız tarafından "**Tezkiretü'l-Hâs-Erenler Kitabı**" olarak hazırlanmıştır.
- İmad al-din Al-Katib Al-İsfehani, **Al-fatih al-kudsi**. (çev: R. Şeşen), **Arş. Der. III**.
- İmam Ebu Yusr Muhammed Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akaidi**, (çev. Şerafeddin Gölçük), İstanbul 1980.
- İpekten, Haluk; **Atâi, Nev'izâde, D/İA**, C. 4; s.42.
- Jansky, Harbert; **Alaeddin Keykubad'ın Emniyet Politikası, Z. V. Togan'a Armağan**, İstanbul 1950 - 55.
- John, K.; **İran'da Kağıt Para, Belleten**, S. 23 - 24(1942), s. 269 - 309.
- Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler**, (Haz. Ali Alparslan) Ank. 1977)
- Kafalı, Mustafa; **Timur** mad.; **İA**.
- Kafesoğlu, İbrahim; **Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015 - 021) ve Tarihi Ehemmiyeti, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle F. Köprülü Armağanı**, AÜ/ DTCF. Yay. İstanbul 1953.
- Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, **Osmanlı Sultanları Tarihi**, (çev. İ. Hakkı), İstanbul 1947.
- Karpuz, Haşim, **Tercan'da Mama Hatun'a Atfedilen Yapılar, Mengüceli II / 16**.
- _, **Eski Erzincan'daki Anıtlar, Mengüceli I / 5**.
- Kaya, Abdullah; **Mengücekoğulları Beyliği Tarihi**, (Doktora), Konya 2006.
- Kaymaz, Nejat; **Pervane Mu'inü'd-din Süleyman**, Ankara, Tarihsiz
- Keleş, Hamza; **Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Arşt. Dergisi**, S. 38, Ankara, 2006.
- Kemal Paşazâde; **Tevârih-i Âl-i Osman**, vr. 99.
- Kılınç, Emrah **Yukarı Fırat Havzası Beyi Emîr Taharten**, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı - Yüksek Lisans, Ank. 2017.
- Kırzioğlu, F.; **Osm. Kafkas İllerini Fethi (1451-1590)**, Ankara 1976.
- _, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953.
- Kızılbaşlar Tarihi- Tarih-i Kızılbaşan**, (çev. ve notlara: Tufan Gündüz), İstanbul 2015.
- Klaviyo, **Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1975.
- Konukçu, Enver **Otlukbeli Meydan Savaşı**, Ankara 1998.
- Konyalı, İ. Hakkı; **Abd. ve Kit. Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960.
- Köprülü, Fuat; **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul 1981.

- _, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1971.
- _, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti*, **Milli Tebebbular Mecmuası II**, 1331, no: V.
- _, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1981.
- _, *Bayrak*, **İA**.
- _, Köprülüzade Mehmed Fuad, *Anadolu'da İslamiyet*, **Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, sayı: 5.
- Köymen, M. Altay; **Alparslan ve Zamanı**, Ankara 1973.
- _, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1963.
- Kuban, Doğan; **100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi**, İstanbul 1973.
- _, **Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve sorunları**, İstanbul 1965.
- Kutlu, Sönmez - Parlak, Nizamettin; Şeyh Safiyeddin Erdebili/İshak ibn Cebrail, **Makâlât- Şeyh Safi Buyruğu**, -önsöz-, İstanbul 2008.
- Küçükdağ, Yusuf II. **Bâyezid, Yavuz ve Kanûnî Devrinde Cemâlf Ailesi**, İstanbul 1995.
- Marco Polo; **Seyahatnemesi**, I, (çev. F. Dokuman), İstanbul 1977.
- Markizî; **Kitab us-sulûk**, Fatih Ktp., nr. 4385-89, 362a, 370b, 371a.
- Materiaux pour un Corpus Inscriptionum, I, Coire. 1910.
- Mecdî Mehmet Efendi; **Şakâik-i Numâniye**, (Haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989.
- Mehmed Mubarek; **Müze-i Hümayun Meskûkatı Kaime-i İslamiye Kataloğu, III**.
- Mehmed Nazmi Efendi, **Hediyetü'l-ihvan**, İÜ Ktp., TV, nr. 1604, vr. 80'; (1108/1696-97). Ali Emîrf Efendi, nr. 1082; İÜ Ktp., TY, nr. 6698).
- Mehmed Nazmi Efendi, **Osmanlılarda Tasavvufî Hayat-Halvetlik Örneği-Hediyetü'l-İhvân**, (haz. Osman Türer), İstanbul 2005.
- Menakıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli**, (Haz. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul 1995.
- Mengi, Mine; **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, Ankara 1977.
- Mert, Osman; *Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisi'ndeki Petroglif ve Damgalar*” **Bilim ve Ütopya Dergisi**, S. 34, Ocak 2008
- Mevlana Celaladdin, **Fihî ma Fih**, (çev. A. Gölpınar lı), İstanbul 1959.
- _, **Mektuplar**, (çev. Ve Haz. A. Gölpınarlı), İstanbul 1963, s. 168.
- Miroğlu, İsmet; **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası**, Ankara 1990.
- Molla Camî, **Nefahat'ül- Üns Min Hazarat'il- Kudüs**, (Lâmiî tercümesinden sadeleştiren Abdulkadir Akçiçek), İstanbul 1981.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, **Tarih**, (çev. İ. Erünsan), İstanbul, Tarihsiz; **Cami'üd-düvel**, Esad Efn. Ktp.; 2103, vr. 558 b.
- Müneccimbaşı'ya Göre Anadolu Selçukluları**, (Haz. Hasan Fehmi Turgai), İstanbul 1935, s. 47.
- Nasuh-üs Silâhi (Matrakçı), **Beyan-Menazil-i Sefer-i Irakeyn**, (Tıpkı bsm Nşr. H. G. Vurdaydın) Ankara, 1916.
- Nazır Hüsrev, **Sefernâme**, (çev. A. Tarzi), İstanbul 1950.

- Neşri; **Kitab-ı Cihannûma, I-II**, (Neşr. F. R. Unat – M. A. Köymen), Ankara 1957.
- Nizameddin Şami, **Zafernâme**, (çev. N. Lugal), Ankara 1949.
- Osmanzâde Hüseyin Vassaf, **Sefine-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr- Esrâr**, (Haz. Mehmet Akkuş- Ali Yılmaz), İstanbul 2005.
- Ostrogorsky, G.; **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan), Ankara 1981.
- Öney, Gönül *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar*, **Malazgirt Aramağarı**, Ankara 1972.
- Özdemir, Mustafa *“Melikü’ş- Şuarâ” Nizameddin Ahmed Erzincanî*, **Akra** Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, S. 14, s. 41- 58.
- Öztuna, Yılmaz; **Büyük Türkiye Tarihi**, IV, İstanbul 1977.
- Öztürk, Ali; **XVI. yüzyıl Halveti Şiirinde Din Ve Tasavvuf**, (Yüksek Lisans Tezi), Ank Üni. Sos. Bilim. Ens. Ankara 2003.
- Öztürk, Necdet, **Hadîdî- Tevâhir-i Âl-i Osman** (1299-1523), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Pegolotti, Balducci; **La Pratica della Mercatura**, (nşr. A. Evans), Cambridge -Mass. 1936.
- Pîr Muhammed Bahaeddin el- Erzincanî, **Makamâtü'l-arifin ve Maarifü's-salikin/ Risale fi Fadli Kavli i Lâilâheillallâh**, (Haz. Erdem Memişoğlu), Ankara 2004.
- Pir Muhammed Bahaeddîn Erzincanî Halveti, **Makâmâtü'l- Arifin ve Maârifü's- Sâlikîn**, (Haz. N. Okumuş), TDAV, İstanbul 1992.
- Pîr Muhammed Bahaeddin Erzincanî, **Makamâtü'l-arifin ve Maarifü's-salikin ve Risale fi Fadli Kavli i Lâilâheillallâh**, (Haz. C. Akbulut), İstanbul 2012.
- Ravendi, **Rahat'üs- Südur ve Âyet üs- Sürur**, (çev. A. Ateş), Ankara, 1957-60.
- Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî); **Mukâtebât-i Reşidî**, Tashih Muhammed Şefih, Pencab Üniversitesi Press, Lahor, 1945.
- _, Reşidü'd-din, **Camiü't-Tevârih**, (İslam kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, F. Sümer – A. Sevim), s. 61 – 64. aynı eser, nşr. A. Ateş, Ankara 1960.
- _, **Oğuz Destanı (Oğuzların ve Türklerin Tarihi)** – Haz. Z. V. Togan, **Oğuz Destanı/Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, İstanbul 1972.
- Roemer, Hams R.; *Timurlular* mad.
- Rossi, E. **Kitab-ı Dede Qorkut**, Citta del Vaticano, 1952.
- Sakaoğlu, Necdet; **Türk Anadolu'da Mengücekoğulları**, İstanbul 1971.
- Saltaoğlu, Cengiz; *Anadolu Türk Runik Yazıtları V Erzincan Kemaliye Dilli Deresi Dil Anıtı*, **Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi**, S. 299, İstanbul 2011.
- Sarı Abdullah Efendi, **Semeratü'l-Fuad fi'l-Mebde ve'l-Mead**, İstanbul 1288.
- Sempat, **Vekayi-nâme**, (çev. H. D. Andreasyan), -basılmamış nüsha, , Ankara 1946.
- Sevgen, Nazmi; *Anadolu'da Koyun ve at motifli mezar taşları*, **Tarih Dergisi**, I, s. 333-336.
- Sevim, Ali; *Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları*, **Malazgirt Armağarı**, Ankara 1972.
- Shaw, Stanford; **Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye, I-II**, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1982 .

- Somuncuoğlu, Servet; **Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler**, İstanbul, 2008.
- Sözen, Metin; **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi**, İstanbul 1981.
- Spuler, Bertold; **İran Moğolları**, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1984.
- Sultan Veled; **Divan-ı Sultan Veled**. Feridun Naffız Uzluk bas. 1958.
- Sümer, Faruk; *Saltuklular*, **SAD. III, IV-I** (soy kütüğü), Ankara, 1971, s. 291 – 432.
- _, **Karakoyunlular I**, Ankara 1967.
- _, **Oğuzlar**, İstanbul 1980.
- _, **Safevî Devletinin Kuruluşunda Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1976.
- _, *Anadolu'da Moğollar*, **SAD. I**.
- Sümer, F. Sevim, A. ; **İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı / Metinler ve Çeviriler**, Ankara 1971.
- Süryani Mihael (Michel le Syrien), **Documents Armeniens I**, (Chroniques, trc, Chabot, Paris, 1905).
- Şahin, Tahir Erdoğan; *Erzincan'da Mevlevîlik Hareketleri*, **IX. Millî Mevlâna Kongresi**, Konya 1997.
- _, *XIII ve XIV. Asırlarda yaşayan Erzincanlı Nizameddin(ler)*, **Mengüceli, I / 2**.
- _, **Erzincan Tarihi 1-5**, Ankara 2019.
- _, *Erzincan Müzesi Envanter Dosyası*, 1986.
- _, (Erol Güngör) *İslam Tasavvufunun Meseleleri Üzerine İnceleme*, Doğu Gazetesi, 1985.
- _, **Erzincan Amblemi**, Erzincan 2006.
- Şeker, Mehmet; **Anadolunun Türkleşmesi İslamlaşması**, Ankara 1987.
- Şerafeddin Ali Yezdî, **Zafernâme**, Nurosmaniye Kütüp. Sayı: 3266.
- Şeref Han, **Şerefnâme I-II**. (çev. M. E. Bozaslan), İstanbul 1971.
- Şükri, **Selimnâme**, Esat Efn. Ktb., no: 2148.
- Şükrüllah, **Becet'üt Tevârih**, (çev. Atsız), İstanbul 1947.
- Şükürov, Zaur; *Muhammed Bahaeddin Erzincani*, **D/İA, C. 15**, s. 504.
- Tansel, Selahattin; **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, İstanbul 1966.
- Tarım C. Hakkı; **Kırşehir Tarihi**, İstanbul 1938.
- Tatlı, Bekir; *Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde Bulunan Hadisle İlgili El Yazma Eserler*, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2005, C. III, S 1.
- Teexier, Ch.; **Küçük Asya I**, (çev. Ali Suat), İstanbul 1939.
- Tekindağ, Şehabettin; **Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı**, İstanbul 1961.
- _, *Şahkulu Baba Tekeli İsyanı*, **Belgeler**, TT.Der., S. 4.
- Tellioğlu, İbrahim; *Panaretos Kroniğinde Türkler*, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, S. 509- 510, Eylül- Ekim 2005.
- Temir, Ahmet; **Kırşehir Emiri Caca-oğlu Nureddin'in 1272 tarihli Arapça - Moğolca Vakfiyesi**, Ankara, 1959.
- Toğan, Z. Velidi; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.
- Tuncer, Faruk, **Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1999.

- Turan, Osman; *Selçuklu Devri Vakfiyeleri*, **Bellekten- XI**, sayı: 45- **XII/ 4 - 5**, XLV, Ankara 1948.
- _, **İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler**, Ankara 1954.
- _, *II. İzzeddin Keykavüs'e ait bir Temliknâme*, **Z. V. Toğan'a Armağan**, 1950 - 1955, İstanbul.
- _, **Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 1980.
- _, **Selçuklular Hakkında Resmi Vesikalar**, Ankara.1958.
- _, **Selçuklular zamanında Türkiye**, İstanbul 1971.
- _, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1973.
- _, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941
- _, **Takvimler**, Ankara 1954.
- _, **Proit terrien sous les Seldjoukides de Turque**, İstanbul 1948
- Turan, Şerafeddin; *Fatih Mehmed- Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik*, **AÜDTCF Dergisi**, C. III, S.4-5.
- Tursun Bey, **Tarih-i Ebu'l Feth**/Fatih'in Tarihi, (neşr. A. Tezbaşar), İstanbul,Tarihsiz.
- Türk Dünyası El kitabı**, I, Ankara 1976.
- Uluçay, Ç. ; *Yavuz Selim Nasıl Padişah Oldu*, **TD.**, sayı: 10.
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (925 – 1136) ve Papaz Girigor'un Zeyli**, Çev. H. B. Andreasyan, Ank. 1962; Urfalı Mathieu (D'Edesse), **Chronique, trc. E. Dulaurier**, Paris, 1858.
- Uzunçarşılı İ.Hakkı; *Sivas Mad.İA.*
- _, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, , İstanbul 1937.
- _, **Kitabeler - II**, İstanbul 1347/1929.
- _, *Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş*, **Bellekten**, XXXI, s. 600 – 646.
- _, **Osmanlı Tarihi I- IV**, Ankara 1972- 1979.
- _, *Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar*, **Bellekten**, 70 (1953).
- Ünal, Rahmi Hüseyin; *Monuments Saguqides de Kemah* (Anatolie Oriantele), **Extrait de la Reveu des Etudes Islamiques**, Annee 1967 / Paris 1968.
- Ünver, A. Süyeyl; *Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri*, **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s. 15, 21.
- Vardan, *Türk Fütühatı Tarihi*, (çev.. H. D. Andreasvan), İÜ/ Edb. Fak.,**Tarih Semineri Dergisi**, 1987, S. 1-2, LV
- Vasiliev, A. A. **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, (çev. A. M. Mansel), Ankara 1943.
- Woods, John E.; **Akkoyunlular**, (çev. Sibel Özbudun, Ek yazı ve açıklamalar: Necdet Sakaoğlu), İstanbul 1993.
- Yavuz, Aysıl Tukul; *Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri*, **ODTU/ MFD** 1991 (11: 1-2), s. 41-55.
- Yetkin, S. Kemal; **Türk Mimarisi**, İstanbul 1970.
- _,*Mama Hatun Türbesi*, Türkiye **Turizm Dergisi**, İstanbul 1964.

Yinanç, M. Halil; *I. Bayezid*, İA.

_, *Akkoyunlular*, İA.

_, *Selçuklu Devri Türkiye Tarihi*, Ankara 1963.

_, *Türkiye Tarihi- Selçuklular Devri/ Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.

Yinanç, Rafet; *Mengüçiklere Ait Bir Vakfiye Sureti*, AÜ/DTCF, *Tarih Dergisi*, 1970 – 1974, C. VIII – XII, Ankara 1975.

Yücel, Yaşar; *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara 1970.

_, *XIV – XV. yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar, I, Mutahharten ve Erzincan Emirliği, Belleten*, 35 / 140, TTK. Ankara 1971.

_, *Mutahharten ve Erzincan Emirliği, Belleten*, 35 / 140.

Zahir'üd-din Nişapuri, *Selçuk-nâme*, Tahran 1332.

Zaur Şükürov, *XV. Asır Mutasavvuf Şairlerinden Bahaüddin Erzincanî ve Makamatü'l-arifin ve Maarifü's-salikin Adlı Eseri*, Marmara Üniv. Sos. Bilm. Enst. İstanbul 2004.

Zehebi, *Tarih ul-İslam*, Topkapı (2917) XV. S. 293 – 295'a ve Ayasofya (3012) 238 a.

4. KİTAP

Abdioğlu Hüsameddin Yaşar, *Amasya Tarihi / 4. Cildin bakiyesi*, İstanbul 1935.

Ahmedî, *Destan ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*, (çev Atsız), İstanbul 1947.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, İstanbul 1970.

Ahmet Refik (Altınay) ; *İki Komite – İki Kıtıl*, İstanbul 1919.

_, *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler*, İstanbul 1919.

Akçura, Yusuf; *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, (XVII ve XIX. asırlarda)*. İstanbul 1840.

Akdağ, Mustafa; *Tımar Rejiminin Bozuluşu*, DTCCFD. III/4. 419 – 431.

_, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâlîler)*, Ankara 1975.

_, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*,

_, *Genel Çizgileriyle XVII. yüzyıl. Türkiye Tarihi*, DTCCF/ TAD, C. IV, S. 6 – 7.

Akgündüz, Ahmet; *Somuncu Baba*, İstanbul 1992.

Aksüt, Hamza; *Anadolu Aleviliğinin Sosyal ve Coğrafi Kökenleri*, Ankara 1992.

_, *Aleviler*, Ankara 2009.

_, *Belgelerle Pir Sultan*, Ankara 2014.

Albayrak, Sadık; *Son Devir Osmanlı Uleması, I*, İstanbul 1980.

Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugati*, İstanbul 1895.

Âli, *Kühü'l-Ahbâr*, Nurosmaniye Ktp. Yz. No: 349 – ypr. 350.

Altunsu, A.; *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972.

Andreasyan, H. D.; *Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi*, İ. H. Uzunçarşılı'ya *Armağan*, Ank. 1976.

_, *Abaza Mehmed Paşa* (Rahip Grigor'un eserinden terc.) *TA*. XVII/22, İstanbul 1967, s. 133 – 138.

Anonim Osmanlı Tarihi, (Haz. Abdulkadir Özcan), Ankara 2000.

Aron, Raymond; *Demokrasi ve Totalitarizm*, (çev. V. Hatay), İstanbul 1976.

- Asrar, Ahmet; **Kanûnî Devrinde Osmanlılar'ın Dini Siyaseti ve İslam Âlemi**, İst. 1972.
- Aslan, Ömer; **Erzincan'da Tasavvuf Kültürü Ve Nakşibendlik**, Yüksek Lisans Tezi, Erz. Üniv., Sos. Bilm. Ens. Erzincan 2018.
- Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, (çev. Adsız), İstanbul 1970.
- ATBD** (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi), XXX/81, Aralık 1982.
- Aydemir Ş. Süreyya; **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, III, İst. 1972.
- Aydın, Dündar; **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı / Kuruluş ve Gelişme Devri (1535 – 1566)**, (Doktora), Erzurum, 1972.
- BA. Tapu Def**, S. 60, 64,95, 154, 168, 199, 367, 387, 463.
- Babinger, Franz; *Safiyüddin* mad. **İA**, İstanbul 1950.
- Balaban, M. A.; **Ehl-i Beyt'ten Dersim'e**, İstanbul 20006.
- Baltacı Halil- Aslan, Ömer; *Erzincan'da Nakşî-Hâlidî Gelenek*, Batman Üniv. İslâmi İlimler Fak. Dergisi, , C.1, S. 2,2017.
- Bardizaktsi, B. - Natanyan, B. – Sırvantsdyants, K. ; Palu- Harput/ Çarsancak, Çemişkezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Yakın Çevreler, (Haz. Arsen Yarman), İstanbul 2015.
- Barkan, Ö. Lütfi; _, *Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar*, **Tarih Vesikaları**, S. 3, İstanbul 1941.
- _, **İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri** (Konf.), İst. 1963.
- _, *Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osm. Tarihi*, **TM**, sayı: X, s. 11 – 12, İst. 1953),
- Başbakanlık Yıldız Arş. No: 36.**
- Bayatlı Mahmud oğlu Hasan, **Câm-ı Cem-Âyin**, (çev. Kırzioğlu Fahreddin), İstanbul 1947.
- Baysun, M. C; IV. *Murad* madd. **İA**.
- Bayur, Hikmet; *I. Genel Savaş'tan sonra yapılan barış ve anlaşmalarımız, -I-, BrestLitovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917 – 3 Mart 1918)*, **Bellekten**, XXX / 123,1967.
- Belen, Fahri; **I. Dünya Harbinde Türk Harbi, I-II**, Ankara 1977/78.
- _, **XX. Yy. Osmanlı Devleti**, İstanbul 1973.
- Beygu, A. Şerif; **Erzurum/ Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul 1936.
- Birdoğan, Nejat; *Anadolu Alevi Ocaklarının Kuruluşu, İşlevleri, Yayılımları*, **IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1992.
- Bursalı Mehmed Tahir; **Osmanlı Müellifleri, I-III**, İstanbul 1975.
- Celâlzâde (Koca Nişancı Mustafa Çelebi), **Tabakat-al Memâlik ve Derecât al-Masâlik**, Fatih Kütüp. S. 4423.
- _, **Selimnâme**, Hazine Ktp. Nr. 362/ 3333; **Selim-nâme**, (Haz. A. Uğur- M. Çuhadar), İstanbul 1997.
- Cemal Paşa, **Hatıralar**, İstanbul 1977.
- Cengiz, M. Ali -ve Arkadaşları, **Somuncu Baba**, Ankara 1965.
- Cengiz, Mehmet Ali; **Tohma Havzası**, Malatya 1987.
- Cevdet Paşa; **Tarih-i Cevdet**, (Haz; D. Günday – M. Çelik), İstanbul 1976.
- Cin, Halil; **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Ankara 1978.
- Cuinet, Vital, **La Turquie d'As'ie**, I. Paris, 1892.
- Çankaya, Ali Mücellitoğlu; **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, İstanbul. 1954.
- Çay, Abdulhaluk; **Tarihte Türk Devletleri**, Ankara, 1987.

- Danişmend, İ. Hami; **Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I- IV**, İstanbul 1971/72.
- Dede Korkut Hikayeleri**, (Haz: O. Şaik Gökyay), İstanbul 1976.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaylât, III**, (Haz. A. Özcan), İstanbul 1979.
- Divan-ı Lügat-it Türk**, (Haz: A. Çiçekli), İstanbul 1970.
- Divan-ı Lügat-it Türk**, I- IV, (Haz: B. Atalay), Ankara 1992.
- DMZG**: Dokumentü Materyalı po'üneşney Politike Zakavkaz i Gruzil (Maverai Kafkas ve Gürcistan Dış Siyaseti'ne ait Vesikalar ve Malzeme), Tiflis, 1919.
- Doğan, Kadir; **Hak Muhammed Ali Yolu Alevilik**, Ankara 2017.
- DVP**: Dokumentry Vneşney Politiki (SSCB Dış Politika Belgeleri), C. I. Moskova 1956;DVP, C. I, Belge 30. (çev. Ank. Harp Tar. Dairesi Arş. Rus Arşivinden Ş. Yerasimos, Türk – Sovyet İlişkileri/Ekim Devriminden Milli Mücadeleye, İstanbul 1979.
- Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, İstanbul 1933.
- Eroz, Mehmet; **Doğu Anadolu'nun Türklüğü**, İstanbul 1982.
- Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, III, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976.
- Eyice, Semavi; *İznik'te B. Hamam ve Osm. Hamamları Hakk. Bir İnceleme*, **İÜEF. TD. II, S. XV.**
- F. Çakır, **Elli Yıl Öncesi Şark Cephesi ve Anadolu**, İstanbul 1967.
- Ferîdun Beğ, **Münşeâtü's-Selâtin'i Osmaniye- I**, İstanbul 1274.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, **Anadolu'da Rus Muharebeleri (93 Seferi)**, İstanbul 1328.
- Gelibolulu Mustafa Ali; **Künhu'l-Ahbar**, İstanbul 1277.
- Genelkurmay; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, II/2, Ankara 1978.
- Genelkurmay; **Türk İstiklal Harbi, VI, -İç Ayaklanmalar.**
- Gökbilgin, M. Tayyib; *XV. ve XVI. asırlarda Rum Eyaleti*, **Vakıflar Dergisi- VI**, 1965.
- Gövsâ, İ. A.; **Türk Meşhurları Ans.**, İstanbul 1942.
- Göyünç Nejat; *Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İl İdare Teşkilatı*, **TD, S. 23.**
- Gülten, Sadullah; *Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderiler ve Haydariler*, **Heterodoks Dervişler ve Aleviler**, Ankara 2018.
- Gürsel, İ. E. **Kürtçülük Gerçeği**, Ankara 1977.
- Hafız Hakkı Paşa, **Şanlı Asker (Ali Çavuş)**, Haz. M. Açıkgözoğlu, İstanbul 1973.
- Hanefi Hoca, **Darende Tarihi**, Yazma (es-Seyyid Hulusi Ateş Kütüphanesi).
- Harp Tarihi Arş. No: 4/502.**
- Haydar Çelebi, **Ruznâme**, (Haz. Y. Senemoğlu), İstanbul.Tarihsiz.
- Hayrullah Efendi; **Hayrullah Efendi Tarihi**, (Haz. M. Hunsâri), İstanbul 1972.
- Hoca Saadettin Efendi; **Tacü't-Tevârih**, I-IV, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), İstanbul 1974-1979.
- Hocaoğlu, M. ; **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976.
- İbn Kemal; **Tevarih-i Âli Osmani**, Ankara 1954. IX, 235 a; vrk. 50 b- 51 b.
- İbn'ül-Esîr; **EL-kâmil'ü fit-tarih**, Beyrut 1966.
- İbn-ul Ezrak, **Meyyafarkin ve Amad Tarihi-I**, (ÇEV. M. E. Bozarslan), İstanbul 1975.
- İnalçık, Halil; *Osmanlı İmparatorluğunda Kültür ve Teşkilat*, **TEDFK.**
- İnbaşı, Mehmet; *Erzincan Kazası (1642 Tarihli Avarız Defterine Göre)*, **Atatürk Ün.v. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 41, 2009.

- İskender Münsî; **Tarih-i Âlem-ârâ-y-i Abbâsî**, Esat Efn. Ktp. Nr. 2088, vrk. 58 a-59 a.
İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüp. Yazmalar, S. 362, vr. 12b – 13a.
- Karabekir Kâzım; **Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik, II/Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu**, İstanbul 1939.
- Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, **Osmanlı Sultanları Tarihi**, (çev. İ. H. Konyalı), İstanbul 1947.
- Karpuz, Haşım; **Eski Erzincan'daki Anıtlar, Mengüceli-I**, S. 5.
- Kaya, Erol; **Osmanlı Devri Erzincan Vakfiyyeleri**, Erzincan, 2017.
152
- Kayalan, Ferruh; **Geçmişte Erzincan Şehrinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (M.Ö. II. Yüzyıl - M.S. XVII. Yüzyıl)**. *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences* Vol.9-October-2017. s. 152-174.
- Khlebof, Twerdo; **Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler, AÜ. Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı**, C. II, Ank. 1978.
- Kılıç, Ümit- Gül, Abdulkadir; **Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış, History Studies, Volume 3/1**, 2011.
- Kırzioğlu, Fahrettin; **Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi**, Ankara 1976.
- Kocadağ, Burhan; **Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler**, İstanbul 1997.
- Konyalı, İ. Hakkı; **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960.
- Koşar, Halil; **Eski Erzincan Şehrinde Günümüze Kadar Gelmiş Bazı Eserler. H-/Çadircı Hamamı, Mengüceli- II**, S. 16.
- Köprülü, Fuad; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu / Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri**, İstanbul 1981.
- _, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul 1961.
- _, **Anadolu'da İslâmiyet**, İstanbul 1996
- Kurat, A. Nimet; **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1970.
- Kutluay, Erdoğan; **Alevilerde Dedelik Kurumu ve Değişme Olgusu Karşısında Toplum Yapısı, Folklor ve Edebiyat Dergisi**, s. 123.
- Küçük, Cevdet; **Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu**, TED, S. 7 – 8, 1976 – 1977.
- _, **Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reâyâ Nüfusu**, İÜEF/ TA, , S. 31, 1977, s. 199 – 225.
- Lermioğlu, O. Nuri; **Halkın İstemediği İnkılab – Meşrutiyet (Meşrutiyet'in İç Yüzü ve Başımıza Gelenler)**, İstanbul 1976.
- Martin, G. Saint; **Memoire sur l'Arménia**, Paris 1818.
- Mecdi Mehmet Efendi, **Hadaiku's- Şakaik**, İstanbul 1979.
- Mehmed Arif, **Başımıza Gelenler**, (Haz. M. E. Düzdağ), İstanbul, Tarihsiz.
- Mehmed Halife, **Tarih-i Gilmanî**, (Haz. Ö. Karayumak), İstanbul, Tarihsiz.
- Memurin-i Mirat-ı Osmaniye, II. S. 7.**
- Miroğlu, İsmet; **XVI. yüzyılda Bayburt Sancağı**. İstanbul 1975.
- _, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası**, Ankara 1990
- _, **XVI. yy.da Kemah Sancağı**, TAD., s. 1477 – 79;
- _, **XVI. yy. başlarında Erzincan Şehri**, İÜEF/TD. S. 28 – 29. 1974 – 1975.

- Moltke H. Van; **Briefe uber Zustände und Begebenheiten in der Türkei**, 1935 / 1839; **Molke'nin Türkiye Mektupları** (çev. H. Örs), İstanbul 1969.
- Morotoff P. – Allen, W. D.; **Kafkas Harekatı**, Ankara 1966.
- Mosloffski, General Mosloffski; **Umumi Harpte Kafkas Cephesi (GKB. tenkitli baskı)**, (çev.: Mütekaid Kaymakam Nazmi), Ank. 1935.
- Musalı, Namiq, **XIX. Yüzyılın İkinci Onyılında Hacı Zeynel Abidin Şirvanî'nin Anadolu'ya Seyahati, CEİPO-19: Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları**. I. cilt. İstanbul: İstanbul- Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, 2014, s.73-98.
- Mustafa Nuri Paşa, **Necayic ül-Vukuat**, I-II, (Haz. N. Çağatay), Ank. 1979.
- Mühimme Def.** 27,66, 82, 64,78,
- Müneccimbaşı Ahmed Dede; **Müneccimbaşı Tarihi**, (çev. İ. Erünsal), İstanbul, Tarihsiz.
- _, **Anadolu Selçukileri**, (Haz. H. F. Turgal), İstanbul 1935.
- Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, **Tuhfe-i Hattâtın** (nşr. İbnülemin Mahmud Kemal), İstanbul 1928
- Nâima; **Nâima Tarihi**, (Haz. Z. Danışman), İstanbul. 1968.
- Naldan, Funda; **Erzincan- Çayırılı İlçesi Cennetpınar Köyü Camisi, Akra- Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi**, 2017, S. 11, s. 199-214.
- Nasuh-üs Silâhi (Matrakçı), **Beyan-ı Menâzil/i Sefer/i irakeyn**, Tıpkı bas. (Haz. H. G. Yurdaydın), Ankara 1976.
- Neşri; **Kitab-ı Cihan-nûma-II**, (Haz. F. R. Unat- M. A. Köymen), Ankara 1957; **Neşri Tarihi- I**, (Haz. M. A. Köymen), Ankara 1983.
- Ocak, Ahmet Yaşar; **DİA, Bektaşilik** mad.
- _, **Dede Gargın: Ortaçağ Anadolu'sunun Büyük Vefâî-Garkînî Türkmen Şeyhi (13. yy.)**, **Ortaçağ Anadolu'sunda Bir Türkmen Şeyhi**, (Edt. A. Taşğın- M. Salih- S. Gülten), İstanbul 2014, s. 17-53.
- Onarlı, İsmail; www.alevibektasi.com, 25.06.2013.
- Orhan, Muharrem Naci; **Alevilik Din Değildir, Türk Yurdu Dergisi, Alevilik Özel Sayısı**, S. 88.
- Oruç Beğ; **Oruç Beğ Tarihi**, (Haz. Atsız), İstanbul 1972.
- Osman, **Tevârih-i Cedîd-i Mir'at-il Cihân**, (Haz. Atsız), İstanbul 1961.
- Oymak, İsmail; **Erzincan Şehri Şer'iyeye Sicili/H.1337-H.1339**, (0-70 Sayfalar-Trans.), Lisans Tezi, Diyarbakır 1999.
- Ögel, Bahattin; **Türk Kültür Tarihi'ne Giriş**, I, Ankara 1978.
- Özbek, Nizamettin; **Erzincandan Kemahtan**, Ankara, 1982.
- Özkaya Yücel; **Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık**, Ank. 1977.
- _, **XVII. yy.da çıkarılan Adaletnamelelere Göre Türkiye'nin İç Durumu**, **Bellekten**, XXXVIII/151, 1974.
- Öztuna, Yılmaz; **Büyük Türkiye Tarihi, 1- xıı**, İstanbul 1977.
- Öztürk, İsmail Fehmi; **Darende Tarihi**, Düzce I 962.
- Öztürk, Sevil; **1 numaralı Erzincan şer'iyeye sicil defteri H. 1332-M. 1916** (transkripsiyon ve değerlendirme), İnönü Üniv., Malatya 1998.
- Peçevî; **Peçevî Tarihi**, (Haz. M. Uraz), İstanbul 1969.
- Saltuk, Veli - Yalçın, Alemdar; **Sarı Saltuk Ocağı, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 2009/52.
- Samih, Aziz; **Büyük Harpte Kafkas Cephesi – Zivin'den Pekerîç'e**, Ankara 1934.

- Saral, A. H.; **Ermeni Meselesi**, Ankara 1970.
- Sarwar, Ghulam; **History of Shah İsmail Safawi**, Aligarh.
- Sevgen, Nazmi; *Koçkirili Alişir*, **Res. Tarih Dergisi**.
- Sicili Ah. Deft. No: 18, 77, 92, 130, 150.**
- Silahtar Fındıklı Mehmet Ağa, **Nusretnâme** (Haz. İ. Parmaksızoğlu), İstanbul 1966.
- Solakzade, **Solakzâde Tarihi**, İstanbul 1297.
- Sözen, Metin; *Elazığ'ın Mollakendi Bucağında Şeyh Ahmed Peykeri Külliyesi*, **İ. H. Uzunçarşılı'ya Armağan**, Ankara 1976, s. 421 – 435
- Sunguroğlu, İ.; **Harput Yollarında**, I-III, İstanbul 1958.
- Sümer, Faruk; **Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü**, Ankara 1976.
- Şahin, Tahir Erdoğan; *Tarihi Seyri İçinde Erzincan'ın Siyasî, İktisadi ve İctimai Farklılaşması*, **Mengüceli- I**, S I.
- „Selçuklular Zamanında Erzincan ve Ermeni hadiseleri ve Ermeni Ayaklanmalarının Kaynağı”, **Mengüceli, I/1.**
- Şemseddîn Sami, **Kamusu'l – A'lam**, I-IV. İstanbul 1889 – 1899.
- Şükrüllah, **Behçetü't-tevârih**, (çev. Atsız), İstanbul 1947.
- Tacan, N.; *Tanzimat ve Ordu*, **Tanzimat-I**, İstanbul, 1940.
- Tâcizâde Câfer Çelebi; **Münşeât**, Mevlânâ Müz. Ktp.Nr. 2253,109 b-110 a
- Tankut, H. R.; **Köylerimiz**, 1939.
- Tansel, Selahattin; **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, I-IV, Ankara 1978.
- „**Fatih Sultan Mehmed**, İstanbul 1971.
- „**Yavuz Sultan Selim**, Ankara 1969.
- Taşgın, Ahmet; **Türkmen Alevileri**, Konya 2013.
- „**Koyun Baba ve Menakıbı**, Konya 2017.
- „**Klasik Kaynaklarda Heterodoks Dervişler ve Heterodoksi**, İstanbul 2012.
- „**Ortaçağ Anadolu'sunda Bir Türkmen Şeyhi Dede Garkın** (Edt.), İstanbul 2014.
- „*Şeyh Sâfi Menakıbı ve Buyruklar*, www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php
- Tavernler, J. B. ; **XVII. asır ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, (çev. E. Gültekin), 1980.
- TBMM Sicil Arş. Dosya No: 32, 96, 846.**
- TBMM Sicil Arş. Dosya No: 846.**
- TBMM, Zabıt Ceridesi, C. V; XIV; 14.6.1937 tarihli tutanaklar.**
- Tekindağ, Şehabettin; *Yeni Kaynak ve Vesikaların ışığı altında Yavuz S. Selim'in İran Seferi*, **TD, XVII, S. 22, 1967, s. 58 – 71.**
- Temizgüney, Firdes *Bayburt Kaymakamı Nusret Bey ve Faaliyetleri (1914-1915)*, **Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Dergisi**, Mart 2018.
- Tengirşek, Yusuf Kemal; **Vatan Hizmetinde**, 1967.
- Texier, Charles; **Küçük Asya**, III. (çev. Ali Suat), İstanbul 1939/40.
- Topkapı Müzesi Arş. Edremit Şerhiye Sicil. No: 1, yer 36.**
- Tûhfe-i Hattatin.**

- Turan, Osman; *Keykubâd* madd. İA.
- _, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1973.
- Tuygun, Ünal; **Erzincan'ın Manevi Mimarları**, İstanbul 2006.
- Türkay, Cevdet; **Başbakanlık Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar**, İstanbul 1979.
- Uğur. Ahmet; **İbn Kemal**, İzmir 1987.
- _, **Yavuz Sultan Selim**, Kayseri 1992.
- Uras, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, I- IV, Ankara 1959, 1972.
- Ünlü, İhsan; **Alevilikte Dedelik ve Ocak Anlayışı "Tercan Örneği"**, Sivas 2013.
- Ünver, Süheyl; *IV. Murad'ın Revan Sef. Kronolojisi*, **Belleten**, XVI/64, 1952, s. 547 – 576.
- Witteck, Paul; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu**, (çev. F. Arık), İstanbul 1946.
- Yalçın, Alemdar - Yılmaz, Hacı; *Kureyşan Ocağı Hakkında Bazı Yeni Bilgiler*, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 2002, s. 9–27.
- Yaman, Ali; **Alevikte Dedelik ve Ocaklar**, İstanbul 2004.
- _, **Alevilik/İnanç-Edeb-Erkan**, İstanbul 2004.
- _, **Alevilik ve Kızılbaşlığın Gizli Tarihi**, İstanbul 2007.
- Yarman, Arsen; Palu- Harput 1878/Çarşancak, Çemişkezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar **Bölgeler**, C.I, İstanbul 2015
- Yazıcı, Tahsin; **TDV/İA**, *Kutbüddin Haydar* mad
- Yılmaz, Selahattin; *Abdurrahman Erzincanı*, Cumhuriyet Üni. **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.1, Sivas 1996, s. 243-245.
- Yinanç, M. Halil; *Akkoyunlular* madd. İA.
- Yorke, V. W.; **Journey in the Valley of the upper Euprates**, **Gegr. Journal** (7796, II), VII.
- Yücel, Yaşar; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyon Yönetim Birimleri ve Toprak İdaresi*, **Belleten**, S. 152.
- Yüzgüleç, A. Kemal; **H.1337 (M.1920) Tarihli Şer'iyeye Siciline Göre Erzincan Şehri**, Malatya 1999.
- Zeyl Def.**, No: 41, 80, 150.